

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

**T.F.Əliyev
R.Y.Qasımov
R.M.Məcnunov**

**AZƏRBAYCAN
TARİXİ**

**MÜHAZİRƏLƏR
TOPLUSU**

BAKI- 2014

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“AZƏRBAYCAN TARİXİ”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

Dərs vəsaiti

BAKI - 2014

Tərtib etdiklər:	İctimai elmlər kafedrasının rəisi, polis polkovniki, t.ü.f.d.	T.F.Əliyev
	İctimai elmlər kafedrasının baş müəllimi, polis leytenantı	R.Y.Qasımov
	İctimai elmlər kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı	R.M.Məcnunov
Elmi redaktor:		N.T.Əliyev
	DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.ü.f.d	
Rəyçilər:	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın yeni tarixi" şöbəsinin müdiri, t.ü.f.d	H.N.Həsənov
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, t.ü.f.d	X.S.Qasımov
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Əliyevşünaslıq" şöbəsinin baş elmi işçisi, t.ü.f.d.	A.M. Balayev
	AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin elmi işçisi, t.ü.f.d.	D.M. Əzimli

ÖN SÖZ

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli şüurun formalaşdırılması, hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilmiş gənc nəslin yetişdirilməsi dövlətimizin təhsil siyasətində başlıca məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanov tarix elminin əhəmiyyəti haqqında yazırdı: “Tarix elə bir danışmayan natiqdır ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilatı və təriflərlə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır”.

“Azərbaycan tarixi” fənninin bu sahədəki müstəsna rolu nəzərə alınaraq, bu fənn respublikamızın digər ali tədris ocaqlarında olduğu kimi, DİN-in Polis Akademiyasında da tədris edilir.

“Azərbaycan tarixi” fənni müdavimlərin gələcəkdə yüksək mənəvi əxlaqlı və vətənpərvər bir şəxsiyyət və zabit kimi yetişdirilməsində misilsiz rol oynayır. Qeyd etdiyimiz yüksək mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirən bu gününün müdavimi – gələcəyin polis zabiti cəmiyyətdə ictimai təhlükəsizliyin, dövlət maraqların və insan hüquqlarının qorunmasına öz töhfəsini vermiş olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının müdavimləri üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə mühazirələr toplusu tərtib edilərkən müvafiq fənn üzrə mövcud tədris proqramının tələbləri nəzərə alınmış, həmçinin digər ali tədris ocaqlarının da təcrübəsindən geniş istifadə olunmuşdur.

MÖVZU: “AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ GİRİŞ”

PLAN

- 1. “Azərbaycan tarixi” kursunun predmeti. Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Xronologiya və dövrləşdirmə.**
- 2. Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraiti. “Azərbaycan” adının etimologiyası.**
- 3. Azərbaycan tarixinin qaynaqları**

Sual 1. “Azərbaycan tarixi” kursunun predmeti. Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Xronologiya və dövrləşdirmə.

İnsanların keçmişdə necə yaşadığını, onların həyatlarının necə və nə üçün dəyişib indiki şəkllə düşdüyünü zaman və yer baxımından tədqiq edib, öyrənən elm tarix adlanır. Başqa sözlə, insanların həyatında baş vermiş mühüm hadisələri tarixi retrospektivdə öyrənən elm tarix adlanır. Tarix elminin köməyi ilə bəşər cəmiyyətinin inkişaf mərhələləri ardıcıl surətdə izlənilir, mövcud olmuş sivilizasiyaların genezisi, inkişafı və məhv olması haqqında biliklər əldə edilir.

Qədim yunan sözü olan “istoriya” sözünün ilkin mənası “tədqiqat”, “bilmə”, “müəyyən etmə” olmuşdur. Tarix hadisə və faktların həqiqiliyinin müəyyən edilməsi ilə eyniləşdirilir. Qədim Roma tarixşünaslığında bu termin müəyyən etmə vasitəsi kimi deyil, keçmiş hadisələr haqqında hekayə kimi başa düşülürdü. Sonralar hər hansı bir həqiqi və ya uydurma hadisə haqqında hekayəni “tarix” adlandırırdılar.

Hal-hazırda “tarix” termini adətən iki mənada işlədilir: birincisi, insan cəmiyyətinin inkişaf prosesini

bildirmək üçün; ikincisi, bu prosesi öyrənən elm haqqında danışılarda.

Keçmişə olan maraq insan nəsli yaranandan mövcud olmuşdur. Bu marağı yalnız insanın hər şeyi bilmək istəyi ilə izah etmək olmaz. İş ondadır ki, insan özü tarixi varlıqdır. O, zaman ərzində böyüyür, dəyişir və inkişaf edir və özü də bu inkişafın məhsuludur.

Humanitar elmlər sırasına daxil olan tarixin tədqiqat metodları digər elmlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, digər elmlər gerçəkliyi müşahidələr, eksperimentlər əsasında öyrəndiyi halda tarix elminin bu metodlardan istifadə etmək imkanları yoxdur. Qeyri-praktik elm hesab edilən tarix elmi, cəmiyyətdə baş vermiş hadisələri, insanların maddi və mənəvi aləmlərinin inkişaf mərhələlərini yalnız maddi mədəniyyət nümunələri və yazılı qaynaqlar əsasında öyrənə bilir.

Tarix nə zamandan başlayır? Bu sualın birmənalı cavabı olaraq qeyd etmək olar ki, **tarix ilk insanın yaranmasından başlayır. Deməli tarix elmi də birbaşa olaraq insanı, daha dəqiq desək onun keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini və bu mərhələlərə məxsus olan mühüm hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni problemləri öyrənir.**

Ümumdünya tarixinin tərkib hissəsi olan “Azərbaycan tarixi” anlayışı çox mürəkkəb bir anlayışdır. Azərbaycan ərazisində onlarla müstəqil dövlət yaranmış, onlardan bəzilərinin sərhədləri tarixi Azərbaycandan kənar torpaqlara da yayılmışdır. Azərbaycan tarixi, tarixi-coğrafi baxımdan tarixi Azərbaycanla birlikdə müəyyən tarixi dövrlərdə onun sərhədlərinin genişləndiyi torpaqları da əhatə edir.

Azərbaycan tarixinin mövzu dairəsinə gəldikdə, o, ümumiyyətlə tarixə verilən tələblərlə müəyyən edilir.

Tarixin predmetini birmənalı olaraq müəyyən etmək mümkün deyil. Tarixin predmeti **sosial, siyasi, iqtisadi, demoqrafik tarix, eyni zamanda şəhərin, kəndin, ailənin və şəxsi həyatın tarixi** ola bilər. Tarixin predmetinin müəyyən edilməsi subyektiv şəkildə dövlət ideologiyası və tarixçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Materialist mövqedə duran tarixçilər hesab edirlər ki, bir elm kimi tarix cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Cəmiyyətin inkişafı isə son nəticədə istehsal üsulundan asılıdır. Bu yanaşma insana deyil, iqtisadiyyata, cəmiyyətə üstünlük verir.

Liberal mövqedə duran tarixçilər tarixin predmetinin təbiət tərəfindən ona verilmiş hüquqları reallaşdıran insanın təşkil etdiyini göstərirlər. Məşhur fransız tarixçisi Mark Blok tarixi “zamanda insanlar haqqında elm” kimi səciyyələndirmişdir.

Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Tarix fəlsəfəsi altında nəzərdə tutulan məsələləri, əsasən tarixin metodologiyası kimi öyrənirlər. Tarixin metodologiyası elmi təhlilin tələblərindən irəli gələn və eyni zamanda konkret gerçəkliyin dərkətmə vasitəsi kimi çıxış edən nəzəri, dünyagörüş müddələrinin sistemidir.

Tarixin tədqiqat metodları

Tarix elminin tədqiqat metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumelmi metodlar
2. Xüsusi-tarixi metodlar
3. Fənlərarası metodlar

Bu sistemi dəqiqləşdirərək metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumelmi metodlar
2. Məxsusi metodlar
3. Elmlərarası metodlar.

Ümumelmi metodlar bütün elmlərdə qəbul edilib tədqiq olunan metodlardır. Sintez və analiz, induksiya və deduksiya, təsviri və kəmiyyət təhlili və b. bu qəbildəndir.

Məxsusi elmi metodlar dedikdə, əsasən bu və ya digər elmə aid olan metodlar nəzərdə tutulur. Burada **tarixi müqayisə, tarixi-genetik, retrospektiv, tarixi tipologiya** kimi metodlar ayrılır.

Tarixi müqayisə tədqiq olunan hadisənin oxşarı tutuşdurulması və xüsusiyyətinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Tarixi genetik metod tədqiqat obyektini yarandığı vaxtdan inkişafının əsas mərhələlərini öyrənir.

Retrospektiv metod müasir dövrdən keçmişə, nəticədən səbəbə baxışı ifadə edir.

Tarixi tipologiya öyrənilən hadisə və proseslərin əsas əlamət və göstəricilərinə görə təsnifatını nəzərdə tutmaqla, onların daha dərinədən öyrənilməsinə köməklik göstərir.

Elmlərarası metodlar:

Müşahidə əsasən etnoqrafiyada tətbiq olunur.

Ekspərimənt tarixi tədqiqatda nadir hallarda istifadə olunur.

Tarix bu metodlarla birgə qeyri-ənənəvi metodlardan-riyazi metodlardan da istifadə edir.

Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi. Tarixi hadisələrin vaxtını ardıcılıqla öyrənən köməkçi fənn – **xronologiya** adlanır. Hadisələrin baş verdiyi vaxtı bilmədən ölkənin tarixi haqqında mükəmməl və ardıcıl təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Əks halda, dövrlər qarışdırılır və tarix elmi sadəcə olaraq, faktlar yığımina çevrilər.

Tarixin başlanğıc anı – era adlanır. Dünyada iki era – **müsəlman** (hicri) və **xristian** (miladi) eraları geniş yayılıb.

Azərbaycanda uzun müddət **müsəlman erası** və ya **hicri era** işlənilib (hicri era 622-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət-köç etməsi ilə başlanıb. Buna görə də hicri era Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Hicri era ilə vaxt Ay (qəməri) və Günəşlə (Şəms) ölçülür.

Hazırda **xristian erası** geniş yayılıb. Bu era İsa peyğəmbərin adı ilə bağlıdır (Milad «anadan olma»). Hazırda Azərbaycanda xristian erasından istifadə edilir.

Başlanğıc nöqtəsinə qədər olan hadisələrdən danışarkən **«eradan əvvəl»** (e.ə.) sözü işlənilir. Başlanğıc nöqtəsindən sonrakı hadisələr isə bizim eraya (b. e.) aiddir. Məsələn, İsa peyğəmbərin anadan olması güman edilən I əsrdən bizim era başlanılır. I əsrdən əvvəlki dövr isə eramızdan əvvəl hesab edilir.

Eramızdan əvvəl baş vermiş hadisələr minillik, yüzillik, bizim dövrümüzə yaxınlaşdıqca isə illərlə ölçülür.

Hal-hazırda Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi ictimai-iqtisadi formasionalar üzrə aparılır. Bu dövrlər aşağıdakılardır:

1. İbtidai icma quruluşu
2. Quldarlıq
3. Feodalizm
4. Kapitalizm
5. Sosializm

Azərbaycan tarixi kursunun əhəmiyyəti. Hər bir elmin insan cəmiyyətinin maddi və mənəvi inkişafında əhəmiyyəti olduğu kimi, tarix elminin də öyrənilməsini bir sıra mühüm amillər zəruri edir.

1. Azərbaycan tarixi kursunun ən əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xalqın yaddaşının

möhkəmlənməsinə kömək edir, tarixi keçmişimiz barədə təsəvvür yaradır.

2. Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş etno-mədəni durumun aşkar edilməsinə imkan yaradır, başqa sözlə, xalqın etnik və dil köklərini müəyyən edir.

3. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin inkişaf tarixini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirərək dövlətçilik tariximiz, onun kökləri və inkişaf meylləri haqqında təsəvvür yaradır. Bu, xüsusilə hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan müdavim və dinləyicilər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan dövlətlərinin tarixini bilmədən, həmin dövlətlərin hüquq sistemi haqqında təsəvvür əldə etmək mümkün deyil. "Azərbaycan tarixi" kursu xüsusilə "Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi" fənni ilə sıx şəkildə bağlıdır.

4. Azərbaycan xalqının əsrlərlə apardığı azadlıq mübarizəsi, xalqın yetirdiyi qəhrəmanlar, sərkərdə və dövlət xadimlərinin həyatlarının öyrənilməsi gənc nəsildə vətənpərvərlik hisləri formalaşdırır.

5. Tarix bizi ədalətli olmağı öyrədir, ətraf aləmə yeni nəzərlərlə baxmağa kömək edir.

6. Tarix – bu, zamanla gedilən yoldur. O, bizi uzaq keçmişə aparır, oradan isə bizi müasir dövrə çıxarır.

Hər bir gənc, ixtisaslı mütəxəssis olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz vətəninin tarixini də dərinləndirilməlidir. Öz vətəninin tarixini bilməyən gənc öz ölkəsini lazımınca sevməz bilməz.

Sual 2. Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraiti. "Azərbaycan" adının etimologiyası

Təbii şərait. Azərbaycan şimalda Dağıstan, cənubda İran, qərbdə Gürcüstan, cənub-qərbdə

Ermənistanla həmsərhəd olmuşdur. Tarixən dağlıq ölkə kimi tanınan Azərbaycanı Araz çayı iki yerə bölmüşdür.

Ölkəni şimaldan Böyük Qafqaz dağ silsiləsi əhatə edir. Cənubi Azərbaycanın qərbində meridional istiqamətdə Qotur-Musalan dağ sistemi, Şərqdə isə Şimali və Cənubi Talış sıra dağları uzanıb gedir. Cənubi Azərbaycanın mərkəzi hissəsində əsasən qərbdən şərqə doğru Qaradağ, Kiamkin, Savalan, Mişudağ, Bozquş dağ silsiləsi uzanır.

Azərbaycanda Murovdağ, Şahdağ, Qarabağ yaylası, Talış, Qaradağ, Səhənd, Savalan kimi dağlar, Kür-Araz, Lənkəran, Ərdəbil ovalıqları, Urmiya gölü hövzəsi düzənliyi, Sulduz, Miyanə, Zəncanvud yaylaları yerləşir.

“Azərbaycan” adının etimologiyası. E.ə. III minillikdə Urmiya gölündən cənub-şərqdə olan ərazini bildirən ad Aratta idi. Mütəxəssislərin fikrincə, (bu fikri mərhum tədqiqatçı Y. Yusifov müdafiə edirdi) bu adın mənası türk dillərində “dağlıq ərazi” kimi mənalandırılır.

Atropatena adı qaynaqlarda müxtəlif cür işlənmişdir:

1. Suriya və Bizans qaynaqlarında – Adorbiqan
2. Orta əsr fars qaynaqlarında – Aturpatakan, Adarbadaqan
3. Ərəb qaynaqlarında – Azirbican, Azərbaycan.

Ölkəmizin adı müasir səslənmədə yalnız VII əsrdən sonrakı dövrlərdə işlənməyə başlanmışdır.

Tarixçilərin bir qisminin gəldiyi qənaətə əsasən, bu xoronimin mənası “Atropata məxsus olan” deməkdir. Atropat adının mənasının isə “od allahı tərəfindən qorununan” olması göstərilir. Beləliklə, bu qism tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə əsasən “atr” qədim İran dillərində “od” deməkdir və sonradan dəyişilərək “azər” şəklinə düşmüşdü.

Bəziləri güman edirlər ki, azər pəhləvi dilində “od”, “bayqan” isə xidmətçi və od saxlayan deməkdir. Ümumilikdə bu sözün “odlar yurdu” mənasının verməsi qeyd edilir.

Bir qism tədqiqatçıların fikrincə, “atr” sözü qədim türk termini olan, yüksəklik, təpəlik yer bildirən “Adur” sözündən yaranmışdır.

Tədqiqatçı Y. Yusifovun fikrincə, Azərbaycan sözünün kökündə mixi yazılı mənbələrdə qeydə alınmış Andripatianu sözü durur.

A. Bakıxanov göstərirdi ki, ölkənin adı Azərbabəkan olmuşdur ki, bu da “Babəkin odlar ölkəsi” mənasını verirdi. Lakin bu ad hələ e.ə. IV əsrdə çəkilib, Babəkin isə çox sonralar yaşamaması məlumdur. Rus alimi İ. Dyakonovun fikrincə, elam dilində atur sözü uca, yüksək yer mənasını verirdi.

M. İsmayılovun ehtimalına görə, Azərbaycan adı adlarına Gül Tigin abidələrində də rast gəlinən az xalqının adından yaranmışdır.

Sual 3. Azərbaycan tarixinin qaynaqları

Tarixi ədəbiyyatlarda qaynaqların müxtəlif təsnifat prinsiplərindən istifadə olunur. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixini öyrənmək üçün qaynaqları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- a) Yazıyaqədərki qaynaqlar.
- b) Yazılı qaynaqlar.

Yazıyaqədərki qaynaqlar əsasən arxeoloji materiallar və qismən etnoqrafik məlumatlardan ibarət olduğu halda, yazılı mənbələr isə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. Salnamə tipli mənbələr (nəsrani mənbələr).
2. Memuar xarakterli mənbələr.
3. Sənədli materiallar.

Salnamə tipli qaynaqları dil prinsipinə uyğun olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

- a) Mixi yazı parçaları
- b) Antik tarixi-coğrafi ədəbiyyat
- c) Erməni və gürcü dilli qaynaqlar
- d) Yerli qaynaqlar
- e) Orta əsr ərəb, fars və türk dilli qaynaqlar

Azərbaycanın arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixini əsasən dörd dövrə bölmək olar:

1. XIX əsrin I yarısından 1920-ci ilə qədərki dövr.
2. 1920-1941-ci illər.
3. 1945-1991-ci illər.
4. 1991-ci ildən sonrakı dövr.

Uraratu mixi yazıları F. Kening tərəfindən nəşr edilmişdir. Urartu mixi yazıları Melikaşvili tərəfindən rus dilində nəşr olunmuşdur.

Əhəməni (Iran) mixi yazıları bizə müxtəlif formalarda çatmışdır: 1) Persopolda əhəməni çarlarının tikililəri üzərindəki yazılar formasında; 2) qədim İran mənşəli əşyalar üzərində; 3) Daş üzərində silindrik yazı (Bisütun yazısı) (Burada Daranın Midiyanı öz əsarəti altına almasından bəhs edib).

Antik mənbələr (e.ə. V-III əsrlər). Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində diqqəti cəlb edən bir qismini də **antik** tarixi-coğrafi ədəbiyyat təşkil edir. Bu baxımdan Miletli Hekateyin “Yerin təsviri”, Herodotun “Tarix”, Knidli Ktesinin “Persika”, Siciliyalı Diodorun “Tarixi kitabxana”, Polibinin “Tarix”, Tit Livinin “Roma tarixi”, Pompey Troqun “Filippin tarixi”, Kvint Kursi Rufun “Böyük Aleksandrın tarixi”, Pomponi Melanın “Yerin təsviri”, Böyük Plininin “Təbiət tarixi”, Plutarxın “Müqayisəli tərcümeyi-hallar”, Korneli Tasitin “Annallar”, “Tarixlər”, Flavi Arrianın “Anabozis” Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərslisi”, Strabonun “Coğrafiya”, Dion Kassinin “Roma tarixi”,

Appianın “Mitridatın müharibələri” əsərləri böyük maraq doğurur. Antik müəlliflərdən Dionisi Perieget, Yuli Solin, İosif Flavi, Klavdi Elian, Ammian Marselin və başqalarının əsərlərində də Alban və Atropaten dövlətləri haqqında bir sıra maraqlı məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür.

Qafqaz haqqında məlumat verən antik müəlliflərdən biri də Miletli Hekateydir.

Hekatey «Yerin təsviri» adlı əsərinin müəllifidir.

Roma dövrü tarixçilərindən biri də Plutarx olmuşdur. (yunanca yazıb) «Müqayisəli tərcümeyi-hallar» əsərində Aleksandr, Sulla, Lukul, Antoni haqqında məlumat verib.

Qafqaz xalqları tarixi haqqında geniş məlumat verən müəlliflərdən biri də Herodotdur. Siseron onu «tarixin atası» adlandırmışdır.

Antik müəlliflər içərisində Azərbaycanın qədim tarixi haqqında ən çox və daha dəyərli məlumat vermiş alim amasiyalı Strabondur (e.ə. 63-cü il 24 il).

Antik dövr Qafqaz haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də K.Ptolemeydir.

B.e. I yüzilliyinin Albaniya və adbanlar haqqında yazan antik müəlliflərdən biri də tanınmış Roma yazıçısı, alimi Böyük Plini olmuşdur.

E.ə. I əsrdə yaşamış siciliyalı Diador özünün 40 kitabdan ibarət olan «Tarixi kitabxana» əsərini qədim dövrdən Sezarın müharibələrinə qədərki dövrü əhatə edir.

Latin müəllifi Pompey Troq «Filippin tarixi» adlı əsəri bizə qısa şəkildə çatmışdır. Skiflər, kadusilər, madalılar haqqında məlumat verilir.

Kvint Kursi Ruf «Böyük Aleksandr tarixi» (e.ə. I – e. I əsrin ortaları)

Appianın «Mitridatın müharibələri» adlı əsəri də məşhurdur. Klavdi Ptolomey «Coğrafiya dərslisi»

əsərində xəritə verib. Lakin bəzi təhrif və uyğunsuzluqlar var.

Dion Kassi Kakkeianın (150-235) Roma tarixində Albaniya, Atropatena haqqında məlumat var.

Pamponi Milan I əsrin ortaları «Yerin təsviri» əsərində (3 kitabı bizə çatıb) kaspilər, skiflər, albanlar, amardlar, kadusilər haqqında məlumat vermişdir.

İlk Bizans tarixçiləri Ammian Marseli 31 kitab (IV əsr).

Dionisi, Appian, Flavi Arrian, Klavdi Elian, Prisk Panitski, Kass Dion Kokkeyan və s. əsərlərində də qısa, parça-parça verilse də bu əsərlər Qafqaz tarixini öyrənmək üçün dəyərlidir.

Suriya, erməni və gürcü mənbələri. Suriya tarixçiləri içərisində XII əsdə yaşamış Suriyalı Mixail (Böyük Mixail) xüsusi yer tutur.

Bar-Ebrey müxtəlif məqsədlərlə dəfələrlə Marağada, Təbrizdə, Hülakülərin paytaxtında olmuş, monqol hökmdarları: Abaqa xan (1265-1282), Əhməd Təkudarla (1282-1284) görüşmüşdü. Marağada olarkən o Evklid və Ptolomeyin «Kainat» əsəri haqqında mühazirələr oxumuşdu.

Erməni müəlliflərinin əsas məqsədi:

1) Ermənistanda süqut etmiş dövlət strukturundan sonra yenidən erməni dövlətçiliyinin bərpasına cəhd; 2) Ermənistanın tarixinin tam və bitkin yaradılması tələbatı; 3) xarici düşmənlərə qarşı mübarizə üçün böyük və güclü Ermənistan yaratmaq ideyası; 4) Erməni xalqını hərbi ruhda tərbiyə etmək. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni mənbələri faktiki olaraq

erməni dövlətçiliyinin mövcud olmadığı dövrdə yaranıb.

Erməni tarixşünaslığında dövrünə görə birinci yeri Maştosun bioqrafiyasını əks edən Koryun tərəfindən yazılmış «Maştosun həyatı» əsəri tutur (V əsrin 40-cı il illərində yazılmışdır). Digər erməni müəllifi Aqafangeldir. Onun «tarix» əsəri müxtəlif mənbələr əsasında yazılmışdır.

Erməni tarixi – ədəbi ənənəsinin digər nümayəndəsi V əsrin II yarısında «Vardan və erməni müharibəsi haqqında» kitabını yazmış Yedişedir (Yelişe).

V əsrin II yarısında Favstas Buzand «Ermənistan tarixi»ni yazdı, onun bütünlüklə «Son tarix»ə aid olan III-VI kitabları bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Lazar V əsrin sonu V əsrin əvvəllərində yazdığı və ənənəvi olaraq «Ermənistan tarixi» adlandırdığı əsərini Qafqaz xalqlarının istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinə həsr etmişdir.

Moisey Xorenlinin «öz struktur və məzmununa görə erkən orta əsrlər dövrünün tarixşünaslığından seçilən «Ermənistan tarixi» əsəri belə yarandı.

VII əsr erməni müəlliflərinin maraqlı doğuran nümayəndələrindən biri də Ananiya Şiraklıdır. Onun «Coğrafiya» – «Alxarasuys» əsərində bütün dünya ölkələrinin təsviri Ananiya Şiraklı Klavdi Ptolomey və İsgəndəriyyəli

Papanın və digər antik müəlliflərin məlumatlarından mənbə kimi istifadə etmişdir.

Gevondun 127 il ərzində (661-ci ildən – 788-ci ilədək) baş vermiş hadisələri əhatə edən «Xəlifələrin tarixi» əsərini VI-VII əsrin ən qiymətli mənbəsi hesab etmək olar.

Ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər gürcü tarixi ardıcılıqla şərh edilmişdir.

XV-XVIII əsrlərə aid bir neçə variant var. 10 əsər bura daxil edilib.

I hissə – qədim Kartlis Sxobreba adlanır ta qədim dövrdən XIV əsrə qədər əhatə edir.

II hissə – yeni Kartlik Sxobreba adlanır. XV əsrdən VI Vaxtanqın dövründə xüsusi komissiya tərəfindən tərtib edilib. Buna «Vaxtanq siyahısı da deyilir». Cuvaxişvili burada Azərbaycana, Ermənistana aid olan hissələrini də nəşr etdirib.

Yerli qaynaqlar. Narrativ qaynaqların sayca az olsa da elmi-tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir hissəsini yerli qaynaqlar təşkil edir. Erkən orta əsrlər Azərbaycan tarixinə aid ən mühüm mənbə Musa Kalankatlının “Alban tarixi” salnaməsidir. Salsnamənin müəllifliyi, yazılma tarixi haqqında uzun sürən mübahisələr olsa da bu salnamə olmadan Alban tarixini öyrənmək qeyri-mümkündür.

Ərəb, fars və türk mənbələri. 1) Ən erkən və tam əsər Əl-Cahizinin (869-cu ildə vəfat edib) “Kitab ət-təbassur bi-t-ticəra” (Ticarət haqqında düşüncələr) əsəridir. 2) İbn-Xordadbeh “Kitab əl-məsəlik və l-məmalik “Yollar və məmləkətlər” kitabı (rəsmi məlumatlar var). 3) Əl-Yəqubi – (892-ci ildə vəfat edib) rəsmi məlumat vermir. “Kitab əl-buldən (Ölkələr haqqında kitab), (ölkənin yolları inzibati bölgüsü, vergilər haqqında). 4) İbn əl-Fəqih

(X əsr) "Müxtəsər kitab əl-buldən (Ölkələrin müxtəsər kitabı) kompilyativ əsərdir. X əsr ərəb coğrafi ədəbiyyatının yüksəlişi dövrüdür. Bu dövrdə əl-məsəlİK və l-məmalik tipli əsərlər üstünlük təşkil etdiyi klassik ərəb coğrafi məktəbi yaranır. Ərəb kartoqrafiyası inkişaf edir, onun ən orixinal nümunəsi «İslam atlası» olur. X əsrdə bədii xarakterli, populyar səyahətnamələr meydana çıxır. 5) Əl-Məsudi (956) bir neçə əsərin müəllifidir. Onlardan ikisi 1) Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cavhər «Qızıl təmizləmə yerləri və cavahirat mədənləri;

X əsr ərəb ədəbiyyatında böyük coğrafiya məktəbinin ümumi cəhəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1) bu əsərlər əl-məsaik və l-məmalik tipində yazılmışdı. (yollar və məmləkətlər)

2) klassik coğrafiya məktəbi üçün «İslam ölkəsi» müstəsna yer tutur. İslam arealına daxil olmayan vilayətlərə çox zəif yer ayrılır.

3) hər cür fantastik məlumatlar, ölkənin möcüzələrini təsvir etmək onlara yaddır.

4) xəritələr bu məktəbin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bunun əsasında «İslam atlası» yaradılır. X əsr klassik coğrafi məktəbinin ilk nümayəndəsi Əl-Bəlxidir, lakin onun əsəri bizə bəlli deyildir. Əl-İstəxriyə istinadən müəlliflər məmləkətlər və yolların kitablarını yazmışlar.

Ümudünya tarixi o cümlədən, Qafqazın siyasi tarixinin təsvirinə İbn əl-Əsirin (1160-1233) «Əl-Kamil-fit tarix» (Mükəmməl tarix) əsərində rast gəlinir.

IX-X əsr Əl-Kufi (Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi) «Kitab əl-Fütuh. Xilafət tarixinin ilk dövrü üçün qaynaqdır.

IX əsr digər ərəb tarixçi, şəcərəçisi Əhməd əl-Bəlazuridir. Onun Kitab Fütul əl-Buldən) «Ölkələrin fəthi kitabı», «Kitab ənsab əl-əşrəf» (Əsilzadələrin şəcərəsi)

əsərində xilafət sistemindəki ölkələrin ərəblər tərəfinbən istila edilməsi dəqiq göstərilir.

Əl-İstəxri «Kitab Məsalik Əl-Məmalik – X əsrə dair – tarixi coğrafi əsərdir. (həyatı haqqında məluta yoxdur) Əl-İstəxrinin əsinə İbn Havqəl düzəliş və əlavələr edərək əsəri yazırmışdır.

Digər ərəb müəllifi Əbu Duləfdir. (X əsr) (I və II risaləsi var) İkincidə Azərbaycan haqqında məlumat verir. Ət-Təbərinin əsəri (Azərbaycanın VII-IX əsr siyasi tarixi öyrənmək üçün mənbədir.

IX-XIII əsrlərdə yazıb-yaradan ərəb müəlliflərindən Ət-Təbəri, Əl-İstəxri, Əl-Bəlazuri, İbn Əl-Əsir, Əl –Nəsəvi, Əl-Məsudi, Əl-Müqəddəsi, Əl-Qərnati, İbn Xordadbeh, İbn Əl-Fəqih və s. olmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verən ərəb müəlliflərindən biri də İbn Xordadbeh olmuşdur. Onun (Əbül Qasım Ubeydullah İbn Abdullah İbn Xordadbeh 820/26- 912/13) bəzi məlumatlarda isə 885-ci ildə vəfat edildiyi göstərilir.) O, erkən orta əsr müəlliflərindəndir. Mənşəcə farsdır. Bağdadda təhsil alıb, müxtəlif inzibati vəzifələrdə çalışmışdır. Xəlifə Mütəsimin dövründə (833-842) poçt rəisi, (sahib Əl-bərid və -I xəbər) olmuşdur.

Onun əsəri «Kitab əl-məsalik və -I məmalik» (Yollar və məmləkətlər) adlanır.

IX-X əsr ərəb müəllifləri – (İbn Xordadbeh, Əl-İstəxri, Əl-Müqəddəsi) isə bu siyahını İndi də mövcud olan, yaxud ərəb mənbəsində adı çəkilməsinə baxmayaraq, yerləri bilinməyən çoxlu şəhər və yaşayış məntəqəsinin adları ilə zənginləşdirmişlər.

İbn Xordadbeh Sasanilərin Qafqazda möhkəmləndikləri yerlər sırasında Bab Ənuşirəvanın qalasını xatırlayır.

Azərbaycan haqqında geniş məlumat verən ərəb coğrafiyaşünası, səyyahı və tarixçisi Əl-Yəqubi olmuşdur.

Onun «Tarix» adlı da əsəri var. O, Azərbaycanda ərəb işğalı, Babəkin başçılığı altında gedən azadlıq müharibəsindən danışır. Xəzər dənizi, ona tökülən çayları, onun ətrafında yaşayan xalqlar haqqında ilk geniş məlumatı verən Əl-Məsudi olmuşdur. O, Xəzərin qəbul edilmiş ölçülərini təkrar edir. (800*600 mil). O, Volqa, Don çayları, Azov dənizi haqqında məlumat verir.

IX əsrin II yarısı - X əsrin əvvəlləri ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də İbn Rüstədir.

X əsr coğrafiyaşünası, səyyahı, alimi Əl-İstəxrini olmuşdur. Əl-İstəxrinin əsəri kitab məsəlik əl-məmalik («Məmləkətin və yolların kitabı») adlanır.

Bu ərəb istilasından sonra həmin ölkənin bir inzibati bölgü içərisində idarə olunmasından irəli gəlirdi. Ərəblər əhalisi müsəlman olmayanların ölkəsinə – kafirlərin ölkəsi deyirdilər.

X əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlardan biri də İbn Haqəldir. «Kitab sürət əl-ard» (Yerin sürəti kitabı) «Kitab əl-məsəmik» və -l-məmalik adı ilə də məşhurdur.

İbn Haqəl Bərdəni, «Arranın anası» (paytaxt) adlandırır. Xəzərdə məşhur liman şəhərinin – Bab-əl-Əvbabı göstərir.

XII əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də Yaqut əl Həməvi Əl Rumidir. Onun «Mücam əl-büldan» (Ölkələr haqqında məlumat) adlı əsərində 16 minə qədər məqalə var.

Səlcuq dövrünün mənbələrində Nizamülmülkün «Siyasətnamə» Ravəndinin «Rahət üs Südur və ayət üs-surur, Səmərqbudinin «Dörd məpalə» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Digər əsər Ravəndinin əsəridir. O, 1194-1202-ci illərə qədər tarixi sənədlər toplamış və 1202-1203-cü illərdə əsəri yazmışdır. Əsər 3 hissədən ibarətdir.

Müqəddimə, Səlcuqilər tarixi və son hissə. O, Nişapurinin «Səlcuqnamə» əsərindən mənbə kimi istifadə edib.

Onların ən parlaq nümunəsi Rəşidəddinin «Cami ət təvarix» əsərində (ümumdünya tarix). Əsər Qazan xanın sifarişi ilə 1300-1301-ci illərdə yazılmış və 1307-ci ildə tamamlanmışdır.

Həmdallah Qəzvini fars tarixşünaslığını qızıl əsrinin müasiri olub. Onun «Tarix-e Qozide (Seçilmiş tarix)», «Zeyl-e tarix-e Qazide) «Zəfərnəmə», «Nüzhət əl qulub («Ürəklərin rahatlığı) əsərləri var. Əsərlərində 1344-cü il Təbriz üsyanı haqqında ətraflı məlumat verir.

Onun oğlu Zeynəddin Qəzvini «Zeyl-e tarix-e Qazide» adlı əsərindən atasının təsvirini davam etdirir.

XIV əsr farsdilli mənbələrdən biri də Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının «Dəstur əl katib fit təyin əl-məratib» əsəridir. XV əsrin II yarısının mənbələri içərisində ən əhəmiyyətli Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi Diyarbəkrriyyə»ə əsəridir. Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənin tarixinə həsr olunub.

Əsas mənbə 1. Həsən bəy Rumlu və onun «Əhsən ət Təvarix» əsəri, 2. Əhməd Quminin «Xülasət ət təvarix» əsəri, 3. İsgəndərbəy Münsinin – «Tarixi aləm-arayi Abbasi» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Farsdilli narrativ mənbələri nəzərdən keçirək:

Sədrəddin Soltan İbrahim əl-Əmininin «Fütuhati-şahi» əsəri dövrün ilk narrativ mənbəsi hesab edilir.

Bu əsər «Şahın qələbələri» adlanır və tam nüsxəsi Tacikistan Respublikası EA-nın Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılır.

İkinci əsər naməlum tarixçi tərəfindən yazılan «Tarix-i şah İsmayıl səfəvi» adlanır və salnamə xarakterindədir. Əsərdə şah İsmayılın şəcərəsi, gənclik illəri, oğlu Şah Təhmasibin taxta çıxmasına qədərki dövrü əhatə edir. Əsər tam nəşr olunmayıb. Yalnız I

Ismayılın 1499-cu ilədək olan həyatı Denison Ros tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək dərc olunub.

Salnamənin II əlyazması məlumdur. Birincisi Britaniya muzeyində, ikincisi Kembric universitetinin kitabxanasında saxlanılır (Londonda).

London əlyazması 21 miniatürlə bəzədilmiş 307 vərəqdən ibarətdir. (nəstəliq xətti ilə yazılıb) Nüsxə XVI əsrə aiddir. Bu əsərin xeyli hissəsi Xondəmirin «Həbib əs-Səyyar» əsərinin III cildinin 4-cü hissəsinə uyğun gəlir.

Deməli I Şah İsmayılın tarixinə dair 3 əsas mənbə var:

I - Fütuhət-i Şahi

II - Həbib əs-Səyyar

III - Naməlum «Tarixi Şah İsmayıl səfəvi»

Salnamədə Şah İsmayılın şərti adı «Xaqan-i Süleymani şah-i Sahibgiran» (Ulduzlar cədvəlinin xoşbəxt sahibi olan Süleymana layiq hökmdar).

Digər bir mənbə Əli Zeynalabdinin (Əbdibəy), «Təkmilat əl-əxbar» (Xəbərlərin təkmili) tarixi-xronikal səciyyəli əsəridir.

Hürşah Bürhan I Təhmasibin sarayında səfir olmuş və «Tarix-i elçi-i Nizamşah» əsərini yazmışdır. Əsər 7 fəsildən, hər biri öz növbəsində göftarlara bölünür (söhbət).

Başqa mühüm bir mənbə Budaq Qəzvininin «Cəvahir əl-əxbar» (Xəbərlərin inciləri) əsəridir.

«Cəvahir əl-əxbar» ümumtarix əsəridir və islamdan əvvəlki hökmdarlardan başlayaraq, I İsmayıla qədərki dövrü əhatə edirdi. Əsər 4 bölmədən ibarətdir. Əsərdə I İsmayıl və I Təhmasibə həsr olunub.

Azərbaycan salnameçisi Həsən bəy Rumlu çoxcildlilik «Əhsən ət-təvarix əsərinin müəllifidir. Səfəvilər dövrünə aid mənbələr içərisində Qazi Əhməd Quminin «Xülasət ət-təvarix (Tarixlərin xülasəsi) əsəri

əhəmiyyətlidir. Bu əsərin əlyazmaları nadirdir. Onun «Gülüstani-nükər» əsəri də mövcud idi.

Digər mənbə İsgəndər bəy Münsinin “tarixi Aləm arayi Abbasi” əsəridir.

Səfəvilər dövrünə aid mənbələrin içərisində Qızılbaş bayat tayfalarından da azərbaycanlı Oruc bəy Bayatın (iranlı Da Xuanın) əsəri əhəmiyyətlidir. 1604-cü ildə ispan dilində nəşr olunub. Əsər III kitabdan ibarətdir.

Osmanlı salnamələrindən Aşıq Paşaoğlunun “Tevarihi Ali Osman”, Mehmed Neşrinin “Kitabi Cihannüma”, İbn Kamalın “Tevarihi Ali Osman”, Tacəddin əs-Salmanın “Tarixnamə”, Mehmed Solokzadənin “Tarix”, Peçevi İbrahim Əfəndinin “Peçevi tarixi” və digərlərinin əsərlərində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan tarixi üzrə yazılı qaynaqların ikinci qismini epistolıyaxarakterli mənbələr təşkil edir. Nəsrani qaynaqlarda bu tip məlumatların az və yaxud ümumiyyətlə olmaması nəzərə alınarsa memuar ədəbiyyatının Azərbaycan tarixi üçün necə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk etmək heç də çətin deyildir. XIII-XVIII əsrlərə aid memuar ədəbiyyatı içərisində M.Polo, Gilyad de Rubruk, İ.Şiltberger, K.Zeno, A.Kontarini, İ.Barbaro, V.Alessandrini, Ryu Qonsales de Llavixo, Yan streys, Jan Şarden, J.B.Tavernye, A.Oleari, E.Kempfer, C.Kareri, F.Kotov, D.Q.de-Silva, Ö.Çələbi, A.Volinski və başqalarının gündəlikləri tariximiz üçün qiymətli qaynaqlar kimi xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan tarixi üzrə yazılı qaynaqların üçüncü qrupunu sənədli materiallar təşkil edir. Qaynaqların bu hissəsinə hökmdar fərmanları və təliqələr, qanunnamələr, vergi dəftərləri, müqavilə mətnləri ilə yanaşı numizmatik materialları və epigrafik abidələri də aid etmək olar. Qeyd

etmək lazımdır ki, qaynaqların digər növləri ilə müqayisədə sənədli mənbələr olduqca az olsa da onların elmi dəyəri əvəzsizdir. Bununla yanaşı, XVI əsrin sonu və XVIII əsrin 20-30-cu illərində müvəqqəti osmanlı işğalı zamanı tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”, “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” və s. kimi vergi dəftərləri Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərini öyrənmək üçün çox mühüm sənədli qaynaqlardandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. (S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996
2. Azərbaycan tarixi. (Z. Bünyadovun red. ilə). Bakı, 1994
3. K. Şükürov. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı, 2004
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989
5. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. I cild

MÖVZU №1. “AZƏRBAYCAN ƏRAZISİNDƏ İBTİDAİ İCMA QURULUŞU”

PLAN

- 1. Daş dövründə Azərbaycanın təbii şəraiti.**
- 2. İbtidai icma cəmiyyətinin yaranması və inkişafı**
  - a) Daş dövrü**
  - b) Eneolit**
  - c) Tunc və ilk dəmir dövrü**
- 3. Mənəvi mədəniyyət.**
- 4. İctimai və mülki bərabərsizliyin güclənməsi.
İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması**

Sual 1. Daş dövründə Azərbaycanın təbii şəraiti.

İnsanın və cəmiyyətin formalaşması və inkişafı təbii mühitin inkişafı ilə yanaşı və sıx əlaqədə getmişdir. Külli miqdarda paleolit abidələrinin tədqiqi nəticəsində təbiətin, insanın və onun maddi mədəniyyətinin inkişafında müşahidə olunan əsas hadisələr arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olması müəyyən edilmişdir. Təbiət ibtidai insanların məskəni və qida mənbəyi olmaqla bərabər, onların demək olar ki, bütün həyat sahələrinə, hətta antropogenez prosesinə, yayılmasına, təsərrüfat xüsusiyyətlərinə, məişətinə, geyimlərinə belə ciddi təsir göstərmişdir.

3,2 mln il bundan əvvəldən 0,7 mln. il əvvələdək olan dövrə aid təbəqələrdə tapılmış heyvan və bitki qalıqları bu dövrdə Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə iqlimin xeyli soyuqlaşmasını və quraqlaşmasını göstərir. Düzən və dağətəyi ərazilərdə meşə sahələri xeyli azalır,

həmişəyaşıl bitkilərin bir çoxu məhv olur, açıq sahələr genişlənir. Heyvanat aləminin növ tərkibi kasıblaşır, hipparion fauna üstünlük təşkil edir. Bununla belə, bitki tərkibində rütubətli subtropik şəraitdə yaşayan həmişəyaşıl və yayda yaşıl bitki növlərinin (gərməşov, çiyələk ağacı, darçın ağacı, həmişəyaşıl palıd və s.), heyvanlardan isə dəvəquşu, kərgədan və fillərin saxlanması göstərir ki, iqlim sərt olmamışdır. Belə vəziyyət Azərbaycan ərazisində insanın meydana gəlməsi və yaşaması üçün çox əlverişli şərait yaradırdı.

Çaydaşı mədəniyyətinin sahibləri olan ən qədim insanlar Azərbaycanda üst eopleystosendə (Abşeron əsridə), erkən Aşel mədəniyyətinin sahibləri erkən şteystosendə (Bakı əsridə), Orta Aşel mədəniyyətini yaradanlar isə orta pleystosendə (alt Xəzər əsri) və üst pleystosenin əvvəllərində yaşamışlar.

Dövrün iqlimi indikindən isti və rütubətli idi. Heyvanat aləmi cənub filindən, kərgədandan, yabanı atdan, dəvədən, cüyürdən, maraldan, öküzdən, qılınçdışlı pələngdən, dəvəquşundan və s. ibarət olmuşdur. Onların içərisində savanna nümayəndələri üstünlük təşkil edirdi. Bitki aləmi çox zəngin tərkibə malik idi. Alçaq dağlıq və dağözü rayonlarda orta illik temperatur 13-15°C, yanvarın orta temperaturu 5-6°C, iyul ayınıniki isə 22-23°C-yə çatırdı.

Dağların qalxması iqlimdə ümumi qlobal soyuqlaşma ilə yanaşı gedir, bu da Böyük və Kiçik Qafqazın yüksək dağlıq zonalarında buzlaqların yaranmasına səbəb olur.

Çaydaşı mədəniyyəti dövründən erkən aşel mədəniyyətinə keçid ərəfəsində landşaftın regional xüsusiyyətləri saxlanmaqla yanaşı, qurunun və dənizin yerləşməsində və iqlimdə bəzi dəyişikliklər getmişdir. Kür körfəzi geri - cənub-şərqi Şirvanadək çəkilir, bütün Kür-

Araz ovalığı Şirvandan qərbə dəniz sularından azad olur və düzənliyə çevrilir, iqlim quru və soyuq olur. İqlimin soyuqlaşması və yüksək dağlıq zonalarda buzlaqların əmələ gəlməsi nəticəsində meşələrin sürətlə dağ ətəklərinə doğru enməsi baş verir. Əvvəllər orta və yüksək dağlıq qurşaqları tutan meşələr indi 1000-1200 m-ə qədər enir və Azıx mağarasını əhatəyə alır.

Aşel, Mustye və Üst Paleolit dövrlərini əhatə edən pleystosen epoxası Yer kürəsi tarixində buzlaşma dövrü kimi məlumdur. Bu dövrdə Qafqaz və digər Avroasiya dağlarında üç dəfə buzlaşma gedir. Çaydaşı mədəniyyətinin sonunda formalaşan təbii şərait hələ pleystosenin başlanğıcında aşel mədəniyyəti dövründə saxlanmaqda davam edirdi.

Bu dövrdə Azıx düşərgəsi enliyarpaqlı meşələrin əhatəsində yerləşmişdi. Yanvarda hərərət 4-7°C, iyulda 22-25°C, illik yağıntı 1200-1600 *mm* olmuşdur.

Orta Aşel mədəniyyəti dövrünün əvvəllərində (erkən Xəzər əsrinin birinci yarısında) iqlimdə yenidən istiləşmə gedir. Materik və dağ buzlaqlarının əriməsi nəticəsində Xəzər dənizinin səviyyəsi yenidən qalxır və dəniz indiki Mingəçevir şəhərinə qədər bütün Kür-Araz ovalığını basır. Arazsahili zonada və Mil düzündə yarımşəhərləndəfti, dağətəyi sahələrdə çöl və seyrək meşələr, aşağı və orta dağlıq qurşaqlarda palıd, vələs, fıstıq və digər enliyarpaqlı ağaclardan ibarət meşələr üstün yer tuturdu, yüksək dağlıq isə alp və subalp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Son aşel mədəniyyəti dövrünün (orta pleystosenin ikinci yarısı) əvvəlində iqlim yenidən soyuqlaşır. Belə vəziyyət Azıx sakinlərinin mağaranı müvəqqəti tərk etməsinə səbəb olur.

Sonra gələn erkən Mustye dövrü (üst Xəzər əsri) iqlimin xeyli istiləşməsi ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Azıx düşərgəsi yuxarı sərhədi 2200-2300 m mütləq

yüksəklikdə yerləşən meşə qurşağının ətəyində yerləşmişdi. Bu meşə qurşağı zəngin heyvanat aləminə (cüyür, maral, dağ keçisi, mağara ayısı, qonur ayı və s.) malik idi.

Mustye dövrünün (erkən Xvalın əsri) ikinci yarısında qlobal miqyasda soyuqlaşma (vyurm buzlaşma dövrü) ilə əlaqədar Azərbaycan ərazisində, o cümlədən dağlıq əyalətlərdə iqlim sərtləşir, əvvəlki dövrə nisbətən kəskin soyuq və quru iqlim vəziyyəti yaranır. Açıq sahələrin genişlənməsi ilə əlaqədar çöl və yarımsəhra heyvanlarının - at, dəvə, öküz, qulan, ceyran, sayqak və başqa iri məməlilərin sayı artır. Ümumiyyətlə, holosen dövrünün təbii-iqlim şəraiti indikindən az fərqlənirdi.

Sual 2. İbtidai icma cəmiyyətinin yaranması və inkişafı

a) Daş dövrü. İbtidai icma cəmiyyəti Azərbaycanda ilk insanın yarandığı vaxtdan (təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl) iri tayfa birliklərinin və ilkin dövlət qurumlarının yaranmasınadək (eramızdan əvvəl III- I minillik) olan bir dövrü əhatə edir.

İbtidai icma cəmiyyətinin arxeoloji baxımdan dövrləşməsi aşağıdakı kimidir:

1. Qədim daş dövrü (Paleolit) - təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl başlamış və e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.
2. Orta daş dövrü (Mezolit)- e. ə. XII-VIII minilliklər.
3. Yeni daş dövrü (Neolit)- e. ə.VII-VI minilliklər.
4. Mis-daş dövrü (Eneolit)- e. ə.VI-IV minilliyin ortaları.
5. Tunc dövrü – e. ə. IV minilliyin ortaları - II minilliyin sonları.

6. Dəmir dövrü- e. ə. II minilliyin sonları - I minillik.

Ibtidai icma cəmiyyəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir:

- 1). Ibtidai insan dəstəsi və ya ulu icma;
- 2). Qəbilə icması;
- 3). Ibtidai icma quruluşunun dağılması.

Ibtidai insan dəstəsi və ya ulu icma alt və orta paleolitdə **(1,5 milyon ildən 40 min il bundan əvvələ kimi)** yaşamışdır. İnsanlar qida əldə etmək və heyvanlardan qorunmaq zərurəti qarşısında 20-30 nəfərdən çox olmayan bir dəstə halında birləşirdilər və belə ilkin insan dəstələri Qarabağda (Azıx və Tağlar mağaraları), Qazax bölgəsində (Damcılı və Daşsalahlı mağaraları) **və Lerikdə (Buzeyr mağarası) məskən salmışdır. Ibtidai insan yem əldə etmək üçün yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdu və bu istehlak təsərrüfatı adlanırdı.**

Paleolit alt, orta və üst adlanan 3 dövrə bölünür:

Alt paleolit 1,5 milyon il bundan əvvəldən 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Azıx, Tağlar Azərbaycanda ən qədim paleolit düşərgələri sayılır. Azərbaycanda ən qədim daş alətlər Azıx mağarasında tapılmışdır. «Quruçay mədəniyyəti» nə aid edilən bu alətlər təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl Azərbaycanda bacarıqlı insanın yaşadığını sübuta yetirir.

Orta paleolit dövrü (təxminən e.ə.100-40-cı minillik) Mustye dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözü nüvələrindən lövhə və qəlpələr qoparır, iti uclu əmək alətləri düzəldərək ovçuluqda istifadə edirdilər.

Üst paleolitdə (40 min il –14 min il əvvəl) ağıllı insan meydana çıxması ilə Azərbaycanda qəbilə icması formalaşmağa başladı.

Mezolit (e. ə. XII - VIII minilliklər). Mezolitdə insanlar heyvanların əhliləşdirilməsinə başladılar. Bununla da ibtidai heyvandarlığın əsası qoyulmuş oldu. İnsanlar ilk əkinçilik vərdişlərinə də bu dövrdə yiyələnmişdilər. Nəticədə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda mezolit dövrü Qobustan və Damcılı düşərgələri əsasında öyrənilmişdir.

Neolit (VII-VI minilliklər). İstehsal təsərrüfatının yaranması elmi ədəbiyyatda «**neolit inqilabı**» adlanır. Bu inqilabın nəticəsində insan ərzaq ehtiyatı üzərində ilk dəfə idi ki, nəzarət etmək imkanı qazanırdı.

Azərbaycanda istehsal təsərrüfatına keçid e.ə. VII minilliyə təsadüf edir. Əsas əmək aləti kimi toxadan istifadə olunduğundan belə əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanırdı. Bu dövrün maldarlığı isə ev maldarlığı olmuşdur.

Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Sulduz düzündəki Hacı Firuz abidələri son neolitdə (e. ə. VI minillik) Azərbaycanda oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatının yayıldığını sübut edir. Bu zaman möhrə və ya çiy kərpiclə hörülmüş evlərdən kəndlər salınırdı.

Neolit dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də saxsı (gil) qab istehsalının- dulusçuluğun yaranmasıdır. Azərbaycanda «ev peşələri» sayılan toxuculuq, tikinti və hörgü işi də neolit dövründə meydana çıxmışdır.

b) Eneolit. Eneolit dövrü (e. ə. VI - IV minilliklər). Dəmyə (təbii suvarma) əkinçiliyi geniş

yayılsa da, süni suvarma əkinçiliyinin izlərinə Mil düzündə Şahtəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir.

Şomutəpə və Əliköməktəpədə tapılan üzüm tumları Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının eneolitdən başladığını göstərir.

Azərbaycanda atçılığın 7 minillik tarixi vardır.

Kültəpə, Əliköməktəpə və başqa yerlərdə soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmış 20 - dək kiçik mis alət tapılmışdır.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri çox özünəməxsus quruluşa malik idi. Çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və dördkünc yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri kiçik həyətlə birlikdə hasar içərisinə alınırdı.

Cəmiyyətin həyatında və təsərrüfatında kişinin üstün mövqe qazanması nəticəsində eneolit dövründə anaxaqanlıq başa çatmış və öz yerini patriarxata (ataxaqanlıq) vermişdir. Patriarxat dövründə kişi ailəni və icmanı idarə etmək hüququnu öz əlinə almışdı. Buna baxmayaraq ana, qadın cəmiyyətdə öz şərəfli mövqeyini qoruyub saxlayırdı.

c) Tunc və ilk dəmir dövrü. Tunc dövrü (e. ə. IV-II minilliklər). Qəbilə icmasının təsərrüfat həyatında böyük dəyişikliklərin baş verməsi və metal istehsalının təkmilləşməsi şəraitində e. ə. IV minilliyin sonlarında Azərbaycanda tunc dövrü başlandı. İcma təsərrüfatının yeni yaranmış sahələrindən biri metal istehsalı oldu.

Erkən tunc dövründə (e. ə. IV minilliyin sonu - III minilliyi əhatə edir və arxeoloji baxımdan Kür - Araz mədəniyyəti adlanır) insanlar sıx yaşayış yerlərindən əkinçilik və maldarlıq üçün daha əlverişli olan vadilərə, dağ ətəklərinə yayılıb məskunlaşdılar. Artıq e. ə. III

minilliyin birinci yarısında toxa əkinçiliyi öz yerini xıç əkinçiliyinə verməyə başlamışdı. Köçmə (yaylaq) maldarlığına keçilməsi ilə əlaqədar yalnız heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələr meydana çıxırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərməsi ibtidai icma cəmiyyətinin tarixində birinci ictimai əmək bölgüsü hesab edilir.

E. ə. III minillik ibtidai cəmiyyətin həyatında əmlak bərabərsizliyinin ilkin əlamətlərinin üzə çıxdığı və ilkin tayfa birliklərinin yarandığı dövr kimi də xarakterizə olunur.

Orta tunc dövründə (e. ə. III minilliyin sonu - II minilliyin I yarısı) qəbilə icmasının təsərrüfatı və sənətkarlığı çoxnövli olması ilə seçilirdi. Bu zaman mülki və ictimai bərabərsizlik xeyli dərinləşmişdi.

Orta tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yeni ictimai əmək bölgüsü baş vermiş, sənətkarlıq əkinçilikdən ayrılmışdır.

Orta tunc dövründə şəhərəbənzər yaşayış məskənlərinin meydana çıxması ilk növbədə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərəbənzər məskənlər möhkəmləndirilmiş müdafiə hasarları ilə əhatə olunurdu.

Sənətkarlığın əkinçilikdən getdikcə daha çox ayrılması nəticəsində sənətkarlıq məhsulları satlıq məhsula - əmtəyə çevrilməyə başlamışdı. Alqı-satqının genişlənməsi tacirlər zümərəsinin yaranmasına doğru aparırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda pul yerinə xırdabuynuzlu mal - davar işlənilirdi.

Son tunc- erkən dəmir dövründə (e. ə. XIV-VII əsrlər) E. ə. II minilliyin ortalarına aid külli miqdarda

çoxnövlü hücum və müdafiə silahlarının tapılması tayfalararası müharibələrin geniş miqyası və amansızlığından xəbər verir. Dəmir istehsalının başlanğıc mərhələsində (e. ə. XII-XI əsrlər) əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu silah düzəldilməsi cəmiyyətin silahlanmasına imkan yaratmışdı.

E. ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanda soyuq üfurmə texnikasına əsaslanan dəmir istehsalına başlanmışdı. Metallurgiya və metalışləmə sənəti yüksəliş keçirirdi. Sənətkarlıqda dabbaqlıq (gön- dəri), toxuculuq sahələri də mühüm yer tuturdu.

Beləliklə, ibtidai cəmiyyət daxilində mülki bərabərsizliyin, ictimai təbəqələşmənin və xüsusi mülkiyyətin yaranması, sənətkarlığın müstəqil peşəyə çevrilməsi, icma daxilində birgə əmək, birgə əmlak və birgə yaşayış qaydalarının pozulmasına gətirib çıxartmışdı. Azərbaycanda qəbilə icmasının və icma təsərrüfat formasının dağılması prosesi e. ə. II minilliyin sonu- I minilliyin başlanğıcında başa çatmışdı.

Sual 3. Mənəvi mədəniyyət.

Erkən tarixi dövrlərdə, xüsusilə ibtidai insan sürüsü mərhələsində Azərbaycan sakinlərinin mənəvi aləmi haqqında bizim biliklərimiz çox azdır. Güman etmək olar ki, ibtidai insan sürüsü mərhələsi qədim paleolit (çaydaşı və yaxud Olduvay mədəniyyətinə; Azərbaycan ərazisində isə Quruçay mədəniyyətinə) və yaxud erkən (qədim) aşel (abbevil) dövrünə təsadüf etmişdir.

"Standartlaşdırılmış əmək aləti öz-özlüyündə qazıntı halında tapılmış konsepsiyadır" [Q.Çaylı], yeni mücərrədləşdirmənin heyvan üçün mümkün olmayan

yüksək səviyyəsini tələb edir, bu əmək alətini yalnız "tanıma", "təkrarlama" və digər hərəkətlər əsasında əldə etmək mümkün deyildir.

Ayı kəllələrinin yığıldığı xəlvətxana - gizli yer (kəllələrdən birinin üzərində xüsusi çərtmələr vardır), qədim yaşayış yeri və ocaq Aşel dövrünün ikinci yarısına aid olan təbəqədə aşkar edilmiş, hələ xeyli müddət ərzində müxtəlif fərziyələrin irəli sürülməsinə imkan verəcək ən mühüm kəşflərdir.

Mağara ayılarından birinin Azıx mağarasının xüsusi, gizli bir guşəsində mühafizə olunmuş kəlləsi təsdiq edir ki, 300 min il bundan öncə say və hesablama azıxantropa məlum idi. Bu kəllə üzərində mişarabenzər, daş əşya ilə xüsusi olaraq bir sırada paralel şəkildə 7, yuxarıda isə çəpəki şəkildə 1 çərtmə edilmişdir.

Azıx mağarasında aşkar olunmuş ayı kəlləsinin üzərində bir neçə çərtmə edilmişdir. Həmin çərtmələrdən 7-si paralel şəkildədir. Bir çox tayfalarda və xalqlarda 7 rəqəmi məşhurdur, "ecazkar"dır... Daha erkən tarixi dövrlərdən Qədim Şərqi, antik dünyaya və hətta orta əsrlərdəki 7 rəqəmi insanların fikrində Zaman, Məkan, Kosmos haqqındakı təsəvvürlərlə əlaqədar olaraq xüsusi yer tutmuşdur.

Azıx mağarasında 4 ayı kəlləsinin saxlandığı xüsusi, gizli guşənin olması faktı fəvqəladə dərəcədə maraqlıdır. Müxtəlif heyvan kəllələrinin xüsusi şəkildə qoyulduğu gizli guşələr dünyanın bir çox bölgələrində də tapılmışdır. Draxenlox (İsveçrə), Zaltsofen (Avstriya), Klyuni, Le Furten, Reqardu, Lazaret (Fransa), Petersxel (AFR) Kudaro (Şimali Qafqaz) və başqa yerlərdə bu cür nümunələr aşkar olunmuşdur.

Azərbaycanın Mezolit-Neolit dövrü əhalisinin mənəvi aləmi haqqında dəfn abidələri, bəzi incəsənət nümunələri, qayaüstü təsvirlər və s. müəyyən təsəvvürlər

yaradır. Qobustan düşərgələrində iki dəfn aşkar olunmuşdur. Onlardan biri Firuz, o biri isə Kənzə düşərgəsindədir. Firuz düşərgəsində mezolitin sonuna aid qəbirdə on iri adam və bir uşaq dəfn olunmuşdur. Skeletlər pis vəziyyətdə saxlanmışlar, ölümlər qəbrə eyni vaxtda, bükülü vəziyyətdə qoyulmuşdur.

Qəbirdə dəfn olunanların ancaq yoluxma, zəhərlənmə və düşmənlər əlindən öldüyünü güman etmək olar.

Kənzə düşərgəsində aşkar olunan qəbir Neolit dövrünün sonuna aiddir. İki kişi və bir qadın dəfn olunmuş bu qəbirdə yuvarlaq formalı daş toppuz, ağız cilalanmış daş balta, sümük bizlər, qum daşından seqmentşəkilli iri alət və s. predmetlər var idi.

İndiyədək Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş, Şıxqaya və Şopqar dağları sahəsində və Cingirdağda, Yazılıtəpədə, eləcə də qədim düşərgə, yaşayış yerləri, kurqan və digər abidələrdə qazıntı zamanı qaya və ayrı-ayrı daşlar üzərində altı mindən artıq erkən mezolitdən orta əsrlərin sonunadək geniş tarixi dövrə aid qədim rəsmlər aşkar edilmişdir.

Qobustanın VII-VI minilliklərinə aid qaya rəsmlərində iri döşlü, bütün bədənini tatuirovka ilə örtülmüş qadın təsvirlərinə də rast gəlinir. Bu qadın təsvirlərini məhsuldarlıq rəmzi saymaq olar.

Beləliklə, Azərbaycanda minilliklər ərzində qadına - ulu anaya pərəstiş çox inkişaf etmişdir. Təbii qüvvələrə sitayiş burnunda güneş olan gəmi rəsmləri və astral işarələrdə görmək olar. Öküz və maral təsvirlərinin çoxlu miqdarda olmasına baxmayaraq, öküz sümükləri olduqca az miqdarda tapılmış, ovlanmış maral sümüyünə isə rast gəlmirik. Ceyran və gur sümükləri isə düşərgələrdən əldə edilən osteoloji materialın 70 faizini təşkil etsə də, onların təsvirlərinə nadir hallarda təsadüf olunur. Bu faktların bir

qismini qədim Qobustan əhalisinin pərəstiş və totemik görüşləri ilə izah etmək olar. Material göstərir ki, Mezolit-Neolit dövründə formalaşan zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət əsasında Azərbaycan əhalisinin yeni, yeni metal dövrünə keçməsinə şərait yaranır.

Sual 4. İctimai və mülki bərabərsizliyin güclənməsi. İbtidai icma cəmiyyətinin dağılması

Arxeoloji mənbələrə görə, ölkənin bütün vilayətlərində ictimai-iqtisadi inkişaf prosesi eyni səviyyədə olmamışdır. Şimala nisbətən cənub bölgələrdə ictimai inkişafın bir qədər yüksək səviyyədə olması nəzərə çarpır.

Cənub rayonlarının dəfn abidələri nisbətən zənginliyi ilə fərqlənir. Qarabağın kurqan qəbirlərində Zaqaqaziyada nadir hallarda rast gəlinən qızıl əşyalar, sadə və sümükdən bəzəklər, çoxlu tunc və başqa məmulat tapılmışdır. Bir nekropolda rast gəlinən qəbirlər öz avadanlıqlarının zənginliyinə və kasıblığına görə fərqlənir.

O dövrdə Azərbaycanda qulların olmasını Dovşanlıda, Axmaxıda, Borsunlu və Xanlarda aparılan tədqiqatların nəticələri təsdiq edir. Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun dağılma və sinifli cəmiyyətin yaranması dövrünün ən təmtəraqlı abidələrindən biri Tərtər rayonunun Borsunlu kəndindəki böyük kurqandır.

Qəbilələrarası mübadilə. Xarici əlaqələr. Son Tunc və İlk Dəmir dövrü təsərrüfatının qızğın inkişafı ərzaq məhsulu artımı yaradır ki, bu da qəbilələrarası geniş, müxtəlif cəhətli mübadiləyə təkan verir. Bu işdə düzəndən dağa, oradan yenə arana köçən qəbilələrin böyük rolu olmuşdur. Dağıstan və Şimal-Şərqi Azərbaycan üçün səciyyəvi olan saxsı məmulatı

nümunəsinin Gədəbəy rayonundan tapılması Xəzərsahili qəbilələrinin Mərkəzi Zaqafqaziya ilə əlaqələrini əks etdirən dəlillərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.8-33
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.19-57
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. I cild. səh. 54-165
5. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı, 1960
6. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 1986.
7. Hüseynov M.M. Azıx mağarasının sirri. Bakı, 1990.
8. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
9. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2005.

MÖVZU № 2: AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ TAYFA İTTİFAQLARI VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

PLAN

1. Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları.
  - a) Kutı
  - b) Lullubi
  - c) Su və turukki tayfaları
2. Manna dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.
3. Azərbaycan Midiya və Əhəməni imperiyalarının tərkibində.
4. Atropatena dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.
5. Albaniya dövləti. (e.ə. IV – e. I əsri).

Sual 1. Azərbaycan ərazisində tayfa ittifaqları.

E. ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlikləri mövcud idi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan etno-siyasi birliklərdən kutilər, lullubilər, su və turukkilər haqqında qədim Şumer-Akkad mixi yazılarında kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. E. ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycanın cənubunda lullubi və kutilərin erkən dövlətləri yaranmışdır.

Kuti dövləti. Azərbaycanın Urmiya gölü bölgəsində hələ e. ə. XXIV-XXIII əsrlərdə kuti tayfa birləşməsi yaşayırdı. Mənbələrdə kutilərin məskunlaşdığı ərazi dağlıq Kutium ölkəsi kimi xatırlanmışdır. Kutilər maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olur, Mesopotamiyada yaşayan əhali, xüsusilə şumerlərlə iqtisadi-siyasi əlaqələr saxlayırdılar. E. ə. XXIII əsrdə

daha da güclənmiş Akkad hökmdarlarının aramsız hücumlarının qarşısını almaq üçün kutilər qonşuluqda yaşayan digər etno-siyasi toplumlarla hərbi ittifaqa girmiş və müttəfiqlər üç dəfə Akkad ordularını məğlubiyətə uğratmışdılar.

E. ə. XXIII əsrin sonlarında Kuti dövləti xeyli güclənmişdi. Döyüşkənliyi ilə seçilən çoxsaylı əhaliyə malik olan Kuti dövləti Mesopotamiyaya hərbi yürüslərə başlayaraq Akkad qoşunlarını darmadağın etmişdilər. Kuti hökmdarı Enridavazir bu qələbə şərəfinə ucaldığı abidədə özünü «Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı» adlandırmışdır.

E. ə. XXII əsrin əvvəllərində Mesopotamiyanın cənubunu işğal edən və Akkad dövlətini süquta uğradan Kutilər burada böyük xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirdilər. Akkadlar daima Şumer şəhərlərinin əhalisini kütləvi şəkildə məhv edirdilər. Şumerlərin muqəddəs Nippur şəhərini viran qoyan akkadlar, hətta onların Ekur məbədinə belə dağıtmışdılar. Bu hadisə şumerlərin səbr kasasını doldurmuş və onlar yardım üçün Akkadın əsas düşməni olan güclü Kutiuma üz tutmuşdular. Kutilər şumerlər üzərində Akkad ağalığına birdəfəlik son qoymuşdular.

Bu qüdrətli Azərbaycan etnosu 91 il (2195-2104) Dəclə və Fərat çayları arasında öz siyasi hökmranlığını sürdürə bilmişdir. Bu zaman inzibati vəzifələri daşıya biləcək çoxlu adamları olmadığından işğal olunmuş əraziləri yerli Şumer və Akkad əyanlarından təyin etdikləri canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kuti hökmdarı həm də Akkad çarı titulunu daşıyırdı. Şəhərləri en və ya ensi rütbəli hakimlər idarə edirdilər. Kutilər şumerlərin dağıdılmış məbədlərini bərpa etmiş və yenilərini tikdirmişdilər.

Mesopotamiyanın cənubundakı əhalidən kutilər sənətkarlıq, ərzaq məhsulları və qiymətli metallar şəklində vergilər toplayırdılar.

Kuti ağalığı dövründə Mesopotamiya ərazisi xarici basqınlardan daha yaxşı qorunmuş, ticarət yollarında tam təhlükəsizlik təmin olunmuşdu.

Kutilər Mesopotamiyada yerli tanrılara sitayiş saxlamaqla öz dini ayinlərini tətbiq etməyə çalışırdılar.

XXII əsrin sonlarında Mesopotamiyanın cənubunda başda Şumer Uruk şəhərinin hakimi Uti-heqal olmaqla kutilərə qarşı müqavimət başladı. Uti-heqal öz kitabəsində kutiləri «zəhərli dağ ilanları, tanrıların düşməni, Şumer dövlətçiliyini dağlara aparan, Şumeri ədavətlə dolduran, arvadı ərindən, uşaqları valideynlərindən ayıran, ölkədə düşmənçilik və nifaq salan» bir toplum adlandırır. Bu cür düşmən münasibət əsində Kuti hakimiyyətini gözdən salmağa, işğalçı kutilərlə mübarizənin zəruriliyini əsaslandırmağa və əhalini ayağa qaldırmağa yönəlmişdi. E. ə. 2109-cu ildə kutilərlə Uruk şəhəri arasında baş verən döyüşdə şumerlər qalib gəldilər. İkiçayarasında ağalıq edən sonuncu kuti hökmdarı Tirikan oldu. O, cəmi 40 gün hakimiyyətdə qala bilmişdi. 2104-cü ildə həm onun, həm də İkiçayarasında Kuti hakimiyyətinə son qoyuldu. Bundan sonra kutilər öz doğma torpaqlarına qayıtdılar. Onlar burada lullubi tayfaları tərəfindən sıxışdırılaraq torpaqlarının bir hissəsini itirmiş və bir qədər şimal-şərq səmtinə çəkilməli olmuşdular.

Şumer mixi yazılarında İkiçayarasında hökmranlıq edən 21 kuti çarının adı çəkilmişdir.

Lullubi dövləti. E.ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan etno-siyasi

birliklərdən biri də lullubilər tərəfindən yaradılmışdır. Lullubilər haqqında ilk məlumat Akkad mənbələrində verilir. Akkad kitabələrində «Lullubum dağlılarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş hökmdar Sidurru» haqqında danışılır. Lullubi siyasi birliyi Urmiya gölü hövzəsində meydana çıxmışdı. Lullubilər Diyala çayının yuxarı axarından Urmiya gölünədək olan torpaqlarda kutilərdən cənubda və şərqdə yaşayırdılar. Lullubilərin təsərrüfatında maldarlıq üstün yer tutmuşdur. Onlar Mesopotomiyadakı şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayır, qaramalı taxıla dəyişirdilər. Qonşu hurri və hetlər lullubiləri öz dövlət idarələrində işə cəlb edir və döyüşkən lullubiləri muzdlarla hərbi xidmətə çağırırdılar.

Lullubi hökmdarı Anubanininin e.ə. XXII əsrə aid kitabəsində Akkad dilində yazılmışdır: «Anubanini, qüdrətli çar, Lullubum çarı öz təsvirini və İştar ilahəsinin təsvirini Batir dağında həkk etdirdi». Bu yazı əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Lullubi hökmdarı Anubaniniyə tabe olan torpaqlar Urmiya gölündən Diyala çayının orta axarınadək çatır. Yazıda «Yuxarı Dəniz» və «Aşağı Dəniz» in qeyd olunması göstərir ki, hökmdar Anubanini İran körfəzinə qədər olan ərazilərə iddia ilə çıxış edirdi. Vaxtı ilə kutilərə məxsus olan torpaqların böyük hissəsi indi Lullubi hökmdarının əlinə keçmişdi.

E.ə. XXI əsrdə şumerlər lullubilər üzərinə tez-tez talanedicilər yürüşlər etmişdilər. Lullubilər də kutilələ birlikdə İkiçayarasında yaşayan xalqlar üzərinə işğalçı yürüşlərə çıxırdılar. Lullubilər təxminən 1500 il ərzində Azərbaycan və qonşu ərazilərin tarixində mühüm rol oynamışdı. Lullubi tayfaları Ön Asiyada öz qoçaqlığı və döyüşkənliyi ilə seçilirdilər və adları bir sıra qonşu xalqlar arasında vahimə ilə çəkilirdi. Hurrilər və urartulular lullu etnonimini daha çox «yadelli», «düşmən» mənasında

işlədirdilər. E.ə. II minilliyin əvvəllərində lullubi mənşəli sülalə, hətta Aşşur taxt-tacını ələ keçirmişdi.

E.ə. XIV-XIII əsrlərdə Assuriya və Yeni Babil hökmdarlarının kitabələrində Lullume ölkəsi və onlarla aparılan savaşlar haqqında məlumatlar verilir. Lullube torpaqları e. ə. I minilliyin başlanğıcında Zamua ölkəsi kimi tanınırdı. Manna dövlətinin tərkibinə daxil olan İç Zamanın şimal hissəsi yazılı mətnlərdə bəzən Lullume adlandırılır.

Kuti və Lullubi dövlətləri e.ə. III minilliyin sonlarında süquta uğramışdı.

Turukki etno-siyasi birliyi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan əhalinin tərkibinə turukki adlı etnik birlik də daxil idi. Turukki tayfa birliyi tarix səhnəsinə kutilər və lullubilərlə eyni vaxtda çıxmışdılar. E.ə. III minilliyin birinci yarısında turukkilərin kutilər və lullubilərlə bir müttəfiq kimi xatırlanması onların bir-biri ilə qonşuluqda yaşadığını göstərir. E. ə. XXIV əsrə aid yazılarda akkadlı Sarqonun dövründə onun dövlətinin ərazisində yaşayanlar içərisində turukku tayfa adı da çəkilmişdir. Akkad hökmdarı Naramsuenə qarşı kutilərin və digər tayfaların birləşdiyi hərbi ittifaqa turukkilər də qoşulmuşdular. E.ə. XVIII-XIII əsrlərə aid Assur yazılarında turukkilərin adına tez-tez rast gəlinir. Bir Assur mətnində onlar «Turukku ölkəsinin adamları» kimi verilmişlər və bu ərazidə kutilərin də yaşadığı göstərilmişdir. Lullubi kimi turukkular də Zaqros dağlarından Raniyə düzənliyinə keçərək hurrilərlə əlaqə saxlayır və Mesopotomiya hüduclarına daxil olurdular.

Assur hökmdarı I Şamşi-Adadın (1813-1783) yürüşlərinə qədər turukkular qərb qonşuları ilə dinc əlaqələr saxlayır və Aşşurun ticarət əlaqələrində vasitəçi kimi iştirak edirdilər. Turukkular e. ə. XVIII əsrdə

assurlarla dəfələrlə müharibə aparmıřdılar. Mari məktublarında turukku hökmdarı Lidayanın adı assurlara qarřı vuruřan turukkuların bařcısı kimi xatırlanmıřdır. Turukkular assurların D cl d n ř rqd ki əraziləri  l  keçirməsinə qarřı duran ciddi bir qüvvə kimi  ıxıř edirdilər. Lidayanın bařcılıęı ilə turukkular Assur hökmdarı Iřmedaqana (1797-1757) qarřı uęurlu hərbi əməliyyat keçirərək řuřarra ölkəsini assurlardan azad etmiřdilər. Assur mənbələrindən birində yazılmıřdır: «Turukku Lidaya v  řuřaradakı turukkular bizə d řm n lilik etdilər və iki ř h ri viran qoydular». Turukkular D cl d n ř rqd   z vətənlərindən uzaqlarda Assurun nəzarəti altında olan torpaqlarda kifayət qədər sərbəst hərəkət edir və elə bir ciddi müqavimətlə  zl řmirdil r.

Qədim yazılı mənbələri arařdıran alimlərdən biri M. Mirzəyevin fikrinə görə Babil hökmdarı Hammurapinin dövründə (1792-1750) turukkular bölgədə kifayət qədər güclü toplum kimi tanınırdılar v  Assurla mübarizənin gediřind  vahid hakimiyət altında birl řmiřdilər. Hətta güclü Babil řahı Hammurapi  z rəqiblərinə qarřı müharibəyə hazırlařark n Turukku hökmdarı Zaziya müraciət etmiřdir. Zaziya  z qořunu ilə yardıma gələcəyini bildirsə də, xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq v din  əməl etm miřdi. Görünür Zaziya ikili siyasət yeridirdi. Hammurapiy  qarřı Elam, qonřu Kutı v  digər ölkələrdən t řkil olunmuř ilk iki koalisiyada iřtirak etməməklə yanařı, o, Hammurapiy  də kömək etməyə tələsmirdi. Bunun nəticəsidir ki, Babil řahı Hammurapi hakimiy tinin 35-ci ilində Marini darmadaęın etdikdən sonra əsas diqqətini turukkuların da daxil olduęu koalisiyaya y n ltmiř, hakimiy tinin 37-ci ilində turukku ordusu üzərində qələbə qazanmıřdı. D y ř ř bh siz ki,

Turukku ölkəsindən kənarda baş verdiyindən Hammurapi Turukkumu zəbt edə bilməmişdi.

E.ə. XIX əsrin sonu-XVIII əsrin I yarısında döyüşkən turukkular mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Assur hökmdarları ilə savaqlara girmiş, Assurun şərqə doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını işğal təhlükəsindən qurtarmışdı.

E.ə. XIV-XIII əsrlərdə kuti, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkular da assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynayıblar. E.ə. I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mannalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunurlar. Kutu-lulubi dillərində sözlər qalmadığından və dil materialı yalnız şəxs adlarından ibarət olduğundan onların dil mənsubiyyəti indiyədək dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Sual 2. Manna dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.

Mannanın adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur mixi kitabəsində «Munna» kimi çəkilmişdir. Urartu yazılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mannalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları-«ölkələri» öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi hüdudları xeyli genişlənmişdi.

E.ə. 843-cü ildə Assur çarı III Salmanasar İç Zamuadakı bəzi məntəqələri ələ keçirdikdən sonra Manna ölkəsinə qədər gedib çıxmış, ancaq müqavimət nəticəsində bu ölkəyə girə bilməmişdir. E.ə. 829-cu ildə

Assuriyanın Mannaya yeni hücumu ilə bağlı mixi yazısında bu dövlətin hökmdarı Udakinin və paytaxt şəhəri Zirtanın (sonralar İzirtu) adı çəkilmişdir. Mannanın bir dövlət kimi formalaşmağa başlaması e.ə. IX əsrin ortalarına düşür. Həmin əsrin 30-20-ci illərində Urmiya gölünün bütün cənub və cənub şərqindəki «ölkələr»in çoxu Udakinin hakimiyyəti altında birləşdirilmişdir.

E.ə. IX əsrin sonu-VIII əsrin əvvəllərində Manna dövləti dəfələrlə qonşu Assuriya və Urartu kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanedicı yürüşlərinə məruz qalmışdır. Bu amansız savaşırlarda Manna böyük əhali və təbii sərvətlərini qurban vermək bahasına öz təhlükəsizliyini və dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Manna imkan düşən kimi ona düşmən kəsilən dövlətlərin üzərinə yürüşlər edirdi. E.ə. 776-775-ci illərdə Manna Urartu üzərinə hücum etmiş və bu hadisə Urartu yazısında «Manna ölkəsi gəldi» kimi verilmişdir.

Mannanın yüksəlişi. E.ə. 743-cü ildə assurların Mannanın əsas düşməni olan Urartuya ağır zərbə endirməsi ölkəmizi talanedicı hərbi yürüşlərdən xilas etdi. Manna hökmdarı İranzu (e.ə.740-719) Assuriya dövləti ilə yaxınlaşdı. Assuriya Urartu ilə apardığı müharibələrdə Mannaya öz müttəfiqi kimi yanaşırdı. Belə əlverişli şəraitdən istifadə edən İranzu vaxtilə Urartunun ələ keçirdiyi ərazilərini geri qaytardı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi. Manna qədim Şərqin dörd qüdrətli dövlətindən biri oldu. İranzu mərkəzləşdirmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə tabe edə bilmişdir. Assuriya ilə müttəfiqlik, yaxınlıq siyasəti İranzuya ölkəsini bütöv saxlamağa imkan verirdi. Ancaq bəzi vilayətlər mərkəzə tabe olmasınlar deyərək Urartuya meyllənir, bu isə dövlətin parçalanması üçün böyük təhlükə yaradırdı. E.ə. 719-cu ildə bəzi vilayət və

şəhərlər İranzuya qarşı çıxdılar, ancaq assurların köməyi ilə onların üsyanı yatırıldı.

İranzunun ölümündən sonra taxta böyük oğlu Aza (e.ə. 718-716) çıxdı. Urartunun fitnəsinə uyan və ondan kömək alan bəzi vilayət hakimləri onu devirdilər və qardaşı Ullusununu hakimiyyətə gətirdilər. Ullusunu Urartu ilə ittifaqa girdi və 22 qalanı ona verdi. Manna kimi müttəfiqin və Urartuya qarşı mühüm strateji əhəmiyyətli qalaların və ərazinin itirilməsi ilə barışmayan Assuriya hökmdarı II Sarqon e.ə. 716-715 və e.ə. 714-cü ildə buraya yürüşlər etdi. Nəticədə Mannada Assuriyanın siyasi üstünlüyü təmin edildi, 22 qala geri qaytarıldı, urartupərəst qüvvələr sıradan çıxarıldı. II Sarqon Ullusununun Mannanın hökmdar taxtında yenidən əyləşməsi ilə barışmalı oldu. E.ə. 714-cü ildə II Sarqonun Urartuya uğurlu yürüşü nəticəsində bir sıra Manna vilayətləri geri qaytarıldı, Mannanın Urartu təcavüzündən yaxa qurtarıb tam müstəqil dövlətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Manna e.ə. 714-cü ildə Urartuya qarşı aparılan müharibə ilə əlaqədar Assuriyaya bac versə də, sonrakı dövrlərdə uzun müddət belə məlumatlara rast gəlinmir. E.ə. 713-cü ildə Ullusunu Sarqonu bacla deyil, hədiyyələrlə qarşılamışdır. II Sarqon da Manna hökmdarını öz yaxın müttəfiqi kimi kətan və yundan toxunmuş rəngli geyimlər, xəncər və üzüklər bağışlamaqla dəyərləndirmişdir. II Sarqon ölkədən çıxan kimi Ullusununu Assuriyanın siyasi üstünlüyünü tanımaqdan imtina etmiş, hətta Assur torpaqlarına yürüşlərə başlamışdı. Assur qaynaqlarında e.ə. VIII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Mannanın Assuriyaya boyun əyməməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Manna hətta öz ərazilərini assur torpaqları hesabına genişləndirməyə başlamış onun bir sıra qalalarını ələ

keçirmişdi. E.ə. 674-cü ildə Manna hökmdarı onun ölkəsinə gəlib məskunlaşmış iskitlər və kimmerlərlə Assuriyaya qarşı ittifaqa girmişdi. Tarixdə qədim türk etnosları kimi xatırlanan kimmer və iskitlərin Manna ərazisində e.ə. VII əsrin ortalarında bir hökmdarlıq yaratması haqqında məlumatlara rast gəlinir. İskit padşahlığının hökmdarı Tuqdamme olmuşdur. İskitlər Mannaya qonşu olan Midiyada da 28 il (e.ə.653-625) ağalığ etmişdilər. Assurlar Mannanın iskitlərlə ittifaqını pozmağa çalışır və bəzən buna nail olurdular.

E.ə. VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı Ahşerinin tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaflara səbəb oldu. Assur hökmdarı Aşurbanipal Mannanın ələ keçirdiyi qalaları geri qaytarmaq niyyətində idi və Mannaya yürüş edərsə, uğur qazanıb qazanmayacağı haqda öz tanrısının rəmmalına belə bir sorğu ilə müraciət etmişdi: «Assur ordusu Mannanın tutduğu Assur qalalarını geri qaytarmaq üçün getsə, müqavilə və ya döyüşlə fərqi yoxdur, o, bu qalaları qaytaracaqmı?». Göründüyü kimi, Manna öz gücünə görə elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, Şərqin ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Assuriyanın hökmdarı bu ölkəyə yürüşünün nə ilə nəticələnəcəyini bilmədiyindən rəmmaldan soruşmağa məcbur olmuşdu.

E.ə. 660-659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savafla Ahşeri məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyətdən sonra Mannada daxili çəkişmələr başlamış və Ahşeri üsyan nəticəsində öldürülmüşdü. Ahşerinin oğlu Ualli Assuriyayla ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdu. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistan ilə ölüm-dirim savaflına çıxanda Manna ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e.ə. 593-ci ildə Bibliyada çəkilməmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olundu və nəticədə Manna dövləti süquta uğradı. Manna ilə təxminən eyni vaxtda İskit padşahlığına da Midiya tərəfindən son qoyulmuşdur.

Mannada dövlət idarəçiliyi. Sosial-iqtisadi münasibətlər. Mədəniyyət. Manna dövlətinin paytaxtı - hökmdar şəhəri İzirtu idi. Dövləti həmin şəhərdə taxtda oturmuş yanzi titulu daşıyan hökmdaridarə edirdi. E.ə. VIII-VII əsrlərdə Mannada hakim sülalənin hakimiyyəti irsən ötürülürdü. İranzudan sonra taxta onun böyük oğlu Aza, sonra digər oğlu Ullusunu oturmuşdu. Ahşerini oğlu Ualli əvəz etmişdi. Hökmdarın səlahiyyətləri kifayət qədər geniş idi: o, dövlətin daxili və xarici siyasətini özü müəyyən edir və ya dövrün hərbi-siyasi hadisələrinə uyğun olaraq dəyişdirirdi. Mannada hökmdarın yanında fəaliyyət göstərən **Ağsaqqallar şurası** məşvərətçi orqan idi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi; vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Dövlətin idarə olunmasında əyanlar, müşavirlər və hakim sülalənin üzvləri iştirak edirdilər.

Manna hökmdarları Assuriya və Urartu hücumlarından qorunmaq üçün sərhədlərdə müdafiə qurğuları və qalaların inşasına ciddi fikir verirdilər. Mannanın malik olduğu ordunun döyüşçüləri ox-yay, xəncər, qılınc, nizələrlə silahlanır və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

Sosial-iqtisadi münasibətlər. Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, azyağıntılı torpaqlarda süni suvarma əkinçiliyi

yayılmışdı. Mannada iki və altı cərgəli arpa, bir neçə növ buğda və darı əkilirdi. Əkinçilikdə dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl (buğda və arpa), un ehtiyatı, yağ və çaxır anbarları haqqında çox dolğun bilgiler verilmişdir. Assur hökmdarı II Sarqona aid mixi yazısında Mannadakı anbarlardan götürülmüş «keyfiyyətli çaxırı onun döyüşçülərinin çay suyu kimi içməsindən» bəhs edilir.

Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarında Manna torpaqlarında iri və xırdabuynuzlu mal saxlanması və at ıxılları bəslənməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Manna əhalisi oturaq olduğundan burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Xarici işğalçılar Mannaya hücumlar zamanı buradan qənimət kimi qaramal, davar və at aparmaları haqqında mənbələrdə maraqlı məlumatlar vardır.

Manna çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Mis, dəmir, qızıl və qurğuşun yataqlarının olması Mannada dağ-mədən işinin və sənətkarlıq sahələrinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Burada mis qab-qacaqlar, zərgərlik məmulatları hazırlanırdı. Manna sənətkarları yüksək keyfiyyətli saxsı qablar istehsal edə bilirdilər. Mannada ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə (dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik və silah istehsalı) emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həsənlı, Ziviyyə və Marlıqtəpədə tapılan qızıl və gümüş qablar, zərgərlik məmulatları (qızıl kəmərlər, sırğalar, boyunbağlar, biləzliklər və s.) bədii metalışləmənin çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Ziviyyə dəfinəsinə aid qızıl döşlük (pektoral) hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Mannada

memarlıq, daşyonma və bənnalıq sənətləri də yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuq və boyaçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Sual 3. Azərbaycan Midiya və Əhəməni imperiyalarının təkibində

590-cı ildə Manna öz müstəqilliyini itirdikdən sonra onun ərazisi Midiyanın tərkibinə qatıldı. Azərbaycanın şimal torpaqları isə Midiyanın sərhədlərindən kənar qalmışdı.

Midiya Mannadan cənub-şərqdə, İrənin mərkəzində yerləşirdi. Midiya adı ilk dəfə e.ə. IX əsr qaynaqlarında yad edilmişdir. Mannanın Qizilbunda vilayəti hər iki ərazinin sərhəddini təşkil edirdi. Skitlərin ön Asiyaya gəlməsi ilə Midiya Assuriyaya qarşı mübarizədə fəallaşdı. Herodotun məlumatına görə bu mübarizəyə Fraorta (e.ə. 675-653) başçılıq edirdi. Mixi yazılarda o, Kaştariti adlanırdı. E.ə. 672-ci ildə Midiyanın Assuriyaya qarşı mübarizəsi uğurla başa çatdı. Midiya müstəqil dövlətə çevrildi. Assuriyalılarda mübarizədə Kaştariti məğlub olur və döyüşdə həlak olur. Bir müddət (e.ə.653-625) Midiya skitlərin hakimiyyəti altına düşür.

E.ə. 612-ci ildə çar Kiaksarın vaxtında (625-585) Midiya dövləti türkmənşəli skitlərin köməyi ilə Babilistan ordusu ilə birlikdə Assuriyanın varlığına son qoyur, ərazisi Midiya və Babilistan arasında bölüşdürülür. Paytaxtı Ekbatana olan (indiki Həmədan ərazisində) bu dövlət yaxın Şərq ölkələrinin tarixində böyük rol oynamış, e.ə. 624-cü ildə farsların ölkəsini tutmuş, Assuriya və Urartu dövlətlərinin varlığına həmişəlik son qoyaraq imperiyaya çevrilmişdir.

Urartu, sonra Kiçik Asiyaya gedən yol üzərində yerləşən Urartu Midiyanın tərkibinə daxil edilir.

Kiaksardan sonra hakimiyyətə oğlu Astiaq (e.ə.585-550) gəlir. E.ə.550-ci ildə qüdrətli Midiya dövləti süquta uğrayır və Midiya Əhəməni dövlətinə birləşdirilir. Midiya 20-30 il ərzində İrannın ən qüdrətli dövləti olmuşdur. Keçmiş Urartu ərazisi, farsların əyaləti, Assuriyanın Şimal torpaqları Midiyaya daxil idi.

II Kir Midiyanı zəbt etdikdən sora Əhəməni fars dövlətinin əsasını qoyur. II Kir Midiyada öz hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Astiaqın qızı Amitidanın ərinə öldürüb onunla evlənir.

Şimali Azərbaycan əhalisinə nisbətən erkən dövrlərdə massaget (maskut), sak, başqa etnik adları şamil edirmişlər. II Kir Şimali Azərbaycanda yaşayan massagetlərə qarşı yürüş etmiş, onların hökmdarı Tomris tərəfindən məğlub edilərək həlak olmuşdur. (Herodotun məlumatlarına əsasən).

I Dara işğal olunmuş ölkələri 20 satraplığa bölür. Bunlardan birinə Azərbaycanda yaşayan kaspulər, utilər, matienlər və b. daxil idi.

Əhəmənilər I Daranın dövründə (522-486) Alban torpaqlarına tez-tez yürüşlər etmiş, buradakı sakların ciddi müqaviməti ilə rastlaşmışdılar. Buna baxmayaraq alban torpaqları ələ keçirilmiş və Əhəməni imperiyasının satraplıqlarına (canişinlik) daxil edilmişdir. Nəticədə Albaniyada yaşayan tayfalar Əhəmənilərə vergi verməklə yanaşı, hərbi xidmətə də cəlb olunurdular. E.ə. V əsrdə baş vermiş fars-yunan müharibəsində alban hərbi dəstələrinin də iştirakı haqqında Herodotun «Tarix» əsərində məlumatlara rast gəlirik.

I Daranın oğlu Kserks (e.ə.486-465) ordusunda yunanlara qarşı müharibələrdə Azərbaycan tayfalarının da iştirakı qeyd olunur. (Uti, mut, matien, mar).

E.ə. IV əsrdə Makedoniyalı İskəndərin Şərqə yürüşləri başlanır. Yunanlara qarşı vuruşan Əhəməni ordusuna daxil olan midiyalılara Atropat başçılıq edirdi. E.ə. 331-ci il 1 oktyabrda Qavqamela düzənliyində qanlı döyüş başladı. Döyüş meydanından qaçan III Daranın e.ə. 330-cu ildə öldürülməsindən sonra Əhəmənilər dövləti süqut etdi.

Sual 4. Atropatena dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.

Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti çökdü. Əhəmənilərin taleyini həll edən Qavqamella döyüşündə kadusilərin, albanların və sakasınların antik müəlliflərin Kiçik Mada adlandırdığı satraplığın başçısı Atropatın rəhbərliyi altında İsgəndərə qarşı vuruşmaları tarixi mənbələrlə təsdiq olunur. Strabon yazırdı ki, Midiyadan (Əhəməni) fərqli olaraq Atropat öz ölkəsinin makedoniyalılarına tabe olmasına yol vermədi. İsgəndərə tabe olmadığına görə əvvəl satrap vəzifəsindən uzaqlaşdırılan görkəmli dövlət xadimi və uzaqgörən siyasətçi Atropat makedoniyalılarla savaşa əvəzinə danışıqlar yolu tutdu. E.ə. 328-ci ildə o, Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən Kiçik Madanın satrapı vəzifəsinə təyin edildi. Nəticədə Kiçik Mada adlandırılan gələcək Atropatena torpaqları Makedoniya işğalından xilas oldu.

E.ə. 324-cü ildə İsgəndərə qarşı Bariaksın başçılığı ilə baş vermiş üsyanı öz gücü ilə yatıran Atropat qızını İsgəndərin ən yaxın sərkərdəsi olan Perdikkaya əvəz verərək öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

E.ə. 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümü ilə onun imperiyası sərkərdələri arasında bölüşdürüldü. Perdikka dövlət regenti təyin edilərək əslində İsgəndərin

yerini tutdu. Görünür, onun səyləri nəticəsində İsgəndərin imperiyasının birinci bölüşdürülməsində Atropatın ölkəsinin adı çəkilməmişdir. E.ə. 321-ci ildə Perdikkanın ölümündən sonra imperiya yenidən bölüşdürülərkən Atropatena yenə yada düşmədi. Beləliklə, e.ə. 321-ci il Kiçik Mada, yeni Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi. Strabona görə yeni dövlət onun qurucusu olan Atropatın adı ilə Atropatena adlandırılmışdır. Atropat «bu ölkənin böyük Midiya kimi makedoniyalılara tabe olmasına yol vermədi, təntənə ilə çar elan olunan Atropat bu ölkəni müstəqil etdi».

Atropatena Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanması şəraitində Şərqdə siyasi müstəqillik qazanmış ilk dövlət hesab olunur.

Ərazisi və əhalisi. Atropatena dövlətinin ərazisi indiki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Tarixi şəraitdən asılı olaraq dövlətin ərazisi müxtəlif vaxtlarda müəyyən dəyişiklikliyə uğramış, böyümüş və ya kiçilmişdir.

E.ə III əsrin 20-ci illərində Atropatenanın ərazisi Roma müəllifi Polibinin yazdığına görə, hətta Xəzər dənizindən o vaxtkı İberiyadan keçən Rioni çayının yuxarı axarlarındanək olan torpaqları əhatə edirdi.

Atropatenanın əhalisi etnik baxımdan yekcins deyildi. Burada matienlər, saqartilər, kadusilər, gellər, utilər, maqlar, kaspilər və b. yaşayırdılar. Bu tayfaların dil mənsubiyyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir. Çoxsaylı tayfa olan kadusilər Strabona görə 20 min yüngül silahlı piyada və 8 min atlıdan ibarət hərbi qüvvə çıxara bilirdilər. Maqlar isə Zərdüşd dini ayinlərinin əsas içracısı olub, böyük nüfuza malik idilər. Saqartilərin adı mənbələrdə e.ə VIII əsrdə, kaspilərin adı isə e.ə V əsrdə çəkilmişdir. Atropatena əlverişli təbii coğrafi

mövqeyə və iqlim şəraitinə əsaslanan zəngin təsərrüfata malik olmuşdur. Strabon yazırdı ki, bu ölkənin bütün vilayətləri məhsuldardır. Atropatenada əhali çay vadilərindəki və Urmiya gölü ətrafındakı məhsuldar torpaqlarda əkinçilik və üzümçülüklə məşğul olurdu. Əkinçilikdə buğda və arpa növləri üstün yer tuturdu.

Ticarətdə puldan geniş istifadə edilirdi. Atropatena ərazisində tapılmış ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir. Tədavüldə Parfiya pulları da işlədilirdi. Yerli hökmdarların adına kəsilmiş pullara isə rast gəlinməmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ellinizm dövründə Atropaten hökmdarları ölkənin iqtisadi və mədəni inkişafını təmin etmək üçün şəhərsalma işinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Yazılı mənbələrdə Qazaka, Fraaspa, Fanaspa, Aqnazana kimi şəhərlərin adları çəkilmişdir. Dövlətin paytaxt şəhəri Qazaka idi və Atropatena hökmdarlarının sarayı da burada yerləşirdi. Sonralar ərəb müəlliflərinin Cənzə adlandırdıqları bu şəhər Urmiya gölünün cənub-şərqində, indiki Marağa yaxınlığında yerləşirdi.

Atropatenanı Atropatlılar sülaləsindən olan hökmdarlar idarə edirdilər. Hökmdar hakimiyyəti irsi idi. Cəmiyyət əyanlardan, kahinlərdən(maq), kəndlilər, sənətkarlar, tacirlər və qullardan ibarət idi. Tarixi mənbələrə görə Misir və Assuriyada mövcud olmuş quldarlıq sistemində Atropatenada rast gəlinməsə də, burada da qul əməyindən istifadə edilirdi. «Matikan hazar – Dadistan» adlı mənbədə Atropatenadakı qullar «bəndək» və «ənşəhrik» termini ilə verilmişdir.

Atropatenanın siyasi tarixinin başlıca məsələləri. Atropatdan başlayaraq Atropatena hökmdarları öz dövlətlərinin siyasi, hərbi və iqtisadi

qüdrətini möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Atropat öz ölkəsini Şərqdə ən böyük dövlətlərdən biri olan Selevkililərin hücumundan qoruya bilirdi. E.ə III əsrin 20-ci illərində Atropatena hökmdarı Artobazan Araz çayından nəinki cənubda, hətta şimala doğru çox geniş ərazilərə malik olmuşdur. Dövlətin sərhədlərinin Xəzər dənizindən Rioni çayının yuxarı axarlarınadək çatması onu göstərir ki, Ermənistan və İberiya da onun tərkibinə daxil idi.

Selevki hökmdarı III Antioxun (e.ə 223-187) Midiya və Atropatena qərşs apardığı uğurlu müharibələr nəticəsində Midiya satraplığı tamamilə ələ keçirildi. Selevkililərlə savaşıda məğlubiyyətə uğrayan Atropatena hökmdarı Artobazan III Antioxla sülh bağlayaraq, Selevkililərdən asılılığı qəbul etməli oldu. E.ə 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə romalılara məğlub olan Selevkililərin Asiyadakı mövqeləri də xeyli zəiflədi. Bundan istifadə edən Atropatena asılılıqdan çıxıb, tam müstəqil oldu.

E.ə. III əsrdə yaranmış Parfiya dövləti Şərqdə geniş işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan Roma ilə rəqabət aparırdı. Ön Asiyada ağılıq uğrunda bu iki dövlətin apardığı müharibələrdə Atropatena əvvəlcə onunla dini baxımdan qohum olan Parfiyanı müdafiə edirdi. E.ə. 53-cü ildə Parfiya-Atropatena müttəfiq qoşunlarının Romaya qarşı apardıqları Karr döyüşündə romalılar iyirmi min döyüşçü itirərək ağır məğlubiyyətə uğradılar. E.ə. 36-cı ildə Roma triumviri Mark Antoni Parfiyanı və onun müttəfiqi Atropatena sıradan çıxarmaq üçün böyük yürüşə başladı. Roma ordusu o dövr üçün çox müasir olan 300 mühasirə maşını və qalauçuran qurğu ilə silahlanmışdı. Antoni indiki Təxti-Süleymaniyyədə yerləşən Fraaspa şəhərini mühasirəyə alsada, şəhərin müdafiəçiləri böyük qətiyyət göstərdilər,

qala darvazalarını açıb romalılara ağır zərbələr vurdular. Geri çəkilməyə məcbur olan Antoninin itkisi çox böyük idi. Atropatena torpağında 35 min roma döyüşçüsü məhv edildi. Atropatena hökmdarı Artabazd (e.ə. 59-20) bu qələbəni təntənə ilə qeyd etdi. Roma tərəfində vuruşan Pont çarı Polemonu, xeyli hərbi əsiri, Roma bayraqlarını və çoxlu qənimət ələ keçirən Atropatena hökmdarı Artabazdla, onun müttəfiqi Parfiya çarı IV Fraat arasında ixtilaf yarandı. Parfiyanın Atropatenaı özünə tabe etmək cəhdi Artabazdın Roma ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu. Pont çarını və Roma bayraqlarını Antoniyə qaytaran Artabazd qızı İotapeni Antoninin Misir kraliçası Kleopatradan olan oğlu Aleksandrla nişanlayaraq e.ə. 34-cü ildə Parfiyaya qarşı mübarizədə güclü bir müttəfiq qazandı. Antoninin və e.ə. 30-cu ildən sonra Oktavian Avqustun dövründə Artabazd öz taxt-tacını qoruyub saxlamaqla yanaşı ölkədə böyük nüfuz sahibinə çevrildi. E.ə. 20-ci ildə Roma imperatoru Oktavian Avqustun vasitəçiliyi ilə Artabazdın qızı İotape hakimiyyətə Roma tərəfindən gətirilmiş III Mitridata ərə verilmiş və nəticədə o, Kommagena kraliçası I İotape kimi tarixə düşmüşdür.

Artabazd Roma hökmdarı Oktavian Avqustun tapşırığı ilə e.ə. 20-ci ilədək eyni zamanda Ermənistanı da idarə etmişdir. Bölgədə Romanın siyasi üstünlüyünü qoruyub saxlamağa çalışan II Ariobarzanın dövründə (e.ə. 20-b.e. 2-ci ili) də Ermənistan ərazisi Atropatenaın tabeliyində olmuşdur. Eramızın 20-ci ilində Atropatena ərazisi Parfiya tərəfindən ələ keçirilmişdi. Nəticədə 350 ilə qədər mövcud olan Atropatena dövləti siyasi müstəqilliyini itirərək Parfiyanın tərkibinə qatılmışdı.

Mədəniyyət. Atropatena zəngin mədəniyyətə malik olmuşdur. Burada yüksək şəhərsalma mədəniyyətinin olduğunu arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış şəhər qalıqları da sübut edir. Şəhərlər mühüm

ticarət yolları üzərində yerləşən oturaq yaşayış məskənlərinin inkişafı nəticəsində, böyük məbədlərin ətrafında yaranır və yaxud hökmdarlar tərəfindən salınırdı. Şəhərlər ölkənin inzibati –iqtisadi və mənəvi-ideoloji mərkəzləri rolunu oynayırdı. Şəhərlərdəki binalarda daş sütunlardan, kirəmitdən geniş istifadə edilirdi. Evlərin üstü yastı və ya tağ şəklində örtülürdü. Atropatena memarları antik Avropa və qonşu Şərqi ölkələrinin memarlıq üslubları ilə tanış idilər.

Şərqdə Ellin mədəniyyətinin yayılması nəticəsində Atropatenedə də yunan yazısı və dilindən istifadə olunurdu. Kerifto adlı möhtəşəm memarlıq abidəsi üzərində yunan dilində yazı həkk olunmuşdur. Zaqros dağlarında tapılan və dəri üzərində yazılmış üç əlyazmada icarə müqavilələrindən bəhs olunur. Əlyazmalar yunan dilində olsa da, iştirakçı şəxslər yerli ad daşıyırdılar.

Atropatenedə əhali zərdüştdininə sitayiş edirdi. Zərdüştlüyə görə dünyada Xeyir (Hörmüzd) və Şər (Əhriman) adlanan iki əsas qüvvə arasında daima mübarizə gedir və son nəticədə xeyir şərə qalib gəlir. Zərdüştlük dini təlimi antik çağların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətləri: yüksək zəka və xeyirxahlıq üzərində qurulmuşdur. Zərdüştdininə inam gətirən hər bir şəxs cəmiyyətin həyatında fəaliyyətsiz qalmamalı, əkinçilik və ya maldarlıqla məşğul olmalı, bataqlıqları qurudub məhsuldar torpağa çevirməli gündəlik həyatında yalançılığa yol verməyərək düz danışmalı və doğru yol tutmalı idi. Zərdüştlüyün baş məbədi Atropatenedə ərazisindəki Qanzakda (Qazaka) yerləşirdi. Baş məbədin mehrablarında daima od yanır və heç vaxt onu sönməyə qoymurdular.

Sual 5. Albaniya dövləti. (e.ə. IV – e. I əsri).

E.ə. IV əsrdə Azərbaycanın Araz sayından şimalda yerləşən torpaqlarında yaşayan və qədim türk soylarından biri olan albanlar öz dövlətlərini qurmuşdular. Hələ e. ə. V əsrdə Herodot Araz çayından şimaldakı torpaqlarda kaspı adlı Alban tayfasının yaşaması haqqında məlumat vermişdir. Kaspilər fars-yunan müharibələrində piyada və atlı döyüşçülər kimi iştirak etmişlər. E.ə. 331-ci il Qavqamela döyüşündə Əhəməni ordusunun tərkibində alban döyüşçülərindən ibarət bir hərbi dəstə Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşdur.

E.ə. IV –III əsrlərdə Albaniyanı idarə etmiş hökmdarların adları tarixdə qalmamışdır. Buna baxmayaraq e.ə. III əsrdə Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar yerli gümüş alban pullarının kəsilməsi, üzərində müxtəlif süjetlərin əks olunduğu üzük formalı möhürlərdən istifadə olunması dövlətin mövcudluğundan xəbər verirdi. Dövlət sənədlərini təsdiq etmək üçün hökmdarların daşdıqları belə möhürlərdən bizim eranın III əsrinədək istifadə olunmuşdur.

Ərazisi, əhalisi və təsərrüfat həyatı. Antik yunan müəllifi Strabona görə albanlar iberlərlə Kaspı dənizi (Xəzər) arasında yaşayırdılar. Dövlətin şərq sərhədini Kaspı dənizi, qərb sərhədini isə İberiya (İori çayınadək) təşkil etmişdir. İndiki Gürcüstanın şərqindəki Alazan vadisi Alban torpaqları idi. Alban dövlətinin şimal hüduqları Dərbənddən yuxarıdakı Samur dağ silsiləsindən başlayıb Böyük Qafqaz dağlarının ətəkləri boyu İori çayının yuxarı axarınadək uzanırdı. Araz çayı isə Alban dövlətinin cənub sərhədi hesab olunur. Mənbələrdə Alban və Kür çayının Alban torpaqlarından axıb dənizə tökülməsi haqda geniş məlumatlar vardır.

Strabona görə Araz çayı da Alban ölkəsinin hüduqlarınadək axıb Kaspı dənizinə tökülürdü.

Alban əhalisi vahid dildə danışırdı. Strabona görə bu ölkədə 26 dil var idi. Albaniyada yaşayan tayfalar içərisində kaspiləri, utiləri, qarqarları, qardımanlıları, leqləri, gelləri və başqalarını göstərmək olar. Kaspilər, utilər və başqaları e.ə. I minilliyin ortalarında daha böyük tayfanın adı ilə albanlar adlandırılmışdır. E.ə. IV əsrdə baş vermiş Qavqamela döyüşündə Azərbaycanın şimalındakı tayfa birliyi artıq «alban» adını daşıyırdı. Antik çağda Kaspı dənizini həm də Alban dənizi adlandırmışdılar. Strabona görə əvvəllər burada hər qəbilənin bir padşahı var idisə, e.ə. I əsrin 60-cı illərində bütün alban qəbilələrinə bir padşah başçılıq edirdi. Albaniyada yaşayan tayfaların dili Türk, Qafqaz və s. dillər ailəsinə aid edilir. Təsadüfi deyil ki, ana qaynağımız olan «Kitabi Dədə Qorqud» da Alban soyunun başçısı Qazan xan verilmişdir.

Strabona görə Albaniyanın çox bərəkətli və məhsuldar torpağı ildə iki və ya üç dəfə məhsul verir; burada tarlalar dincə qoyulmur və ağac xışla şumlanır. Səpilən toxumdan əlli dəfə çox məhsul alınır. Üstəlik burada iqlim Babilistan və Misirdəkindən daha əlverişli olub, torpaq daha yaxşı suvarılırdı.

Antik dövrdə Alban əhalisi taxılçılıq, tərəvəzçilik, bağçılıq, üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdu. Taxıl bitkilərindən buğda, arpa və darı yetişdirilirdi. Albanlar taxılı dəmir oraqlarla biçir, xırmanlarda xırda daş dişləri olan ağac velle döyür və dən daşları ilə üyüdürdülər. Taxılın üyüdülməsində əl dəyirmanlarından, eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq hətta su dəyirmanlarından istifadə edirdilər. Taxılı iri saxsı küplərdə və xüsusi quyularda saxlayırdılar.

Şamaxıda və Qəbələdə arxeoloji qazıntılar zamanı şərab istehsal edilən emalatxanaların qalıqları və şərab saxlanılan çoxlu böyük küplər tapılmışdır.

Sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər. Albaniyada sənətkarlığın müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlıq əsasən şəhərlərdə, qismən də kəndlərdə cəmləşmişdi. Sənətkarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəyirdi, bir hissəsi qonşu ölkələrə ixrac olunurdu. Silahqayırma, qiymətli metallardan qab istehsalı və qiymətli parça növlərinin toxunması bir qayda olaraq şəhər sənətkarlıq emalatxanalarında cəmləşmişdi.

Bizim eranın ilk əsrlərindən Albaniyada şüşə istehsal edilməsinə başlanmışdı. Dövlətin meydana gəlməsi ilə möhürlər hazırlanmasına tələbat yaranmışdı. Möhürlər çox zaman üzük formasında düzəldilirdi.

Albaniyada toxuculuq sənəti öz yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuqda qoyun, dəvə yunundan, bitki liflərindən istifadə edilirdi. Burada boyaqçılıq, gönişləmə, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və başqa sənət sahələri də inkişaf etmişdi.

Antik dövrdə Albaniyada daxili ticarət sürətlə inkişaf edir və ölkənin xarici ticarət əlaqələri genişlənirdi. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyat və ölkədən keçən beynəlxalq ticarət yolları Albaniyanın dünya ticarətinə fəal şəkildə qoşulmasına imkan verirdi. Albaniya ərazisində olan beynəlxalq ticarət yollarından biri Xəzər dənizinin sahilindən keçərək şimalla cənubu birləşdirirdi. Albaniyadan beynəlxalq su yolu da keçirdi. Mənbələrə görə Hindistandan gətirilən malları Oks çayı (Amudərya), Hirkan dənizi (Xəzər) və Kür çayı ilə su yolu vasitəsi ilə, bir az da quru yolla getməklə, Qara dənizə çıxarmaq olurdu. Albaniyanı İberiya ilə birləşdirən ticarət

yolu haqda Strabon məlumat vermişdir. Ölkəyə xaricdən şirli saxsı, şüşə və metal qablar, bəzək əşyaları gətirilirdi.

Şamaxıda və Qəbələdə tapılan böyük gümüş pul dəfinələri Albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə olunduğunu və pul kəsildiyini sübut edir. Albaniyada yerli pullarla yanaşı, Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmiş gümüş pullar, habelə Selefki, Parfiya, Yunan, Roma və başqa ölkələrin pulları da işlənirdi. Bu fakt Albaniyanın geniş ticarət əlaqələrindən xəbər verir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Albaniyada sənətkarlığın və ticarətin inkişafı üçün əlverişli olan yerlərdə salınmış yaşayış məskənləri böyüməyə başlamışdı. Ellinizm dövründə ölkə dünya ticarətinə qoşulmuşdu. Nəticədə belə məskənlərdən bəziləri şəhərlərə çevrilmişdi. Strabon Alban şəhərlərindən yalnız Uti vilayətində yerləşən Ayniana və Anariakanın adını çəkmiş, Plini isə Alban dövlətinin əsas şəhəri olan Kabalakanı (Qəbələ) qeyd etmişdir. II əsrdə yaşamış antik müəllif Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və böyük yaşayış yerlərinin adını çəkmişdir ki, bunlardan Teleba, Gelda, Albana və Qaytara Xəzər dənizi sahilində yerləşirdi. Antik qaynaqlarda adı çəkilən şəhərlərdən yalnız Kabalakanın (Qəbələ) və Şamaxının (Gemaxiya) yeri dəqiq məlumdur.

Albaniyanın ictimai-siyasi tarixinin başlıca məsələləri. Alban hökmdarlarının qəbirləri indiyədək tapılmasa da, varlı və yoxsul zümrəyə məxsus yaşayış evlərinin qalıqları və qəbirlərdə tapılmış əşyaların müxtəlifliyi alban cəmiyyətində ictimai və əmlak bərabərsizliyinin mövcudluğunu sübut edir. Strabon e.ə. 60-cı illərin hadisələri ilə bağlı yazırdı ki, hazırda bütün alban qəbilələrini bir padşah idarə edir. Əvvəllər isə burada hər qəbilənin öz padşahı (çar) var idi. E.ə.

I əsrdə Pompeyin yürüşləri zamanı Albaniyanı Oroyz, Antoninin yürüşləri vaxtı isə Zober idarə edirdi. Alban Arşakilərinə qədər, yeni I əsrin ortalarında Albaniyanı onun ilk hökmdarı olmuş Arranın nəslə-Aranşahlar idarə etmişdir.

Albaniyada hökmdardan sonra ən hörmətli adam kahin sayılırdı. Baş kahin əhalisi sıx olan böyük bir müqəddəs əyalətə başçılıq edirdi və məbəd qulları da onun ixtiyarında idi.

Albaniyada hakim zümrəyə əyanlar və kahinlər daxil idi. Cəmiyyət ali zümrə ilə yanaşı, kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. Albaniyada kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq sahələrində çalışanların böyük hissəsi, ticarətlə məşğul olanların hamısı azad adamlar idi. Əkinçilikdə və sənətkarlığın bəzi sahələrində qul əməyindən də istifadə edilirdi. Strabon alban məbədlərinə məxsus qulların olduğunu qeyd etmişdir. Qul əməyindən padşaha və əyanlara məxsus təsərrüfatlarda da istifadə olunması ehtimal edilir. Lakin Misir, Mesopotamiya, Yunanıstan, Roma kimi klassik quldar dövlətlərindən fərqli olaraq Albaniyada qul əməyindən az istifadə olunmuşdur.

E.ə. I əsrdə romalıların hərbi planlarında Albaniya və qonşu İberiya önəmli yer tutmağa başlamışdı. Romalılar Albaniyada möhkəmlənməklə Hindistanı Qara dənizlə birləşdirən, bir hissəsi Kaspi dənizindən-Kür çayından və quru ərazidən keçən ticarət yollarını ələ keçirmək niyyətində idilər. Albaniyanı tutmaq Romaya bu ərazidən Parfiyaya zərbələr endirmək və digər ölkələrə yürüşlər etmək imkanı verirdi. E.ə. 66-cı ildə Roma sərkərdəsi Pompey Alban torpaqlarına yürüşə başladı və Kür sahilində hərbi düşərgə saldı. Alban hökmdarı Oroysun başçılıq etdiyi 40 minlik ordu romalılar üzərinə

hücuma keçdi. Həmin ilin dekabrında Kür sahilində baş vermiş qanlı döyüşdə daha güclü və təcrübəli olan Roma ordusu qalib gəldi. Albanlarla sülh bağladıqdan sonra Pompey İberiyaya yürüş etdi və qalib gəldi.

Romalılar İberiyaya yürüş edəndə albanlar onları arxadan təqib edərək Roma qoşunu üçün təhlükəli vəziyyət yaratdıqlarından Pompey e.ə. 65-ci ildə yenidən albanlar üzərinə yürüşə çıxdı. Albanlara gözlənilməz zərbə vurmaq üçün romalılar İori ilə Alazan çayları arasındakı susuz çöllə hərəkət etməyi qərara aldılar. Pompey bir neçə albanı əsir alaraq ordusunu daha qısa və rahat yolla aparmaq üçün onlardan bələdçilik etmələrini istədi. Maraqlıdır ki, ölümdən qorxmayan albanlar düşməni daha uzun və çətin yolla apararaq xeyli ləngitdilər. Alazan çayı sahilindəki susuz çöldə döyüş baş verdi. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət Alban qoşununa Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Süvari qoşunda albanlar, piyada qoşunda isə romalılar daha güclü idilər. Pompeyin düşünülmüş hərbi taktikası əsasında Roma ordusunun önündə olan atlı dəstəsi qəsdən geriye qaçaraq albanları öz arxasınca aparıb mühasirəyə saldı. Döyüş vaxtı Kozis Roma sərkərdəsi Pompeyə qədər irəliləyərək nizə ilə ona zərbə endirsə də, möhkəm zireh Pompeyi ölümdən qurtardı. Pompeyin cavab zərbəsi ilə Kozis ölümcül yaralandı. Döyüş romalıların qələbəsi ilə başa çatdı. Romalılara qarşı kişilərlə birlikdə alban qadınlarının da qəhrəmanlıqla vuruşması antik Roma müəlliflərinin heyratına səbəb olmuşdu. Döyüşdən sonra Pompeyin tələbi əsasında onun düşərgəsinə gəlməyən Alban hökmdarı Oroys məktub və hədiyyələr göndərməklə kifayətləndi. Pompey barışığa gəlmək və tabe olmaq haqqında Oroysun vədlərini qəbul edib, Xəzər dənizi sahillərinə çıxmaq üçün ölkənin içərilərinə doğru irəliləməyə başladı. Ciddi

müqavimətlə qarşılaşan Pompey öz son məqsədindən əl çəkməyə məcbur oldu. Roma müəllifləri bunun əsas səbəbini həmin ərazidə çoxlu zəhərli ilanların olması ilə əlaqələndirirlər. E.ə. 36-cı ildə Antoninin Atropatənə və Albaniyaya yürüşünün nəticəsi olaraq Alban hökmdarı Zober romalılardan asılılığı qəbul etmişdi. Roma hökmdarı Oktavian Avqustun hakimiyyətinin sonlarında tərtib olunmuş məşhur Ankir kitabəsində Alban hökmdarının Roma ilə dostluq etmək niyyətindən bəhs edilmişdir. Bu yazı göstərir ki, eramızın I əsrinin əvvəllərində öz ölkəsini müstəqil idarə edən Alban hökmdarları Roma ilə dinc münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Qobustanda bir qaya üzərində Roma imperatoru Domisianın adı ilə bağlı olan kitabənin qalması eramızın I əsrində Roma-Alban əlaqələrindən xəbər verir. II əsrdə Roma imperatoru Adrian Alban dövləti ilə dostluq əlaqələri saxlanmasına xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Bizim eranın 34-cü, 72-74-cü və 135-136-cı illərində şimaldan gələn sarmat-alan tayfalarının yürüşləri talançılıq məqsədi daşdığından Albaniyaya böyük ziyan vurmuşdu.

Mədəniyyət. Albanlar zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idilər. Alban dövləti yaranandan sonra ölkədə memarlıq və tikinti işləri genişlənməmişdi. Şəhərlər salınır, müdafiə istehkamları qurulur, böyük ictimai binalar tikilirdi. Albaniyanın paytaxtı Qəbələninin ətrafında tikilmiş müdafiə qurğuları olan torpaq səddinin və xəndəyin qalıqları bir kilometr uzunluğundadır. Tikinti işlərində daş, çiy və bişmiş kərpic, ağac və kirəmitdən istifadə olunurdu. Qədim Qəbələdə arxeoloci qazıntılar nəticəsində aşkar edilən və bizim eranın ərəfəsində tikilən böyük bir ictimai binanın qalıqları göstərir ki, özülü çay daşından, divarları çiy kərpicdən hörülmüş tikilinin üç böyük salonu, iki otağı

və iki böyük dəhlizi olmuşdur. Hər salonun ortasında daşdan iki sütun altlığı qoyulmuşdur. Binanın üstü iri ölçülü və yüksək keyfiyyətli kirəmitlə örtülmüşdür.

Albaniyanın rəssam-boyaqçıları gil, mis və digər metal qablar üzərində müxtəlif quş, heyvan və insan təsvirləri çəkir və gözəl naxışlar vururdular. Qızıl, gümüşdən və digər metallardan hazırlanan bəzək əşyalarının bir çoxu incəsənət əsəri sayıla bilər.

Alban əhalisi antik dövrdə yazı mədəniyyətinə malik olmuşdur. Mənbələrə görə albanlar dünyada yazısı olan on beş mədəni xalqdan biri idi. Xristianlığa qədər Albaniyada çoxallahlıq olmuşdur. Strabona görə albanlar Səma, Günəş və Ay allahlarına sitayiş edirdilər. Albanlar, hətta başqa xalqlarda olmayan çox yüksək əxlaqi dəyərlərin və davranış mədəniyyətinin yaradıcısı və daşıyıcıları idilər. Strabon yazırdı ki, albanlar öz gözəlliyi və hündür boylu olmaları ilə seçilir. Onlar xırdaçı olmayıb ürəyiaçıqdırlar. Albanlar nəinki valideynlərinə, hətta yad qoca adamlara belə həddindən artıq hörmət göstərirlər. Göründüyü kimi albanlar çox az hallarda rast gəlinə bilən əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmuşlar. Qədim əcdadlarımızdan biri olan türksöylü Albanların bu nadir əxlaqi keyfiyyətləri 2-3 minillik tarixin sınağından çıxaraq bu gün də xalqımız tərəfindən qorunub saxlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh. 34-109
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.58-166

3. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. I cild. səh. 174-415
4. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2005. səh. 16-44
5. Əliyev İ. Atropatena (rus dilində). Bakı, 1989
6. Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – eramızın VII əsrləri). Bakı, 1992
7. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1987
8. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, 1993

MÖVZU № 3: «AZƏRBAYCAN III-VII ƏSRLƏRDƏ. FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASI»

PLAN

- 1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi. Alban feodal dövləti.**
- 2. Azərbaycanın Sasanilərin hakimiyyəti dövründə.**
- 3. Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aqven kilsə məclisi.**
- 4. Azərbaycanda sosial hərəkatlar. Məzdəkilər hərəkatı**
- 5. Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət.**

Sual 1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi. Alban feodal dövləti.

III əsrdə Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafının yeni bir mərhələsinə daxil oldu. Albaniya və Atropatənada ölkənin başlıca sərvətini təşkil edən torpaqla bağlı münasibətlərin aparıcı yer tutması bu dövrün əsas əlamətini təşkil edir. Torpağın sahibi və mülkiyyətçisi olan hakim zümrə (feodal) cəmiyyətin əsas qüvvəsini təşkil edirdi. Var-dövlət, sərvətlə yanaşı, dövlətin idarə edilməsi, siyasət də onun əlində idi. Bu zümrə geniş hüquq və imtiyazlardan istifadə edirdi. Cəmiyyətdə nə varsa-ideologiya, din, mədəniyyət-hər şey onun mənafeyinə xidmət edirdi. Dövləti idarə edən hökmdar ən böyük torpaq sahibi (feodal) sayılırdı. Belə cəmiyyətin maddi nemətlərinin yaradıcısı isə kəndlilər və sənətkarlar idi.

Azərbaycanın Araz çayından şimalındakı torpaqlarında yerləşən və e.ə. II əsrdən Aran nəsindən olan yerli hökmdarlar tərəfindən idarə olunan Albaniyada I əsrin ortalarından Arşakilər sülaləsi möhkəmlənmişdi. Bu sülalənin hakimiyyəti 510-cu ilə qədər davam etmişdir. Arşaki hökmdarları böyük torpaq sahələrinə malik idilər. III-V əsrlərdə Albaniyada dövlət torpaq sahibliyi forması üstünlük təşkil edirdi. Dövlət və onu idarə edənlər etibarlı sosial dayaq yaratmaq üçün hakim zümrənin nümayəndələrinə və qulluq adamlarına xidmətə görə torpaq sahələri bağışlayırdılar. Nəticədə xüsusi torpaq sahibliyinin çəkisi getdikcə artırdı. Albaniyada IV-V əsrlərdə torpaq sahələrinin vassallara (azatlar və nahararlar) paylanması nəticəsində dövlət torpaq fondu tədricən azalır və onun böyük hissəsi feodal ailələrinin (patronimiya-ağa, sahibkar) əlində cəmləşirdi. Feodallaşmanın dərinləşməsi ilə hakim zümrə bir neçə kateqoriyaya bölünürdü. Bunlardan ən böyükləri ayrı-ayrı vilayətlərdə hakimlik edirdilər. IV-VII əsrlərdə Albaniyada bir sıra siyasi-inzibati vahidlər-nahararlıqlar (senyoriya) meydana çıxmışdı. Həmin inzibati vahidin (vilayətin) başçısı get-gedə torpaq üzərində mülkiyyətçilik hüququ olan əsl feodala-knyaza çevrilirdi. VI əsrdə onlar işxan (hakim, ağa) adlanırdı.

Albaniyada hökmdar (çar) qanunverici və ali məhkəmə hüququna malik olub, kilsə məclislərini də o çağırırdı və ölkənin hərbi qüvvələrinin baş komandanı idi. Albaniyada feodalizm cəmiyyətinə xas olan ierarxiya sistemi hökm sürürdü. Hər bir feodal patronimiyası öz gücünə görə xüsusi «Dərəcələr haqqında cədvəl»də növbəlik gözlənilməklə qeyd olunurdu. İlk on yeri tutan əyanlar böyük, qalanları isə kiçik hesab olunurdu. Əyanların belə düzülüş qaydası ierarxiya, yəni feodal nərdivanı adlanırdı. Bu sistem onların iqtisadi gücü, siyasi

nüfuzu və çıxara bildiyi qoşunun sayı ilə müəyyən olunurdu. Albaniyada azatlar alban və sasani hökmdarlarının vassalları olub, tələb olunanda hərbi qüvvə çıxartmalı, öz sosial rütbəsinə uyğun olaraq sarayda müəyyən xidmət göstərməli və müxtəlif inzibati funksiyaları yerinə yetirməli idilər. Əyanlar və ruhanilər can vergisi ödəməkdən azad idilər.

Albaniyada torpaq mülkiyyətinin dövlət və xüsusi formaları təşəkkül tapmışdı. III-VI əsrlərdə burada torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti forması üstünlük təşkil etmişdi. Ali zümrəyə məxsus olan torpaq mülkiyyətinin iki forması vardı: 1) şərtsiz və irsi torpaq sahibliyi sayılan dastakert (pəhləvi dilində-mülk deməkdir). Bu torpaq sahibliyi (allod) icma torpaq sahibliyinin dağılması və dövlət tərəfindən torpaqların votçına (malikanə) hüququ ilə hakim zümrənin nümayəndələrinə paylanması yolu ilə yaranmışdı; 2) Şərti torpaq sahibliyi sayılan xostak (pəhləvi dilində- «bağışlanan» mənasını verir). Xostak dövlət tərəfindən vassal xidməti göstərən hakim zümrənin nümayəndələrinə müvəqqəti olaraq bağışlanması nəticəsində yaranmışdı. Şərti xostak torpaqlarının şərtsiz dastakertə çevrilməsi hallarına da təsadüf edilir.

İri torpaq sahibləri patriklər, xırda və orta torpaq sahibləri isə azatlar adlanırdı. Dastakert daha çox iri əyanların, xostak isə daha çox nisbətən kiçik hərbi əyanların, məmur və kilsə xadimlərinin əlində cəmləşmişdi.

Təhkimçilik hüququ münasibətlərinin bərqərar olduğu Avropada feodalların mülklərində yerləşən böyük təsərrüfatlar kəndlilər tərəfindən biyar işlərinə cəlb edilməklə becərilirdi. İlin böyük hissəsini ağır biyar işlərində keçirən kəndlilərin bir yerdən başqa yerə qaçmasının qarşısını almaq üçün dövlət onları torpağa təhkim edirdi. Şərq ölkələrində, o cümlədən

Azərbaycanda mülkədarların şəxsi təsərrüfatları olmadığından və ya cüzi yer tutduğundan kəndlilərin kütləvi şəkildə biyara cəlb edilməsinə və torpağa təhkim edilməsinə ehtiyac yox idi. Burada torpaq sahibləri çox zaman təsərrüfat işlərinə qarışmış, kəndlilərdən məhsul və ya pul vergisi almaqla kifayətlənirdilər. Azərbaycanda feodal kəndlini tam hüquqsuz bir qula və ya əşyaya, alqı-satqı obyektinə çevirə, Avropadan fərqli olaraq kəndlinin şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərə qarışa bilməzdi.

Albaniyada kəndlilər şınakan adlanırdı, onlar dünyəvi və dini feodalların xeyrinə çoxsaylı natural vergilər ödəyirdilər. Moisey Kalankatının məlumatına görə, Albaniyada kəndli zümrəsi üç qrupa bölünürdü: 1) kifayət qədər əmlakı olanlar; 2) yoxsullar; 3) əkin, üzümlüyü olmayanlar. 488-ci il Aquen kilsə yığıncağının qəbul etdiyi qanunlarla Albaniyada dünyəvi və dini feodallara məxsus kəndlilərin, xüsusilə kilsə torpaqlarında yaşayan sakinlərin ödəməli olduqları vergilər və mükəlləfiyyətlər hüquqi baxımdan tənzim edilmişdir. Aquen yığıncağı qanunlarında deyilirdi: «xalq tərəfindən keşişə gətirilmiş torpağın bəhrəsi aşağıdakı qaydada verilməlidir: varlı adam 4 cərib (1 cərib-22, 8 kq) buğda, 6 cərib arpa, kasıb isə bunların yarısı qədər: kimin ki, bağı və əkin yeri yoxdur, ondan heç bir şey alınmasın». Mənbələrə görə dünyəvi əyanlara məxsus kəndlilər də vergiləri həmin qaydada ödəyirdilər. İcmaçı kəndlilər can vergisi olan gezitlə yanaşı, məhsulun 1/5-dən ibarət torpaq vergisi, sənətkarlar və tacirlər isə gömrük haqqı olaraq bac ödəyirdilər. Albaniyada bütün xristian əhalidən kilsənin xeyrinə onda bir vergisi yığılırdı. Bu vergi kənd təsərrüfatı məhsullarından alınır.

Sasanilər dövründə İranın mühüm əyalətlərindən birinə çevrilmiş Atropatenada III əsrdən etibarən feodal münasibətləri yaranmağa başladı. Bu münasibətlər

haqqında mənbələrdə az məlumat verilmişdir. Sasani dövrünün qanunları ilə torpaq mülkiyyəti və hakim zümrənin toxunulmazlığı hüquqi baxımdan qorunurdu. Torpaq sahibləri yerli və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmalı, dövlət xəzinəsinin xeyrinə vergilər toplamalı və hərbi xidmət göstərməli idilər.

Sasanilər dövründə əhali dörd sosial təbəqəyə bölünürdü: 1) kahinlər; 2) döyüşçülər; 3) mirzələr (əyanlar); 4) vergiverənlər. «Hacıabad kitabəsi» nə görə ölkədə ali zümərə hakimlər, əsilzadələr və azatlar daxil idi.

Albaniyada olduğu kimi, Atropatenada da əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilər, sənətkarlar və tacirlər vergiverən zümərə daxil idilər. Kəndlilər can (gezit) və torpaq (xaraq) vergisi verir, müxtəlif əmək mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

VI əsrdə Atropatenada torpaq münasibətləri xeyli inkişaf etmişdi. İcma torpaqlarının böyük hissəsini əyanlar ələ keçirmiş və kəndliləri asılı vəziyyətə salmışdılar. Azatlar xidmətləri müqabilində şərti torpaq bəxşisləri alaraq mövqelərini gücləndirirdilər. Dini idarələrə məxsus torpaq mülkiyyəti də xeyli artmışdı. Qazakadakı od məbədgahının ixtiyarında çoxlu torpaq və kəndli var idi.

Feodallaşma prosesinin gücləndiyi şəraitdə Sasani hökmdarı I Qubad tərəfindən həyata keçirilməyə başlanan vergi islahatı I Xosrovun dövründə (531-579) başa çatdırılmışdır. İslahatın əsas məqsədi köhnə vergi sistemini dəyişdirməkdən ibarət idi. Bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Atropatenada torpaqların miqdarı, vergi ödəyəcək adamların sayı müəyyən edilmiş, vergilərin ümumi miqdarı hesablanmışdı. Vergilər bar verən ağacların sayına, torpağın məhsuldarlığına və əhalinin sayına uyğun olaraq mahallar və məntəqələr üzrə bölünmüşdü. Buğda, arpa, düyü əkinlərindən torpaq

vergisi məhsulla ödənilməli idi. Məhsulun həcmindən asılı olmayaraq torpaq sahələri üzərinə daimi pul vergisinin qoyulması geriye doğru addım olub, kəndlilərin vəziyyətini pisləşdirirdi. Əhali əmlak vəziyyətindən asılı olaraq 4-12 dirhəm (1 dirhəm 4 qram ağırlığında gümüş pul) miqdarında can vergisi ödəməli idi. Ali zümrəyə daxil olan əyanlar, kahinlər, məmurlar və mirzələr bu vergini ödəməkdən azad idilər. Vergi islahatına görə müharibələr zamanı qoşunların saxlanması üçün kəndlilərdən azuqə və ot tələb oluna bilərdi.

I Xosrovun islahatı ilə vergilərin yığılması və dövlət xəzinəsinə təhvil verilməsi üzərinə ciddi nəzarət qoyulsa da, məmurların özbaşınalıqlarının qarşısını almaq mümkün deyildi.

Vergi islahatının həyata keçirilməsi ilə Atropatenada 20 yaşından 50 yaşına qədər bütün kişilər can və torpaq vergisi ödəyirdilər. Əhalidən şəhər müdafiə divarlarının tikilməsi və təmiri, suvarma kanallarının çəkilməsi üçün də vergi yığılırdı.

Albaniyanın ərazisi və inzibati bölgüsü. Alban dövləti erkən orta çağda geniş bir ərazini əhatə edirdi. Antik dövrdə olduğu kimi Albaniyaya şimalda Qafqaz dağlarından, cənubda Araz çayına, Qərbdə İberiyadan Şərqdə Xəzər dənizinə qədər olan torpaqlar daxil idi. Kürün sol sahilindəki Alban torpaqlarında Çola, Lpina, Kambisena və başqa vilayətlər yerləşirdi. Çola vilayəti Dərbənddən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər sahilini əhatə edərək Çola və Dərbənd kimi iki şəhəri var idi. Çola ilə Şeki arasında Lpina vilayəti yerləşirdi. Kürdən cənubda Paytakaran, Arsax, Uti və Sünik vilayətləri yerləşmişdi və indiki Yuxarı Qarabağ və Mil düzünün bir hissəsi Arsax vilayəti adlanırdı.

Sual 2. Azərbaycanın Sasanilərin hakimiyyəti dövründə.

Albaniyanın siyasi tarixini üç dövrə bölmək olar:

1) Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (I əsrin ortalarından 510-cu ilə qədər). Musa Kalankatlının «Alban tarixi» əsərində Arşaki nəslindən olan on hökmdarın adı çəkilmişdir.

2) Sasani mərzbanlığı dövrü (510-629-cu illər).

3) Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti dövrü (630-705-ci illər).

Eramızın I əsrində hakimiyyətə gələn alban arşakiləri VI əsrə kimi - "alban mütləqiyyəti İrandən tərəfindən ləğv olunana və ölkə İrandən canişinlərinə verilənədək" davam gətirə bildilər. Moisey Kalankatlının təqdim etdiyi siyahıda arşakilər sülaləsindən olan on alban hökmdarının adı çəkilir: "Arandan arşakilərin böyük nəslindən olan Qoçaq Vaçaqanadək ötən günlərin sayı məlum deyildir. Albaniyanı idarə edən hökmdarların adları sıra üzrə belədir: I Qoçaq Vaçaqan, Vaçe, Urnayr, II Vaçaqan, Mihravan, Satay, Asay, Yesuagen, Vaçe və nəhayət, III Mömin Vaçaqan". Siyahıdan aydın olur ki, Aran arşakilərdən olmayıb; görünür, Parfiya (İrandən) arşakilərinin bir qolu olan bu sülalənin nümayəndələri ölkədəki yerli sülaləni əvəz etmişdir.

Siyahıdan görüldüyü kimi, Albaniyanın ilk arşaki hökmdarı e. I əsrində hakimiyyətə gələn I Qoçaq Vaçaqan olmuşdur. Belə güman etmək olar ki, Vaçaqanın sələfləri olan yerli hökmdarlar Albaniyanın bütün vilayətlərinə sahib deyildilər. Məhz I Vaçaqan ölkəni birləşdirməyə və mərkəzləşmiş dövlət yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Onun nə özü, nə də varisi I Vaçe haqqında başqa məlumatımız olmadığı üçün, mənbələrin I Vaçenin davamçısı, Sasani şahənşahı II Şapurun bacısı

ilə evlənmiş Urnayr haqqında məlumatlarına nəzər yetirək. Urnayrın hakimiyyət illəri dəqiq məlum deyil. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Urnayr İran Şahənşahı II Şapurun (309-379), Bizans imperatoru Böyük Konstantinin (337-361), eləcə də erməni hökmdarları III Tridatin (287-330), Tiqranın (338-345), Arşakın (345-367) və Papın (370-374) müasiri olub. Mənbələrdə onun adı ilk dəfə 313-cü ildə, alban əyanları ilə birlikdə xristianlığı qəbul etməsi münasibətilə çəkilmişdir. Onunla bağlı son məlumat 371-ci ildə baş vermiş Dzirav döyüşü ilə bağlıdır. Beləliklə, Urnayrın hakimiyyət başında ən azı 313-cü ildən 371-ci ilə kimi olduğu güman edilir.

Alban tarixçisi onu "böyük müharibələrdə [şələflərinin] şanlı adına varis çıxaraq, Ermənistanın içərilərində qələbə bayrağı sancan rəşadətli ər" adlandırır.

Urnayrın daxili siyasətində əsas yerlərdən birini bütperəstliklə mübarizə, xristianlığın dövlət dininə çevrilməsi, kilsənin torpaqla təmin olunması, ilkin bəhərin kilsəyə ayrılması tutur. Lakin Urnayrın dövründə xristianlıq Albaniyanın hər yerinə yayılıb, ümumxalq dininə çevrilmədi. Hökmdarın, saray adamlarının, əyanların və Albaniya əhalisinin bir hissəsinin qəbul etdikləri xristianlıq təşəkkül tapan feodal mədəniyyətinin ideoloji əsası oldu. Əhalinin bir hissəsi öz köhnə bütperəst inanclarına, bir hissəsi isə məzdəkizmə - atəşperəstliyə sadıq qaldı.

İran şahı II Şapurun vassalı və müttəfiqi olan Urnayrın xarici siyasəti bilavasitə Sasanilərin xarici siyasətləri ilə bağlı olduğu üçün, Albaniya da İran-Roma müharibələrinə cəlb olundu.

Bizans tarixçisi Ammian Martselinin verdiyi məlumata görə, 359-cu ildə romalılar və farslar arasında

Amid altında baş vermiş döyüşdə alban hökmdarı Urnayr da II Şapuru müşayiət etmişdi; Favstos Buzand isə onun 371-ci ildə Dzirav çölündə Roma və erməni qoşunlarına qarşı aparılan döyüşdə II Şapura kömək göstərdiyini qeyd etmişdir.

Urnayrdan sonra mənbələrdə alban arşakilərindən Yesuagen haqqında məlumat var. Onun dövründə köhnə əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə yeni alban yazısı yarandı. Bu barədə Moisey Kalankatlı, eləcə də V-VIII əsrlərin erməni müəllifləri Koryun, Movses Xorenatsi xəbər verirlər. Təlim-tədrisin təşkilinin Yesuagen tərəfindən həyata keçirilmiş forması xüsusi maraq doğurur.

444-cü ildə Yesuagenin İran şahənşahı II Yəzdigərdin bacısından olan oğlu II Vaçe hökmdar elan edildi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə bu alban hökmdarı İran Şahənşahı Perozun əmri ilə onun dövründə dövlətin paytaxtı olmuş Perozabad (Partav - Bərdə) şəhərini saldırdı. Paytaxtın Qəbələdən Bərdəyə köçürülməsi xarici-siyasi dəyişikliklərlə, türkdilli köçərilərin tez-tez baş verən basqınları ilə bağlı idi; məhz bu, ölkənin mədəni-siyasi mərkəzinin Kürün sol sahilindən sağ sahilinə keçirilməsinə səbəb olur.

II Vaçenin hakimiyyət illəri İran əleyhinə baş verən xalq azadlıq hərəkatları ilə əlamətdar oldu. Bunlardan Cənubi Qafqaz xalqlarının 450-451-ci illərdə erməni sərkərdəsi Vardan Mamikonyanın başçılığı ilə qaldırdıqları üsyanı, eləcə də 457-463-cü illərdə II Vaçenin özünün rəhbərliyi ilə bilavasitə Albaniyada baş qaldıran azadlıq hərəkatını göstərmək olar. Albanları və başqa Qafqaz xalqlarını bu üsyana sövq edən əsas amil sasanilərin iqtisadi, siyasi və mədəni-ideoloji boyunduruğu olmuşdu.

Mənbələrin məlumatından görünür ki, Sasani üsulidarəsinin Albaniya, Ermənistan və İberiyadakı xristian təbəələrinə münasibətdə apardığı siyasət sabit olmamış, daim dəyişikliklərə uğradı. Xristianlar Roma imperiyasında təqiblərə məruz qaldıqda İran şahları onlara himayədarlıq etmiş, xristianların simasında romalılara qarşı arxa cəbhədə müttəfiq qazanmaq ümidi ilə onları öz ərazilərində həvəslə qəbul etmişdilər. Xristianlığın qələbəsi, onun Şərqi Roma imperiyasında, həmçinin Albaniya, Ermənistan və İberiyada dövlət dininə çevrilməsi ilə Sasani İranda xristianlara münasibət dəyişdi. Sasani şahları mötədil təriqətlərə mənsub olan xristianları təqib etməyə, İranda, eləcə də öz yerlərində rəsmi kilsə ilə mübarizə aparan müxtəlif təriqətləri müdafiə etməyə başladılar. Qonşuluqda siyasi və dini cəhətdən İrana düşmən, lakin Roma imperiyası ilə həmdin ölkənin olması həm Şimaldan, həm də qərbdən möhkəmləndirilmiş təbii sərhədləri olmayan bu ölkəni həmin istiqamətlərdən daim təhlükəyə məruz qoyurdu.

428-ci ildə Sasanilər Ermənistanda hökmdar hakimiyyətini ləğv edib, onu imperiyanın əyalətlərindən birinə çevirdilər. Həmin dövrdə Albaniya müəyyən siyasi müstəqilliyini saxlaya bilmiş vassal ölkə idi. Dünyəvi feodalların və ruhanilərin müstəsna hüquqları, eləcə də alban arşakilərinin simasında daxili, bəzən də xarici siyasət yürüdən hökmdar hakimiyyəti saxlanmışdı.

Lakin alban hökmdarlarının separatçılığı mərkəzi hakimiyyəti narahat edirdi. V əsrin ortalarında şimali Qafqaz köçərilərinin artmaqda olan basqınlarından, eləcə də Bizansın Attila ilə müharibəyə və kilsə münasibətlərinə cəlb olunmasından istifadə edən Sasanilər Qafqaz xalqlarının müqavimətinə və müstəqilliyinə həmişəlik son qoymaq, Albaniya və İberiyanı da öz əyalətlərinə çevirmək üçün açıq və qəti tədbirlərə əl atdılar. Hər

şeydən əvvəl II Yəzdigərd (438-457) Cənubi qafqazlıların hərbi qüvvələrini imperiyanın Şimal-Şərq hüdudlarına - hunlarla mübarizəyə səfərbər edərək, bununla onların müqavimətini zəiflətdi.

II Yəzdigərd vergi siyasətini də dəyişdi. Əhalinin ümumi siyahıya alınması və üzərinə vergi qoyulacaq hər şeyin qeydiyyatdan keçirilməsi nəticəsində vergilər xeyli dərəcədə artdı. Kəndlilərlə yanaşı, şəhər əhalisi, eləcə də əvvəllər azatlar zümrəsi ilə bir tutulan və yalnız torpaq vergisi verən ruhanilər də ağır vergi ilə yükləndilər.

Əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq bütün əkinə yararlı sahələrə vergi qoyuldu. Xəzərin qərb sahilində ucaldılan beş sıra müdafiə xəttinin tikintisi də tamamilə Albaniya əhalisi üzərinə düşdü.

Bu tədbirlərlə yanaşı Sasanilər Cənubi Qafqaz xalqlarını, o cümlədən albanları zorla məzdəkizmə (atəşpərəstliyə) çevirmək yolu ilə onların mədəni-ideoloji assimilyasiyasına nail olmağa çalışırdılar. Etiqad məsələsi yalnız dini mahiyyət daşıyırdı, bu həmçinin mühüm siyasi əhəmiyyətə malik məsələ idi. Dini assimilyasiyasının əsas məqsədi mərkəzin siyasi hakimiyyətini möhkəmləndirmək, tabe olmayan xalqların tam itaətkarlığını təmin etmək, onları öz müstəqillikləri uğrunda apardıqları mübarizədə kömək umduqları Bizansdan ayırmaq idi. Beləliklə, məhz həmin vaxtdan üç Qafqaz xalqı dini müttəfiqə çevrildilər.

II Yəzdigərdin gördüyü bütün bu iqtisadi və siyasi tədbirlər 450-451-ci illərdə baş verən antiiran hərəkatına səbəb oldu; bunun üçün əsas bəhanə Cənubi Qafqaza göndərilmiş yeddi yüz atəşpərəstin (onlardan üç yüzü Albaniya üçün nəzərdə tutulmuşdu) xristianlığın kökünü kəsmək və məzdəkizmi yaymaq cəhdləri olmuşdu.

Ermənistan və İberiyaya nisbətən Albaniyada üsyan daha ağır şəraitdə keçirdi. Paytakaran şəhərində

İran silahlı qüvvələri cəmlənmişdi. Çola ərazisində hunlara qarşı yürüşdən qayıtmış on min İran atlısı yerləşmişdi. Sasanilər onların köməyi ilə Gürcüstan və Albaniyada baş qaldırmış üsyanı zəiflətmək, Ermənistandakı hərəkatı boğmaq istəyirdilər.

II Yəzdigərd tərəfindən şah sarayına çağırılaraq orada girov kimi saxlanılan və məzdəkizmi qəbul etməyə məcbur edilən alban hökmdarı II Vaçe üsyançıları açıq şəkildə müdafiə edə bilməzdi. Albaniyadakı üsyana ölkənin Cənubi Qafqaz xalqlarının azadlıq hərəkatına başçılıq edən, hərbi əməliyyatın ümumi strateji planını hazırlayan Vardan Mamikonyanla sıx əlaqə saxlayan ölkə patriarxı - katolikosu və hazarapeti-vəziri rəhbərlik edirdi.

450-ci ildə alban hökmdarlarının qış iqamətgahı olan Xalxal şəhəri yaxınlığında (müasir Qazax zonası) üsyançılarla İran qoşunları arasında döyüş baş verdi. Bu döyüş İran qoşunlarının tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bu qələbədən sonra iranlıların Albaniyada tutduqları qala və Şəhərlərə hücum çəkən albanların, ermənilərin və iberlərin müttəfiq qoşunları daha sonra "hun keçidinə" doğru birgə yürüş etdilər. Onlar II Yəzdigərd tərəfindən tikilən qalanı dağıdaraq buradakı İran qarnizonunu məhv etdilər və alban hökmdar nəslindən olan bir knyazı keçidin komendantı təyin etdilər. Hunların ölkəsinə və başqa Şimali Qafqaz torpaqlarına gedib, farslara qarşı ittifaq bağlamaq da ona həvalə edildi. Hunlar kömək vəd etdilər. Bu zaman eftarilərlə müharibədə uduzan İran Şahənşahı II Yəzdigərd Orta Asiyadan Ktesifona qayıtdı. Bizanslıların Cənubi Qafqaz xristianlarının işinə qarışmadığına əmin olan II Yəzdigərd üsyanı zor gücünə boğmaq qərarına gələrək, Mihr-Nersesi böyük ordu və çoxsaylı fillərlə ora göndərdi. Albaniya, Ermənistan və Gürcüstandakı üsyançılardan bir çoxunu bahalı hədiyyələr və vədlərlə üsyandan yayındırmaq mümkün

oldu. Feodalların çoxu öz yerlərinə qayıtdılar. Farslar "Vardan Mamikonyanla Albaniya və Gürcüstan arasında çox məhəretlə bağlanmış ittifaq müqaviləsini pozmağa" müvəffəq oldular. 451-ci il iyunun 3-də Artaz vilayətindəki Avarayr düzündə (indiki Maku ilə Xoy arasında) farslarla üsyançılar arasındakı məşhur döyüş üsyançıların ağır məğlubiyyəti ilə başa çatdı.

Ümumqafqaz antiasani üsyanı yatırıldıqdan az sonra, 457-463-cü illərdə alban xalqının Sasanilərə qarşı çevrilmiş ən böyük üsyanı baş verdi. Üsyana hökmdar II Vaçe özü başçılıq edirdi. 450-451-ci illər üsyanından sonra heç bir güzəştə getməyən Sasani şahı II Yəzdigərd albanların ən vacib tələblərini belə ödəmək istəmədi.

457-ci ildə II Yəzdigərd vəfat etdi; onun ölümü İranda hakimiyyət uğrunda mübarizəni kəskinləşdirdi. Bundan istifadə edən II Vaçe farslara qarşı çıxdı. Bu çıxış ilk növbədə özünü II Vaçenin məcburi surətdə qəbul etdiyi zərdüştilikdən əl çəkməsində göstərdi.

459-cu ildə İranda hakimiyyətə Peroz (459-484) gəldi. Onun dövründə təbələrin onsuz da ağır olan vəziyyəti uzunmüddətli quraqlıq, qıtlıq və Perozun xarici müharibələri nəticəsində daha da ağırlaşdı.

Bütün bunlar Albaniyada narazılığa və arasıkəsilməz üsyanlara səbəb oldu. Erməni tarixçisi Yeqişenin dediyi kimi, İran dövlətində müvəqqəti olaraq yaranmış əmin-amanlıq 459-cu ildə "alban hökmdarının tabe olmaqdan qəti imtina etməsi ilə" pozuldu. Çola keçidini ələ keçirən alban üsyançıları maskutların qoşunlarını ölkəyə buraxaraq, Böyük Qafqazın on bir "hökmdarı" ilə ittifaq bağladılar və onların köməyi ilə Albaniyaya soxulan Sasani qoşunları ilə iki il uğurlu hərbi əməliyyatlar apardılar. Farsların Vaçe ilə dəfələrlə danışıqlara girmək cəhdləri heç bir nəticə vermədi. Onda Peroz böyük muzzla tutduğu hunları - onoqurları köməyə

çağırdı. Alan qapısından Albaniyaya soxulan hunlar 462-ci ildə albanlarla döyüşə girdilər, bütün ili alban hökmdarı ilə vuruşdular. Vaçenin qoşunlarının azalmasına və dağılmasına baxmayaraq hunlar onu tabe edə bilmədilər.

Bu müharibə İran ordusunun muzzdlu döyüşçüləri olan onoqlar üçün də çox uğursuz oldu. Onların bir qismi döyüş meydanında, digərləri xəstəliklərdən həlak oldu.

Albaniyada 457-ci ildə başlayan bu üsyan yalnız 463-cü ildə yatırıldı. Sasanilərin ölkədəki mövqeyi yenidən möhkəmləndi, II Vaçe taxt-tacdan imtina etdi, arşakilər sülaləsinin hakimiyyətinə 30 illik ara verildi; ölkəni Sasanilərin canişini - mərzban idarə etməyə başladı.

Moisey Kalankatlı yepiskop Qutun hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış Vaçeyə göndərdiyi mədhiyyə-məktubundan gətirdiyi parçada siyasi hakimiyyətini itirmiş ölkənin dininin əldən verilmədiyini xüsusi qeyd edərək yazırdı: "Sənin ölkənin doğma dini hifz olunmuş, böyük kilsələr salamat, kiçik kilsələr əmin-amanlıqda, ruhanilər ibadətlərdə, qurbanlar mehrablarda qalmışdır".

Şahənşah Perozun (Firuzun) şərq sərhədlərdə eftalilərlə apardıdığı uğursuz müharibələr, albanlara qarşı göndərdiyi cəza dəstələri, vergi zülmünün güclənməsi, nahararların irsi imtiyazlarının sıxışdırılması, dini təqiblər Cənubi Qafqazda yeni üsyan üçün şərait yaratdı. Albaniya, İberiya və Ermənistanda 481 -ci ildə başlayan bu üsyanlar təxminən 484-cü ilədək davam etdi. Üsyançı albanlar, iberlər və ermənilərlə arasıkəsilməz döyüşlər aparan farslar elə bu zaman eftalitlərə məğlub oldular. Peroz öldürüldü. 484-cü ildə eftalitlər İran hüdudlarına soxuldular. Bu hadisə onsuz da zəif düşmüş İran qoşunlarını Cənubi Qafqaz torpaqlarından uzaqlaşdırdı.

484-cü ildə şahənşah Valarş (Balaş) (484-488) İran hökmdarı elan edildi. İranda hökm sürən ağır siyasi və iqtisadi vəziyyət müharibə nəticəsində dağılmış kəndli təsərrüfatını bərpa etməyə çalışan Valarşı onun sələflərinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdikləri dini təqib siyasətinə son qoymağa və Qafqaz xalqları ilə sülh bağlamağa məcbur etdi. Nvarsaq kəndində üsyançıların təqdim etdiyi şərtlərlə bağlanmış bu sülh müqaviləsinə görə İran hökuməti Albaniya, Ermənistan və Gürcüstanda xeyli güzəştlərə yol verdi, Albaniyada arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti yenidən bərpa edildi. Alban hökmdarının daxili idarəçilikdə müstəqilliyi tanındı. Din və etiqad azadlığı təmin edildi, alban əyanlarının imtiyazları bərpa edildi, feodal naharar nəsilərinin iyerarxiya prinsipi toxunulmaz qaldı. Ölkənin ali hakimi və nahararların başçısı yalnız alban hökmdarı özü ola bilərdi. Sasanilər məzdəkizmi zorla qəbul etdirməməyi, xristianlar isə atəşpərəstləri öz dinlərinə döndərməməyi öhdələrinə götürdülər. Albaniyadan daxil olacaq xəracın qədəri azaldıldı. Albanlar İran süvari ordusuna atlı verməkdən azad edildilər.

487-ci ildə alban arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi, II Vaçenin qardaşı oğlu Mömin ləqəbli III Vaçaqan alban hökmdarı oldu. Moisey Kalankatlı yazır: "Vaçedən başlayaraq Mömin Vaçaqana kimi keçən 30 il müddətində Albaniya hökmdarsız qaldı...". Alban tarixçisinin sözlərinə görə, "yenidən bir məmləkət daxilində birləşən Albaniya sakinləri hökmdar ailəsindən cəsur, müdrik, dərrakəli və hündür boylu Vaçaqanı seçdilər. Alban hökmdarı Vaçenin qardaşı Yəzdigərdin oğlu olan Vaçaqanı İran şahı Valarşın köməyi ilə taxta oturdular".

Mömin Vaçaqanın hökmdarlığı Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi idi. O, hər şeydən əvvəl, ölkədə

dini birliyə nail olmağa, xristianlığın ümumdövlət dininə çevrilməsinə çalışdı. Bu məqsədlə o, atəşpərəstləri, bütün bütperəst təriqətlərini möhkəm təqib edir, onların kökünü kəsirdi. III Vaçaqan məktəblər açır, dağıdılmış kilsə və monastırları yenidən qurur, yenilərini tikir, kilsə rütbələrini bərpa edirdi. Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə çalışan III Vaçaqan yad dini-siyasi təsirlərə və xarici qüvvələrin assimilyatorçu siyasətinə qarşı dayana biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq, bu kilsənin laxlamış dayaqclarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab etdi. Bu məqsədlə o, Aqven məclisini topladı. Bu məclis bir tərəfdən alban kilsəsinin müstəqilliyinin təsdiq edilməsinə kömək etməli, digər tərəfdən dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək, feodal azgınlığına son qoymaq, ruhaniləri dünyəvi əyanlarla bərabərləşdirmək, dünyəvi əyanların və ruhanilərin vergi ödəyən zümrə ilə münasibətlərini nizamlamaq, eləcə də ölkənin siyasi müstəqilliyini saxlamaq və yadelli qüvvələrlə mübarizə etmək məqsədilə bütün silklərin dini birliyinə nail olmaq üçün şərait yaratmalı idi. III Vaçaqan Albaniyada son Arşaki hökmdarı oldu.

Arşakilər sülaləsindən olan bütün alban hökmdarları müstəqil alban siyasəti aparır, alban ideallarına - alban dövlətinə, xalqına, dininə sədaqətlə xidmət edirdilər; tədricən onların ilkin farslıq əlamətləri aradan getmiş, onlar tez bir zamanda yerli mədəniyyəti mənimsəmiş, albanlaşmışdılar. Alban Arşakiləri dövründə Albaniyanın siyasi strukturunu mərkəzləşmiş feodal dövləti kimi təqdim etmək olar.

Hökmdar ölkənin ali hakimi olub, dünyəvi və ruhani hakimiyyətin qanunverici və məşvərətçi orqanlarına, ölkənin bütün hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edirdi. Albaniyanın mühüm strateji əhəmiyyətini (köçəri

hücumlarının qarşısının Qafqaz keçidlərində alınması), onun təbii ehtiyatlarını, ticarət yollarını nəzərə alan İran şahları I əsrdən VI əsrədək Albaniyanın dövlətçiliyinə toxunmamış, burada Alban hökmdarlarının -kiçik Arşakilərin hakimiyyətini saxlamışdılar.

Beləliklə, Alban dövləti alban arşakiləri dövründə qədim Albaniyanın ənənələrini davam etdirərək, özünün heç kəsdən asılı olmayan müstəqil daxili və bəzən də xarici siyasətini yürütmüşdür.

510-cu ildə, Sasani imperiyasında vəziyyət sabitləşən kimi, İran şahları Albaniya və İberiyada (Kartlidə) yerli hökmdar sülalələrini ləğv etdilər. I Xosrov tərəfindən keçirilən inzibati islahatlar nəticəsində Sasani imperiyasının dörd canişinliyə (kusta) bölünməsi təsdiq edildi. Bütün Cənubi Qafqaz ölkələri kimi, Albaniya da şimal canişinliyinin, Adurbadaqan - Azərbaycan da adlandırılan Qafqaz kustunun tərkibinə daxil edildi və "İranın və qeyri-İranın Şahənşahının" mərzbanları (canişinləri) tərəfindən idarə olunmağa başlandı. Bu vəziyyət 628-ci ilə kimi davam etdi.

Sual 3. Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aqven kilsə məclisi.

III Vaçaqanın hakimiyyətə gəlməsi. 487-ci ildə Albaniyada III Vaçaqan hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyət illəri (487-510) Albaniyanın siyasi və mədəni-dini dirçəlişi dövrü hesab edilir. III Vaçaqan Sasani zülmündən qaçıb dağılımış kəndliləri, sənətkarları geri qaytardı, sadə xalqın dinc əməklə məşğul olmasına şərait yaratdı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət inkişaf etməyə başladı. Sasanilərə qarşı çıxdıqları üçün torpaq və əmlakları əlindən alınmış hakim zümrənin nümayəndələrinin mülkiyyət hüquqları bərpa edildi.

Sasanilərə qulluq edən əyanların isə hüquqları məhdudlaşdırıldı. O, yeni kilsələr tikdirir, kilsə məktəbləri açdırır və digər dindən olanları sıxışdırırdı.

Müstəqil Alban kilsəsinin siyasi gücünü dövlət hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəltmək məqsədi ilə III Vaçaqan 488 (499)-ci ildə Aquen kilsə məclisini çağırırdı. Məclisdə yüksək rütbəli din xadimləri və böyük torpaq sahibləri iştirak edirdi. Məclisin qəbul etdiyi 21 maddədən ibarət qanunlar toplusu kilsə xadimlərinin, dini və dünyəvi zadəganların hüquqlarının və vergi münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdu.

Aquen kilsə məclisinin qanuni qərarları və VII əsrin alban katolikosu Simeonun qərarları alban hüququnun dövrümüzədək gəlib çatmış qədim yazılı abidələridir. Bu kilsə məclisi V əsrdə alban hökmdarı III Vaçaqan tərəfindən Aquen adlanan sərhəd məntəqəsində çağırılmışdı.

Aquen qanunları böyük əhəmiyyətə malik, erkən orta çağlar Albaniyasının indiyə qədər qorunub qalmış yeganə tarixi-hüquqi sənədidir. Bu abidədə müxtəlif ictimai təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Aquen qanunlarının qəbul olunduğu zamanadək Albaniyada, Ermənistanda və Gürcüstanda kilsənin ehtiyac və maraqlarını ifadə edən tərcümə və orijinal qanun mətnləri mövcud idi: hüquqi normalarla birlikdə Bibliyanın tərcüməsi, ümumdünya kilsə məclislərinin (325-ci ilin Nikeya, 381-ci ilin Konstantinopol, 431-ci ilin Efes kilsə məclislərinin) bütün xristianlar üçün icbari olan qanunları. Ümumdünya kilsə məclislərinin hüquqi kodekslərinin müəyyən təsiri və Albaniyada ictimai münasibətlərin daxili inkişafı nəticəsində alban qanunlarının yaradılması zərurəti meydana gəldi.

Alban hökmdarı III Vaçaqan Albaniyanın müstəqilliyini möhkəmləndirməyə can ataraq, yad dini-siyasi təsirlərə və yadelli qüvvələrin assimilyasiya siyasətinə qarşı dura biləcək müstəqil alban kilsəsinin böyük siyasi rolunu nəzərə alaraq alban kilsəsinin dayaqlarını möhkəmləndirməyi, onu iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi zəruri hesab edirdi. Bunu isə alban kilsə hüquqi normalarının qəbul olunması yolu ilə etmək mümkün idi. III Vaçaqan bu məqsədlə Aquen kilsə məclisini çağırırdı.

Aquen qanunlarının ayrıca nəşri mövcud deyildir. Bu qanunlar Moisey Kalankatlının "Alban tarixi" əsərində və "Erməni qanunları kitabı"nda ("Kanonagirk"də) nəşr olunmuşdur.

Aquen məclisi tərəfindən işlənmiş və qəbul edilmiş qanun Nizamnaməsi girişdən və 21 maddədən ibarətdir. Giriş hissəsində Aquen kilsə məclisinin səbəbləri haqqında danışılır.

Kilsə məclisi ruhani olmayanlarla ruhanilər, kübar cəmiyyətindən olan azatlarla sadə əhali - ramiklər arasında baş verən çekişmələrə qarşı təcili tədbirlər qəbul edilməsi üçün çağırılmışdı.

Görünür, qanunlar bizə tam redaksiyada gəlib çatmamışdır. Çünki, qeyd edilmiş "azatlarla ramiklər arasında olan çekişmələr" qanunlarda öz əksini tapmamışdır.

Qanunların təhlili onları dörd qrupa bölmək imkanı verir: 1) ruhanilərə (kilsə xadimlərinin qarşılıqlı münasibətlərinə, ruhanilərin hüquq və vəzifələrinə) aid olan qanunlar; 2) ruhanilərlə dünyəvi əyanlar arasında olan münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 3) ruhanilərlə dünyəvi əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 4) sırf hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar.

Aquen kilsə məclisinin XX maddəsi ruhanilərin, xüsusilə yepiskopların hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə həsr olunmuşdur: "Azatlar öz şəxsi mülklərindən yepiskopun xəbəri olmadan keşişi nə qova, nə də götürə bilərlər. Yepiskoplar da azatların icazəsi olmadan keşişləri nə təyin edə, nə də çıxara bilərlər. Keşiş azat və ya dindarlar tərəfindən ona qarşı təhlükə olsa belə, yepiskopun icazəsi olmadan öz yerindən getməməlidir". Göründüyü kimi, qanun azatların özbaşına hərəkətini məhdudlaşdırır və ruhanilərlə azatların hüquqlarını bərabərləşdirir.

III, IV, V, XVII, XVIII, XIX qanunlar Aquen qanunlarının üçüncü qrupunu təşkil edir. Həmin qanunlar ruhanilərlə dindarlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir. Bu qanunlarda əsas diqqət ruhanilərin maddi cəhətdən təmin olunmasına yönəldilmişdir. Ruhanilər əhalidən çoxsaylı vergilər (məhsul vergisi, onda bir vergisi, can vergisi, ruhun rahatlığı üçün vergi) alırdılar.

Aquen qanunlarının bəziləri sırf hüquqi səciyyə daşıyan, nikah-ailə hüquq normalarını (X və XI qanunlar), cinayət hüququnun bəzi normalarını (VIII, XI, XII, XIII, XIV qanunlar) əks etdirən qanunlardır.

VIII qanunda deyilir: "Hər hansı bir xaçpərəst dava salıb qan tökərsə, həmin adamı yepiskopun yanına gətirib qanunlara əsasən cəzalandırmaq lazımdır". Aquen kilsə məclisinin X və XI qanunları nikah-ailə münasibətlərini əks etdirir.

X qanunda oxuyuruq: "Heç kəs onunla üçüncü dərəcədə qohum olan qadınla evlənə bilməz və qardaşının da arvadını ala bilməzdi. Göründüyü kimi, qohumluğun üçüncü dərəcəsi deyildikdə, üçüncü nəsil budağı nəzərdə tutulur. Qanuna görə, nikaha qohumluğun dördüncü dərəcəsinə icazə verilirdi.

Qanunlardan məlum olur ki, başqa xristian ölkələrində olduğu kimi, V əsrdə Albaniyada da xristianlığaqədərki adətlər və **levirat** (uşaqsız dul qadının mütləq qaynına ərə getməsi qaydası) hələ də qalmaqda idi. Aquen qanununun məqsədi qədim nikah adətlərinin aradan qaldırılması və xristian kilsə nikahının bərqərar olunması idi.

XI qanunda cadugərlərə müraciət olunması da qadağan edilirdi. Cadugərlik dinsizlik kimi qiymətləndirilirdi və həmin fəaliyyətə görə müqəssir olan şəxslər üçün qanunda insan öldürməyin müqabilində verilən cəza, yəni ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu.

Aquen qanunları yeni dinin feodal əsaslarını qaydaya saldı və bununla Albaniyada feodal münasibətlərinin daha da inkişaf etməsinə yardım göstərdi.

III Vaçaqan Alban Arşaki sülaləsinin sonuncu nümayəndəsi oldu. 510-cu ildə onun ölümü ilə Sasanilər Albaniyada hökmdar hakimiyyətini ləğv etdilər.

510-cu ildən 629-cu ilədək Albaniyanı Sasani canişinləri-mərzbanlar idarə edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan dəfələrlə Bizansla Sasanilər arasında gedən müharibənin meydanına çevrildiyindən ölkənin iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayır, şəhərlərimiz və kəndlərimiz dağıdılır, əhalimiz qırılır və mədəniyyət abidələrimiz məhv edilirdi.

Sual 4. Azərbaycanca sosial hərəkatlar. Məzdəkilər hərəkatı.

Feodal münasibətlərinin inkişafı, əhalinin yerli hakim dairələri, eləcə də Sasani İranı, o cümlədən dünyəvi və ruhani feodallar və kilsə tərəfindən feodal istismarının genişlənməsi vergi əsarətinin artmasına

səbəb oldu; bütün bunlar həm Albaniya, həm Atropatena əhalisinin müqavimətini doğurdu.

III əsrdə Sasani dövlətində Maninin başçılıq etdiyi hərəkət geniş miqyas aldı. Maniçilərin dövlətə və əsarətə qarşı yönəldilmiş təlimi yüksək əxlaqi ideyaları təbliğ edirdi. Lakin bu təlim tərəfdarlarının dövlətə və rəsmi dinə qarşı müqaviməti passiv idi.

III əsrin sonunda Mani ardıcılılarının sol, radikal cərəyanı meydana çıxdı. VI əsr Bizans yazıçısı Malalanın məlumatına görə, bu cərəyanın liderlərindən biri olan Bundos imperator Diokletianın hakimiyyəti dövründə (III əsrin sonu) Romada təbliğat aparırdı; o öyrədirdi ki, xeyir və Şər başlanğıcların döyüşü artıq xeyir allahının qələbəsi ilə başa çatsa da, bu, tam olmayan qələbədir. Bu nikbin iddia yer üzərində qalan Şərin məhv edilməsi uğrunda insanın fəal mübarizəyə qoşulmasını tələb edirdi. Məhz buna görə də bu təlim geniş xalq hərəkətinin bayrağına çevrildi. Maniçilik kilsəsi möhkəm və tənzim olunmuş təşkilata, müxtəlif ölkələrdə təbliğat aparın çoxlu missionerə malik idi.

Sasani şahı I Bəhramın (273-276) hakimiyyəti dövründə maniçilərin təqibi başlandı. Mani təlimi bir çox dini cərəyanlara, o cümlədən Məzdəkilər hərəkətinə (V-VI əsrlər), pavlikianlığa (VII-IX əsr-lər), daha sonralar meydana çıxmış xristian bidətçi hərəkətlərinə - X əsrdə Bolqarıstanda yaranmış, Kiçik Asiya və Balkanlarda yayılmış boqumilçiliyə, XII-XIII əsrlər Fransanın cənubunda, Lankedokda meydana çıxmış albiqoyluğa böyük təsir göstərmişdir.

Bütün bu hərəkətlər ümumi istiqamətləri ilə - kilsə ayinlərinin sadələşdirilməsi, istismara və feodal torpaq sahibliyinə qarşı mübarizəyə gətirib çıxaran bərabərliyin təbliği ilə seçilirdi.

V əsrdə Sasani İnanında baş verən Məzdəkilər hərəkatı şimali Azərbaycana - Albaniyaya da təsir etməyə bilməzdi.

V əsrin 80-ci illərində Sasani hakimiyyəti altında olan Atropatenada Məzdəkilər adlanan güclü bir xalq hərəkatı başladı. Hərəkatın başçısı Məzdəkin əsas ideyası allahın yaratdığı nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsindən ibarət idi. Məzdəkilər əmlak və sosial bərabərliyi yaratmaq, ədalətli cəmiyyət qurmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Hərəkatda kəndlilər, sənətkarlar, şəhər yoxsulları və bəzi əyanlar da iştirak edirdilər. Məzdəkin ardıcılıarı iri əyanların malikanələrinə və varlı tacirlərin evlərinə basqınlar edərək onların əmlaklarını öz aralarında bölüşdürürdülər. İri torpaq sahiblərinin bir çoxu öldürülmüş, çoxları isə ölkədən qaçmışdı. Sasani hökmdarı I Qubad (488-531) siyasət işlədərək bu hərəkatı himayə edirdi. O, Məzdəkilər hərəkatından mərkəzi hakimiyyətə düşmən olan iri əyanları və din xadimlərini sıradan çıxarmaq üçün istifadə edirdi. Hərəkatın çox təhlükəli həddə qədər genişləndiyini görəndə I Qubad siyasətini dəyişdi və 529-cu ildə Məzdəkilər hərəkatını amansızlıqla yatırdı. Hərəkatın başçıları və Məzdək qətlə yetirildi. Hərəkat iştirakçılarında kütləvi divan tutularaq 80 minə qədər adam öldürüldü.

Eyni zamanda Albaniya ərazisində digər sosial hərəkatlar da mövcud olmuşdur. Bu baxımdan M. Kalankatlının Cavanşirin ölümündən sonra Albaniyada baş verən hadisələr haqqındakı məlumatı xüsusilə maraqlıdır; bu məlumata görə, o vaxt "ölkəmizdə az iğtişələr olmadı: silahlanmış qara camaat dəstə-dəstə yığırdı". Görünür, məhz bu məlumat o dövrdə Albaniyada baş verən hansısa bir üsyana dəlalət edir. Bu məlumat, eləcə də, VII yüzildə geniş yayılmış bədətçi antifeodal pavlikianlar hərəkatına da aid ola bilər.

Pavlikianlar iri torpaq sahiblərinə, dini ayinlərə və kilsə iyerarxiyasına qarşı çıxırdılar. Dünyanın əsasında xeyir və Şər başlanğıclarının durduğunu qəbul edən pavlikianlar xeyir başlanğıcının göylərdə deyil, yer üzündə olduğuna inanır, hamının mülki və hüquqi bərabərliyini təsdiq edirdilər. Məzdəkilərdən fərqli olaraq, onlar xeyrin təntənəsinə əmin idilər, icmalar yaradaraq, nə feodallara, nə də kilsəyə tabe olurdular.

Pavlikianlar haqqında ən qədim məlumatı 706-707-ci illərdə Bərdədə çağırılmış Alban kilsə məclisinin bu təriqətin nümayəndələrini bidətçilər kimi mühakimə edən qərarında görmək olur. Uzun on illər davam edən bu hərəkət Girdimanda və Balasakanda daha geniş yayılmış, sonrakı ərəb ağalığı dövründə isə ərəb üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmişdi.

Sual 5. Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət.

VI əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehrani nəslə möhkəmlənmişdi. Bu nəslin nümayəndələri Sasanilərlə qohum olub, Albaniyanın Girdman vilayətini idarə edirdilər. Mehranilər Albaniyada siyasi cəhətdən möhkəmlənmək üçün Arşaki nəslindən olan bütün iri əyanlarını məhv etmiş və onların bütün torpaqlarını və əmlaklarını ələ keçirmişdilər. Sasanilərlə qohum olsalar da, yerdə qalan Alban əsilzadələri ilə yaxınlaşmış, xristianlığı qəbul etmiş və albanlaşmışdılar. 629-630-cu illərdə Xəzər xaqanlığında daxili çəkişmələrin güclənməsi ilə Xaqanın öldürülməsi Mehranilərin qəti hərəkətə keçməsinə imkan yaratdı. Albaniya Xəzər ağalığından xilas olaraq siyasi müstəqillik qazandı. Varaz Qriqor 630-cu ildə Albaniyanın knyaz taxtına oturdu. Varazın hakimiyyəti dövründə (630-642) Albaniya Sasanilərlə

yaxınlıq etdiyindən o, oğlu Cavanşiri ərəblərə qarşı müharibədə Sasanilərə köməyə göndərmişdi. Cavanşir 7 il ərəblərə qarşı aparılan ağır döyüşlərdə bir sərkərdə kimi qəhrəmanlıqla vuruşduqdan sonra vətəninə dönmüş və 642-ci ildən böyük knyaz titulu ilə Albaniyanı idarə etməyə başlamışdı. Moisey Kalankatlı «Alban tarixi» əsərində Cavanşiri dövləti ədalətlə idarə edən, bütün gücünü öz ölkəsinin inkişafına və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəldən bir hökmdar kimi təsvir etmişdir. Cavanşirin ölkədə quruculuq, təsərrüfat və abadlıq işləri aparması, paytaxt şəhəri olan Bərdədə və digər yerlərdə gözəl saraylar və binalar tikdirməsi, alimləri, şairləri, elm və mədəniyyət xadimlərini himayə etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinir. Onun hakimiyyəti dövründə Albaniyanın sərhədləri qərbdə İberiyadan, şimalda «Hun qapıları» adlandırılan Dərbəndə, cənubda isə Araz çayına gedib çatırdı.

Cavanşirin xarici siyasətinin əsas məqsədi Albaniyanın bütövlüyünü və müstəqilliyini qoruyub saxlamaqdan ibarət idi. Cavanşir ərəblər tərəfindən məğlubiyətə uğrayan Sasani qoşunlarının Alban torpaqlarına dağıdıcı basqınlarının qarşısını almaq üçün bir neçə dəfə savaşa girərək qalib gəlmiş, Girdman, Uti, Sakasen və digər vilayətləri, paytaxt şəhəri Bərdəni sasanilərdən təmizləmişdi. Cavanşirin Sasanilərə qarşı müttəfiqi İberiya idi. Ərəblərin Azərbaycanın cənubundan-Atropatenadan Albaniyaya basqınlarının güclənməsi Cavanşiri güclü bir dövlətə–Bizansa sığınmağa məcbur etmişdi. Albaniyanın strateji əhəmiyyətini əsas götürən və ərəb hücumları qarşısında özünün şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyinin təmin etmək məqsədi güdən Bizans hökmdarı II Konstant 660-cı ildə Cavanşiri himayəsinə qəbul edərək onunla «səmimi» ittifaqa girmişdi. Bizans hökmdarının Albaniya ölkəsi ilə bağlı verdiyi fərmanda

Cavanşir Girdman hakimi və Aqvan knyazı adlandırılmışdır. O, Cavanşirə söykənəcəyi qızıla tutulmuş bərbəzəkli qızıl taxt, öz belindən açdığı mirvarilərlə örtülmüş qılınc göndərmiş və 1200 Aqvan əyanına patrisi və s. yüksək əyan rütbəsi bağışlamışdı.

662-ci ildə Xəzərlərin qazanc və qənimət dalınca Aqvan üzərinə yürüşünün qarşısını almaq üçün Cavanşir Kür çayı sahilində onlarla döyüşə girdi və qalib gəldi. M.Kalankatlinin yazdığına görə, Cavanşir böyük qələbə qazandığı üçün düşməne belə söyləmişdi: «Get Çola qapılarından (Dərbənd keçidi) geri qayıt və bir də buraya gəlmə, çünki Tanrı sənin gücünü yox etmişdir».

«Alban tarixi»nə görə 665-ci ildə Türkünün və ya Hunların hökmdarının saysız-hesabsız qoşunla Alban torpaqlarına çox təhlükəli yürüşlərini dayandırmaq üçün Cavanşir hunların düşərgəsinə getmiş, onlarla sülh bağlayıb Hun hökmdarının qızı ilə evlənmişdi. Cavanşir bu yolla əsir alınmış 1200 nəfər kişini, çoxlu at və mal-qaranı geri qaytarmışdı.

Bizansın getdikcə zəifləməsi və Ərəb dövlətinin güclənməsi şəraitində Cavanşir ərəblərlə yaxınlaşmağa başladı. 667-ci ildən Ərəb xəlifəsi Müaviyənin Dəməşqdəki sarayında olan Cavanşir ondan vassal asılılığını qəbul edərək ölkəsini dağıntıdan xilas etdi. 670-ci ildə xəlifə Müaviyə ilə ikinci dəfə diplomatik danışıqlar apararaq Albaniyanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxladı. Xəlifə onun ölkəsi üzərinə qoyulmuş ağır vergini ikiqat azaltmış və bundan sonra əvvəlki məbləğin üçdə birinin ödənilməsi ilə razılaşmışdı.

681-ci ildə Cavanşir tarixdə səbəbi dəqiq bilinməyən saray çevrilişi nəticəsində öldürüldü. Onun yerinə keçmiş qardaşı oğlu Varaz Trdat (680-699) mərkəzdən qaçan narazı qüvvələri zərərsizləşdirərək böyük knyaz hakimiyyətini bütün ölkə ərazisində bərpa

etdi. Ölkə ərəblərə əvvəlki qaydada bac verirdi və ərəblər onu Albaniyanın və Uti vilayətinin hökmdarı kimi tanıyırdılar. Varaz Trdat Cavanşirin siyasətini davam etdirərək xəzərlərin (hunların) ölkəyə hücumlarının qarşısını diplomatik yolla aldı və onlarla sülh bağladı.

VII əsrin 90-cı illərində Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans-Ərəb qarşudurması gücləndi. Varaz Trdat ərəblərlə yaxınlıq etdiyinə görə 699-cu ildə Bizans tərəfindən hakimiyyətdən salınmış və o, 5 il Konstantinopolda əsir həyatı yaşamağı olmuşdu. Bu zaman erməni katalikosu Eliya Alban katalikosunun Bizansa meyillənməsi, Albaniyadakı xristianlıq məzhəbini Bizansdakı məzhəblə eyniləşdirməsi haqqında xəlifə Əbdül Malikə cəsusluq etməyə başladı. Əbdül Malikin 704-cü ildə göndərdiyi ərəb qoşunu Alban katalikosu və digər bizanspərəst qüvvələri qılıncdan keçirdi. Bundan sonra Alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe edildi. 705-ci ildə hakimiyyətə qaytarılmış Varaz Trdat ərəb təbəliyinə qəbul etdi. Bu vaxtdan Albaniya faktiki və hüquqi baxımdan tamamilə ərəblərin hakimiyyəti altına düşdü. Varaz Trdatdan sonra Albaniyanı ərəb əmirləri idarə etməyə başladılar.

Mədəniyyət. Erkən orta çağda Albaniyanın maddi və mənəvi mədəniyyətində mühüm dəyişikliklərin baş verməsi şəhər həyatının inkişafı, memarlıq abidələrinin inşası və xristian dininin yayılması ilə bağlı idi. Bu dövrdə ölkədə çoxlu qalalar, sədlər, saraylar, kilsə və məbədlər tikilmişdi. Belə abidələrdən Alazan çayı sahilindəki Torpaqqala, Ağdamdakı Govurqala, İsmayılıdakı Cavanşir qalası, Şirvan səddi, Dərbənd səddi və başqaları Alban memarlığının çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Albaniya dünyada xristianlığın ən qədim mərkəzlərindən biri olduğundan cəmiyyətin mənəvi həyatına bu din güclü təsir göstərmişdir. Albanların öz

yazısı, öz təqvimini və məktəbləri var idi. Alban əlifbası 52 hərfdən ibarət idi. V əsrdə bu əlifba qarqar ləhcəsinə uyğun şəkildə yenidən işlənib hazırlanmışdı. Alban əlifbasının hansı səsləri ifadə etməsi bəlli olsa da, alban dilində yazılmış dini və digər kitablar bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Albaniyanın mənəvi mədəniyyət abidələrini erməni dilinə çevirmiş Qriqoryan kilsəsi sözsüz ki, həmin yazılı abidələri məhv etmişdir. Ona görə də ilkin orta çağda albanların dili haqqında fikir söyləmək çox çətinidir. Mingəçevirdə 70-ə yaxın hərfdən ibarət olan daş üzərindəki 1 sətirlik yazı, Dərbəndin qala divarındakı 10 işarədən ibarət başqa bir yazı hələ indiyədək oxunmamışdır.

Albanlar ilk vaxtlar Ay təqvimindən, IV əsrin ortalarından isə İsgəndəriyyə məktəbi üçün səciyyəvi olan təqvimdən istifadə edirdilər. Bu təqvimdə ilin başlanğıcı avqustun 29-u götürülürdü.

Albaniyada V əsrdə məktəblər fəaliyyət göstərirdi. M.Kalankatlının yazdığına görə, Alban hökmdarı Yesuagen uşaqların məktəblərə göndərilməsi və onlara yazmağın öyrədilməsi, məktəblərdə uşaqların hətta yeməklə təmin olunması haqqında əmr vermişdi. Yesuagen Alban əlifbasının yeni variantını başa çatdırandan sonra, dini kitabların yunan dilindən alban dilinə tərcüməsinə xüsusi diqqət yetirirdi.

Albaniyanın mənəvi-dini dirçəlişi III Mömün Vaçaqanın adı ilə bağlı idi. Xristianlığı bütün ölkə ərazisində yaymaq üçün bütperəst və atəşperəstləri, kahinləri təqib edən, ölkədən qovan III Vaçaqan yeni kilsə və monastrlar tikdirir, məktəblər açır. O, kəndlərə gələrkən ilk növbədə məktəblərə baş çəkər və şagirdləri başına toplayardı. Uşaqların əllərində kitablar və yazı lövhələri olardı. M.Kalankatlının yazdığına görə,

«hökmdar hamının ucadan kitab oxumasını əmr edər, özü isə buna xəzinə tapan adam kimi sevinərdi».

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. II cild. səh. 34-166
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, 2007
6. Göyüşov R. Qafqaz Albaniyasında xristianlıq. Bakı, 1987
7. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2005. səh. 16-44
8. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1987
9. Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – eramızın VII əsrləri). Bakı, 1992
10. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006

MÖVZU № 4: «AZƏRBAYCAN XİLAFƏTİN HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ»

PLAN

1. Ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Cavanşirin yadellilərə qarşı mübarizəsi.
2. Ərəb işğalı dövründə inzibati-idarə sistemi və vergi siyasəti. Ərəb işğalına qarşı ilk üsyanlar. Xürrəmilərin təlimi və onun mahiyyəti.
3. Babəkin başçılığı altında xalq azadlıq müharibəsi və onun əhəmiyyəti.
4. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

Sual 1. Ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Cavanşirin yadellilərə qarşı mübarizəsi.

VI əsrin sonu - VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Girdiman vilayətinin sahibləri olan feodal Mihranilər nəslinə üstünlük əldə etdi. Moisey Kalankatlinin təqdim etdiyi məlumatlara görə, VI əsrin sonlarında, saray çevrilişində iştirak edən Mihranilər nəslinin başçısı Mihr, Sasani hökmdarı Xosrov II Pərvizin (591-628) qəzəbindən xilas olmaq məqsədilə, 30 min qohum əqrəbası ilə Xosrovun düşmənləri olan xəzərlərə sığınmaq üçün İrandan baş götürüb qaçmışdı. Vəziyyətin gedişindən narahat olan Xosrov onu qabaqlayaraq, ardınca məktub göndərmiş, istədiyi yeri məskən seçməsinə icazə vermişdi. Şahın məktubunu Uti əyalətinin Girdiman vilayətində alan Mihr elə buradaca qalmağı qərarlaşdırmışdı. Girdimanı öz nəslinə mülkü edən Mihr və onun xələfləri yerli feodalları müxtəlif yollarla aradan götürməklə, Aranşahilər nəslinin demək olar axırına çıxmış, öz qohumluq əlaqələrindən

istifadə edərək, nəhayət, bütün Albaniyaya sahib ola bilmişdilər.

Moisey Kalankatlı alban Mihranilər nəslinin şəcərə cədvəlini belə təqdim edir: Mihr, Armael, Vard (I), Qoçaq Vardan, Vard (II), Varazman (I), Varaz Qriqor, Varaz Firuz, Cavanşir, Yezid Xosrov, Varazman (II).

Mihranilərin Albaniyaya gəlişi siyasi vəziyyətdən irəli gəlmişdi. Onlar özlərinin farslığını təqribən iki nəsil şaxlamış, bundan sonra xristianlığı qəbul etmiş, yerli alban əyanlarına qohum olmuş, nəhayət, alban mədəniyyətini və dilini qəbul edərək albanlaşmışdılar.

Mihranilər Albaniyada 603-cü ilə yaxın qərarlaşalar da, bütün ölkənin tamhüquqlu hakimi, Albaniyanın "ilk böyük knyazları" kimi yalnız 630-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başladılar.

591-ci ildə İranla Bizans arasında 20 ildən bəri davam edən müharibə başa çatdı. Həmin ilin müqaviləsinə görə, Ermənistan növbəti parçalanmaya məruz qalsa da, Albaniya belə aqibətdən yaxa qurtara bildi. Lakin ölkəni İran mərzbanları idarə etməkdə idi, 603-629-cu illərdə iki imperiya arasında hərbi əməliyyatlar yenidən başlayanda, Albaniya da bu müharibəyə cəlb olundu.

603-604-cü illərdə İran-Bizans müharibələrindən istifadə edən Albaniya əhalisi Sasani hökmlərliyinə qarşı ayağa qalxsa da, bu üsyan II Xosrov tərəfindən amansızlıqla yatırıldı. Alban əyanlarının bir çoxu məhv edildi, yalnız II Xosrovun arvadı Şirinin köməyi ilə alban katolikosu Viro sağ qaldı. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, "çox cidd-cəhdən sonra hökmdar, [Vironun] həyatını (Şirinə) bağışladı". Lakin II Xosrov belə bir şərt qoydu: Viro ömrünün sonunadək "öz ölkəsinə qayıtmayacaq, nəzarət altında sarayda qalacaqdı".

Bununla yanaşı, II Xosrov onun katolikos rütbəsini saxladı, patriarxlıqdan gələn gəlirlərdən məhrum etmədi.

612-613-cü illərdə II Xosrovun təşəbbüsü ilə imperiyaya tabe xristianların məşhur İran məclisi çağırılır və burada Bizans diofizitliyi müqabilində monofizitlik rəsmi tanınmış xristian etiqadı elan edilir.

İran-Bizans müharibələri dövründə İranın beynəlxalq siyasi meydanda qazandığı ilkin müvəffəqiyyətlər 623-624-cü illərdə imperator İraklinin Kiçik Asiya və Cənubi Qafqazda əldə etdiyi uğurlarla heçə endirilir. O, Kolxida və İberiyadan keçərək, dolama yolla İrana yürüş edir. 624-628-ci illərdə İberiya kimi Albaniya da İran-Bizans müharibələrinin döyüş meydanına çevrilir.

VII əsrin 20-ci illərinin sonunda Alban taxt-tacı Mihranilər sülaləsindən olan Varaz Qriqorun əlinə keçdi. Son tədqiqatlar hakimiyyət illəri ənənəvi olaraq 628-636-cı illərdə qəbul edilən bu alban hökmdarının əslində 630-642-ci illərdə hökmranlıq etdiyini, onun 628-ci ildə Bizans hökmdarı İraklinin əlindən diofizitliyi, 630-cu ildə isə katolikos Vironun əlindən monofizitliyi qəbul etdiyini təsdiq edir.

Məhz bu dövrdə Yaxın Şərqdə yeni bir qüvvə - ərəb dövləti meydana çıxdı.

Bu zamandan alban qoşunlarının sparapeti - baş sərkərdəsi olan Cavanşir öz qoşunu ilə birlikdə 634-cü ildən Sasani qoşununun baş komandanı təyin edilmiş, "təkcə öz hərbi şücaəti ilə deyil, şahənşah taxt-tacı uğrunda saray çəkişmələrində fəal iştirakı ilə" də ad çıxarmış Xorasan hakimi Fərruzsad oğlu Rüstəmin rəhbərlik etdiyi İran ordusu tərkibində çıxış etməyə başladı. Yerli mənbənin məlumatına görə, məhz sərkərdə Rüstəm Cavanşiri III Yəzdigərdə təqdim etmişdi. Yenə həmin mənbəyə görə "Ölü suların" (İraqda əl-Bətaix -

bataqlıqlar) sahilində, Kadisiyyə yanında baş vermiş (636-cı ildə) vuruşmada alban sərkərdəsi öz şücaəti ilə seçilmişdi. Onun hüner və rəşadəti III Yəzdigərd tərəfindən layiqincə qiymətləndirilmişdi, Şahənşah özü ona "bayraq və gur səslı şeypurıar, iki qızıl cıda, həmişə qabağınca aparılan qızıl suyuna salınmış iki qalxan verdi. Onu hamıdan yüksək tutdu, belinə mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmər və qızıl dəstəkli qılınç taxdı, qollarına bilərzik saldı, başına isə gözəl bir tac qoydu. Bundan başqa, ona üstü başdan-başa mirvari ilə işlənmiş qaytanlar da bağışladı, boynuna çoxlu sap mirvari mirvari saldı".

637-ci ildə ərəblər İran şahını onun paytaxtı olan Ktesifonda mühasirəyə aldılar. Cavanşir üç minlik alban qoşununun başında İranlılarla birlikdə altı ay Ktesifonun müdafiəsində durdu. Lakin buna baxmayaraq İran ordusu darmadağın edildi. III Yəzdigərd Dəclə çayı sahilindəki qalalardan birində gizləndi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, Cavanşirin İran ordusu tərəfində ərəblərlə son döyüşü III Yəzdigərdin hakimiyyətinin səkkizinci ilinə (639-640-cı illərə) təsadüf edir. Beləliklə, mübarizənin faydasız, imperiyanın ölümə məhkum olduğunu dərk edən Cavanşir 639-640-cı ildə vətəninə qayıdır.

Görünür məhz bu dövrdə, "yeddi il dalbadal ağır döyüşlərdə iştirak edib, on bir dəfə ağır yaralar aldıqdan" sonra, nəhayət vətənə qayıdan Cavanşir hələ atası Varaz Qriqorun sağlığında, Albaniyanın ilk böyük **işxanı** olur. Cavanşir bu dövrdə ərəblərlə müharibədə məğlub olub Albaniyaya hücum edən iran qoşunları ilə bir neçə dəfə toqquşur və onları məğlub edir.

Ərəblərin Azərbaycana yürüşləri. Mənbələrdəki ziddiyyətli faktlara baxmayaraq, ərəblərin Sasani imperiyasının Xəzərsahili vilayətlərinə, o cümlədən Azərbaycana real hücumu, yalnız 642-ci ildə baş verən

Nihavəndin və Həmədanın fəthindən sonra mümkün oldu.

Nihavənd döyüşündən düz bir il sonra, yeni 643-cü ildə, Reyin işğalı hələ tam başa çatmamış, xəlifə Ömər (634-644) əmri ilə Bukayr ibn Abdullah və Utba ibn Farkadın başçılıq etdikləri qoşun dəstələri Azərbaycan sərhədlərini keçdilər. Ərdəbildən bir qədər aralı, Cərmidan dağı yanında İsfəndiyarın hələ yaxşı möhkəmlənə bilməmiş dəstələri onları qarşıladı. Mənbələrin məlumatına görə, bu, Bukayrın Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılarla ilk toqquşması idi. Bir neçə gün davam edən qanlı döyüş ərəblərin qələbəsilə başa çatır. Qırılan qırılır, qaçan qaçır, İsfəndiyar özü isə əsir düşür.

Azərbaycan mərzbanı İsfəndiyar ərəblərlə sülh müqaviləsi imzalamalı olur. Bu müqaviləyə görə Azərbaycan əhalisi "imkanları daxilində" can vergisi - cizyə ödəməli idi; "qadınlar və uşaqlar, həmçinin yaşamaq üçün vəsaiti olmayan xroniki xəstələr, dünya malından heç nəyi olmayan zahidlər" bu vergidən azad olunurdular.

Yeni hakimiyyət Azərbaycanın bütün əhalisinə, "onun düzlərində, dağlarında, ucqar və sərhəd yerlərində yaşayanlara, onların əmlakına, dini icmalarına, qanunlarına, qaydalarına aman" verməyi öz üzərinə götürürdü.

Cərmidan yanındakı döyüş bu vaxtdək bir çox döyüşləri zəfərlə başa çatdıran ərəblərin şimala - Albaniyaya, Qafqaza olan yolunu açdı.

Beləliklə, 643-644-cü illərdə, xəlifə Ömər dövründə, ərəblər tarixi Azərbaycan ərazisinin yalnız cənub və Dərbəndədək Xəzər sahilli torpaqlarını tuta bildilər. Lakin bu işğalın özülü hələ möhkəm deyildi. Hətta 644-645-ci illərdə, xəlifə Ömər ölümündən sonra

mərkəzdə baş verən siyasi qeyi-sabitlikdən istifadə edən azərbaycanlılar üsyan edərək, ərəblərin onlarla bağladıkları müqavilələrin şərtlərini yerinə yetirməkdən imtina etdilər. Xilafətin yeni başçısı Osmanın Azərbaycana göndərdiyi sərkərdə əl-Valid ibn Ukbanın rəhbərlik etdiyi ordunun hücumu ilə ərəblərin Azərbaycana yeni – ikinci yürüşü başlandı. Bu yürüşdə birinci yürüş zamanı ad çıxarmış Salman ibn Rəbiə və Abdallah ibn Şubeyl kimi sərkərdələr iştirak edirdilər.

Abdallahın başçılıq etdiyi dörd minlik qoşun Muğan, Bədr və Taylasana (Talışana) soxularaq bu Xəzəryanı torpaqları yenidən işğal etdi, qənimət və əsirlərlə əl-Validin qərargahına qayıtdı. Azərbaycan (cənub hissəsi) yenidən işğal, köhnə müqavilə isə bərpa edildi. Müqavilənin şərtlərinə görə, azərbaycanlılar təzminatla yanaşı 800 min dirhəm verməyə boyun oldular.

Salmanın ölümündən iki il sonra xəlifə Osman öz sərkərdəsi Həbib ibn Məsləməni yeni qüvvələrlə Qafqaza göndərir. Bu dəfə Sirac Tayrda (Şirakda) düşərgə salmış Həbib ərəblərin birinci və ikinci yürüşləri zamanı Qafqazda işğal etdikləri bütün yerlərin hakimlərinə və camaatına qasidlə xəbər göndərib, onlardan itaət tələb edir. Az sonra xəlifə Osman Həbibini geri çağıraraq, Huzayfa ibn əl-Yəməni Xilafətin Qafqaz vilayətlərinin hakimi təyin edir. İşğal olunmuş şimal torpaqlarını daha yaxşı idarə etmək üçün yeni hakim canişinliyin iqamətgahını 640-cı ildən (Ermənistanın fəthindən bəri) yerləşdiyi Dəbildən (Dvindən) Bərdəyə köçürür. Lakin Huzayfanın özü Mədinədə qalırdı, Bərdəyə isə "əmisinin nəslindən olan bir adamı" - Sulat ibn Zafiri göndərmişdi. "Bütöv bir il orada hökmrənlik edən" Sulat, nəhayət, yerli əhalini özünə tabe edə bilir.

Beləliklə, on ildən artıq müqavimətdən sonra Azərbaycanın Şimal hissəsi də Ərəb xilafətindən asılı vəziyyətə düşdü. Bu, təkcə ərəb qaynaqlarının deyil, həm də yerli müəlliflərin (Gevondun, Sebeosun və b.) məlumatları ilə təsdiq olunur

Ərəb qoşunlarını yenidən Bələncər yaxınlığında darmadağın etmiş xəzərlər 662-ci ildə Albaniyaya soxuldular, lakin Cavanşirin Kür çayını keçmiş ordusu ilə rastlaşdılar və ciddi məğlubiyyətə uğradılar. Dövrün qaynağında Cavanşirin xəzərlərin başçısına xitabən dediyi bu sözlər qalmışdır: "Get, Çolanın (yəni Dərbəndin) qapısından gir və bir daha buralara qayıtma!"

Lakin iki ildən sonra yenidən albanların torpaqlarına hücum edən xəzərlər gəlib Araz sahillərinə çıxdılar, çoxlu mal-qara, habelə xeyli yerli sakini əsir apardılar. Cavanşir vassallığı qəbul etmək şərti ilə xəzərlərlə sülh bağlamağa məcbur oldu. Saziş Cavanşirin Xəzər xaqanının qızına evlənməsi ilə möhkəmləndirildi.

661-ci ildə sonuncu "raşidi" xəlifə Əli ibn Əbu Talibin (656-661) öldürülməsindən sonra Xilafətdə baş verən siyasi çevriliş - Əməvilər sülaləsinin hakimiyyət başına gəlməsi Cavanşiri öz siyasi xəttini dəyişməyə vadar edir. Ərəblərdən özünü zorla qoruyan Bizansdan əli üzöldüyü üçün o, Azərbaycana ola biləcək yeni ərəb yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədilə ilk Əməvi xəlifəsi Müaviyə ilə danışığa girir. Cavanşir bunun üçün iki dəfə - 667 və 670-ci illərdə Xilafətin Əməvilər dövrü paytaxtı Dəməşqə gedir. Nəticədə Albaniya rəsmi olaraq Xilafətə tabe dövlət elan edilir. Lakin yürütdüyü çevik siyasəti ilə Mihranilərin daxili müstəqilliyini qoruya bilən Cavanşir Albaniyadan Xilafət xəzinəsinə axan vergilərin miqdarının əvvəlkinin üçdə birinədək azaldılmasına nail olur.

Azərbaycanın qəti olaraq xilafətin tərkibinə qatılması. Lakin Cavanşirin siyasi müstəqillik naminə

ərəblərə güzəşt siyasəti bəzi bizanspərəst yerli hakimlərin narazılığına səbəb oldu. 680-ci ilin sonlarında (və ya 681-ci ilin əvvəllərində) Cavanşir həmin hakimlərin təşkil etdikləri qəsd nəticəsində xaincəsinə öldürüldü. Onun qardaşı Varaz Firuzun oğlu Varaz Tiridat alban taxtında əmisini əvəz etdi. Elə bu zaman xəlifə olmuş I Yəzid (680-683) Varaz Tiridatı "Şərq vilayətlərinin canişini, Alban padşahlığının və Uti əyalətinin hakimi" təsdiq etdi.

Xəzərlər, 681-ci ildə Albaniyaya, 685-ci ildə isə Albaniya, Ermənistan və Iberiya (Kartli) torpaqlarına daxil oldular, bir çox vilayətləri tutub böyük qənimət və xeyli əsir əldə etdilər. Yerli qaynağın məlumatına görə, "döyüş zamanı onlar knyaz Qriqori Mamikonyanı, xeyli gürcü və alban əyan və knyazlarını qətlə yetirdilər".

80-ci illərin sonlarına yaxın ərəb xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvanla Bizans imperatoru II Yustinian arasında barışıq əldə edildi. Şərtə görə, Qafqaz ölkələrindən gələn bütün vergilər iki imperiya arasında bərabər bölünməyə başlandı. Lakin bu barışıq da uzun çəkmədi. 692-ci ildə ərəblərlə bağlanmış sülh müqaviləsini pozaraq, Şam üzərinə hücum edən II Yustinian məğlubiyyətə uğradı. Əldə edilmiş qələbə ərəblərin Qafqazdakı mövqelərini möhkəmləndirdi. 693-cü ildə xəlifə öz qardaşı Məhəmməd ibn Mərvanı əl-Cəzirə, Azərbaycan və Ərminiyanın (Albaniya - Arran və Gürcüstanın bir hissəsi ilə birlikdə) hakimi təyin edir.

Bu dözülməz vəziyyət xəzərlərlə münasibətləri qaydaya sala bilmiş I Varaz Tiridatı imperatorla danışıq aparmaq üçün oğlanları Qaqik və Vardanla 699-cu ildə Konstantinopola getməyə vadar edir. Lakin arzu edilən müsbət nəticə əvəzinə, Xilafətlə əlaqədə günahlandırılan alban hökmdarı zindana atılaraq, 705-ci ilədək Bizans paytaxtında saxlanılır.

Elə bu zaman beşillik Bizans əsirliyindən çətinliklə azad ola bilən I Varaz Tiridat Albaniyaya qayıdır. Onun vətənə qayıtması ərəb-Bizans döyüşlərinin yenidən başlanması, ərəblərin Qafqazda zor siyasəti yürüdən Mərvan ibn Məhəmmədi böyük qoşunla Ermənistana və Albaniyaya göndərməsi ilə bir vaxta düşür. I Varaz Tiridat "yalnız taciklərə" (ərəblərə) vergi ödəyərək, Xilafətin süzerenliyini qəbul etsə də, ölkənin iflasının qarşısını ala bilmir. Albaniyaya gələn Mərvan xəlifə Əbdülməlikin xüsusi siyahısına düşmüş Şeroyu və başqa alban knyazlarını tutaraq, onları Xilafətin mərkəzinə - Şama göndərir.

Bundan sonra xəlifə canişinləri ölkəni şeriksiz idarə etməyə başladılar. Canişinin yanında bir növ məşvərətçiye çevrilən alban knyazı və katolikosu müstəqil qərar qəbul etmək imkanlarından məhrum oldular. Bu zamandan, yəni 705-ci ildən etibarən Albaniya hətta vassallıq mövqeyini də əldən verir, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan qəti şəkildə ərəblərin tabeliyinə keçir.

Sual 2. Ərəb işğalı dövründə inzibati-idarə sistemi və vergi siyasəti. Ərəb işğalına qarşı ilk üsyanlar. Xürrəmilərin təlimi və onun mahiyyəti.

VII əsrin axırlarında ərəblərlə əks cəbhədə olan Bizansa qarşı ideoloji mübarizə aparən erməni din xadimlərinə etdikləri xidmət müqabilində xəlifənin göstərdiyi iltifat və yürütdüyü qərəzli siyasət bu inzibati adın bir qədər də möhkəmlənməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, Sasanilər dövründə Xəzəryanı İran vilayətləri ilə yanaşı, bütün Cənubi Qafqaz vilayətlərini özündə birləşdirən inzibati *Adurbadaqan - Azərbaycan* adı ərəb hakimiyyətinin ilk dövründə Xilafətin yalnız

Cənubi Qafqazda işğal etdiyi yerlərə verilən inzibati Ərminiyyə adı ilə əvəz olundu. Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi və bununla əlaqədar bütün Arran və Ermənistan xristianlarına real rəhbərliyin, müvəqqəti də olsa, erməni katolikosunun əlində cəmlənməsi, VIII yüzilin başlanğıcında Albaniyanın özünün də bir dövlət kimi süqutu xəlifə Əbdülməlik ibn Mərvanın (685-705) başladığı yeni inzibati islahatın nəticəsi olan bu inzibati bölgü sisteminin həyata keçirilməsinə şərait yaratdı. Onu da qeyd etməliyə ki, VI əsrdə imperator I Yustinianın Qərbi Ermənistanda, yəni coğrafi baxımdan ərəb Ərminiyyəsindən fərqlənən yerdə həyata keçirdiyi bu inzibati bölgü (o cümlədən bu bölgünün daha kiçik vahidləri olan I-IV Bizans Ermənistanı adları) yalnız bilavasitə ermənilərin yaşadıkları əraziyə aid idisə, "Ərəb Ərminiyyəsi" vilayətləri indiki kimi azərbaycanlıların, gürcülərin, ləzgilərin və b.-nın yaşadıkları və ermənilərə dəxli olmayan Cənubi Qafqaz torpaqlarını əhatə edirdi. Vaxtilə Bizansın tabeliyində olan erməni torpaqları kimi, ənənəvi olaraq onlar da I-IV Ərminiyyə adı ilə dörd hissəyə bölünürdü.

Xilafət qoşunlarının ələ keçirdikləri və müəyyən inzibati bölgü daxilində öz köhnə adlarını saxlayan bu qondarma ərazilər haqqında yalnız erkən ərəb mənbələri məlumat verir. Maraqlı burasıdır ki, ərəblərəqədərki Bizans inzibati bölgüsü haqqında ətraflı məlumat verən sinxron erməni mənbələri ərəblərin bu inzibati bölgüsü haqqında heç bir xəbər vermir. Çox güman, bu "məlumatsızlıq" bütün bölgə ərazisinin süni Şəkildə Ərminiyyə adı ilə birləşdirilməsindən, bu birləşmənin isə dövrün real tarixi coğrafiyasını əks etdirməməsindən irəli gəlirdi. Məhz buna görə bu dövr haqqında məlumat verən ərəb mənbələri erməni torpaqları ilə birlikdə ermənilərə aid olmayan qonşu torpaqları da əhatə edən yeni

"Ərminiyyə" inzibati vahidi ilə yanaşı, ərəblərəqədərki Sasani inzibati vahidi "Azərbaycanın" (Adurbadaqanın) da adını çəkirlər. Son Sasanilər dövründə Albaniya və Atropatena ilə birlikdə imperiyanın bütün şimal kustunu əhatə edən bu ad, ərəb hakimiyyəti dövründə, Şimalda Dərbənddən cənubda Zəncana qədər olan bilavasitə tarixi Azərbaycan ərazisinə aid edilirdi. Bu yerlərdə olmuş X əsr müəllifi İbn Havqəl özünün tərtib etdiyi Xəzər dənizinin xəritəsində həmin dövrün tarixi coğrafiyasını əks etdirən məhz bu təsviri vermiş, Dərbənddən Gilanadək ərazini Azərbaycan adlandırmışdı. Onun Cənubi Qafqaz bölgəsini təsvir edən digər xəritəsində bölgə vilayətlərinin dəqiq hüdudları göstərilir. Cənubi Azərbaycan - Adurbadaqan Arran - Albaniyadan Araz çayı ilə ayrılır, bilavasitə Ermənistan isə Xilat (Van) gölü ilə Araz çayının yuxarı axarı arasında yerləşdirilir.

Orta əsr ərəb müəlliflərinin (İbn Xordadbeh, əl-Bəlazuri, əl-Yəqubi, İbn əl-Fəqih və b.) ərəb inzibati-ərazi bölgüsü barədə təqdim etdikləri material bir qədər qarışıq olsa da, biri digərini tamamlayan bu məlumatlara görə, I Ərminiyyə adlanan ərazi öz tərkibində ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını (Sünik - Sisəcan - Sisakan ilə birlikdə) birləşdirirdi. Ərəb Arran vilayətinin tərkibinə Albaniyanın bilavasitə özündən başqa 644-cü ildən 1122-ci ilədək müsəlmanların tabeliyində olan Tiflis və onun civarları da daxil idi.

II Ərminiyyə adlandırdıqları hissəyə ərəb inzibati hakim dairələri Curzanı (Gürcüstanın bir hissəsini), Tiflis yaxınlığında, Kür çayı sahilində yerləşən Suğdəbil Şəhərini, Dərbəndin yaxınlığındakı Bab Feyruz Qubad Şəhərini, eləcə də Lakz vilayətini daxil edirdilər. Yalnız III və IV Ərəb Ərminiyyəsi ermənilərin Dəbildən Şimşatadək yaşadıkları yerləri əhatə edirdi.

Beləliklə, Xilafətin Cənubi Qafqazdakı I və II Ərminiyyə inzibati bölgüləri Şimalda Tiflis və Dərbənddən cənubda Araz çayınadək, qərbdə Kiçik Qafqaz dağlarından Şərqdə Xəzər dənizinədək olan sahəni əhatə edir və əsasən ərəblərin Arran adlandırdıqları qədim Albaniya torpaqlarını özündə birləşdirirdi.

X əsrin müxtəlif illərində Azərbaycan torpaqlarında da olmuş əl-İstəxri, İbn Havqəl, əl-Müqəddəsi və b. artıq köhnə inzibati bölgünün adını çəkmir, müxtəlif gəlmə və yerli sülalələrin hakimiyyətləri altında olan Cənubi Qafqaz ölkələrini - Azərbaycan, Arran və Ermənistanı "yalnız bir *məlik* - hökmdar idarə etdiyi" üçün "vahid ərazidə" birləşdirirdilər. Əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş əl-Müqəddəsi bu yerlərin hamısını birlikdə "ər-Rihab iqlimi" (yəni bölgəsi) adlandırır. Onun sözlərinə, "ər-Rihab geniş və səfəli iqlimdir. Meyvə və [xüsusilə] üzümü boldur. Qiymətlər ucuzdur... Biz bu yerləri birləşdirə biləcək ümumi ad tapa bilmədiyimiz üçün onu ər-Rihab adlandırdıq" (məzmununa görə bu söz "geniş yer" kimi açıqlana bilər.).

Yenə onun məlumatına görə, ər-Rihab iqliminin üçdə birini təşkil edən Arran Xəzər dənizi ilə sərhəddə axan Araz çayı arasında adaya bənzəyir, əl-Məlik (Kür) çayı onu ikiye bölür. Yeri gəlmişkən, onu deyək ki, Kür çayı Arranı sağ və sol sahillərə böldüyü üçün İbn Havqəl buranı "iki Arran" adlandırır. Başqa ərəb mənbələri də tarixi Albaniya ilə tarixi Adurbadaqan arasında ayrıcın Araz çayı boyunca keçdiyini təsdiq edirlər. Belə ki, X əsr müəllifi əl-Məsudiyə görə, ər-Ras çayı "xürrəmi Babəkin Azərbaycanda sahib olduğu əl-Bəzzeyn adlı yerlə Arrana aid olan Əbu Musa (Qarabağ) dağı arasında axır".

Ərəblərin işğalına qədər Cənubi Azərbaycanın paytaxtı Ərdəbil idi; ancaq ərəb-xəzər müharibələrinin başlanması ilə Ərdəbil və onun ətraflarının gərgin döyüş

meydanına çevrilməsi Mərvan ibn Məhəmmədin valiliyi dövründə (732-744) paytaxtın yenidən bərpa edilmiş Marağaya köçürülməsinə səbəb oldu. IX əsrin sonunadək, yəni Yusif ibn Əbu-s-Sacın Ərdəbili paytaxt etməsinədək bu yer vilayətin baş Şəhəri oldu. Arranın baş şəhəri isə Həbib ibn Məsləmənin ikinci yürüşündən sonra (654-cü ildən) bütün Qafqaz ərəb canişinliyinin yeni iqamətgahına çevrilmiş Bərdə idi.

Fütuhatın ilk çağlarında işğal olunmuş əraziyə nəzarət məqsədilə, adətən həmin yeri fəth etmiş ordunun başçısı vali təyin edilirdi. İşğalın davam etdiyi bu illərdə həmin başçılar bəzən obyektiv səbəblər üzündən işğal etdikləri yerin idarəsini, əlbəttə xəlifənin razılığı ilə, silahdaşlarından birinə həvalə edir, özləri isə mərkəzin işğal siyasətini davam etdirirdilər. Məsələn, Azərbaycana yürüşün ilk iştirakçılarından olan sərkərdə Bukayr, yuxarıda gördüyümüz kimi, Şimala hərəkət əmri aldığından öz yerinə Utba ibn Farkadı təyin edir. Həmin dövrdə *amil* titulu daşıyan Utba ibn Farkad Xilafətin Azərbaycandakı nümayəndəsi kimi Azərbaycan mərzbanı ilə müqavilə bağlayır. *Amil* titulu əsasən vergiyə nəzarət edən xəzinə qulluqçuları daşıyırdılar. Lakin Xilafətin siyasi tabeliyini qəbul etmiş işğal zonalarında başlıca məqsədin vergi yığmaq olduğu bu ilk dövrdə həm mülki, həm hərbi hakimiyyət çox vaxt eyni adama - o yerləri fəth etmiş hərbi başçıya həvalə edildiyi üçün *amil* - "vergiyə nəzarət edən" və *əmir* - "hərbi başçı" titulları vali - "canişin" titulu əvəz edirdi (məsələn, Azərbaycanla bağlanmış müqavilədə Utba ibn Farkad *amil* adlanırdı). İşğalın geniş şəkil aldığı sonrakı illərdə artıq *əmir*, *amil* və eləcə də *qazi* (hakim) vəzifələri ayrı-ayrı Şəxslər arasında bölüşdürüldü. Vilayətin idarəsi əmir və ya valinin başçılıq etdiyi və vilayətin baş Şəhərində yerləşən divan[xana] vasitəsilə həyata keçirilməyə başladı: *amil* -vergi işlərini

idarə edən mülki hakim, *qazı* isə məhkəmə işlərinə baxan dini hakim idi.

İşğal gedə-gedə təyin olunan ilk canişinlər əvvəlki yerli hakimlərlə müqavilə bağlayır, onlardan siyasi asılılıq və cizyə tələb edir, əvəzində isə keçmiş imtiyazlarını saxlamağa boyun olur və hətta bəzən müqavimətsiz tabe olmuşları öz köhnə yerlərində saxlayırdılar. İşğal olunmuş Azərbaycanda da vəziyyət belə idi: əl-Bəlazurinin məlumatına görə, Ərdəbildə iqamətgahı olan keçmiş Sasani mərzbanı ərəb üsul-idarəsinə tabe olduqdan sonra öz əvvəlki iqamətgahını və imtiyazlarını saxlayır, əhalidən yığdığı vergiləri isə artıq Xilafət xəzinəsinə göndərirdi. Ərəblərin siyasi hakimiyyətini qəbul edən və vergi ödəməyi öhdəsinə götürən Albaniya işxanı Cavanşir də yalnız bu yolla öz əvvəlki imtiyazlarını qoruya bilmişdi. Pul və natura ilə toplanmış vergi xəlifə xəzinəsi agentı vasitəsilə ərəb canişininə çatdırılırdı. Məhz bu dövrdə işğal zonalarının idarəsində yerli hakimlərlə yanaşı, yüksək rütbəli ruhanilər - Adurbadaqanda - mobed, Albaniyada isə katolikos iştirak edirdilər. Yerli üsul-idarəyə verilən bu sərbəstlik mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi dövrlərdə ərəblərlə bağlanan müqavilələrin pozulmasına və vergilərdən imtina edilməsinə səbəb olurdu. Belə bir hadisə Azərbaycanda da baş verdi: fütuhattan düz bir il sonra, Azərbaycanda baş verən çıxışlar müqavilənin pozulmasına, bu isə torpaqlarımızın yeni işğalına gətirib çıxartdı. Elə o vaxt Həbib ibn Məsləmənin və Salman ibn Rəbiənin başçılıq etdiyi ərəb qoşunları bütün tarixi Azərbaycan ərazisini, eləcə də, Cənubi Qafqazın qalan vilayətlərini tuta bilmişdilər. Adətən, yeni müqavilənin şərtləri daha ağır olurdu, ancaq azərbaycanlılar köhnə müqavilənin təsdiqinə müvəffəq oldular və onun şərtlərinə əməl edəcəklərini bildirdilər. İşğal etdikləri ərazidə əsasən iri şəhərləri və mühüm

qovşaqları tutan ərəblər bu yerlərdə rabitəçi dəstələri yerləşdirir, qalanları isə yürüşü davam etdirirdilər. Ərəblərin fəal hərbi ekspansiya apardığı ilkin çağlarda daha çox fəaliyyət göstərən belə qarnizonlarda (*rabatlarda*) əsgərlər dördillik icbari xidmət keçməli idilər. Fütuhət tam başa çatdıqdan, Azərbaycanın həm cənub, həm Şimal hissələri bütövlükdə ərəb işğalı dairəsinə daxil olduqdan sonra, belə əsgəri hissələr iri şəhərlərlə yanaşı, həmçinin sərhəd zonalarında, xüsusilə Xilafətin təhlükəli Şimal hüduqlarında yerləşdirildi. Belə ki, Dərbəndi tutan ərəblər ilk növbədə onun mühüm strateji mövqeyinə diqqət yetirdilər və burada xəzərlərdən qorunmaq üçün güclü qarnizon yerləşdirdilər. Elə bu dövrdə Kasak (Qazax) kimi sonralar möhkəmləndirilmiş şəhərlərə çevrilən hərbi düşərgələr, dağ keçidlərində isə "bab" (qapı, darvaza) adlanan xüsusi məntəqələr yaradıldı. Ərəblərin möhkəmləndirdiyi və hərbi hissələr yerləşdirdiyi bu düşərgə və məntəqələrin əksəriyyəti hələ Sasanilər dövründən qalma idi. Qarnizonda yerləşən dəstələr nəinki hərbi xidmət göstərir, eləcə də təsərrüfat işlərinə baxır, tabeliklərində olan ərəzilərə nəzarət edir, müqavilədə nəzərdə tutulan vergilərin toplanmasına, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsinə göz olurdular. Qarnizonların saxlanması onsuz da Xilafətin ağır vergi boyunduruğuna düşmüş yerli əhəlinin üstündə idi.

Xilafətin torpaq və vergi siyasəti. Xilafət dövründə beş torpaq sahibliyi mövcud olmuşdur. 1.Sultan (xəlifə) mülkləri, 2.İqta, 3.Mülk, 4.Vəqf, 5. İcma. Bu torpaq bölgüsünə baxmayaraq Xilafətin bütün torpaqlarının ali mülkiyyətçisi dövlətin dini başçısı olan xəlifə idi. Ələ keçirilən ölkələrin torpaqları xərac torpaqları adlanırdı və mərkəzi divanda qeydə alınırdı. Həmin torpaqlardan gələn gəlir xəlifənin xəzinəsinə daxil olurdu. Xəlifə və ya

sultan torpaqları mahiyyətinə görə dövlət (divan) torpaq bölməsinə yaxın idi.

Xilafətin sosial-iqtisadi quruluşunda iqtə torpaqları çox mühüm rol oynayırdı. Çünki hakim zümrə, mülki və hərbi məmurlar və hərbi qulluqçular bu torpaqların gəlirləri hesabına saxlanılırdı. Xəlifə tərəfindən vəzifəyə qoyulan məmurlara verilən şəxsi iqtəlar müvəqqəti olub, vəzifə müddəti bitdikdə geri alınırdı. Adətən hərbiçilərə verilən icarə iqtəları da eyni səciyyə daşıyırdı; bir qayda olaraq irsən keçmirdi. Xilafət qarşısında çox böyük xidmət göstərən şəxslərə verilən xüsusi (xass) iqtəların sahibləri çox böyük səlahiyyətlərə malik olurdular və bu iqtə növü irsən ötürülə bilirdi. Belə iqtəlar həm də ərazicə çox böyük olurdu. Xəlifə Mötəsim Babək hərəkətini yatırdığına görə türk sərkərdəsi Afşinə Azərbaycan, Aran və Ərmeniyəni iqtə vermişdi.

Xilafətdə mülk torpaqları xəlifə iqtəları, bataqlıqların qurudularaq əkinə yararlı hala salınması və xəlifə mülklərinin (dövlət torpağı) satın alınması hesabına yaranırdı. Xilafətə qədər Azərbaycan əyanlarının ixtiyarında olan xüsusi torpaqlar da indi mülk adlanırdı. Mülk torpaqlarını alıb-satmaq, bağışlamaq və varislərə ötürmək olardı. Bu torpaq sahibliyinə görə hərbi xidmət göstərilməsi məcburi deyildi.

Xilafət dövründə Azərbaycanda geniş vəqf torpaqları mövcud idi. Vəqf torpaqlarının gəliri hesabına müqəddəs sayılan şəhərlər, müxtəlif dini müəssisələr (məscidlər, mədrəsələr və s.) saxlanılırdı. Azərbaycanda olan bəzi hərbi qüvvələrin əsgərlərinin – qazilərin də xərci vəqf torpaqlarının gəlirindən ödənilirdi. VIII-IX əsrlərdə Şirvanın (Bakının) neft və duz mədənləri Dərbənd əhalisinə, əslində buradakı ərəb qarnizonuna vəqf edilmişdi. Ümumiyyətlə, müsəlman ruhani idarəsinin ixtiyarında olan vəqf torpaqlarından xəzinə üçün heç bir

xərac yığılmırdı. Vəqf torpaqlarının alqı-satqısı da qadağan idi.

Kəndlərdə əhaliyə məxsus olan torpaqlar, otlaq və biçənəklər icma torpaqları adlanırdı və bunlardan hökmən xəzinəyə xərac ödənilirdi.

Ərəblər Azərbaycanı işğal edəndən sonra ilk vaxtlar əvvəlki vergi sistemini saxlamışdılar. Əməvilərə qədər ərəblər Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində vergilərin ümumi miqdarını təyin edir, ancaq onun adambaşına bölgüsü işinə qarışmırdılar. Məhəmməd Peyğəmbərdən (Ə) sonra hakimiyyətdə olmuş və adı islam dünyasında müqəddəs tutulan 4 xəlifədən biri Həzrəti Əli ərəb hakimlərindən birinə yazdığı məktubda «xərac toplanmasına deyil, torpağın becərilməsinə diqqət yetirilməsini» əmr etmişdir. Əks halda «ölkə var-yoxdan çıxar, xalq qırılıb tükənərdi».

Əməvilər dövrünün digər xüsusiyyəti vergilərin Sasani dövrünə nisbətən bir neçə dəfə az olmasındadır. Əsas torpaq vergisi xərac olsa da, Azərbaycanın Aran bölgəsinin xristian əhalisi xəracla yanaşı, cizyə vergisi də ödəyirdi. Müsəlmanlardan alınan xərac məhsulun onda bir hissəsini təşkil edirdi və üşr adlanırdı. Qeyri-müsəlmanları dinə gətirmək üçün torpaq vergisi onlardan 2 dəfə çox alınırdı. Əməvilərin dövründə (661-750) vergi siyasətində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 725/26-cı ildə Azərbaycanda və Aranda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür əmlak yenidən siyahıya alındı. Bu zaman daha çox xərac vergisinin yığılmasına diqqət yetirilsə də, əhali üzərinə, sənətkarlıq məhsullarına, nikah bağlanmasına görə də vergilər qoyuldu. Əvvəlki dövrün vergilərindən olan novruz hədiyyəsi bərpa edildi, rahiblərin də üzərinə cizyə vergisi qoyuldu. Əməvilərin vergi siyasəti təkçə yoxsulları deyil, Aranın bir çox əyan və varlı adamlarını da dilənçi kökünə saldı və bir çox fəlakətlərə səbəb oldu.

Xalqımız ağır zülmədən inləyirdi və dözülməz fəlakətlərdən xilas yolu da görünmürdü. M.Kalankatlının yazdığı kimi, vergi siyahıyaalması insanları və bütün ölkəni köləlik boyunduruğu altına saldı və 727-ci ildə dəhşətli aclıq baş verdi.

750-ci ildə Əməvilər sülaləsini yıxaraq siyasi səhnəyə çıxan Abbasilərin Azərbaycandakı sosial-iqtisadi siyasətində etdikləri əsas dəyişiklik mövliya adlanan yerli əyanlar zümrəsinə arxalanmağa başlanmasından ibarətdir. Abbasilər yerli əyanlara ərəblərlə eyni hüquq verməsələr də, əhalinin idarə edilməsində onlardan bir vasitə kimi istifadə edirdilər. Abbasilərin dövründə xərac torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq sahəsinə görə nəqd pulla alınır. Vergilərin nəqd pulla tələb edilməsi Azərbaycanda gümüş və qızılı tamamilə tükəndirmişdi. Xəlifə əl Mənsur (754-755) hətta ölümlərə görə də vergi tələb edirdi. Ona «pulun atası» ləqəbini vermişdilər. Mənbələrə görə «o, pulu Allahdan çox istəyirdi». Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) Azərbaycanın və Aranın əhalisindən alınan vergilərin miqdarı hədsiz dərəcədə artırıldı. Azərbaycandan ildə 4 milyon dirhəm, Muğandan 3 milyon dirhəm vergi toplanılırdı. Vergi zülmündən qaçan və ya şəhərə köçənlərin mülkiyyəti ərəb və yerli əyanlar tərəfindən mənimsənilirdi. Bu dövrdə xəracı və digər vergiləri ödəyə bilməyənləri döyür, qızmar günəş altında saxlayır, başlarına yağ tökür, arvad-uşaqlarını qula çevirir, inəyini, davarını - ələ keçən nəyi var idisə, zorla alıb-aparırdılar. Mənbələrdə vergilərin iltizama verilməsi, iltizamçıların lazımı məbləğdən artıq pul və vergi yığmaq üçün rəiyyətlə rəhimsiz rəftarı haqqında da məlumatlara rast gəlinir.

Xilafət dövründə Azərbaycan əhalisi xüms və zəkat vergisi də ödəyirdi. Xüms yeni əmlakdan, neft, duz,

filiz mədənlərindən və dəniz nemətlərindən ödənilirdi. Zəkat vergisi əmlakın onda birindən az hissəsini təşkil edirdi.

Xilafətin köçürmə siyasəti. Xilafətin Şimal hüduqlarının möhkəmləndirilməsi xəlifələr tərəfindən həyata keçirilən köçürmə siyasəti ilə müşayiət edildi: özlərindən əvvəlki işğalçıların (İranlıların və b.) yolu ilə gedən ərəblər böyük miqdarda ərəb əhalisini həmin vilayətlərdə məskunlaşdırdılar.

Azərbaycanın münbit torpaqları, gözəl təbiəti çox yerdə sərt iqlim şəraitində yaşayan ərəbləri cəlb edir, öz yerlilərinin burada xəlifə qulluğunda olmasından istifadə edənlər axışb Azərbaycana gəlirdilər. Mənbələrin (əl-Bəlazuri, İbn əl-Fəqih və b.) məlumatına görə hələ "Əli ibn Əbu Talib (656-661) əl-Əşas ibn Qeysi Azərbaycana hakim təyin etdikdə... o, Ərdəbildə əta və divan siyahısına salınmış ərəblərdən yerləşdirdi... Ərəblər Azərbaycanda məskən saldıqda, onların Kufədən, Bəsrədən və Şamdan olan qohumları da buraya axışdılar. Hər biri bacardığı qədər torpaq zəbt etdi, bir hissəsi isə əcəmlərin torpağını satın aldı. Kəndlər həmin ərəblərin himayəsinə keçdi, belə ki, ərəblər onları müdafiə etməli idilər, kəndlilər isə ərəblərin yardımına çevrildilər".

VIII yüzilin 30-cu illərinin başlanğıcında Azərbaycan və Ərminiyyəyə yenidən hakim təyin edilmiş Məsləmə ibn Əbdülməlik Dərbənd sərhəd vilayətində ərəblərin mövqeyini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə, artıq qeyd etdiyimiz kimi, Dərbəndi dörd zonaya bölüb, burada Fələstin, Şam və əl-Cəzirənin bir çox yerlərindən olan iyirmi dörd min ərəb döyüşçüsünü yerləşdirdi. Bundan bir neçə il sonra, 736-cı ildə, xəlifə Hişam dövründə Dərbəndin hakimi təyin edilmiş Əsəd ibn Zafir əs-Suləmi, "Dərbəndname"nin məlumatına görə,

xəlifənin ona qoşduğu dörd yüz silahdaşı və müxtəlif ərəb qəbilələrindən olan adamlarla birlikdə Şəhərə göndərildi.

Əsasən Şimal ərəb tayfalarına iltifat göstərən Əməvi xəlifələri ilk ərəb kolonistlərinə Azərbaycanda torpaq ayırarkən, onları oturaq həyata keçirərkən iki məqsəd güdürdülər: əvvəla xəzinəni təqaüd xərcindən xilas edir, ikincisi, işğal olunmuş ərazilərdə ərəblərin hakimiyyətini möhkəmləndirirdilər. Əməvilər sülaləsinin süqutundan (750) az sonra sonuncu Əməvi xəlifələrinin arxalandıqları Şimal ərəb tayfaları öz imtiyazlarından məhrum oldular. Cənub ərəb tayfalarına arxalanan Abbasilər Şimal tayfalarını tədricən Azərbaycan və Arradakı məskənlərindən sıxışdırmağa başladılar. Azərbaycanın cənubunda - Təbrizdə *rəvvadilər*, anic və Cilbəyədə *həmdanilər*, Bərzədə *avdilər*, Nerizdə *tailər*, Səratda *kindilər* və s. məskunlaşdılar. Beləliklə, əl-Yəqubinin sözləri ilə desək, "Yəməndən olan [cənub] qəbilələri [Şimalı] *nizarilərin* yerlərini tutdular".

Ancaq Şimalda, Arranda yeni sülalənin nümayəndələri orada məskunlaşmış Şimal tayfaları tərəfindən düşmənçiliklə qarşılandılar. Beyləqanda, eləcə də Bərdə, Qəbələ, Dərbənd və bir çox başqa yerlərdə Abbasilərə güclü müqavimət göstərildi. Bu müqavimətə yalnız Yəzid ibn Məzyəd əş-şeybaninin Azərbaycan və Arranda hakimliyi dövründə qəti olaraq son qoyuldu. Orta çağ müəllifinin sözlərinə görə, o, "ölkədə qayda yaratdı və *nizariləri yəmənliylərlə bərabərləşdirdi*".

Ərəblərin Azərbaycana köçürmə siyasəti IX yüzilin birinci rübünə qədər davam etdi. Ancaq Harun ər-Rəşidin dövründə baş qaldıran və əl-Məmun dövründə ən yüksək zirvəsinə çatan xürrəmilər hərəkatı, eləcə də bir çox ərazilərin Xilafət tərkibindən çıxması ərəb tayfalarının Qafqaza mühacirətinə təsir etdi və nəhayət, onu tamamilə dayandırdı. Bu tayfalar haqqında indi yalnız

müasir Azərbaycanın bəzi yaşayış məntəqələrinin həmin tayfalar üçün ümumi olan "ərəb" sözünün qaldığı adları xəbər verir məsələn, Ərəbkeymuraz, Ərəbhacı, Ərəblər, Ərəbuşağı, Ərəbşahverdi, Ərəbbəsre, Ərəbocaq və b.).

632-ci ildə gələcək varisləri haqqında heç bir vəsiyyət qoymayan Məhəmməd peyğəmbər vəfat etdi. Bu qəfil hadisə müsəlman icmasının dini və dünyəvi rəhbərliyinə kimin haqqı çatması sualı ətrafında qızğın mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Hakimiyyət uğrunda gedən açıq mübarizə müxtəlif dini-siyasi görüşlərin formalaşmasına gətirib çıxartdı. VII əsrin ikinci yarısında Əli tərəfdarları siyasi qrupu - "şiə"nin təşəkkül tapması, sonralar islamda xüsusi dini-siyasi hərəkatın - şiəliyin yaranması üçün təkan oldu.

734-741-ci illərdə Qafqaz cəbhəsində xəzərlərə qarşı döyüşlərdə müvəffəqiyyət qazana bilmiş ərəblər, Xilafətin başqa bölgələrində, xüsusilə Orta Asiya və Şimali Afrikada mərkəzi hakimiyyət əleyhinə yönəlmiş çıxışların qarşısını almaqda çətinlik çəkirdilər.

İqtisadi vəziyyətin ağırlaşması da mövcud şəraiti həddən artıq gərginləşdirmişdi.

Əməvilərə qarşı üsyanlar. Ərəb üsuli-idarəsinə qarşı Azərbaycanda artan hərəkatın "əl-Qəssab" (qəssab, ətçi) ləqəbli Müsafir ibn Kəsir (Küseyr) dururdu. Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda gedən dini-siyasi çəkişmədən öz mənafeləri üçün istifadə edən başqa yerli feodallar kimi, Müsafir də vergi zülmündən, aramsız müharibələrdən zara gəlmiş xalqın köməyi ilə hakimiyyəti ələ keçirmək, ərəb ağalığından qurtarmaq istəyirdi.

Məhz, bu qarışıq dövrdə, Abbasi emissarları - *dailəri* (*dava-* "dövət" sözündəndir), yerlərdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı geniş təbliğat aparırdılar. Əməvilərə qarşı yalnız peyğəmbər nəslinə mənsub olan Abbasilər və Ələvilər deyil, eyni zamanda bütün müxalif qüvvələr, o

cümlədən "xaricilər" tərifiyə mənsub şəxslər də çıxış edirdilər. Özlərini islamın "safliğı" uğrunda mübarizlər kimi qələmə verən, dinin vacib göstərişlərinin ciddi icrası ilə fərqlənən "xaricilər" ali hakimiyyət məsələsində həm xəlifənin yalnız qüreyşilərdən seçilməsi şüarı ilə çıxış edən sünnilərə, həm də hakimiyyətin Məhəmməd peyğəmbərin nəslinə irsən keçməsi və imamlığın (Xilafətin) dini mahiyyət daşması nəzəriyyəsini müdafiə edən şiələrə qarşı çıxırdılar. "Xaricilər" dini icmanın-dövlətin başçısının qeyd-şərtsiz seçki yolu ilə seçilməsini qəbul edir, başçılığa namizədin mənşəyinə heç bir əhəmiyyət vermirdilər. Görünür, "xaricilər" in məhz belə təlimləri yerlərdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırları özünə daha çox cəlb edirdi.

Üsyan təhlükəsini görəni vali Asim ibn Yəzid əl-Hilali qiyamçıların Beyləqan əhalisindən olan iki başçısını yanına çağırırdı. Onlardan birinin adı Aban ibn Maymun, o birininki isə Qüteybə ibn Sadaka idi. Vali onların ikisini də tutub, Beyləqan zindanına saldı. Xəbər qiyamçıların başçısı, bu zaman Varsanda olan Müsafir ibn Kəsir əl-Qəssaba yetişir. Gecədən xeyli keçmiş o, bir dəstə tərəfdarı ilə Varsandan çıxıb Beyləqana gəlir. Onlar nərdivan qoyub, şəhər divarlarına çıxırlar. İsmət ibn Müslim Beyləqana birinci daxil olur. O, qarovul dəstəsinin rəisini tutub, elə divarın üstündə başını kəsir. Onlar Beyləqana girirlər. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali Bərdə şəhərinə çəkilir... Qiyamçılar Qüteybə ibn Sadaka və Aban ibn Maymunu zindandan azad edirlər... Beyləqana hər yerdən çoxlu adam axışır, tezliklə böyük bir ordu yığılır. Müsafirin başçılıq etdiyi bu ordu Bərdəni tutmaq məqsədi ilə Beyləqandan çıxıb, çox keçmədən Yunana yetişir. Əmir Asim ibn Yəzid əl-Hilali bundan xəbər tutub, öz adamlarını toplayır və qoşununu Bərdə qapıları yanında, Tərtər çayı boyunca yerləşdirir. Müsafir, Asim

ibn Yəzidin düşərgəsinə yetişir. Qiyamçılar "Allahu əkbər" deyərək, Asimin ordusuna hücum çəkir və onu darmadağın edirlər. Bərdə əmiri Asim ibn Yəzidin özü və bir çox əsgərləri öldürülür. Asimin oğlu Zəfər qoşunun qalıqları ilə çox pis halda özlərini Bərdəyə çatdırırlar..."

Əməvilərə qarşı mübarizə dalğası təkəcə Azərbaycanı deyil, bütün vilayətləri bürümüşdü. Bu çıxışların ən qüdrətli 747-ci ildə Mərv vadisində Əbu Müslim Xorasaninin başçılığı ilə oldu. Üsyan tezliklə Qərbi İrandan İraq ərazisinə yayıldı. Dəclə çayının sağ qolu Böyük Zab çayı üzərində üsyançıların ordusu ilə II Mərvanın qoşunu arasında baş verən döyüş xəlifə əsgərlərinin məğlubiyyəti ilə nəticələndi. II Mərvan bir dəstə yaxın adamları ilə Şama, sonra Fələstinə, oradan da Misirə qaçdı. Yeni ordu toplamaq cəhdləri boşa çıxan Mərvan Məğribə keçmək istəyərkən öldürüldü. Beləliklə, Əməvilər sülaləsinin 90 illik ömrü başa çatdı. Xilafətdə hakimiyyət Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın nəslinin əlinə keçdi. Ədəbiyyatda paytaxtının adı ilə Bağdad Xilafəti də adlandırılan Abbasilər sülaləsinin (750-1258) hakimiyyət dövrü başladı.

Abbasilərə qarşı çıxışlar. Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın strateji və siyasi əhəmiyyətini yaxşı dərk edən ilk Abbasi xəlifəsi Əbu-l-Abbas (750-754) hakimiyyəti ələ alan kimi qardaşı, gələcək xəlifə Əbu Cəfəri Azərbaycan, Ərminiyyə və əl-Cəzirənin valisi təyin etdi. Yeni vali bütün Cənubi Qafqazı bürümüş çıxışların qarşısını almaq, xüsusilə bu zaman Azərbaycanın xeyli hissəsini öz hakimiyyətinə tabe edə bilmiş Müsafir ibn Kəsinin üsyanını yatırtmaq üçün buraya hakim təyin etdiyi Məhəmməd ibn Sulu qiyamçıların üzərinə göndərdi. IX yüzil ərəb tarixçilərinin yazdıqlarına görə, "Müsafirin və onun tərəfdarlarının müqavimətinə baxmayaraq, yüz minlik Xilafət qoşununun başında duran Məhəmməd ibn

Sul, nəhayət, üsyanı yatıra bilir. Müsafir öldürülür, üsyançıların son sığınacağı olan Sisyandakı Kilab qalası alınır. Müsafirin və onun silahdaşlarının kəsilmiş başları xəlifə sarayına göndərilir".

Lakin üsyanın yatırılması mövcud ağır vəziyyəti düzəldə bilmədi.

Vergi yükünün ağırlığı, xəzərlərin 763-cü ildə yenidən başlanan hücumları əhalinin güzəranını daha da pisləşdirmiş, üsyan və çıxışların sayını artırmışdı. Xəlifə əl-Mənsurun oğlu əl-Mehdi dövründə (775 - 785) siyasi vəziyyət xeyli gərginləşdi.

Xəlifə əl-Mehdinin Abbasilərin hakimiyyətin yeganə qanuni varisi olmaları haqqında qərarı ideoloji mübarizənin fəallaşmasına, hakimiyyət uğrunda mübarizənin yeni yollarının aranmasına gətirib çıxartdı. Bunlardan ən mühümü 794-cü ildə Beyləqanda baş verdi. Üsyanın başında Abbasi xəlifələri əl-Hadinin və Harun ər-Rəşidin dövründə dəfələrlə üsyan etmiş, xaricilər təriqətindən olan, əl-Kufinin "əş-Şəri" - Şər (Şərəşur adam) adlandırdığı məşhur qiyamçı Əbu Müslim dururdu.

Beyləqan üsyanının başlanması üçün əsas bəhanə vergi zülmündən cana doymuş qonşu bərdəllilərin ərəb amili (vergi rəisi) Əbussabbahı öldürmələri oldu. Xəlifə üsyançılara qarşı İshaq ibn Müslim əl-Uqaylinin başçılığı ilə beş minlik iraqılı süvari yolladı. Varsan yanında baş verən qanlı döyüşdə Xilafət ordusu darmadağın edildi. Bundan sonra xəlifə Harun ər-Rəşidin biri digərinin ardınca göndərdiyi daha iki qoşun məğlubiyyətə uğrayır. İlkin uğurlara baxmayaraq Əbu Müslim sonrakı əməliyyatlarda müvəffəqiyyət qazana bilmir - Naxçıvanı ələ keçirsə də Dəbilin dörd aylıq mühasirəsi baş tutmur. Sisəcanı (Sisyani) keçərək, Beyləqana qayıdıb, bu şəhərdə möhkəmlənən Əbu Müslimə qarşı otuz minlik əsgəri olan üç ordu göndərilir.

Yəhya əl-Həraşi və Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybaninin başçılıq etdikləri bu ordular hər tərəfdən Əbu Müslimə hücum edirlər. Lakin qaynaqdakı məlumata görə, hücum ərəfəsində Əbu Müslim ölür. Onun yerini tutmuş beyləqanlı əs-Səkin ibn Musa ibn Hayyan döyüşdə məğlub edilir, onun oğlu Xəlil əsir düşür. Çox keçmədən Yəzid ibn Məzyədin başçılıq etdiyi qoşun üsyançıların son hücumunu da dəf edir.

Xürrəmilər hərəkatı. Artıq Abbasilərin dövründə hakim sülalə ilə mübarizə səhnəsinə etiqaqları ayrı da olsa, məqsədləri yaxın olan təriqətlər atıldılar. Elə buna görə də müsəlman müəllifləri ideya baxımından yaxınlaşmış bu təriqətləri sadəcə olaraq bir-birinə qarışdırır, onları gah xürrəmi, gah məzdəki adlandırır, bəzi hallarda ifrat şiə təriqətlərinə aid edirdilər. Mənbələr Abbasilərin dövründə İran və b. yerlərdə müxtəlif atəşpərəst - məzdəki təriqətlərinin fəaliyyət göstərdiklərini təsdiq edir. İbn ən-Nədim (X əsr) xürrəmiləri atəşpərəst *müxəmmirilərə* - məzdəkilərə və babəkilərə ayırır. Əl-Bağdadi də islamaqədərki xürrəmiləri məzdəkilər, islam dövrü xürrəmilərini isə xürrəmdinilər adlandıraraq, sonuncuların ümumi adları müxəmmirə olan babəkilərə və məzyərilərə ayrıldıklarını bildirir.

Əş-Şəhrəstani ifrat şiəçi kimi xarakterizə etdiyi, eyni ehkamlara riayət edən bu təriqətçilərin İsfahanda xürrəmilər və kuzilər, Reydə məzdəkilər və sunbadilər, Azərbaycanda bir yerdə dakulilər, başqa yerdə müxəmmirilər, Mavaranəhrdə mübayyidilər kimi tanındıklarını bildirir. İslam dövrü məzdəkilərinin tarixi ilə xüsusi məşğul olmuş İ. P. Petruşevskinin fikrincə, burada söhbət yaxın ideologiyası və sosial proqramı olan qohum təriqətlər qrupundan gedir; buna görə də eyni təriqətlərin bəzən xürrəmi, bəzən məzdəki hesab edilməsi heç də təəccüb doğurmur. Onun rəyinə görə, burada erkən

məzdəkilik inamları ilə "ifrat" şiə ideyalarının birləşməsindən yaranmış ümumi məzdəki-xürrəmi tipli təriqətlərdən danışmaq olar.

Babək hərəkatının müasiri, ərəb alimi Əbu Hərifə əd-Dinəvəri (895-ci ildə vəfat edib) hələ o zamanlar Babəkin əsli və təlimi haqqında müxtəlif rəylər olduğunu göstərirdi.

Həmin rəylərin müqayisəsi belə bir qənaətə gətirir ki, Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər-babəkilər öz ideya və əməlləri ilə ifrat şiəçilərə və batinilərə yaxınlaşan xürrəmdinilərdən fərqli olaraq əsası məzdəkiliklə bağlı yeni dini görüş yaratmış, yalnız ərəblərin hakimiyyətlərinə qarşı deyil, onların təbliğ etdikləri və o dövrdə Azərbaycanda hələ tam mənimsənilməyən ideologiyalarına qarşı da çıxmışdılar.

Orta əsr müəllifləri "xürrəm" termininin mənşəyini izah etməyə cəhd göstərmişlər. Hələ əl-Məsudi, Yaqut və b. bu adı Ərdəbil yaxınlığında yerləşən Xürrəm kəndi ilə əlaqələndirirdilər. Digər müəlliflər (məsələn, əs-Səmani) belə hesab edirdilər ki, xürrəm adı həmin adamlara halal-haram bilmədikləri, şərab içməyi, qadınlarla əylənməyi xoşladıkları, ümumiyyətlə fayda və ləzzət verən hər şeyi xeyirxah əməl hesab etdikləri üçün verilib. "Xürrəm" in ərəb sözü olmadığını qeyd edən Əbu-l-Fərəc İbn əl-Cavzi, onun insanın zövqünü oxşayan xoşagələn və maraqlı şeyləri ifadə etmək üçün işlədildiyini bildirir. Onun açımına görə bu söz insanın hər hansı bir ləzzətə, ehtirasa meyilli olduğunu, cəmiyyətdəki əxlaq normalarına biganəliyini, dini qanunları tamamilə pozduğunu göstərir. İbn əl-Əsir isə xürrəmi adının onlara "anaları, bacıları və qızları ilə arvadları kimi yaşadıkları üçün" verildiyini iddia edir.

Onu da qeyd edək ki, bu cür haqsız baxışlar xürrəmiləri başdan-başa günah işlətməkdə və

əxlaqsızlıqda ittiham edən bəzi müasir tədqiqatçılar (G.Vayl, Y.Manandyan, G.Flügel, V.Myur, İ.Velhauzen və b.) tərəfindən də dəstəklənmişdir. "Xürrəm" sözünün heç bir əsas olmadan yalnız zahiri mənasına görə (farsca "şad, xürrəm") yozan araşdırıcılar həmin sözün tarixi və etimoloji köklərinə varmamışlar. Bir sıra tədqiqatçılar isə (məsələn, Həsən İbrahim Həsən) xəlifə və onun ətrafının mənəvi saflığını və qüsursuzluğunu nümayiş etdirmək, tarix qarşısında onlara bəraət qazandırmaq üçün Xilafətin bütün əleyhdarlarına, o cümlədən Babəkə və xürrəmilərə qara yaxır, belələrini pozğunluqda və əyyaşlıqda ittiham edirdilər. Azərbaycanda Xürrəmilər hərəkatının son araşdırıcılarından olan Ziya Bünyadov bu sözü qədim fars dilindəki "xur, xvar" - "od, günəş" anlayışı ilə əlaqələndirir.

Həm məzdəki, həm də xürrəmi hərəkatları hakim siniflərin və Xilafətin əleyhinə yönəldilmişdi. Xürrəmilərin icması, görünür, daxildəki qayda-qanun məsələlərini həll edən imamlar, eləcə də icmadan icmaya gedərək təbliğat aparan, icma üzvlərinə təlimin başlıca müddəalarını öyrədən təbliğatçı - mələklər tərəfindən idarə olunurdu. Xürrəmilər **hülul** (Tanrının insanda həll olması, təcəssüm etməsi) və **tənasüx** (ruhun ölməyib bir bədəndən başqasına keçməsi) təlimlərindən çıxış edirdilər.

Xürrəmilərin sosial bərabərlik ideyasını irəli sürmələri, torpaq və əmlak üzərində xüsusi mülkiyyəti qeyd etmələri orta əsrlər mühitində mühüm ictimai hadisə idi.

Xürrəmilərin ilk çıxışları. 755-ci ildə baş verən və sözsüz ki, xürrəmdinilərin də iştirak etdikləri Sunbad üsyanı nəzərə alınmazsa, mənbələrdə "əl-müxəmmirə" - "qırmızı geyinmişlər" adı ilə məşhur olan xürrəmilərin ilk məlum çıxışı 778-ci ilə aid edilir.

Üsyanın başında "Əbd əl-Qəhhar adlı birisinin" durduğu haqqında xəbər verən ət-Təbərindən fərqli olaraq Nizamülmülk üsyan başçısının Əbu Müslimin oğlu Əbu əl-Qərra olduğunu, üsyançıların "Əbu Müslim sağdır. Məmləkəti tutaq!" şüarı ilə çıxış etdiklərini dəqiqləşdirir. Onu da qeyd edək ki, Nizamülmülk üsyançıları "qırmızı geyinmişlər" əvəzinə, "xürrəmdinilərlə birləşmiş" "qırmızı bayraq (sorxələm) batinilər" adlandırır. Müvəffəqiyyətsizliyə uğrayan bu üsyandan keçən az qala iyirmi illik nisbi sükutdan sonra mənbələr "qırmızı geyinmişlər" in 796-797-ci ildə baş verən yeni çıxışı haqqında xəbər verir. 797-798-ci il hadisələrindən bəhs edən ət-Təbəri həmin il "qırmızı geyinmişlər" in Curcanı tutmaları haqqında məlumat verir. Bu üsyanlar müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdi.

Xürrəmilərin yeni çıxışı 808-ci ilə aiddir. Bu dəfə İsfahan, Rey, Həmədan və b. yerləri əhatə edən üsyan, ət-Təbərinin məlumatına görə, Azərbaycanda başlanmış, hər yerdən gələn yüz mindən artıq adam üsyana qoşulmuşdu. Lakin Abbasi üsuli-idarəsinə qarşı yönəldilmiş bu çıxış da uğursuzluqla nəticələnmiş, "saysız adam öldürülmüş", çoxlu əsir tutularaq, Harunun Karmisindəki qərargahına gətirilmiş, onların bir hissəsi məhv edilmiş, qalanları isə Bağdad bazarında satılmışdılar.

Bu hadisədən sonra xürrəmilərin Xilafətə qarşı çıxışları ara verdi. Mənbələrdən məlum olur ki, xürrəmilərin rəhbərləri olan Cavidan və Əbu İmran bu zaman ədavətə başlamış, aralarındakı münasibətləri aydınlaşdırmaqla məşğul olmuşdular. Başçılar arasında günü-gündən artan bu çekişmə onları, habelə onların ardıcıllarını Xilafətə qarşı mübarizədən yayındırırdı. 816-cı ilə qədər xürrəmilər mərkəzi hakimiyyəti yalnız adda-budda çıxışlarla narahat edirdilər. 816-cı ildə Cavidan və

Əbu İmran açıq döyüşdə bir-birini öldürdülər: Əbu İmran döyüş meydanında, Cavidan isə aldığı ağır yaradan üç gün sonra həlak oldu. Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilərə rəhbərlik etməyə başlayan Babək hərəkatın məcrasını tamamilə Xilafətə qarşı yönəltdi.

Dövrün bütün çıxışları kimi, dini zəmində təşəkkül tapan bu mübarizə siyasi mahiyyət kəsb edərək, tədricən ərəb əsarətinə, feodal istismarına, eləcə də islamın əsaslarına qarşı yönəldilmiş ümumxalq hərəkatına, sözlün əsil mənasında müharibəyə çevrildi. Onun əsas hərəkatverici qüvvəsi əldə etdikləri məhsulların təqribən yarısını vergi şəklində ərəblərə verən kəndlilərdən ibarət olsa da, şəhər yoxsulları, sənətkarlar, habelə Xilafətdən narazı olan bəzi yerli feodallar da bu mübarizəyə qoşuldular.

Xilafət mərkəzində hakimiyyət uğrunda əl-Əmin və əl-Məmun qardaşları arasında gedən mübarizədən yaranmış mürəkkəb şərait Babəkə vəziyyətdən istifadə etməyə, Abbasilərdən narazı əhalini ərəb üsuli-idarəsinə qarşı qaldırmağa kömək etdi.

Sual 3. Babəkin başçılığı altında xalq azadlıq müharibəsi və onun əhəmiyyəti.

Xürrəmilər icmasına rəhbərliyi qəbul etmiş Babək Cavidanın vəsiyyəti adlandırdığı müqəddəs vəzifəni elan etdi: xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi altında "torpağa sahib olmalı, zalımları məhv etməli və məzdekiliyi dirçəltməli" idilər.

Təyin edilmiş vaxtda çıxış işarəsi alan xürrəmilər Bəzz qalasına yaxın olan kəndlərdə ərəblərə və onların tərəfdarlarına hücum edib, hamısını qırdılar. Tədricən üsyan Bəzzin hüdudlarını aşaraq, ətraf nahiyə və

kəndlərə keçdi. Üsyançılar oralarda olan ərəbləri də məhv etdilər.

Azərbaycanın və Arranın bütün guşələrindən ərəblərdən narazı kəndlilər Babəkin yanına axışmağa başladılar. Qaynağın məlumatına görə, "Babəkin qoşunlarının sayı o dərəcədə artdı ki, piyadalar istisna olunmaqla yalnız süvarilər 20 min nəfərə çatdı".

Ərəb tarixçisi Əbu Mənsur əl-Bağdadinin məlumatına görə, yalnız Azərbaycanda və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının sayı 300 min nəfər idi.

Ərəblərə qarşı mübarizədə məzlum kəndlilər, eləcə də bir sıra mülkədarlarla yanaşı, Xilafətin bəzi tanınmış xadimləri və əmirləri də Babəkə müttəfiqlik edirdilər. Bunlardan Babəklə məktublaşan Təbəristan hakimi Məzyər, xürrəmilərin yardımından istifadə edən əmir Minkicəvr əl-Fərqani, Mərənd hakimi İsmə əl-Kürdi və başqa kürd əmirləri siyasi məqsədlər naminə hərəkətə qoşulmuşdular. Bu məqsədlə Babəkə müraciət edənlər arasında ərəblərin Cənubi Qafqazdakı hakimi, Xilafətdən ayrılmağa cəhd edən Xatim ibn Hərsəmə (815-818) də vardı.

Hadisələrin bu gedişi xəlifə əl-Məmunu 819-cu ildə Yəhya ibn Müəz ibn Müslim başda olmaqla, Xilafətin ilk nizami ordusunu Babəkə qarşı göndərməyə məcbur etdi. Ərəblərlə xürrəmilər arasındakı döyüşlər gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə başa çatırdı.

820-ci ildə xəlifə, İsa ibn Məhəmməd ibn Əbu Xalidi Azərbaycanın və Ərminiyyənin hakimi, habelə Qafqazdakı ərəb qoşunlarının sərkərdəsi təyin etdi. Lakin 821-ci ildə baş vermiş elə ilk döyüşdə o, basılaraq qaçmağa məcbur oldu.

Elə həmin il Arranın ərəb üsuli-idarəsi tərəfindən sıxışdırılan yerli hakimləri Babəkdən yardım istədilər. Xürrəmilərin böyük uğurları bu hakimlərin separatizmini

gücləndirmişdi. Babəkə qarşı mübarizədə Xilafətin uğursuzluğu Arran və Ermənistanda yurd salmış "mütəğəllib" adlandırılan ərəblərin ("qalib gəlmiş" mənasını daşıyan ərəb sözüdür) mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlarına səbəb oldu.

Sünik hakimi Vasaq vəfat etdikdən sonra, Babək isə onun qızı ilə evləndi. Bu zamandan etibarən Sünik, Beyləqan, Arsax və Uti əraziləri xürrəmilərə tabe oldular.

824-cü ildə Əhməd ibn Cüneyd əl-Əskafinin başçılıq etdiyi hərbi dəstə ərəblərin yeni təyin olunmuş sərkərdəsi Zureyq ibn Əli ibn Sadağa əl-Əzdinin köməyinə göndərildi. Lakin Babək Əhməd əl-Əskafini əsir aldı, Zureyqin ordusu isə xürrəmilərə müqavimət göstərə bilmədi. Onda xəlifə, Zureyqin yerinə Məhəmməd ibn Humayd ət-Tusini təyin etdi. Bu qərarla razılaşmayan Zureyq yeni hakimə qarşı çıxdı. Buna görə də Məhəmməd ət-Tusi əvvəl Zureyqi və onun tərəfdarlarını ram etməli və yalnız bundan sonra Babəkə qarşı müharibəyə hazırlıq görməli oldu. Ət-Tusinin qoşunları iki il xürrəmilərə qarşı müvəffəqiyyətlə döyüşdülər. Bu uğura Arranda baş verən hadisələr də şərait yaratdı.

829-cu il iyunun 3-də Həştadsər dağı yaxınlığında xürrəmilərin Bəzz qalası uğrunda ərəblərlə babəkilər arasında həlledici döyüş baş verdi. Qanlı vuruşma xürrəmilərin qələbəsi ilə başa çatdı. Xürrəmilər 30 minədək ərəb döyüşçüsünü, o cümlədən Məhəmməd ət-Tusini məhv etdilər.

Elə həmin il ərəb qoşunlarının yeni komandanı təyin olunmuş İbrahim ibn əl-Lays ibn əl-Fədl də Babək tərəfindən məğlub edildi. Xəlifə, bu dəfə Abdullah ibn Tahiri baş komandan təyin etdi. Lakin o, bu vəzifəni icra edə bilmədi; vəfat etmiş qardaşını ona irsən çatmış Xorasan vilayətinin hakimi vəzifəsində əvəz etməli oldu.

833-cü ildə Həmədan yaxınlığında döyüşdə ərəblər 60 min üsyançını həlak etdilər. Əzilmiş xürrəmilərin 14 min nəfərdən ibarət olan qalıqları sərkərdə Nəsr başda olmaqla Bizansa qaçdılar. Mənbələrin məlumatından görünür ki, onlar Bizansda xristianlığı qəbul edərək, ərəblərə qarşı aparılan hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməyə başladılar. Həmədan yaxınlığında əldə edilən uğurdan sonra xəlifə əl-Mütəsim başa düşdü ki, xürrəmilər kimi təhlükəli rəqib üzərində qələbə qazanmaq üçün Bizansa qarşı aparılan fasiləsiz müharibəni dayandırmaq lazımdır. Bizans-ərəb sərhədində əldə edilmiş dörd illik (833-837-ci illər) sakitlik Babəkə qarşı bütün Xilafət qüvvələrini səfərbər etmək imkanı verdi. Əl-Mütəsim həmçinin başa düşürdü ki, sürətli qələbəyə ümid bəsləmək əbəsdir, bütün ehtiyatları səfərbər etmək, uzunmüddətli müharibəyə hazırlaşmaq lazımdır.

Xilafət tarixində ilk dəfə olaraq məhz bu müharibə zamanı rabitə vasitəsi kimi **poçt göyərçinlərindən** istifadə edilmişdir. Yalnız bu hazırlıq tədbirlərindən sonra, 835-ci ildə, xəlifə bizanslılara qarşı Misirdə aparılan vuruşlarda özünü mahir döyüşçü, istedadlı sərkərdə kimi göstərmiş usruşanalı Afşin Heydər ibn Kavusu xürrəmilərlə döyüşəcək bütün xəlifə qoşunlarının baş komandanı təyin etdi. Mənbələrdən görünür ki, təkəcə 837-ci ildə Babəklə müharibəyə bir milyon dirhəm xərcləmiş xəlifə əl-Mütəsim, hərbi əməliyyatlar olmayan günlərdə Afşinin özünə xəzinədən hər gün 5 min dirhəm, "ata oturduğu", yəni döyüş günlərində 10 min dirhəm ödənilməsinə təmin etmişdi. Afşinin ordusu ardı-arası kəsilmədən silah, ərzaq və başqa sursatla təchiz edilirdi.

Bütün 835-ci il boyu Afşin Bəzz qalası ətrafındakı məntəqələrin möhkəmləndirilməsi işini davam etdirdi. O, vaxtaşırı xürrəmilərə qarşı həmlələr edir, döyüşlər gah

ərəblərin, gah da üsyançıların qələbəsilə başa çatırdı. Doğma yerlərə yaxşı bələd olan xürrəmilər ərəb qoşunlarını sursatla təchiz edən yollarda maneələr yaradır, cənubdan gələn karvanları ələ keçirirdilər.

836-cı ildə Həştadsər dağı yaxınlığında babəkilərlə ərəblər arasında yeni döyüş baş verdi. Ərəb ordusuna özündən xeyli razı sərkərdələrdən biri - Buğa əl-Kəbir (böyük) başçılıq edirdi. O, Afşinin əmrini gözləmədən xürrəmiləri məğlub etməyi qərara almışdı. Lakin döyüş ərəblərin uğursuzluğu ilə başa çatmış, Buğa özü canını zorla xilas edə bilməmişdi.

836-cı ilin qışında Babək ən yaxşı sərkərdəsini, öz malikanəsində xəyanətkarcasına öldürülmüş Tarxanı itirdi. Onun ölümü xürrəmilərin fəaliyyətini xeyli mürekkəbləşdirdi, bundan sonra hərəkət iştirakçıları birçə dəfə də qələbə qazana bilmədilər.

837-ci ildə xəlifə özünün türk sərkərdələrindən Cəfər ibn Dinar əl-Xəyyatı və İtahı Afşinin köməyinə göndərdi. Vəziyyətlə tanış olan sərkərdələr Afşinin Babəkə qarşı mübarizə üsullarını kəskin tənqid etdilər. Onu ləng hərəkət etməkdə təqsirləndirdilər; belə ki, ərəb ordusunu Bəzz qalasından ayıran son dörd fərsəx məsafə (təqribən 25 km) yalnız bir ilə qət edilmişdi.

Mənbələrdə məlumat verilir ki, xürrəmilərlə müharibənin son ilində Afşin Babəklə və Təbəristan hakimi Məzyərlə danışıqlara girməyə cəhdlər göstərdi. Bu, sonralar, Məzyərin və Afşinin məhkəmə proseslərində aşkara çıxdı. Lakin separatçı məqsədlərə xidmət edən bu danışıqlar və yazışmalar uğursuzluqla nəticələndi. Yalnız bundan sonra Afşin Bəzz qalasına qəti hücum haqqında əmr verdi. Xürrəmilərin qalasının mühasirəsi xeyli uzandı. Babəkin dəstələri qaladan çıxaraq həmlələr edir və ərəblərə gözlənilməz zərbələr endirirdilər. Lakin qüvvələr bərabər deyildi. Qala qapıları

yanında yerləşdirilmiş mancanaqlar qalaya daş yağdırır, ərəblərin işçi dəstələri qala divarlarından daşları çıxararaq, onları dağıdırdı. Lakin xürrəmilərin cəsurluğu Bəzz qalasını mühasirədən qurtara bilmədi. Məğlubiyyətin labüd olduğunu anlayan Babək Afşinlə şəxsi danışıqlara girdi. Afşin Babəkə aman vəd etdi. Babək daha bir gün gözləməyi xahiş etdi; görünür, o, hələ də qalanı möhkəmləndirmək və ərəblərə müqavimət göstərmək ümidini itirməmişdi. Elə ona görə də Babək Afşinin ikinci aman təklifini də rədd etdi.

837-ci il avqustun 26-da xürrəmilərin istinadgahı ələ keçirildi. Afşin Bəzz qalasının yerlə yeksan olunması haqqında sərəncam verdi. Nizamülmülk Bəzz alınarkən 80 mindən artıq xürrəminin öldürüldüyünü xəbər verir. Salamət qalmış əhali əsir alınır.

Afşin bütün yolları nəzarət altına aldı, Azərbaycan, Arran və Ermənistanın bütün qala və şəhərlərinin sahiblərinə xəbər göndərərək, Babəki və onun adamlarını tutub verənə böyük mükafat vəd etdi. Elə bu vaxt Babəkə aman verilməsi haqqında xəlifə əl-Mütəsimin məktubu gəlib çıxdı. Afşinin düşərgəsində əsir saxlanılan Babəkin böyük oğlu atasına məktub yazaraq aman üçün gəlməsini xahiş etdi. Babək bu təklifi rədd etdi.

Babək və Abdullah bir müddət gizli yollarla Səhl ibn Sumbatın torpaqlarına yetişirlər. Nəhayət, aclıq onları dağlardan enməyə, xidmətçini ərzaq dalınca göndərməyə vadar edir. Onları görmüş adamlar Səhl ibn Sumbata dağlarda naməlum şəxslərə rast gəldikləri barədə məlumat verirlər. Vaxtilə Babəklə müttəfiq olmuş Səhl onu öz qalasına dəvət edir, yazda Bizansa yola salacağını vəd verir. Yorğun və ac Babək Səhlə inanaraq razılaşıır, lakin qardaşı Abdullahı bir vaxt kömək göstərdiyi, keçmiş müttəfiqi, Beyləqan hakimi Yesai Əbu Musanın yanına göndərir. Səhl, Babəkin və qardaşının

yerini Afşinə bildirir, lakin Babəkin qorxusundan ərəblər gələnədək ona qarşı heç bir tədbir görmür.

Ərəb mənbələri 222-ci il şəvval ayının 10-da (15.9.837) Babəkin Bərzənd şəhərinə gətirilməsi haqqında məlumat verirlər. Babəkin və onun qardaşının ələ keçirilməsi barədə əl-Mütəsimə xəbər göndərən Afşin, çox keçmədən əsirlərin Samirə şəhərinə aparılması haqqında əmr alır.

Edam yerinə fil üstündə, şahlara layiq paltarda gətirilən Babək qısa sorğu-sualdan sonra ağır əzablarla edam edilir. Əvvəl əl-ayaqları, sonra başı kəsilir. Mənbələrin yazdığına görə, xalqı qorxutmaq üçün, edam olunmuş Babəkin başı Xorasana göndərilir, bədəni isə Xilafət paytaxtında çarmıxa çəkilir.

Orta əsr ərəb müəlliflərindən əl-Müqəddisinin yazdığına görə, "Babək üzərində qazanılan qələbə İslamın ən böyük qələbəsi, onun əsir alındığı gün müsəlmanların bayram günü olmuşdur". İbn Təğribərdi yazırdı ki, "Babək öz zəmanəsinin qəhrəmanı və Xilafəti dəhşətə gətirən bir igid idi". Nizamülmülk "Siyasətnsamə" əsərində Babək üzərində qələbəni belə qiymətləndirirdi: "Mötəsimin üç qələbəsi olmuşdu, hamısı da İslamın şöhrəti idi: birinci Rum üzərində qələbə, ikincisi Babək üzərində qələbə, üçüncüsü təbəristanlı Məzyər üzərində qələbə".

Doğrudan da, Azərbaycan xürrəmiləri üzərindəki qələbə Xilafətə çox baha başa gəldi. 20 ildən artıq müddət ərzində babəkilər Xilafətin 225 min döyüşçüsünü və xeyli sərkərdəsini məhv etmişdilər. Xilafət tarixində baş verən dini-siyasi çıxışlardan ən əzəmətlisi olan, ərəb üsul-idarəsinə qarşı xalq azadlıq müharibəsi səviyyəsində ucalan bu hərəkət əl-Məsudinin dili ilə desək "az qala Abbasilər dövlətini məhv edəcəkdə".

Xürrəmilər hərəkatının sonrakı çıxışlara təsiri və tarixi əhəmiyyəti. Azərbaycanlıların yadelli istismarçılara qarşı qüdrətli çıxışına çevrilmiş xürrəmilər - babəkilər hərəkatı Xilafətin məzlum xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərini kəskinləşdirdi, ərəb imperiyasının parçalanma prosesini sürətləndirdi.

838-839-cu ildə xürrəmilərin məğlubiyətindən az sonra Təbərstanda Karin sülaləsindən olan axırıncı əmir Məzyərin rəhbərlik etdiyi üsyan başlandı. İsbahbez (spahbed) titulu almış bu şəxs hələ 825-826-cı ildə xəlifə əl-Məmun tərəfindən Təbəristan, Ruyan və Dunbavəndin hakimi təyin edilmişdi.

Təəssübkeş ərəb müəlliflərinin "kafir və satqın" kimi xarakterizə etdikləri Məzyərin başçılıq etdiyi bu üsyan da babəki şüarları altında davam etmiş, ərəb hakimiyyətinə qarşı çevrilmişdi.

Xilafət üçün böyük təhlükəyə çevrilmiş bu üsyan 840-cı ilin avqustunda Xorasan hakimi Abdullah ibn Tahir tərəfindən yatırıldı. Məzyər əsir alınıb, Samirə şəhərinə göndərildi. Çağdaş müəlliflərin məlumatına görə, o, burada xəlifə tərəfindən mühakimə edilib, həbsə alınmış Afşinlə üzləşdirildikdən sonra döyə-döyə öldürüldü.

838-839-cu ildə Afşinin qohumu, onun öz yerinə Azərbaycan hakimi təyin etdiyi Minkicəvr əl-Fərqani də mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qaldırdı. Mənbələrdə (ət-Təbəri və əl-Yəqubi) üsyanın gedişi haqqında olan müxtəlif məlumatlara baxmayaraq, çıxışın məqsədi aydın idi: Xilafətdən ayrılmaq, öz hakimiyyətini qurmaq.

Əvvəlki çıxışlar kimi, bu üsyan da yatırıldı. Xəlifə sərkərdəsi Böyük (əl-Kəbir) Buğanın başçılıq etdiyi qoşunlara qarşı aparılan ağır döyüşlərdən sonra Minkicəvr 840/41-ci ildə məğlub edilib, Samirəyə göndərildi.

Dövrün ən iri çıxışlarından olan xürrəmi-babəkilər hərəkatının uğursuzluğuna baxmayaraq, o xalqların hafizəsində dərin izlər qoymuş, Xilafətin sonrakı siyasi hadisələrinin əsaslı dəyişməsinə şərait yaratmış, yerli hakimlərin separatçı meyillərini gücləndirmişdi. Xürrəmilərin və Babəkin təliminin izlərinə daha sonrakı tarixi dövrdə - XV əsrdə təsadüf edilir. Səfəvilər sülaləsinin banilərindən biri olan Şeyx Heydər üsyan zamanı "Babək Xürrəminin dini qanunları"nı da təbliğ edirdi.

Sual 4. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

Təsərrüfat sahələrinin inkişafı. Əkinçilik. VII əsrin II yarısı - X əsrdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında əkinçilik və maldarlıq aparıcı yer tutmaqda idi. Azərbaycanda əkinçiliyin daha da inkişaf etməsində, onun məhsuldarlığının artmasında müxtəlif quruluşlu şum alətləri böyük rol oynamışdır. Torpağın daha dərin və keyfiyyətli şumlanması təkmilləşdirilmiş kotanların tətbiqi sayəsində mümkün olmuşdu. Orta əsrlərdə tətbiq olunan bəzi kotanların quruluşu arxeoloji və etnoqrafik materialların yardımı ilə bərpa edilir. Mütəxəssislər bu materiallar əsasında torpağın becərilməsi zamanı ağac kotanın iş prosesini aydınlaşdırma bilmişlər. Adətən kotan iki, bəzən isə dörd öküzün qüvvəsi ilə hərəkətə gətirilirdi. Torpaqdan asılı olaraq kotan vasitəsilə 0,25 hektaradək sahəni şumlamaq olurdu. VII-IX əsrlərdə adi kotan torpağın becərilməsi zamanı başlıca alət idi və tarixi Azərbaycanın bütün ərazisində geniş surətdə istifadə edilirdi. Lakin torpağı daha dərin, daha yaxşı şumlamağa imkan verən ağır və yaxud qara kotanın meydana gəlməsi əkinçilik təsərrüfatında baş vermiş böyük hadisə

oldu. Dağlıq yerlərdə iqlim şəraiti, relyef xüsusiyyətləri, yumşaq torpaqların olması ilə əlaqədar dərin şuma ehtiyac yox idi. Buna görə də qara kotan daha çox dağətəyi və aran bölgələrində tətbiq edilirdi. Belə kotanların köməyi ilə əkinçilər həmin bölgələrdə çox böyük sahələri daha yaxşı şumlamaq imkanı əldə edirdilər. Ağır kotan xam torpaqların istifadə edilməsi zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda VIII-IX əsrlərdən məlum olan qara kotan əkinçilik alətlərinin inkişafı baxımından ən təkmilləşmiş şum aləti hesab edilir.

Kəhriz suvarma sistemi də Azərbaycan əkinçiliyində mühüm rol oynamışdı. Suvarma mənbə və vasitəsi kimi bulaqlardan, göl və nohurlardan, quyulardan, su anbarlarından və istillərdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanda taxıl bitkiləri arasında buğda, darı, çəltik və arpa daha geniş yayılmışdı. VII əsrə aid bir mənbədə Albaniya ərazisində çoxlu arpanın becərildiyi xəbər verilir.

Texniki bitkilərdən kətan və pambıq daha çox becərilirdi. Muğan, Mil və başqa düzlərdə süni suvarmanın tətbiqi VIII-X əsrlərdə kənd təsərrüfatının başlıca sahələrindən birinə çevrilən pambıqçılığın inkişafı üçün xüsusilə əlverişli şərait yaratmışdı. Həmin dövrün qaynağında Azərbaycanda becərilən "sonsuz miqdarda", "yaxşı keyfiyyətli" pambıqdan danışılır. Sonrakı dövrün mənbələrində pambığın istehsal olunduğu yerlər - Bərdə, Naxçıvan, Beyləqan, Marağa və başqa şəhərlərin ətrafları da göstərilir.

Bu dövrdə becərilən texniki bitkilər arasında hələ qədim zamanlardan Azərbaycanda əkilən qızıl boya (*qırmız*) özünəməxsus yer tuturdu. Ölkənin şimal vilayətlərində (əsasən Bakı və Dərbənd ətraflarında)

yaxşı keyfiyyətli, xarici ölkələrə də aparılan zəfəran becərilirdi.

Bu dövrdə bir sıra Azərbaycan şəhərində toxuculuğun inkişafı ilə əlaqədar təsərrüfatın digər sahələri ilə yanaşı, ipəkçilik də artdı və bəzi vilayətlərdə hətta aparıcı yer tutdu. Mənbələrdə Arranın bir çox yerlərində, o cümlədən Şirvan və Şabranda ipəyin bol olması haqqında məlumatlar vardır. Həmin məlumatlara görə, xeyli ipəyin istehsal edilərək ixrac olunduğu Bərdədə çoxlu ellik tut ağacları bitirdi. Erkən orta əsrlər dövründə ipəkçiliyin inkişafı haqqında yerli və ərəb mənbələrində təqdim edilən material arxeoloji tapıntılarla da təsdiq edilir. Mingəçevirdə VII əsrə aid edilən ipək parça qalıqları aşkar olunmuşdur.

Bağcılıqla yanaşı, Azərbaycanda bu dövrdə üzümçülük də inkişaf etmişdi. Yayılmaqda olan islam dini şərabçılığın tərəqqisinə yerlərdə ləngidici təsir göstərsə də, azərbaycanlıların təsərrüfat fəaliyyətlərinin mühüm sahəsi olan üzümçülüğün inkişafını saxlaya bilmədi.

X yüzildə buraya gələn səyyahlar Azərbaycanın, demək olar, bütün şəhərində üzümün bol olduğunu göstərir, onun yaş və qurusunun Yaxın Şərqi ölkələrinə aparıldığını qeyd edirlər.

Maldarlıq. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda maldarlığın oturaq və köçmə formaları yayılmışdı. Lakin bununla yanaşı, bu dövrdə yarımköçəri maldarlıq da meydana gəlmiş və tədricən inkişaf etməyə başlamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yarımköçəri maldarlığın yayılmasında müxtəlif vaxtlarda ölkəyə gəlmiş köçəri tayfaların mühüm rolu olmuşdur. Düzənlik bölgələrdə əlverişli şəraitin olması da Azərbaycanda yarımköçəri maldarlığın formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Yarımköçəri maldarlar təsərrüfatın yalnız bir sahəsi - maldarlıqla, daha çox qoyunçuluqla məşğul olurdular. Lakin təsərrüfatın bu forması Azərbaycanda geniş intişar tapa bilməmiş, yalnız Şirvan və Qarabağ, Muğan və Mil düzləri əhalisinin müəyyən qismində qeydə alınmışdı. Bununla yanaşı, Böyük və Kiçik Qafqazın dağ və dağətəyi yerlərinin əhalisi qışda öz sürülərini Muğan, Mil, Şirvan düzlərində otarır, yayda isə həmin sürüləri dağlara, zəngin alp çəmənliklərinə qovurdular. Bəzi orta çağ mənbələrinin məlumatlarına əsaslanaraq erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda olan yaylaqlara qonşu vilayətlərdən böyük sürülər gətirildiyini mülahizə etmək olar.

VII-IX əsrlərdə əkinçiliyin intensiv təkamülü maldarlığın inkişafına xüsusi təsir göstərir. Arxeoloji materiallar Azərbaycanda o zaman çoxsaylı xırdabuynuzlu mal-qara sürülərinin olduğunu təsdiq etməyə imkan yaradır. Azərbaycanda qoyunçuluğun yüksək inkişaf səviyyəsi İbn Havqəlin məlumatı ilə bir daha təsdiqlənir; onun yazdığına görə, Ərdəbil yaxınlığındakı Gülsurə bazarında eyni vaxtda 100 min qoyun satılırdı.

Beləliklə, mövcud material, tədqiq edilən dövrdə Azərbaycanda nəinki Qafqaz ölkələrinə, eləcə də bütün Ön Asiyaya xas olan yüksək mədəniyyətli əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatlarının olduğunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh. 130-155
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.236-271

3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. II cild. səh. 170-252
5. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
6. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı,1989,2007
7. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.69-95
8. Nəfisi Səid. Babək. Bakı, 1990.
9. Məhəmməd Həsən Baharlı. Azərbaycan. Bakı, 1993.
10. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993
11. Əliyev R. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 1980

MÖVZU № 5: «IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN FEODAL DÖVLƏTLƏRİ»

PLAN

- 1. Ərəb xilafətinin dağılması və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti.**
- 2. Səlcuqların Azərbaycanı işğal etməsi. Şirvanşahlar dövləti XII əsrdə.**
- 3. Atabəylər dövləti.**
- 4. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəniyyəti.**

Sual 1. Ərəb xilafətinin dağılması və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması. Şirvanşahlar və Sacilər dövləti.

Abbasilər Xilafəti tarixində IX əsrin sonu, X əsrin əvvəli geniş ərazili müsəlman imperiyasının ucqarlarındakı yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır. Onlardan hər biri mərkəzi hakimiyyətin üzleşdiyi çətinliklərdən, eləcə də idarə işini boş buraxmasından istifadə edərək ayrılmağa, yarım-müstəqil və yaxud müstəqil dövlət qurumu yaratmağa can atırdı. Belə hakim və canişinlər ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonra isə bu işi tamam dayandırır dılar. Əgər onlar daha zəif qonşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirə, güclü qoşun yaradıb, onlara qarşı göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub edə bildirilərsə, xəlifələr onların öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi fəaliyyətini etiraf edir, öz adlarının isə yalnız xütbələrdə xatırlanması ilə kifayətlənirdilər.

Mərkəzi hakimiyyətdən birinci olaraq Mərakeş, Əlcəzair, Tunis və Liviya ayrıldı. 788 və 800-cü illərdə həmin ərazilərdə İdrisilər, sonra isə Əqləbilər sülaləsi möhkəmləndi. 20 il sonra Yəməndə Zeydilər, Xorasanda Tahirilər və başqa bu kimi dövlətlər meydana gəldi. 861-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra babəkilər hərəkatının təsirilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi yenidən başlanır: Təbəristanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri yaranır.

Şirvanşah Məzyədilər dövləti. VI yüzilin əvvəllərində alban arşakilər sülaləsinin Sasanilər tərəfindən ləğvi qədim Şirvan torpağında, Şabrançay və Gilgilçay hövzələri ərazisində "Şirvanşah" titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni qurumun təşəkkülü üçün zəmin yaratdı.

Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən, "Şirvan məliki" titulu daşıyan ilk rəsmi Şirvan hökmdarı ərəb **rəbiə** qəbiləsinin **Şeyban** nəslindən olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur.

Yəzid ibn Məzyədin oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmmədin, eləcə də nəvələrinin fəaliyyəti Xilafətin bu bölgəsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onların adına kəsilmiş pullardan görünür ki, böyük oğlu Əsəd çox güman, 802-ci ilədək, Məhəmməd isə 803-cü ilədək burada hakimlik etmişlər. Məhəmməd Şamaxı qalasını ələ keçirmiş, sonralar həmin qalada onun övladları yaşamışdır.

861-ci ildə Şirvan hakimi Heysəm, xəlifə əl-Mütəvəkkilin öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək, "Şirvan işlərində müstəqilləşdi" və Məzyədilər arasında ilk dəfə qədim "Şirvanşah" titulu qəbul etdi; onun qardaşı Yəzid isə Layzanşah oldu.

Təxminən 913-914-cü illərdə rusların Abşeronun sahilinə və Bakıya hücumu nəticəsində "minlərlə müsəlman öldürüldü və suya batırıldı". Bu və bundan əvvəlki hərbi uğursuzluqlar Şirvanşah Əli ibn Heysəmin nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Qoşununun xeyli hissəsinin məhvi Şirvan dövlətini zəiflətdi və hicri 305 (917) - ci ildə Şirvanşahın devrilməsi ilə nəticələndi. Layzan vilayətini idarə edən "layzanşah" titullu yaxın qohumu Əbu Tahir Yəzid ibn Məhəmməd hökmdara qarşı çıxaraq, onu və ailəsini qətlə yetirdi; Şirvan taxtına sahib olan Əbu Tahir Yəzid Şirvanı Layzanla birlikdə öz hakimiyyəti altında birləşdirərək "Şirvanşah" titulu mənimsədi.

1066-cı ildə Şirvanda əhali arasında çıxışlar oldu. Güman etmək olar ki, Şirvanlıların bu çıxışları hökmdarın ötən illərin xəracını tələb etməsilə əlaqədar baş vermişdi. Fəribürz üsyançıları əzmək üçün həmin illər Şirvan ordusunda xidmət edən muzzdlu döyüşçülər dəstəsindən istifadə etdi.

1066-cı ildən başlayaraq hələ həmin əsrin 30-cu illərində ayrı-ayrı dəstələrlə Şirvana müdaxilə edən oğuz türkləri ölkəyə hücum edərək, köç yerlərini qarət etdilər və böyük qənimətlə geri qayıtdılar. Belə hücumların qarşısını almaq üçün Fəribürz böyük məbləğdə bac verməli olurdu. Həmin ilin sonunda türklərin başçısı Qara Tegin Şirvana ikinci dəfə yürüş etdi. Mühasirə olunmuş Yəzidiyyənin ətrafları, sonra isə Bakı talan və qarətlərə məruz qaldı.

1067-ci ilin sonunda Səlcuq sultanı Alp Arslan Arran və Şirvan ərazilərinə daxil oldu. Onun bu müdaxiləsi hadisələrin gedişində yeni mərhələ demək idi. Fəribürz Şəddadi hakimi Fəzlin yolu ilə gedərək, sultana hədiyyələr verdi, öz xidmətini təklif etdi və əvəzində Alp Arslanın himayəçiliyi üçün təminat aldı.

Lakin Şirvanı vassal tabeliyə salmış səlcuqilər Şirvanşahların hakimiyyətini zəiflədə bilmədilər. Artıq XI əsrin sonunda Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrədək davam etdi. XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu.

Sacilər dövləti. Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi. Sülalənin Uşruşanadakı (Orta Asiya) Cankəkət adlı dağ kəndindən çıxan banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast, mənbələrin məlumatına görə, "Afşin" titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi.

889/90-cı ildə xəlifə Əbu-s-Sacın böyük oğlu Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacı Cibəlin, daha sonra isə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Hüseyn əl-Həmədəni onu şəhərə buraxmaq istəmədi. Məhəmməd uzun sürən döyüşlərdən və mühasirədən sonra Marağanı tuta bildi.

Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyyə vilayətlərində möhkəmlənmiş Sacilər qərbdə Ani və Dvindən Şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan Şimalda Dərbəndədək olan böyük bir ərazini özlərinə tabe etdilər. Bu geniş ərazidə olan vilayətlərin yerli və yerliləşmiş hakimləri (Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və s.) Sacilərə vergi ödəyirdilər.

Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacdan sonra hakimiyyətdə olan Yusif Şimal sərhədlərinin, xüsusilə Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Çünki müdaxilələr əsasən bu keçiddən olurdu.

Yusif 912-ci ilədək Xilafətə 120 min dinar məbləğində illik vergi məhz ödəyirdi. Həmin il Xilafətdə yaranmış hərç-mərclikdən istifadə edən Yusif verginin

ödənilməsini dayandırır. Beləliklə, Yusifin əlində böyük sərvət toplanır, onun qüdrəti artır. Bu isə Yusifi mərkəzi hakimiyyətlə üzülüşməyə, bir qədər sonra isə Xilafətə qarşı qoşun çıxarmağa sövq edir.

Yusif 927-ci ildə öldürülür. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüduqlarında birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sacın müstəqil hakimiyyəti sona çatır. Yusifdən sonra onun qardaşı oğlu, cəmi il yarım taxt-tac sahibi olmuş Əbülmuşafir əl-Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimi təyin edilir. Əl-Fəthdən sonra hakimiyyət Sacilərin qulamı Vasif əs-Sirvaninin əlinə keçir. Lakin o, öz hakimiyyətini heç də Sacilərin bütün mülklərində möhkəmləndirə bilmir. Vasif əs-Sirvanidən başlayaraq Azərbaycanı artıq Sacilər sülaləsinin bilavasitə üzvləri deyil, bu sülalənin qulamları idarə etmişlər. Vasifdən sonra Yusifin keçmiş qulamı və sərkərdəsi Muflih Azərbaycan hakimi oldu. Mənbələrdə Muflihin birləşmiş erməni-Bizans qüvvələrinə qarşı böyük qoşunla çıxış etməsi haqqında da məlumat vardır.

932-ci ildə Azərbaycanda Muflih ilə Yusifin başqa əmiri - Deysəm ibn İbrahim ibn Şadluyə (Balduyə) arasında hakimiyyət uğrunda güclənən mübarizə 941-ci ilədək dövləti idarə edən Deysəmin qələbəsi ilə nəticələnir. Bunu onun adına Bərdə, Ərdəbil və Dəbil şəhərlərində zərb olunmuş sikkələr də sübut edir.

Salarilər dövləti. Saciləri mənşəcə Deyləmdən olan Salarilər əvəz etdilər. Onların Azərbaycandakı ilk nümayəndəsi Mərzban ibn Məhəmməd oldu. 941-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərin son nümayəndəsi Deysəmin hökumətində maliyyə vəziri vəzifəsini daşıyan Əli ibn Cəfərin təhrikilə Azərbaycana hücum etmiş və Deysəmə qalib gəlmişdir.

Deysəmin ordusunu darmadağın edən Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirir.

Deysəm üzərindəki qələbədən sonra Azərbaycanın tam hüquqlu hakiminə çevrilən Mərzban ibn Məhəmməd bu ərazidə Salarilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyur. Məhz onun hakimiyyət başında olduğu illər bu dövlətin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Salarilərin bu zamankı sərhədləri Sacilər dövlətinin ən yüksək inkişaf dövrü hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Demək olar, bütün Azərbaycanı ələ keçirmiş Mərzban ibn Məhəmməd Ermənistanda da hakimiyyətini təsdiqlədi, əvvəllər Sacilərə vergi verən Şirvanşahları indi də onlara vergi ödəməyə məcbur etdi. Beləliklə, Salarilərə tabe edilmiş ərazinin hüdudları Şimalda Dərbəndədək çatdı.

957-ci ilin sonunda Mərzban vəfat etdi. Hökmdarın ölümündən sonra onun oğulları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Bu mübarizə Rəvvadilərin qələbəsilə başa çatdı; son Salari hökmdarı İbrahim həbsxanaya salındı. Məhz bu zamandan etibarən Salarilər dövlətinin əlində qalmış torpaqların bir hissəsi də Rəvvadi sülaləsindən olan Əbülheyçənin hakimiyyəti altına keçdi.

Rəvvadilər dövləti. Azərbaycanın siyasi tarixində Rəvvadilər dövləti X yüzilin sonundan başlayaraq təqribən bir əsr ərzində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Rəvvadilərin əcdadları Azərbaycana ilk dəfə VIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Məhz o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin canişini Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi (785-786) xəlifənin sərəncamı ilə əzd qəbiləsindən olan yəmənli Rəvvad ibn əl-Müsənnanı həm qəbilələri ilə birlikdə o vaxt "kiçik kənd olan" Təbrizdə yerləşdirmişdi.

988-ci ildə Vaspurakan yürüşü zamanı Əbülheyçə ibn ər-Rəvvad vəfat edir. Xarici siyasi fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirən oğlu Məmlan onu əvəz edir. O, 30 ilə yaxın dövləti idarə edir. Məmlandan sonra

hakimiyyət oğlu Vəhsudanın əlinə keçir. Bu Rəvvadi hökmdarı haqqında yalnız tarixi mənbələrdə deyil, Qətran Təbrizinin ona həsr etdiyi qəsidələrdə də geniş məlumat verilmişdir. Məhz Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə oğuzların Azərbaycana hücumları başlayır.

1054/55-ci ildə soltan Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycana yürüş edən səlcuq qoşunları Təbriz Şəhərinə yaxınlaşdılar. Rəqibin qüdrəti qarşısında acizliyini dərk edən Vəhsudan, Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıyır, adına xütbə oxunmasını əmr edir, soltana qiymətli hədiyyələr verir.

1058/59-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra Toğrul bəy onun oğlu II Məmlanı Azərbaycan hakimi təyin edir. Lakin mənbələrdə 1060-cı ildə Toğrul bəyin Təbrizi yenidən mühasirəyə alması haqqında məlumat vardır. 1066-cı ildə Azərbaycana Səlcuq yürüşləri hələ də davam edirdi. Yeni şəhər və vilayətləri fəth edən Alp Arslan, Xoy kimi basılmaz şəhərləri daimi nəzarət altında saxlamağa çalışırdı.

1065-ci ildə əmir Məmlan Alp Arslan tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilir. Səlcuq əmirlərindən biri Təbriz hakimi təyin edilir. Bizans qoşunları üzərində 1071-ci ildə qazanılan çox mühüm qələbədən sonra isə Alp Arslan Məmlanın uşaqlarını da zindana saldırır.

Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi Səlcuqilərin əli ilə siyasi fəaliyyətlərinə uzun müddət ara verirlər.

Yalnız Marağada Əhmədilinin qulamı Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bilir. Rəvvadilərin davamı olan Ağsunquri hakimləri atabəy titulu daşımış, öz mülklərini monqol işğalınadək əllərində saxlaya bilmişlər.

Şəddadilər dövləti. Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin hərbi-siyasi tarixində fəal rol oynamış Şəddadilər sülaləsi X əsrin ortalarından XII əsrin sonunadək Cənubi Qafqazın Gəncə, Naxçıvan, Dvin və

Ani əmirliklərində hakimiyyət başında olmuşlar. Sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad saları hökmdarı Mərzban ibn Məhəmmədin həbs olunmasından sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 951-ci ildə, Mərzbanın tabeçiliyində olan Dvin (Dəbil) Şəhərini ələ keçirib Dəbil əmirliyinin əsasını qoymuşdu.

Ləşkəri ibn Məhəmməd 971 -ci ildə Gəncənin idarəsini ələ alaraq, sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoyur. 979-cu ildə Ləşkəri vəfat edir. Özündən sonra Gəncə taxtında kiçik qardaşı Fəzli görmək istəyən Ləşkərinin istəyinə rəğmən hakimiyyət Məhəmməd ibn Şəddadın ortancıl oğlu Mərzbanın əlinə keçdi.

Onun bacarıqsız siyasəti əvvəllər Şəddadilərin itaətində olan bir çox vilayətlərin itirilməsinə səbəb oldu.

985-ci ildə Fəzl hakimiyyətə keçdi. Fəzl Şirvana, Gürcüstana və Ermənistana dəfələrlə uğurlu yürüşlər edir, Arranda müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal mülkləri, o cümlədən Bərdəni, Beyləqanı, Xaçını, Süniki, Gorusu, Naxçıvanı, Dvini və b. yerləri yenidən öz mülklərinə birləşdirir, Ermənistanın bir neçə vilayətini tabe edərək, ildə 3 min dinar məbləğində vergi təyin edir.

Fəzldən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbülfəth Musa ibn Fəzlin qısamüddətli (1031-1034) dövrü haqqında mənbələr çox az məlumat verir. 1033/34-cü ildə Əbülfəth Musanın oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri atasının əleyhinə qəsd təşkil edərək onu öldürmüş və hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Onun 15 illik hakimiyyəti səlcuqlara, oğuzlara, ermənilərə, gürcülərə qarşı döyüşlərdə keçmişdi. II Ləşkərinin hərbi-siyasi fəaliyyəti yalnız tarixi mənbələrdə deyil, onun saray şairi Qətran Təbrizinin qəsidələrində də öz əksini tapmışdır.

Şavurun hakimiyyət illəri Cənubi Qafqazın Səlcuq sultanları tərəfindən işğal zamanına təsadüf edir. Tarixçi Mənəccimbaşıya görə, sultan Alp Arslan Arranla

həmsərhəd olan bir sıra qalaları ələ keçirərək, onları Şəddadi hökmdarı Şavurun ixtiyarına vermişdi. Bölgədəki lider mövqeyini möhkəmlətməyə çalışan Şavur 1065-ci ildə ermənilərin və bizanslıların torpaqlarına soxularaq, Ani şəhərinə yetişmiş, öz vergi yığanlarını orada qoymuş, onları hər cür sursatla təmin etmişdi.

1068-ci ilin əvvəlində Gürcüstana yürüş edən soltan Alp Arslan gürcü hökmdarı IV Baqratın və Cəfərilər sülaləsindən olan Tiflis əmirinin soltana itaət andını qəbul edir. Alp Arslan müttəfiqi olan Şavurun varisi, hakimiyyətə 1067-ci ildə, atasının ölümündən sonra gəlmiş II Fəzli özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi təyin edir.

1075-ci ildə öz təbəələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətin olmasını istəməyən Səlcuqilər Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Hakimiyyətdən kənar olunmuş Fəzlun, az sonra isə atası II Fəzl Səlcuqilər tərəfindən əsir alınır. Mənbələrdə Fəzlunun hakimiyyətinin son illəri haqqında çox ziddiyyətli və addabudda məlumat vardır. XI yüzilin anonim gürcü mənbəyinə görə, Fəzlun 1088-ci ilədək Səlcuqilər əleyhinə mübarizə etmiş, nəhayət həbs olunaraq Bağdada aparılmış və 1091-ci ildə orada ölmüşdür. Fəzlunun Bağdadda əsirlikdə öldüyünü İbn əl-Əsir də təsdiq edir.

Beləliklə, Şəddadilər dövlətinin ən mühüm əmirliyi olan Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi süqut edir.

Yalnız Ani və Dvində Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirlər Səlcuqilərin vassalı kimi hələ də fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçehrdən sonra onun nəslə təqribən hələ 130 il Anidə hakimiyyətdə qalmış və nəhayət, bu Şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqilərin zərbələri nəticəsində süqut etmişdilər.

Sual 2. Səlcuqların Azərbaycanı işğal etməsi.

Səlcuq imperiyasının yaranması. Bu dövlətin əsası Səlcuq nəslə nümayəndələrinin başçılıq etdikləri oğuz və başqa türk tayfalarının yürüşləri ilə qoyulmuşdu.

Hələ 1018- 1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına girərək, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə yetişmişdilər.

1038-ci ildə oğuz bəylərinin iştirakı ilə çağırılan qurultaydan sonra yaranmış bu Oğuz dövlətinin hökmdarı elan edilən Toğrul, dövlətin idarəsində hakimi-mütləq kimi çıxış etməyərək, Çağrı bəy və başqa oğuz bəyləri ilə əlbir hərəkət etməyə başladı.

24 may 1040-cı ildə Mərv yaxınlığında Dəndənəkan adlı yerdə Qəznəvi qoşunlarına qalib gələn Səlcuqilər bundan sonra böyük soltanların şəxsi mülkünə (domeninə) çevrilən Xorasanın tam sahibi oldular. Səlcuqilərin oğuzlardan təşkil edilmiş nizami hissələrdən ibarət sürətli, döyüşkən və intizamlı qoşunu vardı.

1050-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl-Qaim (1031-1075) Toğrul bəyin böyük soltan tituluğunu qanuniliyini təsdiq etdi və bununla müsəlman dünyasının nəzərində Səlcuqilərin işğalçılıq müharibələrinə haqq qazandırdı. 1054-cü ildə bütün İrani tabe edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənən Səlcuqilər, Rəvvadi əmirliklərini də öz vassallarına çevirdilər. Elə həmin il Toğrul bəyin Cənubi Qafqaz yürüşü başlandı. Bu yürüşün əsas məqsədi Cənubi Qafqazdakı müsəlman dövlətlərini - Şəddadiləri, Şirvanşahları və Tiflis Cəfərilər əmirliyini öz tərəfinə çəkmək, onlardan əsas rəqib olan Bizansla gələcək mübarizədə yardımçı kimi istifadə etmək idi.

1055-ci ildə böyük soltan Toğrul Bağdada gələrək, xəlifənin öz əlindən soltanlıq taxt-tacını qəbul etdi.

Alp Arslanın Cənubi Qafqaza yürüşləri. 1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyət Çağrı bəyin oğlu Alp Arslanın əlinə keçdi. Oğuzların Cənubi Qafqaz və İrandakı mövqələrinin möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirən yeni soltan taxt-taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu yürüş əsas iki məqsəd güdüdü: Bizansın hücumlarının qarşısını almaq üçün onunla sərhəd xəttini möhkəmlətmək, Azərbaycandakı feodal mülklərin Səlcuqilərin vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq.

1066-cı ildə oğuzlar Şirvan ərazisinə daxil olub, böyük qənimət əldə etdilər; Şirvanşah I Fəribürzü isə böyük miqdarda təzminat verməyə məcbur etdilər. Həmin ilin noyabr ayında oğuzların başçısı Qaratəkin ikinci dəfə Şirvana hücum etdi.

Bizans imperiyasının məğlub edilməsi və Cənubi Qafqazın Səlcuqilər tərəfindən qəti olaraq tabe edilməsi. 1071-ci ilin avqustun 26-da burada baş verən qanlı döyüş, sayca Bizans qoşunundan xeyli az olan oğuz əsgərlərinin qələbəsi ilə nəticələndi.

Səlcuq soltanları Orta Asiyadan Aralıq dənizindək, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzinədək olan torpaqların sahiblərinə çevrildilər.

Alp Arslandan sonra səlcuq taxtı onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) əlinə keçdi. Onun dövründə Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Yeni soltan öz atasının başladığı yürüşləri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb, onun uğurlarını möhkəmlətdi. Məlikşahın dövründə oğuzlar artıq yalnız qənimət və əsirlərlə kifayətlənmir, mühüm strateji və siyasi məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdılar. 1075-ci ildə Məlikşah Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoydu; Səlcuqilərin Gəncədə qalan nümayəndəsi Savtəkin bu şəhəri soltanın ətraf yerləri tabelikdə və

nəzarətdə saxlamaq tapşırığını yerinə yetirmək üçün əsas bazaya çevirdi. Gürcü salnaməsi "Kartlis Tsoxovreba"-nın məlumatına görə, Gəncədə bu vaxt oğuz sərkərdəsinin ixtiyarında qırx mindən çox adam vardı.

Beləliklə, XI yüzilin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiyanın yaradıcısı və əsas hərəkətverici qüvvəsi isə oğuz tayfaları idi.

Şirvanşahlar dövləti XII əsrdə. Səlcuq türklərinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri aradan qalxmadı. Böyük Səlcuq hökmdarı **Məlikşahın** hakimiyyətinin sonuna yaxın Şirvanşahlar yenidən qüvvətlənməyə başlamışdılar. Bu zaman I Fəriburz, daha sonra isə onun oğulları **II Mənuçöhr** və **I Afridun** ölkəni müstəqil idarə edirdilər.

Səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə gürcü çarları şirvanşahlarla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Gürcü çarı **Qurucu IV David** (1089 – 1125) bu məqsədlə qızı **Tamarı** şirvanşah **I Afridunun** oğlu **III Mənuçöhrə** vermişdi (1111). Şirvanşahlarla qohumluğun digər bir səbəbi də gürcü taqavorlarının Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirmək istəyi ilə bağlı idi. Məkrli bir siyasət yeridən gürcü və ermənilər Bizans imperiyasına, həmçinin Qərbi Avropa səlibçilərinə arxalanaraq türk – müsəlman əhalisini Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürməyə çalışırdılar.

III Mənuçəhr 1120-1160-cı illər arasında dövləti idarə etdi. III Mənuçəhrin hakimiyyəti zamanı geniş miqyaslı abadlıq işləri aparıldı - qədim Bakının qala divarları ucaldıldı, Kür çayı üzərindəki Bağılan bəndi yenidən quruldu, köhnə şəhərlər möhkəmləndirildi, yeni şəhərlər salındı.

III Mənuçehrin İraq Səlcuqilərindən asılılığı sikkələr üzərindəki yazılardan görünür. Lakin 1121-ci ildə Trialetdə, Didqori döyüşündə səlcuq soltanının birləşmiş qoşunlarının darmadağın edilməsi və bir il keçmiş IV Davidin Tiflis və Dmanisi şəhərlərini tutmasından sonra Şirvanşah soltanla əlaqəni pozub, gürcülərin tərəfini tutdu; soltan xəzinəsinə ildə 40 min dinar məbləğində vergini ödəməkdən imtina etdi. Bu addım soltan Mahmudun 1123-cü ildə Şirvana hücumu ilə nəticələndi. IV David yerli hakimiyyətin müdafiə qabiliyyətinin zəifliyindən istifadə edərək, ölkəyə bir neçə dəfə hücumlar etdi, Gülistan qalasını tutdu, sonrakı ilin aprelinde Şabrana hücum etdi, avqustunda isə Şamaxı şəhərini, Buğurd qalasını və ətraf bölgələri ələ keçirdi. Şirvanın gürcülər tərəfindən 5 ay davam edən işğalı 1125-ci il yanvarın 24-də IV Davidin qəfil ölümü ilə başa çatdı. Bu hadisədən dərhal sonra III Mənuçehr Şirvanda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Şirvanşahlarla IV Davidin oğlu I Demetrenin başçılıq etdiyi gürcü hökmdar sülaləsi arasında sülh və dostluq münasibətləri dövrü başlandı.

Şirvanın öz istiqlaliyyətini bərpa edə bildiyi bu illərdə Şirvanşahlar dövləti III Mənuçehrin başçılığı ilə gücləndi və çiçəkləndi. 1160-cı ilin sonunda III Mənuçehr qəflətən vəfat etdi. Onun ölümü ölkədə çox da uzun sürməyən siyasi böhrana və parçalanmaya səbəb oldu. Sarayda hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışdı.

Eldənzələrin köməyi ilə Axsitan Şirvan taxtına sahib oldu. I Axsitanın hakimiyyət dövrü Şirvan dövlətində iqtisadiyyatın böyük yüksəlişi, Şəhərlərin çiçəklənməsi, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlamətdar idi.

İraq Səlcuq soltanlığının üstünlüyünü başa düşən Axsitan soltana xərac verir, səlcuq soltanlarının adlarını sikkələrdə zərb etdirirdi. Lakin Şirvan dövlətinin vassal asılılığı formal səciyyə daşıyırdı. XII əsrin II rübündən

monqol hücumlarınadək olan dövrdə Şirvanşahlar güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin tam hüquqlu və müstəqil hökmdarları olmuşlar. 1192-ci ildə Şamaxıda baş vermiş zəlzələ nəticəsində xeyli əhali həlak oldu. Şamaxı dağıldıqdan sonra Şirvanşah öz iqamətgahını Bakıya köçürdü. XII əsrdə Şirvanın ictimai və mənəvi həyatında baş verən dirçəliş Şirvan cəmiyyətinin bütün əvvəlki inkişafından irəli gələn tarixi qanunauyğunluq idi.

Sual 3. Atabəylər dövləti.

Böyük Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti illərində (1092-1157) mahiyyətə biri digərindən asılı olmayan ayrı-ayrı sultanlıqlara parçalanmış Səlcuq dövlətinin tənəzzülü baş verdi.

Səlcuqilər dövlətinin tənəzzülü dövründə yaranmış müstəqil sultanlıqlar öz növbəsində yeni tipli dövlət birliklərini doğurdu. Bu dövlətlərin yaradıcıları Səlcuq sultanlarının sabiq kölələri (*məmlüklər*) idilər. Həmin adamlar adətən Səlcuqilərin vəliəhd Şahzadələrinin "atabəy" (yəni "hökmdar-ata") titullu tərbiyəçiləri olurdular. Zaman keçdikcə atabəylər gücləndilər və qəyyumluq etdikləri Şəxslərin yalnız adda başçılıq etdikləri dövlətlərin taleyini müəyyənləşdirən faktiki hökmdarlara çevrildilər. Soltanlar hakimiyyətin yalnız zahiri əlamətlərini mühafizə etmişdilər: onların adları sikkələr üzərində zərb edilir, cümə xütbələrində çəkilirdi.

1136-cı ildə sultan Məsud Arranı iqta kimi atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışladı. İqamətgahı Bərdədə yerləşən Eldəniz tezliklə yerli əmirləri tərəfinə çəkdi, özü də soltana xidmət asılılığından çıxdı. Tədricən o, demək olar ki, bütün Azərbaycana yiyələndi və xırda hakimləri özünə tabe etdirdi.

Həmin dövrün mənbələri Eldənizi cəsur döyüşçü və ağıllı siyasi xadim kimi təqdim edirlər. Fəaliyyətinin başlanğıcında o, soltana və onun ailəsinə sədaqəti ilə seçilir, bununla yanaşı, fürsəti əldən verməməyə çalışırdı. Nəhayət, 1160-cı ildə əmirlərin qəsdı nəticəsində soltan Süleymanşah devrilərək öldürüldükdən, soltan taxt-tacına Eldənin qəyyumluq etdiyi oğulluğu Arslanşah çıxarıldıqdan sonra bu fürsət saati yetişdi. Atabəy Şəmsəddin Eldənz İraq soltanlığı taxtının gerçək sahibi oldu, soltan Arslanşah isə olsa-olsa onun iradəsinin müti icraçısına çevrildi. Bu zamandan etibarən "böyük atabəy" adlandırılan Şəmsəddin yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu möhkəmləndirməyə başladı. O, özünəməxsus diarxiyanın (ikihakimiyyətliliyin) yaradıcısına çevrildi. Soltan dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs oldu; qoşunlara özü başçılıq edən atabəy isə dövlət vəsaitləri üzərində nəzarəti öz əlində cəmləşdirmiş, vassalların gerçək süzereni olmuşdu.

1175-ci ilin avqustunda atabəy Eldənin, soltan Arslanşahın, Xilat hakimi Şah Ərmanın və Diyarbəkır hakiminin birləşmiş qüvvələri Cahan Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı daha bir yürüş etdilər. Ravəndinin məlumatına görə, gürcülər "məğlub edildilər, müsəlmanlar isə elə bir qələbə qazandılar ki, beləsinı kimsə xatırlaya bilmirdi".

Şəmsəddin Eldənin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (1175 – 1186) gəldi. O, Səlcuq sultanı III Toğrulun (1176 – 1194) atabəyi idi. Tez bir zamanda rəqiblərinə qalib gələn Cahan Pəhləvan dövləti daha da möhkəmləndirdi.

Cahan Pəhləvanın özü qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranda canişin vəzifəsinə təyin edərək,

Həmədana gedir, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görməyə başlayır. O, itaətsizlik göstərən əmirləri, xüsusilə İran (əcəm) İraqı əmirlərini rəm edir, fərsiz qoşun başçılarını və məmurları vəzifəsindən uzaqlaşdırır, onları özünə sadıq şəxslərlə əvəz edirdi. Ən mühüm dövlət vəzifələrinə yetmişə yaxın şəxsi məmlükünü təyin edən atabəy onların hər birinə *iqta* payı kimi müəyyən vilayəti və ya şəhəri vermişdi. Öz məmlüklərinin köməyi ilə dövlət idarəçiliyinin özünəməxsus sistemini meydana çıxartmış Cahan Pəhləvan məmlük elitasını yaratdı; bu elita atabəyin ölümündən 30 il sonra da ictimai-siyasi hadisələrdə aparıcı rol oynayırdı.

Cahan Pəhləvan istər xəlifə əl-Müstədi, istərsə də Abbasi xəlifələri arasında ən qüdrətli hökmdarlardan biri olan ən-Nasirlə (1180-1225) ehtə münasibətlər saxlayırdı ki, bu münasibətlər ona müsəlmanların ruhani başçısına hörmət pərdəsi altında Bağdaddan asılı olmayan siyasət yeritmək imkanı verir, xəlifənin onun dövlətinin daxili işlərinə qarışmasının qarşısını alırdı.

Misirin və Suriyanın məşhur hökmdarı, Əyyubilər sülaləsinin banisi Səlahəddin Yusifin (1169-1193) böyük fəallıq göstərdiyi qərb sərhədlərində asayışı təmin etmək atabəy Cahan Pəhləvanın xarici siyasətində ən çətin problemlərdən biri idi. Səlahəddinin İraq Səlcuqilərinin hakimiyyəti altında olan vilayətlərə hücumları nəticəsində meydana çıxan mübahisəli məsələlərdə Cahan Pəhləvan dəfələrlə barışdırıcı və vasitəçi olmuş, himayəsi altında olanlara hərbi kömək göstərmişdi.

Qızıl Arslan xəlifədən kömək alaraq Həmədanı tutmağa nail oldu. III Toğrula qarşı mübarizəni daha da fəallaşdıran Qızıl Arslan İncə xatunun oğulları ilə barışıq imzalayır, onları öz yanında xidmətə götürür və nəhayət mərhum qardaşının dul qalmış arvadı İncə xatunla

evlənir. 1190-cı ildə Həmədan yaxınlığında baş verən son döyüşdə soltan qoşunları yenidən məğlub edilir, soltan özü isə əli qandallı Azərbaycan qalalarının birinə salınır.

1191-ci ildə burada xəlifənin adından onun ünvanına xütbə oxunur. Beləliklə, İraq soltanlığının mütləq hakiminə çevrilən Qızıl Arslan Azərbaycan, Arran, Həmədan, Rey vilayətlərinə, həmin vilayətlərə bitişik olan ərazilərə sahib olur. Fars və Xuzistan hakimləri isə bir vassal kimi ona tabe edilir.

Lakin, Qızıl Arslana qarşı qəsd təşkil olundu 1191-ci ilin sentyabr ayında Qızıl Arslan öldürüldü.

İraqdakı vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edən xarəzmşah Təkişin qoşunları 1193-cü Reyi və Təbərək qalasını tutdu. 1194-cü ilin martında az qüvvə ilə xarəzmlilərin Rey yaxınlığındakı ön dəstəsinə hücum edən III Toğrul döyüşdə öldürüldü, beləliklə İraq Səlcuq sultanlığı süqut etdi.

1194-cü ilin iyununda Şəmkir yaxınlığında baş verən döyüşdə atabəy Əbubəkr Əmir Əmiran Ömər tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. Beyləqan yaxınlığındakı döyüşdən sonra, gürcü-şirvan qoşunları Gəncəyə yaxınlaşıb, şəhər əhalisindən təslim olmağı tələb edirlər.

Əbubəkrin hakimiyyəti dövründə “məmlük dövrü”nün başlaması ilə əlaqədar Atabəylər Fars İraqını itirdilər.

Bu zaman gürcü qoşunları İvane Mxarqrdzelinin başçılığı altında Gəncəni mühasirəyə alırlar. Gürcü hökmdarı Tamara və şirvanşah I Axsitan da buraya gəlirlər. 25 günlük mühasirədən sonra Gəncə şəhərini tuta bilməyən gürcülər mühasirədən əl çəkərək Naxçıvana doğru hərəkət edirlər.

1202-1203-cü illərdə gürcü qoşunları Azərbaycan atabəylərinin tabeliyində olan Dvin şəhərinə hücum edib, uzun sürməyən mühasirədən sonra onu ələ keçirirlər.

1210-cu ildə atabəy Əbubəkr vəfat edir. Əbubəkrin ölümündən sonra onun tabeliyində olan mülkləri qardaşı Müzəffərəddin Özbək idarə etməyə başlayır. Onun hakimiyyətinin ilk ilində (1210-1211) gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edirlər.

Özbək Fars İraqında hakimiyyətini bərpa etmək üçün cəhd göstərsə də, Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd tərəfindən 1215-ci ildə məğlubiyyətə uğradıldı.

Beləliklə, XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində baş verən aramsız feodal çəkişmələri, xarici hücumlar və baş vermiş iqtisadi tənəzzül nəticəsində Azərbaycan Atabəyləri dövləti tənəzzül etdi.

Atabəylər dövlətində idarəçilik sistemi. 1161-ci ildə soltan Süleyman şahın taxtdan salınmasından sonra Eldənin himayəsində olan Arslanşah soltan elan edildi. Yeni soltanın atabəyi "böyük atabəy" ləqəbi aldı. Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq soltanlığının həqiqi başçısına çevrildi. Soltan Arslanşah isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin yalnız formal başçısı idi. Bu zamandan etibarən "vəliəhd Şahzadənin tərbiyəçisi" mənasını daşıyan "atabəy" ləqəbi ilkin anlamını itirərək, yeni məzmun kəsb etdi, hökmdarın ali tituluna çevrildi. Bu sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün isə ləqəbə "ən böyük, əzəmətli" (*əl-əzəm*) sözü artırıldı. Atabəy əmirlərin, iqta sahiblərinin, valilərin süzereni idi və feodal iyerarxiyasında daha yüksək pillə tutur, formal olaraq soltandan sonra ikinci adam hesab edilirdi.

Azərbaycan Atabəylərinin dövlət aparatında atabəydən sonra ikinci Şəxs vəzir idi. Bütün bürokratik aparatın rəhbəri sayılan vəzir dövlət başçısının birinci

müşaviri idi. Atabəylərin vəzirləri də səlcuq soltanlarının vəzirləri kimi bir qayda olaraq milliyyətə türk deyil, məmurlar mühitinin ərəb-fars mənşəli qulluqçularından olurdular. İnzibati-maliyyə aparatındakı qalan vəzifələri də qeyri-türklər tutmuşdu. Ali dövlət məmuru olan vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Divanxana işçilərinin (*əshab əd-divan*) başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və vəzifədən kənarlaşdırmaq, təqaüdləri (ərzaq) və məvacibləri müəyyənləşdirmək, vergi idarəsinə və xəzinəyə nəzarət etmək hüquqlarına malik idi.

Dövlət əhəmiyyətli üçüncü vəzifə "böyük" və yaxud "ulu hacib" vəzifəsi idi. Bu mühüm vəzifəni icra edən Şəxs **əmir əl-hacib əl-kəbir** və yaxud **hacib əl-xass əl-həzrət** rütbəsini daşıyırdı. Hökmdarın Şəxsi xadimi olan hacib dövlət başçısına aid olan mühüm işlər haqqında ona məlumat verir, onun tələbatları qayğısına qalır, saray mərasimlərini müəyyənləşdirirdi. Hacib hökmdarın göstərişlərini icra olunmaq üçün Şifahi surətdə vəzirə çatdırır, hökmdarla əyanlar arasında əlaqə yaradırdı. Bəzən haciblər qoşuna və hərbi əməliyyatlara da rəhbərlik edirdilər.

Hökmdarın bütün əmlakını **divan əl-xass** (Şəxsi divan) idarə edirdi. Divan mülkiyyətin müxtəlif kateqoriyaları (məsələn torpaq mülkləri, malikanələr və s.) ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır, onların gəlirini hesablayırdı.

Taxt-tac əmlakı hökmdarın Şəxsi malı idi; o, öz torpaqlarını iqta payı kimi qoşun başçıları və digər şəxslərə, mülk kimi hakim sülalənin üzvlərinə verə bilərdi.

Bütün Səlcuq hökmdarlarında olduğu kimi, atabəylərin də xəzinəsi (*xizanət əl-xass*) bilavasitə taxt-taca bağlı müəssisə idi. Xəzinə daim atabəyin özü olan yerdə yerləşdirilirdi; baş xəzinə isə adətən Naxçıvan

yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılır, dövlətin bütün gəlirləri bura daşınırdı.

Səlcuqilərdə olduğu kimi, atabəylər dövlətinin həyatında da Şahzadələr (məliklər) böyük rol oynayırdılar. Hələ yetkinlik yaşına çatmamış əsas vilayətlərin canişinləri təyin edilən bu Şahzadələrin öz sarayları olurdu. Artıq Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə onun qardaşı Qızıl Arslan Azərbaycan və Arranın canişini təyin edilmişdi. Sonra bu vəzifəni Cahan Pəhləvanın oğlu Əbubəkr tutdu. Rey, İsfahan vilayətlərində, İraqın bir hissəsində Azərbaycan atabəyinin o biri oğlu Qutluq İnanc Mahmud, Həmədanda isə Özbək canişin təyin edildilər. Atabəy Özbəy oğlu Qızıl Arslan Xamuş onun Azərbaycandakı, Cahan Pəhləvanın qızı məlikə Cəlaliyyə isə onun Naxçıvandakı canişinləri idilər. Bütün bu canişinlərin öz sarayları ilə yanaşı vəzirləri və hacibləri də var idi.

Cahan Pəhləvan dövründən başlayaraq, Azərbaycan atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi məqsədilə başda vəzir olmaqla ali idarə (*divan əl-əl*) yaradılmışdı. Bu idarənin nəzdində dövlət dəftərxanası (*divan əl-inşa və yaxud divan ət-tuğra*), maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq (*divan əl-istifa*) var idi. Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmaları aparırdı. Bu dəftərxananın başçısı "münşi" və ya "tuğrayı" adlanırdı. Bu vəzifə irsi olmuş, onu icra edən şəxslər və onların sonrakı nəsilləri "ət-tuğrayı" ləqəbini daşıyırdılar.

Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə rəhbərlik edən ali maliyyə məmuru (*mustoufi əl-mamalik*) dövlətin maliyyə idarələri sisteminin başında dururdu.

Dövlətin əsas idarələrindən olan hərbi idarəyə (*divan əl-ceyş və ya divan əl-ərz*) *sahib divan əl-ərz* (və yaxud *ariz*) başçılıq edirdi. O, hərbi iqtalara nəzarət edir (lakin onları paylamaq hüququna malik deyildi), bütün

rütbələrdən olan hərbi qulluqçuların maaş və xərclərinin ödənilməsi işlərinə baxırdı. Hərbi vəzifələr, eləcə də ordu ilə bağlı hər şey xidmətdə olan türk əyanlarının əlində idi. Dövlətdə mövcud olan poçt idarəsi, Xilafət poçtu kimi, özünün birbaşa vəzifəsindən əlavə yuxarı təşkilatlar üçün hər cür məlumatı toplamaqla və hətta casusluqla məşğul idi.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri əyalət və vilayətlərdən ibarət idi. Həmin ərazilərin adətən dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədləri yox idi. Azərbaycan, Arran (Naxçıvan), Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri həmişə bu dövlətin tərkibində olmuşlar.

Hər bir vilayətin başında duran vali ölkə hökmdarının müavini və öz vilayətindəki bütün idarə işləri üçün məsul idi. Səlcuqilərin və atabəylərin hakimiyyətləri dövründə valilər, demək olar, həmişə türk olmuş, bu vəzifəni tutmazdan əvvəl çox vaxt qoşun əmirləri kimi fəaliyyət göstərmişlər. İslamın qoyduğu qayda-qanunlara riayət etmək, təbəələrinə qarşı qayğıkeş və ədalətli olmaq, asayiş və əmin-amanlığı qorumaq və s. valinin xidməti vəzifələrindəndi. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi. Dini hakimlər - qazılar valinin tabeliyində idilər. Qazi vəzifəsi də, atabəylər dövründə olan bir çox başqa vəzifələr kimi əsasən irsi idi, yəni bu vəzifəni bir ailənin üzvləri daşıyırdılar. Vilayətin bütün məmurlarının rəisi, onun ali baş komandanı olan valiyə maliyyə idarəsi də tabe edilmişdi.

Sual 4. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəniyyəti.

Torpaq münasibətləri. XI-XII əsrlərdə şərqin ən inkişaf etmiş əkinçilik ölkələrindən biri olan Azərbaycanda

mövcud torpaq mülkiyyəti formaları-divani (soltan, dövlət), tac və ya xass, iqta, vəqf, mülk, camaat (icma) əvvəlkindən çox fərqlənmirdi. Səlcuqların tabeliyində olan başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bu dövrdə *iqta* mülkiyyəti forması üstünlük təşkil edirdi. Lakin ərəb işğalından sonrakı dövrdə iqta hər hansı ərazinin idarə altına verilməsini bildirirdisə, sonralar feodal mülkiyyət formalarının inkişafı ilə əlaqədar onun məzmunu dəyişir. Səlcuq hakimiyyəti illərində *iqtanın* xüsusilə qoşun başçılarına xidmət haqqı kimi paylanması geniş vüsət alır. Bu zaman ondan gələn gəlir pula çevrilərək hesablanır, *iqta* sahibinin (iqtadarın) dəstəsində olan döyüşçülərin sayı müəyyənləşdirilirdi.

Vəzir Nizamülmülkün vaxtında iqtadar onun iqtasında olan vilayətdə dövlətin nümayəndəsi hesab edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsilə iqtadarın nüstəqilliyi artırdı.

Məlikşah dövründə iqtanın xidmət haqqı kimi paylanmasına bariz misal tarixçi Ravəndinin verdiyi məlumatdır. Həmin məlumata görə Azərbaycan, İraq və başqa ölkələrdə səlcuqların işğal etdikləri torpaqlar Məlikşahın 46 min döyüşçüsünə paylanmışdı.

Sədrəddin əl-Hüseyninin məlumatına görə, atabəy Şəmsəddin Eldəniz Rey və onun ətrafını tutandan sonra həmin yerləri oğlu Cahan Pəhləvana iqta kimi vermişdi.

Dövlət (*divani*) torpaq sahələrinin başqa torpaq mülkiyyəti növləri, ilk növbədə Şərtli torpaq payları (iqta) hesabına X yüzildən başlanan azalma meyli XI-XII əsrlərdə xeyli güclənir. Bununla yanaşı iqtanın irsi torpaq mülkünə çevrilməsi meyli də artırdı. Məsələn, Əhər məlikləri nəsli Cənubi Azərbaycandakı Əhər və Varavi nahiyələrini Alp Arslan dövründən (1063-1072) 1225-ci ilədək iqta kimi öz əllərində saxlamış, bu sülalədən olan son iki hakim hətta öz adlarına pul da kəsdirmişdi. Lakin

dövlət torpaqlarının iqtə kimi paylanması feodal pərakəndəliyi üçün ictimai-iqtisadi zəmin yaradır, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsinə səbəb olur.

Tac və ya xass torpaqları səlcuq soltanları və Azərbaycan atabəylərinin ixtiyarında idi. Bu torpaqlardan ancaq hakim sülalənin nümayəndələrinə iqtə payı verilirdi. Mənbələrin (Sədrəddin əl-Hüseyni, ən-Nəsevi) verdiyi məlumata görə, Azərbaycan Atabəyləri dövlətində Naxçıvan vilayəti, Gəncə və "ona birləşdirilmiş Beyləqan, Şəmkir və Şutur", habelə Ərdəbil, Səlmas, Urmiya, Xoy və b. Şəmsəddin Eldənizin xass torpaqları idi.

Xass torpaqlarını yerli hakim sülalələrin qadın və qızları ilə kəsilən nikahlar nəticəsində də əldə etmək olurdu.

Dini müəssisələrin xeyrinə verilən ianələr vəqf adlanırdı. Vəqfləri ianəçilərin təyin etdikləri mütəvəllilər - hamilər idarə edirdilər. Nəzir və qurbanlıq əmlakları da vəqf adlanırdı. Gəlirləri məscid, məqbərə, mədrəsə, zaviyə, xanəgah və digər ictimai tikintilərin və onlarla əlaqəsi olan adamların saxlanılmasına sərf edilən mülklər də dini ianələr idi. Bəzi hallarda öz əmlaklarını gözlənilməz vəziyyətlərdən mühafizə etməyə çalışan sahibkarlar gəlirin müəyyən hissəsinin irsən onlara çatacağını qabaqcadan şərtləşərək, həmin əmlakı vəqf müəssisələrinin ixtiyarına verirdilər.

Xüsusi torpaq mülkiyyəti (*mülk*) onun sahibinin Şərtsiz mülkü idi. O, bu torpağı sata, irsən ötürə, bağışlaya və ianə verə bilərdi. Bundan başqa su kanalları, kəhrizlər və s. də onun əlində idi. Mülkə sahib olmaq heç bir xidməti borcla bağlı deyildi. Müsəlmanın daşınmaz əmlakı, o cümlədən mülkü ancaq o halda müsadirə edilə bilərdi ki, mülkün sahibi dönük çıxıb, kafirlərin yanına qaçsın. Mülk torpaqları üzərinə uşr (onda bir) adlanan kiçik vergi qoyulurdu. Lakin mülklərin

bəziləri vergilərdən azad olunurdu. Satış zamanı belə mülklər daha baha qiymətləndirilirdi.

Səlcuqların siyasi hakimiyyətə gəlməsilə tək cə dövlət torpaqlarının paylanmasında deyil, mülk torpaqlarının dinamikasında da yeni vəziyyət meydana çıxdı. Məlikşahın hakimiyyəti zamanı mülk torpaq münasibətləri xüsusilə kəskin şəkil aldı. Bir çox adamın əlində külli miqdarda qəbalə və şəxsiz sahibliyə (sərix əl-mülk) görə təkrar fərmanlar oldu. Şəriət hakimləri (qazılar) tərəfindən təsdiq edilmələrinə baxmayaraq, ciddi yoxlamalar zamanı onların çoxunun yalan, fırıldaq, rüşvət, oğurluq və başqa qeyri-qanuni yollarla əldə edildiyi aşkar oldu. Qanun pozuntularının qarşısını almaq üçün Məlikşah və onun vəziri Nizamülmülk yeni bir fərman verdilər; bu fərmana görə, gərək bütün soltanlıqda "köhnə qəbalələr əsasında otuz il iddia irəli sürülməsin və belə iddialara baxılmasın". Fərman bütün XI-XII və hətta XIII əsrlər boyu qüvvədə qalmışdı.

Beləliklə, Səlcuqilər zamanı və onlardan sonra mülk torpaqlarının alqı-satqısı xeyli geniş miqyas aldı. Müəyyən dövrlərdə isə mülk torpaqlarının dövlət, vəqf və icma torpaqları hesabına genişlənməsi meyl güclənirdi. Feodal parçalanmasına gətirib çıxaran bu meyl bəzi hallarda, XI əsrin sonu XII əsrin əvvəllərində olduğu kimi, mərkəzi siyasi hakimiyyəti xeyli zəiflətsə də, Şərq siyasi hakimiyyətinin başlıca iqtisadi bazası - bütün feodal iyerarxiyasının əsaslandığı torpaq üzərində dövlət mülkiyyəti, demək olar ki, sarsılmaz qalırdı.

XI-XII əsrlər mədəniyyəti. Memarlıq və şəhərsalma. XI-XII yüzilin əvvəllərində yaranmış siyasi vəziyyət Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da yeni dövrün başlanmasına səbəb oldu. Baş verən səlcuq yürüşləri bəzi Şəhərlərin dağılmasına. köçəri təsərrüfatın genişlənməsinə gətirib çıxartsa da, Şəhər həyatının

ümumi inkişaf meylinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, bu dövr Azərbaycanda Şəhərlərin və Şəhər mədəniyyətinin çiçəklənməsi və bununla bağlı olaraq memarlığın inkişafı ilə səciyyələnmiş oldu.

Bu dövrün Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara, vahid elmi-nəzəri sistemə söykənirdi. Bu birlik tikinti sisteminin müxtəlif sahələrində özümlü Şəkildə üzə çıxdığı kimi, memarlıq bəzəyində səthlərin naxışlarla bəzənməsi Şəklində özünü göstərirdi. Memarlıq bəzəyində naxışdan (o cümlədən yazıdan) o çağacan görünməmiş bolluqla istifadə olunması dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatla bağlı idi.

Bu dövrün Azərbaycan memarlığı istər abidələrin say çoxluğu və tip zənginliyinə, istərsə də üslub yetkinliyinə görə əvvəlki dövr tikinti sənətindən xeyli fərqlənir. Məhz bu dövrdə islamın geniş vüsəti ilə əlaqədar dini-sitayiş məqsədli tikililərin, xüsusilə məscidlərin özlərinə məxsus quruluşları formalaşmışdır. Tədqiqatçıların fikrincə, "bu məscidlərin mehrablari önündə günbəzli salonun - məqsurənin olması səlcuq dövrünün monumental dini tikintiləri üçün səciyyəvidir". Monumental biçimlərlə işləndiyindən bizim dövrümüzə daha çox bu məqsurələr gəlib çatmışdır. Ona görə səlcuq dövrü məscidləri elmi ədəbiyyatda həm də "səlcuq köşkü", "səlcuq məqsurəsi" adları ilə də tanınır. Bu məscid tipinin dövrün müsəlman dünyasının çox yerinə, o cümlədən Azərbaycana yayılması bu çağ dini tikililərin plan-məkan və konstruktiv həll baxımından, doğrudan da, köklü formalaşma prosesi keçirməsini əks etdirir.

Siyasi vəziyyətin qəlizliyi bu dövrdə mövcud müdafiə qurğularını daha da möhkəmlətmək, yeni qala və qəsrlər tikmək zərurətini meydana çıxarmışdı. Bunlardan məşhur Abşeron qalalarını, Naxçıvanın Əlincə, Təbrizin

Dizmar, Ruyindiz (Ruindej), Xalxalın Firuzabad və b. qalalarını göstərmək olar.

Tədqiqatlar dövrün müdafiə qurğularını qala divarlarından və qalalardan (qəsrlərdən) ibarət iki qrupa bölməyə imkan verir.

Müdafiə qurğularının ikinci qrupunu təşkil edən qala-qəsrlərin ən mühümləri Abşeron yarımadasında inşa edilmişdi. "Abşeron qəsrləri" adlanan bu kompleksə yerli hakimin, yaxud qoşun başçısının sarayı, məscid və qısamüddətli sığınacaq üçün nəzərdə tutulmuş qala daxil idi. Bu qəsrlərin ən qədimi, üstündəki daş kitabəyə görə, 1187-ci ildə tikilmiş kvadrat planlı Mərdəkan qəsridir. Ondan bir qədər aralıda ucalan dairəvi baş bürclü Mərdəkan qalası isə üstündəki yazıya görə 1204-cü ildə Şirvanşah Gərşəsbın dövründə tikilmişdir.

Qız qalasının XII yüzildən Bakının müdafiə sisteminə daxil olduğu və Şirvanşahların ən möhkəm qalalarından biri olduğu Şübhəsizdir.

Azərbaycan memarlığının XI-XII əsrlərdə sürətlə inkişaf edib, biçimləşən memarlıq tiplərindən ən bitkini qülləvari türbələrdir. Dünya memarlığında insan xatirəsini monumental abidələrdə əbədləşdirməyin ən uğurlu nümunələrindən olan bu xatirə tikililərinin Azərbaycan ərazisində ən qədimlərindən biri 1148-ci ildə Marağa Şəhərində tikilmiş qülləvari Qırmızı günbəz türbəsidir.

Təkcə Azərbaycanın deyil, islam ölkələrinin ən uca və incə kompozisiyalı türbələrindən biri dövrün məşhur memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının 1186-cı ildə Naxçıvan Şəhərinin qərb hissəsində ucaldığı, indi də öz gözəlliyi və əzəməti ilə nəzəri cəlb edən, elin yaddaşında "Atabəy günbəzi" adı ilə qalan Möminə xatun türbəsidir. Həmin dövrün məşhur tikililərindən biri də memar Əcəminin hələ 1162-ci ildə "Şeyxlər başçısı" Yusif Küseyir oğlu üçün tikdiyi türbədir.

Araz çayı üzərində salınan körpülərdən ən məşhuru on bir və on beş aşırımlı Xudafərin körpüləridir. İri çaydaşlarından tikilmiş on beş aşırımlı körpü inşaat mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini nümayiş etdirir. Onun tikilməsi zamanı Azərbaycan inşaat texnikasına xas olan üsullar nəzərə alınmışdır. Körpü dayaqlarının çayın yatağındakı daşlar üzərində yerləşməsi onu təbiətlə üzvi şəkildə bağlamışdır. Bu üsul memarlıq probleminin həllini müəyyən etmişdir. Körpünün tağvari aşırımları müxtəlif ölçülərə malikdir.

Azərbaycanda ilkin quruluşunu saxlamış yeganə çoxaşırımlı körpü Qazax elindəki Qırmızı körpüdür. XII əsrin yadigarı olan bu möhtəşəm abidə el arasında "Sınıq körpü" adı ilə tanınır.

Elm. XI-XII əsrlərdə bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi Azərbaycanda da elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdı. Bu dövrdə iri paytaxt Şəhərləri olan Təbrizdə, Şamaxıda, eləcə də Bakıda, Gəncədə, Beyləqanda, Naxçıvanda şirvanşahların, Eldənizlərin və digər hökmdarların saraylarında dövrün ən tanınmış elm xadimləri himayəçilik Şəraitində fəaliyyət göstərmiş, elmin müxtəlif sahələrində müvəffəqiyyətlər qazanmışdılar.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan xalqı dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz əsərləri ilə elmin sonrakı inkişafında görkəmli rol oynamış bir sıra parlaq alim-ədəbiyyatçı, filosof, hüquqşünas, tarixçi, riyaziyyatçı, astronom, coğrafiyaçı vermişdir. Bunlardan, zəmanəsinin mütərəqqi mədəni nailiyyətlərini mənimsəmiş görkəmli alim Fəridəddin Şirvani 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir. Azərbaycanda bu dövrdə astronomiyanın inkişafını Örenqalada aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş, üzərində planetlərin hərəkət dairəsi və

yerdəyişmə yolları cızılmış dairəvi gil lövhəcik də təsdiq edir.

Dövrün mənbələri XI-XII yüzillərdə təbabət sahəsində dərin biliyə malik loğman həkimlər haqqında da məlumat verir. Şamaxı yaxınlığındakı Məlhəm kəndində "Mədrəseyi-tibb" (Tibb mədrəsəsi) və müalicəxana acmış Kafiəddin Ömər ibn Osman (Xaqaninin əmisi olub) mədəniyyət tariximizə həm bilici həkim, həm də gör-kəmli filosof kimi daxil olub. İnsanı təbiətin ali məxluqu sayan Kafiəddin idrakın və elmin qüdrətinə inanır, Şagirdlərinə biliklərə yiyələnməklə yanaşı, dərin müşahidəçilik, təcrübəyə və fakta inam aşılıyır.

Şirvanşah III Mənuçəhrin dövründə Şirvanda ad çıxarmış məşhur həkim Mahmud xocanın, Xaqanini ağır xəstəlikdən müalicə etmiş, "Şirvanın Şərəfi", "həkimlərin şan-şöhrətlişi" Rəşidəddinin adları da əsrləri adlayaraq bu günümüzdə yetişmişdir.

XII yüzildə Təbrizin məşhur həkimlərindən olan Mühzəbəddin Təbrizinin "Əl-Muxtar" və "Kitabi tibb əl-Camali" əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları nəzərdən keçirilir. Mahmud ibn İlyas isə təbabət elminə həsr etdiyi əsərində əczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatı ümumiləşdirmişdi. Kitabda adları çəkilən dərmanlar əlifbaya görə düzülmüşdür.

Ən görkəmli həkimlərdən biri də Mövlana Cəlaləddin ər-Ruminin yaxın dostu və müalicə həkimi Əkmələddin Naxçıvani olmuşdur.

Nəzərdən keçirilən dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər də yaradılmışdı. Lakin həmin əsərlərin çoxu zəmanəmizə çatmamışdır. Hərtərəfli bilik sahibi olan Fəxrəddin Əbülfəzl İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı irihəcmli "Tarixi-Azərbaycan"

("Azərbaycan tarixi") adlı əsəri də dövrümüze yetişməyən əhəmiyyətli əlyazmalarındandır.

Mütəxəssislərin "Şərqdə təşkil edilən ilk mükəmməl universitetlərdən birincisi" hesab etdikləri "Nizamiyyə" mədrəsəsində dərs deyən bir çox görkəmli alimlər içərisində Xətib Təbrizidən başqa digər azərbaycanlı alimlər də vardı. Bunlardan yuxarıda adını çəkdiyimiz, bəlkə də ilk "Azərbaycan tarixi" kitabının müəllifi İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizini, alim-əbib, "Nizamiyyə"dən başqa Həmədan və başqa Şəhərlərdəki mədrəsələrdə dərs demiş, 1160-cı ildə Mərvdə vəfat etmiş gəncəli Əbu Hafis Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini göstərmək olar.

XII yüzildə yaşamış azərbaycanlı alim Əbülfəzl Hübeyş ət-Tiflisi elmi fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, ərəb leksikoqrafiyası sahəsində böyük elmi-tədqiqat işi aparmışdır. Alim ərəb-fars izahlı lüğətlərini tərtib etmişdir.

Digər alim - Şəmsəddin Əbulabbas Əhməd ibn Xəlil əl-Xuveyyi (1187-1240) Yaxın və Orta Şərq ölkələrində dilçi, ədəbiyyatçı, fəqih, filosof və təbib kimi tanınmışdı. O, öz səyahətləri zamanı soltan İsa ibn Əbu Bəkr ibn Əyyubun təklifilə Dəməşqə dəvət edilmiş və "Adiliyyə" mədrəsəsində müəllimlik etmişdi. Alim "Üsul haqqında kitab", "Sintaksis kitabı", "Kitab "Fəlsəfi rəmzləri əhatə edən kitab" adlı əsərlərin müəllifidir.

XII əsrin I yarısında yaşamış Yusif ibn Tahir Əbu Yəqub əl-Xuveyyi orta əsrlərin ərəbdilli şərhçilik ədəbiyyatında görkəmli yer tutur.

Ədəbiyyat. X-XII əsrlər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin, o cümlədən onun mühüm tərkib hissəsi olan ədəbiyyatın tarixində ən məhsuldar dövrlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Bu mədəniyyətin yaradıcılarından olan Azərbaycan ziyalıları bir çox sahələrdə olduğu kimi,

ədəbiyyat sahəsində də böyük nailiyyətlər qazanmış, ərəb və fars dillərində yazdıqları elmi-bədii əsərlərlə dövrün ümummüsəlman mədəniyyətini ən yüksək səviyyəyə qaldıra bilmişdilər.

Dövrümüzə XI-XII əsrlərdə yazıb-yaratmış Şair və mütəfəkkirlərin Azərbaycan-türk dilində qələmə aldıkları heç bir əsər yetişməsə də, mənbələrin məlumatı belə əsərlərin mövcudluğunu təsdiq edir. XI əsrdə Məsud ibn Namdarın ərəb və fars (əcəmi) dilləri ilə yanaşı, türkçə və zimmicə (yəni yerli dildə) şeirlər yazması haqqında olan məlumat buna sübutdur.

Dövrün şairlərinin türk dilində yazıb-yaratmalarına dəlalət edən amillərdən biri də "Leyli və Məcnun" əfsanəsini dahi Nizamiyə sifariş vermiş şirvanşah Axsitanın şairin bu dastanı "fars və ərəb dili bəzəyi ilə, təzə gəlin kimi bəzəməsi" istəyidir. "Kitabın nəzminə səbəb haqqında"kı fəsildə "Şahın halqası" qulağına keçirilmiş Nizami, hökmdarın "türk sifəti bizim vəfamız (əlaməti) deyil. Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil. O adam ki, yüksək nəşəbdən doğrulmuşdur, ona yüksək söz lazımdır" - iradını qeyd edir və yalnız oğlu Məhəmmədin məsləhətindən sonra Şahın əmrini yerinə yetirməyə razılıq verir. Onu da qeyd edək ki, Axsitanın Nizamiyə türkçə deyil, farsca (və ya ərəbcə) yazmaq buyruğu bir tərəfdən onun türk dilli şeirlərinin olduğuna dəlalət edirsə, digər tərəfdən də Şairin milliyyətçə türk-azərbaycanlı olduğunu bir daha təsdiq edir.

XI əsrdə Təbriz ədəbi mühiti Xətib Təbrizi, Əbu Nasr Mənsur ibn Mumkan Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əli ibn Hibbətullah Təbrizi, Əbül Möhsin Hüseyin Təbrizi kimi ərəb dilində gözəl şeirlər yazan Şairlər yetirmişdi.

Artıq XII yüzil Azərbaycanda farsdilli poeziyanın tənənəsi zamanı hesab edilsə də, ərəbdilli ədəbiyyat hələ də öz mövqelərini qorumuş və hətta mahir qələm

ustalarının simasında özünə qızğın tərəfdarlar tapa bilmişdi. Əsasən farsca yazan görkəmli Azərbaycan Şairləri Xaqani Şirvani və Mücirəddin Beyləqani öz yaradıcılıqlarında ərəb dilindən də istifadə edirdilər. XII əsrdə Azərbaycan xalqı ərəbdilli ədəbiyyata Şihabəddin Yəhya əs-Sührəvərdi, Eyn əl-Qüzat, Yusif ibn Tahir əl-Xuveyyi (Xoylu) kimi görkəmli Şəxsiyyətləri bəxş etmişdir.

Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən biri olan Şihabəddin Yəhya əs-Sührəvərdi fəlsəfi traktatlardan başqa poetik divan da yaratmışdı. Onun şeir yaradıcılığı ərəbdilli Azərbaycan poeziyası ilə sıx şəkildə bağlı idi. Lirizm, həsrət və çıxılmazlıq əhvali-ruhiyyəsi, lakoniklik əs-Sührəvərdi poeziyasının başlıca xüsusiyyətlərindəndir. O, hər Şeydən öncə, həqiqi filosof idi. Ona görə də əs-Sührəvərdinin bir sıra şeirləri onun həyat, cəmiyyət, ölüm, varlıq və s. haqqında fəlsəfi mühakimələrinin bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilir.

Eynəlqüzat əl-Miyanəci (1131-ci ildə edam edilmişdir) nəinki filosof panteist, habelə istedadlı şair, nasir kimi də tanınmışdı. O, min beytdən ibarət şeirlər toplusunun müəllifidir.

XI əsrdə Təbriz ədəbi mühitinin yetişdirdiyi şairlər arasında bəlkə də ən görkəmli yeri Azərbaycanda farsdilli şerin ilk gözəl nümunələrini yaradan Qətran Təbrizi (1012-1088) olmuşdur. O, Təbriz yaxınlığındakı Şadiabad kəndində doğulmuş, erkən yaşlarından şeirlər yazmışdır.

XII yüzilin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatının Əbül Əla Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, İzzəddin Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi dahi söz ustaları bu ədəbiyyatın zəngin xəzinəsinə yeni üslub, yeni Şivə gətirərək, Gəncə və Şirvanda fəaliyyət göstərən Azərbaycan ədəbi məktəbinin əsasını qoyurlar. Bu məktəbdə ədəbi sənətlə real həyat arasında bağlılığı, uzlaşmanı təmsil edən, Rudəkidən

başlayaraq Firdovsi və b. Şairlər, o cümlədən Qətran Təbrizi tərəfindən inkişaf etdirilən farsdilli şerin Xorasan-Türküstan səpkisindən - üslubundan (səbkindən) fərqli olaraq yeni poetik "səbki təmtəraqi" adlı Azərbaycan üslubu yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.273-316
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. II cild.
4. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 2007
6. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.98-128
7. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993
8. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978.
9. Əliyev R. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 1980

MÖVZU № 6: «AZƏRBAYCANDA MONQOL ƏSARƏTİ»

PLAN

1. XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Monqolların birinci yürüşü.
2. Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi. Monqolların ikinci yürüşü.
3. Monqolların üçüncü yürüşü. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin tərkibində.
4. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

Sual 1. XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Monqolların birinci yürüşü.

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada güclü hərbi qüdrətə malik olmuş Monqol dövlətinin qonşu ölkələrə yürüşü bu ölkələri təhlükə qarşısında qoydu.

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanın vəziyyəti acınacaqlı idi. Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycan ərazisində vahid, mərkəzləşmiş dövlət yox idi və burada feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü. Azərbaycanda Eldənizlər (yaxud Atabəylər) dövləti və Şirvanşahlar dövləti mövcud idi, Marağada isə Rəvvadilər nəslindən olan yerli Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) hökmranlıq edirdi.

Atabəylərin son nümayəndəsi olan Özbək (1210-1225) feodal qrupların əlində oyuncağa çevrildi.

Xarəzmşah Məhəmmədin hakimiyyətinə və onun dövlətinə son qoyan monqollar 1221-ci ilin yanvarında Cəbe-noyanın və Subutay-bahadırın başçılığı ilə Xorasan

və İraqi-Əcəmdən keçərək, Azərbaycan ərazisinə soxulurlar. Monqolların tələbi ilə Özbək xarəzmşah Məhəmmədin Təbrizdə saxladığı xarəzmlilərdən ibarət qarnizonun döyüşçülərini onlara təslim edir; bununla yanaşı təzminat olaraq pul, paltar və mal-qara da göndərir.

Təbrizdən əl çəkən monqollar Muğandan keçərək Arrana, oradan isə Gürcüstana doğru hərəkət edirlər.

Marağanı ələ keçirdikdən sonra monqollar Suriya hüduqlarına tərəf hərəkət edir, daha sonra Həmədana doğru çəkilərək, şəhəri dağıdır, əhalisini məhv edir və yenidən Azərbaycana soxularaq, yolları üstündə yerləşən Ərdəbil şəhərini darmadağın edirlər.

Təbriz şəhəri rəisi Şəmsəddin ət-Tuğraidən haqq alan monqollar, bu dəfə də şəhərə toxunmadan oradan Sərabə yollanır, buranı dağıdıb qarət edir, sonra isə Naxçıvana doğru hərəkət edirlər. Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə, monqollar Naxçıvanı da viran və talan etməyə, əhalisini qırmağa başlayırlar; yalnız Naxçıvan hakimi Xamuşun monqollara boyun əyməsi qırğının dayandırılmasına səbəb olur.

Dərbənd keçidi vasitəsilə Şimali Qafqaza doğru hərəkət etmək istəyən monqollar Gürcüstan hüduqlarını arxada qoyub, Şirvan ərazisinə daxil olur və Şamaxı Şəhərini mühasirəyə alırlar.

Buradan Dərbəndə doğru hərəkət edən monqol qoşunları, ilk uğursuzluğa baxmayaraq, nəhayət ikinci dəfədə hiylə ilə keçidi aşı bilirlər. Bununla monqolların kəşfiyyat xarakterli birinci yürüşü başa çatır.

Qıpçaqların və gürcülərin Azərbaycandakı əməlləri. Monqol yürüşlərinin dağıdıcı təsiri aradan götürülməmiş, azərbaycanlılar yeni qüvvə ilə üzleşməli oldular. Bu, monqol təhlükəsinin dərbədər saldığı əlli minlik qıpçaq eli idi.

1225-ci ildə yenidən Gəncə yanında görünən gürcülər şəhəri mühasirə etdilər, lakin dəf edilərək, geri oturduldular. Onların yeni hücumu İraqın bir sıra yerlərində, o cümlədən Bəsrədə xəlifə qoşunlarını darmadağın edən, Bağdad ətrafına hücum çəkərək, əhalini var-yoxdan çıxaran xarəzmşah Cəlaləddin Məngüburnının Azərbaycan ərazisinə yürüşü ilə dayandırıldı.

Sual 2. Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi. Məngüqulların ikinci yürüşü.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü. Atabəylər dövlətinin süqutu. Azərbaycanda Cəlaləddinə ilk tabe olan şəhər Marağa olur. Beləliklə, 1225-ci ilin may ayında Marağa müqavimət göstərmədən Cəlaləddinə tabe olur. Bundan sonra Cəlaləddin məngüqulların viran qoyduğu Ucanı keçərək, Təbriz şəhərini mühasirəyə alır. Şəhər rəisi Nizaməddin Ət-Tuğrainin başçılıq etdiyi Təbriz müdafiəçiləri yeddi gün xarəzmlilərə qarşı vuruşsalar da, onların hücumlarını dəf edə bilmirlər. 1225-ci ilin iyun ayının 25-də atabəy Özbəyin hələ xarəzmşah Marağada olarkən tərk etdiyi Təbriz şəhəri Xarəzm qoşunları tərəfindən tutulur.

Cəlaləddinin təqiblərində yaxa qurtarmaq üçün Əlincə qalasına sığınmış Özbək 1225-ci ilə burada vəfat etdi. Beləliklə, atabəy Özbəyin 1225-ci ildə baş verən ölümü ilə Azərbaycan Atabəyləri dövlətinə son qoyulur. Şəmsəddin Eldənizin övladlarına tabe olan bütün ərazilər Azərbaycanda, Arranda, Şirvanda və Gürcüstanda ağılıq edən xarəzmşah Cəlaləddinin əlinə keçir.

Cəlaləddinin Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti. 1229-cu ildə soltan Cəlaləddin Gürcüstana ikinci böyük yürüşünü başlayır. Gürcü hökmdarı Rusudananın

cəhdlərinə baxmayaraq, baş verən qanlı döyüş xarəzmlilərin qələbəsi, Tiflisin yenidən alınması və qarəti ilə nəticələnir.

Gürcü qoşunlarını məğlubiyyətə uğradan soltan ordusu yalnız il yarımliq mühasirədən sonra, 1230-cu ilin aprelin 14-də Xilatı da ələ keçirə bilir. Lakin bu müvəffəqiyyət Cəlaləddinin ətraf yerlərin hakimləri arasındakı siyasi nüfuzunu möhkəmlədə bilmir. Əksinə, Cəlaləddini Kiçik Asiyanın, Şamın və Şimali Mesopotamiyanın bütün kiçik xanədanları üçün təhlükə hesab edən və onunla danışıqlarda müvəffəqiyyət qazana bilməyən Konya soltanı I Əlaəddin Keyqubad xarəzmşaha qarşı ittifaq yaradır. Dəməşq, Hims, Xortabirt, Hələb, Məyyəfariqin və Bənyəs hakimləri bu birliyə daxil olurlar.

Birləşmiş qoşunlarla Cəlaləddin ordusu arasında əsas döyüş 1230-cu ilin avqustun 10-da Ərzincan yaxınlığında, Yassı-Çəmən dağı ətəyində baş verir. Xarəzmşahın ordusu darmadağın edilir. Xilatda sığınacaq tapmış Cəlaləddin az sonra qoşununun qalıqlarını Azərbaycana aparır.

Soltan Cəlaləddinin məğlubiyyətindən xəbər tutan Ələmut ismaililərinin başçısı III Əlaəddin Məhəmməd (1221-1255) xarəzmşahın indiki zəifliyi haqqında monqolları xəbərdar edir. Bu xəbəri alan monqollar 1231-ci ildə yenidən Azərbaycana hücum etdilər. Təhlükəni hiss edən Cəlaləddin kömək ümidini itirsə də, öz köhnə rəqiblərinə - ətraf yerlərin hakimlərinə müraciət edərək, onları monqollara qarşı birləşməyə çağırır. Lakin onun çağırışı cavabsız qalır.

Monqollara qarşı ittifaq yarada bilməyən Cəlaləddin 1231-ci ilin avqustunda kürdlər tərəfindən qətlə yetirildi.

Soltan Cəlaləddin Manqburnının ölümü ilə bir çox ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana monqol müdaxiləsinin qarşısını alan maneə aradan götürüldü.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğal edilməsi. Monqol qoşunları Cormağunun başçılığı ilə Rey və Həmədan şəhərlərini zəbt edib, 1231-ci ildə ikinci dəfə Azərbaycana soxuldular. Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət düşməne güclü müqavimət göstərməyə imkan vermədi, lakin bir sıra şəhərlərdə istilaçılara qarşı gərgin mübarizə getdi. Marağa şəhəri düşməne ciddi müqavimət göstərdi. Monqollar şəhəri çətinliklə tuta bildilər və əhali üzərinə ağır vergi qoyuldu.

Monqollar buradan Gəncəyə yönəldilər və şəhəri tutmağa cəhd etdilər. Əhalinin müqaviməti elə güclü idi ki, işğalçılar qala divarlarını dağıtdıqdan sonra da bir həftə ərzində şəhərə girməyə cürət etmədilər. Bəzi gəncəlilər öz əmlaklarının düşmən əlinə keçməməsi üçün evlərini yandırdılar, var-dövlətlərini məhv etdilər. Uzun mübarizədən sonra 1235-ci ildə Gəncəni zəbt edən düşmənlər əhaliyə qanlı divan tutdular.

Monqollar Azərbaycanın digər şəhərlərinə də yürüş etdilər. Bakı və Tovuz ələ keçirildi. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərinin zəbt olunması ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən istila edildi.

İlk yürüşlərdən fərqli olaraq monqolların ikinci yürüşündə əsas məqsəd zəbt edilmiş ölkələrdə (ilk növbədə Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazidə) möhkəmlənmək idi. Buna görə də monqollar qələbə əldə etdikdən sonra Monqolustana qayıtmadılar, Cənubi Qafqazda və İranda məskunlaşdılar.

Azərbaycan və ümumiyyətlə Cənubi Qafqaz ərazisi 1239-1256-cı illərdə Ali monqol xaqanlığının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunurdu.

Sual 3. Monqolların üçüncü yürüşü. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin tərkibində.

Azərbaycan Hülakülər dövlətinin mərkəzi kimi. Monqol xaqanlığının Ön Asiyanı, Cənubi Qafqazı və Kiçik Asiyanı ələ keçirməsinə baxmayaraq, XIII əsrin ortalarında həmin vilayətlərdə bir sıra iri feodal malikanələri hələ də öz müstəqilliyini itirməmişdi. Ali monqol xaqanı Munke istilaları davam etdirmək məqsədilə 1253-cü ildə Ön Asiyaya qoşun göndərdi. Munkenin qardaşı Hülakü xanın başçılıq etdiyi bu yürüşdə əsas məqsəd İranın, İraq-i Ərəbin, Suriyanın və digər vilayətlərin müstəqil fəaliyyət göstərən hakimlərini itaətə cəlb etməkdən ibarət idi. Hülakü xan iri feodalların köməyi ilə bu vilayətlərdə bir çox yerli hakimləri özünə tabe etdi, iri Şəhərləri alaraq çoxlu qənimət ələ keçirdi. 1256-cı ildə isə Azərbaycan tabe edildi. 1258-ci ilin fevralında Hülakü Bağdadı ələ keçirdi və 500 ildən artıq mövcud olmuş Abbasilər xilafətinə son qoyuldu. Zəbt edilmiş yeni ərazilər hesabına beşinci monqol ulusu - Hülakülər (Elxanilər) dövləti yaradıldı. Bu dövlət Azərbaycanda bir əsr (1357-ci ilədək) fəaliyyət göstərdi.

Hülakülər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı olan Qazan xanın ölümündən sonra Hülakülər dövlətinin taxtına onun qardaşı Sultan Ulcaytu (1304-1316) çıxdı. O, Qazan xanın siyasətini davam etdirdi, mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirdi. Gilan və Herat əraziləri onun dövründə istila olundu. Lakin Ulcaytudan sonra Azərbaycanda vəziyyət yenidən pisləşdi. Elxanilər taxt-tacına çıxmış 12 yaşlı Əbu Səidin (1316-1335) dövründə dövlətin idarəsi baş əmir Çobanın ixtiyarına keçdi. Bu, ölkədə feodal çəkişmələrinə təkən verdi. Azərbaycandakı daxili vəziyyətdən istifadə edən qonşu dövlətlər Hülakülərə qarşı mübarizəyə qalxdılar.

1319-cu ildə Hülakülər dövləti (Gürcüstan) ərazisində Əmir Qurumişinin başçılığı ilə mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan qalxdı.

Dövlətin xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsi ciddi şəkil aldı. 1319-1325-ci illərdə Qızıl Orda dövlətinə yürüşlər təşkil olundu və müvəffəqiyyət əldə edildi.

Əbu Səidin azyaşlı olması baş əmir Çobana Elxanilər dövlətinin idarəsini bütünlüklə öz əlinə almağa imkan verdi. Əmir Çoban Elxanilər dövlətinin faktiki hökmdarı oldu. Əbu Səid 1328-ci ildə Çobanilərin nüfuzundan xilas ola bildi, lakin digər feodalın (Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin) başçılıq etdiyi qrupun təsirinə məruz qaldı.

1334-cü ildə Sultaniyyədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar baş verdi və bu çıxışlar çətinliklə yatırıldı. 1335-ci ildə Qızıl Orda xanlarının Azərbaycana növbəti yürüşü oldu. Sultan Əbu Səid dövlətin əsas qüvvələrini qızılordalılara qarşı mübarizəyə səfərbər etdi və Kür çayının sahillərinə gəldi. Bunu eşidən Qızıl Orda xanı Özbək geri çəkildi. Lakin Sultan Əbu Səid çəkişmələr nəticəsində öldürüldü. Onun ölümündən sonra Elxanilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı və parçalandı.

Hülakülər dövlətinin quruluşu və idarə sistemi.

Hərbi-feodal, mütləqiyyət üsuli-idarəsindən ibarət olan Hülakülər dövlətinin təsisi və köçəri monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycanda məskunlaşması ictimai-siyasi həyatın bir sıra sahələri ilə yanaşı, ölkənin dövlət quruluşuna, idarə sisteminə də təsir göstərirdi.

Hülakülər dövlətində ölkənin ali orqanı qurultay hesab olunurdu. Qurultaylar öz vəzifələrinə görə 2 yerə bölünürdü: Böyük qurultay və ümumiyyətlə qurultay (iclas). Böyük qurultaylarda mühüm dövlət əhəmiyyəti kəsb edən məsələlər müzakirə olunurdu: elxanlar seçilir, vilayət hakimləri və mühüm dövlət məmurları təyin olunur,

hərbi, təsərrüfat planları, müharibə, sülh və dini məsələlər müzakirə olunur, dövlət fərmanları təsdiq edilir, əyanlara mükafatlar və ya cəzalar verilir. Böyük qurultaylar ildə bir dəfə çağırılırdı. Onlar 3 gündən 1 ay müddətində uzana bilirdi. Belə məclislərdə bəzən iki min nümayəndə iştirak edirdi. Qurultayın işində iştirak etmək məcburi idi. Müzakirə olunan məsələlər qurultay nümayəndələrinin əksər çoxluğunun iştirakı şəraitində, səs üstünlüyü ilə həll olunurdu. Adi qurultaylarda - iclaslarda nisbətən az əhəmiyyətli cari məsələlərə baxılırdı.

Dövlətin başçısı elxan (və ya sultan) himayəsində olan ərazinin, əhalinin mütləq hakimi idi və onun səlahiyyəti məhdudlaşdırılmırdı. Hülakülər taxt-tacına sahiblik irsi idi. Adətən, atanı oğlu əvəz edirdi. Əslində isə Hülakülər səltənətinə sahib olmaq üçün aşağıdakı üç yoldan istifadə edilirdi: 1) yeni elxan qurultayda seçilirdi; 2) yeni elxan öz sələfinin vəsiyyətinə görə təyin olunurdu; 3) yeni elxan zorla hakimiyyətə yiyələnirdi.

Hülakülər dövlətinin adi idarə sistemində ikinci yeri naib əs-səltənət (səltənət naibi) tuturdu.

Dövlətin idarə sistemində üçüncü yeri ölkənin baş əmiri - əmir ül-üməra tuturdu. Əmarətə ölkə əmirliyi, tümən əmirliyi, minlik və yüzlük əmirlikləri, yarğu (məhkəmə) əmirliyi, eləcə də ali hərbi vəzifələr - inaq, bukavul, tavaçi, yasavul, bəlarquçi, bəxşi və s. daxil idi. İnaqlar hərbi məsləhətçilər idi. Bukavullar divandan ayrılmış ixracatı və yürüşlərdə əldə edilmiş qəniməti hərbi hissələr arasında bölür, ordu hissələrinin təminatı ilə məşğul olurdular. Tavaçilər ümumi səfərbərliklə məşğul olurdular. Yasavullar qoşun hissələrini döyüş meydanlarına aparıb onları döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamalı idi.

Azərbaycanda mülki idarə divan sistemi üzrə aparılırdı. Mərkəzi dövlət aparatında 20-dən artıq divan

mövcud idi. Həmin bölgələrdə mühasibat işləri 7 dəftər əsasında həyata keçirilirdi.

Mərkəzi divanlar vəzirlər tərəfindən idarə olunurdu. Vəzirlər ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətini nizamlamalı, tənəzzül və inkişafın səbəblərini müəyyənləşdirməli, maliyyə məsələlərini həll etməli və ilk növbədə, səltənətin, şahzadələrin, onların ailə üzvlərinin təchizatını təmin etməli idilər. Vəzirlərin xüsusi köməkçiləri - müavinləri (naibi-vəzirət) vardı.

Dövlətin ərazisi vilayətlərə, onlar isə öz növbəsində tümənlərə bölünmüşdü. Tümən hərbi və inzibati bölgü baxımından eyni ərazini əhatə edirdi. Azərbaycan müstəqil vilayət kimi 9 tümənə ayrılmışdı və onların hər biri ölkənin iri şəhərlərindən birinin adı ilə, məsələn, Təbriz tüməni, Ərdəbil tüməni, Naxçıvan tüməni və s. adlanırdı.

Vilayətlərin idarəsi hakimlərə həvalə olunmuşdu. Vilayət və şəhərlərdə hərbi canişinlər də mövcud idi. Vilayətlər mərkəzi dövlət idarəsi sistemi çərçivəsində idarə olunurdu. Mərkəzi dövlət aparatındakı bütün divanlar vilayətlər, daha sonra isə şəhərlər üzrə şaxələnirdi.

Ölkənin dini işlərinin idarəsi baş ruhani təşkilatının sərəncamında idi. Bu təşkilata elxanın xüsusi fərmanına əsasən təyin olunan qazi əl-qüzzat (qazılar qazısı) başçılıq edirdi. Mərkəzi dini təşkilatda dörd aparıcı qazi mövcud idi. Onların hər biri islamın ən çox seçilən təriqətlərindən birini (Şafeiləri, malikiləri, hənəfiləri və hənəbililəri) təmsil edirdi. Qazi əl-qüzzat həmin qazıların tərkibindən seçilirdi

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Yarğu və Şəriət məhkəmələri fəaliyyət göstərirdi.

Hülakülər dövlətinin süqutu. Azərbaycanda Çobanilərin hökmranlığı. Əbu Səidin ölümündən (1335)

sonra Hülakülər dövlətində feodal müharibələri şiddətləndi.

Monqol-türk feodalları (xüsusilə Cəlairilər, Çobanilər və Xorasan əmirləri) arasında gedən müharibələr, müxtəlif vilayətlər arasındakı iqtisadi, etnik və mədəni əlaqələrin zəifliyi, əmtəə istehsalının artması və natural təsərrüfat ənənəsinin üstün mövqə tutması, monqollar tərəfindən əsarətə alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi və vaxtaşırı baş verən xarici hücumlar Hülakülər dövlətinin XIV əsrin 40-cı illərinə yaxın öz vahidliyini itirməsinə, onun müxtəlif hissələrə parçalanmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda və qonşu ölkələrdə hakimiyyət Şeyx Həsən Çobaninin əlində cəmlənmişdi. Satıbəy xatunun hərəkətlərindən narazı qalan Şeyx Həsən (Kiçik) onu 1340-cı ildə Süleyman xanla (1340-1344) əvəz etdi.

Şeyx Həsən Çobani 1343-cü ilin axırlarında öldürüldü. Azərbaycanda siyasi vəziyyət kəskinləşdi. Süleyman xan dövləti idarə etmək iqtidarında deyildi. O, Çobani əmiri Məlik Əşrəfi qardaşının əvəzinə baş əmirliyə dəvət etdi.

. Azərbaycanda yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Canı bəy 1357-ci ildə buraya gələrək yerli feodalların müşayiəti ilə Təbrizə daxil oldu və Məlik Əşrəfi edam etdirdi. Məlik Əşrəfin öldürülməsi ilə Çobanilərin Azərbaycanda Hülakülər dövlətinin mühafizəsi uğrundakı mübarizəsi də başa çatdı və Hülakülər dövləti 1357-ci ildə süqut etdi.

1358-ci ilin oktyabr ayında şiddətli döyüşdə Şeyx Üveys Çobanilər üzərində qələbə çaldı və Təbrizə tərəf irəlilədi. Çobani əmirləri şəhəri qarət edib Naxçıvana tərəf çəkildilər. Şeyx Üveys Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi.

Sual 4. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

Monqol işğallarının nəticələri. Monqol işğalı Azərbaycanın iqtisadiyyatına çox ağır zərbə vurdu.

Monqolların birinci və ikinci yürüşləri nəticəsində Ərdəbil, Beyləqan, Marağa, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Xoy, Səlməs, Sərab, Şəmkir, Kağızkonan, Bərdə, Ucan və Qəzvin Şəhərləri daha böyük dağıntılara məruz qaldı. Yalnız Qəzvin Şəhərində 40 minədək insan qətlə yetirildi.

Torpaq siyasəti. XIII yüzilin sonuna kimi Hülakü dövlətinin torpaq siyasəti köçəri moğol əyanlarının arzu və istəyi ilə birbaşa bağlı idi. **Divan torpaqları** Hülakülər çağında da belə adlanmaqda idi. Ancaq bu torpaqlar üzərində mülkiyyət hüququ yüzillərlə mövcud olmuş yerli dövlətlərin ixtiyarından çıxmış, Hülakü dövlətinin xəzinə, hökmdar və sülalə torpaqlarına çevrilmişdi. Bütün bunlara görə divan torpaqlarının ərazisi kiçilir, onun hesabına xüsusi mülklər və **iqta (bəxşiş)** torpaqları genişləndirirdi. **Divani** və **incu** torpaqlarının əyanlara paylanması Qazan xanın hakimiyyəti illərində də davam etmədə idi.

İncu torpaqlarının birbaşa elxanın özünə məxsus olanları incu – yi xass və ya xass – incu adlanırdı. Bu torpaqlar mahiyyətə moğol çağından öncə olmuş mülk – padşah və ya xalisə (xəzinəyə vergi ödəncindən azad edilmiş “təmiz torpaq” deməkdir) torpaqlarından seçilmirdi.

İncu torpaqları içəri keçə bilər, bəxşiş edilə, alqı – satqıya qoyula bilərdi. İncu sahibi bu torpaqdan vergi toplamaq hüququnu da birsinə bağışlaya, yəni mükatiyə verə bilərdi.

Vəqf torpaqları Elxanilər dövlətində çətin dəyişmələr ilə qarşılaşmışdır. Bütperəst, islama

düşmən olan ilk altı elxan çağında vəqf torpaqları, ümumən vəqflərin varı çox geniş ölçüdə zəbt olunmaqda idi. Yeddinci elxan Qazan xan islami dövlət dini kimi qəbul etdikdən sonra bu torpaqların vəqflərə qaytarılması başlandı. Ancaq moğolların əlində hələ də çoxlu vəqf torpaqları qalmaqda idi.

Torpaqların bir qismi kənd icmalarının əlində idi. Bunlara camaat torpaqları deyilirdi. Bu torpaqlar əslində icma mülkləri hüququ qazanmışdı, dövlət divanı və ya ayrı – ayrı torpaq sahibləri xeyrinə mükəlləfiyyət daşıyırdı.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. XIII əsrin 30-50-ci illərində monqolların tətbiq etdiyi ağır vergi siyasəti ölkə iqtisadiyyatına yeni zərbə vurdu. Monqol hökmdarları vergilərin yığılmasında istifadə olunan üsulların, zorakı tədbirlərin faydasızlığına əmin olduqdan sonra vergi sistemində müəyyən qayda yaratmağa cəhd etdilər. 1254-cü ildə Münke xanın sərəncamı ilə bütün Monqol imperiyası hüdudlarında əhalinin ümumi siyahıyaalınması keçirildi.

XIII-XIV əsrlərin mənbələrindən məlum olur ki, bu dövrdə zəhmətkeş əhalidən dövlət və feodalların mənafeyinə 45 adda müxtəlif vergi və mükəlləfiyyət tələb edilirdi.

Monqol işğalçılarının tətbiq etdiyi ağır vergilərdən biri də qopçur (monqol dilində "otlaq" mənasına gəlir) idi. Bu vergini əvvəllər köçəri maldarlar ödəyirdilər (hər 100 baş mal-qaradan 1 baş heyvan alınır). Tədricən qopçur can vergisinə çevrilərək şəhər və kəndlərin oturaq əhalisinə də şamil edildi. Qopçurun tətbiq edilməsi müsəlman hüququna (şəriətə) zidd idi. Şəriətə görə, can vergisi yalnız müsəlman olmayan əhalidən alınardı.

Tamğa vergisi pulla ödənilirdi və onun məbləği çox yüksək idi. Tamğanın iki növü mövcud olmuşdu: böyük və kiçik tamğa.

Əvvəllər olduğu kimi, bu dövrdə də ticarət karvanlarından yol haqqı - bac alınırdı.

Poçt xidmətinin ehtiyaclarını ödəmək üçün kəndlilər xüsusi mükəlləfiyyət daşıyırdılar: onlar rabitə məntəqələrini at, ulaq, qatır və digər nəqliyyat vasitələri ilə təmin etməli idi.

Bağlardan xüsusi xərac alınırdı. Bu xərac bağbaşı (farsdilli mənbələrdə "bağşomare") adlanırdı.

Tərx adlanan mükəlləfiyyət əhali üçün ağır idi. Bu mükəlləfiyyətə əsasən əhali dövlət anbarlarında yığılıb qalmış izafi kənd təsərrüfatı məhsullarını bazar qiymətlərindən yüksək qiymətə almalı olurdu

Qazan xanın islahatları. Dövlət xəzinəsinin, feodalların gəlirinin azalması Eixani hökmdarı Qazan xanı (1295-1304) daxili siyasət istiqamətini əsaslı surətdə dəyişməyə, bir sıra mühüm islahatlar keçirməyə məcbur etdi. Qazan xan, onun ardınca isə monqol hərbiçilərinin əksəriyyəti fəth olunmuş ərazidə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün islamı qəbul etdilər. İslam yenidən dövlət dini səviyyəsinə yüksəldi. Müsəlman müqəddəslərinə məxsus olan vəqflərə, dini təşkilatlara, ruhanilərə geniş torpaq sahələri bağışlandı.

Qazan xanın həyata keçirdiyi islahatların əsas təşəbbüskarı və həyata keçirəni baş vəzir, təbib, dövrün məşhur tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin idi.

İslahatların əsas hissəsi 1297-1304-cü illər ərzində həyata keçirildi və inzibati aparatın təqribən bütün sahələrini əhatə etdi.

Torpaq islahatı. 1303-cü ildə Qazan xan hərbi feodal əyanlarının mənafeyi naminə xüsusi fərman vermişdi. Bu fərmana əsasən dövlət torpaq mülkiyyəti

(divani) fondundan onlara iqta hüququnda sahələr verilməyə başlandı. Türk-monqol mənşəli feodallar Muğan, Şirvan və Arranda geniş iqta sahələrinə malik oldular.

1303-cü il fərmanına əsasən kəndlilərin bir yerdən digər yerə keçməsi qadağan olunmuşdu. Kəndli torpağa təhkim edilmişdi. Lakin qaçmış kəndlilərin əksəriyyəti keçmiş məskənlərinə qayıtmadı. Onları zorla qaytarmaq isə torpaq sahiblərinə müyəssər olmadı.

Vergi islahatı. Baş verə biləcək müxtəlif qeyri-qanuni əməllərin aradan qaldırılması üçün Qazan xan Elxanilər dövlətinin bütün maliyyə vergi sisteminin yenidən qurulması siyasətini yeritməyə başladı. Vergi verməli olan əhalinin siyahısı tərtib olundu, vergilərin növləri, məbləği və vaxtı dəqiq müəyyən edildi.

Həyata keçirilən islahata əsasən xərac və qopçur vergilərinin məbləği, ödənilmə vaxtı, qaydası müəyyən edilmişdi. Dövlət torpaqlarından alınan xərac vergisi məhsulun 60 faizini təşkil edirdi, xüsusi torpaq sahələrində isə əldə olunan məhsulun 10 faizi xərac vergisi şəklində ödənilməli idi. Vergi alınarkən tərk edilmiş, uzun müddət ərzində becərilməmiş torpaq sahələrini becərənlərə güzəştlər edilirdi.

Pul islahatı. Bütün Hülakülər dövləti miqyasında sikkə zərb olunması işində vahid qayda bərqərar edildi. 1301-1302-ci illərin islahatı nəticəsində dövlət ərazisində vahid ölçü və çəki sistemi tətbiq olundu. Təbrizdə mövcud olmuş çəki və ölçü vahidlərindən nümunə kimi istifadə edilirdi.

Rabitə islahatı. Yam (bu və ya başqa yüklərin qoşqu heyvanları və ya arabalarla daşınması) və poçt mükəlləfiyyətləri kəndlinin üzərindən götürüldü. Vahid rabitə sistemi yaradıldı. Başlıca yollarda üç fərsəxdən

bir yam (dayanacaq) açıldı. Yam əmirlərinin ixtiyarına istənilən sayda qulluqçu və atlar verildi.

Qazan xanın islahatları Azərbaycanda şəhər həyatının müəyyən dirçəlişinə, ticarətin canlanmasına yardım etdi. Lakin bu islahatlar tam şəkildə həyata keçirilmədi. Bunun üçün o dövrdə obyektiv şərait də yox idi. Qazan xanın islahatları ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edə bilmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Bakı,1998. 7 cilddə, III cild. səh. 14-73
2. Azərbaycan tarixi. Bakı,1996. səh. 271-299
3. Azərbaycan tarixi. Dərslik, I cild. Bakı, 1994. səh. 322-346
4. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005. səh. 4-14
5. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1983.
6. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı,1997.
7. Onullahi S. XIII - XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı,1982.
8. Məmmədov Z.C. Azərbaycanda XI - XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, 1978.
9. Piriyev V. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-ci illər). Bakı, 1978

MÖVZU № 7: «AZƏRBAYCAN XIV ƏSRİN SONU – XV ƏSRDƏ»

PLAN

1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanca ictimai-siyasi vəziyyət. Teymur və Toxtamışın Azərbaycana hücumları. Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəllərində
2. Qaraqoyunlu dövləti.
3. Ağqoyunlu dövləti.
4. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti

Sual 1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Teymur və Toxtamışın Azərbaycana hücumları. Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəllərində

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında. Cəlairilər hələ XIII əsrin ortalarında Hülakü xanın Yaxın Şərqi ölkələrinə yürüşündə iştirak etmiş, Cənubi Qafqaza gəmişdilər. Onların nümayəndələri Hülakülər dövlətinin hərbi və inzibati idarələrində xidmət etmişlər. Şeyx Həsən Cəlairi XIV əsrin birinci rübündə Rumda hakim idi. O, 1336-cı ildə Oyrat qəbiləsindən olan Əmir Əli Padşaha və onun taxta çıxardığı Musa xana qalib gələrək, Hülakü Məhəmməd xanı Rumda padşah elan etdi və bir müddətdən sonra Təbrizə daxil oldu. O, Azərbaycanı və İraqı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

1340-cı ildə Şeyx Həsən Cəlairi özünü padşah elan etdi və beləliklə, Bağdadda Cəlairilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Azərbaycan ərazisi Şeyx Həsən Cəlairinin ölümündən sonra, 1359-cu ildə onun oğlu Şeyx Üveys tərəfindən Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu Sultan Hüseynə (1374-1382) qismət oldu.

Sultan Hüseynin qardası Sultan Əhməd oturaq əhalinin və yerli feodalların narazılığından istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnməyə səy göstərdi. O, 1382-ci ildə qardaşını öldürərək taxtda oturdu və 1410-cu ilə qədər (fasilələrlə) Azərbaycanda hökmranlıq etdi.

Sultan Əhmədin hakimiyyətə gəlməsi dövlətin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gətirmədi. Feodal müharibələri davam edirdi. Ona qarşı çıxmış qardaşlarının qiyamını yatıran sultan Əhməd Cəlairilər dövlətinin bütün ərazisi 1384-cü ildə yenidən öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi.

Cəlairilər 1386-cı ildən Teymurun ölümünədək (1405) Azərbaycanda öz siyasi qurumlarını bərqərar edə bilmədilər.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi siyasi vəziyyətində bir sıra mühüm amillər əsaslı rol oynadı. Bunlardan ən başlıcası Azərbaycanın və qonşu ölkələrin Teymurun və Toxtamışın dağıdıcı basqınlarına məruz qalması idi.

XIV əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycandakı siyasi qeyri-sabitlik Əmir Teymurun və Toxtamışın bu ölkəyə hücumu üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Teymur 1385-ci ildə bir sıra qonşu dövlət başçalarına məktub göndərdi və onlardan tabe olmağı tələb etdi. Xorasan hakimi Şahvəli ətraf vilayətlərin hakimlərinə (o cümlədən Azərbaycan hökmdarı Cəlairi sultanı Əhmədə) xəbər göndərərək Teymura qarşı birləşməyi təklif etdi. Lakin o, müsbət cavab almadığı üçün müharibə meydanında tək qaldı və məğlub oldu.

Teymurun Xorasanı tutub Azərbaycana tərəf irəlilədiyini eşidən Sultan Əhməd ona qarşı qoşun göndərdi, lakin Sultaniyyə ətrafındakı vuruşmada məğlubiyyətə uğradı. Sultaniyyə şəhərini almış Teymur Orta Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar Səmərqəndə qayıtdı.

Cəlairilər dövlətinin zəifləməsi, Sultan Əhmədin Bağdadda olması və Teymurun Səmərqəndə qayıtması nəticəsində yaranmış əlverişli vəziyyətdən istifadə edən Qızıl Orda xanı Toxtamış 1385-ci ildə 90 minlik ordu ilə Dərbənddən Şirvana keçərək Azərbaycana soxuldu. Təbriz mühasirəyə alındı. Təbrizlilər şəhərin müdafiəsinə qalxdılar. Şəhərdə xəndəklər qazıldı, səngərlər yaradıldı. Toxtamış Şəhərin möhkəm müdafiə olunduğunu görüb danışıqlar apardı və xərac kimi 250 түmən qızıl pul almaq şərti ilə geri çəkilməyinə razılıq verdi. Şəhər əhalisi sülh ümidi ilə silahı yerə qoydu. Təbriz əyanları Toxtamışa veriləcək məbləğin toplanılması ilə məşğul oldular və vəziyyətdən istifadə edən Toxtamış qoşunu Şəhərə buraxdı. Əhalini qarət etməyə başladılar. Təbriz əhalisi 8 gün ərzində işğalçıların zülmünə məruz qaldı. Toxtamış şəhərə yaxınlaşmış Sultan Əhmədin qoşununu geri çəkməyə məcbur etdi. Marağa şəhəri düşmənin əlinə keçdi və qarət olundu. Qızılordalılar iki qismə bölündülər. İşğalçıların bir qismi Mərəndə və Naxçıvana gedib əhalini qarət etdi və şəhərləri dağıtdı, digər hissələr isə Əhər istiqamətində irəlilədi. Hər iki dəstə Qarabağda birləşdi və onlar şimala çəkildilər. Toxtamış Azərbaycandan geri qayıdarkən 200 minə qədər adamı əsir apardı.

Toxtamışın ardınca Azərbaycan 1386-cı ilin baharında yenidən İrana və Cənubi Qafqaza yürüş etmiş Teymurun hücumuna məruz qaldı. Teymurun bu yürüşü tarixdə üçillik yürüş kimi tanınır. O, ilk növbədə, bir sıra əmirlərini Sultaniyyəyə göndərdi. Onlar burada yerli

hakim olan Adillə birləşdilər və Təbrizə gəldilər. Sultan Əhmədin Təbrizdəki əmirlərinin bir qismi Əlincə qalasına, bir qismi isə Bağdada çəkildi. Təbriz Adilin ixtiyarına keçdi. Sultan Əhmədin Təbrizə göndərdiyi qoşun yenidən məğlub olub geri qayıtdı.

Az sonra Adil Teymuru qarşılamaq üçün Həmədana gedərkən Sultan Əhməd bir daha Təbrizə tərəf irəlilədi. O, Marağa vilayətinə daxil olduqda Adilin əmirləri Təbrizi tərk edib geri çəkildilər. Adillə birləşmiş Teymur Ucana çatdıqda Sultan Əhməd düşməne qarşı müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığı üçün Təbrizdən çıxıb Naxçıvana getdi və düşərgəsini tərk edərək oradan Bağdada çəkildi. Təbrizə daxil olmuş Teymur bir müddətdən sonra Naxçıvana getdi və orada, Əlincə qalasının ətəklərində birgünlük vuruşmadan sonra Qarabağa qışlamağa gəldi. Teymur Qarabağda olduğu zaman Şirvanşah İbrahim qiymətli hədiyyələrlə onun yanına gedib öz itaətini bildirərək onunla ittifaq bağladı. XIV əsrin son rübündə Cənubi Qafqazda baş vermiş hadisələr (ilk növbədə Teymurun və şirvanşah I İbrahimin fəaliyyəti) nəticəsində Azərbaycanın şimal-qərb sahələri genişləndi. Tarixçi Şərəfəddin Əli Yəzdinin məlumatına görə, bu dövrdə Azərbaycan ilə Gürcüstan arasındakı sərhəd Debed (Tebeder) çayı boyunca keçirdi.

1387-ci ildə Teymur Toxtamışın Buxara və Səmərqənd üzərinə hücumu ilə əlaqədar Azərbaycanı tərk etməli oldu. O, burada öz şahzadələrindən və yerli əyanlardan ibarət canişinlərini qoydu. Təbriz şəhəri Miranşahın başçılığı ilə Əmir Məhəmməd Dəvati və Qara Bəstama, Sultaniyyə Əxi İranşaha, Marağa Şahəliyə, Pişkin Əmir Şəbli və Hacı Əhmədə tapşırıldı. Lakin tezliklə Teymurun canişinləri arasında çəkişmələr başlandı. Azərbaycanda hakimiyyəti ələ almağa çalışan bir sıra yerli feodal qrupları da mübarizəyə qalxaraq, həm

Teymurilərlə, həm də öz aralarında toqquşurdular. Sultan Əhmədin Təbrizdə hakimiyyətini bərqərar etməyə çalışan əmirlər, Mahmud Xalxalının idarə etdiyi feodal qrupu, Qara Yusifin başçılığı ilə Qaraqoyunlular, Marağa hakimi Yadigar Şahın dəstələri və hakimiyyətdə möhkəmlənməyə can atan Teymuri əmirləri bu çəkişmələrin başlıca iştirakçıları idi.

Azərbaycanı zəbt etmiş Teymur Sultan Əhmədə tabe olmaq barədə məktub yazdı, lakin rədd cavabı aldı. Buna görə də o, Bağdada hücum keçdi, oranı qarət etdikdən sonra geri qayıdıb Əlincəyə qoşun göndərdi. Qalanın müdafiəçiləri mərdliklə döyüşüdürlər. Teymur qalanın mühasirəsini daha da gücləndirdi və bütün giriş yollarını nəzarət altına aldı. Əmir Teymur Gürcüstana yürüş etdi, oranı viran qoydu və 1393-cü ildə Şəki vilayətinə soxuldu. Şəki hakimi Seydi Əli düşməne müqavimət göstərə bilmədiyi üçün qaçdı. Teymur buradan Muğana qayıtdı və Mahmudabadda qışladı. 1395-ci ilin baharında Teymur Dərbəndi keçərək Qızıl Orda üzərinə hücum etdi. Şirvanşah İbrahimin və Marağa hakimi Əmir Yadigarın iştirak etdiyi bu yürüşdən 1396-cı ilin baharında qələbə ilə qayıtmış Teymur şimal sərhədlərinin qorunması məqsədilə Dərbəndin müdafiə istehkamlarını daha da möhkəmləndirdi. Şirvanşah İbrahim Şirvanın hakimi kimi tanındı və o da şimal sərhəddinin müdafiəsi ilə məşğul oldu.

Əlincə qalası istisna olunmaqla, bütün Azərbaycanı zəbt etmiş Teymur oğlu Miranşahı Dərbənddən Bağdada, Həmədandan Ruma qədər olan böyük bir əraziyə hakim təyin etdi və Səmərqəndə qayıdaraq Hindistan səfərinə getdi.

Miranşahın yeritdiyi mənfur siyasət bir çox feodalların və xalq kütlələrinin narazılığına səbəb olurdu. Azərbaycanda və Cənubi Qafqazda baş verən

hadisələrdən xəbərdar olmuş və Miranşahın vəziyyəti nizamlamaqda acizliyini hiss etmiş Teymur Hindistan səfərindən qayıtdıqdan sonra (1399-cu ilin sentyabr ayında) Azərbaycana yürüş etdi. Bu yürüş tarixdə "Yeddiillik müharibə" adlanır.

Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtdı və 1405-ci ildə vəfat etdi. Azərbaycan bu dövrdə Miranşahın oğlu Mirzə Ömər in ixtiyarında, Şirvan isə İbrahim in hakimiyyəti altında idi.

Teymurun ölümündən sonra onun imperiyası daxilində çəkişmələr başlandı və "Teymur vəliəhdliyi" uğrunda feodal müharibələri şiddətləndi. İmperiyanın mərkəzində baş vermiş hadisələr ətraf vilayətlərə də təsir göstərdi. Azərbaycan hakimi Mirzə Ömər Teymurun ölüm xəbərini alan kimi öz adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirməklə imperiyanın təsirindən çıxmağa səy göstərdi. İmperiyanın bir çox ərazilərində azadlıq hərəkatı genişləndi. Vəziyyətdən istifadə edən şirvanşah İbrahim tabeçilikdən imtina etdi, tam müstəqillik qazandı. Teymurilər Şirvanın müstəqilliyini tanımalı oldular.

Şirvan vilayəti əsrlər boyu Şirvanşahlar tərəfindən idarə olunurdu. XIII əsrin əvvəllərində Şirvan dövlətini şirvanşah Gərşasb idarə edirdi. Onun dövründə monqol qoşunları Cəbə və Subutayın başçılığı ilə Şirvana soxuldu. Monqollar Şamaxını ələ keçirdilər və dağıtdılar.

1225-ci ildə şirvanşah Gərşasbın oğlu Fəribürz atasına qarşı çıxdı, onu hakimiyyətdən məhrum etdi və ölkədən qovdu. Gərşasb gürcü feodallarından yardım alaraq Şirvan üzərinə yeridi, lakin məğlubiyətə uğradı. Fəribürzün hakimiyyəti ordu və xalq tərəfindən müdafiə olundu. O, Şirvanı XIII əsrin ortalarına kimi (1244) idarə etdi. Fəribürzün hakimiyyəti dövründə Azərbaycana yürüş etmiş Xarəzmşah Cəlaləddin onunla sazişə girdi. Cəlaləddinlə bağlanmış müqaviləyə əsasən şirvanşahlar

xərac ödəməli oldular. Lakin şirvanşahlar 1227-ci ildə Cəlaləddinə vergi verməkdən də imtina etdilər və monqolların ikinci yürüşünə kimi müstəqil fəaliyyət göstərdilər.

1231-ci ildə Cormağunun başçılığı ilə Azərbaycana ikinci dəfə gəlmiş monqollar Şirvanı da zəbt etdilər. Şirvanşahlar monqolların hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur oldular və tədricən asılı vəziyyətə düşdülər. XIII əsrin 50-ci illərində şirvanşah II Axsitan dövləti idarə etməyə başladı.

XIV əsrin birinci yarısında Şirvanı Keyqubad və Kavus idarə etmişlər. Şirvanşahların istiqlal mübarizəsi XIV əsrin 40-cı illərinə doğru Şirvanın müstəqil dövlət kimi fəaliyyət göstərməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə Şirvanın hökmdarı Keyqubadın oğlu Kavus idi. O, feodal müharibələrində fəal iştirak etdi və Şirvanın müstəqilliyinə nail oldu. 1338-ci ildə (Azərbaycanda Çobani feodal qrupu ağalığa başladığı vaxt) şirvanşah Kavus Çobanilərə tabe olmadı və Şirvanı müstəqil surətdə idarə etdi. 1345-ci ildə Çobani Məlik Əşrəf Qarabağda şirvanşah Kavusla danışıqlar apararkən onu məhv etmək və Şirvanı ələ keçirmək qərarına gəldi. Kavus bundan xəbər tutdu və Şirvana qayıtdı. Şirvanşahlarla Çobanilərin münasibətləri daha da kəskinləşdi. Məlik Əşrəf 1347-ci ildə Şirvana yürüş etdi. Vəziyyətdən xəbər tutan şirvanşah Kavus Kür çayının sahilinə qoşun yeritdi və Çobaniləri geri çəkilməyə məcbur etdi. Tərəflər arasında sülh danışıqları oldu və Əşrəf Təbrizə qayıtdı. Lakin 1348-ci ilin axırlarında o, Qarabağa gəldi və yenidən Şirvana hücum etdi. Kavus və atası Keyqubad Çobanilərə müqavimət göstərə bilməyərək qalalarda möhkəmləndilər. Şirvanşah Kavus Çobanilərin ağalığını qəbul etməli oldu. Lakin şirvanşahlar Çobanilərə qarşı mübarizəni davam etdirdilər və bu məqsədlə şimal

qonşuları olan Qızıl Orda xanı ilə əlaqəyə girdilər. Qızıl Orda xanı Canı bəy 1357-ci ildə Şirvan ərazisini maneəsiz keçərək Təbrizə daxil oldu. Şirvanşah Kavus da Canı bəylə Təbrizə gəldi və Çobani əmiri Əşrəfin öldürülməsində yaxından iştirak etdi. Kavus Arran feodallarına hərbi yardım göstərdi və oğlu Novdarı qoşunla Arrana göndərdi. Novdar Arran feodalları ilə birləşib Çobanilərə qarşı vuruşmağa başladı. Lakin Çobani əmiri Əxicuq Arranı və Qarabağı öz tabeliyinə ala bildi, Kavus isə Şirvana qayıtdı.

Şirvanşahlar Azərbaycan vilayətləri Cəlairilər dövləti tərəfindən istila edildikdən sonra da müstəqillik uğrunda mübarizə apardılar. 1364-cü ildə şirvanşah Kavus Cəlairilərə qarşı üsyan qaldırdı. Cəlairi sultanı Şeyx Üveysin 1367-ci ildə Bağdada səfərindən fursət kimi faydalanan Kavus bu müddət ərzində iki dəfə Təbrizə yürüş etdi, Arranı və Cənubi Azərbaycanı onların hakimiyyətindən azad etməyə cəhd göstərdi. Lakin Şeyx Üveys Azərbaycana qayıtdığı vaxt Kavus Şirvana dönməyə məcbur oldu. Şeyx Üveysin Şirvana hücumu zamanı Cəlairilərə müqavimət göstərə bilməyən Kavus qalalarda möhkəmləndi. Cəlairilər 3 ay ərzində Şirvanda qalıb əhalini qarət etdilər. Cəlairi əmiri Bayram bəy Kavusu Üveysin yanına gətirdi. Kavus 3 ay həbsdə qaldıqdan sonra Üveys onu yenidən Şirvana hakim təyin etdi.

Kavusun ölümündən (1372) sonra onun oğlu Huşəng Şirvanı idarə etməyə başladı. O, Cəlairi hökmdarının etibarını qazandı və Sultan Əhmədlə ona qarşı çıxmış Bayazidin arasında münasibətlərin nizama salınmasına nail oldu.

1382-ci ildə Şirvanşah Huşəng öldürüldü. Hakimiyyətə Şeyx İbrahim gəldi (1382-1417). Onun hakimiyyəti dövründə Şərq ölkələrində siyasi vəziyyət

kəskinləşdi. Teymurun işğalçı yürüşləri ilə əlaqədar olaraq Cəlairilər dövləti tədricən tənəzzülə uğradı. XIV əsrin axırlarında şirvanşahlar şimaldan və cənubdan gözlənilən iki qorxulu təhlükə qarşısında qaldılar. Cənubdan Şərq ölkələrini (o cümlədən Azərbaycanı) zəbt edib irəliləməkdə olan Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Orda xanı Toxtamışın həmlələri Şirvanın daxili və xarici vəziyyətinin gərginləşməsinə səbəb oldu.

1385-ci ildə Qızıl Orda xanı Toxtamış 90 minlik ordu ilə Şirvana daxil oldu və əhalini qarət edərək, Azərbaycanın cənub ərazisinə soxuldu.

Şirvanşah I İbrahimin birləşdirmə siyasəti. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Teymuri hakimiyyəti altından çıxması və birləşməsi üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. O zaman beynəlxalq mübarizələr meydanında Azərbaycan üçün təhlükə yarada biləcək qüvvə yox idi. Teymurun vəfatından sonra (1405) onun işğalçı siyasəti nəticəsində yaranan Teymurilər dövləti tezliklə dağılmağa başladı. Müxtəlif ölkələrdə hökmranlıq edən Teymuri şahzadələri arasındakı ixtilaflar nəticəsində bir sıra əyalətlər bu xanədanın təsir dairəsi altından çıxmış, müstəqillik qazanmışdı. Teymurilər arasındakı feodal hərəc-mərcliyi davam edirdi. Bu vəziyyət Azərbaycanda da hökm sürməkdə idi. Hələ atası Teymurun sağlığında Azərbaycandakı hakimiyyətindən (Qarabağ və Muğan istisna olmaq şərti ilə) kənar edilmiş Miranşah atasının ölüm xəbərini eşidən kimi bir sıra əyalətlərdə hökmranlıq edən doğma oğlu Mirzə Ömərə qarşı müharibəyə başladı. Bu işdə marağı olan Mirzə Əbubəkr də kiçik qardaşının əleyhinə atası Miranşahla birləşdi. Bu çekişmələr və döyüşlər nəticəsində Teymurilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti zəifləməyə başladı. Ölkədə xalq kütlələri arasında xarici əsarətdən azad olmaq meylləri qüvvətləndi. Təbriz, Marağa və

Qarabağda həyəcanlar artdı. Müxtəlif əyalətlərin birləşməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın müstəqilliyini qorumaq və yadellilərin iştirakı olmadan hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmək üçün I İbrahim ciddi fəaliyyətə başladı. O, Bərdə yaxınlığında Teymuri dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri ilə sülh sazişi bağlamış və bu sazişdə Şirvanın daxilən müstəqil olduğu qeyd edilmişdi.

İbrahim tezliklə Şəki, Dərbənd, Qəbələ şəhərlərində də (Qarabağ düzənliyinə qədər) öz nüfuzunu möhkəmləndirmiş, müttəfiqi olan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Şəki hakimi etmişdi.

I İbrahim feodal təbəqələrinin mənafeyini güdmək və bütün Azərbaycanda müstəqil hakim olmaq niyyəti ilə ölkəni dağıntılardan xilas etməyə cəhd göstərdi. O, yaranmış Şəraitə nəzərə alaraq müxtəlif siyasi qrupların vəziyyətindən bacarıqla istifadə etdi, çoxdan nəzərdə tutduğu məqsədin - Araz çayının cənubunda yerləşən torpaqların Şirvan ətrafında birləşdirilməsi planının həyata keçirilməsi üçün qətiyyətlə fəaliyyətə başladı.

1406-cı ilin may ayında şirvanşahın döyüşçüləri maneəsiz Təbrizə daxil oldular. Təbrizin I İbrahimin əlinə keçməsi Azərbaycan torpaqlarının vahid hakimiyyət altında birləşməsi demək idi.

1406-cı ilin iyulunda Şirvandan gələn döyüşçülər Təbrizi tərk etdilər və beləliklə, Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda I İbrahimin etdiyi ilk cəhd uğursuz oldu. İkinci cəhd isə 1410-cü ildə edildi. Həmin ilin birinci yarısında Azərbaycanın cənub ərazilərində Sultan Əhməd Cəlairinin rəsmi hökmdar olmasına baxmayaraq, Qara Yusifin də xüsusi nüfuzu və təsiri var idi. Qara Yusifin iştirakı olmadan Azərbaycanda hakim olmaq meylinə düşən Sultan Əhməd Qara Yusifin Ağqoyunlu köçəri qəbilələrinin başçısı Qara Osmanla döyüşə getməsindən

istifadə etdi və Təbrizə qoşun yeritdi. O, eyni zamanda Şirvanşahdan kömək göstərməsini xahiş etdi. I İbrahim oğlu Kəyumərsin başçılığı altında Təbrizə qoşun yolladı.

Qara Yusifin Şirvana da hücum edəcəyini başa düşən I İbrahim Təbrizə qoşun göndərməklə həm Cəlairilərlə müttəfiq olar, həm də Azərbaycanda qalıb öz mövqeyini möhkəmləndirə bilərdi. Lakin hələ Şirvan qoşunu gəlib çatmamış, 1410-cu il avqustun 30-da Şənbi-Qazan yaxınlığında Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında baş verən həlledici döyüşdə Cəlairilər məğlub edildilər. Beləliklə, Şirvanşah I İbrahimin Cənubi Azərbaycan vilayətlərini Şirvana birləşdirmək üçün etdiyi ikinci cəhdin də səmərəsi olmadı.

Qara Yusif və I İbrahimin hərbi hazırlıqları iki il davam etdi. 1412-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Kür çayının sahilində Qaraqoyunlu və Şirvan qoşunları arasında böyük döyüş baş verdi. Qara Yusif tərəfində Qarabağın, Muğanın və Naxçıvan əyalətinin sayca çox olan qoşunları, I İbrahimin tərəfində isə 2 min atlı ilə ona qoşulmuş II Konstantinin məhdud miqdarda aznaurları (hərbçiləri) döyüşürdülər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində Şirvanşah I İbrahim, onun oğulları, qardaşları, əmirləri və məşhur sərkərdələri, habelə II Konstantin əsir alındılar. Tezliklə gürcü çarı və 300 aznaur edam edildilər, I İbrahim isə 1413-cü ilin baharında həbsdən azad olundu və Şirvana qayıtdı.

Sual 2. Qaraqoyunlu dövləti.

Qaraqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular qədim oğuz tayfalarından biridir. Qaynaqlar Qaraqoyunlu elinin soykökünün Oğuz xaqanın oğlu Dəniz xanla bağlı olduğuna şəhadət verir. Bu ulusun tərkibinə daxil olan türk boylarının VII əsrdən etibarən Azərbaycanda

məskunlaşması heç bir şübhə doğurmur. Kökləri tarixi Türküstan torpaqları ilə bağlanan qaraqoyunlu ulusu XI-XIII əsrlərdən «türkman» etnonimi ilə adlanmışlar. Bir çox oğuz oymaqlarını birləşdirən bu ulusun tarixində qaraqoyunlularla yanaşı Soqdlu, baharlu, Duharlu, qaramanlı, Alpavut, Cəgirli, Aynili, Hacılı, Ağacəri, Dügərli, Bayramlı ellərinin mühüm xidmətləri olmuşdur. Qaraqoyunlu ulusunda Baharlu və Saadlu boyları xüsusi rol oynamışdılar. Qaraqoyunlu hökmdarlarının Baharlu nəslinə məxsus olması, XIV-XVII əsrlərdə Göyçə mahalının Çuxur-Səəd adlanması heç də təsadüfi deyildir.

Qaraqoyunluların Azərbaycanın siyasi tarixi səhnəsinə çıxması XIV əsrin II yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə Van gölü ətrafında və Ərçışidə kompakt şəkildə yaşayan Baharlu oymağına Bayram Xoca Cəlairi hökmdarı Sultan Üveysin sarayında nüfuz sahiblərindən biri olmuşdu. Onun oğlu Qara Məhəmməd Sultan Əhmədlə qohumluq əlaqəsi yaradaraq mərkəzi Van şəhəri olan Qaraqoyunlu bəyliyini yaratmışdır. Qaynaqların məlumatına görə qara Məhəmməd 1387-ci ildə Çapaqçur savaşında Teymurun qoşunlarını məğlub etdikdən sonra 1388-ci ildə müvəqqəti olaraq Təbrizi ələ keçirmiş və bu hadisədən sonra Qaraqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda mübarizəsi başlamışdır. Qara Məhəmmədin ölümündən sonra Qaraqoyunlu bəyliyində hakimiyyət onun oğlu Qara Yusifin (1389-1420) əlinə keçmişdi. XIV əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində qara Yusif iki dəfə Təbrizi tutsa da Teymurun hücumlarına duruş gətirə bilməmiş və Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə birlikdə Osmanlı dövlətinə sığınmışdı. 1402-ci il Ankara savaşından sonra Qara Yusif və Sultan Əhməd Məmlük dövlətinə pənah aparmışdılar.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması və genişlənməsi. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda teymurilərə qarşı dura biləcək yeganə qüvvə qaraqoyunlular idi. Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı Qara Yusif ilə Əbubəkr ilk dəfə 1406-cı il oktyabrın 14-də Naxçıvanın qərbində, Araz çayının sahilində toqquşdular. Qaraqoyunluların həmləsinə davam gətirməyən Teymurilər qaçmağa üz qoydular. Xorasan hakimi olan qardaşı Şahruxdan yardım alan Əbubəkr Azərbaycanı ələ keçirmək üçün yeni təşəbbüs etdi. Bundan xəbər tutan Qara Yusif Təbriz ətrafında yerləşən Şənbi-Qazana gəldi. 1408-ci il aprelin 21-də Təbrizin cənubundakı Sədrud adlı yerdə 20 minlik Qaraqoyunlu qoşunu Teymuriləri darmadağın etdi. Miranşah öldürüldü, Əbubəkr isə qaçmağa müvəffəq oldu.

Qara Yusifin Əbubəkr üzərində ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu, Teymurilər imperiyasının böyük bir hissəsi metropoliyadan ayrılmış və bu ərazidə faktiki olaraq qaraqoyunluların hakimiyyəti yaranmışdı. Bu qələbədən sonra, 1409-cu il payızın başlanğıcında Qara Yusif Təbrizə daxil olmuş, Şəki hakimi Seydi Əhmədə qarşı qoşun göndərmişdi. Lakin Qaraqoyunlu sərkərdələri döyüşə yaxşı hazırlanmış Şəki hakiminin hərbi qüvvələrinə hücumla cəsarət etməmiş və Şirvanın bəzi yerlərini qarətlə kifayətlənərək geri qayıtmışlar. Qara Yusif öz siyasi məqsəd və fəaliyyətini Cənubi Azərbaycanla məhdudlaşdırmırdı. O, lap əvvəldən Azərbaycanın şimal hissəsini də özünə tabe etmək istəyirdi. Şəki və Şirvana göndərilmiş Qaraqoyunlu qoşun dəstələrinin fəaliyyəti buna sübutdur.

1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında, Əsəd qəsəbəsi kənarındakı döyüşdə keçmiş müttəfiqi

Cəlairi Sultan Əhmədi məğlub etmiş Qara Yusif ona hakimiyyətin yeni sülaləyə keçməsinə qanuniləşdirən sənədlərə qol çəkirdi, Sultan Əhməd Qara Yusifin oğlu Pırbudağı öncədən oğulluğa götürmüşdü. Bu məsələni Sultan Əhmədə xatırladan Qara Yusif Azərbaycanın Pırbudağa verilməsi haqqında yarıq yazdırdı. 1411-ci ildə Qara Yusif Təbrizdə Azərbaycan əyanları və Qaraqoyunlu əmirlərinin məclisində Pırbudağı "sultan" elan etdi, lakin dövlət işlərini bütövlükdə öz əlində saxladı. Beləliklə, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Azərbaycanın Kürdən cənubdakı ərazisi, Ermənistan, Anadolunun Şərqi vilayətləri və İraq-İ Ərəb bu dövlətin daxilində idi.

Qaraqoyunlu dövlətinin ən güclü düşməni Xorasanda qərar tutmuş Teymuri hökmdarı Şahrux idi. 1419-cu ildə Qara Yusif böyük ticarət əhəmiyyəti olan Sultaniyyə və Qəzvinə tutdu. Qaraqoyunluların Şərqi irəliləməsi Şahruxu qəti tədbirlərə əl atmağa sövq etdi. O, 1420-ci ildə yayda 200 minlik qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Lakin Qara Yusif də geniş hərbi hazırlıq görmüşdü: atlı qoşunla yanaşı burada ilk dəfə olaraq piyada döyüşçülər (Təbriz vilayətinin oturaq əhalisi, kəndlilər) ordu sıralarına cəlb edilmişdilər. Şahruxun Təbrizə göndərdiyi elçisinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi, Qara Yusifin döyüş məqsədilə paytaxtdan çıxması xəbəri Şahruxun ordusunda böyük həyəcan və təlaş doğurmuşdu. Şahrux qüdrətli sərkərdə kimi geniş şöhrət tapmış Qara Yusifdən ehtiyat edirdi.

Qara Yusif yaxşı silahlanmış güclü qoşunu üçün baxış təşkil etmişdi. Teymuri tarixçiləri bu ordunun "günəşin zərrələri və buludun damlları qədər saysız-hesabsız" olduğunu göstərir. Lakin əslində Qara Yusifin qoşununun sayı 50 mindən çox deyildi. Təbrizdən

düşmən qarşısına çıxmış Qara Yusif yolda ikən ağır xəstələndi və qəflətən vəfat etdi.

Beləliklə, heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt etdi, lakin Qaraqoyunlu dövləti dağılmadı. Qala Yusifin böyük oğlu İsgəndər Şahruxa qarşı inadlı mübarizəyə başladı. Qaraqoyunlu tayfalarını öz ətrafına yığmış İsgəndər Alaşkert vadisində üç gün davam edən (30 iyul - 1 avqust 1421) qanlı döyüşdə Teymurilər tərəfindən məğlub olundu. Sayı 50 mindən çox olmayan Qaraqoyunlu qoşunları sayca 4-5 dəfə artıq olan Şahruxun hərbi qüvvələrinə qalib gələ bilməzdilər. Teymurilərin qoşununda Hindistandan gətirilmiş döyüş filləri də vardı. Ağqoyunlu əmiri Qara Osman da öz qoşunu ilə Şahruxun ordusuna qoşulmuşdu.

Şahrux Təbrizi tərk etdikdən sonra İsgəndər yenidən buraya gəldi və Qaraqoyunlu dövlətini bərpa etdi (1422-1429).

Şahrux Azərbaycana ikinci səfərini 100 minlik ordu ilə 1429-cu ilin yayında başladı. Qaraqoyunlu İsgəndərlə Şahrux arasında həmin ilin sentyabrın 17-də baş vermiş Səlmas vuruşması iki gün davam etdi. İsgəndərin qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, Şahruxun ehtiyat qüvvələri bu döyüşü də onun xeyrinə həll etdilər.

1430-cu ildə Qarabağda qışlayan Şahrux yanına gəlmiş Əbu Səidi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Əbu Səid Azərbaycan taxtında ancaq 5-6 ay otura bildi. Azərbaycana gəlmiş İsgəndər Əbu Səidi ələ keçirib öldürdü və yenə hakimiyyəti öz əlinə aldı (1431-1435).

1434-cü ilin ortalarında İsgəndər Şirvan üzərinə qarətçi yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah sığındığı Mahmudabad qalasından Şahruxun yanına öz adamını göndərdi, ölkənin görünməmiş surətdə viran və qarət edildiyini ona xəbər verdi. Xəlilullah eyni zamanda Qara Osmandan da yardım istəmişdi. Ağqoyunlu bəyi dərhal

böyük qoşunla Diyarbəkirdən hərəkət etdi və Ərzurumu mühasirəyə aldı.

Teymuri sülaləsi ilə qohum olan Xəlilullahın yardım istəməsi və Qaraqoyunlu şahzadələri arasında baş verən münaqişələr 1435-ci ildə Şahruxu Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etməyə həvəsləndirdi. Həmin ilin fevralında Reydə qışlayan Şahrux Vanda olan Cahanşahı öz yanına dəvət etdi. Cahanşahın qardaşı İsgəndərə dəfələrlə itaətsizlik göstərdiyini Şahrux yaxşı bilirdi. 1436-cı ilin mayında Şahrux Qarabağı tərk etdi, Ucana gəldi və burada vassallığı qəbul etmək şərti ilə Azərbaycan hökmdarlığını Cahanşaha verdi.

1438-ci ilin baharında Cahanşah bəzi Qaraqoyunlu və Şirvan əmirləri ilə birlikdə Ədəblidən Təbrizə hərəkət etdi. Onunla vuruşmaq üçün İsgəndər də Təbrizdən çıxdı və Sufiyanı keçərək Həft Çəşməyə gəldi. Döyüşdən əvvəl Qaramanlı tayfa başçısı Piri bəyin Cahanşahın tərəfinə keçməsi İsgəndərin qələbəyə olan ümidini tamamilə qırdı və onun hərbi meydanından qaçmasına səbəb oldu. Cahanşah İsgəndərin gizləndiyi Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. Qalada İsgəndər oğlu Şahqubad tərəfindən qətlə yetirildi.

İsgəndərin ölümündən sonra Qaraqoyunlu taxtında onun qardaşı Cahanşah əyləşdi (1438-1467).

1440-cı ildə Cahanşahın Gürcüstana ilk yürüşündə Ərdəbil Şeyxi İbrahim Şeyxşah və Səfəvi təriqətinin müridləri fəal iştirak etdilər. 1441-ci ildə Cahanşah Gürcüstana basqın etdi və gürcü knyazı Vaxtanqın güclü müqavimətinə rast gəldi.

1445-ci ildə Cahanşah Bağdad hakimi olan qardaşı İspəndin ölümündən sonra şəhəri zəbt etdi. Beləliklə, İraq-i Ərəb də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə qatıldı.

Şahruxun ölümü (1447) Cahanşahın əl-qolunu açdı. O özünü müstəqil hökmdar kimi aparmağa başladı, "sultan" və "xaqan" titulları aldı. Elə bu zamandan etibarən Cahanşah öz adına xütbə oxutdurmağa, sikkə vurdurmağa başladı. 1453-cü ilin baharında Cahanşah böyük qoşunla şərqə doğru hərəkət etdi. Onun oğlu Pırbudaq Qum Şəhərini zəbt etdi və İsfahana yönəldi. Qaraqoyunlu qoşunu İsfahanı tutaraq Şiraza yollandı. Bu şəhər müqavimət göstərmədən Cahanşaha tabe oldu.

1454-cü ildə Qaraqoyunlu qoşunu Pırbudağın başçılığı ilə Kirman və Yəzdi zəbt etdi. 1457-ci ildə isə Xorasan hakimi Babur Mirzənin ölümündən sonra taxt-tac çəkişmələrindən istifadə edən Cahanşah İranın şərqiə doğru hərəkət etdi. O, Xəzər sahili ilə irəlilədi, Mazandaran və Astrabadı zəbt etdi. Qaraqoyunlu padşahı Məşhədi və Nişapuru keçərək Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərinə daxil oldu. 1458-ci il iyunun 28-də Cahanşah Teymuri hökmdarı Şahruxun taxtında əyləşdi. Xarici dövlətlərin elçiləri Herata gəlib onu salamlayı, ənam və hədiyyələrini təqdim edirdilər. Lakin həmin ildə Cahanşah Heratı tərk etməli oldu.

60-cı illərin ortalarında Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycandan başqa aşağıdakı əraziləri özündə birləşdirirdi: İraqın hər iki hissəsi, Fars, Girman və Ermənistan. Lakin Cahanşahın qurduğu dövlət daxili çəkişmələr və feodal özbaşınalığı nəticəsində getdikcə zəifləyirdi.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti 1467-ci ilin sonunda süquta uğradı və Azərbaycan zəminində yeni siyasi qurum - Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövləti təşəkkül tapdı.

Sual 3. Ağqoyunlu dövləti.

Ağqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular kimi Ağqoyunlular da qədim oğuz tayfalarından biri olmuşdur. Tarixi «Oğuznamə»lərin məlumatına əsasən oğuz tayfaları hər birində 12 tayfa olmaqla «Boz oxlar» və «Üç oxlar» qollarına bölünürdü. «Üç oxlar» qoluna Ağqoyunlu hakim sülaləsinin də məxsus olduğu Bayanduri tayfası başçılıq edirdi. Ağqoyunlu tayfa birliyinə Bayandurilərle yanaşı Pornak, Əfşar, Bayat, Qacar, Dügər, Çavundar, Mosulu, Çepni, Hacılı və s. oğuz boyları da daxil idi. Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra qaraqoyunlu tayfa birliyinə daxil olan bir çox oğuz elləri də Ağqoyunlulara qoşulmuşdular. XV əsrdə Ağqoyunlu dövlətinin saray tarixçisi olmuş Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi Diyarbəkriyyə» əsərində verdiyi məlumata görə, Ağqoyunlu tayfaları hələ VI-VII əsrlərdə Göycə gölü, Qarabağ, Naxçıvan, Alagöz dağları və Güney Azərbaycanda yaşayırdılar. Monqol işğalları nəticəsində Anadolu, Suriya, İraqa doğru sıxışdırılan Ağqoyunlular Hülakülər dövlətinin süqutundan sonra siyasi tarix səhnəsinə çıxmağa başlamış, Diyarbəkr və ətraf əraziləri öz nəzarətləri altına salmışdılar. XIV əsrin sonunda Ağqoyunlu oymaqlarını birləşdirən Qara Yuluq Osman(1394-1434) Cəlairi-Qaraqoyunlu ittifaqına qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün Əmir Teymurla yaxınlaşmışdı. 1402-ci il Ankara savaşından sonra Qara Osman mərkəzi Diyarbəkr olan Ağqoyunlu bəyliyi yaratmış və öz adından pul kəsdirmişdi. Teymurun ölümündən sonra Qara Yusifin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə siyasi durum Ağqoyunluların əleyhinə kəskin dəyişmişdi. Bununla belə, XV əsrin əvvəllərindən Qaraqoyunlu dövlətinin süqutuna qədər Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu qarşılıqlı bir an belə səngiməmişdi. Qara Osmanın 1434-cü ildə Qaraqoyunlularla savaşda öldürülməsindən sonra Ağqoyunlu bəyliyinə onun

varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızıışması onların siyasi və hərbi gücünü xeyli zəiflətməmişdi. Qara Osmanın oğlu Əli bəy (1434-1444) və nəvəsi Cahangirin (1444-1453) hakimiyyət dövrü siyasi çəkişmə və ara müharibələr dövrü kimi xarakterikdir.

1453-cü ildə qardaşı Cahangiri məğlub edərək Ağqoyunlu bəyliyinə hakimiyyəti ələ alan Uzun Həsən (1453-1478) Ağqoyunlu tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Zəmanəsinin görkəmli siyasətçisi və yenilməz sərkərdəsi olan Uzun Həsən qısa müddət ərzində Ağqoyunlular arasında çəkişmələrə son qoymuş, siyasi və hərbi qüvvəsini gücləndirərək Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı mübarizəyə başlamışdı.

1457-ci ildə Uzun Həsənin Diyarbəkr yaxınlığında Qaraqoyunlu ordusunu məğlub edərək Kürdüstan və Ermənistanı ələ keçirməsi Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu düşmənçiliyini daha da kəskinləşdirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın 1457-1459-cu illərdə Herat yürüşündə olması, sonra isə öz oğlanlarının qiyamlarını yatırması ilə məşğul olması həlledici qarşıdurmanın bir qədər ləngiməsinə səbəb olmuşdu.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması.

Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında əsas döyüş 1467-ci ilin noyabrında Muş düzündə baş verdi. Savaş Uzun Həsənin qələbəsi və Cahanşahın qətlilə başa çatdı. Beləliklə Qaraqoyunlu dövləti faktiki olaraq süqut etdi. Cahanşahın oğlu Həsənəlinin Cənubi Azərbaycanda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etmək cəhdi də bir nəticə vermədi. 1468-ci ilin yazında Uzun Həsən Qaraqoyunluların müqavimətini qıraraq Təbrizi ələ keçirdi və nəticədə Ağqoyunlu sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti rəsmi olaraq bərqərar oldu. Ərazisi, siyasi və hərbi qüdrətinə görə Ağqoyunlu dövləti Qaraqoyunludan daha böyük idi. Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Səfəvilərin

Ərdəbil hakimliyi istisna olmaqla bütün Cənubi Azərbaycan, şimalda Kür çayına qədər bütün Qarabağ, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Ermənistan, Kürdüstan və bütün Qərbi İran daxil idi. Bəzi vaxtlar Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan da Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Təbriz yenə də paytaxt şəhəri oldu.

Azərbaycan xalqı yeni sulalənin hakimiyyətə gəlməsini rəğbətlə qarşılasa da, xaricdə bu heç də adekvat reaksiya doğurmadı. Belə ki, Xorasan hakimi Teymuri hökmdarı Əbu Səid 1468-ci ildə Qaraqoyunluları müdafiə etmək bəhanəsi ilə Azərbaycana hücum etdi. Uzun Həsənin diplomatik bacarığı ilə məşhur olan anası Sara xatun vasitəsilə qarşıdurmanı sülh yolu ilə həll etmək istəyi bir nəticə vermədi. Belə olduqda Uzun Həsən bütün siyasi, hərbi və diplomatik metodları işə salmaqla Azərbaycanın üç əsas siyasi qüvvəsinin: Ağqoyunlu dövlətinin, Şirvanşahlar dövlətinin və Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyətinin Teymurilərə qarşı ittifaq yaratmasına nail oldu. 1469-cu ildə Muğan düzündə baş vermiş döyüşdə müttəfiqlər Teymuri Əbu Səidin qoşunlarını məğlub etdilər və yeni yaranmış Ağqoyunlu dövləti üçün başlıca təhlükələrdən biri aradan qaldırıldı.

Xarici təhlükəni aradan qaldırırdıqdan sonra Həsən padişah mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq, əhali arasında yeni hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirmək və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə bəzi tədbirlər də həyata keçirdi. Bu istiqamətdə atılan addımlardan ən başlıcası yeni «Qanunnamə»nin verilməsi oldu. Yalnız XV yüzillikdə deyil, mənbələrin məlumatına əsasən hətta bütün XVI əsr boyu bəzi dəyişikliklərlə qüvvədə olan bu «Qanunnamə» ilə əhalidən alınan vergilərin növləri dəqiqləşdirildi və onların həcmi azaldıldı. Sənətkarlıq və

ticarətin inkişafı üçün ciddi əngəl olan tamğa vergisinin həcmi yarıya qədər azaldıldı, ticarət karvanlarından alınan gömrük(bac) vergisinin dəqiq reyestri müəyyənləşdirildi. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı altına düşmüş Diyarbək, Bayburt, Mardin, Ərzincan və s. vilayətlərdə qüvvədə olan Həsən padişah «Qanunnamə»si hazırda Türkiyədə Baş Vəkalət arxivində saxlanılır. Həsən padişah Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin təhsilin inkişafına da xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onun dövründə Təbriz saray kitabxanasının fəaliyyəti genişlənməmiş və Təbriz miniatür məktəbinin əsası qoyulmuşdu. Qaynaqların məlumatına görə Həsən padişah «Qurani Kərim»i də Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişdi.

Uzun Həsənin hakimiyyətinin sonuna doğru Ağqoyunlu-Osmanlı savaflarında məğlubiyyət, ara müharibələrinin və hərbi-köçəri əyanlarının qiyamlarının qızıışmasına səbəb olmuş, nəticədə əhalinin vəziyyəti ağırlaşmış, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar gözlənilən nəticəni verməmişdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyətə gəldiyi vaxt Konstantinopolu fəth edən Osmanlı sultanı II Mehmed həm Avropa, həm də Şərqi istiqamətində geniş miqyaslı işğallara başlamış, Qərblə-Şərqi birləşdirən ənənəvi tranzit ticarət yollarını nəzarət altına almaq siyasətini önə çıxarmışdı. II Mehmed Osmanlı ərazisində inkişaf etməkdə olan toxuculuq sənayesini xammal mənbəyi ilə təmin etmək üçün əsas ipək istehsalı mərkəzləri olan İran, Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycanı ələ keçirməyə cəhd edirdi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Şərqi yönəlmiş Osmanlı işğallarının qarşısını almaq, Aralıq və Qara dəniz sahillərində Avropa ölkələri ilə birbaşa tranzit ticarət

əlaqələrini bərpa etmək, Avropa ölkələrindən dövrün hərbi texnikasının son nailiyyətlərini odlu silah, artilleriya əldə etmək, həmçinin Osmanlı dövləti kimi qüdrətli rəqibə qarşı Avropa ölkələrində müttəfiq axtarmaq məqsədi ilə geniş diplomatik fəaliyyətə başlamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətləri arasında qarşıdurma XV əsrin 50-60-cı illərində Trabzon məsələsi ilə əlaqədar yaranmışdı. Əsası XIII əsrin əvvəllərində III Xaç yürüşü zamanı qoyulmuş Trabzon imperatorluğu hərbi-siyasi baxımdan kiçik olsa da, Qara dəniz ticarətində Şərqlə-Qərb arasında əsas körpü kimi mühüm iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Trabzon Ağqoyunlular üçün hərbi-strateji və iqtisadi baxımdan mühüm önəm kəsb edirdi. Belə ki, Trabzon Ağqoyunlu tacirləri üçün Qara dəniz ticarətinə çıxış baxımından mühüm məntəqə olmaqla yanaşı, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlıya qarşı hərbi-strateji müttəfiqi rolunu oynayır. Digər tərəfdən Uzun Həsənin Trabzon imperatoru III Alekseyin bacısı Teodora-Dəspinə ilə evlənməsi bu əlaqələri daha da möhkəmləndirirdi.

Osmanlı hökmdarı II Mehmedin 1460-1461-ci illərdə Qara dəniz sahilində mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyəti olan Trabzonu işğal etmək cəhdləri Ağqoyunlu dövlətinin maraqlarına ciddi zərbə oldu. 1461-ci ildə Trabzona doğru hücum keçən Osmanlı qoşunlarının Qoyluhisar savaşında Ağqoyunlular tərəfindən məğlub edilməsindən sonra başlanmış sülh danışıqları Yassı-Çəmən barışığının bağlanması ilə nəticələndi. Sara xatun bütün diplomatik bacarığını ortaya qoymaqla Osmanlı-Ağqoyunlu savaşını dayandırmağa nail olsa da, II Mehmed Trabzonu işğal etmək fikrindən daşındıra bilmədi. Beləliklə, 1461-ci ilin payızında Trabzonun fəthi ilə Ağqoyunlu dövləti Qara

dənizə yeganə çıxış yolunu və hərbi strateji müttəfiqini itirdi. Bu dövrdə Diyarbəkər və ətraf əraziləri əhatə edən, elə də böyük hərbi potensiala malik olmayan Ağqoyunlu dövləti əsas rəqibi olan Qaraqoyunlu dövləti ilə qarşıdurmada olduğuna görə Trabzonun itirilməsi faktı ilə razılaşmaq məcburiyyətində qalmışdı. II Mehmedin Trabzonu işğal etməsi Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

XV əsrin 50-60-cı illərində Osmanlı işğallarının qərbə doğru genişlənməsi Avropa dövlətlərinin də Şərqdə Osmanlıya qarşı müttəfiq axtarışlarına təkan verdi. Bu istiqamətdə təşəbbüs əvvəlcə Roma papaları, sonra isə Venesiya respublikasına məxsus idi. II Mehmedin Aralıq və Qara dəniz ticarət mərkəzlərini ələ keçirib Şərqlə-Qərb tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya tacirləri üzərinə ağır gömrük vergisi qoymaqla Osmanlı-Venesiya müharibəsinə(1463-1479) səbəb oldu. Məhz bu dövrdən etibarən Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri, xüsusilə də Venesiya ilə geniş diplomatik əlaqələri başlandı.

XV əsrin 60-70-ci illərində Andrea Kornoro, Lazaro Kvirno, Katerino Zeno, İosafat Barbora, Ambrocio Kontarini və s. Venesiya səfirləri Ağqoyunlu sarayında, Hacı Məhəmməd, Həsən Əzən, Murad bəy və digər Ağqoyunlu səfirləri isə Avropa ölkələrində geniş diplomatik danışıqlar aparırdılar. Geniş diplomatik fəaliyyət nəticəsində Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya respublikası, Vatikan, Neapol krallığı, Macarıstan və Kipr arasında Osmanlıya qarşı ittifaq və birgə müharibə planı hazırlandı. Plana əsasən Ağqoyunlu qoşunları Aralıq dənizə sahilinə çıxmalı, Avropadan göndərilən odlu silah və artilleriyanı əldə etdikdən sonra müttəfiqləri ilə birlikdə İstanbula yürüşə başlanmalı idi.

1472-ci ilin yazında Ağqoyunlu qoşunları əldə edilmiş razılığa uyğun olaraq Qeysəriyyə yaxınlığında

Osmanlı ordusunu məğlub edərək Aralıq dənizi sahilinə çıxsa da, Avropa müttəfiqləri vaxtında gəlib çıxmadılar və Beyşehr savaşında məğlub olan Ağqoyunlular Aralıq dənizi sahilini yenidən itirdilər. Beləliklə Uzun Həsənin Avropadan odlu silah almaq və müttəfiqləri ilə Aralıq dənizi sahilində birləşmək planı xristian dövlətlərinin xəyanəti nəticəsində boşa çıxdı. Qışın yaxınlaşması ilə əlaqədar hərbi əməliyyatlar təxirə salınsa da, Ağqoyunlu-Osmanlı savaşlarının yeni səhifəsi 1473-cü ilin yayında bərpa olundu.

1473-cü ilin avqustun 1-də baş vermiş Malatya savaşında Uzun Həsənin tətbiq etdiyi hərbi taktika Ağqoyunlulara uğur gətirsə də 1473-cü ilin avqustun 11-də Otluqbəli(Tərcan çayı sahilində) döyüşündə Ağqoyunlu dövləti məğlub oldu. Ağqoyunluların məğlubiyətinin əsas səbəbləri əsasən müttəfiqlərinin xəyanəti və Osmanlı ordusunun güclü artilleriya və odlu silahlara malik olması ilə bağlı idi. Ağqoyunlu dövləti məğlub olsa da, Osmanlı ordusuna vurulmuş ağır zərbələr onların Şərqə doğru işğallarının qarşısını aldı və II Mehmedin Azərbaycanı ələ keçirmək planı baş tutmadı.

Ağqoyunlu dövlətinin süqutu. Osmanlı dövləti ilə aparılmış ağır savaşlar, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin kəskinləşməsi, hərbi-köçəri əyanların mərkəzdənqaçma meylləri Ağqoyunlu dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. 1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin Şirazda atasına qarşı qiyam qaldırması hərbi-köçəri əyanların separatizm meylinin parlaq nümunəsi idi. Şiraz qiyamı ərəfəsində Təbrizdə olmuş Venesiya səfiri Ambrocio Kontarininin verdiyi məlumatlar dövlətin daxili durumunun qeyri sabit olmasını bir daha təsdiq edir. Uzun Həsən böyük çətinliklə oğlunun qiyamını yatırmış və Uğurlu Məhəmməd Osmanlı sarayına sığınaraq Sultan II Mehmedin qızı ilə

evlənmişdi. Ölkə daxilində siyasi sabitliyi bərpa edən Uzun Həsən 1474-1475-ci illərdə Gürcüstana yürüş edərək Tiflis daxil olmaqla Şərqi Gürcüstanı Ağqoyunlu dövlətinə birləşdirmişdi. Bu Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasət sahəsində demək olar ki, sonuncu uğur oldu. 1478-ci ildə görkəmli siyasətçi, bacarıqlı dövlət xadimi və yenilməz sərkərdə olan Uzun Həsənin ölümü ilə Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü daha da sürətləndi. Doğrudur, Sultan Yaqubun(1478-1490) hakimiyyəti dövrü nisbi sakitlik şəraitində keçsə də, Ağqoyunlular 1480-ci ildə Misir və Suriya hökmdarının qoşunlarını məğlub etsə də bütün bunlar ötəri xarakter daşıyırdı. Belə ki, Sultan Yaqubun ölümündən sonrakı dövr Ağqoyunlu tarixində Bayanduri şahzadələrinin və ayrı-ayrı feodal qruplaşmalarının hakimiyyət uğrunda aramsız müharibələri ilə yadda qalmışdır. 1490-cı ildə tayfa başçılarından olan Sufi Xəlilin yardımı ilə hakimiyyətə Sultan Yaqubun kiçik yaşlı oğlu Baysunqur(1490-1492) gətirildi. 1491-ci ildə Sufi Xəlili məğlub edən Diyarbək hakimi Süleyman Bəy Bican oğlu Baysunquru hakimiyyətdə saxlasa da, faktiki olaraq Ağqoyunlu dövlətinin idarə edilməsini öz əlinə aldı. 1492-ci ildə Ağqoyunlu əmirilərindən olan Əbih Sultan Bərdə yaxınlığında Baysunqurun qoşunlarını məğlub edərək Ağqoyunlu taxtına Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm Mirzəni (1492-1497) çıxardı. 1497-ci ildə Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Uğurlu Məhəmməd oğlu Gödək Əhməd qısa müddətli hakimiyyəti dövrü xüsusilə əlamətdardır. Belə ki, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq məqsədi ilə şəriətdə nəzərdə tutulmayan qeyri-qanuni vergiləri və irsi soyurqalları ləğv etmək kursu əsasında islahatlar yolunu tutan Gödək Əhməd feodalların qiyamı nəticəsində hakimiyyətdən salındı. 1497-1499-cu illərdə Ağqoyunlu

taxtı uğrunda Bayanduri şahzadələri Əlvənd Mirzə ilə Murad Mirzə arasında gedən şiddətli mübarizə Ağqoyunlu dövlətinin iki hissəyə parçalanması ilə nəticələndi. Onlar arasında 1500-cü ildə bağlanmış Əbhər sülhünə əsasən Azərbaycan Əlvənd Mirzəyə, Fars və Əcəm İraqı isə Murad Mirzəyə verildi. 1501 və 1503-cü illərdə iki hissəyə bölünmüş Ağqoyunlu dövlətini Səfəvilər dövləti əvəz etdi.

Sual 4. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti.

Siyasi quruluş və idarəetmə sistemi. XV əsrdə orta əsrlərin inkişaf dövrünü yaşayan Azərbaycanda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin siyasi quruluşu və inzibati idarə sistemi XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin siyasi sistemindən o qədər də fərqlənmirdi. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin idarəçilik forması mütləq monarxiya xarakteri daşıyırdı. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarları əsasən «padişah», Şirvan hökmdarları isə «şah» titulları qəbul edirdilər. Bununla yanaşı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları bəzi hallarda «əmir», «sultan», «sahibqıran» kimi titullardan da istifadə edirdilər. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu qeyd etmək məqsədilə *sultan* titulu qəbul etmişdi. Hökmdarların hakimiyyəti qeyri-məhdud və irsi xarakter daşıyırdı.

Azərbaycanın cənub vilayətləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin metropoliyası, yəni mərkəzi ərazisi idi. Hər iki dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan bilavasitə padşahın və ya sultanın özü, onun mənəb sahibləri tərəfindən idarə

edilirdi. Başqa vilayətlərə isə (Kürdüstan, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm və s.) sülalə üzvlərindən canişinlər təyin olunurdu.

Sülalə üzvlərindən və yaxud yüksək rütbəli əmirlərdən seçilən *İləsi* (atabəyi) şahzadənin yanında olurdu. O, şah tərəfindən təyin edilir və şahzadənin bütün hərbi, mülki və maliyyə işlərini onun adından idarə edirdi. Məsələn, Cahənşah İsfahan əyalətini oğlu Məhəmməd Mirzəyə verərkən Şahzadə həddi-bülüğa çatmadığından əyalətin bütün işləri İlə Məhəmmədə tapşırılmışdı.

XV əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında ən mühüm vəzifələrdən biri «əmirül-üməra» mənəbi sayılırdı. Faktiki olaraq idarə sistemində hökmdardan sonra ikinci şəxs sayılan əmirül-üməra dövlətin hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edir və yalnız hökmdara tabe olurdu.

Bu dövr Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında vəkilin də xüsusi rolu olmuşdur. Vəkil şahın adından çıxış edir, bəzi hallarda isə şahın əvəzçisi rolunu icra edirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən bir sıra hallarda vəkil əmirül-üməra mənəbindən də üstün hesab edilirdi. İnzibati-idarəçilik aparatında əhəmiyyətli yer **baş vəzir** və **vəzirlərə** məxsus idi. Baş vəzir dövlətin maliyyə sisteminin tənzimlənməsinə, mülki-inzibati idarələrə, xarici siyasət məsələlərinə rəhbərlik edirdi.

Orta əsr Azərbaycan dövlətlərində dinin mühüm mövqe kəsb etməsi ilə əlaqədar idarəçilik aparatında sədr mənəbinin də xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Sədr ruhani idarəsinə, vəqf əmlakının idarə edilməsinə rəhbərlik edir, hökmdarın fərmanlarını şəriət qanunlarıyla əsaslandırır. Dövlətin məhkəmə sistemində şeyxülislam, qazi və ya mufti başçılıq edirdi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri inzibati baxımdan əyalətlərə, vilayətlərə, şəhər və kəndlərə bölünürdü.

Əyalətləri adətən şahzadələr, bəzi hallarda isə məşhur tayfa başçıları, vilayətləri hakimlər, şəhərləri kələntərlər, kəndləri isə kəndxudalar idarə edirdilər. İnzibati-idarə vahidlərində siyasi asayişin tənzimlənməsi idarəsinə darğa başçılıq edirdi. Azərbaycan dövlətlərinin idarə edilməsində hərbi-köçəri əyanlar, ali ruhanilərlə yanaşı oturaq əyanların da xüsusi rolu şəksizdir. Dövlətin müharibə, sülh, taxta varislik və s. kimi mühüm siyasi məsələlərini sülalə üzvləri və əmirlərin **kənqaş** adlanan qapalı müşavirəsi həll edirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sarayında digər vəzifələr də (*eşik-ağası, qapıçı, möhrdar, xəzinədar, əmiraxur* və s.) vardı. Bundan başqa, mənbələrdə *münşi əl-məmalik, mustovfi, qazi əlqüzzat, divanbəyinin* də adları çəkilir.

Silahlı qüvvələr. Ağqoyunlu qoşununda hökmdarın təminatında olub, müəyyən imtiyazlara malik qvardiya hissələri, bəy və xassə nöqərləri vardı. Onlar əsasən Ağqoyunlu tayfalarından olan və hakimiyyət başında duran Bayandur elinə mənsub idi.

Qoşun ali rəislərinə *əmir* adı verilirdi, kiçik başçılar isə qibtəül adlanırdı. Hər iki vəzifə əyanlara mənsub idi və bu vəzifələrə köçəri tayfaların başçıları təyin olunurdu.

Qoşun *puşandarlardan* (ağır silahlı süvarilərdən) və tirkəşbəndlərdən (oxatanlardan) ibarət idi. *Qulluqçu* adlanan, at və dəvələrə nəzarət edən, rəislərin çadırlarında, nəqliyyat vasitəsi yanında xidmətdə olan şəxslər də hərbi qüvvələrin tərkibində idi.

Zeno və Barbaronun məlumatına görə, puşandarlar "dəmir zireh", tirkəşbəndlər isə möhkəm dəri paltarlar geyinirdilər və bunlara qılınc, ox sirayət edə bilmirdi. Uzun Həsənin döyüşçülərinin silahı ox və yaydan, qılınc və kiçik qalxandan ibarət idi. Ağqoyunlu döyüşçüləri uzun papaqlar qoyurdular. Qulluqçular və

piyadalar kütləsi isə məcburi surətdə rəiyyətdən (oturaq kəndlilərdən) səfərbərliyə alınırdı.

Teymuri hökmdarı ǧahruxla müharibəyə hazırlaşan Qaraqoyunlu Qara Yusif 1420-ci ildə Təbriz vilayəti kəndlilərindən piyada qoşunu toplanmasını əmr etmişdi. Bu məlumatın müəllifi Hafiz Əbrü qeyd edirdi ki, belə bir qayda bu ölkədə ilk dəfə tətbiq olunurdu. Təbiidir ki, piyadalar qoşun daxilində ən hüquqsuz bir vəziyyətdə idilər. Hərb etmək əzmində olmayan və təlim keçməmiş kənd camaatından əsasən xəndək qazmaq, istehkam qurmaq və s. kimi yardımçı işlərdə istifadə edilirdi.

Əsasən yarımköçərilərdən ibarət olan döyüşçüləri, adətən, onların ailələri, qulları və xidmətçiləri müşayiət edirdilər. Buna görə də qoşun təşkilatı köçəri ənənələrlə sıx surətdə bağlı idi. Qoşun səfərdə olduğu zaman (ilin fəsillərindən asılı olaraq) qışlaq və yaylaq yerlərində dayanırdı.

Qoşunların miqdarı haqqında dəqiq məlumatımız yoxdur. Qaraqoyunlu qoşununda təxminən 50 min nəfər, Ağqoyunlu qoşununda isə 100 min nəfər döyüşçü olduğunu ehtimal etmək olar.

Zenonun məlumatına görə, Uzun Həsənin qoşunu 100 min nəfərdən ibarət olub, bunun 40 min nəfərini döyüşçülər, 60 min nəfərini isə xidmətçilər təşkil edirdi. Zeno göstərir ki, Ağqoyunlu qoşunundan başqa heç bir qoşunda bu cür gözəl süvari dəstəsi olmamışdır. Barbaro isə həmin dövrdə Uzun Həsənin qoşununun 25 min nəfər atlıdan və 3 min piyadadan ibarət olduğunu qeyd edirdi.

Barbaronun hesablamasına görə, Uzun Həsənin ordusunda 6 min çadır (alaçıq), 30 min dəvə, 5 min yük qatırı, 5 min yük atı, 2 min ulaq, 20 min minik atı, 2 min minik qatırı, 2 min qaramaldan ibarət sürü, 20 min qoyun, 100 ov pələngi, 200 "cins" və "mələz" qızılquş, 3 min tazi, 1 min müxtəlif it, 50 qırǧı, 15 min qılıncla silahlanmış

döyüşçü, 2 min qılınclı qul, dəvəsürən və ox-kamanla silahlı 1 min qulluqçu olmuşdur. Qoşunu 10 min əyan və nökrələrin arvad-uşaqları, 5 min qul qadın, 6 min on iki və daha yuxarı yaşlı uşaq, 5 min azyaşlı və körpə uşaq müşayiət edirdi. Orduda müxtəlif sənətkarlar və peşə sahibləri, o cümlədən dərzi, dəmirçi, yəhərçi, çəkməçi və b. vardı. Alverçilər, "bazar əhli" ərzaq tədarükçüləri və hətta əczaçılar da qoşuna xidmət edirdilər. Müxtəlif yerlərdə "ordu bazarları" təşkil olunurdu və burada qoşun üçün lazım olan hər şey almaq mümkün idi.

Qoşun nəfir (şeypur), nağara, kəbrəkə (böyük nağara), təbil və başqa musiqi alətlərində çalan dəstənin müşayiəti ilə döyüşə yollanırdı. Hücüm vaxtı gəranay - uzun zurna, qələbə qazanılanda isə, adətən, nağara çalınırdı.

Ordunun sol cinahı *cəvanğar* (yaxud *meysərə*), sağ cinahı isə *bərənğar* (yaxud *meyməne*), mərkəzi *qul* adlanırdı. Qoşunun ön hissəsinə *münqəlay* deyilirdi. Orduda müxtəlif hərbi mənəblər vardı. *Təvaçilər* müharibə gözlənilən təqdirdə əyalətlərə gedən, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirilər idi. Xəbərparan qoşun xidmətçisinə *tuğacı* deyilirdi. Döyüş zamanı meydana öncə çıxarılan dəstə *çərxçi* adlanırdı. Çərxçilər Ağqoyunlu qoşununda da mövcud olmuşdur (Sultan Yaqub 1478-ci ildə rəqibi Xəlillə döyüşdə çərxçilərdən istifadə etmişdir). Döyüş zamanı hərbi qüvvələrin bir hissəsi ehtiyatda durur, vuruşmanı müşahidə edir və lazım olduqda döyüş meydanına çıxırdı. Belə ehtiyat dəstəsinə *muçi* deyilirdi. Döyüş başlanmazdan əvvəl qoşunun bir dəstəsi kəşfiyyətə göndərilirdi və həmin dəstə qarovul adlanırdı. Qarovulun vəzifəsi düşmənin vəziyyətini öyrənmək və imkan daxilində əsir ələ keçirmək, yəni "dil" tutmaq idi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu qoşunları hərbi təşkilat və təchizat baxımından nəinki o zamankı Avropa, hətta Osmanlı və Məmlük (Misir) ordusundan da geridə qalırdı. Odlu silah, top və tüfəng Azərbaycanda ilk dəfə Ağqoyunlu ordusunda istifadə edilmişdir. Məlumdur ki, Uzun Həsən topu və digər odlu silahı venesiyalılardan cüzi miqdarda ala bilirdi. Tərcanda (1473) Ağqoyunlu ordusunun osmanlılar tərəfindən məğlub edilməsinin əsas səbəbi orduda odlu silahların olmaması idi.

Sosial-iqtisadi münasibətlər. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin sosial-ictimai münasibətlər sistemində əmlakın hüquqi vəziyyəti, mülkiyyət münasibətləri, vergi və mükəlləfiyyətlər məsələsi mühüm yer tuturdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XV əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin ənənəvi növləri cüzi dəyişikliklərlə qalırdı. Dövlətin idarəsi altında olan torpaqlar əraziyi-divani, hökmdara və hakim sülalənin üzvlərinə məxsus olan torpaqlar əraziyi-xassə adlanırdı. Əraziyi divanidən əldə edilən gəlirlər dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, əraziyi-xassədən gələn gəlirlər isə hakim sülalənin saxlanılmasına sərf edilirdi. Dini idarələrin, ocaq, pir, müqəddəs ziyarətgahların torpaqları vəqf-i xeyri, din xadimlərinə məxsus torpaqlar isə vəqf-i əhli adlanırdı. Feodalların xüsusi mülkiyyətində olan torpaqlar mülk adlanırdı. Mülk torpaqları irsən keçə bilər, alqı-satqı obyektinə çevrilə bilər, bəxşiş kimi verilə bilərdi.

XV əsrdə artıq şərti torpaq mülkiyyətinin yeni növü olan soyurqal iqtanı tamamilə əvəzləmişdi. XIV əsrin 60-cı illərindən meydana çıxan soyurqal hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaq mülkiyyəti növü idi. İqtadan fərqli olaraq soyurqal sahibləri öz torpaqlarını irsi olaraq varislərinə verə bilərdilər. Digər tərəfdən soyurqal sahibləri iqtadardan fərqli olaraq soyurqal ərazisində vergi, polis və məhkəmə immuniteti hüququna malik idi.

Sosial-ictimai münasibətlər sisteminin nizamlanmasında vergi və mükəlləfiyyətlər mühüm rol oynayırdı. Qaynaqların məlumatına görə XV əsrdə əhali üzərinə çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulmuşdu. Bəzi hökmdarların, xüsusilə də Uzun Həsən və Əhməd Ağqoyunlunun islahatları nəticəsində vergilərin sayı və həcmi nisbətən yüngülləşdirilsə də bu yalnız ötəri xarakter daşıyırdı. Şirvanşah Fərrux Yasarın 1474-cü ildə Mahmudabadın oğluna verilməsi haqqında sənəddə 5, Ağqoyunlu şahzadəsi Qasımın 1498-ci ilə aid soyurqal sənədində 31 verginin adının çəkilməsi göstərir ki, Şirvanşahlar dövlətinə nisbətən Ağqoyunlu dövlətində əhali üzərinə daha çox vergilər qoyulurdu. XV əsrdə Azərbaycan əhalisindən məcəzə, ixracat, ələfə və ülüfə, qonalqa, novruzi və ya bayramlıq, savəri və ya peşkəş, tamğa, bac, bəhrə, çobanbəyi və s. vergilər alınır. Əsas torpaq vergisi olan məcəzəadətən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil edirdi. Sənətkar və tacirlərdən şəhər qapılarında böyük tamğa, pərakəndə satış zamanı kiçik tamğa, ticarət karvanlarından isə gömrük vergisi olan bac alınır. Dövlətin və feodalların mülkiyyətində olan suvarma sistemlərindən istifadə müqabilində bəhrə, otlaq sahələrindən istifadə üçün isə çobanbəyi vergisi toplanılırdı. Əyalətlərdəki döyüşçü və dövlət məmurlarının ehtiyaclarını ödəmək üçün ixracat, ordudakı heyvanları yemləmək üçün ələfə və ülüfə vergisi yığılır, xarici ölkə səfirlərinin və dövlət qulluqçularının rəiyyət evlərində saxlanması qonalqa mükəlləfiyyəti adlanırdı.

İqtisadi həyat. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq təşkil edirdi. XIV əsrin son rübündə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda çəkişmələr, Toxtamış və Teymurun işğalçı yürüşləri ölkə iqtisadiyyatına güclü zərbə vursa da, XV əsrin

əvvəllərində siyasi sabitliyə doğru gedən proseslər, Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması iqtisadi dirçəlişə şərait yaratdı. Ağqoyunlu dövlətinin yaranması, xüsusilə də Uzun Həsənin həyata keçirdiyi islahatlar müvəqqəti də olsa məhsuldar qüvvələrin inkişafına, əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşmasına səbəb oldu. Ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi sahələrindən olan əkinçilikdə dənli bitkilər, xüsusilə də buğda, arpa, çəltik və s. istehsalı aparıcı yer tuturdu. Azərbaycanın əlverişli təbi-coğrafi şəraiti Kür, Araz, Əhər, Qarasu, Qızılüzən çayları boyunca taxıl məhsulları istehsalının yüksəlişi üçün zəmin yaradırdı. Ölkə ərazisində süni suvarma sistemlərinin kanallar, arxlar, kəhrizlər şəbəkəsinin geniş yayılması taxılçılıqla yanaşı bağçılıq və bostançılıq məhsullarının istehsalı üçün də əlverişli idi. XV əsrdə Azərbaycanda səfərdə olmuş ispat səyyahı R.Q.de Klavixo, italyan səyyahı K.Zeno, I.Barbora, A.Kontarini və başqalarının gündəliklərində əkinçilik, bağçılıq və bostançılıq məhsulları haqqında maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

XV əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri heyvandarlıq idi. Heyvandarlıq sahəsində aparıcı yeri iri və xırda buynuzlu heyvanların saxlanması təşkil edirdi. Əkinçiliyə nisbətən daha məhsuldarlığı ilə seçilən heyvandarlıq üçün Azərbaycanda zəngin olan çəmənliklərlə yanaşı, əlverişli qışlaqların olması xüsusilə önəmli əhəmiyyət kəsb edirdi. Heyvandarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı Azərbaycanın ixrac potensialının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. XV əsrdə heyvandarlıqda atçılıq Azərbaycanın strateji məhsullarından sayılırdı.

Ticarət. Bu dövrdə Şərqi mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən sayılan Azərbaycan Avropa ölkələrinin

maraq dairələrinin kəsişdiyi ölkələrdən biri idi. Azərbaycanın ən başlıca ipək istehsalı mərkəzi Şirvan bölgəsi hesab edilirdi. Şamaxıda istehsal edilən xam ipək və ipək parçalar Avropa ölkələrində xüsusilə yüksək qiymətləndirilirdi. XV əsr ispan səyyahı Rui Qonsales de Klavixo və italyan səyyahı A.Kontarininin Şamaxının əsas ipəkçilik mərkəzi olması, Şamaxı ipəyinin yüksək keyfiyyəti haqqındakə məlumatları bunu bir daha təsdiq edir.

XV əsrdə Azərbaycan şəhərləri beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzi kimi də məşhur idi. Azərbaycanda istehsal edilən yüksək keyfiyyətli ipəkçilik və digər sənətkarlıq məhsulları «Böyük ipək yolu» vasitəsilə bir sıra Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixrac edilirdi. Şərqlə-Qərb tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya və Genuyanın Təbrizdə ticarət faktoriyaları fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın ixrac məhsulları Hələb, Dəməşq, Kaşan, Bursa, İstanbul, həmçinin Venesiya vasitəsilə Avropa ölkələrinə göndərilirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən, Azərbaycan ərazisindən Təbriz-Hələb, Təbriz-Bursa, Təbriz-Trabzon kimi beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit ticarət yolları keçirdi. XV əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanı Xəzər dənizi və Moskva knyazlığı vasitəsilə Avropa ilə birləşdirən Şimal ticarət yolu (Təbriz-Mahmudabad- Şamaxı-Moskva) xüsusi önəm kəsb etməyə başlamışdı.

Şəhərlər. Bütün orta əsrlər dövründə olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycan şəhərlər ölkəsi kimi tanınırdı. Bu dövrdə də əsrlər boyu paytaxt olmuş Təbriz Azərbaycanın ən məşhur şəhəri idi. Qaynaqların məlumatına əsasən Təbriz şəhərində 200-300 min əhali yaşayırdı. XIV əsrin son rübü və XV əsrin əvvəllərində dəfələrlə dağıntılara məruz qalan Təbriz Hülakülər dövrünə nisbətən tənəzzül çağını yaşasa da, XV əsrin

ortalarından başlayaraq yenidən inkişaf yoluna çıxmışdı. Təbrizin ticarət və sənətkarlıq məhsullarından əldə etdiyi gəlirin ən böyük Avropa ölkəsinin qazancından çox olması faktı şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini bariz nümayiş etdirir.

Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri də Şamaxı idi. Şirvanşahlar dövlətinin Bakı ilə yanaşı paytaxt şəhərlərindən biri olan Şamaxı mühüm ipəkçilik və sənətkarlıq mərkəzi olmaqla bərabər Şimal tranzit ticarət yolunun əsas qovşağı hesab edilirdi. Təxmini hesablamalara görə Şamaxıda 10 minə qədər ailə yaşayırdı. A.Kontarini Təbrizə nisbətən kiçik olsa da Şamaxının maddi nemətlərin bolluğu baxımından ondan daha əlverişli olduğunu qeyd edirdi.

XV əsr Azərbaycan şəhərləri içərisində Sultaniyə şəhərinin də özünəməxsus yeri vardır. Son tarixi araşdırmalar sübut edir ki, XIV əsrin son rübündə Təbriz dağıntılara məruz qaldığı üçün XV əsrin ortalarına qədər Azərbaycanın ən mühüm ticarət mərkəzi rolu Sultaniyə şəhərinə məxsus olmuşdur. Əmir Teymurun dağılmış vəziyyətdə olan Beyləqanı abadlaşdırmaq və şəhərə suvarma arxı çəkdirməsindən sonra Beyləqan dirçəliş yoluna qədəm qoymuşdu. XV əsrdən etibarən Bakı Azərbaycanın əsas liman şəhərinə çevrilməklə yanaşı, Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, neft, zəfəran, duz istehsalı mərkəzi kimi də məşhur idi. Bu dövrdə Ərdəbil, Dərbənd, Marağa, Gəncə və s. Azərbaycanın mühüm şəhərləri sırasına daxil idi.

Ədəbiyyat. XIV əsrdə Yaxın Şərqi bir çox ölkələrində, habelə Azərbaycanda rəsmi dini görüşlərlə müxalifət təşkil edən yeni dini təriqətlər meydana gəlmişdi və həmin təriqətlər yeni yüzillikdə də əhali kütlələrinin müəyyən qisminin rəğbətini qazanmışdı. Mövcud ictimai siyasi qaydalara passiv və fəal etiraz

formasını olmuş bu təriqətlərin, təlimlərin qalması XV əsrin dini-ideoloji, ictimai-siyasi ziddiyyətlərinin təzahürü idi. Həmin təriqətlər məscidə qarşı sufi (təsəvvüf) təkyələrini qoyur, təriqət başçıları öz görüşlərini geniş surətdə təbliğ edir, ətrafına tərəfdarlar toplayır, imkan daxilində siyasi mübarizəyə qoşulur, bəzi hallarda hakimiyyətə yiyələnməyə can atırdılar. Yaxın Şərqdə, Azərbaycanda baş verən bu proseslər dövrün mədəni faktlarında (xüsusilə bədii ədəbiyyatda) özünün aydın ifadəsini tapırdı.

Şair-mütəfəkkir İmadəddin Nəsimi (1369-1417) məhz bu mühitdə formalaşmışdı. Seyid Əli İbn Seyid Məhəmməd (Nəsimi) ilk təhsilini doğma Şamaxı şəhərində almış, Şərq poetik irsini mükəmməl şəkildə öyrənmiş, ərəb və fars dillərinə yüksək səviyyədə yiyələnmiş, hələ mədrəsə tələbəsi ikən X əsrdə fəlsəfi görüşlərinə görə Bağdad şəhərində edam olunmuş Həllac Mənsur Hüseyninin təriqətini daha çox bəyənmiş, Şeyx Səfi (Ərdəbil) şeyxlərinin görüşlərinə rəğbət bəsləmişdir. Məhz buna görə də o, poetik yaradıcılığa «Hüseyni» təxəllüsü ilə başlamışdı. Daha çox şəhər sənətkarları arasında geniş yayılmış hürufilik təliminin kamilləşməsində Nəsiminin böyük rolu olmuşdur. Onun hürufilik təliminə bağlanmasında XIV əsrin 80-ci illərində Şirvana gəlmiş, Bakıda məskən salaraq banisi olduğu təlimi fəal surətdə təbliğ etmiş Fəzlullah Nəiminin həlledici rolu vardı. O zaman Bakı şəhəri hürufilik ocağına çevrilmişdi. Ehtimal olunur ki, Seyid Əli məhz bu zamandan etibarən «Nəsimi» təxəllüsü ilə əsərlər yazmağa başlamışdı. Nəiminin «Vəsiyyətnamə»sinə əsasən XIV əsrin sonlarında özünün xeyli tərəfdarı ilə Bakını tərk etmiş Nəsimi bir müddət İraq, Anadolu ərazilərində yaşadığından sonra Hələb şəhərində qərarlaşmışdı. Hələb şəhəri o zaman Misirin məmlük

sultanlarına tabe idi. Təbiidir ki, Nəsimi hürufiliyin başlıca müddəalarını burada dageniş təbliğ edirdi. O, şəhər ruhanilərinin məclisində ölüm cəzasına məhkum olunmuş, bir qədər sonra şəriət məhkəməsinin qərarı ilə tanış olmuş Misir sultanı əl-Müəyyəd Nəsiminin dərisinin diri-diri soyulmasını, yeddi gün ərzində Hələb şəhərində nümayiş etdirilməsini əmr etmişdi. Şair haqqında verilmiş sultan əmri təcili surətdə yerinə yetirilmişdi.

XV əsrdə Azərbaycanda sufilik fəlsəfəsi Şəms Məqribinin, Şah Qasım Ənvarın, Seyid Yəhya Bakuvinin, Yusif Miskurinin və başqa mütəffəklərin yaradıcılığında əks olunmuşdur. Şah Qasım Ənvar fəlsəfi poeziyanın gözəl nümunəsi olan «Divan»ın, sufizmi şərh edən bir sıra risalələrin müəllifidir. «Ənisül-arifin» («Müdrəklərin dostu») adlı fəlsəfi səciyyəli poeması-risalesi onun ən məşhur əsərlərindəndir. Seyid Yəhya ibn Bəhaəddin Bakuvi «Şərhe-gülşəne-raz» («Sirlər gülşəninin şərh»), «Əsrar ət-talibin» («Həqiqət axtaranların sirləri») adlı fəlsəfi əsərlər yazmışdır. Onun astronomiyaya və tarixə dair əsərləri də vardır. Yusif Miskuri Seyid Yəhya Bakuvinin ardıcıllarından olmuşdur.

XV yüzillikdə Şeyx Mahmud Şəbustərinin «Gülşəni-raz» əsərinə xeyli şərh yazılmışdır. «Şirazi» təxəllüslü şair bu əsəri Azərbaycan (türk) dilinə tərcümə etmişdi. 1478-ci ildə şair Əhmədi Fəridəddin Əttarin «Əsrarnamə» («Sirlər kitabı») əsərini də Azərbaycan dilinə tərcümə etdi. Məntiq elmini inkişaf etdirmiş alimlər arasında Bədrəddin Seyid Əhməd Laləvi (1436-1506) və Şükrulla Şirvani xüsusilə fərqlənirdilər.

Seyyid Əli ibn Harun ibn Əbülqasim Hüseyni Təbrizi (1356-1433) zəmanəsinin ədəbi aləmində «Qasım», «Qasimi», «Qasimi-Ənvar» təxəllüsləri ilə tanınmışdı. O, Azərbaycan ədəbi mühitində İmadəddin Nəsimi ənənələrinə sadıq qalan, bu ənənələri yaşadan

mütəfəkkir-şair kimi məşhurlaşmışdı. Onun «Ənisul-aşiqin» («Aşıqlərin dostu»), «Təvəccöhnəmə» («Diqqət kitabı»), «Sual-cəvab», «Risaleyə-vücuda» («Varlığa dair risalə») əsərləri də məlumdur. Qasimi Ənvarın külliyyatı qəzəllərindən, fəlsəfi məzmununda yazılmış məsnəvilərdən ibarətdir.

Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhəri yaxınlığında anadan olmuş, sonralar Qaraqoyunlu hökmdarı kimi fəaliyyət göstərmiş Cahanşah Həqiqi (1397-1467) gənc yaşlarından musiqiyə, poeziyaya, xüsusilə xalq ədəbiyyatına böyük maraqla yanaşmışdır. O, Qaraqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yusifin üçüncü oğlu idi. Təbiidir ki, Cahanşah Həqiqi bir çox hallarda hökmdar kimi fəaliyyət göstərməli olmuşdur və bu fəaliyyət onun ədəbi yaradıcılığı ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında doğma dilin təcridən ön mövqelərə çıxması və milli ədəbi dilin saflaşması prosesində Mirzə Cahanşah Həqiqinin nəzərəçarpacaq rolu olmuşdur.

XV əsrdə İmadəddin Nəsimi irsinin təsiri ilə əsərlər yaratmış şairlərdən biri də Azərbaycanda dünyaya gəlmiş, mükəmməl mədrəsə təhsili almış, sonralar isə Osmanlı sultanı Məhəmməd (Mehmet) Fatehin hakimiyyəti dövründə Türkiyəyə getmiş, orada İzmir şəhərində yaşamış Xəlili olmuşdur. Xəlili 1471/72 –ci ildə «Fəraqnamə» adlı məşhur əsərini bitirmişdir.

Hamidi də bu dövrdə yaşamış görkəmli Azərbaycan şairlərindən olmuşdur. O, vətəndə mükəmməl mədrəsə təhsili almış, 1455/56-cı ildə Türkiyəyə getmişdir. Hamidinin Azərbaycan (türk) və fars dillərində gözəl şeirlər yazması Osmanlı sultanı Mehmet (Məhəmməd) Fatehin diqqətini cəlb etmişdir. Hamidi Osmanlı sarayına cəlb olunmuş, lakin tezliklə «fitnə-fəsad yuvasını» tərک etməli olmuşdur. Saraydaxili ziddiyyətlərin

təsiri onu hətta İstanbulu tərk etməyə vadar etmişdir. Şair ömrünün 30 ildən artıq qismini səyahətlərdə keçirmiş, təqribən 1485/86-cı ildə İstanbulda dünyasını dəyişmişdir. O, öz tərcümeyi-halı ilə bağlı yazdığı uzun bir məsnəvidə dövrünün saray məmurları və ziyalılarının həyat tərzini də təsvir etmişdir.

Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd ibn Şihabəddin Gülşəni (1427–1533) Bərdədə anadan olmuş, gənc ikən Təbrizə köçmüş, burada Dədə Rövşəninin yaratdığı «Xəlvətiyyə» sufi təriqətinin fəal üzvü olmuşdur. Ədibin türk (Azərbaycan), fars dillərində şeirlər divanı mövcuddur. O, bir neçə dərin məzmunlu məsnəvilərin müəllifidir. Şair Təbrizə gələndək əsərlərini «Heybəti» təxəllüsü ilə yazırdı. O, Təbrizdə mürşidi Dədə Ömər Rövşəninin tövsiyəsi ilə əvvəlki təxəllüsünü «Gülşəni» təxəllüsü ilə əvəz etmişdi. Rövşəni vəfat etdikdən sonra Gülşəni onun canişini olmuşdur. Mövlana Gülşəni I İsmayıl Səfəvi şahlıq taxtına çıxarkən Azərbaycanı tərk etmiş, Misirdə yaşamış, Osmanlı sultanı Səlim Misiri (Qahirə şəhərini) fəth edərkən (1517-ci ildə) qalib hökmdar tərəfindən xüsusi hörmət görmüşdür. Yeni Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni də ona böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır.

XV əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycanın Deyləmçan (indiki Səlmas) şəhərində anadan olmuş, 1490-cı ilə qədər Ağqoyunlu sultanı Yaqubun sarayında yaşamış, sultan öldürüldükdən sonra saraydan uzaqlaşdırılmış Nemətulla Kişvəri Dilməqani dövrün tanınmış şairlərindən biri idi. O, Təbriz ədəbi mühitində formalaşmışdı. Saray şeir ənənələrinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış istedadlı şair məddahlığa alışı bilməmiş, Ağqoyunlu sarayını tərk edərək 6 divan yaratmış özbək şairi, mütəfəkkiri və dövlət xadimi Əlişir Nəvaiyə (1441-1501) pənah aparmışdır. Kişvəri

Azərbaycan (türk) və fars dillərində «Divan» yaratmış, əsasən lirik qəzəllər müəllifi kimi tanınmışdır. Onun Əlişir Nəvaiyə həsr olunmuş bir sıra şeirləri vardır.

Elm. XV əsrdə də tarixi səciyyəli salnamələr, əsərlər əsasən hökmdar saraylarında, hökmdar sifarişi ilə, taxt-tac sahiblərinin mənafeələrinə və tələblərinə uyğun şəkildə yazılırdı. Bu dövrdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri əl-Bakuvi «Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-malik əl-qəhhar» («Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri») adlı əsərin (ərəb dilində) müəllifidir.

Bu dövrdə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayında Əbubəkr Tihrani, İdris Bidlisi, Fəzlullah Ruzbihan Xunəci (Xunci) kimi tarixçilər fəaliyyət göstərmişlər. Əbubəkr ət-Tihrani əl-İsfahani İran tarixçisi olsa da, Azərbaycan tarixinə daha çox xidmət etmiş şəxs kimi tanınmışdır. O, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla Teymuri sultanı Əbu Səid arasında bağlanmış sülh müqaviləsinin, bir sıra dövlət sənədlərinin, dövlətlərarası yazışmaların («məktubların») mətnlərinin müəllifi olmuşdur. Əbubəkr Tihrani Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənə də xidmət etmişdir. Tarixçi bir müddət Uzun Həsənin sarayında münşi («katib») vəzifəsində çalışmış və bu hökmdarın göstərişilə «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərini yazmışdır.

«Kitabi-Diyarbəkriyyə» XV yüzillikdə yazılmış dəyərli əsərlərdəndir. Kürd mənşəli İdris Bidlisinin də ümumtürk, Azərbaycan tarix elminə xidmət etdiyi şübhəsizdir.

Ağqoyunlu sultanı Yaqubun sarayında xidmət etmiş tarixçilərdən biri də Fəzlullah Ruzbihan Xunəci (Xunci) idi. Onun «Tarixi-ələmarayi Amini» adlı əsəri vardır.

Mənbələrdən məlum olur ki, Uzun Həsənin göstərişi ilə Qurani-Kərim ilk dəfə türk (Azərbaycan) dilinə tərcümə edilmiş və onun hüzurunda oxunmuşdu.

Xəttatla miniatürçü rəssamın birgə fəaliyyəti bu dövrdə də Azərbaycan mədəni mühitinin əlamətdar hallarından olmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan Şirvan və Təbriz miniatür məktəblərində xeyli rəssam çalışırdı. Təbiidir ki, bu yüzillikdə baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi hadisələr miniatür rəssamlığının inkişafına müəyyən dərəcədə mənfi təsirini göstərdi.

Memarlıq. Azərbaycanın memarlıq abidələri meydana gəldiyi tarixi dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi, ideoloji hadisələrini, tikinti texniki səviyyəsini əks etdirən, həmin dövrün digər sənət sahələri haqqında xeyli məlumat verən obyektlərdir. Çoxəsrlik tarixi təcrübə göstərir ki, şəhərsalma sənəti cəmiyyətin siyasi-ictimai quruluşu, iqtisadi gücü, məhsuldar qüvvələri, mədəniyyət və incəsənətin inkişaf səviyyəsi ilə çox bağlıdır.

Bu dövrdə memarlığın inkişafını zəruri edən obyektiv şərtlər aşağıdakılar idi:

1. İslam dini ideologiyası – məscidlərin, mədrəsələrin, müxtəlif dini təyinatlı obyektlərin inşasını tələb edirdi;

2. Ticarət və sənətkarlığın artımı – müxtəlif tipli bazarların, dükanların, karvansaraların, ovdanların və s.-nin tikintisini zəruri etmişdi;

3. Şəhərlər, ölkələr arasındakı inteqrasiya, əlaqə meyli – ticarət yollarının, körpülərin və s.-nin salınmasını tələb edirdi.

4. Hakim sinfin mənafeləri – sarayların, saray komplekslərinin, müxtəlif təyinatlı emalatxanaların tikilişini zərurətə çevirmişdi.

5. Yaşayış məskənlərinin qorunması zərurəti – müxtəlif müdafiə obyektlərinin (qalaların, qüllələrin, qala divarlarının), istehkamların inşasını zəruri edirdi. Hərbi-

siyasi münaqişələrlə zəngin olmuş orta çağlarda bu zəruri şərtlər (xüsusilə sadalanmış son şərt – müdafiə zərurəti) daim yaşarı idi, fasiləsizliyi ilə diqqəti cəlb edirdi.

XV əsr Azərbaycan memarlığının təkamülündə klassik yetkinlik çağıdır. Bu zaman ölkənin tikinti sənətində XIII və XIV əsrlərə xas olmuş axtarış və eksperiment vüsəti duyulmurdu. Bu dövrün Azərbaycan memarlıq obyektləri artıq sabitliyi və bitkinliyi ilə seçilirdi. Bu əsrdə xatirə tikililəri nisbətən (XI-XIV əsrlərə) az idi. Dini tikililərin inşasında isə XV əsrdə çox böyük irəliləyiş vardı.

1465-ci ildə Təbrizdə tikilmiş «Göy məscid» (yaxud Cahanşah məscidi) orta əsr Azərbaycan memarlıq dekorunun az qala bütün nailiyyətlərini özündə toplamışdır. «Göy məscid»in diqqəti cəlb edən başlıca cəhəti inkişaf etmiş kaşı bəzəyidir. Məscidin bəzəyində göy və mavi rəngli kaşılardan daha çox istifadə olunmuşdur. Məhz buna görə də həmin memarlıq abidəsi «Göy məscid» adlanır.

Həmin əsrin Şirvan abidələrinin əsas kütləsi Bakıda və Abşeron kəndlərindədir. Bunlar məscidlər, karvansaralar, hamamlar və xatirə tikililəridir. Lakin «Planlaşma prinsipi və memarlıq bədii həllin ümumiliyi, binaların bir-birinə yaxın illərdə tikilməsi və kompleksin qısa bir dövrdə formalaşması (XV yüzilin ikinci rübündə) belə bir fikir oyadır ki, Şirvanşahlar sarayı ansamblı bir memarın nəzarəti altında inşa edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayı kompleksi XV əsrin «təxminən 10-cu illərində tikilmişdir». Saray kompleksi aydın surətdə düşünülmüş plana, sxemə malikdir. Bu sxemə əsasən kompleks iki hissəyə (rəsmi və şəxsi istifadə məqsədli) ayrılır.

Təbrizdə 1483-cü ildə «Həşt behişt» («Səkkiz cənnət») adlanan iri saray kompleksi tikilmişdi.

Memarlıq obyektlərinin və bitki örtüyünün uzlaşdırılması Təbrizin memarlıq inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Təbrizdə böyük bağlar var idi. Uzun Həsən tərəfindən əsası qoyulmuş «Baği-nəsriyyə» və Sultan Yaqubun tikdirdiyi «Baği-şimal» («Şimal baği») bu dövrün şəhərsalma fəaliyyətinin nadir incilərindəndir.

Beləliklə, XV əsrdə Azərbaycan memarlığının və şəhərsalma sənətinin ən gözəl nümunələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin paytaxtı olmuş Təbrizdə və Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Bakıda yaradılmışdı.

Yaxın və Orta Şərqi musiqi mərkəzlərindən, ocaqlarından

biri olan Azərbaycan bu yüzillikdə də böyük musiqi nəzəriyyəçisini, ifaçısını, yenilikçisini yetişdirdi. Bu, Əbdülqadir Marağayı idi. Əbdülqadir Marağayı (1353-1435) yeni əsrdə Səfiəddin Urməvinin «Kitab əl-ədvar»ına («Musiqi dövrləri haqqında kitab»ına) fars dilində şərh yazmışdır. Səfiəddin Urməvinin bu əsəri Azərbaycan türk musiqisi haqqında ilk elmi-nəzəri əsər idi. Səfiəddin Urməvinin bu əsəri artıq XV əsrdə Azərbaycan (türk) dilinə tərcümə olunmuşdu. Həmin əsərin müəllifi sonralar geniş yayılmağa başlamış və Əbdülqadir Marağayı tərəfindən təkmilləşdirilmiş not sisteminin banisidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik, I cild. Bakı, 1994. səh. 348-391
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik, Bakı, 1996. səh. 300-332
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 1998, III cild. səh. 76-168

4. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005. səh. 166-201
5. Bakıxanov A. Gülüstani - İrəm. Bakı, 1990.
6. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, 1973.
7. Mahmudov Y. Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri (XV əsrin ikinci yarısı) Bakı, 1986
8. Onullahi S. XIII - XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982.
9. Nəcəfli T. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin tarixi müasir türk tarixşünaslığında. Bakı, 2000
10. İbrahimov C. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair oçerklər. Bakı, 1960

MÖVZU № 8 «SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ»

PLAN

1. Səfəvi-Qızılbaş hərəkəti. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti. Səfəvilər dövlətinin yaranması. I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti.
2. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. Səfəvi-Osmanlı müharibələri.
3. I Şah Abbasın islahatları. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması və Səfəvi dövlətinin qüdrətinin bərpa edilməsi.
4. Səfəvi dövləti XVII əsrin 30-90-cı illərində.
5. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti.

Sual 1. Səfəvi-Qızılbaş hərəkəti. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti. Səfəvilər dövlətinin yaranması. I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti.

XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın siyasi həyatında Səfəvi xanədanına mənsub olan Ərdəbil Şeyxləri mühüm rol oynamağa başladılar. Səfəvi xanədanının, habelə Ərdəbil "Səfəvi təriqəti"nin adı Şeyx Səfiəddinlə (1252-1334) bağlıdır.

Bəzi İran tarixçiləri Səfəvilər dövlətini İranın "milli dövləti" kimi qələmə verməyə çalışır, Səfəvilərin mənşəcə fars və yaxud kürd olduqlarını göstərməyə cəhd edirlər. Şeyx Səfiəddinin azərbaycanlı və onun ana dilinin də Azərbaycan dili olduğu tarixi faktlara əsaslanır. Səfəvilərin mənşəyinə aid bu yanlış müddəə isə İran müəlliflərinin millətçi dünyagörüşünün bəhrəsidir.

XV əsrin ortalarında Səfəvilər Ərdəbildə dərviş şeyxləri idi və onların fəaliyyəti əsasən dini səciyyə daşıyırdı. Şeyx Səfiəddinin xələfləri olan Şeyx Sədrəddin (1334-1392), Şeyx Xoca Əli (1392-1427) və Şeyx İbrahim (1427-1447) təriqət başçıları kimi böyük nüfuz qazanmışdılar. Onların dövründə Ərdəbil təriqətinin Gilanda, Farsda və Rumda (Kiçik Asiyada) çoxlu müridi olmuşdur. Bu müridlər müxtəlif ictimai təbəqələrdən idi. Onlar arasında kəndlilər, sənətkarlar və müxtəlif peşə sahibləri ilə yanaşı, feodal dairələrin də nümayəndələri vardı. Əvvəllər adi kəndli olmuş, əkinçiliklə və xırda ticarətlə dolanmış Səfəvilər tez bir zamanda Ərdəbildə, qonşu vilayətlərdə böyük torpaq, vəqf əmlakı sahiblərinə çevrildilər. Ərdəbildəki Şeyx Səfi (Səfiəddin) məqbərəsi yaxın və uzaq yerlərdən gələn mürid və zəvvarların ziyarətətinə çevrildi.

Səfəvilər Azərbaycanda siyasi hakimiyyət uğrunda mübarizəyə Şeyx Cüneydin (1447-1460) və Şeyx Heydərin (1460-1488) təriqət rəhbərliyi dövründə başladılar. O vaxtlar Ərdəbil rəsmən əvvəlcə Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olsa da Səfəvi şeyxləri artıq Ərdəbildə hakimiyyəti ələ keçirilmişdilər.

1449-cu ildə şeyx Cüneydin nüfuzunun artmasından ehtiyatlanan Cahanşah Qaraqoyunlu onu Ərdəbildən çıxmağa məcbur etdi. Cüneyd 7 il ərzində Kiçik Asiyada və Suriyada Varsağ və Zülqədər tayfaları hesabına öz müridlərinin sayını artırdı. O, 1456-cı ildə 20 min müridlə Diyarbəkirk hakimi Uzun Həsənin yanına gəldi. Cahanşahla mübarizəyə hazırlaşan Uzun Həsən Səfəvilərlə ittifaqa girməyi münasib bildi və bu məqsədlə bacısı Xədicə bəyimi Şeyx Cüneydəərə verdi.

Ərdəbildə Səfəvi təriqətinin rəhbərliyinə Cahanşahın köməyi ilə Cüneydin əmisi Şeyx Cəfər

(1449-1470) keçdi. 1459-cu ildə Şeyx Cüneyd Ərdəbilə qayıtmaq istədi, lakin əmisi buna icazə vermədi. O, bir dəstə müridlə "çərkəz diyarı"na qəzavat yürüşü təşkil etdi və sonra qışlamaq üçün Qarabağa qayıtdı. 1460-cı ildə Cüneyd bir daha Dərbənddən şimala hərbi səfərə çıxdı. Səfərlər vaxtı müridlər hər dəfə Şirvandan keçməli olurdular, bu işə şirvanşah Fərrux Yəsarı narahat etməyə bilməzdi. Bu dəfə Şirvan qoşunları Cüneydin yolunu kəsdilər. Martın 4-də Samur çayı sahilində baş vermiş döyüşdə Şeyx Cüneyd həlak oldu.

Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər atasının siyasətini inadla davam etdirdi. O, Uzun Həsənin qızı Aləmşah bəyimlə evlənərək öz hökmdar dayısı ilə ittifaqı daha da möhkəmləndirdi. Cahanşah Qaraqoyunlu və Teymuri Əbu Səidlə mübarizədə Uzun Həsənə kömək etdi. Ağqoyunlu hökmdarı 1470-ci ildə Şeyx Heydəri Ərdəbilə gətirdi və onu təriqət rəhbərliyinə qayıtdı.

Şeyx Heydər döyüşçülərinə 12 şiə imamı şərəfinə 12 qırmızı zolaqlı papaq geydirdi. Bundan sonra Ərdəbil şeyxinin bütün tərəfdarlarını "qızılbaş" adlandırmağa başladılar. Qızılbaşlar Azərbaycan dilində "qurban olduğum, sadağa olduğum, pirim, mürşidim", - çağırışı ilə döyüşə girdilər.

Dağıstana, "kafirlərə" qarşı cihad yürüşləri davam edirdi. Zəngin qənimət ələ keçirmiş Ərdəbil şeyxləri daha da qüvvətləndilər. 1488-ci ildə Şeyx Heydər in Dağıstana növbəti yürüşü zamanı şirvanşah Fərrux Yəsar Ağqoyunlu Sultan Yaqubdan kömək istədi. Tabasaranda, Şahdağın kənarında Ağqoyunlu sərkərdəsi Süleyman bəy Bicənoğlunun qoşunu ilə toqquşmada qızılbaşlar məğlub oldular. Şeyx Heydər isə öldürüldü.

Beləliklə, XV əsrin ikinci yarısında Səfəvi şeyxləri Cüneydin və Heydər in Azərbaycanda dövlət qurmaq cəhdləri boşa çıxdı.

Bundan sonra Sultan Yaqub Ərdəbili asanlıqla ələ keçirdi və Şeyx Heydər in üç oğlunu (Sultan Əlini, İbrahimi və İsmayılı) anaları ilə birlikdə İstəxr qalasında (Şiraz yaxınlığında) dustaq etdi. Onlar dörd il yarım burada qaldılar.

Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Rüstəm rəqibləri ilə apardığı mübarizədə qızılbaşlardan istifadə etməyi özünə üçün əlverişli saydı. O, Heydər in övladlarını həbsdən azad etdi, şeyxin böyük oğlunu -Sultan Əlini Ərdəbilə qaytardı və onu şeyx kimi tanıdı. Lakin düşmənlərini qızılbaşların köməyi ilə aradan qaldırmış Sultan Əlinin nüfuzunun artmasından vahiməyə düşən Rüstəm qoşununu onlara qarşı yönəltdi. 1494-cü ildə Ərdəbil yaxınlığında qızılbaşlar məğlub oldular, Sultan Əli isə döyüşdə öldürüldü. Lakin qızılbaş sərkərdələri Səfəvi təriqətinin varisi olan 7 yaşlı İsmayılı əvvəlcə Ərdəbilə, sonra isə Səfəvilər in tərəfdarı və Gilan hakimi, Karkiya sülaləsindən olan Mirzə Əlinin yanında gizlətdilər. İsmayıl 6 il burada qaldı. Bu müddət ərzində Səfəvi təriqətinin bütün işlərini şeyx Heydər in yaxın silahdaşları olan Hüseyn bəy Lələ, Xadim bəy Xüləfa və Dədə bəy Talış idarə edirdilər. Onlar yeni çıxışlar üçün əlverişli fürsət gözləyirdilər. Ağqoyunlu dövləti daxili ziddiyyətlər və tayfa toqquşmaları nəticəsində dağılmağa başladı. Səfəvi Şeyxlər inin irsi xələfi hesab olunan İsmayılı xalqın rəğbəti get-gedə artırdı. Beləliklə, XV əsr in sonunda Səfəvilər in hakimiyyətə gəlməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Hələ 1499-cu ilin avqustunda 13 yaşlı İsmayıl Lahicanı yeddi nəfər türk-qızılbaş qazisi ilə tərk etmişdi. Az bir vaxt içərisində Rumdan, Qaracadağdan, Əhərdən gələn qızılbaş müridləri də onlara qoşuldular. Xalxala yaxınlaşarkən İsmayılın başına toplaşan qızılbaş döyüşçülər inin sayı artıq 1500-ə çatdı. İsmayıl öz atlıları

ilə birlikdə qışı Astara yaxınlığındakı Ərcivanda keçirdi. Bu, Güney Azərbaycan vilayətlərindən Səfəvi tərəfdarlarının gəlib çatmasına imkan verdi. 1500-cü ilin yazında Anadoludakı tərəfdarlarına qovuşmaq üçün buradan Ərzincana getmək qərara alındı. Ancaq qızılbaşlar oraya birbaşa deyil, Arazın quzeyinə keçərək Göyçə mahalından yollandılar. **Ərəşli və Zülqədərli** tayfaları da qızılbaşlara qoşuldu. Göyçə dağlarında Cahənşah Qoraqoyunlunun nəvəsi **Soltan Hüseyn Baranlı** da qızılbaşlara qoşulmaq istədiyini bildirdi. Ancaq onun sui-qəsd hazırlığında olduğunu bilən qızılbaş bəyləri çevik tərpendilər. Gecə ilə oranı tərk edib Çuxur-Sədə (İrəvan), oradan da **Şürəkələ** vardılar. Burada **Qaraca İlyas Bayburtlu** Anadolu qızılbaşlarının böyük bir dəstəsi ilə İsmayılın tərəfinə keçdi. Ərzincana çatdıqdan sonra İsmayılın artıq 7000 qazisi var idi. Bunlar **Ustaclı, Şamlı, Rumlu, Təkəli, Afşar, Qacar, Varsaq** tayfalarından olan gənclər, habelə «Qaradağ (Qaracadağ) sufiləri» idilər.

Fərrux Yasara qarşı yürüş. Qızılbaş bəyləri arasında hərəkətin sonrakı gedişi barədə bir fikir yox idi. Onların bir qismi Ərzincanda daha çox qoşun yığıb yazda Ağqoyunlular üzərinə yürüş keçirməyi, başqaları isə Gürcüstan üzərinə cihad keçirməyi təklif edirdilər. Ancaq qışı gözləmədən dərhal Şirvanşah Fərrux Yasara qarşı yürüş keçirmək istəyənlər üstünlük qazandılar. Siyasi qüvvələrin durumu yürüş üçün çox əlverişli idi. Ağqoyunlu dövləti ötən il iki yerə parçalanmışdı. Şirvan dövləti meydanda tək qalmışdı. Şiəlik bayrağı altında çıxış edən qızılbaş hərəkəti təkcə Azərbaycanda deyil, Anadoluda, Əcəm və Ərəb İraqında yayılıb güclənmiş, bu məmləkətlərdə yaşayan türk toplumları Səfəvi sülaləsinə güc və qoşun verən bir arxaya çevrilmişdilər.

Yürüşə 14 yaşlı İsmayıl özü başçılıq edirdi. O, Kür çayının «Qoyun ölümü» adlanan çətin keçidini at üzərində ilkin olaraq özü keçdi. Bununla o, tərəddüd edənləri ruhlandırırdı. Qızılbaşların 7 minlik qoşununun yaxınlaşmasını eşidən Şirvanşah Fərrux Yasar Qəbələdə əsgəri hazırlıq işinə girişdi. Qızılbaşlar Şamaxını tutub Şirvanşaha Gülüstan qalasına girməyə macal verməyib **Cabanıdə** onun 20 min atlı və 6 min piyadadan ibarət olan qoşununu darmadağın etdilər. Buğurd qalasına qaçıb gizlənmək istəyən Fərrux Yasar qızılbaş döyüşçülərinin əlinə keçib öldürüldü. Bir neçə gün İsmayıl döyüş yerində qaldı. Şamaxıya qayıtdıqda şəhər varlıları onu qarşılamağa çıxdı, tabeçilik bildirdilər.

Bakının tutulması. Muğanda **Mahmudabad** yaxınlığındakı qışlağa gedən İsmayıl, Məhəmməd bəy Ustaclu və İlyas bəy Xunuslu başda olmaqla Bakını tutmaq üçün qoşun göndərdi. Şirvanşahların ikinci paytaxtı sayılan Bakı qalası qızılbaş elçilərinə xərac verməkdən boyun qaçırırdı. Güclü qala divarları, ərzaq və döyüş ehtiyatı yaratmaq üçün qabaqcadan hazırlıq görülməsi Bakı əhalisinin dirəniş güvənini artırmışdı. Bakıda güclü müqavimət göstərilməsi İsmayılı başlıca qoşunla birlikdə 1501-ci ilin yazında Muğandan buraya yürüməyə məcbur etdi. O, qalanın qapıları, divar və bürcləri ilə tanış olub danışıq yolu ilə qalanın təslim edilməsinə çalışdı. Bakı qalabəyisi Fərrux Yasarın oğlu **Qazı bəy** idi. O, əlçatmaz dağ qalalarını döyüşlərə hazırlamaq üçün göndərildiyindən Bakının müdafiəsinə onun arvadı başçılıq edirdi. Bu qadın, İsmayılın əmri ilə qalanın təslim olunması barədə tələb gətirən elçini öldürtdü. Onu bu işdən çəkəndirməyə çalışan Bakı darğası **Əbdülfəttah** bəyi də edam etdirdi.

Bakıda kəskin müqavimətlə bağlı İsmayılı artıq bacarıqlı bir qoşun başçısı kimi tanınan, Xadim bəy

Xüləfanı birbaşa oraya göndərməli oldu. Sonra özü də gəlib qoşun başçılarına qoşuldu. Onun əmri ilə qala bürclərinin birinin altından böyük lağım atıldı. Bürc uçsa da, yerli döyüşçülər yenə də müqavimət göstərdilər. Nəhayət qızılbaşlar onların müqavimətini qırıb şəhərə soxuldular. Bakı əyanlarından 70 nəfəri əllərində Quran İsmayılın ayağına gəldikdən sonra şəhərdə qətl və qarətə son qoyulması haqda əmr verildi. Qala qapıları isə dışarıda dayanan qızılbaş qoşununun üzünə açıldı. Bütün şəhər əhalisinə aman verməsi ilə bağlı İsmayıl 1000 tımən «qan bahası» ödəməyi tələb etdi. Şirvanşahların Bakı sarayında saxlanılan zəngin xəzinəsi ələ keçirildi. Burada olan qızilların, daş-qaşların, başqa pulların, qiymətli geyim və əşyaların bir hissəsi qızılbaş döyüşçülərinə paylandı.

Əlvənd Mirzənin məğlub edilməsi. İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi. Qızılbaşlar buradan ikinci başlıca dirəniş yuvası olan Gülüstən qalasını mühasirə edənlərin köməyinə yollandılar. Silahı yerə qoymayan Şirvan dövlət qoşunları burada idi. Bu qala ərzaq və yaraq ehtiyatı baxımından çox güclü olduğu üçün qızılbaşlar mühasirəni dayandırmalı oldular. Bunun başlıca səbəbi Təbrizdə oturan Ağqoyunlu padşahı Əlvənd Mirzənin böyük qoşunla quzeyə doğru yürüşə çıxması olmuşdu. İsmayılın başçılığı ilə qızılbaş döyüşçülərinin Quzey Azərbaycandakı əsgəri uğurları Ağqoyunlu sarayını qorxuya salmışdı. Ağqoyunlu yürüşünün başlanması barədə xəbər yetişən kimi İsmayıl hərbi müşavirəyə çağırırdı. Orta çağ Azərbaycan tarixçiləri Həsən bəy Rumlu və İskəndər bəy Münşinin yazdıqlarına görə, İsmayıl qızılbaşlara üz tutub sordu: «Sizin istəyiniz nədir? Azərbaycan, yoxsa Gülüstən qalası?» Onlar söylədilər: «İstədiyimiz Azərbaycandır». Bu cavab Şirvandakı əməliyyatların dayandırılması və Ağqoyunlu yürüşünün

qarşısının alınması barədə hökm verilməsi demək idi. Belə də oldu. Şirvanın tabe edilməsi işini yarımçıq buraxan qızılbaş sərkerdələri qoşunlarının Şirvanda hələ çökdürülməmiş qalalarda yerləşmiş əsgəri qüvvələrlə birləşməsinə yol verə bilməzdi.

Sürətlə Kürü keçən qızılbaş qoşunu, Naxçıvana çatmış Əlvənd Mirzəyə qarşı yönəldi. Əlvənd Mirzənin qızılbaşların çayı keçməsinə mane olmaq, habelə, Qarabağ, Ərdəbil və Qaradağ əhalisini İsmayıl qarşı qaldırmaq cəhdi baş tutmadı. Qızılbaşların irəliləməsini dayandırmaq üçün mosullu **Osman bəyin** başçılığı ilə göndərilən Ağqoyunlu dəstəsi qızılbaş avanqardı tərəfindən əzildi. Qızılbaşlar itki vermədən Naxçıvan yaxınlığında Arazın quzeyinə keçdilər. Bu zaman İsmayılın qızılbaşlarının sayı 7000, Ağqoyunlu qoşunu isə 30.000 nəfərdən ibarət idi. Həlledici döyüş 1501-ci ilin yayında Şərur düzündə oldu. Ağqoyunlu ordusu basıldı. Əlvənd Mirzənin dörd sərkerdəsi döyüşdə öldürüldü. Ağır itkilərin təsiri altında ordu qaçıb dağıldı. Əlvənd Mirzə özü də Ərzincana qaçdı. Böyük qənimət ələ keçirən qızılbaşlar Təbrizə yol aldılar. Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı qovğadan faydalanan Şeyx İsmayıl Ustaclı, Şamlı, Rumlu, Əfşar, Qacar, Təkəli, Qaradağlı, Zülqədər, Qaramanlı, Bayburtlu, Çəpəni, Varsaq adlı türk tayfa qazilərini ətrafına toplayıb, Qarabağı, Şirvanı aldıqdan, Ağqoyunlu Əlvənd Mirzəni məğlub etdikdən sonra 1501-ci ilin payızında təntənə ilə Təbrizə gəlib özünü şah elan etdi. On iki imamın adına xutbə oxutdurub, sikkə kəsdirdi. Beləliklə, Azərbaycan Səfəvi dövləti yaranıb, rəsmən bərqərar oldu. Azərbaycan şahlıq sülaləsinin yaradıcısı İsmayıl hakimiyyətə Ağqoyunlu hökmdar irsinin davamçısı kimi gəldi. O, parlaq zəka sahibi, istedadlı hökmdar və söz sahibi olmuşdur. Onun hakimiyyəti Azərbaycan türk xalqının tarixi dövlətçilik ənənəsinə

söykənirdi. Elə buna görə də, əhalinin müxtəlif kateqoriyalarından olan sufilərin hərbi-siyasi mübarizələri nəticəsində qurulmuş Azərbaycan Səfəvi dövləti beynəlxalq aləmdə iki yüzillik bir vaxt ərzində nüfuzunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti dövründə, daha doğrusu I Şah İsmayılın hakimiyyətinin ilk günlərindən Azərbaycan türk dili dövlət, diplomatiya dili statusunu qazanmışdı.

Azərbaycan Səfəvi dövlət quruluşunun formasına uyğun olaraq, mərkəzlə yerli idarəetmə aparatı arasında qarşılıqlı münasibətlər milli deyil, ərazi-inzibati bölgü prinsiplərinə dayanırdı. Ölkə daxilində əmtəə-pul münasibətləri başlıca iqtisadi əlaqə forması olub, vilayətlər vahid iqtisadi-siyasi mərkəz ətrafında birləşirdi.

Beləliklə, Səfəvi dövlətinin qurulması bir sıra daxili amillər, o sıradan Azərbaycan və bəzi qonşu ölkələri bürümüş qızılbaş hərəkatı sayəsində yaranmışdı. Bu hərəkat ideoloji baxımdan, şahlıq uğrunda mübarizə üçün uyğunlaşdırılmış şüəlik bədətçiliyi bayrağı altında çıxış etmişdi.

Qızılbaş hərəkatının uğurları və bunun nəticəsi olaraq, Səfəvi dövlətinin yaranması geniş sosial özül üzərində qazanılmışdı. Burada yalnız Ərdəbil şeyxlərinin yürüşləri üçün müridlər verən və adları yuxarıda çəkilən «qızılbaş tayfaları» (Ustaclu, Afşar, Rumlu və s.) nəzərdə tutulmur. Sözünl əsl mənəsində, bu dövlətin yaranmasına arxa olmuş sosial zümrələr çox idi. XV yüzilin sonlarında pərakəndəliklə səciyyəvi olan ara müharibələrində ölkə miqyasında iqtisadi həyata vurduğu dağıdıcı zərbələrdən bütün xalq kütləsi, xüsusilə mülk sahibləri, rəiyyət, sənətkar, tacir əziyyət çəkmiş, müflisləşmiş və elə buna görə də onların çoxu mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq uğrunda siyasi mübarizədə İsmayılı dəstəkləyərək, Səfəviyyə hərəkatına qoşulmuşdular.

Şeyx Səfiəddin çağından bəri Səfəvi müridləri içərisində «əxi» adı daşıyan bir çox iş adamları bəllidir. Bunların sıralarında zərgərlər, toxucular, sabun bişirənlər, başmaqçılar, bəzzazlar, xərratlar və başqaları vardı. Şah İsmayıl hakimiyyətə gəldikdən sonra ayrıca bir fərmanla təriqət qarşısında böyük iş görmüş oldu. Bu fərmanla bütün dərvişlər müxtəlif sənətkar biliklərinə təhkim edildi. Bunun nəticəsində əxi sənətkar icmalları ilə sufi-dərviş (abdal-qələndər və b.) zümresi yaxınlaşıb bir-birinə qovuşdu. XVI yüzilliyin başlanğıcında sufi-dərviş zümresinin Səfəvi dövlətində yüksək «status»u ilə bağlı bu qovuşma prosesi görünür başa çatdı. Əski əxi icmalarının azlıqda olan yuxarı təbəqəsi feodallaşaraq ayrı-ayrı hallarda qızılbaş hərbi əyanların, xidmət bəylərinin sırasına keçdi. Beləliklə, Səfəvi dövlətinin yaranmasında ona dayaq duran başlıca sosial zümrədən biri şəhər sənətkarlarını və oturaq əkinçiləri təmsil edən, sonralar isə sufi-dərviş zümresinə qovuşan əxilər olmuşdu.

Gənc dövlətə dirək olan digər zümərə qazilər adlanırdı. «Qazi» anlayışı hərfən «qəzvaya çıxan kişi», «kafirlərə qarşı savaş döyüşçüsü» mənasını bildirir. Türk xalqları yaşayan ölkələrdə – Azərbaycan, Anadolu, İraq və Xarəzmdə «ğazi» və ya «alp ğazi» islam işinin, «islam hüdudunun» qoruyucusu olan əsgəri qulluq adamlarına deyilirdi. Türklərdəki «ər, ərən», «alp ərən» əsgəri ad daşıyan döyüşçülər xilafət çağından «alp-ğazi», «ğazi-ərən» ünvanı alaraq sonralar «ğaziləşmə» yolu keçmişdilər.

Sosial tərkib baxımından qazilər ilə əxilər arasında keçilməz ayrılıq yox idi. Əxi birliklərindən gələn sənətkar və əkinçi gənclər «ğaziyani Şah Səfi» zümresinə qovuşur, yəni təriqət döyüşçüsünə çevrilərək əsgəri qulluq adamı olurdular.

Yeni dövlətin dirəklərindən olan abdallar isə Qafqaza və Ön Asiyaya gələn əski türk boylarından biri olmuşdur. Orta çağlarda, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində həm də abdal adlı sufi-dərviş icması yarandı. XVI yüzilin coşğun hadisələrlə dolu ilk onilliklərində abdal-qələndər zümresi Səfəvi səltənətinin yaranması yolunda gedən gərgin çarpışmalarda böyük rol oynamışdı.

2. İmperatorluğun yaradılması. Diyarbəkire qaçmış Əlvənd Mirzə Ərzicanda İsmayıl qarşı yeni savaşı üçün əsgər toplayırdı. O, eyni zamanda Təbrizlə Şərqi Anadolu arasındakı köç və ziyarət yolunu da qapamışdı. I Şah İsmayıl 1502-ci ilin baharında bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Ərzincana yola düşdükdə Əlvənd Təbrizə doğru hərəkət etdi. I Şah İsmayıl bunu eşidincə geri dönüb 1502-ci ilin avqustunda Təbrizə gəldi. Bu vaxt Ucanda olan Əlvənd Mirzə Həmədan yolu ilə Bağdada qaçdı. Əlvənd Mirzə tərəfindən baş verə biləcək qorxu tam aradan götürüldükdən sonra, I Şah İsmayıl İraq-i Əcəmlə, İraq-i Ərəbin sahibi olan Ağqoyunlu Soltan Muradın yanına 1503-cü ildə müridlərindən Qənbər bəyi göndərüb ona tabe olmasını təklif etdi. Şah Ağqoyunlu Muradla savaşımaq fikrində deyildi. Ancaq Ağqoyunlu Murad şahın təklifini qəbul etmədi. Belə olduqda I Şah İsmayıl 12 minlik qoşunla Həmədana doğru hərəkət etdi. Murad şahın yürüşünü eşidərək 70 min nəfərlik bir qoşun hazırladı.

I Şah İsmayıl 21 iyun 1503-cü ildə Həmədan yaxınlığında Alma Qulağı deyilən yerdə Ağqoyunlu Soltan Murad üzərində qələbə qazandı. Adlı-sanlı əmirləri döyüş meydanında qalan Murad özü qaça bildi. İsfahan, Qum, Kirman, Şiraz tutuldu. 1504-cü ildə Firuzguh və Gülxəndan qələbələrindən sonra Yəzdi də tutdular. I Şah İsmayılın Bayandur Soltan Murad üzərində qələbəsindən

sonra Osmanlı hökmdarı II Soltan Bəyazid 1504-cü ildə Məhəmməd Çavuş Balban adlı elçisini qiymətli hədiyyələrlə Təbrizə göndərüb Şah İsmayılı hakimiyyətə keçməsi və İraqi Əcəmi tutması münasibətilə təbrik edir. Beləliklə, Osmanlı Soltanı Şah İsmayılı Azərbaycanın dövlət başçısı kimi rəsmən tanıdı.

I İsmayılın xarici siyasəti. Zülqədər oğulları ilə çəkişmələr. Xorasan uğrunda savaq. Zülqədər oğulları bəyliyi (1339-1521) ilə I Şah İsmayıl arasında çəkişmələr müharibəyə doğru gedirdi. I Şah İsmayılın elçisi Ustaclı Ümmət Zülqədər oğlu Əlaüddövlə tərəfindən həbs olunmuşdu. Bunu bəhanə edən I Şah İsmayıl 1508-ci ildə bəyliyin üzərinə yürüş etdi. Əlaüddövlə bəy Əlvənd Mirzə ölümündən (1505-1506) sonra Diyarbəkire qaşun göndərmiş, Amid, Mardin və bir çox başqa yerlər tutulmuşdu. I Şah İsmayıl Əlaüddövlənin Diyarbəkirdə olan marağına son qoymaqla, burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək fikrində idi. O bu məqsədlə Osmanlı hökmdarından torpaqlarından keçmək üçün razılıq alıb Ərzurum və Ərzincan yolu ilə Əlbistana gəldi. I Şah İsmayıl Xarputu tutdu. Diyarbəkir bölgəsi də Onunun idarəsi altına girdi. Şah Diyarbəkire Ustaclı Məhəmməd xanı hakim təyin etdi. O, çox cəsur və dəyanətli bir hərbiçi idi. 1510-cu il, I Şah İsmayıl Bağdadı tutan zaman Ustaclı Məhəmməd xan Zülqədərlerini ikinci bir ordusunu da məğlub etmişdi. I şah İsmayıl 1509-cu ilə qədər İraq-i Ərəblə Diyarbəkiri tutub Əlbistana qədər gəldi.

Qərbdə böyük uğurlar əldə edən I Şah İsmayıl 1508-ci ilə qədər bütün Farsı da fəth etdikdən sonra Türkünstan və Xorasan hökmdarı Özbək Məhəmməd Şeybani xanın dövlətin Şərq sərhəddində yaratdığı təhlükənin aradan götürülməsini qərara alır. Ancaq bu təhlükə bütün Xorasanın fəthi, Məşhəddə, Mərvdə, Heratda, Bəlxədə güclü qarnizonların yerləşdirilməsi ilə

aradan qaldırıla bilərdi. Tezliklə, İsmayılın ordusu Xorasana daxil olur və tərəflər arasında baş döyüş 1510-cu ildə Mərv yaxınlığında oldu. Təkəli əmirlərindən Burun sultanın əsgərlərinin hücumu ilə Şeybani xan və yanındakı döyüşçülərin bir çoxu öldürüldü. Alınan əsirlər arasında Babur şahın qızı və bacısı da vardı. I Şah İsmayıl Baburun qızı və bacısına ehtiramla yanaşib onları Babura qaytardı. Bu hadisə Baburlarla yaxşı münasibətlər qurulmasında vasitə oldu. O cümlədən, özbək Übeydulla xan da I Şah İsmayılın yanına qiymətli hədiyyələrlə elçi göndərib ona itaət etdiyini bildirdi.

Bu səfərlə bütün Xorasan Amu Dəryaya qədər Azərbaycan Səfəvi ölkəsinə qatıldı. I Şah İsmayıl bu sürətlə tutduğu ölkələrdə siyasi birlik qurmaqla, böyük bir imperatorluq yaratmağa müvəffəq oldu. Imperatorluq Fəratdan Qəndəhara, Qafqazdan Hind okeanına qədər 2.800.000 km² ibarət geniş bir ərazini əhatə edirdi.

Çaldıran döyüşü. I Şah İsmayıl imperatorluq hüduqlarından kənarında və xüsusilə, Şərqi Anadoludakı müridləri ilə əlaqələrini nəinki saxlayır və daha da gücləndirirdi. Bu, daha çox dövlətin qərb bölgələrində türk oymaqlarından olan qızılbaşların sayını artırmaqla, dövlətin yerli dayaqlarını möhkəmləndirmək üçün lazım idi. Amma, bu əlaqələr və təbliğat Osmanlı dövləti daxilində gərginliklər yaradır, eyni zamanda iki ölkə arasında ciddi narazılıqlara da səbəb olurdu.

Osmanlı hökmdarı II Bəyazid (1481-1512) təbəələrinin ölkəni tərk etməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görürdü. I Şah İsmayıl II Bəyazidə göndərdiyi bir məktubda təriqət mənsuqlarının ziyarətinə mane olunmamasını xahiş edirdi. II Bəyazid isə I Şah İsmayıla göndərdiyi məktubda ziyarəti yerinə yetirdikdən sonra geri dönməyə söz verənlərə mane olmayacağını yazmışdı. Əslində, II Bəyazid I Şah İsmayılın könlünə

dəyməmək üçün ona belə bir cavab göndərmişdi. I Şah İsmayıl isə Osmanlılarla aranı qırmamaq üçün çox ehtiyatlı davranır və Bəyazidə «ata» deyə xitab edirdi.

I Şah İsmayılın ehtiyatlı davranışlarına baxmayaraq, 1510-cu ildə Anadoluda Şahqulu Baba üsyanı baş verdi.

Şahqulu Şeyx Heydər in Anadoluda təriqət yayan və Təklə elindən olan Həsən adlı xəlifəsinin oğlu idi. O, son dərəcə fəal və cəsəətli bir adam idi. Osmanlı dövlətinin idarəsində bir qədər zəifləməsindən istifadə edərək hərəkətə başlamışdı. Tərəfdarları Şahquluya «baba» deyirdilər. Təklə elinin yoxsul və varlılarından ibarət saysız-hesabsız tərəfdarları vardı. Şahqulu Osmanlı ordusunu bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratdı. Sonuncu savaşıda çox ağır yaralanmış Şahqulu çox keçmədi ki, öldü. Ancaq onun tərəfdarları Səfəvi ölkəsinə gedə bildilər. Onların sayı 15.000 idi. Şahqulu güvəndiyi adamlardan birini özünə vəzir təyin etmişdi. Ətraf bölgələrə bəylərbəyi, sancaqbəyilər də göndərmiş və Osmanlı elindəki xəlifələrinə məktublar yazaraq, hərəkətə başlamalarını bildirmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, onun məqsədi Osmanlı dövlətini devirmək yox, Şərqi Anadoluda tərəfdarlarının sayını artırıb Səfəvi hakimiyyətini möhkəmləndirmək idi. Şahqulu bacarığı ilə elə bir təsire malik idi ki, hətta II Bəyazidin Qaraman valisi olan oğlu Şehinşah da onun təbliğatına uymuş və qızılbaş olmuşdu.

1512-ci ildə Osmanlı taxtına Soltan Səlimin (1512-1520) keçdiyini xəbər alan Şah İsmayıl Nurəli xəlifə Rumlunu Anadoluya göndərirdi. Nurəli xəlifə Qarahasarda ikən Sivas, Amasiya, Toqat bölgəsi türklərindən 3-4 min evlik bir toplumu özünə birləşdirirdi. Bu vaxt I Soltan Səlimlə qardaşı Soltan Əhməd

arasındaki savaşa hazırlıq qızılbaşları daha da ayaqlandırdı. Hətta, Soltan Əhmədin Amasiyadakı oğlu Soltan Murad qızılbaşlığı qəbul etdi. Toqat yaxınlığında Osmanlı sərkərdəsi Faiq bəy məğlub edildi. Şəhər əhalisi Nurəli xəlifəni qarşılayıb I Şah İsmayılın adına xütbə oxudu.

Qızılbaşların Anadoludakı hərəkətləri Osmanlı dövləti ilə Səfəvilər arasında münasibətləri pozdu. I Soltan Səlim Qardaşları ilə bağlı təhlükəni aradan qaldırıdıqdan sonra Anadoluda 40.000 nəfər qızılbaş öldürdü. Təkə elində həbs etdirdiyi qızılbaşları isə Aralıq dənizində yeni fəth olunan adalara sürgün etdi. Bununla, Səfəvilərə qarşı müharibəyə hazırlaşan I Soltan Səlim yürüşü zamanı arxasında baş qaldıra biləcək təhlükəni aradan qaldıraraq özbək Übeydulla xanın da köməyinə arxalanaraq hərbi əməliyyata başlamağı qərara alır.

I Şah İsmayıl I Soltan Səlimin aralarındakı qırıq məktublardan sonra 23 avqust 1514-cü ildə Xoy şəhərinin şimali-cənubunda eyni adlı şəhərdən 20 fərsəh məsafədə olan Çaldıranda bir qandan olub, bir dildə danışan qüvvələr qarşılaşdı.

I Şah İsmayıl ordusundakı düzülüşə görə ortadakı qüvvəyə Nizaməddin Əbdülbaqi, Məhəmməd Kəmunə, Şərəfəddin Əli, sağ cinaha Durmuş xan Şamlı, sol cinaha Məhəmməd xan Ustaqlı, öncüllərə qorçubaşı Sarı Piri və Yusif bəy Varsaq başçılıq edirdi. I Şah İsmayıl özü seçmə döyüşçülərdən yaradılmış qüvvə ilə sağ cinahda dayanırdı.

I Soltan Səlimin sayı 200 minə çatan ordusunun sol cinahına Rumeli bəylərbəyi Həsən paşa, sağ cinaha Anadolu bəylərbəyi Sinan paşa başçılıq edirdi. Ortada 300 top və onların önündə xüsusi dəstə və arxasında isə tufəngli yeniçərilər dururdu. I Soltan Səlim isə şəxsi qvardiyası ilə yeniçərilərin arxasında idi. Ən geridə isə

Şadi bəyin dəstəsi yerləşdirilmişdi. Onlar arxadan ediləcək yürüşlərin qarşısını almalı idilər. Hər iki ordunun əsgərləri, «Allah», «Allah» deyə döyüşə daxil olub çox igidliklə vuruşurdular. Səfəvilərin öncülləri olan qorçular Sarı Piri Ustaclının başçılığı ilə döyüşə girib osmanlıların xeyli döyüşçüsünü öldürdülər. Ancaq qızılbaş süvarilərinin qarşısı top və tüfəng atəşi ilə alındı. Döyüşün qızğın vaxtında fars bəylərbəyi Xəlil sultan Zülqədər isə özbaşına savaş meydanından dəstəsi ilə qaçdı. O cümlədən I Şah İsmayılın ordusunun sayı Soltan Səlimin ordusundan az olub, odlu silahı da yox idi. Döyüşdə 3 min qızılbaş, 2 min nəfər osmanlı əsgəri və hər iki tərəfdən bir çox adlı-sanlı əmirlər də öldürüldü. I Soltan Səlim bu qələbədən sonra 1514-cü ilin sentyabr ayının 5-də döyüşsüz Təbrizə daxil olur, ancaq yeniçərilərin müsəlman qırğınına etirazının getdikcə güclənməsindən ehtiyat edərək, həmin ayın 13-də şəhəri tərk edib, Şərqi Anadoluya yola düşür.

Çaldıran savaşından qabaq Səfəvi – Osmanlı sərhəddi Sivasa bağlı Suşəhərindən keçirdi. Kemax qalası Xarput, Urfa Səfəvilərin hüddud şəhərlərindən idi. Çaldırandan geri döənən I Səlim 1514-1515-ci ildə Amasiyada qışlayıb, sonra İstanbula qayıdarkən Anadolunun açarı Kemax qalasını tutdu. Qala rəisi Məhəmməd bəy 300 Varsaqla təslim olmadan, öluncəyə qədər vuruşmuşdu. I Səlim Şərqi Anadolunun tutulmasını Ağqoyunlu Bıyıklı Məhəmmədə tapşırırdı. O, 1515-ci ildə Təkir yaylağında Nurəli xəlifəni məğlub etdi. Nurəli xəlifə, bir çox başqa cəsur bəylər döyüşdə öldürüldü.

Şah İsmayıl Çaldıranda Məhəmməd xan Ustaclı öldükdən sonra Diyarbəkirin idarəsini onun qardaşı Qara bəyə tapşırıb, ona xan titulu da vermişdi. Şahın bacısı ilə evli olan Qara xan, qardaşları Ulaş və Süleyman Diyarbəkirdə möhkəmlənmək üçün əllərindən gələni

etdilər. Ancaq Mardin yaxınlığında, Dədə Qarqın düzündə Bıyıklı Məhəmməd paşa ilə savaşa məğlub oldu və özü də öldürüldü. Cənub-Şərqi Anadolu Osmanlı idarəsi altına düşdü. Amma Şah İsmayıl Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunu qoruyub saxlaya bildi.

I Şah İsmayılın Gürcüstan yürüşləri. Böyük coğrafi axtarışlarla Şərqə okean və dənizlərdən keçən yollar açılmışdı. Buna baxmayaraq Şərqi Avropa ilə bağlayan karvan yolları hələ öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Təbrizdən-Dərbəndə və oradan isə Avropaya uzanan çöl karvan yollarında, Volqa-Xəzər su yollarında dünyanın bir çox ölkələrinin yenə də gözü vardı. Bu yollarla quzeydən tacirlər, elçilər, missionerlərlə yanaşı, bir müstəmləkə dalğasının da gəlişi gözlənilirdi. Səfəvi dövləti elə buna görə də Qafqazda möhkəm yerli dayaq yaradıb, oranı qorumağa çalışırdı. Qafqazda Osmanlı dövlətinin də marağı vardı. Quzeydə baş verə biləcək qorxuya qarşı Qafqazın qorunmasında, buradan keçən ticarət yollarının tutub əldə saxlanılmasında Osmanlı dövləti Səfəvilərdən az maraqlı deyildi. Osmanlı dövləti Qafqazın ələ keçirilməsində Gürcüstandan bir dayaq kimi istifadə etməyə də çalışırdı. Bu vaxt Gürcüstan xırda çarlıqlara bölünmüşdü. Hakimiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışan Gürcü çarları öz xarici siyasətlərində tez-tez dönüklük edirdilər. Səfəvilərin Gürcüstana ilk yürüşü 1516-cı ildə oldu. Mesxiya çarı IV Kvarkvare (1516-1535) Başçı Açıq (İmeretiya) çarı Mənuçöhrlə savaşa yenildikdə, I Şah İsmayıldan kömək istədi. Şah İsmayıl Div soltan Rumlunun başçılığı ilə ona kömək göndərdi. Mənuçöhrü məğlub edən Div soltan IV Kvarkvareni yənə də öz ölkəsində hakimiyyətə gətirdi. Növbəti il Osmanlı dövlətindən kömək alan Mənuçöhr Divin vuruşunda da məğlub oldu.

1521-ci ildə Şəki hakimi Həsən bəy Kaxetiya çarı Ləvəndin torpaqlarına etdiyi yürüşün qarşısını almaq üçün Naxçıvanda qışlayan I Şah İsmayıldan kömək istədi. I Şah İsmayılın əmiri Div soltan Rumlu Alazan və lori çaylarını keçib Zəyəm qalasına yaxınlaşdı. Bu vaxt günahlarını boynuna alan Ləvənd, IV Kvarkvare, Davud bəy və Mənuçöhr Div soltanın yanına gəldilər. Div soltanla I Şah İsmayılın qışladığı Naxçıvana yola düşdülər. Gürcü çarları asılılığı qəbul edib, hər il vergi ödəyəcəklərinə söz verdikdən sonra, ölkələrinə qayıtdılar.

Kaxetiya çarı Ləvənd xan 1524-cü ildə Səfəvilərin tabeçiliyində olan Şəkiyə yenidən yürüş etdi. Baş verən döyüşdə Həsən bəy öldürüldü. Bu dönüklüyünə görə, Şah Ləvəndi cəzalandırmağa hazırlaşdığı zaman vəfa etdi.

Şirvan üzərində dövlət nəzarətinin gücləndirilməsi. 1500-cü ildə Cəbani vuruşunda Fərrux Yasar öldürüldükdən sonra, Şirvanda hakimiyyəti oğlu Bəhram bəy ələ aldı. O, bir ildən sonra vəfat etdi, hakimiyyətə qardaşı Qazi bəy keçdi. O da bir neçə aydan sonra oğlu Soltan Mahmud tərəfindən öldürülür. Cəbani döyüşündən sonra Gilana qaçmış Şeyxşah (Fərrux Yasarın oğlu) 1502-ci ildə II İbrahim adı ilə Şirvanşahlar taxtında oturdu. Soltan Mahmud isə kömək almaq üçün Səfəvilər sarayına gəldi. Qızılbaş qoşunu ilə Şirvana qayıdan (1505-1506) Soltan Mahmud məğlub oldu və öz xidmətçisi tərəfindən öldürüldü.

Yerli sülalə üzvləri arasında hakimiyyət uğrunda gedən dartışma Şirvanşahları zəiflədir və onların Səfəvi dövlətindən asılılığını möhkəmləndirirdi. Əslində, Fərrux Yasarın ölümündən (1500) sonra, Şirvan öz müstəqilliyini itirməklə Səfəvi dövlətinin tabeliyində idi. Ancaq yerli sülalənin daxili müstəqilliyi saxlanılmışdı.

I İsmayıl tərbiyəçisi Hüseyn bəy lələ Şamlını bura canişin təyin etmişdi. Hüseyn bəy lələ isə Şirvanda olmayanda yerinə xidmətçisi Şahgəldi ağanı qoyurdu. Şeyxşah İbrahim isə Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra İsmayıla hədiyyələr göndərüb, vergi verəcəyi və ona sədaqətli olacağını bildirmişdir.

Lakin Şeyxşah İbrahim sonrakı illərdə, xüsusilə Şah İsmayıl Xorasan səfərinə hazırlaşdığı vaxt, bundan istifadə edərək, xərac vermədi. Elə buna görə də, 1509-cu ilin sonunda I Şah İsmayıl Şirvana ordu göndərdi. Şeyxşah tab gətirə bilməyib Buğurd qalasında gizləndi. Şah İsmayıl ikinci dəfə Şirvanı ələ keçirib, yenə də Hüseyn bəy lələni Şirvana canişin qoydu. Günahlarına baxmayaraq, Fərrux Yasarın oğlu Şeyxşah hakimiyyətdə saxlandı. Şah İsmayılın göstərişi ilə 1517-ci ildə sədr Mir Cəmaləddin Məhəmməd və Mirzə Şahhüseyn Şirvana gəlib, Şeyxşaha bir daha dönüklük etməyəcəyinə and içdirirlər. Şeyxşah böyük oğlu Sultan Xəlili girov olaraq Təbrizə göndərdi. Şah İsmayıl qızlarından Pərixan xanımı ona ərə verdi. Şeyxşah özü də 1521-ci ildə Marağaya gəlib, şahla görüşdü və sədaqətlə xidmət edəcəyinə bir daha and içdi.

Göründüyü kimi, I şah İsmayıl nə birinci və nə də ikinci yürüş zamanı Şirvanşahların irsi idarə hüquqlarına toxunmamış, lakin o, Şirvanşahları nəzarət altında saxlayırdı.

İkinci səfərdən sonra Səfəvilərin Şirvanda hakimiyyətini möhkəmləndirməsindən bəhs edən Abbasqulu ağa Bakıxanov yazır: «Şah İsmayıl yeni hökumətə dayaq olmaq və onu möhkəm saxlamaq üçün İraqda yaşayan Bayat türklərindən bir dəstəsini siyahı üzrə köçürüb Dərbənd və Şabranda yerləşdirdi».

**Sual 2. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə.
Səfəvi-Osmanlı müharibələri.**

I Şah İsmayılın ölümü, I Şah Təhmasibin hakimiyyətə keçməsi, daxili vəziyyət. I Sultan Səlimin 1520-ci ildə vəfatı ilə I Şah İsmayılın qurduğu imperatorluğun başı üzərini almış təhlükə sovuşdu. Bütün Səfəvi imperatorluğu siyasi və dini əqidə birliyində I Şah İsmayılı borclu idi. Kiçik yaşlarından hər tərəfdə təhlükələrlə qarşılaşmasına baxmayaraq, Azərbaycanı birləşdirib, bir çox qonşu ölkələri tutub güclü bir dövlət qurması, onun böyük tarixi şəxsiyyət olduğunu göstərir. Özü çox cəsur, intizam sevən olduğu kimi, həm də təşkilatçı və təhsilli bir hökmdar idi. O, böyük uğurlar əldə edən türk tayfa rəislərinə imperatorluğun mərkəzi və yerli idarələrində vəzifələr və geniş səlahiyyətlər vermişdi. Ustaclılar-Əcəm İraqında, Kirmanda, Şamlılar Xorasanda, Təkəllilər Əcəm İraqının İsfahan və Həmədan bölgələrində, Zülqədərlər Farsda, Mosullular Bağdadda yerləşdirilmişdi. Adları çəkilən türk tayfalarının bəylərinə bu bölgələrdə geniş torpaqlar və vəzifələr verilmişdi. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun qurucusu olan I Şah İsmayıl 22 may 1524-cü ildə, 37 yaşında Sərab şəhəri yaxınlığında xəstələnib vəfat etdi. O, Ərdəbildə, Şeyx Səfiəddin türbəsində dəfn olundu.

Şah İsmayılın - Təhmasib Mirzə, Cam Mirzə, Bəhram Mirzə, Əlqas Mirzə adlı dörd oğlu vardı.

Yerinə 1514-cü ildə anadan olmuş böyük oğlu, Təhmasib keçdi. Şah İsmayıl ömrünün son günlərində əmirlərinə əmir əl-üməra, həm də mülki və dini məsələlər üzrə müavini, yeni vəkili olan Div soltan Rumluya itaət etmələrini və onun sözündən çıxmamalarını vəsiyyət etmişdi. Div Soltan Kumlu yeni Şahın atabəyi kimi, onun

azyaşlı olmasından istifadə edərək dövlət işlərinə nəzarəti ələ alsada, tayfa əmirləri arasında gedən çəkişməyə son qoya bilmədi. Bu arada mərkəzi idarə bir qədər sarsıldı. Övvəllər mürşidlərinə bağlı olan tayfa rəislərinin də indi sərvət və şöhrət meyli artmışdı. Hər biri öz bölgəsində özbaşına hərəkət edir və yenildikdə isə bir çoxu Osmanlı ölkəsinə baş götürüb gedirdi. Bu isə iki ölkə arasında münasibətləri pozurdu.

Ustaclı Mustafa soltan çox keçmədi ki, əmir əl-üməralıqda Div soltan Rumlunun ortağı oldu. Ancaq bundan Div Soltan Rumlu razı qalmadı. O, dərhal Zülqədər və Təkəli əmirləri ilə birləşib Mustafa soltana qarşı çıxdı. Savaşda bir çox Təkəli əmirləri ölsə də, Ustaclı əmirləri idarə işlərindən uzaqlaşdırıldılar. Ancaq bu hadisədən sonra Təkəliyə Çohə soltan əmir əl-üməralıqda Div soltanın ortağı oldu (1525). 1526-cı ildə Ustaclı bəyləri Mustafa soltanın başçılığı altında yenidən toplanıb Div soltanı Rumlu və Çohə soltan Təkəliyə Sultaniyyə (1526), Ərdəbil (1527) və Naxçıvanda (1527) savaşır, ancaq axırıncı döyüşdə Mustafa öldürülür. 1527-ci ildə Təkəli bəyləri Div soltan Rumlunu da öldürüb iqtidarı ələ aldılar. Çoha soltan rəqibsiz əmir əl-üməra və həm də vəkil oldu. Boş qalan vəzifələrə Təkəli bəyləri gətirildi. Ancaq bu, başqa qızılbaş tayfalarının qısqanclığını artırdı. Eyni zamanda, bu çəkişmələrdə bışmiş Şah da artıq iqtidara tam sahib olmaq istəyirdi. Şahın göstərişi ilə Herat valisi Hüseyn xan Şamlının dəstəsi Qəzvinə Çohə soltanın evinə hücum etdilər. Çohə soltan qaça bilsə də 1531-ci ildə öldürüldü.

Bu zaman Azərbaycan hakimi Üləma soltan Təkəli vəkil olmaq üçün hərəkətə keçdi. Ancaq o, məqsədinə çatmadığına görə 1531-1532-ci illərdə Şahın Xorasana getməsindən istifadə edib, Təbrizi qarət etdi. Amma üzərinə gələn qüvvədən ehtiyatlanıb Vana və oradan da

Istambula getdi. Hüseyin xan Şamlu vəkil təyin olundu (1531). Ancaq o da 1534-cü ildə şaha xəyanətdə günahlandırılıb aradan götürüldü. Vəkil olmaq və dövlət işlərini ələ almaq üstündə qızılbaş əmirləri arasında 1524-1534-cü illərdə baş vermiş bu çəkişmələr dövləti xeyli sarsıtmışdı. Artıq bu çəkişmələrdə böyük təcrübə qazanmış Şah 1534-cü ildən hakimiyyətə nəzarəti ələ alır.

Şirvan və Şəkinin qəti tabe edilməsi. Mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesinin başa çatması. 1524-cü ildə Şeyxşah II İbrahim vəfat etdi. Onun Məhəmməd Mirzə, Müzəffər Mirzə və Soltan Xəlil adlı üç oğlu vardı. Yerinə I Şah İsmayılın qızı Pərişan xanımın əri Soltan Xəlil II Xəlilullah adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyətinin ilk illərində Şirvanda mərkəzdən qaçma hallarına təsadüf olunmasa da, Şirvanın mərkəzə tam tabe edilməsi artıq gündəmdə idi. Belə bir vaxtda II Xəlilullah I Şah Təhmasibin mərkəzləşdirmə siyasətinə qarşı çıxmış Biye Pas (Rəşt) hakimi Əmir Dibaca sığınacaq vermiş və hətta onu Şirvana göndərilən Səfəvi elçisinə verməkdən boyun qaçırmışdı. Digər tərəfdən o, 1534-cü ildə Təbrizi tutmuş Osmanlı sərdarı İbrahim paşaya qiymətli hədiyyələr göndərib onunla gizli əlaqə də saxlayırdı. Bu xəbərlər şaha çatsa da, ancaq o, Osmanlı dövləti ilə müharibə getdiyinə görə II Xəlilullahı cəzalandırmaq üçün Şirvana qoşun göndərə bilmədi. II Xəlilullah 1535-ci ildə öz əcəli ilə vəfat edir və yerinə qardaşı oğlu Şahrux, Şirvanda hakimiyyətə keçir. Şah Təhmasib dərhal Çuxur-Səd hakimi Məhəmməd bəy Ustaclı ilə Şirvanın yeni hakiminə fərman və xələt göndərdi. Ancaq bu zaman Şirvanı Şahrux deyil, onun vəkili Hüseyin bəy və bir qrup başı pozuq yerli əmir idarə edirdi. Elə buna görə də, Şirvanda daxili çəkişmələr getdikcə artırdı.

Şirvandakı bu çəkişmələr zamanı Mahmudabad və Səlyanda bir nəfər qələndərin başçılığı ilə (1537-38) yerli hakimiyyətə qarşı çıxış oldu. Onun dəstəsi Şamaxıya yaxınlaşdı. Onlara qarşı qüvvə çıxara bilməyən Şahrux və yerli əmirilər Buqurd qalasına çəkildilər. Qələndərin dəstəsi Şamaxını tutdu. Amma məqsədləri aydın olmadığına görə, onlar bir müddətdən sonra şəhəri tərk edib Səlyana doğru yola düşdülər. Onları Şahruxun dəstəsi izləyirdi. Salyan yaxınlığında baş verən savaşda Qələndərin dəstəsi dağıldı.

Bu hadisədən sonra qorçubaşı Padar Şirvandakı çəkişmələr və hakimiyyətsizlik barədə şaha Pərixan xanımın sifarişini çatdırdı. Şahruxun kiçik yaşlı olmasından istifadə edib Şirvanda yerli hakimiyyətə nəzarəti ələ keçirmiş Hüseyn bəy və bir neçə nəfər başıpozuq əsilzadə arasındakı çəkişmələr Şirvanı gücdən salmışdı. Daxili sarsıntı keçirən Şirvan əmiriləri içərisində mərkəzdənqaçma meyilləri də baş qaldırmışdı. I Şah Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzə, Müntəşa sultan və Qarabağdakı Qacar əmirilərinin başçılıq etdiyi 20 minlik hərbi dəstəni 1538-ci ildə Şirvana yolladı. Onlar Şamaxı, Surxab, Qəbələ, Gülüstanı tutdular. Şahruxun vəkili başda olmaqla, bir çox Şirvan əyanı öldürüldü. Şirvanda şahlıq ləğv edilib, bura vilayət statusu verildi. Şirvan vilayətinin birinci valisi I Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə oldu.

Şəki hakimi Həsən bəyin oğlu Dərviş Məhəmməd (1524-1551) dövründə Şəki ilə Səfəvilərin arası da getdikcə pisləşirdi. 1538-ci ildə Səfəvi qoşunu Şirvanda Buqurd qalasını mühasirə edən zaman Dərviş Məhəmməd Şahruxa kömək edirdi. Ancaq Şirvan tutulduqdan sonra, Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xanın Səfəvilərlə əlaqələrini yenidən yaxşılaşdırıb Şəkinin daxili sərbəstliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. O, hətta I Şah

Təhmasibin dul bacısı Pərixan xanım ilə evləndi. Lakin, Pərixan xanım öldükdən sonra onun Səfəvilərlə münasibətləri yenidən pozuldu. Dərviş Məhəmməd I Şah Təhmasibin Şirvan valisi olan və şahlıq həvəsi ilə yaşayan qardaşı Əlqas Mirzə ilə yaxınlaşdı.

Hətta o, Soltan Süleyman Qanunin (1520-1566) tərəfindən Təhmasibə qarşı savaşa Əlqas Mirzəyə qardaşı Şahnəzərin başçılığı ilə kömək də göndərmişdi. I Şah Təhmasib 1548-ci ildə Sevindik bəy Əfşarın başçılığı ilə 2500 nəfər qorçu dəstəsini Şəkiyə, Dərviş Məhəmmədi cəzalandırmağa göndərdi. O, Kiş qalasına çəkilib qoruna bildi. 1551-ci ildə I Təhmasib onunla birdəfəlik hesablaşmaq üçün Ərəşə gəldi. Burada vassalı Kaxetiya çarı Ləvənd də onunla birləşdi. Dərviş Məhəmməd xan şahı qarşılamağa gəlmədi. Şəki əyanları və əhali Kiş, Gələsən-görəsən qalaları və Sığnağa çəkildilər.

Top atəşi ilə Kişin qala divarları dağıdıldı. Qalanın kutvalı Mahmud bəy savaşı davam etdirməyin mənasız olduğunu görüb, qapıların açarını şaha verdi. Sığnaq döyüşçüləri də döyüşü dayandırdılar. Dərviş Məhəmməd gecə ikən 400 nəfərlik dəstə ilə Gələsən-Görəsəndən çıxıb qaçmağa çalışdı. Amma qaça bilmədi və öldürüldü. Beləliklə, Şəkinin sərbəstliyinə son qoyuldu. Şah Tuyqun bəy Qacarı Şəki hakimi təyin etdi.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri. 1531-1532-ci ildə Ülamə bəy Təkəli Diyarbəkər hakimi Fil paşanın qoşunu ilə Büdlisə yürüş etdi. Bidlisdən qovulan yerli hakim Şərəf xan Səfəvilərdən kömək istədi. Təhmasib elçisi Həbil bəyi Soltan sarayına göndərüb Ülamə bəyi təslim etməsini xahiş etdi. Şahın təklifini rədd edən Soltan həm də şahdan Şərəf xanı da istədi. Şah vəkil Hüseyin xan Şamlunun başçılığı ilə yeni elçilərini Soltan sarayına göndərdi. Amma Soltan barışığa razı olmadı. Belə

olduqda şah yürüş edib Bidlisi geri qaytardı. 1533-cü ildə şah Xorasanda Ubeydulla xanla savaşan zaman yenidən Bidlisi Üləma bəy tutdu və Şərəf xanı da öldürdü.

Üləma bəy Təkəli I Soltan Süleyman Qanunini (1520-1566) Səfəvi imperatorluğuna qarşı müharibəyə yönəldə bildi. Bu vaxt şah Təhmasib özbəklərlə müharibə aparırdı. Osmanlıların baş vəziri İbrahim paşanın 90 minlik ordusu, öndə isə Üləma bəyin 10 minlik qoşunu olmaqla, 1534-cü ildə Azərbaycana daxil oldular.

Üləmə bəylə bağlı olan bir çox Səfəvi əmiri osmanlıların tərəfinə keçdilər. Təbriz tutulduqdan sonra İbrahim paşa Üləma bəyi Ərdəbilə, Xosrov paşanı isə Əlincə qalasına göndərdi. Təbriz daxil olmaqla, tutulan Azərbaycan torpaqlarının bəylərbəyi Üləma Təkəli oldu. Həmin ilin iyul ayında bir bölük qoşunla I Soltan Süleyman Qanuni özü də Təbrizə gəldi. Bu xəbəri eşidən Şah Təhmasib qardaşı Sam Mirzəni, Heratda qoyub özü geri qayıtdı. Soltan Süleyman I Şah Təhmasibə yazdığı məktubda onu qorxaqlıqda günahlandırıb savaşa çağırırdı. Ancaq I Təhmasib I Soltan Süleymana göndərdiyi cavab məktubunda özünün döyüş taktikasını ona anladaraq bir qızılbaş döyüşçüsünə qarşı on osmanlı döyüşçüsü durduğu halda, meydan savaşına girməyin yersiz olduğunu bildirmişdir.

Osmanlı ordusu Əcəm İraqına daxil oldu. Bu zaman qızılbaşlar onların keçəcəyi yollarda otlaqları məhv etmiş və əhalini köçürmüşdülər. Osmanlı ordusu çox çətinliklərlə irəli gedirdi. Müharibəyə əlverişli vaxtda girmək istəyən I Şah Təhmasib isə Əbhərə çəkildi. Havalar getdikcə soyuyurdu. Osmanlı ordusu qışlamaq üçün Bağdada dönməyə məcbur oldu. 1534-cü ildə Bağdad valisi Şərəfəddin oğlu Məhəmməd xan Təkəli şahın göstərişi ilə Bəsrəyə çəkildi.

1534-1535-ci illərdə Bağdadda qışlayan I Soltan Süleyman 1535-ci ilin yazında yenə Təbrizə doğru döndü. Şah Təbriz və onun ətrafındakı əhalini köçürüb, bütün ərzağı, heyvanları, başqa yerlərə daşıtdırdı. Özü isə Sultaniyyəyə çəkildi. İbrahim paşa Təbrizə daxil oldu. Şah iki dəfə barışıq istədi, ancaq rədd cavabı aldı. Dərcəzeyndə boş yollarla hərəkət edən osmanlılar Əmir soltan Rumlu və Çıraq soltan Ustaclının qızılbaş ordusu ilə qarşılaşdılar. Bu savaşda xeyli itki verib geri çəkildilər. Bidlisə qədər osmanlıları izləyən I Şah Təhmasibin sərdarı Bəhrəm mirzə Van və Ərcişi də tutdu. 1534-1535-ci il savaşları hər iki tərəfin saysız-hesabsız insan itkisi hesabına başa çatdı.

Şirvanda Əlqas Mirzə və Burhan Mirzənin qiyamları. Osmanlıların Azərbaycana yeni yürüş təhlükəsi yarandığı bir vaxtda Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzə Şirvanda müstəqil dövlət qurmaq istəyirdi. Hələ 1546-cı ildə Şirvandan Qəzvinə qaçıb gəlmiş Oruc ağa Rumlu bu barədə Şaha xəbər vermişdi. Şah 1546-cı ildə Urgənc oğlunu danışıq üçün Əlqas Mirzənin yanına göndərdi. O, tabe olmayacağını bildirsə də, Şahın qoşunla Şirvana gəldiyini eşidən kimi anası Xanbəyi xanımı bağışlanması üçün onun yanına göndərdi. Xanbəyi xanımın xahişi ilə şah onu bağışladı. Əlqas Mirzə Cavadda şahlığa sədaqətli qalacağına and içdi. Hətta şahın Gürcüstan və Çərkəzistana 1547-ci il yürüşlərində də iştirak etdi.

1547-ci ildə Şah Təhmasib geri döndükdən sonra Əlqas Mirzə yenə də öz müstəqilliyini elan edib adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirdi. Bu vaxt Yevlaxda olan şah İbrahim xan Zülqədər, Hüseyn Sultan Rumlunu 5 min əsgərlə Şamaxıya göndərdi. Əlqas Mirzənin ailəsi sığındığı Gülüstan qalası mühasirə edildi. Döyüşlərdə ordusunu itirən Əlqas Mirzə Dağıstandan Azova, oradan

Kəffəyə və Kəffədən isə İstanbula getdi. Şirvan qalaları tutulub onun bütün tərəfdarları öldürüldü. 1547-ci ildə Şah oğlu İsmayıl Mirzəni Şirvana bəylərbəyi qoyub Təbrizə qayıtdı.

Şirvanda yerli əmirlərin də arasında mərkəzdənqaçma meyində olanlar vardı. Hələ 1544-cü ildə Qaytaqdan Şirvana gələn Burhan Mirzəni Əlqas Mirzə bir neçə dəfə məğlub etmişdi. Bir çox mənbələrdə Burhan Mirzənin Xəlilullahın oğlu olduğu göstərilmişdir. 1548-ci ildə o, yenidən Qaytaqdan Şirvana gəldi və yerli əmirlərin bir çoxu onun ətrafına toplandılar. Burhan Mirzə Şirvanda yeni qiyamı baş qaldırdı. Ancaq o, 1549-cu ildə Buğurd dərəsində öz əcəli ilə öldü. Qiyamçıların Şirvan taxtına namizədliyini irəli sürdükləri Mehrab və 1550-ci ildə Qurbanəli də aradan götürüldü.

Soltan Süleyman ordusunun yeni yürüşləri. I Şah Təhmasibin barış təkliflərini qəbul etməyən I Soltan Süleyman Qanununun ordusu 1548-ci ildə yenə Səfəvi imperatorluğuna yürüş etdi. Əvvəlki döyüşlərdə olduğu kimi I şah Təhmasib yenə də odlu silahla təchiz olan osmanlılara qarşı öz süvarisini açıq çöllərdə döyüşə çıxarmadı. Yolboyu ərzaq quyularda gizlədir, əhali köçürülür, süvari ordu isə tez-tez yerlərini dəyişirdi. O, ağıllı, taktiki hərəkətlərlə Osmanlı ordusuna zərbələr vururdu. Bilirdi ki, itki verən və səbri tükənən soltan geri dönməyə məcbur olacaqdır. Osmanlı Soltanının yanında olan Əlqas Mirzənin köməyinə qızılbaş əmirlərindən heç biri gəlmədi və əksinə, onlar şahın qulluğuna getdilər. Əlqas Mirzənin Həmədan tərəfdən hücum edən qoşunu məğlub edilərək, özü də əsir götürülüb Qəhqəhə qalasında ömürlük həbs cəzasına məhkum olundu. Soltan isə Təbrizi tutsa da, burada dörd gündən artıq qala bilmədi. Geriyə qayıdarkən Vanı ələ keçirdi. Vanın tutulması Təhmasibə çox pis təsir etdi. O, oğlu İsmayıl

Mirzəni Kars qalasının təmiri ilə məşğul olan osmanlılar üzərinə yola saldı. Təhmasib özü isə Ərciş və Əhləti tutdu. İsmayıl Mirzə Karsı tutduqdan sonra Ərcişdə atası ilə birləşdi. Təhmasib Trabzon ətrafına qədər hərəkət etdi.

I Şah Təhmasib 1551-1554-cü illərdə Ərciş, Adilcivaz, Əhlət qalalarını alaraq Muşa qədər yürüş etdi. Oğlu İsmayıl Mirzə isə Ərzurum bəylərbəyi İskəndər paşanı məğlub etdi. Bununla şah Təhmasib Şərqi Anadoluda möhkəmlənmək və Osmanlı hökmdarını müqavilə bağlamağa məcbur etmək istəyirdi. Səfəvi hökmdarı dəfələrlə Soltana barışmağı təklif etmişdi. Bu barışın I Şah Təhmasib üçün həm maddi və həm də mənəvi əhəmiyyəti vardı. O, Səfəvi dövlətinin varlığını təhlükədən qurtarmaq istəyirdi.

Ancaq I Soltan Süleyman Qanuni 1554-cü ildə, dördüncü dəfə Şərq səfərinə çıxıb İrəvan, Qarabağ, Naxçıvana hücum etdi. Yol boyu I Şah Təhmasibin qüvvələri otlaqları, tarlaları məhv edib, əhalini köçürmüşdü. Şah Bazarçaya doğru geri çəkildi. Naxçıvanda Şahın süvariləri qəfil həmlələrlə osmanlıların üzərinə yürüşlər edirdilər. Ciddi çətinliklərlə qarşılaşan Osmanlı ordusu Ərzuruma qayıtdı. Osmanlı ordularının ardınca Anadoluya daxil olan qızılbaşlar döyüşlərin birində Soltanın ən yaxın adamlarından olan Sinan bəyi əsir götürdülər. Yürüşlərdən yorulmuş Osmanlı ordusu içərisində narazılıqlar yaranmışdı. Soltan ordudakı bu narazılıqlar və Azərbaycana son yürüşdəki uğursuzluqlarla hesablaşmağa məcbur oldu.

Amasiyada may 1555-ci ildə iki ölkə arasında barış andına imza atıldı. Bu barışa görə Şəhrizor və Van ətrafı, İmeretiya, Mənzəli, Quriya osmanlılara verildi. Məsxə, Kartli və Kaxetiya Səfəvi hakimiyyəti altında qaldı. Bu barış I Şah Təhmasibin ən böyük uğurlarından oldu. O,

Səfəvi dövlətinin varlığını qoruyub saxlaya bildi. Bununla o özünün çox bacarıqlı bir dövlət başçısı olduğunu göstərdi. I Şah Təhmasib bir sıra iqtisadi, siyasi və hərbi-stratexi səbəblərlə bağlı olaraq 1555-ci ildə paytaxtı da rəsmi olaraq Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürüldü.

22 avqust 1576-cı ildə II Şah İsmayıl hakimiyyətə keçdi. Çox keçmədi ki, II Şah İsmayıl 1577-ci ildə müəmmalı şəkildə öldü.

1578-ci il fevralın 13-də şah seçilən Məhəmməd Xudabəndi gözləri zəif görməklə yanaşı, həm də iradəcə möhkəm adam deyildi. Onun razılığı ilə toplantıdakı əmirlərin hər birinin öz tayfasının ağsaqqalı olması qərarlaşdırıldı.

XVI yüzilliyin 70-ci illərində Osmanlı dövləti ilə yeni savaqlar. Ölkə daxilində tayfalararası çəkişmələr Osmanlı dövləti üçün də çox əlverişli oldu. III Murad (1574-1585) bəhanələrlə 1578-ci ildə Amasiya barışığını pozub, Qars qalasının bərpa olunması haqqında göstəriş verdi. Osmanlı dövləti Zaqafqaziyaya ordu yeridib, Xəzərin qərb sahillərindəki liman məntəqələrini tutmaq və Volqa-Xəzər beynəlxalq karvan yolu üzərində nəzarəti ələ almaq istəyirdi.

Osmanlı dövlətinin vəziri Qara Lələ Mustafa paşa III Sultan Muradın əmrinə görə Gürcüstan, Şirvan və Azərbaycanı tutmalı idi. Vəzir Lələ Mustafa paşanın ordusu avqust 1578-ci ildə Ərdəhan tərəfdən hücumə keçdi. Ustaqlı Məhəmməd Toxmaq xanla Qacar İmamqulu xan 15 minlik qoşunla ordusunun sayı onlardan qat-qat çox olan Lələ Mustafa paşa ilə qarşılaşdılar. Çıldırda 1578-ci ilin avqustunda baş verən döyüşdə Səfəvi bəylərbəyiləri məğlub oldular. Osmanlılar Gürcüstanın xeyli torpaqlarını tutub Şirvana doğru irəlilədilər.

Qanıq (Alazan) çayı sahilində Osmanlılar Türkman Əmir xan və Qacar İmamqulu xanın qüvvələri ilə qarşılaşdılar (sentyabr 1578). Səfəvi ordusu ilk döyüşdə qələbə çalsa da, Əmir xan oğlu Sultan Murad xanın səhvi nəticəsində baş verən ikinci döyüşdə xeyli itki verdi.

Mollahəsəndə gedən döyüşlərdə (noyabr 1578) Krım qüvvələri dağıdıldı və ələ keçirdikləri qənimətlər geri alındı. Adil Gəray əsir götürüldü. Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndə çəkildi. Mollahəsən qələbəsindən sonra qızılbaş əmirləri Şah qərargahından Osman paşanın təqib olunması, Dərbəndin tutulması barədə əmr alsalar da, ona əməl etməyib Qarabağa döndülər. Qızılbaşların bu səhvindən Osman paşa istifadə edib, Dərbənddə möhkəmlənərək Şirvana nəzarəti öz əlində saxlaya bildi.

Osmanlıların yeni yürüşləri Təbrizin tutulması.

Osmanlı qoşunu baş vəzir Osman paşanın başçılığı ilə 1585-ci ildə Təbrizi tutdu. Yeni qalalar tikildi və köhnələri bərpa olundu. Osman paşa xadim Cəfər paşanı Təbrizə hakim təyin etdikdən sonra, buranı tərk etdi. Təbrizin tutulmasından bir qədər sonra Osman paşa özü də öldü. III Soltan Muradın ordusu 1589-cu ilə qədər Şirvan, Gürcüstan, Çuxur-Səd, Qarabağ və Azərbaycan vilayətlərini tamamilə ələ keçirdilər.

Sual 3. I Şah Abbasın islahatları. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması və Səfəvi dövlətinin qüdrətinin bərpa edilməsi.

I Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsi, osmanlılarla 1590-cı il barışıqı. I Şah Abbas ölkə daxilindəki çəkişmələri aradan qaldırmaq üçün Osmanlı hökuməti ilə barışmağa məcbur oldu. Eyni zamanda Osmanlı dövləti üçün də müharibəni davam etdirməyin bir çox çətinlikləri var idi. Bir tərəfdən uzun sürən müharibələr Osmanlı

dövlətimdə maliyyə çətinlikləri yaratmışdı və digər tərəfdən tutulan torpaqları əldə saxlamaq üçün çoxlu güc tələb olunurdu. Hər iki tərəfin barışığa çox ehtiyacı var idi. İlk addımı I Şah Abbas atdı. O, 1590-cı ildə Həməzə Mirzənin oğlu Heydəz Mirzəni İstanbula göndərdi. 1590-cı ildə tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Barışığa əsasən məzhəb ayrılığına görə insanlar incidilməməli, peyğəmbərin xələflərinə qarşı hər cür pis hərəkətə yol verilməməli, 22 mart 1590-cı ilə qədər hər iki tərəfin əllərindəki torpaqlar özlərində qalmalı, sülh əhdnaməsinə ciddi əməl olunmalı idi. Belə ki, Təbriz, Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələri, Çuxur-Səd, Şirvan, Gürcüstan, Qarabağ və Luristan, Nihavənd, Şəhrizor Osmanlı dövlətinə verildi.

Daxili çəkişmələrlə son qoyulması, I Şah Abbasın islahatları. I Şah Abbas öz daxili siyasətində dövlətin milli mahiyyətini dəyişmək fikrində olmamış və əslində onun möhkəmləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirmişdir. Bu dövləti quran da, yaşadan da türklər idi. Belə ki, 1628-ci ildə dövlət quruluşunda müxtəlif vəzifələrdə olan 92 əmirdən 54 nəfəri türk, 15 nəfəri türkləşmiş və türk dilindən savayı ayrı dil bilməyən qulam və qalanı isə qeyri-türklərdən ibarət olmuşdur.

I Şah Abbas hərbi islahatında Osmanlı dövlətinin yeniçəri hərbi institutunu örnək olaraq qəbul edərək, qulam, tufəngçi nizami alaylarını yaratmış və bir qədər sonra isə topçu taqımını da təşkil edib, əsgəri təşkilatı təkmilləşdirərək, dövləti hərbi-siyasi baxımdan gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

Beləliklə, I Şah Abbas islahatları və daxili siyasətindəki uğurları sayəsində bir tərəfdən bürokratik dövlət aparatını genişləndirmiş, digər tərəfdən mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuş və onun türk əmirlərindən ibarət olan mərkəzi və yerli idarələrə

qeyri-türk elementlərini də qismən cəlb etməsi dövlətin cənub, cənub-şərq bölgələrindəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısının alınması işinə xidmət etmişdir. Ölkə miqyasında mərkəzdənqaçma hallarının, əmirilər arasındakı çəkişmələrin qismən aradan qaldırılması iqtisadiyyatın təkamülünə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına müsbət təsirlər göstərmişdir.

I Şah Abbas dövründə qızıldan zərb olunmuş sikkələrin vəznə də dəqiq məlum deyil. Bu zaman dövriyyədə I Şah Abbasın sikkə islahatı və fərmanı əsasında abbası adı ilə gümüşdən zərb edilən sikkələr üstünlük təşkil edirdi. Abbasinin rəsmi çəkisi bir misqal, yəni 4,64 qram idi. Sikkələrin dinarla dəyərinə gəldikdə isə 1 abbası 200, I şahı 50, 1 bisti 20, 1 qazıbəyi 5 dinar olub, I tümən isə 100000 dinara, yaxud 50 abbasiyə bərabər idi.

Osmanlı dövləti ilə yeni savaşı (1603-1612). I Şah Abbas 1598-ci ildə Herat savaşında Din Məhəmməd xanı məğlub etdi. Nəticədə Nişapur, Məşhəd, Herat, Mərv daxil olmaqla, bütün Xorasan özbəklərdən geri alındı. Səfəvi imperatorluğunun sərhədləri yenə Ceyhun çayına çatdı.

I Şah Abbas ciddi hərbi hazırlıqdan sonra Osmanlılar tərəfindən tutulmuş torpaqları geri qaytarmaq üçün 14 sentyabr 1603-cü ildə Təbrizə doğru hərəkət etdi. 21 oktyabr 1603-cü ildə I Şah Abbas Təbrizi tutdu.

Culfa və Naxçıvan asanlıqla tutuldu. Qızılbaş ordusunun gəlişini gözləyən Ordubad əhalisi də osmanlılara qarşı çıxdılar.

Qızılbaşlar İrəvanda çox böyük müqavimətlə qarşılandılar. İrəvanda toplu, tufəngli 10 min nəfər osmanlı qüvvəsi vardı. 1603-cü ilin sonunda başlanan savaş 8 iyun 1604-cü ilə qədər getdi. Çox çətinliklə İrəvan da tutuldu. Osmanlı ordu başçılarından Şərif paşa

və Xızır paşa da əsir alındı. Şah onların hər ikisini sərbəst buraxdı. Xızır paşa öz ölkəsinə getdi. Çuxur-Sədə Əmirgünə xan Qacar bəylərbəyi qoyuldu.

I Şah Abbas Qarabağı tutmamışdan oraya Ziyadoğlulardan Hüseyin xan Qacarı bəylərbəyi təyin etmişdi. Hüseyin xanın qoşunu Araz çayına tökülən Qozluçay üzərində düşərgə salmışdılar. Davud paşanın osmanlı dəstəsi Hüseyin xanı məğlub edib düşərgəsini dağıtdı. Bunu eşidən şah qorçubaşı Allahqulu bəyin başçılığı altında Gəncəyə beş minlik dəstə göndərdi.

Cığaloğlu Sinan paşanın başçılığı altında osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını (1604) eşidən şah ənənəvi döyüş taktikasına əl atdı. Osmanlı sərhədlərində tutduğu qalaları dağıtdırdı. Əmirgünə xan Çuxur-Səddən yerli əhalini ölkənin içəri bölgələrinə köçürdü. O bilirdi ki, qış vaxtı ağır silahlı Osmanlı ordusu yürüşlər edə bilməyəcəkdir. Yaz, yay hücumlarını pozmaq üçün isə Osmanlı ordusunun keçəcəyi yollar kənarındakı otlaqları, tarlaları dağıtdırdı. Nəticədə, Təbrizə doğru hərəkət edən iki Osmanlı ordusundan heç biri uğur əldə edə bilmədi. Əksinə, itki də verərək geri çəkildilər. I Şah Abbas dağıtdığı qalaları bərpa etdirib buraya tufəngçi və topçular yerləşdirdi. Şah Abbas 1604-1605-ci ilin qışını Təbrizdə keçirdi.

Qoşun toplanması üçün yeni fərmanlar verdi. Bu vaxt Şirvanda savaşı davam edirdi. Şamaxı, Bakı və Dərbənddən başqa, Şirvanın qalan yerləri geri alınmışdı.

I Şah Abbas Vandan Cığaloğlunun yeni yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Təbrizi möhkəmləndirirdi. Yeni tikdirdiyi qalada iki-üç illik taxıl, sursat yerləşdirdi. Sonra Allahverdi xanın başçılığı altında Vana qoşun (30 min) göndərildi. Vanda 1605-ci ildə savaşa Cığal oğlunun qüvvəsi məğlub oldu. O, özü çox çətinliklə qaça bildi.

Çox keçmədi ki, güclü hərbi qüvvə ilə Cığal oğlu Azərbaycana daxil olub Urmiyaya doğru hərəkət etdi. Yənə də Şah Abbas yolboyu bütün ərzağı başqa yerlərdə daşıdırıb, əhalini isə başqa yerlərə köçürdükdən sonra Mərəndə çəkilməmişdi.

Şah Abbas çox ustalıqla döyüşə hazırlıq gördü. Həllədici savaşı 7 noyabr 1605-ci ildə Ərdəbillə Sərab arasında oldu. Şah Abbas qələbə çaldı. Cığal oğlunun xeyli döyüş texnikası, ərzaq, sursatı ələ keçirildi. Şah geri çəkilən osmanlıları izləmədi.

Bu qələbədən sonra 1605-1606-cı ilin sərt qışına baxmayaraq, şah Abbas Qarabağa keçdi və Gəncə mühasirə olundu. Kömək gələcəyini gözləyən osmanlılar Gəncənin verilməsi təklifinə razı olmadılar. Gəncənin mühasirəsi dörd ay davam etdi. Gəncə 5 iyul 1606-cı ildə geri alındı, Qarabağa Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar bəylərbəyi təyin olundu.

Şah Abbas Dərbəndi tezliklə tutub Qafqazda müharibənin taleyini həll etmək istəyirdi. Şah ordusu 27 iyun 1607-ci ildə Şamaxını tutdu. Şahın fərmanı ilə Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvan bəylərbəyi oldu. Şamaxı döyüşü ilə savaşı taleyi həll olundu. Bütün Qafqaz yenə də Səfəvilərin hakimiyyəti altına düşdü.

Osmanlı dövləti 1607-1611-ci illərdə Azərbaycana yenə də qoşun yeritdi. Lakin, osmanlılar savaşıda uğur qazana bilmədi və 1612-ci ilin yazında tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

Qərb və şimali-qərbdə dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması işi Çuxur-Səd bəylərbəyili Əmirgünə xan Qacara, Osmanlı dövləti tərəfdən isə Van hakimi Məhəmməd paşaya tapşırıldı. Tərəflərin nümayəndələri Salmasa gəlib burada iki ay içində sərhədləri müəyyən etdilər və bu barədə hazırlanan sənədi imzaladılar.

XVII yüzilliyin 20-30-cu illərində Qərbi Avropa dövlətləri ilə münasibətlər. İran körfəzi uğrunda savaqlar. Fəal xarici siyasət yürüdən I Şah Abbasın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri İran körfəzində Portuqaliya ağalığına son qoyub Hind okeanına çıxmaq idi.

1603-cü ildə Səfəvi dövlətinə Almaniyadan II Rudolfun elçisi Georq Tektandr göndərilmişdi. Şah 1604-cü ildə öz elçisi Mehdiqulu bəyi Almaniyaya göndərdi. 1603-cü ildə şahın Fəthi bəy adlı elçisi Venesiyada idi. O, Venesiya doju ilə danışıqlardan sonra xeyli silah aldı. Ancaq Səfəvi ölkəsinə göndərilən silahları Suriyada Osmanlı dövləti ələ keçirdi.

1612-ci ildə Osmanlı Səfəvi barışıqından sonra I Şah Abbas Hörmüz məsələsini həll etməyi qəti qərara aldı.

1621-ci ildə İngiltərə ilə Səfəvi dövləti arasında müqavilə bağlandı. 1622-ci ildə İngiltərə donanmasının köməyi ilə İmamqulu xan Portuqal qarnizonlarını məğlub edib Kiş və Hörmüzü geri aldı. İran körfəzindəki bu qələbələr I Şah Abbasın diplomatik fəaliyyətinin uğurlu nəticəsi idi. I Şah Abbas xarici siyasəti sahəsindəki uğurları ilə Azərbaycan Səfəvi dövlətini beynəlxalq əlaqələr sistemində qovuşdurub onun dünyanın fəal dövlətləri sırasında nüfuzunu xeyli gücləndirmişdi.

Osmanlı dövləti ilə yeni savaş. I Şah Abbas 1613-cü ildə Gürcüstanı qoşun yeritdi. I Şah Abbasın ordusu Gürcüstanı asanlıqla tutdular. Gürcüstanın xeyli xristian əhalisinə islam dini qəbul etdirildi.

Sınıq körpüdə I Şah Abbasın qoşunu Osmanlı qoşunu üzərində qələbə qazandı. Osmanlı ordusu 15 min nəfərə yaxın itki verdi.

Bu uğursuz savaqdan sonra osmanlıların I Şah Abbasa barışıq təklifi ilə onlar arasında Mərənddə 1618-

ci ildə 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtləri əsasında müqavilə bağlandı. Ancaq bu müqavilədə Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətinə 1612-ci il müqaviləsinə görə ildə ödəməli olduğu 200 xarvar xanı ipək yarıbayarı azaldıldı. Müqaviləni Osmanlı hökuməti 1619-cu ildə təsdiq etdi.

Barışıqdan xeyli sonra Osmanlı ölkəsində daxili çəkişmələr başlandı. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə Ərəb İraqına qoşun yeridib Bağdad, Kərbəla, Nəcəfi tutdu. Eyni zamanda Çuxur-Səd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar Osmanlı tabeliyində olan Axısxanı ələ keçirdi.

I Şah Abbas savaşıldakı uğurları ilə yanaşı asılı bölgələrdəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını da alıb Səfəvi imperatorluğunu daha da möhkəmləndirdi. I Şah Abbas 1629-cu ildə vəfat etdi. Səfi Mirzənin (I Şah Abbasın oğlu) oğlu Sam Mirzə I Səfi Mirzə (1629-42) adı ilə şah oldu.

Sual 4. Səfəvi dövləti XVII əsrin 30-90-cı illərində.

Osmanlı dövləti Anadoludan İran körfəzinə çıxan karvan yolu üzərindəki Bağdadın itirilməsi ilə heç cür hesablaşmaq istəmirdi. I Şah Abbas vəfat etdikdən sonra Bağdadın geri qaytarılması yenə də ön plana çəkildi.

Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) 1634-cü ildə yeni səfərbərlik keçirib güclü ordu yaratmışdı. Bu xəbəri eşidən şah əsas qüvvəni Təbriz şəhərinə topladı. Müharibə tərəflər arasında yenidən danışıqların başlanması və 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-şirində iyirmi yeddi maddədən ibarət sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi.

XVII yüzilin ikinci yarısında daxili və xarici vəziyyət. II Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin

iqtisadiyyatı inkişaf edərək beynəlxalq aləmdə nüfuzu güclənmiş, Avropa və Şərqi dövlətləri ilə qarşılıqlı diplomatik əlaqələri də genişlənməmişdi. O, mülayim təbiətli və sülhpərvər olub, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı «dostluq içində» münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışdı. Osmanlı dövləti ilə 1639-cu ildə müqavilə bağlandıqdan və qarşılıqlı anlaşma əsasında hüdudlar müəyyənləşdirildikdən sonra tərəflər arasında müharibə təhlükəsi aradan götürülmüş, Səfəvi dövlətinin qərb, şimal-qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunmuşdu.

Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında münaqişə 1662-ci ilə qədər davam etmiş və nəhayət qarşılıqlı diplomatik danışıqlarla aradan qaldırılmışdı.

II Şah Abbas 1649-cu ildə Qəndəharı tutub, buradakı hindliləri öz vətənlərinə yola salıb, Şah Cahana (1627-1658) dostluq məktubu yazdı və onunla əlaqələri nizama salaraq dövlətin şərq sərhədlərini möhkəmləndirdi.

1666-cı ildə II Şah Abbas vəfat etdikdən sonra onun böyük oğlu Səfi Mirzə Şah Süleyman (1666-1694) adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə ölkənin şərq sərhədləri zəifləmiş, özbək xanları isə Xorasana tez-tez hücumlar edir və heç bir ciddi müqavimətlə qarşılaşmırdılar.

Artıq XVII yüzilin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində iqtisadi və siyasi böhranın ilk əlamətləri özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Bu vaxt İran körfəzinin mühüm liman məntəqələri yenidən Qərb dövlətlərinin nəzarəti altına düşmüşdü. Dövlət hakimiyyətinin zəifləməsindən mərkəzi və yerli bürokratik aparatın məmurları sui-istifadə edir, vergi və mükəlləfiyyətlər artırılır, nəticədə ölkə daxilində narazılıqlar genişlənir, asılı xalqların mərkəzdənqaçma hərəkətləri güclənir və siyasi böhran da getdikcə dərinləşirdi.

Sual 5. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti.

Dövlət quruluşu. Şah qeyri-məhdud hökmdar idi. Dövlətin Ali məclisi yalnız məşvərətçi rol oynayırdı. I Təhmasib dövründə Ali məclisin 12 üzvü vardı. Şah mühüm məsələlərin həllində Ali məclisi çağırır, yüksək dövlət xadimlərinin təkliflərini dinləyir, ancaq son qərarı özü verirdi.

Dövlət quruluşunda şahdan sonra **baş vəzir** (vəziri-əzəm) əsas yer tuturdu. Şahın saray münşisi (katibi) **vaqiənəvis** adlanırdı. Ali dini idarəyə **sədr** başçılıq edirdi. **Divan əs-sədarədə** iki sədr fəaliyyət göstərirdi. Biri sədri-xassə, digəri isə sədri-ammə (və ya sədr əl-moqufat) adlanırdı.

Inzibati-ərazi bölgüsü əsasında dövlətin geniş ərazisi təbii sərhədləri ilə bir-birindən ayrılan 4 valilik və 13 vilayətə (bəylərbeyiliyə) bölünmüşdü. Vilayətləri şah tərəfindən təyin olunan hakimlər idarə edirdi. Vilayətə hakim xan, soltan titulu əmir əl-üməra, yaxud bəylərbəyi rütbəsi ilə təyin olunurdu. Vilayətlərdə bəylərbəyidən sonra əsas yeri əyalət vəziri tuturdu.

Bəylərbeyiliklər **mahallara** bölünürdü. Mahalları şah tərəfindən təyin olunan mahal hakimləri (**sultan və məliklər**) idarə edirdilər. Bu hakimlərə hərbi-inzibati və polis funksiyası verilirdi. Vilayətlərin idarə olunmasında bəylərbəyi müavini (canişin), eşikağasibaşı, divanbəyi, mehmandar da mühüm rola malik idilər.

Səfəvilər dövründə canişin və **naib əl-hökumə** sinonim kimi işlənmişdir. Bu adı daşıyan məmuru bir qayda olaraq bəylərbəyi özü təyin edirdi. Səfəvi dövləti sistemində başlıca idarəçilik qurumları iki inzibati

bölmədən ibarət idi: bəylərbəylik (vilayət) və sultan-məliklik (mahal).

Ordu. Azərbaycan dövlətinin XV əsrdəki əsgəri təşkilatı XVI-XVII yüzillərdə də az dəyişikliklə qalırdı. Səfəvilər dövründə ordu dövlət (vilayət hakimlərinin qoşunu, qorçu) və şah (tüfəngçi, qullar, topçu) qoşununa bölünür, yəni iki kateqoriyadan ibarət idi.

Hər bir vilayət hakiminə tabe nizami alay vardı və onların sayı bir qayda olaraq 2-3 min nəfərdən çox olmurdu. Ancaq müharibə zamanı şahın buyruğu olduqda hər bir vilayət hakimi idarə etdiyi vilayətin ərazisində məskun olan və xüsusi imtiyazla yaşayan türk tayfalarından 8-10 min sayında qeyri-nizami qoşun səfərbər edirdi. Ancaq «Təzkirət əl-mülük»də göstəriləndiyi kimi vilayətlər üzrə daimi qoşunun sayı 59. 496 min nəfərdən çox deyildi. Dövlət qoşunun digər növü türk tayfa süvarilərindən ibarət qorçu adlı alay olub, dövləti içəridən və dışarıdan onlar qoruyurdular. Qorçuların sayı bir qayda olaraq 20-30 min nəfər olurdu.

Orduda qoşun növləri üzrə başçılar əmiri-əzəm rütbəsi daşıyır və qorçubaşı qorçuların, qullarağası qulamların, tüfəngçibaşı tüfəngçilərin, topçubaşı topçuların, bəylərbəyi isə vilayətdəki qoşunun komandiri idi. Ordunun baş komandanı isə sipahsalar hərbi rütbəsinə malik olub, bu hərbi vəzifəyə Azərbaycan bəylərbəyi, ya da qorçubaşı təyin olunurdu. Ancaq bu hərbi vəzifə müharibə dövrü üçün nəzərdə tutulur və müharibə qurtardıqda o, vəzifədən dərhal istefa verirdi.

Kənd təsərrüfatı. XVI yüzilin başlanğıcında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi, möhkəm dövlət idarəçiliyin yaradılması ilə ölkənin həyatında dirçəliş başlandı.

XVI-XVII yüzillərdə kənd təsərrüfatında yenə əkinçilik üstün yer tuturdu. Kənd əhalisinin çoxu

əkinçiliklə məşğul olurdu. Əkinçi təsərrüfatı başlıca olaraq suvarma özülündə qurulurdu.

Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın yaxşı təbii-coğrafi şəraiti, xammal bolluğu, ipəyə, yuna, pambığa, sənət məhsullarına daxili ehtiyacın və beynəlxalq bazar tələbatının artması ölkədə şəhərlərin canlanmasına, sənətkarlıq və ticarətin irəliləyişinə müsbət təsirlər göstərmişdi. XVI-XVII əsrlərdə ölkə miqyasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi, ticarətin və sənətkarlığın təkamülü mövcud şəhərlərin inkişaf prosesini sürətləndirmiş, bir çox kiçik yaşayış məskənlərinin şəhərlərə çevrilməsində başlıca amil rolunu oynamışdır. Ancaq Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Ərəş, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd, Culfa ölkənin əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər. Azərbaycan şəhərlərində, hətta bir çox kənd və qəsəbələrdə toxucu, başmaqçı, dərzi, misgər, dəmirçi, dulusçu, dabbaq, bəna kimi 44-dən çox peşə-sənət sahəsi vardı.

Səfəvi dövlətinin iqtisadi siyasəti sənətkarlığın inkişafına təkan verdi. I Şah Təhmasib sənətkarlardan istehsala görə «mali möhtərifə», satışa görə isə «tamğa» adı ilə alınan vergiləri 1565-ci il fərmanı ilə ləğv etdi. Bu, sənətkarlıq və ticarəti canlandırdı. XVI-XVII yüzildə sənətkarlığın irəliləyişi daxili və xarici bazarlardakı ehtiyacla bağlı idi. Alış-veriş arttdıqca istehsal da genişlənir, istehsal texnikası yeniləşirdi. Məhsuldar qüvvələr canlandıqca sənətin yeni sahələri yaranırdı.

Dövlət xəzinəsi ticarətdən çox qazanc götürürdü. Tacir və sırayı satıcılardan gömrük nəzarətçiləri tərəfindən yollarda «**rəhdari**» adlı yol gömrüyü (rüsüm), şəhərlərin giriş qapısı və bazarlarda isə **bac** (ticarət rüsümü) alınır.

Rusiya ilə Azərbaycan arasında alış-veriş Volqa-Xəzər su yolu və Dərbənddən keçən qədim quru karvan

yolu ilə aparılırdı. Dərbənd-Şabran-Muğan çölü, Cavad-Ərdəbil-Xalxal-Zəncan-Sultaniyyə-Əhər başlıca ticarət yolu idi. Şamaxı, Ərəş, Təbriz, Marağa şəhərləri də bu karvan yolu ilə bağlı idilər. Volqa çayı ilə gələn gəmilər isə Xəzərin Dərbənd, Niyazabad, Bakı limanlarına yan alırdılar. Tacirlər bu limanlardan yenə də quru karvan yoluna çıxıb mallarını istədikləri şəhərlərə aparırdılar.

XVII yüzilin ikinci yarısında Qərbi Avropa ticarət kapitalı Rusiya kapitalının rəqabəti ilə də qarşılaşdı. 1667-ci ildə Rusiya hökuməti **Culfa ticarət şirkəti** ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə şirkət xam ipəyi Rusiyaya satmalı, yaxud Avropaya Rusiya vasitəsi ilə ixrac etməli idi. 1672-ci ildə **Şah Süleyman (1666-1694)** çar **Aleksey Mixayloviç (1645-1676)** yazdığı məktubda Culfa şirkətinin bağladığı müqavilə ilə razılaşdığını bildirirdi.

Torpaq sahibliyi. Dövlət torpaqları **ərəziyi-divani**, şah və onun ailə üzvlərinin torpaqları isə **xassə ərazisi** (ərəziyi-xasseyi-şərifə) adlanırdı. Bu ikisi geniş torpaq sahələrini özündə birləşdirirdi. Hər iki əmlakın idarə olunmasına şah özü başçılıq edirdi. Əraziyi-divaninin maliyyə işləri ilə **sərkari-divan**, xassəninki ilə **sərkari-xassə** məşğul olurdu.

Mülki və hərbi qulluqçulara xidmətlərinə görə, dövlət torpaqlarından **soyurqal, tiyul** (çox nadir hallarda iqta) adı ilə ömürlük, yaxud irsi mülklər verilirdi.

Ənənəvi **vəqf** əmlakı xeyli genişlənmişdi. Vəqf əmlakına geniş torpaq sahələri ilə yanaşı kəhrizlər, dükanlar, rastabazarlar, sənətkar karxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar, hamamlar və s. daxil idi. Vəqflər iki yerə bölünürdü. Bunlardan **vəqfi-xeyriyyə** dini idarələrin, **vəqfi-əhliyyə** isə din xadimlərinin mülkləri idi.

Feodalların şəxsi torpaq sahibliyi **mülk** idi. Mülk sahibinin islam qanunları əsasında dövlətdən torpaq

almaq hüququ vardı. **İcma** torpaq sahibliyinə **camaat** da deyilirdi. Bu torpaqlar kənd icmaçılarının - camaatın istifadəsində idi.

Hakim zümrə. Kəndlilər. XVI-XVII yüzillərdə hakim zümrə dörd əsas qola bölünürdü: 1. Yarımköçəri qızılbaş tayfaların hərbi əyanları (başqa tayfalardan və şah qvardiyası sıralarından olan hərbcilər də buraya daxil idi, ancaq onlar sayca çox deyildi); 2. Ali müsəlman ruhaniləri; 3. Mərkəzi və yerli idarələrin mülki məmurları; 4. Qədim oturaq yerli əyanlar.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. Kənd və şəhər əhalisi dövlətə, sahibkarlara müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Eyni zamanda bir çox mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Səfəvilər dövründə vergilərin toplanmasında bir çox illər Uzun Həsənin Qanunnaməsi əsas götürülmüşdü. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun 1488-ci il fərmanında adı keçən 27, Ağqoyunlu Qasımın isə 1498-ci ildə soyurqal haqqındaki fərmanında xatırladılan 31 növ vergi və mükəlləfiyyətin demək olar hamısı qüvvədə qalırdı.

Malcəhət (xərac) başlıca vergi olub, torpağın münbitliyinə və ya yığılan məhsulun həcminə görə alınır. Vergi ümumi məhsulun 1/5, yaxud 1/3 hissəsinə bərabər idi. **Bağbaşı** bağlardan toplanılan məhsulun 1/10 həcmində alınır; **Çobanbəyi** otlaqlardan istifadə əvəzinə alınır. Ələfə və üləfə ordunun ərzağı və atlarına verilən yem, **ulaq** nəqliyyat mükəlləfiyyəti, **qonalgə** yol gedən elçi, qasid məmura verilən yer və ərzaq, rəsmi-sədərə baş ruhani xeyrinə yığılan rüsum, rəsmi-vüzərə vəzirlərin xeyrinə alınan rüsum, **rüsum daruğəyi** polis rəisi üçün alınan rüsum, rüsumi-ümmal maliyyə idarəsi işçiləri üçün alınan rüsum idi.

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycanda torpaq rentası məhsul, pul və biyar şəklində mənimsənilirdi. Avarizat adlı vergi məhsulla da, pulla da alınır və bəzən isə işləyib

ödəmə şəklində yerinə yetirilirdi. Ancaq əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi vergilər əsasən məhsul (natura) şəklində ödənilirdi.

Mədəni həyatın ümumi səciyyəsi. XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının gerçəkdən ilk dəfə vahid dövlətin tərkibinə qatılması sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi mədəniyyətin inkişafında da geniş perspektivlər açdı. Ölkə daxilində feodal çəkişmələrinə son qoyulması, nisbi sakitliyin təmin edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsi, iqtisadi və mədəni dirçəlişin əsas təminatçısı rolunu oynadılar. Digər tərəfdən, Səfəvi hökmdarlarının, xüsusilə də Şah I İsmayıl və Şah I Abbasın dövrün mükəmməl dini və dünyəvi təhsil görmüş ziyalıları olması, mədəniyyətin bütün sahələrinə xüsusi qayğı və ehtiram göstərmələri XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlişinə mühüm təsir göstərmişdi.

Bütün bunlarla yanaşı XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyətin, yalnız yüksələn xətt boyu inkişaf etməsini düşünmək yanlışlıq olardı. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanın mədəni inkişaf perspektivləri qarşısında ən böyük əngəllərdən biri müəyyən fasilələrlə bütün XVI əsr və XVII əsrin ilk yarısı boyu davam etmiş Səfəvi-Osmanlı savaşları olmuşdu.

Səfəvi-Osmanlı savaşlarında demək olar ki, bütün hərbi əməliyyatların Azərbaycan ərazisində getməsi, təsərrüfat sahələrinin, yaşayış məskənlərinin, xüsusilə də mədəniyyət mərkəzləri olan Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və s. kimi şəhərlərin dəfələrlə dağıdılması, insan potensialının ciddi itki ilə üzləşməsi, mədəniyyət xadimlərinin əsir aparılması, didərgin düşməsi mədəni inkişafın ümumi fonuna olduqca mənfi təsir göstərmişdi. Bəzi Səfəvi hökmdarlarının, Şah I Təhmasibin tövbə

fərmanı, Şah II Abbas və Şah Hüseyinin mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə qoyduqları yasaqlar da inkişaf prosesində izsiz ötüşməmişdi. Bununla belə, qeyd edilən faktlar zəngin tarixi köklərə söykənən Azərbaycan mədəniyyətini inkişaf yolundan sapdırma bilməmiş, XVI-XVII əsrlər xalqımızın tarixində xüsusi mərhələ təşkil etmişdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh.392-480
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. III cild. səh.182-264
5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, 2007
6. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyaları. (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1995
7. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1983
8. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2008
9. Nağıyev S. Qızılbaşlıq haqqında. Bakı, 1997
10. Cəfərli N. Səfəvilər dövləti. Bakı, 2000
11. Həsənəliyev Z. Səfəvi dövləti. Bakı, 2000
12. Kazimi P. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı, 2008

MÖVZU № 9 «AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ»**PLAN**

- 1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi.**
- 2. XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan uğrunda Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə.**
- 3. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması. Cənub xanlıqları.**
- 4. Azərbaycanın şimal xanlıqları.**
- 5. Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda.**

Sual 1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi. XVIII əsrin əvvəllərində tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Şah, saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri "ixtira" edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Saray əyanları və dövlət məmurlarının fıtvalarına uyan, dövlət işlərindən uzaqlaşaraq günlərini məscidlərdə ibadətdə və

hərəmşanada eyş-işrətdə keçirən iradəcə zəif şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini "qaydaya" salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya almırdı. Yeni şahın məmurları siyahı tərtib etməkdə çətinlik çəkirdilər; imkanı olan şəxslər ailəsi və əmlakı ilə birlikdə acgöz şah məmurlarının təqibindən qaçaraq əlçatmaz yerlərdə gizlənidilər. Belə halların qarşısını almaq məqsədilə şah yeni bir fərman verdi: "Gizlənən şəxsi kim tapsa və şah bu barədə xəbər versə, onun başı şah, əmlakı isə xəbər verən adama çatacaqdır".

Siyahıyaalma üç il - 1699-cu ildən 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olundu. Vergilər əvvəlkilərdən üç dəfə artıq idi. Tezliklə şahın vergi toplayanları əhalidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığmağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda keçən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu.

Feodal istismarının həddini aşması, Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində alovlandı. 1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda-Şirvan hüdudlarında daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurmağı qərara aldılar.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edib İsfahanı hədələyən əfqan qəbilələri mərkəzi hökumətə

Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmağa macal vermirdi.

Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması. Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyn Rus dövlətindən kömək almaq üçün onunla yaxınlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə 1713-cü ildə "dostluq və ticarət müqaviləsi" bağlamaq üçün Fəzlulla bəyi Peterburqa göndərdi.

I Pyotrun 1714-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin Şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə buraya ekspedisiya göndərmişdi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycandan, xüsusilə karvan yolu ilə Şirvandan keçməklə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini - A.P.Volinskini göndərdi.

Hacı Davud 1721-ci ilin avqust ayında Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi olan Şamaxı şəhərini tutdu. Şəhər alınarkən buradakı zəngin bazarın, karvansaraların, xarici ölkədən gələn tacirlərin, o cümlədən rus tacirlərinin bir neçə milyonluq malı qarət olundu.

1721-ci ildə İrəvan xanının qoşunlarını məğlub edən Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, onu ala bilmədilər.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbər tutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi.

Şimali Azərbaycanın Xəzər sahillərində möhkəmlənmək arzusunda olan Osmanlı imperiyası vaxt itirmədən Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud Türkiyədən hərbi kömək istəməklə bərabər həmin dövlətin himayəsini də qəbul etməyə söz verdi. I Pyotrun

1722-ci il yürüşündən sonra Türkiyə Hacı Davudu himayəyə qəbul etdi (1722-ci il, dekabr). Əks təqdirdə, I Pyotr Türkiyə himayəsində olan şəxsə qarşı cəza ekspedisiyası göndərdiyini açıqlamağa cəsarəti çatmazdı.

Xəzərsahili əyalətlərə yürüş etmək üçün zəmin yarandı. Əvvəlcə yürüşə 1723-cü ildə başlamaq planlaşdırılmışdı. Əfqan qəbilələrinin 1722-ci ilin martında İsfahan yaxınlığında şah qoşunlarını məğlubiyyətə uğratması və Səfəvilərin paytaxtını mühasirəyə alması xəbəri yürüşün bir il qabağa çəkilməsinə səbəb oldu.

Qəti addım atmazdan əvvəl I Pyotr Xəzərsahili əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə "Manifest" çap edib, xüsusilə rus ordusu hərəkət edəcək istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərirdi. "Manifest" də yürüşün əsil səbəbi, mahiyyəti ört-basdır edilir və göstərilir ki, rus ordusunun bu yürüşdə məqsədi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə Rusiya dövlətinin dostu olan Səfəvi şahına qarşı qalxan üsyançılara, xüsusilə Hacı Davuda və Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr "Manifest"ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi.

1722-ci il avqustun 23-də rus qoşunları heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr hərbi ekspedisiyalar göndərməklə Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün əyalətləri tutub Rusiyaya ilhaq etmək qərarına gəldi. Bu cəhətdən böyük hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda - 1722-ci ilin oktyabrında İsfahan əfqan qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. 1722-ci ilin dekabrında

başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil olub, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini tutdu.

Səfəvi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. Osmanlı qoşunları vaxt itirmədən Cənubi Qafqaza daxil olaraq Tiflis şəhərini işğal edib, şərqə doğru irəlilədilər.

Türkiyə tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi.

1723-cü il iyulun 21-də rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi və bombardman nəticəsində şəhərdə baş verəcək yanğının, tələfatın qarşısını almaq məqsədilə qalanı yadelli işğalçılara təslim etməyə məcbur oldu.

Bakı qalası alındıqdan sonra burada yerli inzibati hakimiyyət edildi və komendantlıq idarəsi yaradıldı. Bakının ilk komendantı knyaz Baryatinski təyin olundu. Bakıdan sonra ruslar asanlıqla Salyan şəhərini işğal etdilər.

Şahın onu səlahiyyətlərdən məhrum etməsindən xəbəri olmayan İsmayıl bəy şahdan heç bir icazə almadan 1723-cü il sentyabrın 12-də göstərilən şərtlər əsasında Peterburqda Rusiya ilə müqavilə imzaladı. Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü.

Beləliklə, 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. 1721-ci ildə isə Şirvan üsyanı nəticəsində Şamaxı ətrafında gələcək Şamaxı xanlığının təməli qoyulmuş oldu. Lakin II Təhmasib əvvəlcədən hüquqi əsasdan məhrum olan bu

müqaviləni təsdiqləməkdən qəti boyun qaçırdı. İsmayıl bəy vətən xaini elan olundu və geri qayıtmağa cəsəret etməyib ömrünün sonunadək Rusiyada qaldı.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərsahili əyalətləri Səfəvilər tərəfindən "Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi" təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz növbəsində Türkiyə tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinin əsas maddələrindən biri, Xəzərsahili əyalətlər istisna olmaqla, Şirvana həsr edilmişdi. Müqaviləyə görə, Türkiyənin Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. Münaqişələr baş verdikdə sultan bura yalnız Rusiyanın razılığı ilə qoşun çəkə bilərdi. İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvan Türkiyənin himayəsi altında yarımüstəqil xanlıq elan olunurdu. Artıq bu zaman yerli əhali arasında müəyyən nüfuz qazanmış Hacı Davud Türkiyə tərəfindən Şirvan xanı təsdiq edildi.

İstanbul müqaviləsindən sonra Türkiyə bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yeritdi. İrəvan, Xoy şəhərləri tutuldu. Təbriz mühasirəyə alındı. Borçalı və Qazax könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdi.

1725-ci ilin mayında Təbriz uğrunda döyüşlər yenidən başlandı. Təbrizi aldıqdan sonra Osmanlı əsgərləri 1725-ci ilin avqustunda Gəncə şəhərini ələ keçirdilər.

1725-ci ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Azərbaycanın sonuncu istehkamını, İstanbul müqaviləsinə görə, Osmanlı işğal zonasına daxil olmayan Ərdəbil şəhərini də almağa müvəffəq oldular. 1725-ci il

dekabrın 18-də Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərində iqtisadi siyasəti. I Pyotru xüsusilə "ağ neft" maraqlandırır. I Pyotrun Matyuşkinə verdiyi əmrində deyilirdi: "Ağ neftdən min pud və ya nə qədər mümkünə göndər".

Pyotr Xəzərsahili əyalətlərdə bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada yetişdirilməsinə göstəriş verdi. I Pyotr hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Rusiyanın iş adamları Xəzərsahili əyalətlərdə yetişdirilən xam ipəyə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Rusiyanın rəsmi dairələrində belə rəy yaranmışdı ki, Şirvanın elə bir kəndi yoxdur ki, orada ipəkçiliklə məşğul olunmasın. Şirvanın ipəkçiliyindən istifadə edərək I Pyotr xam ipəyi bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Rus tarixçisi P.Butkov yazır ki, 1724-cü il İstanbul müqaviləsindən sonra I Pyotr briqadir Rumyantsevə tapşırırmışdı ki, erməniləri Xəzərsahili əyalətlərdə istədikləri şəhərlərdə yerləşdirmək gərəkdir, lazım gələrsə, yerli əhalini qovub, erməniləri həmin yerlərdə məskunlaşdırsın.

Hər iki dövlət nümayəndələrinin imzaladığı Nabor sazişinə əsasən 1726-cı ildən başlayaraq rus qoşunları silah işlətmədən Müşkür, Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Talış dağlarının bir hissəsini tutdular. 1727-ci ildə onlar Şeşpara, Rustov, 1728-ci ildə isə Quba və Təngiyə sahib oldular.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1723-1735-ci illər). Osmanlı işğalına məruz qalmış vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları

vilayətlərə (əyalətlərə), onlar da *sancaqlıqlara* bölünmüşdü. Vilayətlərin ərazisi, adətən, əvvəllər mövcud olan bəylərbeyiliklərin ərazisinə uyğun gəlirdi. Ancaq Gəncə vilayətinin ərazisi keçmiş Qarabağ (Gəncə) bəylərbeyiliyinin ərazisinə nisbətən xeyli kiçik idi. Qazax sancaqlıq kimi qonşu Tiflis vilayətinin, Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşən Lori, Pəmbək isə İrəvan vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sancaqlıqların ərazisi əvvəlki *ölkələrin*, bəzi hallarda *mahalların* ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlıqlar öz növbəsində *mahallara* və *nahiyələrə* bölünürdü. Nahiyələr də, adətən, bir neçə kənddən ibarət olan *qəriyələrə* ayrılırdı.

Vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, həmçinin siyasi hakimiyyət hərbi dövrdə *sərəsgər*, dinc vaxtlarda isə *mühafiz* adlandırılan Osmanlı, sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəyilər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən yerli feodallardan təyin olunurdu.

Osmanlı hakimiyyət orqanları işğal olunmuş yerlərdə əhalinin siyahısını tutub hər sancaqlıq, vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib edirdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi əhalisi və vergilər əks olunurdu. Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını müqatiyyə verirdilər. Osmanlılar Təbrizdəki zərboxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar.

Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi. 1724-cü ilin yayında Salyanda Rusiya əleyhinə çıxış baş verdi. 1727-ci ildə Muğan hakimi Ramazan Osmanlı və rus hakimiyyətlərinə qarşı çıxış etməyə cəhd göstərdi, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq həbs olundu.

1726-cı ildə şəqqaqi və şahsevən tayfaları Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyan etdilər. Əbdürrəhman paşa qiyamçı tayfaları sakitləşdirə bildi. 1727-ci ilin sonunda Qaradağda böyük xalq azadlıq hərəkatı baş verdi. 1729-cu ilin yayında üsyan yatırıldı.

1730-cu ildə astaralı Musa xan ruslara qarşı qiyam qaldırdı və Osmanlı işğal zonasına keçdi. Lakin bir müddətdən sonra geri qayıtdı.

**Sual 2. XVIII əsrin 30-cu illərində
Azərbaycan uğrunda Səfəvi-Osmanlı
mübarizəsi. Azərbaycan torpaqlarının azad
edilməsi. Azərbaycan Nadir şahın
hakimiyyəti dövründə.**

Paytaxt İsfahanla birlikdə İraq, Fars, Xorasanın Əfqanların, Azərbaycanın yarından çoxunun, Gürcüstan və Ermənistanın Osmanlı imperiyasının, Xəzərsahili ərazilərin Çar Rusiyasının əlinə keçməsi Səfəvi hakim dairələrini hərəkətə gətirdi. Bu qüvvələrin və ərazilərin birləşdirilməsində Nadirqulu xan (1689-1747) böyük rol oynadı.

1730-cu ilin sentyabrında Təbrizdə olan Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Həmin il Nadir Marağa və Həmədanı da türklərdən geri aldı.

Təhmasib və Nadirin qoşunları Ərdəbili mühasirəyə aldılar. Şəhəri tutmaq cəhdi baş tutmadı. Osmanlı qoşunlarının Azərbaycandan tamamilə çıxarılmasını istəyən Rusiya dövləti Gilanda yerləşən rus qoşunlarının komandiri general Levaşova Səfəvi qoşunlarına kömək etmək haqqında əmr verdi.

1730-cü ildə Nadir xanın Osmanlılara qarşı uğurlu savaşı çar Rusiyasını Xəzərsahili vilayətlərin Səfəvilərə qaytarılması fikrinə gətirmişdi. Bununla bağlı

1732- ci ilin yanvarın 21-də Rusiya ilə Səfəvilər arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə əsasən Rusiya 5 ay ərzində Kür çayının Xəzərə töküldüyü yerdən güneyə yerləşən bütün əraziləri Səfəvilərə qaytarır, İran isə bu torpaqların Türkiyənin əlinə keçməsinə yol verməməli idi. Kür çayından Dərbəndə kimi uzanan quzey torpaqlarının qaytarılması üçün ayrıca şərt qoyulmuşdu. Belə ki, İstanbul bağlaşması üzrə (1724-cü il İstanbul müqaviləsi nəzərdə tutulur). Türkiyəyə keçən Şirvan, Ermənistan və Gürcüstanı İran (Nadir xan) osmanlılardan geri almalı, bununla da Xəzəryanı torpaqların Türkiyənin əlinə keçməyəcəyini təmin etməli idi.

Nadir xan Əfşar 1732-ci ildə İI Təhmasibin 8 aylıq oğlu III Abbas hakimiyyətə gətirildi. Nadir onun qəyyumu oldu. Nadir «Təhmasibqulu xan» ləqəbini ataraq, vəkilüdvəlt və nayibüssəltənə adını qəbul etdi.

Nadir Osmanlıların tutduqları torpaqların geri qaytarılmasına 1732-ci ilin payızında başladı. İlk olaraq Kirmanşah azad edildi. Ətraf əraziləri tutan Nadir Bağdadı mühasirə etdi. Bağdad ətrafında olan döyüşdə 1733-cü il iyul ayında Nadir məğlub olaraq Bəhrüza çəkildi. Bağdadda mühasirədə olan Osmanlı qoşununa köməyə gələn Topal Osman paşa Nadiri məğlub etdikdən sonra Bağdada girdi. Çox keçmədən yeni qoşun toplayan Nadir yenidən osmanlılarla müharibəyə başladı. 1733-cü ilin payız və qışında osmanlıları məğlub edən Nadir Bağdadı tutdu. Hər iki tərəf müqavilə imzaladı.

1734-cü ilin noyabr ayında Nadir Gəncəni mühasirə etdi. Gəncənin mühasirəsi 4 ay çəkdi. Nadirin göstərişi ilə Gəncə çayının qarşısı bağlandı, qalanın divarları dağıldı. Bəndi dağıtmağa müvəffəq olan osmanlı qarnizonu təslim olmadı.

1735-ci il martın 10(21)-da Səfəvilərlə Rusiya arasında Gəncə müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə

ruslar Bakını 2 həftə, Dərbəndi isə 2 ay müddətində azad etməli idilər. Bu şəhərlər üçüncü dövlətə verilməməli idi. Bundan başqa ruslar Dağıstanın Səfəvilərin hökmranlığına keçməsinə razılıq verirdi.

1736-cı ildə Muğanda Suqovuşan adlı yerdə qurultay keçirdi. Nadir qurultay iştirakçıları tərəfindən şah elan edildi və 1736-cı il fevralın 26-da taxta oturdu.

Şah seçildikdən sonra Nadirin qarşısında bir sıra ciddi problemlər dururdu. Nadir şah ilk növbədə öz dövlətini möhkəmləndirməli, dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etməli, ölkədə olan sosial problemləri nizama salmalı idi. Dövlətinin ərazisini yeni torpaqların tutulması ilə genişləndirən Nadir şah, mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

İnzibati idarə sistemində dəyişikliklər. Nadir şah dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün Səfəvi dövlətində olan inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişirdi. Bütövlükdə Nadirin imperiyası 4 böyük vilayətə bölünmüşdü: 1) Azərbaycan (bu vilayətə Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazda olan ərazilər daxil idi). 2) İran, 3) Xorasan, 4) Fars.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şah əsas dövlət vəzifələrinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfasından olan adamları təyin edirdi. Belə ki, 1739-cu ildə Cənubi Azərbaycanın hakimi Nadirin yaxın qohumu olan Əmir Aslan xan Əfşar təyin olunmuşdu. 1743-cü ildə Təbriz xanı, bütün Azərbaycanın sərdarı və İrəvan xanlığının baş komandanı Aşurxan Papalı Əfşar təyin olunmuşdu.

Dövlətin bütün maliyyə idarələri birbaşa şaha tabe edildi. Müstof əl-məmalik şah tərəfindən nəzarətə alınmışdı. Hər vilayət və əyalətlərdən dövlət vergilərinin vaxtında və tam şəkildə yığılmasına həmin vilayət və əyalətlərin hakimləri cavabdeh idi.

Vilayət hakimlərinin hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün Nadir vilayətlərə məmurlar (vəkil) təyin edirdi. Bu vəkillər mərkəzdən təyin olunduqlarına görə hakimlərdən asılı deyildilər.

Köçürmə siyasəti. Nadir şahın köçürmə siyasəti də əsasən dövlətçilik mənafeyi baxımından həyata keçirilirdi. Hələ şah seçilməmişdən əvvəl Nadir Xorasani möhkəmləndirmək, iqtisadi cəhətdən inkişaf etdirmək üçün buraya ayrı-ayrı yerlərdən əhali köçürürdü. 1730-cu il 16 avqustda Təbrizi tərk edərək Xorasana getdiyi vaxt Azərbaycan, İran-Iraqı və Fars vilayətlərindən 50.000-60.000 arası ailənin Xorasana köçürülməsi barədə əmr vermişdi: bu ailələrin arasında 12.000 Əfşar (o cümlədən 2000 qırxlı qoluna mənsub) ailəsi vardı. Qırxlılar Kübkan ətrafı ərazidə, digər Əfşarlar isə Kələtdə yerləşdirilmişdilər.

1735-ci ildə Gəncəni tutduqdan sonra Nadir Qarsa hərəkət etmişdi. Qars tutulduqdan sonra 6000 erməni ailəsi Xorasana köçürülmüşdü. Tiflisi tutduqdan sonra 6000 gürcü ailəsi də Xorasana köçürülmüşdü.

Aqrar siyasət. Nadir şahın daxili siyasətinin əsas tərkib hissəsindən birini aqrar siyasəti təşkil edirdi. Aqrar islahat mərkəzi dövlət hakimiyyətinin möhkəmlənməsini və feodalların separatçılığının aradan qaldırılmasını təmin etməli idi. Aqrar islahat dövlət və xassə torpaq fondunun artmasına, ayrı-ayrı feodalların siyasi və iqtisadi mövqeyinin zəiflədilməsinə yönəlmişdi. Nadir şahın hakimiyyəti illərində torpaq kadastrı tərtib edilmişdi. Bu kadastrda ölkə ərazisindəki bütün münbit torpaq fondu müəyyən edilmişdi.

XVIII əsrin 30-40-cı illərində Nadir şahın dövlət torpaqları fondunun artırılması tədbirlərindən biri də şəxsi mülklərin satın alınması idi.

Vilayət hakimlərinə, hərbi vəzifədə olanlara və dövlət məmurlarına xəzinədən müəyyən miqdarda pul və ya ərzaq şəklində məvacib ayrılması həmin adamların mərkəzi hakimiyyətdən asılı hala düşməsinə xidmət edirdi. Nadir şahın bu addımı feodal və dövlət məmurların özündən asılı hala düşmələrinə və mərkəzi hakimiyyəti müdafiə etmələrinə yönəlmişdi.

Vergi siyasəti. Böyük bir imperiya yaradan Nadir şahın vergi ödəyən əhaliyə münasibətini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ onun şah seçilməsinə qədər olan dövr hesab edilir. Bu dövrdə o, xalqın gözündə ərəziləri düşməndən azad edən bir qəhrəman idi. Bu dövrdə Nadir xalqa münasibətdə çox mülayim rəftar edirdi. Nadir şah seçildikdən sonra isə vəziyyət dəyişməyə başladı. Belə ki, ordunu silah-sursatla və ərzaqla təchiz etmək üçün əhalidən vergi toplanması və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək tələb olunmağa başladı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin qaydaya salınması Nadir şahın aqrar siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu zaman artıq dövlətçilik maraqları ilk yerə keçmişdi. Dövlət və şah torpaqlarında, dini idarələrin və ayrı-ayrı feodalların torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər formal olaraq icarədarlar hesab olunurdu. İcarədarlıq irsi idi. Torpaq və otlaq sahələrindən istifadə üçün rəiyyət və elatlar renta verməyə məcbur idilər. Rentanın hər üç növü (işləyib ödəmə, məhsul və pul) alınırdı.

Nadir şahın dövrünün rəsmi vergi sənədi «Dəftəri rokbəyi Nadiri» tərtib olunmuşdur. Bu sənəd əvvəlki kadastrlar əsasında hazırlanmışdı. Nadir şahın vergi siyasəti əslində onun aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olub eyni məqsədə xidmət edirdi.

Nadir şahın hakimiyyət dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin əsasını torpaq və gəlir vergisi (malcəhət, üşr, çobanbəyi, nəticə, vocux-i zərboxana);

can vergisi (sər-şamar, yasaq-kəş, cizyə) qoşunun təminatı (ulufə, sürsat, əsbi-çapar) hərbi xidmət mükəlləfiyyəti (çərik); şah və dövlət məmurları üçün vergi (rusumat, məhbulat, peşkəs, xəraci-mütərəddidin); dövlət və feodalların xeyrinə olan biyar və yol rüsumu olan rəhdari idi. Nadir şah 1745-ci ildə xəracın pulla yığılmasına göstəriş vermişdi.

Nadir şahın dini islahatı. Nadir şahın dini baxışları ilə bağlı tədqiqatçılar arasında fikir ayrılıqları var. Nadir dinə münasibətdə biganəlik göstərmişdi. Nadirin dövlətçilik mənafeyi baxımından şiəlikdən uzaqlaşaraq İmam Cəfər Sadiq məzhəbini qəbul etməsi tədqiqatçıların arasında fikir ayrılığı yaratmışdı. Əslində isə Nadir şah seçilənə qədər tam şəkildə şiə məzhəbinə qulluq göstərmişdi. 1732-ci ildə türklərə qarşı qələbələrini Heydər (Həzrəti Əli nəzərdə tutulur) ailəsi və 12 müqəddəs imamın şərəfinə həsr etmişdi. Şiə məzhəbinə böyük hörmət, sədaqət bəsləməsinə baxmayaraq, Nadir siyasi qazanc naminə dini qurban verməkdə tərəddüd etməmişdi.

Azərbaycanda Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyanlar. Antifeodal çıxışlarının ilk əlamətləri XVIII əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında, Səfəvi-Türkiyə müharibəsinin gedişi dövründə meydana çıxsada, bu çıxışlar öz zirvəsinə XVIII əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısı 40-cı illərin əvvəllərində çatdı. Xalq hərəkatının əsas səbəbi amansız hərbi-feodal diktatura rejiminin qurulması, feodal istismarının görünməmiş həddə çatması, şah ordusunun Azərbaycanda dəfələrlə cəza ekspedisiyaları təşkil etməsi ilə bağlı idi.

Dözülməz yaşayış şərtləri və feodal ağılığına qarşı başlanmış xalq çıxışlarını yatırmaq üçün Nadir cəza ekspedisiyaları göndərmək taktikasına əl atdı. 1737-ci ildə Azərbaycana 20 minlik qoşunla gələn Nadirin qardaşı

Ibrahim xan Car, Tala, Muxax əhalisinin çıxışlarının əvvəlcə danışıqlar yolu ilə sakitləşdirməyə müvəffəq olsa da, 1737-ci ilin yayında yenidən çaxnaşma baş verdi. Ibrahim xan tərəfindən məğlub edilən dəstələr Dağıstana çəkilərək gizləndilər. 1738-ci ildə 30 minlik qoşunla çaxnaşma ocağını söndürmək üçün Ibrahim xan Car istiqamətində yürüşə başladı. Ibrahim xanın Car yürüşü haqqında yürüş iştirakçısı İran tarixçisi Məhəmməd Kazım məlumat verir. Onun məlumatına görə Car və Tala əhalisi Gürcüstan, Qarabağ və Şirvan qoşunlarının da iştirak etdiyi güclü Əfşar ordusunun hücumunu eşidib kömək üçün Qazıqumıq hakimi Surxay xan və Tabasaran üsmisinə müraciət etdilər. Tezliklə Tabasaran, Xınalıq, Ağzıpara və Kurakidən Car əhalisinə 20 minlik yardım gəldi. Üsyançıların birləşmiş qüvvələrinə Divanə Ibrahim və Xəlil başçılıq edirdi. Tərəflər arasında ilk toqquşma nizami İran ordusunun üstünlüyü ilə başa çatdı. Üsyançıların qüvvəsini lazımınca qiymətləndirməyən Ibrahim xan düşməni bir zərbə ilə aradan götürmək fikrinə düşdü. Canik dağı yaxınlığındakı dar bir dərədə Ibrahim xanın qoşunları tələyə düşdü. İran ordusunun böyük bir hissəsi başda Ibrahim xan olmaqla məhv edildi, sağ qalanlar isə qaçmaqla canlarını qurtardılar.

Car üsyanı və qardaşı Ibrahim xanın ölüm xəbərini Hindistanda eşidən Nadir şah 1739-cu ildə Abdal Qəni xanın başçılığı altında Azərbaycana cəza dəstələri göndərdi. Qəni xan öz qoşunlarını Cənubi Azərbaycan, Xorasan və Gürcüstanın hərbi dəstələri ilə gücləndirərək 1741-ci ilin fevralında Alazan vadisinə yaxınlaşdı. İran qoşunları çətinliklə olsa da üsyançıların müdafiə istehkamlarını ələ keçirdilər və bir neçə ay ərzində Car və Tala kəndlərini qarət etdilər. Sağ qalan əhali qaçıb dağılışdılar, yaşayış məskənlərində heç bir həyat əlaməti qalmadı.

1741-ci ilin yazında Orta Asiyaya yürüşünü başa vuran Nadir şah 100 minlik ordu ilə Şimali Azərbaycan və Dağıstana yürüşə başladı. Bu böyük ordunun bütün xərcləri yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Nadir bütün vergi imtiyazlarını ləğv edərək, çox böyük qəddarlıqla ötən illərdən qalmış vergi borclarının toplanmasına başladı. Ordunun ləng hərəkətini görən Nadir Fətəli xan başda olmaqla yüngül süvari ordusunu Cara göndərdi. Dağlarda gizələnmiş üsyançılarla ilk döyüş Fətəli xanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İrandakı rus diplomatlarının məlumatına görə, bu döyüşdə İran tərəfi iki min nəfər itirdi.

1741-ci il yayın əvvəlində Şamaxıya gələn Nadir Heydər bəyin başçılığı ilə 10 000 nəfərlik dəstəni üsyançıların arxasınca göndərərək, özü isə 35 000 qoşunla Bərdə, Qələbə və Şahdağ istiqamətindən Qazıqumıqa doğru hərəkət etdi. Əfşar ordusu üsyançıları elə bir vaxda yaxaladı ki, rəhbərlik arasında ixtilaf yaranmışdı. Buna görə də İran qoşunlarının ilk hücumlarına davam gətirməyərək dağlara dağılmışdılar və Nadirin qoşunlarının irəliləməsi üçün yol açıldı. Nadir üsyançıların ailəsinə divan tutdu. Öz xalqlarına xəyanət edən Surxay xan, Tarku şamxalı, Tabasaran üsmisi Nadirin hüzuruna gələrək əhv olundular.

Feodalların xəyanəti dağlıların müdafiəsini sarsıtırsa da, üsyançılar silahı yerə qoymadılar. Geri çəkilən üsyançılar düşmən qoşunlarını naməlum yerlərə apararaq qəfildən onlara basqın edirdilər. Nadiri hər şeydən çox üsyançı dəstələrinin gecə hücumları narahat edirdi. Əhali bütün ərzaq ehtiyatını özü ilə apardığı üçün Nadirin ordusunda aclıq başlandı. İrəliyə yürüşü dayandırılan Nadir şah Çox kəndi yaxınlığındakı Andail dairəsində baş verən döyüşdə məğlubiyyətə düşər oldu.

Qışın yaxınlaşması və aclıq Nadiri müvəqqəti dayandırır Şirvana qayıtmağa vadar etdi.

Cənubi Dağıstan və şimali-şərqi Azərbaycandakı üsyançılara qarşı yönəlmiş 1741-1742-ci il kompaniyası İran üçün çox ağır başa gəldi. Çox kəndi yaxınlığında Nadir ordusunun məğlubiyyəti xəbəri bütün Avropaya yayıldı və Nadirin məğlubedilməzliyi haqqında mif dağıldı.

1743-cü ildə Şimali Azərbaycanda Nadirin ağalığına qarşı daha bir üsyan qalxdı. Şirvan əhalisi özünü Səfəvi sülaləsinin varisi elan edən yalancı I Sam Mirzənin ətrafında toplandı. 1743-cü ildə Şirvanda bir-birinin ardınca iki yalancı Sam Mirzə üsyanı baş verdi. Bu üsyanların əsas hərəkətverici qüvvəsi xalq kütləsi olsa da, üsyanda bəzi yerli feodallar da iştirak edirdi.

1743-cü ilin əvvəlində Avarıstanda peyda olan I Sam Mirzə belə bir məlumat yaydı ki, o, Sultan Hüseynin oğludur və İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı etimadüddövlə Məhəməd Mömincanın köməyi ilə paytaxtdan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Sam Mirzə Gürcüstan və Krimda gizlənmiş, Nadirin Dağıstanda məğlubiyyətindən sonra Avarıstana gəlmişdi. Sam Mirzənin ətrafına tezliklə 20 minə qədər adam topladı və Qazıqumıq hakimi Surxay xan da ona qoşuldu. Sam Mirzə və Surxay xan 15 minlik qoşunla yeni Şamaxını ələ keçirdilər. Nadir şah oğlu Nəsrullah Mirzəni böyük ordu ilə Şamaxıya göndərməklə yanaşı, yerli qarnizonları möhkəmləndirmək məqsədi ilə Gəncə, Qarabağ, Çuxursəd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10-20 minlik hərdi hissələr göndərdi.

Sam Mirzə əhalini öz tərəfinə cəlb etmək üçün Nadir şahın müəyyən etdiyi bütün vergiləri ləğv etməklə, xalq kütlələri arasında böyük populyarlıq qazandı. Lakin Sam Mirzənin qələbələri uzun sürmədi. Qış qurtaran kimi Şamaxıya yaxınlaşan İran ordusu Nəsrullah Mirzənin

başçılığı altında Şirvan düzündəki döyüşdə üsyançıları məğlub etdilər. Sam Mirzə qaçarkən ələ keçirilib qətlə yetirildi. Surxay xan isə Dağıstana qaçaraq gizlənə bildi. Nəsrullah Mirzə Heydər xanı Şamaxı hakimi təyin etdikdən sonra geriyyə qayıtdı.

1743-cü ilin payızında Şirvan bölgəsində yeni yalançı Sam Mirzə peyda oldu. II Sam Mirzə Azərbaycana Cənubi Dağıstana və İranın şimal əyalətlərinə göndərdiyi məktublarında əsas məqsədinin Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi hakimiyyəti Nadirin əlindən almaq olduğunu bildirdi. Təbliğat nəticəsində Sam Mirzə Şirvan, Dərbənd və Tabasaranda çoxlu tərəfdar toplaya bildi. Ağsu yaxınlığında, Şah bağı adlı yerdə baş verən döyüşdə Sam Mirzə məğlubiyyətə uğradıldı.

Şirvanla eyni zamanda Nadir şah qarşı Şəkide xalq azadlıq hərəkatı başladı.

Beləliklə, Nadirin amansız siyasətinin, aramsız müharibələrin nəticəsi olaraq ölkənin müxtəlif sosial təbəqələri arasında yaranmış ziddiyyətlər sonda dövlətin tənəzzülünə, sui-qəsdlərə və saray intriqalarına gətirib çıxardı və Nadir şah belə bir sui-qəsdin qurbanı olaraq 21 iyun 1747-ci ildə çadırında öldürüldü.

Nadir şahın ölümündən sonra əsasən hərbi güc nəticəsində birləşdirilmiş imperiya dağıldı. Bunun əsas səbəbi imperiya daxilində əmtəə-pul münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin zəif olması idi.

Sual 3. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması. Cənub xanlıqları.

Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarıməsli dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir. Azərbaycan ərazisində

xanlıqlar başlıca olaraq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yarandığından onların meydana gəlməsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri ümumi xarakter daşıyırdı. Lakin xanlıqların yaranması formaca bir-birindən fərqlənirdi.

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir. Əgər onlardan bəzisi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə, digərləri hələ Nadir şahın hökmranlığı dövründə onun əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Xanlıqların bəzisi isə öz başlanğıcını hələ Səfəvilər dövlətinin tərkibində yarım-müstəqil inzibati varlıq kimi mövcud olduğu dövrdən götürür.

Qaradağ xanlığı Azərbaycanın cənubunda yerləşən zəif xanlıqlardan biri idi. Onun əsasını qoyan köçəri tayfalardan birinin müdrik başçısı olan Kazım xan (1748-1752) qonşu feodal hakimlərə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridir, ölkənin daxili işlərini qaydaya salaraq, abadlıq işləri ilə məşğul olur, xanlığın mərkəzi Əhərdə müxtəlif ictimai binalar tikdirirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra Qaradağ xanlığı, demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəfqulu xan (1745-1780) olmuşdur. O, Təbrizdə urmiyalı Fətəli xan Əfşarın fəal yardımını ilə möhkəmlənmişdi. Buna görə də Təbriz xanlığı müəyyən vaxt ərzində Urmiya xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. Faktiki olaraq Nəcəfqulu xan Təbriz xanlığını Urmiya xanının naibi kimi idarə edirdi. Lakin 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildikdən sonra Təbriz xanlığı tam müstəqillik qazandı. Nəcəfqulu xanın gördüyü ilk tədbirlərdən biri öz

hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Təbrizin ətrafına qala divarları çəkdirmək oldu.

Marğa xanlığının əsasını Əliqulu xan Müqəddəm (1747-1750) qoymuşdur. Elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən bu xanlıq Ağa Məhəmməd Qacar hakimiyyətə gələnə qədər müstəqil idi.

Ərdəbil xanlığının banisi Şahsevən tayfasının başçısı Nəzərəli xan (1747-1783) olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıq inkişaf etmişdi. Nəzərəli xan nikah diplomatiyası vasitəsilə qarabağlı İbrahim xanla dostluq əlaqələri yaratmışdı və Lənkəran xanlığı ilə də mehriban qonşuluq münasibətində idi. İran hakimi Kərim xan Zənd Ərdəbil xanlığını ələ keçirmək üçün cidd-cəhd göstərirdi. Onun məsləhəti ilə Gilan hakimi Hidayət xan Ərdəbildən uzaqlarda olan Nəzərəli xanın üzərinə xaincəsinə basqın edib onu əsir görürdü və Ənzəliyə apardı. Lakin Kərim xanın ölümündən sonra (1779) ərdebillilər Gilana hücum edib Nəzərəli xanı əsirlikdən qurtardılar.

Urmiya xanlığının başçısı Əfşarlar tayfasından olan Fətəli xan Əfşar (1747-1763) idi. Öz sərhədlərini genişləndirmək məqsədi güdən Fətəli xan müəyyən vaxt ərzində Cənubi Azərbaycanda xeyli ərazi tuta bilmişdi. Lakin 1763-cü ildə onun özü Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra Urmiya xanlığı özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi olmuş Murtuzqulu xanın oğlu idi. Şah şübhələndiyinə görə, Murtuzqulu xanı qətlə yetirmiş, vilayətə onun oğlu Şahbaz xanı hakim təyin etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra o özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən

Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Maku xanlığının banisi Bayat tayfasının başçısı, Nadir şahın sərkərdələrindən biri Əhməd Sultan (1747-1778) idi. Şahın ölümündən sonra vətənə qayıdan Əhməd Sultan Makunu müstəqil xanlıq, özünü isə xanlığın hakimi elan etmişdi. Xanlığın paytaxtı iki tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Maku şəhəri idi. Maku xanlığı öz ətrafında 30 kəndi birləşdirirdi.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra paytaxtdakı qarışıqlıqdan istifadə edən Əli xan özünü həmtayfaları arasında xan elan etdi. O, Məhəmməd həsən xan Qacarla mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Kərim xanın nominal hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Lakin onun ölümündən sonra Sərab xanlığı yenidən müstəqilliyə nail olmuş, öz sərhədlərini genişləndirməyə cəhd göstərmişdi.

Sual 4. Azərbaycanın şimal xanlıqları.

Şəki xanlığı XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarına yaxın güclü siyasi qüvvəyə çevrildi. Qəbələ və Ərəş sultanları Şəki xanının hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. 1751-ci ildə Şəki xanı müəyyən müddətə Qazax və Borçalı mahallarını da özünə tabe etdi.

Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə fasiləsiz müharibələr aparırdı. Tərəflərin növbə ilə qələbə çaldığı bu müharibələr hər iki ölkənin məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətinə dağıdıcı təsir göstərirdi. Hacı Çələbinin ölümündən sonra (1755) hakimiyyət oğlu Ağakişi bəyə, onun ölümündən sonra isə

Hüseyn xana keçdi. Bu dövrdə Şəki xanlığı artıq xeyli zəifləmişdi.

1768-ci ildə bir-biri ilə ittifaq bağlayan Şəki və Quba xanları Şamaxı xanlığına hücum edib, onu öz aralarında bölüşdürdülər. Bir neçə ildən sonra Şəki xanlarının qohumları arasında baş verən çəkişmələr ona gətirib çıxardı ki, 1779-cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra hakimiyyət Əbdülqədирə, 1781-ci ildə Məhəmmədхəsən xana, 1795-ci ilin dekabrında isə Səlim xana keçdi.

Çoxsaylı gömrük növləri ticarətin inkişafına böyük əngəl törədirdi. Xanlığa gətirilən və oradan aparılan bütün mallardan gömrük toplanırdı. Şəkili Məhəmmədхəsən xanın dövründə xanlıqda vergilərin toplanmasını hüquqi cəhətdən möhkəmləndirən və hakim sinfin mənafeələrini təmin edən "Dəstur əl-əməl" ("Qanunlar məcmuəsi") hazırlanmışdı. İltizam sistemi, pul, ölçü və çəki vahidlərinin müxtəlifliyi, gömrük maneələri, həmçinin natural təsərrüfatın hökmranlığı ticarət və sənətkarlığın inkişafına mane olur, əmtəə-pul münasibətlərinin artımını ləngidirdi.

Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlıq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmişdir. Pənahəli xan gəncliyində qardaşı Behbudəli bəylə Nadir şahın yanında qulluq edirdi. Lakin 1738-ci ildə qardaşı edam edildikdən sonra Pənahəli xan doğma Qarabağa qayıtdı.

Nadir Şah tərəfindən təqib edilən Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında oldu, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, inzibati mərkəzlərə - Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə yürüşə başladı. Pənahəli xan dinc

əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün ələ keçirdiyi mal-qaranı, atları onlara bağışlayırdı.

Tezliklə iyirmi minlik heyətdən ibarət Cavanşir-Otuzikilər tayfasının başında duran Pənahəli xan İran əsarətinə qarşı mübarizə aparan üsyançı dəstəyə rəhbərlik etməyə başladı.

Lakin İran və ona düşmən olan yerli feodalların hücumlarından qorunmaq üçün gənc xana etibarlı sığınacaq - qala lazım idi. 1748-ci ildə Pənahəli xanın Kəbirli mahalında ilk iqamətgahı - Bayat qalası yarandı. Qısa müddət ərzində burada qala divarları, bazar, hamam tikildi. Təbriz və Ərdəbildən sənətkarlar dəvət edildilər. Bayat qalasının tikilməsi və Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması tezliklə Şəki, Şirvan və Qarabağın bəzi feodal mülüklərini narahat etdi. Onlar Pənahəli xana qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəldilər. Mülüklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə məlumat verərək bildirdilər ki, "...Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfində bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır".

Şəkili Hacı Çələbi Pənahəli xana qarşı daha qətiyyətlə hərəkət etmək qərarına gəldi. O öz müttəfiqləri ilə Bayat qalasını mühasirəyə aldı və bir ay ərzində onu ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Lakin Pənahəli xanın qohumları və "kiçikdən tutmuş böyüyə qədər çoxsaylı təbəələri onun köməyinə gəldilər". Böyük itki verərək məğlub olan Hacı Çələbi Kürün o tayına çəkildi və məyusluqla dedi: "Pənah xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq".

Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın varisi İbrahim xanın (1763-1806) dövründə daha da gücləndi. Qarabağ xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Pənahəli xan və İbrahim xanın dövründə Mil düzünün keçmiş əsrlərdə dağıdılmış suvarma kanallarını

bərpa etmək üçün cəhd göstərilmişdi. Gavurarx, Luvararx, Saharx, Xanarxı və s. qaydaya salınmışdı ki, xanlar onların istismarından xeyli gəlir əldə edirdilər.

Azərbaycanın ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilən Şuşada Qarabağın hüdudlarından da kənar *işlədilen pənahabadi* adlı mis pul kəsirdilər.

Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlərin 17 əsas növü var idi: *malcəhət* (yaxud bəhrə), *mirzəyana*, *otaqxərci*, *at arpası*, *dişkirəsi*, *çobanbəyi*, *qırxxana*, *kələntərlikxərci*, *fərraşpulu*, *şərbətçipulu* və s. Vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanması soyğunçu xarakter daşıyırdı.

Quba xanlığının banisi Hüseynəli xan (1726-1758) hələ 1726-cı ildə rus hakimiyyət orqanları tərəfindən bu vəzifəyə təqdim olunmuş, rus çarı onu Quba xanı təyin etmişdi. Hüseynəli xan sonralar Gülhan, Altıpara, Doqquzpara icmalarını öz mülklərinə birləşdirdi. Bu yerlərdə olmuş rus səyyahı akademik S.Qmelin göstərirdi ki, Gülhan, Altıpara, Şabran və digər qonşu torpaqlar Quba xanlığının mülkləri idi. Hüseynəli xan xarici siyasətdə Rusiyaya meyl edirdi. Nadir şahın dövründə zahirən ona itaətini bildirən Hüseynəli xan Quba və ətraf rayonları idarə edirdi. Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Hüseynəli xan müstəqil hakim oldu. 1756-cı ildə Salyan da Quba xanlığına tabe edildi.

Quba xanlığında əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Dağ kəndlərində arpa, buğda, kətan əkilirdi. Quba Dərbənd və Bakını taxılla təmin etməklə bərabər, Qızılyara və Həştərxana da taxıl göndərirdi.

Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Onun hakimiyyəti dövründə Quba xanlığı ərazisinə Muğan, Gilan, Ərdəbil

və digər yerlərdən buranı özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndlilər, sənətkarlar, hətta bəzi feodallar da köçürdülər.

Fətəli xan dövründə Qubada müxtəlif hərbi obyektlər tikilmiş mülki tikililər bərpa edilmişdir.

Lənkəran (Taliş) xanlığı. Müstəqilliyi yerli iri feodallardan biri olan Seyid Abbas bəy tərəfindən elan edilmiş bu xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Seyid Abbas xanın ölümündən sonra tarixdə talişlı Qara xan kimi tanınan Cəmaləddin Mirzə bəy (1747-1786) taxta çıxdı. Onun dövründə xanlığın siyasi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına yönəldilmiş xətt aydın hiss olunurdu. Qara xanın dayağı hakim sinfin əksəriyyətini təşkil edən xırda feodallar idi. Onların köməyi ilə Lənkəran xanı yerli iri feodalların mərkəzdənqaçma meyllərinə qarşı mübarizə apara bilmişdi.

Qara xanın varisi Mir Mustafa xanın dövründə (1786-1814) xarici siyasətdə böyük çətinliklərə baxmayaraq, Taliş xanlığı xeyli möhkəmlənmişdi.

Bakı xanlığı. 1747-ci ildə Nadir Şah Əfşarın ölümündən sonra yerli feodallardan Mirzə Məhəmməd ağa şahın Bakıdakı əlaltısı Səlimi qovdu və özünü müstəqil xan elan etdi (1747-1786). Digər xanlıqlarla müqayisədə Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən fərqlənmirdi. Onun ərazisi kiçik olub, eni 60, uzununu isə 80 verst idi. Bütün Abşeron yarımadası ilə birlikdə Bakı şəhəri və 39 kənd də onun tərkibinə daxil idi. Bakı xanlığının başında inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirən xan dayanırdı. Hakimiyyətdə olduğu 20 il ərzində Mirzə Məhəmməd xan dağıdılmış təsərrüfatın bərpası, qalanın möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici siyasətlə məşğul olmuşdu. Neft və duz hasilatı, zəfəran becərilməsi təsərrüfatın aparıcı sahələri idi.

Mirzə Məhəmməd xanın varisləri dövründə Bakı xanlığı qubalı Fətəli xandan vassal asılılığına düşdü. 60-cı illərdə görkəmli dövlət xadimi, qubalı Fətəli xanın başçılığı altında güclənmiş Quba xanlığının Bakı xanlığı ilə əlaqələri möhkəmləndi. Fətəli xan 1766-cı ildə öz bacısı Xədicə Bikəni bakılı Məlik Məhəmməd xana (1768-1784) ərə verdi və bununla Bakı xanlığının Quba xanlığından asılılığını təmin etdi. Həmin dövrdən hökmlü və möhkəm iradəli Xədicə Bikənin təsiri ilə Bakı hakimi əslində Fətəli xanın vassalına çevrildi.

Gəncə xanlığı Gəncə bəylərbəyliyi əsasında yaranmışdı. Bu bəylərbəyilik irsi olaraq kiçik fasilələrlə XVII əsrdən 1804-cü ilə qədər Qacarlar tayfasının Ziyadlı oymağına məxsus Ziyadoğlular nəslindən idarə olunmuşdur. Xanlığın banisi Qacarlar tayfasının yerli nəslinin nümayəndəsi Şahverdi xan Ziyadoğlu idi. Gəncə istər hərbi-siyasi, istərsə də iqtisadi-təsərrüfat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi; o, şərq ticarətinin aparıldığı mühüm mərkəz idi. Yarandığı vaxtdan bu xanlıq qonşu feodal hakimlərin hücum obyektinə çevrilmişdi. Bu baxımdan qarabağlı Pənahəli xan, onun varisi İbrahimxəlil xan, həmçinin Kartli-Kaxetiya hakimləri Teymuraz və II İrakli xüsusilə fərqlənirdilər. Gəncə xanları düşmənlə mübarizədə gah bu, gah da digər, daha güclü düşmən arasında hiylə işlətməli olurdular. Şahverdi xanın ölümündən sonra onun oğlu - II İraklinin yardım göstərdiyi Məhəmməd həsən xan (1760-1780) hakimiyyətə gəldi. Lakin iyirmiillik hökmranlıqdan sonra o, doğma qardaşı Məhəmməd xanın (1780) təşkil etdiyi sui-qəsdin qurbanı oldu. Məhəmməd xan isə öz növbəsində II İrakli ilə birgə Gəncəni ələ keçirən Pənahəli xan tərəfindən kor edildi. Bundan sonra Gəncə xanlığı eyni vaxtda qaliblərin təyin etdikləri iki nümayəndə tərəfindən idarə olundu. Qarabağ xanlığının

nümayəndəsi Qulu bəy, Kartli-Kaxetiyanın nümayəndəsi isə Ledivan bəy Keyxosrov Androniaşvili idi. Belə vəziyyət 1785-ci ilə qədər davam etdi. 1785-ci ildə Gəncədə hakimiyyəti Rəhim bəy (1785-1786) ələ aldı. Lakin Qarabağ və Kartli-Kaxetiya hakimləri yenidən Gəncə xanlığının işlərinə müdaxilə etməyə başladılar. Nəticədə hər il II İrakliyə 11500 manat xərac verməyi öhdəsinə götürən Ziyadoğlu nəslinin nümayəndəsi Cavad xan (1786-1804) hakimiyyətə gəldi. O, 1795-ci ildə bu xəracı verməkdən imtina etdi.

Dərbənd xanlığının banisi Məhəmmədhüseyn xan özünün amansız daxili siyasəti ilə yalnız zəhmətkeş kütlələrin deyil, həm də feodal təbəqənin bir çox nümayəndələrinin nifrətini qazanmışdı.

1759-cu ildə dərbəndlilərin xahişi ilə qubalı Fətəli xan Dərbəndə hərbi yürüş etdi. Dərbəndlilərin özlərinin köməyi ilə şəhər Fətəli xanın əlinə keçdi. Bu hadisədən sonra, demək olar ki, Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsində Dərbənd və Quba xanlıqları vahid bir dövlət oldular.

Şamaxı xanlığı yerli feodalların və şəhər əyanlarının xarici və ölkə daxilindəki düşmənlərə qarşı apardıqları inadlı mübarizənin gedişində yarandı. Bir neçə əsr ərzində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, sonralar isə Şirvan bəylərbəyliyi mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri, demək olar ki, XVIII əsrin sonlarına qədər həm iqtisadi, həm də ticarət baxımından özünün üstünlüyünü saxlamışdı. Bütün Şirvan əyalətinin ən əsas şəhəri olan Şamaxı, hətta Nadir şah tərəfindən dağıldıqdan sonra belə, Azərbaycanın ən mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Şamaxının siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Nisbətən kiçik ərazidə iki xanlıq yarandı: mərkəzi Ağsu olmaqla,

Yeni Şamaxı və mərkəzi Şamaxı olmaqla, Köhnə Şamaxı.

1748-ci ildə Hacı Məhəmmədəli xan başda olmaqla, bir qrup feodal Yeni Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirib, Köhnə Şamaxını hədələməyə başladı. Səfəvi Nəbi Zamavinin oğlu olan Hacı Məhəmmədəli xan Nadir şahın vergiyiğanı idi və eyni zamanda şah ordusunu ərzaqla təmin edirdi. Yerli əhali Nadir şahın bu əlaltısına nifrət bəsləyirdi. İrana meyilli olan Hacı Məhəmmədəli xan yerli əhali üzərinə çoxlu, həm də nəzərdə tutulmayan vergilər qoyurdu. Köhnə Şamaxıda Xançobanı tayfasının sərkərlər nəslindən olan Məhəmməd Səid xan möhkəmləndi. Məhəmməd Səid xanın atası Əsgər bəy və babası Allahverdi bəy böyük mülk sahibi idi. Allahverdi bəyin mülkləri Arazdan Altıağaca qədər uzanırdı. O, öldükdən sonra varislərinə böyük mülklər qalmışdı.

Şamaxıda mövcud olan ikihakimiyyətlilik uzun müddət davam edə bilməzdi. 1763-cü ildə silahlı nöqərlərə və tabeliyində olan elatlara arxalanan Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını ələ keçirib Hacı Məhəmmədəli xanı əsir aldı. Yeni Şamaxı Köhnə Şamaxıya birləşdirildi və onlar üzərində Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti bərqərar olundu. Beləliklə, hər iki xanlıq birləşdirildi və Köhnə Şamaxı yeni xanlığın mərkəzi oldu. Bu qanlı mübarizədə Məhəmməd Səid xana onun doğma qardaşı Ağası xan böyük yardım göstərdi.

Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli boyunun başçısı Heydərqulu xan qoymuşdur. Xanlığı gücləndirmək və təcavüzlərdən qorumaq məqsədilə Heydərqulu xan (1747-1763/64) hakimiyyətinin ilk dövründə daha güclü olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Naxçıvan xanlığı zəifləyir, Xoy, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-

Kaxetiya çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir.

İrəvan xanlığı Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında təşəkkül tapmışdı. Nadir şah qətlə yetirildikdə İrəvan bəylərbəyi Pir Mahmud xan hakimiyyəti əldən verməməyə cəhd göstərmişdisə də, İrəvanda İran ağalığına qarşı üsyana başçılıq edən yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək, müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoydu.

Lakin İrəvan xanlığı keçmiş bəylərbəyliyin bütün ərazisini əhatə edə bilmədi. Onun bir hissəsi Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi. İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərbində Göyçə gölü ətrafında yerləşmiş və 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, İerur, Suran, Dərək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Gərnı, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

1751-ci ildə bu xanlığı Urmiya xanı Fətəli xanın sərkərdəsi Azad xan zəbt etdi. 1755-ci ildə Mir Mehdi xanın qardaşı Həsənəli xan İrəvan xanlığını öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq oldu. Daha sonra isə xanlıq taxtına Həsənəli xanın qardaşı Hüseynəli xan keçdi.

Xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycanlılar təşkil edirdi. İrəvan şəhəri əhalisinin yalnız dördüdə biri ermənilər idi. Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi "Üçmüəzzin" ("Eçmiədzin"), "Üçkilsə" yerləşirdi, kilsənin başçısı katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. İrəvana yiyələnməyə çalışan qonşu Kartli-Kaxetiya çarları erməni katolikosunun köməyindən istifadə etmək məqsədilə onunla gizli əlaqə saxlayırdılar.

1765 və 1769-cu illərdə gürcü çarlarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur olmuşdu. Lakin mərkəzi İrəvanda

hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə Hüseynəli xan Kartli çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi.

1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığına 20 minlik qoşunla hücum etsə də, güclü müqavimətə rast gəlmiş və geri çəkilməmişdir.

İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olması bu dövrdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Osmanlılar İrəvanı gürcü təcavüzündən, ermənilərin himayədarı Rusiyanın ekspansiyasından müdafiə edirdilər.

80-ci illərdə İrəvan xanlığında hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələr nəticəsində xanlıq xeyli zəiflədi və bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasından narahat olan Osmanlı sultanı yeni İrəvan hakimi Qulaməli xanı Gürcüstan əleyhinə qaldırmağa çalışdı, lakin Qulaməli xan öldürüldü və yerinə Əliməhəmməd xan keçdi.

II İrakli knyaz Baqratonun başçılığı ilə İrəvan xanının köməyinə min əsgərlik qoşun göndərirdi. 80-ci illərin sonlarında İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından çıxdı. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşü zamanı İrəvan qalası 35 günlük mühasirədən sonra təslim oldu. İran şahı İrəvan hakimi Məhəmməd xanı həbs edərək yerinə Əliqulu xanı qoydu. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra əhali Əliqulu xanı İrəvandan qovdu. İran hökmdarı Fətəli Şah Məhəmməd xanı həbsdən buraxaraq yenidən xan təyin etdi. Məhəmməd xan müstəqil siyasət yürüdərək İrandan asılı olmamağa çalışırdı.

Adları çəkilən xanlıqlardan başqa, Kür ilə Araz çaylarının qovuşuğunda **Cavad xanlığı** və Kür çayının

mənsəbində daha bir kiçik xanlıq - **Salyan xanlığı** mövcud idi.

Sual 5. Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda.

XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün hakimiyyəti (Xorasan istisna olmaqla) ələ alan Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan sabiq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra tac qoymağı qərarlaşdı. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin süqutunadək bütün Cənubi Qafqaz, Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan bu dövlətin tərkibində idi. Məhz buna görə də Ağa Məhəmməd xan həmin ölkələri özünə tabe etmək fikrinə düşdü.

Ağa Məhəmməd xan hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığına fərmanlar göndərdi və onlardan tabelik rəmzi kimi ən yaxın qohumlarından onun sarayına girov göndərməyi tələb etdi. İran sərhədlərindən uzaqda yerləşən Azərbaycan xanlıqları, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığı Ağa Məhəmməd xanın hədə-qorxu ilə dolu fərmanını rədd etdilər. İran sərhədləri yaxınlığında yerləşən xanlıqların bir çoxu Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək, zahirən də olsa, ona itaətə hazır olduqlarını bildirdilər. Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətini silah gücünə tabe etməyə hazırlaşan Ağa Məhəmməd xan Fars və Şiraz əyalətlərində baş vermiş üsyanlara görə öz yürüşünü təxirə salmalı oldu.

1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan yenidən Azərbaycan xanlıqlarına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmağı tələb etdi və əks təqdirdə silaha əl atacağını bildirdi.

Azərbaycan xanlıqları ümumi düşməne müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmasalar da, Şamaxılı Mustafa xan, Talış xanlığının hakimi Mir Mustafa xan, bakılı Hüseyinqulu xan, naxçıvanlı Kəlbəli xan yerləşdikləri qalaları möhkəmlətməklə yanaşı, ərzaq ehtiyatları da toplayırdılar. Lakin xanlıqlardan heç biri birləşmək qərarına gəlmədi. Bunun əvəzində onlardan bəzisi özlərinə qüvvətli arxa axtararaq sadəlövhüklə Rusiya dövlətinin vədlərinə inandı və hərbi kömək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etdi.

Azərbaycan xanlarının və eləcə də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya müraciət etməsindən xəbər tutan Ağa Məhəmməd Ərdəbildən Şimali Azərbaycana üç istiqamətdə 100 min nəfərdən ibarət ordunun hərəkət etməsi haqqında əmr verdi.

Iran ordusunun birinci dəstəsi Muğan, ikinci dəstəsi şahın qardaşı Əliqulu xanın başçılığı altında İrəvan, Ağa Məhəmməd xanın özünün rəhbərlik etdiyi üçüncü dəstə isə Qarabağ istiqamətində irəlilədi.

İrəvana doğru hərəkət edən sərbazlar Naxçıvan qalasının önündə ayaq saxlamalı oldular. Naxçıvanlılar düşməne ciddi müqavimət göstərdilər. Ağa Məhəmməd xanın tabe olmaq haqqında qalaya göndərdiyi tələbə naxçıvanlılar Kəlbəli xanın başçılığı altında düşməne sarsıdıcı zərbələr endirməklə cavab verdilər. Planları pozulmasın deyə Ağa Məhəmməd xan Naxçıvan qalasının mühasirəsindən əl çəkib İrəvana doğru hərəkət etməyi qərara aldı. Müdafiəsi pis təşkil edilmiş İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi və az bir müddət ərzində düşmənin əlinə keçdi.

Ağa Məhəmməd xanın rəhbərlik etdiyi İran qoşunlarının əsas dəstəsi 1795-ci ilin iyun ayında Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşanın mühasirəsi bir aydan artıq davam etdi. İran sərbazlarının Şuşa ətrafında

məğlubiyyəti, yubanmaları şahın planlarını alt-üst edə bilərdi. Odur ki, düz 33 gündən sonra Ağa Məhəmməd xan ordusuna Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflis istiqamətində irəliləməyi əmr etdi. Tiflis şəhərini qarət və darmadağın etdikdən sonra İran sərbazları 1795-ci il sentyabrın 20-də külli miqdarda qənimət, habelə 20 min əsirle şəhəri tərk etdilər.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşündən sonra Rusiya Cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, habelə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. 1795-ci ilin noyabr ayında Mozdok şəhərindən Cənubi Qafqaza ilkin mərhələdə iki istiqamətdə rus qoşunları göndərildi. Tiflisə polkovnik Sıroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağıstan və Azərbaycan istiqamətində isə general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu.

1795-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığını, eləcə də Tiflis Şəhərini darmadağın edən İran qoşunları Şuşada qarabağlıların qəhrəmancasına müqavimətinə rast gəlib geri çəkilməyə məcbur oldular.

Cənubi Qafqaza hazırlanan yürüşə rəhbərliyi II Yekaterina özünün sevimlilərindən biri olan V.Zubova həvalə etdi. 1796-cı il aprelin 18-də V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü başlandı. Rus qoşunları Savelyevin mühasirəyə aldığı Dərbənd qalasına yaxınlaşdı.

Dərbənd qalasında iki həftə qaldıqdan sonra V.Zubov Dərbənd xanlığının idarəsini Şeyxəli xanın Rusiyaya meyil edən bacısı Pəricə xanıma tapşırıraq, Bakı istiqamətində hərəkət etdi.

Bakılı Hüseynqulu xanın rus qoşunlarının Abşeron yarımadasına yaxınlaşmasına mənfi münasibət bəslədiyindən xəbər tutan V.Zubov təcili olaraq ona məktub göndərdi və yürüşün əsl mahiyyətini ört-basdır edərək xoş niyyətlə gəldiyini bildirdi. Hüseynqulu xan V.Zubovun səmimiyyətinə inanmasa da, Rusiyanın hərbi texnikasından ehtiyat edərək onu xoş məramla qarşılamağı daha üstün tutdu. 1796-cı il iyun ayının 13-də Hüseynqulu xan V.Zubovun düşərgəsinə yollandı.

İki gündən sonra rus qoşunları general-mayor Raxmanovun başçılığı və Şeyxəli xanın müşayiəti ilə Bakı qalasına, təqribən eyni vaxtda Qubaya daxil oldular. V.Zubovun əmrinə əsasən Qubada Dərbənd xanlığından asılı olmayan müstəqil xanlıq yarandı. Bakıda və Qubada müəyyən miqdarda rus qoşunları saxlayan V.Zubov Şamaxıya doğru irəlilədi. Diplomatiya yolu ilə hərəkət edən Zubov çapar vasitəsilə şamaxılı Mustafa xana hədiyyələr və məktub yolladı.

1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın gözlənilməz ölümü Rusiya dövlətinin nəzərdə tutduğu tədbirlərin həyata keçirilməsini bir müddət təxirə saldı. I Pavel Rusiya qoşunlarının tezliklə Cənubi Qafqazdan geri dönməsi barədə əmr verdi. Rus qoşunları Azərbaycandan çıxıb getdikdən sonra Ağa Məhəmməd Şah 1797-ci ildə ona müqavimət göstərənlərə divan tutmaq məqsədilə Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana ikinci yürüşə başlamağı qərara aldı.

Ağa Məhəmməd şah Talış xanlığını zəbt etməyi Süleyman xana tapşırırdı. Düşmənin yaxınlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan 200 ailə ilə Sarı adasına köçdü. Lənkəranın yerdə qalan əhalisi əlçatmaz dağlara çəkildi.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz üzərindəki Xudafərin körpüsü uçurulduğuna görə İran qoşunları Araz çayını çox çətinliklə keçə bildilər.

Qayıqlardan bəzisi sürətlə axan çay sularına tab gətirməyib çevrildi. Nəticədə bir çox sərbaz həlak oldu.

Düşmənin çayı keçdiyini gören qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə onun döyüşçüləri külli miqdarda qayığı arabalarla çayın yuxarı başına daşıyıb düşmən düşərgəsindən bir qədər aralıda boşaltdılar. Qarabağlılar qayıqları ağır daşlarla doldurub qaranlıq düşən kimi çaya buraxdılar. Ağır yüklü qayıqlar suda çox üzə bilməyib bir-birinin ardınca sahildən uzaqlaşmadan batdı. Beləliklə, daşla dolu qayıqlar Arazın məcrasını dəyişdi.

Qəflətən axan sel yalnız sərbazların azuqəsini, geyimini deyil, həmçinin külli miqdarda silahı da aparmışdı. Şah qarabağlıların bu əməlinin əvəzini yerli əhalidən çıxdı. Sərbazlar çəyirtkə kimi kəndlərə daraşib əhalinin son tikəsini əlindən aldılar. Sənətkarlara, xüsusilə dəmirçilərə zorla silah hazırlatdırdılar.

İran qoşunları Əsgəran qalası ətrafında qarabağlıların güclü müqavimətini qırıb Şuşaya yaxınlaşdılar.

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan yenə də Şuşa qalasının müdafiəsinə rəhbərlik etmiş, mərdlik və vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir.

Hücumun uğursuz olduğunu gören Ağa Məhəmməd şah atəşi qala divarlarının eyni nöqtəsinə vurmağı əmr etdi ki, bəlkə həmin hissədə yarıq əmələ gəlsin. Həqiqətən də toplardan açılan yaylım atəşləri qala divarlarının bir hissəsini zədələyərək düşmən qoşunlarının Şuşaya soxulması təhlükəsini artırdı. Bunu gören İbrahimxəlil xan düşmənin topxanasını susdurmağı qərara aldı. İbrahimxəlil xanın başçılığı altında qalanın qapılarından eyni vaxtda üç yüngül süvari dəstəsi çıxaraq cəld düşmən topxanası üzərinə hücum etdi. Qarabağlıların məqsədini tez duyan Ağa Məhəmməd şah

təcili surətdə əks tədbir gördü. O, sərbazları iki hissəyə bölərək, birinə Qarabağ süvarilərinin qarşısını almağı, digərinə isə qala divarı istiqamətində irəliləməyi əmr etdi.

Topxana sıradan çıxarılsa da, düşmən piyadaları tərəfindən yol bağlandığından qələbə qazanmış qarabağlılara qalaya qayıtmaq müyəssər olmadı. İbrahimxəlil xan özünün azsaylı dəstəsi ilə mühasirəni yarıb keçməyə və Dağıstan tərəfə pənah aparmağa məcbur oldu.

Baş müctəhid Hacı Babəklə görüş zamanı Ağa Məhəmməd şah Qurani götürüb ona öz möhürünü basdı və and içdi ki, müqavimətə rast gəlməsə, Şuşada bir nəfərə də toxunmayacaqdır. Şah eyni zamanda Hacı Babəkə tapşırırdı ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalıları 500000 əşəfi toplamaladırlar. Lakin Hacı Babək təzminatı 200000 əşrəfiyə endirməyə nail oldu.

Şah tələb etdiyi təzminatı aldıqdan sonra, Qurana and içdiyinə baxmayaraq, sərbazlara şəhəri qarətə icazə verdi.

Lakin sui-qəsd nəticəsində Ağa Məhəmməd şahın Şuşada öldürülməsi (1797-ci il iyulun 4-də) şahın Cənubi Qafqazı fəth etmək planlarını yarımçıq qoydu. Şahın öldürülməsi xəbərini eşidən sərbazlar qeyri-mütəşəkkil vəziyyətdə İrana qaçmağa başladılar. Şuşalıları İran qoşunlarını Araz çayının sahillərinə qədər təqib etdilər.

Şuşada hakimiyyət müvəqqəti olaraq Məhəmməd bəyin əlinə keçdi. O, Ağa Məhəmmədin öldürülməsi xəbərini əmisi İbrahimxəlil xana çatdırıb, ona geri qayıtmağı təklif etdi. Tezliklə İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıtdı və minnətdarlıq əvəzinə Məhəmməd bəyə şübhə ilə yanaşmağa başladı. Əmisinin ona qarşı münasibətini görəndə Məhəmməd bəy təqibdən canını qurtarmaq üçün Şuşanı tərk etməli oldu və Şəkiyə pənah gətirdi. Lakin

Məhəmməd bəy yanıldı. Şəkiddə Səlim xan onu həbs edərək qan düşməni olan Şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi edam etdi.

Ağa Məhəmməd şahın qətindən sonra Bakı, Gəncə və İrəvan xanları öz şəhərlərinə qayıtdılar.

İranda Ağa Məhəmməd Şahın qardaşı oğlu Baba xan Fətəli şah adı ilə taxta çıxdı. Elə ilk gündən yeni Şah İranda hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul oldu. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın ölümü və İranda hökm sürən hərə-mərclik nəticəsində Azərbaycan xarici müdaxilədən bir qədər yaxa qurtardı.

Gözləmək olardı ki, yuxarıda sadalanan hadisələrdən sonra Azərbaycan xanlıqları bir mərkəz ətrafında birləşməyin zərurətini dərk edəcək, vahid dövlət yaradacaqlar. Lakin təəssüf ki, belə olmadı. İran qoşunlarının getməsi ilə ölkədə kəskin daxili feodal ara müharibələri başlandı.

Bundan istifadə edən İranın yeni hökmdarı Fətəli Şah Cənubi Qafqazı zəbt etmək fikrinə düşdü. Lakin bunun üçün Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmaq lazım idi. Bu məqsədlə Fətəli şah 1797-ci ildə özünün nümayəndəsi Ağa Mir Seyid Həsəni I Pavelin sarayına göndərdi. İran Şahının məqsədini öyrəndikdən sonra I Pavel İran hökumətinə Cənubi Qafqaza olan hər cür iddiadan əl çəkməyi məsləhət gördü. Nümayəndəsinin Sankt-Peterburqdan qayıtmasını gözləməyən Fətəli şah Cənubi Qafqazın bütün hakim feodallarına fərman göndərərək onlardan itaət əlaməti olaraq girov və böyük məbləğdə pul tələb etdi. Rədd cavabını alan Fətəli Şah öz qoşunlarına sərəhədi keçməyi və feodal pərakəndəliyi hökm sürən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyi əmr etdi.

Cənubi Qafqazı fəth etmək fikrindən daşınmayan Rusiya dövləti artıq hərbi əməliyyatın başlanması vaxtının çatdığını qət etdi. I Pavel qoşunların Cənubi Qafqaza

yeridilməsi haqqında əmr verdi. Rusiya dövlətinin tədbirlərindən xəbər tutan İran qoşunları təcili geri çəkildilər. Belə olduqda Rusiya dövləti də özünün Cənubi Qafqaza yürüşünü dayandırdı.

Sərbazlarının müasir texnika ilə silahlanmış Rusiya qoşunlarından qat-qat zəif olduğunu anlayan Fətəli şah ordusunun təşkilində yeniliklər aparmağa başladı. Döyüşçülərin təlimi üçün Avropa ölkələrindən, əsasən Fransadan hərbi mütəxəssislər dəvət edildi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün zəruri şərtlər meydana çıxdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.460-569
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 1998, 2007. III cild. səh.347-485
5. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1990
6. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, 1964
7. Qarabağnamələr. I-II-III cildlər. Bakı, 2006,
8. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996
9. Hüseyinov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
10. İrəvan xanlığı. Bakı,2010
11. İsmayıl M. Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997
12. Mustafayev T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı,2002

13. Mustafayev T. Quba xanlığı. Bakı, 2005
14. Tahirzadə Ə. Nadir şah Əfşar. Bakı, 2005

**MÖVZU № 10 «AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN
BİRİNCİ YARISINDA. AZƏRBAYCANIN
BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ»**

PLAN

- 1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi**
- 2. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi.**
- 3. Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.**

***Sual 1. Şimali Azərbaycanın Rusiya
tərəfindən işğalının başlanması.
Azərbaycanın bölüşdürülməsinin birinci
mərhələsi***

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. XVIII - XIX əsrin hüdudlarında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazilərini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsində işğalçı niyyətləri, İran işğalçılarının viranedicilik yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Zaqafqaziyanın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti xüsusilə böyük idi. Bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilirdi. Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilasını dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilirdi. Nəhayət, rus-ingilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırır. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilirdi.

Qərbi Avropa dövlətlərinin də, xüsusən İngiltərə və Fransanın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Onlar Rusiyanın bu ərazidə fəal hərəkətlərini diqqətlə izləyir və çarizmin planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1800-cü ilin sonunda İngiltərə nümayəndəsi Malkolm İrana gəldi və 1801-ci ilin əvvəlində bu dövlətlə müqavilə bağladı. Siyasi və ticarət müqavilələrini bağlamaqla İngiltərə İranın daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin İran üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə şaha lazımı qədər xidmət heyəti ilə birlikdə tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş **Qazax, Borçalı, Şəmşəddil** sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Deməli, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

I Aleksandr bəzi xanların artıq Rusiya himayəsini qəbul etməyə məcbur olması ilə kifayətlənməmək qərara aldı. O, digər xanlıqları da, ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. General Knorriqin təşəbbüsü ilə 1802-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Şimali Qafqazda, Georgiyevsk şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə danışıqlar üçün çar komandanlığının Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüşünü keçirildi. Danışıqlarda Tarku şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və d. dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının – Quba və Talış xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər xanlıqların nümayəndələri görüşdə iştirak etmirdi.

İrənin mane olmasına baxmayaraq, Georgiyevskdə dörd ay davam edən danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdı və 1802-ci il dekabrın 26-da müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, onu imzalayanlar İran hücum edəcəyi təqdirdə ona qarşı çıxmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Müqavilə Zaqafqaziyada ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Müqavilədə deyilirdi ki, onu imzalayanlar «onların öz xahişlərinə görə...Rusiya...himayəsinə» qəbul olunurlar.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə etinasız yanaşaraq Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlaşmağa başladı.

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilasını kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Rusiyanın Azərbaycanı işğalı prosesində qədim gürcü zadəgan nəsindən çıxmış, 1802-ci ilin

sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti qafqazlı Sisianova həvalə edərək, onun vasitəsilə Qafqazı sakitləşdirməyə ümid bəsləyirdi. Sisianov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrəti və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan xanlarına göndərdiyi alçaldıcı məktublar buna dəlalət edir.

Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iranpərəst dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bərpasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstəsi ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprelin 12-də Car-Balakənin camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş - andlı öhdəlik bağlandı.

Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini görəndə general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumə məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazanıb qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1803-cü ilin martında müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə carlıların xahişini rədd

etmiş Sisianovun şəxsi hərəkəti Carda baş vermiş hadisələrdə az rol oynamadı. O, nəinki əfv etmədi, əksinə öz məktubunda alçaldıcı şəkildə yazdı: «kafir əclaf...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edirəm. Siz mənim gəlməyimi gözləyəcəksiniz və onda mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam».

Carlılar yenidən hücumla keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular.

Car-Balakən camaatının fəthindən sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarında sultan öz torpaqlarının daxili idarəsində hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi. Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Xanlığın hökmdarı Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı vermədi. O yazırdı ki, 1796-cı ildə «sənin padşahın fərman göndərdi və mən də onun təklifini qəbul edib qalanı təhvil verdim. Əgər indi də sənin padşahın belə fərman göndəribsə, onu mənə göstər. Onda mən onun iradəsini görərək buna uyğun hərəkət edərdəm». General isə məktublarında özünəməxsus yekəxanəlik və etnasızlıqla Cavad xanı özündən uzaqlaşdırdı, bu da qanlı döyüşlərə gətirib çıxardı.

Rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumla başladılar.

Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadla müqavimət göstərdilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə» adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Birinci Rusiya-Iran müharibəsi. 1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi. 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və müharibə başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki istiqamətdə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmalı, sonra şimal-şərqi Qafqazda möhkəmlənməli, Şimali Qafqazı Qızılyar xəttinə kimi ruslardan təmizləməli idi. Rusiya komandanlığı üçün ön planda Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. Rus komandanlığının əmri altında olan qoşunların sayca az olması səbəbindən İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşısının alınmasına yönəlmişdi.

Kürəkçay müqaviləsi. Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqli gücləndirdi. O, mayor Lisaneviçi Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərərək, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Bu zaman Qarabağda iranpərəst və ruspərəst qüvvələr arasında mübarizə getdiyindən vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Son anda Qarabağda ruslara rəğbət bəsləyən Məhəmməd Həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. İrəvandan döndükdən sonra Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra ruslar üçün artıq Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət ağanı 5 minlik qoşunla

atasına yardım və kömək adı ilə Qarabağa göndərdi. Tapşırırdı ki, Məhəmməd həsən ağanı və İrana qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət ağaya ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona qadağan etdi. Ancaq oğlu buna məhəl qoymadı. Dizaq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və Məhəmməd həsən ağa şah qoşununu burada qarşılayıb məğlub etdilər. Qoşunun bütün at və heyvanı ələ keçirildi, sərbazlardan çoxu öldürüldü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şahın tabe olmaq haqqında yeni fərmanını cavabsız buraxan İbrahim xan Tiflisə elçi göndərərək Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri bölüyü ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov iranlıları qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi tələb etdi.

Sisianov Gəncənin yaxınlığında Kürək çayı üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğulları Məhəmməd həsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərərək kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə buraya çağırırdı. Sonra müqavilə bağlandı: xanlar «Andlı öhdəlik» adlanan müqaviləyə möhürlərini basdılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılığını verir, müstəqil xarici siyasət hüququndan çarın xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya dövləti də üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verirdi.

Şeki xanlığı, əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə Kürəkçay görüşlərində tabe edildi. Ancaq siyasət işlədərək Şeki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə bənzəyirdi. Şərtləri də eyni idi. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çara baş komandanın vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. Şeki xanlığına da 500 rus əsgəri göndərildi. Memarlıq incisi olan Şeki xan sarayı kazarmaya çevrildi. Şeki xanlığı üzərinə qoyulan bac 7000 çervon idi.

Sisianov 1806-cı ilin yanvarında Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyə kimi uğursuz vurnuxan Zavalışın donanması da yenidən buraya gəlib Sisianovun əmrinə keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə müqavilə şərtləri Hüseynqulu xana göndərildi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürülürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında, fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisianova verilərəkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürüldü. Rus qoşunları quru yolla qayıtmaqdan çəkildilər. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana (Həştərxana) getdilər. Ancaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriye çəkdi. İyun ayında isə general-feldmarşal I.V.Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-Iran savaşı yeni bir mərhələyə daxil oldu.

1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağaclığına çatmışdı. Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi.

Hakimiyyət uğrunda iki qüvvə – xanın oğlu Mehdiqulu ağanı və polkovnik Cəfərqulu ağanı (xanın nəvəsi, Məhəmmədhasən ağanın oğlu) xanlığa çıxarmaq istəyənlər kəskin müxalifətə girmişdilər.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürdü. Bundan istifadə edən düşmənləri mayora xanın xəyanət etdiyini söylədilər. Xanın təkəcə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi. Lisaneviç fürsətdən istifadə edərək 200 rus əsgəri ilə xanın evi üstünə gəldi. İbrahim xan özü, Şəkili Səlim xanın bacısı və xanın arvadı, xanın qızı Nəcibə, on üç yaşlı oğlu, 17 nəfər bəy və bəyzadə, mirzə və nöker qətlə yetirildilər.

Lisaneviç heç bir şey olmayıbmiş kimi tezdən qala xalqını dövlət divanxanası qarşısına yığıb, Mehdiqulu ağanı xanlığa çıxardı.

İyulun 15-də Honaşen yanında 7 saat sürən böyük döyüşdən sonra İran qoşunu çoxlu itki verib məğlub oldu. Abbas Mirzə qoşunla o taya qaçdı.

Döyüşdən sonra Mehdiqulu xan atasının öldürülməsində, evinin qarət edilməsində Lisaneviçi təqsirləndirərək onun buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi və buna nail oldu.

Qarabağ əyaləti ilə yanaşı İran ordusu daha iki istiqamətdə hərəkət edirdi. İkinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi ələ keçirməli idi. Üçüncü savaşı istiqaməti İran üçün çox gərəkli sayılırdı.

Ruslar ciddi bir müqavimətlə qarşılaşmadan 1806-cı il iyunun 22-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulmasına yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseyinqulu xanın İrana qaçması 1806-

cı ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da döyüşsüz alıb Rusiyaya qatdı.

Şuşada yeznəsi İbrahim xan və bacısı Tubu xanımın başına gətirilən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı üsyana qaldırıb rus qoşununu buradan qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın tutulmasından sonra üstünlük bütünlüklə rusalarda idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölüklərini əzib uğur qazandı. Səlim xan da İrana qaçdı. Çar qoşunu buradan üsyan etmiş Car-Balakənlilərin də üsyanı yatırıldı.

Şah hökuməti Qarabağdan fərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatıla bilmədi. İran qoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimi Mustafa xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırdı.

1806-cı il döyüşləri nəticəsində Şimali Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi.

Yerlərdə xalqın müqavimət hərəkatı ilə bağlı olaraq çar Rusiyası ilkin idarəçilik tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burada Səlim xanın hakimiyyəti ləğv edildi. Onun yerinə Rusiyaya sədaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşa Rusiyaya tabe edildi.

İngiltərə-İran yaxınlaşması. Əsgəran danışıqları. 1808-ci ildə Harford Conson başda olmaqla İngiltərə elçiliyinin Tehrana gəlməsi İranın Fransa ilə yaxınlığına son qoydu. 1809-cu ilin fevralında Fransa elçisi Tehranı tərk etməli oldu. Bir ay sonra İngiltərə ilə İran arasında yeni müqavilə bağlandı. İran İngiltərəyə

düşmən olan bütün dövlətlərlə əlaqələri kəsməyi, İngiltərə isə şaha ildə 120 min funt sterlinq (200 min түmən) yardım etməyi, Rusiya ilə müharibə üçün silah və hərbi köməkçilər verməyi öhdəsinə götürdü.

Rusiya-İran müharibəsi davam edirdi. 1808-ci ilin oktyabrın sonunda Naxçıvan ruslar tərəfindən tutuldu. Lakin İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu, ruslar Naxçıvanı da tərk etməli oldular. Uğursuz 1808-ci il döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan təyin olundu.

1809-cu ildə Rusiya və İran arasında yeni toqquşmalar baş verdi. Avqustun ortalarında Abbas Mirzə Arazi keçərək Gəncə yaxınlığındakı Ağbulağa yaxınlaşdı. O, Gəncəni ala bilməyib İrəvana çəkildi. 1809-cu ilin sentyabrında İran qoşunu Lənkərana soxulub onu dağıtdı. Amma Qars paşalığı vasitəsilə Gürcüstana hücum istənilən nəticəni vermədi. 1810-cu ilin aprelində yenidən sülh haqqında Əsgəranda danışıqlar başlandı. Burada Talış xanlığı üstündə çox kəskin diplomatiya mübarizə getdi. Ruslar bir zaman Krım üçün istədikləri üsula əl ataraq, bu xanlığın Rusiyadan da, İrandan da asılı olmayan bir torpaq olduğunu təklif etdilər. General Tormasov öz hökumətinə bildirdi ki, İngiltərə də, Türkiyə də barışıq olmasını istəməirlər. Əsgəran danışıqları da pozuldu.

Gülüstan müqaviləsi. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İranla Rusiya arasında barışığa yol verməməyə çalışırdı. 1810-cu ildə general Malkolm yenidən İrana gəlib çoxlu top və tüfəng gətirdi. 1811-ci ildə Ouzli, Harford Consun yerinə Tehrana böyük elçi göndərildi. O, 1809-cu il müqaviləsi üzrə nəzərdə tutulan pul yardımının yeni üçillik məbləğini Fətəli şaha yetirdi. Tezliklə İngiltərədən İrana 12 top, 12 min mərmə, 12 min tüfəng, 12 min əsgərin geyimi üçün mahud göndərildi.

1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə Rusiyanın bəzi uğurları sülh bağlanmasını tezləşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışığı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Cənubi Qafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı olurdu.

1812-ci ilin başlanğıcında Abbas Mirzə 20 minlik ordu ilə yenidən Qarabağa girib Şahbulağı tutsa da, Kotlyarevski tərəfindən geri oturduldu. Həmin ilin yayında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevincə qarşılıandı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağoğlardan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıdıcı zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası tutuldu. Rusiyanın Qafqazdakı yeni baş komandanı Rtişşev təşəbbüsü bütünlüklə öz əlinə aldı. Rusiyanın Fransaya qarşı 1812-ci il müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidlərinə son qoydu.

İranın müharibəni uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişilməsi sülh işini tezləşdirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. Gülüstan müqaviləsi adı ilə tarixə düşən bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalandı.

Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi.

Rusiyaya qarşı silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar – Gəncə, Quba, Bakı – dərhal yox edilmişdi. Yermolov İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara

çatdı. İranla yeni müharibə başlayacağı halda vassal xanlıqların Rusiyaya qarşı çıxacağını yaxşı anlayın baş komandan xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa təxribat üsulları işlətməkdən də çəkinmədi. 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xan erməni generalı Mədətovun göstərişi ilə zəhərlənərək öldürüldü. Bu haqda İran hökumətinin rəsmi bəyanat verməsinə baxmayaraq, xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi. Xan ailəsi var-yoxdan çıxarıldı. Həmin ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

Qarabağda Mehdiqulu xana qarşı qardaşı oğlu Cəfərqulu ağanı qoydular. Cəfərqulu ağanın adından guya Mehdiqulu xanın Mədətovu öldürmək istəməsi barədə yalan donos yazdırdılar. Mehdiqulu xan İrana qaçmalı oldu. Ruslardan xanlığa yüksələciyini gözləyən Cəfərqulu ağa isə Simbirske sürgün edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə keçdi, saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri müsadirə edildi. 1826-cı ildə Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu.

Sual 2. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi.

Rusiyanın Türkiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Şərq məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusiyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehranda İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başladığı halda İran İngiltərədən ildə 200 min

tümən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Britaniya böyük elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə vasitəçi rolu oynamaq hüququ verildi.

Türkiyə hökumranlığına qarşı 1821-ci ildə Yunanıstanda üsyan baş verdikdən sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi İngiltərə diplomatiyasına öz təsirini göstərdi. Rusiya ilə İngiltərə arasında yaxınlaşma başladı. Yeni hakimiyyətə gələn I Nikolay 1826-cı il aprelin 4-də İngiltərə ilə Sankt-Peterburqda protokol imzaladı. Protokolun 3-cü bölümü üzrə Türkiyə sultanı yunan-türk danışıqlarında İngiltərənin vasitəçiliyindən imtina edirdi. bununla Türkiyə meydanda tək qalırdı, çünki Rusiya və İngiltərənin ona birgə və ya ayrılıqda təsir göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, Türkiyəyə qarşı münasibətdə Rusiyanın əl-qolunu açdı. İngilis diplomatiyası belə bir yaxınlaşmanın siyasi qazancı ilə çətin öyünə bilərdi. Buna görə İngiltərə Rusiya-İran münasibətlərində vasitəçilikdən fəal istifadə etməyə, burada güzəştə davranmağa çalışırdı.

1813-cü ildən sonra da Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmırdı.

Rusiya ilə İran arasında ən çox çəkişmə doğuran Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi oldu. Bu maddə dövlətlərarası sərhəd məsələsi ilə bağlı idi. Dəqiqlik baxımından II maddə diplomatik standartta tam uyğun gəlmirdi. İran tərəfi bundan istifadə etməyə çalışırdı. Artıq 1815-ci ilin aprelinde bu məqsədlə Mirzə Əbdülhəsən xan Peterburqa göndərilmiş və bir ildən çox burada olmuşdu. O, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə ayrıca bir nota verib, Talış xanlığının və Muğanın İrana qaytarılması məsələsini qaldırdı. Rtişşevin yerinə keçən Yermolov 1816-cı ilin noyabrında sərhədlərlə tanış olub, İrana ərazi güzəşt etməkdən boyun qaçırdı. Yermolovun İran səfəri

də şah hökumətinin ümidlərini doğrultmadı. Bu zaman I Aleksandrın Gülüstan müqaviləsini ayrıca bir manifestlə xalqa bəyan etməsi Rusiya mövqeyinin dönməz və güzəştəz olduğunu göstərirdi.

1818-1821 və 1823-cü illərdə hər iki tərəf təmsilçilərinin görüşləri də, növbəti ildə təzələnen danışıqlar da heç bir nəticə vermədi. Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi əslində tərəflərdən heç birini təmin etmirdi. İrəvan xanlığı ələ keçirilməmiş qalırdı. Rusiya məqamın yetişməsini gözləyirdi. Müqavilənin IV maddəsində şahın vəliəhd seçdiyi oğluna Rusiya çarı tərəfindən kömək göstərilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin İranın daxili işlərinə Rusiyanın qarışmasına yol verməmək üçün belə bir yardım yalnız şahın öz xahişi ilə göstərilməli idi. Əslində, bu maddə Fətəli şahın rəsmi vəliəhdi Abbas Mirzəni nəzərdə tuturdu.

A.P.Yermolov bu maddəni pozmuş, İranda olarkən Abbas Mirzənin böyük qardaşı, Kirmanşah vilayətinin şahlığa can atan hakimi Məhəmməd Əli Mirzə ilə görüşmüşdü. Sonuncu, şahın gizli göstərişi ilə öldürüldü. Çar hökuməti isə Yermolovun bu hərəkətindən narazı qaldığını bildirməli oldu.

I Aleksandr 1819-cu ilin mayında Abbas Mirzəni İran taxtının vəliəhdi kimi tanıdı. Ancaq bu Rusiyada nə İran ordusunun baş komandanı Abbas Mirzəyə qarşı düşmənçiliyi, nə də getdikcə dərinləşməkdə olan Rusiya-İran qarşıdurmasını aradan götürdü.

Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üsyanı haqqında xəbər Tehrana ingilis diplomatı Şilan tərəfindən çatdırıldı. Şah sarayı əlverişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sərhədi keçdi. II Rusiya-İran savaşı başladı. İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxarıb Terekin o

tərəfinə qovmaq idi. Rus qoşunlarının başlıca zərbəsi isə Təbrizə yönəlmişdi.

Müharibənin başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzə qoşunların başında Qarabağ-Gülənbər yaylaq yolu ilə Qarabağa getdi. İkinci qoşunu Əmir xan və Mehdiqulu xanla birlikdə Naxçıvan-Sisyan dağ yolu ilə arxadan Qarabağa göndərirdi. İbrahim xan Qacar və Şirvanlı Mustafa xanı Şirvana, Mir Həsən xanı başqa bir qoşunla Talışa, qardaşı Sarı Aslanı İrəvan sərdarı Hüseyn xan və İrakli oğlu Aleksandrla birlikdə Tiflis üzərinə yolladı. Uğurlu xan Ziyadoğlu Gəncəyə, Hüseyn xan (Səlim xanın oğlu) qardaşı Hacı xanla Şəkiyə – öz ata-baba yurdlarına girdilər.

Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Lakin onun strateji səhvi - Şuşanın 48 günlük uzun çəkən mühasirəsi savaşın bütün gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə böyük qüvvə ilə Şuşa altında ləngidi. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hücumə keçmək üçün imkan yaratdı.

Şimali Azərbaycanda «Ümummüsəlman üsyanı». İkinci savaşa xalq öz yurduna dönməyə keçmiş xanların səsini səs verib ayağa qalxdı. Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan Yermolov bildirdi ki, qaçqın xanlar «qara camaatı, xüsusilə inamı yüngül olanları üsyana qaldırdılar». O, Azərbaycanda «ümummüsəlman üsyanı» baş verdiyini yazırdı.

İyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilər qılınc və qalxanlara qurşanıb şəhər narın qalası üzərinə yürüdülər. Onlar ilk öncə qala həbsxanasını alıb siyasi dustaqları azadlığa buraxdılar. İyulun 28-nə keçən gecə bir çox rus

döyüşçüsünü qırıb Gəncəni təmizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş şəhərə girib narın qalada oturdu.

İkinci kütləvi üsyan Talış xanlığında baş verdi. Talış hakimi Mirhəsən xan atası Mustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbiçilərinin özbaşınalığı və onunla bir nökr kimi davranması xanın dözümlünə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mirhəsən xan deyil, əslində mayor İliyinski ağalığı edirdi. Xəzər dəniz batalyonu və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor xanı sıxışdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Belə bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Mirhəsən xan üsyana qalxmış yerli döyüşçülər və bir neçə min İran sərbazı ilə 1826-cı il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İliyinski Sara adasına çəkildi. Talış xanlığında da Rusiya hərbi idarəçiliyi devrildi.

Iyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü uduzdular. Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüşdən sonra 3 minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı. Çoxsaylı avarlı İran donanması da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın xalqı ayağa qaldırmaq istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Şirvanda uğurla irəliləməkdə idi. Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şirvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi. Rus əsgərləri Qubaya sarı çəkildilər. Ancaq burada da yerli bəylər xalqı üsyana qaldırmışdılar. Üsyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkiddən də kənara atmışdı.

Avqust ayında Rusiya komandanlığı dağınıq ordu birləşmələrini Gəncə-Tiflis xəttinə yıxdı. I Nikolay Cənubi Qafqazdakı qoşunların baş komandanlığına Paskeviçi təyin etdi. 1826-cı il sentyabrın 3-də Şəmkir altındakı düzənlikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları

arasında baş verən döyüşdə ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 əsgər itirərək Gəncəyə çəkildi.

Şemkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Həmin ayın 13-də Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığındakı döyüş də rusların qələbəsi ilə qurtardı. Gəncə döyüşü II Rusiya-İran savaşı üçün ən böyük döyüşü oldu. Bu döyüşdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Bu döyüşdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üsyanlarını yatırmaqdan ötəri əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Cənubi Azərbaycanda savaqlar. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdu. General Mədətovun komandanlıq etdiyi qoşunlar Mişgini qarət etdilər. Aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Sonra ruslar İrəvana doğru irəlilədilər. İrəvanın iki aylıq mühasirəsi ruslar üçün uğusuzluqla nəticələndi. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüşsüz tutuldu. Daha sonra ruslar Abbasabad qalasını ələ keçirdilər. Sonra Sərdarabad çökdü. Sentyabrın 26-da İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Cənubi Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi. Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbriz ruhani başçısı müctəhid Ağa Mirfəttah Təbatəbai rusların tərəfinə keçərək şəhərliləri ardınca apardı. Oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə girdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Şimali Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış üsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli

hakimləri qıcıqlandırmırdı. Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyasəti isə Cənubi Azərbaycan xanlarını Rusiya asılılığına doğru sürükləyirdi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırırdı.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı. Təbrizi idarə etmək üçün rus hərbiçilərinin və şəhərlilərin nümayəndələrindən ibarət Müvəqqəti idarə yaradıldı.

Türkmənçay müqaviləsi. Noyabr ayının 6-da Dehkarqanda Rusiya və İran arasında yeni danışıqlar başlandı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Gülüstən müqaviləsinin bəzi şərtləri burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. I maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan olunurdu. II maddədə İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilir, III maddədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyi təsbit edilir, IV maddədə sərhədlər müəyyən edilirdi. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi. XV maddə ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı idi. Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi. Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələr üçərində ən ağırı idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşı. Çar Rusiyası İranla müharibəni qazanandan sonra işğalçılıq

istəklərinin yeni nöqtəsinə keçdi. 1828-ci ilin aprelinde Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Döyüşlər Balkanlarda və Qafqazda gedirdi. Qafqaz hərbi əməliyyatları rus qoşunlarının Qars istiqamətində hücumu ilə başladı. 1828-ci il iyunun 22-də rus qoşunu Qars qalasını ələ keçirdi. Rus komandanlığı Cənubi Qafqazda köhüllü piyada və süvari alayları təşkil etdi. Qarsı tutduqdan sonra ruslar Ahalsıx üzərinə hərəkət etdilər. Avqustun sonlarına qədər ruslar Bəyazid qalası, Torpaqqala və Diadil sədləri ilə birlikdə bütün Bəyazid paşalığını zəbt etdilər. 1828-ci il hərbi kompaniyasının sonuna yaxın rus qoşunu Ərzurumun 90 kilometrliyində yerləşdi. Anapa və Poti rusların əlinə keçdi.

1829-cu il hərbi əməliyyatlarının gedişində rus ordusu başlıca vəzifəsi Anadolunun içərilərinə doğru hərəkət edərək Ərzurumu tutdu və Trabzon üzərinə hücumla hazırlaşdı. Balkan hərbi meydanında isə rus qoşunu Balkan dağlarından keçərək Ədirnəni ələ keçirdi və İstanbula yaxınlaşdı. Sultan sülh bağlamağa məcbur oldu. 1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Osmanlı Türkiyəsi şimalda Anapadan başlayaraq cənubda Müqəddəs Hikolay limanına qədər Qara dənizin bütün şərq sahillərini və Ahalsıx paşalığının bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Ədirnə sülhü Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi, Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan xalqı zorla iki hissəyə bölündü. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində torpaqlarımız parçalandı və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyası

zadəəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, rus tacirlərinin satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

Sual 3. Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni inzibati idarə sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Gəncə və Bakı xanlıqları işğal edildikdən sonra bu ərazilərdə xanlıq idarəçiliyi ləğv edilmiş, komendant idarə sistemi tətbiq olunmuşdu. Bəzi hallarda komendant üsul-idarəsi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradılırdı. Quba xanlığı 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra 1810-cu ilədək yerli bəylərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olundu.

Ölkənin yerdə qalan hissəsində – Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya müqavilə əsasında ilhaq edilmişdilər. Məhz buna görə də onların xüsusi statusları var idi. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, xanlar isə çar generalları siyahısına daxil edilərək

Qafqazdakı baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etdi və 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə Qarabağ və 1826-cı ildə Lənkəran xanlıqları ləğv edilərək komendantlıqlara çevrildi.

Şimali Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Car-Balakən vilayəti, Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradıldı. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvanı rus çarizmi «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil etdi. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri mərkəzi Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri dairəsi»nə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan «Dağıstan hərbi dairəsi»nə daxil idilər.

Komendant idarə sistemi çarizm tərəfindən bərqərar edilmiş despotik müstəmləkə rejiminin məhsulu və konkret təzahürü idi. Əyalətdə bütün hakimiyyət faktiki olaraq komendantın əlində cəmləşirdi. Komendantlara çox böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Hətta hökumət dairələrində də etiraf edilirdi ki, «Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi, bəzi əyalətlərin Rusiyaya birləşdirilməsindən 30 ilə qədər vaxtın keçməsinə baxmayaraq, hələ özündə həmin ölkənin keçmiş hakimlərinin hesabatsız, özbaşına və qeyri-müəyyən idarəçiliklərinin nişanələrini saxlayır». Komendantların özbaşınalıqları görünməmiş cinayətkarlıq və pozuntular doğururdu. Əhali amansız soyğunçuluğa məruz qalırdı.

Cənubi Qafqaz diyarını təftiş etmiş senatorlar Kutaysov və Meçnikov çarın adına göndərdikləri 1831-ci il tarixli məlumatda göstərirdilər ki, «knyaz Mədətov müsəlman dairəsinin hərbi-dairə rəisi olarkən özgələrin mülklərini özbaşına ələ keçirmiş, əhalini pulsuz özü üçün işlətməmiş, başqalarının adına sənədlər düzəltmişdi...

Knyaz Mədətov sağ olsaydı, bu əməllərinə görə məhkəməyə verilməli idi». Senatorların ədliyyə nazirinə göndərdikləri təqdimatda deyilirdi: «müsəlman əyalətlərinin idarə edilməsini tədqiq edərkən idarə edənlərin azğınlığından və xalqın əzabından insan əqli dəhşətə gəlir. Burada artıq insanlıq tamamilə tapdanmış, yüksək ədalət yaddan çıxmışdır, qanun ancaq zülm etmək aləti olmuşdur».

XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar. Car-Balakən üsyanı. Müstəmləkə əleyhinə ilk böyük çıxış 1830-cu ildə Car-Balakən camaatlarının ərazisində baş verdi. Bu icmalar 1830-cu ilədək özlərinin daxili muxtariyyətini qoruyub saxlamışdılar. Lakin bu, mütləqiyyətin Qafqazda köhnə idarə sistemini rus hərbi idarəçiliyi ilə əvəz etmək kursuna zidd idi. Çarizmi azad icmaların muxtariyyətini ləğ etməyə təhrik edən əsas amillərdən biri hərbi strateji planlar idi: çar hakimiyyət orqanları camaat torpaqlarından dağlıların milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün istifadə etməyə cəhd edirdi. 1830-cu ilin əvvəlində Cara qoşun yeridən ruslar əhalinin müqavimətini qırdı və camaat torpaqlarında 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi «Qaydalar» əsasında idarə olunan Car vilayəti təşkil edildi. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edilirdi. Rəis və iki müşavir Rusiya hakim dairələrini, 6 kəndxuda isə camaatları təmsil edirdilər. Lakin sonuncular məşvərətçi səsə malik idilər və bütün işləri rəis və 2 məmur idarə edirdi.

Vilayətin əhalisi belə vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Dağlı hərəkatının nümunəsi də carlıları mübarizəyə ruhlandırır. 1830-cu ilin iyununda dağlıların dəstələri Car vilayətlərinin ərazisinə daxil olarkən bir çox sakinlər onlara qoşuldu. Üsyançılar nizami çar ordusunun qarşısında dura bilməyib, yenidən tikilməkdə olan Yeni Zaqatala qalası yaxınlığında məğlub oldular.

1830-cu il sentyabrın əvvəlində dağlıların rəhbərlərindən biri olan Həməzət bəyin 2 min nəfərlik dəstəsi Cara daxil oldu. Carlılar üsyan qaldırdılar və dağistanlılara qoşuldular. Yeni Zaqatala qalasında yerləşən çar qoşunu, demək olar ki, hər yerdən təcrid olundu. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə üsyançılar çar qoşununu məğlub etdilər. Lakin kömək alan ruslar əks hücumla keçdilər. Dağlılar Cardan çəkildilər, üsyançılar isə düşmənin üstün qüvvələri ilə üzübüz qaldılar. Çar qoşunu Car, Köhnə Zaqatala və Göyəm kəndlərini hücumla alaraq dağıtdı. 1830-cu ilin dekabrında dağlıların növbəti dəfə Cara daxil olması yeni həyəcanlara səbəb oldu. Bu dəfə ancaq Balakən əhalisi mübarizəyə qalxdı. Üsyançılar yenə də məğlub oldular.

Talış üsyanı. Bir neçə aydan sonra Azərbaycanın cənubunda – Talış əyalətində üsyan baş qaldırdı. Bu əyalətdə kəndlilərin əksəriyyətini – 72,6%-ni dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Dağ mahallarında torpaqların çatışmazlığı, vergi yığanların zülmü və özbaşınalığı ilə daha da dərinləşən vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı kəndliləri əzab və ehtiyaclara məhkum edirdi. Sahibkar kəndliləri də ağır istismara məruz qalırdılar. Faktiki olaraq 1824-cü ildən xanlıqı idarə edən mayor Ilyinski ona verilmiş hakimiyyətdən açıq və kobud şəkildə istifadə edərək, rüşvət toplamaqla məşğul olurdu. Onun əmrinə əsasən xanlığın 14 sakini istintaqsız və məhkəməsiz Xəzər dənizində batırılmışdı. Xanlıq ləğv edildikdən və Rusiya-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra komendant Talışa öz mülkü kimi baxmağa başladı. Onun sərəncamına əsasən vergilər ikiqat həcmdə toplanırdı.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə xan bir çox bəylərlə birlikdə İrana qaçdı. 1831-ci il martın əvvəllərində Mir Həsən xan 30 silahlı atlı ilə Astara çayını keçərək Lənkəran tərəfə hərəkət etdi.

Xanın gəlməsi xəbəri kəndli üsyanının başlanması üçün signal oldu. Talış əyalətinin 8 mahalından 5-i həyəcanlarla əhatə olunmuşdu.

1831-ci il martın 10-da üsyançılar Lənkərana yaxınlaşdılar və şəhəri qurudan qismən mühasirəyə aldılar. Üsyançılara qarşı mübarizə məqsədilə yerli əhalidən təşkil edilib Ərçivan kəndində yerləşdirilmiş süvari dəstə bütün heyəti ilə onların tərəfinə keçdi və qiyamçı xanın oğlu Abdulla bəyə qoşuldu. Çar qoşunları martın 20-də Abdulla bəyin dəstəsinə hücum etdi. Qısa müddət davam edən döyüşdə üsyançılar pərən-pərən salındı. Lənkəran qarnizonunun böyük hissəsinin şəhəri tərk etməsindən istifadə edən Mir Həsən xan martın 27-də Lənkərana lap yaxınlaşdı və gecə şəhərin ucqar hissəsinə daxil ola bildi. Lakin artıq martın 30-da hökumət dəstələri Lənkərana köməyə çatdılar və üsyançılar yaxınlıqdakı meşəyə çəkildilər. Martın 31-də ümumi sayı 500 nəfərdən ibarət olub, 2 topa malik olan nizami qoşun dəstələri üsyançılara hücum edərək onları pərən-pərən saldı, xanın Lənkəranı mühasirəyə almaq cəhdi pozuldu.

Üsyançıların böyük hissəsi, xan başda olmaqla, şəhərdən 15 verst aralıqda yerləşən Sələş kəndində, Abdulla bəyin başçılıq etdiyi digər dəstə isə Bədəlan kəndində yerləşdi. Aprelin 6-da çar qoşunları üsyançılara hücum edərək onları Sələşdən çıxardı. Səhərisi gün üsyançılar kəndi yenidən ələ keçirməyə cəhd göstərdilər, lakin toplardan və tüfənglərdən açılan atəş nəticəsində onlar geri çəkildilər. Bu məğlubiyyət Talış üsyanında dönüş nöqtəsi oldu. Məğlubiyyət kəndliləri ruhdan saldı və onlar kütləvi şəkildə üsyandan aralanmağa başladılar. Aprelin 14-də üsyanı yatırmaq üçün gətirilmiş qoşun Salyanda toplandı. Aprelin 22-də bu qoşun Lənkəranda xanın əsas dayaq məntəqələrindən olan Əmburan kəndinə doğru hərəkət etdi. Xana kömək edən Alar və

Drıq mahallarının naibləri hökumətlə gizli danışıqlara girərək çarizmin tərəfinə keçdilər. Aprelin 29-da qoşun Əmburandan xanın sonuncu dayaq məntəqəsi olan Drıq mahalına hərəkət etdi. Mahal heç bir müqavimətsiz ələ keçirildi. Meşələrdə gizlənən xanın kiçik dəstəsinə həmin vaxt tüğyan edən vəba xəstəliyi böyük zərbə vurdu. Basovun kazak dəstəsi tərəfindən təqib edilən Mir Həsən xan mayın əvvəlində Lənkərana, sonra Astaraya qaçdı. Mayın 7-də xanın cəmisi 20 nəfərdən ibarət olan dəstəsi cənub sərhədini keçərək İrana döndü.

Quba üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş ən böyük üsyan Quba üsyanıdır. Quba əyalətində kəndlilərin böyük hissəsini dövlət kəndliləri təşkil edirdilər. Bu isə əyalətdə baş verən kəndli hərəkətinin xarakterinə həlledici təsir göstərdi. Əyalət kəndlilərinin narazılığının əsas mənbəyi iltizam sistemi idi. Bu sistemə görə, müxtəlif dövlət vergilərinin böyük hissəsi ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verilir. İltizamçılar kəndliləri amansızcasına soyub-talayırdılar. Otların iltizama verilməsi heyvandarlıqla məşğul olan kəndlilərin vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırırdı. 1835-ci ildə Quba əyalətinin bütün otları praporşik Şergilov tərəfindən iltizama götürülmüşdü. İltizamçı otları soyğunçu şərtlərlə kəndlilərin istifadəsinə verir, kəndli torpaqlarını ələ keçirir, heyvanlarını Şamaxı əyalətinə sürüb aparır və quru otları saxlayan kəndlilərdən otlar xərç alır.

Dövlət vergilərinin ağırlığını onları toplayarkən yol verilən görünməmiş özbaşınalıklar daha da artırır. Polkovnik Gimbut komendant olduqdan sonra vilayətdə özbaşınalığ daha da gücləndi. Vergilər kəndlilərdən qanunla müyyənləşdirildiyindən bir neçə dəfə artıq toplanır, fərq isə komendant tərəfindən mənimsənildir. Əyalətin idarə edilməsi üzrə komendant köməkçiləri olan mahal naibləri də öz rəislərindən geri qalmırdılar.

Müflisləşmiş kəndlilər dövlət boyunduruğunu daşımaq iqtidarında deyildilər və nəticədə vergi borcları sürətlə artırdı. Kəndlilərin vəziyyəti elə pisləşmişdi ki, 1836-cı ildə buğda və arpa ilə ödənilən natural vergini ödəməkdən imtina etdilər.

Hökumət dairələrinin Yuxarıbaş mahalı kəndlilərinə Varşavada yerləşən süvari müsəlman alayında xidmət üçün könüllülər vermək təklifi kəndlilərin səbr kasasını dolduran sonuncu damla oldu. Könüllülər tamamilə yerli əhali hesabına təchiz edilməli (silah, at, paltar və s.) olduğundan, əslində çarizm bu aktla çar hakimiyyət orqanlarının əlavə özbaşınalıqları üçün mənbə olan yeni mükəlləfiyyət tətbiq edirdi. Bu tələb kəndlilər tərəfindən əsgəri mükəlləfiyyətin başlanması kimi qəbul edildi və 1837-ci ilin aprelində əyalətdə kütləvi kəndli hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Hərəkat Yuxarıbaş mahalında başlandı, sonra iki qonşu mahala yayılaraq tezliklə bütün əyaləti bürüdü.

Gündüzqala kəndində toplanan kətxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kətxudalar əlavə tələblə irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənar edilməsi, əhəlinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifədən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkat çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarətinə qarşı çevrilmiş hərəkat xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. Reutun adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər cəlb olunmayacaqlar. Gimbutun və iki naibin vəzifələrindən götürülməsi tələbləri də yerinə yetirildi. Hökumət bu yolla kəndliləri sakitləşdirməyə, vaxt qazanmağa və əsas tələbləri unutturmağa ümid bəsləyirdi. Reutun taktikası

özünü doğrultdu. Kəndlilər evlərinə dağılıdılar və bununla hərəkətin birinci mərhələsi başa çatdı.

1837-ci ilin avqustunda Quba əyalətində kütləvi silahlı üsyan başlandı. Ona Xuluq kəndinin kətxudası Hacı Məhəmməd rəhbərlik edirdi. Dağlıların Şamil tərəfindən rəhbərlik edilən mübarizəsi də Quba əyalətindəki hadisələrin inkişafına, əhali arasında müstəmləkə əleyhinə əhval-ruhiyyənin güclənməsinə təsir göstərirdi. 1837-ci il avqustun əvvəlində Hacı Məhəmməd mürid Əli ilə görüşdü. Görüşdə Əli Şamilin Yuxarıbaş kətxudalarının adına ünvanladığı məktubunu ona verdi. Şamil onları çar hakimiyyət orqanlarının yalançı vədlərinə inanmamağa, əldə silah öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağırırdı. Avqustun 20-dən sonra Hacı Məhəmməd üsyan bayrağını qaldırdı. Silahlı üsyana başlamaq çağırışını o, oğlunun Xuluq kəndində keçirilən və 3 yuxarı mahaldan 200-ə yaxın adamın, o cümlədən kətxudaların iştirak etdikləri toyunda irəli sürdü. Kətxudalar Hacı Məhəmmədə tərəfdar çıxdılar və kəndlərə çaparlar göndərərək, kəndliləri silahlı mübarizəyə çağırdılar.

Hadisələr çox sürətlə inkişaf edirdi. Artıq bir neçə gündən sonra, Barmaq mahalı istisna olmaqla bütün əyalət kəndli üsyanı alovlarına bürünmüşdü. Üsyançılar tərəfindən xan seçilmiş Hacı Məhəmməd Qubaya yaxınlaşdı və onun dörd verstliyində düşərgə saldı. Avqustun 30-da Qubanın mühasirəsi başlandı. Şəhəri qeyri-nizami hərbi qulluqçular da daxil olmaqla sayı təxminən 600 nəfər olan qarnizon qoruyurdu. Lakin onların gücünü üsyançılarda olmayan toplar xeyli artırırdı. Bunu nəzərə alan üsyançılar şəhərə gizlicə daxil olmağı və düşməne eyni zamanda həm arxadan, həm də öndən zərbə vurmağı qərara aldılar. Sentyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə üsyançıların hər biri 4 min nəfərdən ibarət

olan iki dəstəsi qərbdən və şərqdən qala divarlarına həmlə etdilər. Hacı Məhəmmədin ən yaxın silahdaşlarından olan kəndli Yarəlini başçılığı ilə sayı 4 min nəfər olan üçüncü dəstə gizlincə şəhərə daxil olmağa cəhd göstərdi. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən şəhərlilər üsyançılarla birgə çıxış etməli idilər.

Güclü tüfəng və top atəşləri üsyançılara qala divarları üzərinə qalxmağa imkan verməsi. Yarəlinin dəstəsinin xeyli hissəsi isə şəhərlilərin köməyi ilə gizlincə Qubaya daxil olaraq, şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdi, şəhərin mərkəzində yerləşən meydana çatdı. Lakin bu zaman üsyançıları gördülər. Qoşun dəstəsi sürətlə üsyançılara hücum etdi. Top atəşi onları meydanı tərk etməyə məcbur etdi. Üsyançılar yaxınlıqdakı evlərə dağılışaraq, inadla soldatların hücumlarını dəf etməyə başladılar. Şiddətli döyüşdə üsyançılarla birlikdə çoxlu şəhərli də vuruşurdu. Lakin onların ayrı-ayrı evlərdə gizlənmiş pərakəndə qrupları təlim görmüş çar ordularına qarşı dura bilmədi. Axşama yaxın üsyançılar şəhərdən çıxarıldılar.

Kəndlilər Hacı Məhəmmədi tərk edərək, evlərinə dağılışmağa başladılar. Az qüvvə ilə mübarizəni davam etdirməyin mənasızlığını görən Hacı Məhəmməd kəndliləri evlərinə buraxmağı qərara aldı. Özü isə doğma kəndi Xuluqa gələrək, ailəsini götürüb Kürə xanlığına yola düşdü. O, burada Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən ələ keçirilib hökumətə təslim edildi. Çar müstəmləkəçilərinin qurduğu məhkəmənin hökmü ilə Hacı Məhəmməd edam edildi. Üsyanın 44 fəal iştirakçısı hərbi məhkəməyə verildi. Yarəli isə dağlarda gizlənə bildi. 1838-ci il Acıaxur döyüşündən sonra o da ruslara tabe oldu.

Şəki üsyanı. Çarizmin müstəmləkə zülmünün xüsusilə ağır olduğu Şəki əyalətində də çıxışlar baş verdi. 1837-ci ildə Şəki xanlığının İranda yaşayan sonuncu

hakimlərindən birinin – Səlim xanın oğlu Hacı xan öz nümayəndəsi Məşədi Məhəmmədi əyalətə göndərdi. Özünü Şəki xanının varisi elan edən Məşədi Məhəmməd kiçik dəstə ilə hökumət tərəfindən ələ keçirildi. 1838-ci ilin iyulunda o, Nuxa həbsxanasından qaçdı, Dağıstana gedərək burada rutullu Ağa bəylə əlaqə yaratdı. Həmin ilin avqustun sonlarında Ağa bəyin 5 minlik dəstəsi Şəki ərazisinə daxil oldu. Məşədi Məhəmməd də dəstədə idi. Xaçmaz mahalının bir çox sakini də dəstəyə qoşulmuşdu. Əyalətin iki başqa mahalında – Şəki və Vartaşen mahallarında əhali üsyançılara açıq-aşkar rəğbət bəsləyirdi.

Əhalinin köməyi rutullu Ağa bəyə sürətlə Nuxaya yaxınlaşmağa imkan verdi. Çar ordusu geri çəkilməyə və qala divarları arxasında gizlənməyə məcbur oldu. Komendant idarəsinin məmurları və varlılar da burada sığınacaq tapdılar. Qafqazın baş komandanı general Qolovinin çara verdiyi məlumata görə, «yoxsullar və avaralar» üsyançılara qoşulmuşdular.

Bir neçə gün ərzində Nuxa yaxınlığında üsyançılarla ordu arasında toqquşmalar baş verdi, lakin tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Sentyabrın əvvəllərində Nuxa qarnizonu kömək almağa başladı. Sentyabrın 3-də üsyançılar şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Qoşun üsyançıları təqib edərək, onları bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratdı. Məşədi Məhəmməd İranda gizləndi. Şəki əyalətindəki həyəcanlar başa çatdı.

Şuşa üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı baş vermiş üsyanların qan içində boğulmasına baxmayaraq, xalqımızın müqavimət gücü tükənməmişdi. 1840-1841-ci illərdə bəylərin və ağaların torpaqlarının müsadirə edilməsi, onların kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilərək ruslarla

əvəzlənməsi, şəriət məhkəmələrinin məhdudlaşdırılması, ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti əhalinin kütləvi etirazlarına səbəb olmuşdu.

Şuşa üsyanına hazırlıq işləri hələ 1843-cü ildə başlanmış və bu prosesdə baş ideoloq kimi Nuxa qazısı Əbdül Lətif Əfəndi çıxış etmişdir. Çar məmuru, baş ştab kapitanı Prujanovskinin raportundan aydın olur ki, Şuşa qazısı Əbdül Qasım üsyanın əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur. Üsyanı həyata keçirənlərin başında isə Hacı Hüseyn Kərbəlayi Mustafa oğlu dayanmışdır. Keçmiş İlisu sultanı Danyiel bəy, nuxalı podpolkovnik Süleyman xan, kapitan Rəhim bəy, Gövhər Ağa və b. şəxslər də üsyanı hazırlayanların sırasında olmuşlar. Üsyanın başlanması üçün bəhanə ermənilərin müsəlman əhalisinin dini hissələrini təhqir etmələri və erməni rəislərin başçılıq etdiyi yerli polis orqanlarının özbaşınalıqları olmuşdu. Şiə müsəlmanların matəm ayı olan Məhərrəm ayında ermənilər şadyanalıq etməklə fitnəkarlıqla müsəlmanları onlara qarşı adekvat hərəkətlər etməyə təhrik etmişdilər. Şəhərdə 3 gün toqquşmalar davam etmiş, dükənlər bağlanmışdı. Bir neçə nəfər ölmüş, xeyli sakin, o cümlədən erməni məmurlar xəsarət almışdılar. Həyəcanlar yalnız qazı Əbdül Qasımın müraciətindən sonra sakitləşmişdi. Üsyanın tez dayandırılmasının səbəblərindən biri sultan Daniyel bəyin qoşunlarının İlisu yaxınlığında ruslar tərəfindən məğlub edilməsi idi. Əgər Daniyel bəy qələbə çalsaydı, o zaman Nuxada və bir sıra bölgələrdə yeni üsyanların baş verməsi, Şuşa üsyanının isə bütün Qarabağı bürüməsi və ümumazərbaycan miqyası alması gözlənilirdi.

XIX əsrin 30-40-cı illərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının çarizmin milli və dini müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsində ən mühüm mərhələlərdəndir. Məhz bu üsyanların

nəticəsində imperiyanın hakim dairələri Azərbaycandakı siyasətlərinə yenidən baxmağa məcbur oldular.

XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar. Komendant idarə üsulunun ləğvi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant üsul-idarəsinin təsiri altında ləngidilirdi. Bu idarəçilik üsulu hətta ali çar məmurlarının etirafına görə, «dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyatı üçün məhvedici» oldu.

Komendant üsul-idarəsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimsəyir, xəzinənin torpağını və vəsaitini dağıdırdılar. Hərbi hissələrin zabitləri olan bu hərbi rəislər xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrinin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildilər.

Komendantların əllərində nəzarətsiz hakimiyyətin cəmlənməsi qeyri-məhdud sui-istifadələr doğururdu. Bunlar isə kütləvi silahlı kəndli çıxışlarının səbəblərindən biri idi. Çar hakimiyyət orqanları bunu aydın dərk edirdilər. Çarizmin Cənubi Qafqazda hokmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant üsul-idarəsinin ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. islahatın ləngidilməsini həm «ziyanlı, həm də təhlükəli» sayan imperiyanın hakim dairələri onun təxire salınmadan həyata keçirilməsini tələb etməyə başladılar.

1837-ci ildə Cənubi Qafqaza senator Qanın sədrliyi ilə komissiya göndərildi. Ona yerlərdə müvafiq məlumatlar toplamaq və «Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün müəssisələr» layihəsini tərtib etmək göstərişi verilmişdi. Lakin komissiya diyarın

xüsusiyyətlərini öyrənmədi və Paskeviç, Kutaysov və Meçnikovun təklifləri əsasında artıq 1838-ci ilin əvvəllərində islahat layihəsini tərtib edərək, onu Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi üzrə komitənin təsdiqinə verdi. Komitə və Qafqaz hakimiyyət orqanları üzvlərinin layihəyə çoxsaylı qeydləri ilə əlaqədar olaraq, bu inzibati məhkəmə islahatı layihəsi ancaq 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən təsdiq edildi. 1841-ci il yanvarın 1-dən islahat hər yerdə tətbiq olundu.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-Imeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölünürdü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə öz növbəsində nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü.

Azərbaycan torpaqlarının əksəriyyəti 7 qəzanı – Şamaxı (keçmiş Şirvan əyaləti), Şuşa (Qarabağ əyaləti), Nuxa (Şəki əyaləti), Lənkəran (Talış əyaləti), Bakı (Bakı əyaləti), Dərbənd (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba (Samur dairəsi ilə birlikdə Quba əyaləti) qəzalarını özündə birləşdirən Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Dərbənd və Quba qəzaları xüsusi Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi.

Çar hökuməti «parçala və hökm sür» prinsipini rəhbər tutaraq Azərbaycan torpaqlarının bəzi hissələrini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, Car-Balakən vilayəti və İlisu sultanlığından yaradılmış Balakən qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-Imeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onlardan çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə müvafiq gəlirdi. Azərbaycan ərazisində 32 nahiyə yaradılmışdı.

Cənubi Qafqazın ali idarəsi buradakı qoşunların baş rəisinin əlində saxlanılırdı. O, bilavasitə imperator tərəfindən təyin edilir və vəzifəsindən çıxarılırdı. Baş rəis general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, quberniya idarə orqanlarının qərarlarını ləğv etmək, məmurları vəzifələrindən uzaqlaşdırmaq və s. hüquqlara malik idi. Baş rəisin sədrliyi altında Baş İdarə Şurası fəaliyyət göstərirdi. Onun tərkibi imperatorun təyinatı üzrə Qafqaz hakimiyyət idarələrinin ali məmurlarından təşkil olunurdu. Şura Xəzər vilayət rəisi və Gürcüstan-İmeretiya qubernatorunun illik hesabatlarını, Cənubi Qafqazın ayrı-ayrı rayonlarının təftişi üzrə materialları, quberniya və vilayət prokurorlarının etirazlarını, məhkəmə hökmlərinin dayandırılması məsələlərini, gəlirlər və xərclər smetasını, mükəlləfiyyətlərin qəzalar və şəhərlər arasında bölüşdürülməsini və diyarın idarə olunması üzrə digər mühüm məsələləri nəzərdən keçirirdi.

İslahat hərbi-komendant idarələrinin ləğvinə və onların ölkənin daxili quberniyalarındakı idarələrə müvafiq yeni idarələrlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Quberniya idarələrinə ali hakimiyyətin nümayəndəsi olan qubernator, Xəzər vilayəti idarələrinə isə vilayət rəisi başçılıq edirdi. həm qubernator, həm də vilayət rəisi çarın fərmanı ilə təyin edilir və bilavasitə Qafqazın baş rəisinə tabe olurdular.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın **məhkəmə** sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən, çar hakimiyyət orqanları və vergi verən təbəqələrdən olan iclasçılardan ibarət idi. Qəzanın polis və məhkəmə orqanlarında işlərin aparılması üzərində nəzarəti quberniya və vilayət prokurorlarının təqdimatı üzrə diyarın baş rəisi tərəfindən təyin edilmiş qəza prokurorları həyata keçirirdi.

Məhkəmə islahatı həm də bunda ifadə olundu ki, artıq cinayət işlərinə hərbi məhkəmələrdə yox, mülki məhkəmələrdə baxılırdı. Lakin bu islahatın əsas ideyalarından biri – məhkəmənin idarəçilik işindən ayrılması həyata keçmədi və məhkəmə səlahiyyətlərinin bir hissəsi nahiyədən tutmuş diyaradək Qafqaz hakimiyyət orqanlarının əlində qalmaqda idi.

Mülki işlərə ümumimperiya qanunlarına əsasən baxılırdı. Mülki məhkəmə prosesində əhalinin yoxsul təbəqələrinin müraciətini çətinləşdirən və onların narazılığını doğuran xeyli lüzumsuz formalizm nəzərdə tutulurdu.

1840-cı il qanunu ruhanilərin əlində ancaq nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququnu saxlasa da, Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər. Çar hökuməti şəriət məhkəmələrinin saxlanılıb onlara nisbətən geniş hüquqlar verilməsindən, mütləqiyyətin sosial dayağı kimi müsəlman ruhaniləri ilə ittifaqı möhkəmləndirmək üçün istifadə etməyə can atırdı.

Inzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. Çünki o, feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına şərait yaradırdı. Islahat vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiq olunmasını, rahdar vergisinin ləğvini sürətləndirirdi. Bu işə sabit olan idarə və məhkəmə sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Lakin 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı eyni zamanda çarizmin milli-müstəmləkə zülmünün daha da güclənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələrdən və məhkəmələrdən çıxarılır, hər yerdə onların vəzifələrinə rus məmurları təyin olunurdu. Bütün kargüzarlıq ancaq rus dilində aparılırdı. Xəzinə və xüsusi

sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərdən alınan vergilər artırıldı, pul mükəlləfiyyəti tətbiq olundu, kəndlilər və şəhər yoxsullarının narazılığının daha da artmasına səbəb olan bir sıra digər tədbirlər həyata keçirildi.

Inzibati-məhkəmə islahatı çarizmin sosial dayağı məsələsini xeyli kəskinləşdirdi. İslahatın keçirilməsi zamanı hökumətdə mütləqiyyətin etibarlı dayağı ancaq rus zadəganlığı olmalı, onlar yerli bəylərin və ağaların tiyul torpaqlarında yerləşdirilməli idilər. Bəzi tərəddüdlərdən sonra Baş idarə şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və mülklərinin kəndlərin idarə olunmasından kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 13 fevral tarixli və Xəzər vilayəti bəylərinin kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 24 mart tarixli qərarlarına əsasən bəylər və ağalar özlərinin tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərarlar əhalinin bütün təbəqələrinin narazılığına səbəb oldu.

Müstəmləkə əleyhinə çıxışların, kəndli həyəcanlarının yeni dalğası hökuməti həyata keçirilən siyasətə yenidən baxmağa məcbur etdi. Çar I Nikolay yerli əhalinin islahatdan narazılığının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi müfəttişləri – hərbi nazir qraf Çernişevi və Qafqaz Komitəsinin sədri stats-sekretar Pozeni Cənubi Qafqaza göndərdi. Çernişev və Pozen günahı o zaman artıq gözdən düşmüş Qanın üzərinə qoyaraq, bu islahatın uğursuzluğunu etiraf etməli oldular.

1842-ci ildə Qafqaz işləri üzrə yeni ümumimperiya orqanları – hərbi nazirin sədrliyi altında xüsusi komitə və imperiya dəftərxanasının ayrıca-IV şöbəsi yaradıldı. Çar hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün Zaqafqaziya diyarının Baş idarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin «ali

hüquqlarının» keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf S.M.Voronsov Qafqaz canişini təyin olundu. O, tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi və bütün hallarda bilavasitə imperatora müraciət edə bilərdi.

Diyarın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər edildi. 1846-1849-cu illərdə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətlərinin yerində 5 quberniya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd və İrəvan quberniyası yaradıldı. Bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan torpaqlarını daha da parçaladı; demək olar ki, bütün quberniyaların tərkibinə Azərbaycan torpaqları qatılmışdı.

Çarizmin feodallarla ittifaqının möhkəmləndirilməsi. XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait mütləqiyyətə möhkəm sosial dayaq yaratmaq zərurətini diqtə edirdi. imperiya hökumətinə elə bir dayaq lazım idi ki, onun vasitəsilə kəndliləri idarə etsin, dağlıların azadlıq hərəkatını boğmaqda ona arxalana bilsin, Osmanlı Türkiyəsi ilə toqquşma təhlükəsi yaransa ondan yararlansın. Belə bir sosial dayaq ancaq yerli feodallar ola bilərdi.

1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yolları barədə məsələlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan komitə işə başladı. 1843-cü ildə bu komitəni iki yeni komitə əvz etdi: biri «ali müsəlman silkinin», yəni Azərbaycan bəylərinin, digəri isə 1841-ci il reskripti ilə torpaqları müsadirə edilən ağalar məsələsi ilə məşğul olurdu.

Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.S.Voronsovun canişinliyi dövründə həll edildi. 1846-cı il dekabrın 6-da çar I Nikolay canişinin adına reskripti imzaladı. Reskript feodalların həm irsi mülk torpaqları,

həm də işğal zamanı onların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. 1840-1841-ci illərdə müsadirə edilmiş torpaqlar üzərində ağaların və bəylərin mülkiyyətçilik hüququ da tanınırdı. Beləliklə, reskript torpaq üzərində feodalların xüsusi mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirərək və feodalların torpaq fondunun toxunulmazlığını təmin edərək tiyuldar bəylərin öz mülkiyyətçilik hüquqlarının tanınması uğrunda apardıqları uzun müddətli mübarizəsinə bir növ yekun vurdu.

Xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər və müxtəlif adların (rəiyyət, rəncbər, nöker və s.) yerinə ümumi ad – «mülkədar tabelisi» adını aldılar. Kəndlilər «torpaqdan istifadə müqabilində haqq» kimi mülkədarın xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Eyni zamanda kəndlilər torpaq mülkiyyətçilərinin polis nəzarəti altına verildilər. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndliləri idarə etmək hüquqlarını təsdiq edərək, əvəzində sədaqətlə xidmət göstərməyi, kəndli hərəkətinə qarşı amansız mübarizə aparmağı tələb edirdi.

Reskriptlə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri»ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, yəni Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzalarının xüsusi sahibkar kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi.

1847-ci il 20 aprel «Əsasnaməsi» torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi

cinsindən olan hər bir kəndlinin taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Kəndlini torpaqla təmin etmək vəzifəsini irəli sürən qanunverici, hər şeydən əvvəl, xəzinənin və dövlət təhlükəsizliyinin mənafeələrini müdafiə etməyi, sahibkarlar və dövlət üçün torpaq rentasının toplanmasını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sahibkar kəndliləri isə islahata qədərki dövrdə olduğu kimi 5 desyatindən az torpaq sahələrindən istifadə edirdilər.

«Əsasnamə»nin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Qanun kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növlərini, onların ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsullarını ətraflı surətdə şərh edirdi. Məlcəhət – torpaq sahəsinin kəndlinin vəsaiti hesabına becərilməsi şərtilə istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulunun sahibkarın xeyrinə ayrılan 1/10 hissəsi əsas məhsulla toplanan mükəlləfiyyət idi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə, onlar məhsulun 1/5-dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Bu maddə feodal asılı kəndlilərinin, rəncbərlər və nöqərlər kimi əvvəlki zümrələri, habelə var-yoxdan çıxmış rəiyyətlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Əsasnamə» məhsulla ödənilən vergi ilə yanaşı, kəndlilərin bəylərin xeyrinə işləyib-ödəmə rentasını yerinə yetirmələri nəzərdə tuturdu. «Əsasnamə» hər kəndli ailəsi üzərinə sahibkarın tələbilə öz iş heyvanı və alətləri ilə ildə 18 gün ərzində onun təsərrüfatında işləmək üçün bir işçi vermək təəhhüdü qoyurdu. Hər ailədən işçi verməklə yanaşı, kəndlilər ildə bir-iki gün bütün kənd cəmiyyəti ilə, elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz), feodalın göstərişinə görə, kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu idilər. Kəndlilər elliklə

sahibkar malikanələrində arxlar və yollar çəkməli, köhnə tikililəri təmir etməli idilər. Maldarlar mal-qaranın sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – çöpbaşı ödəməli idilər.

«Əsasnamə»yə görə, kəndlilər feodala nöqərlər də (hər həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən bir qadın) verməli idilər. Qanun feodala kişi nöqərlərindən həm çöl, həm də ev işlərində istifadə etməyə icazə verirdi. Əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar müstəmləkəçilərinin özlərindən uydurduqları bu mükəlləfiyyət Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə hörmətsizlik idi və elə dərin hiddət doğurdu ki, tezliklə ləğv edildi. Ağalar və kəndlilər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirən 1847-ci il 28 dekabr «Əsasnamə»si də eynilə belə prinsiplərə əsaslanırdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009 səh.570-668
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994 səh. 569-587
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) III hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. IV cild. səh.4-37
5. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
6. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
7. İrəvan xanlığı. Bakı,2010
8. İsmayıl M. Bağirova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997

9. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989 (sənəd №62,63, 66, 67)
10. Sumbatzadə. Ə. Quba üsyanı. Bakı, 1961
11. Gülməliyev M. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu.

MÖVZU № 11 «AZƏRBAYCANDA KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ»

PLAN

- 1. Aqrar islahatın hazırlanması və həyata keçirilməsi. Burjua islahatları.**
- 2. Kənd təsərrüfatının kapitalistcəsinə inkişafı.**
- 3. İri kapitalist neft sənayesinin inkişafı. Xarici kapitalın neft sənayesinə nüfuzu.**
- 4. Digər sənaye sahələrinin təkamülü. Nəqliyyatın və ticarətin inkişafı.**

Sual 1. Aqrar islahatın hazırlanması və həyata keçirilməsi. Burjua islahatları.

Rusiyada kəndli islahatının keçirilməsindən xeyli keçməsinə baxmayaraq çarizm Cənubi Qafqazda islahat keçirməyə tələsmirdi. Yerli feodallarla sıx ittifaqa girmiş çar hökuməti onları özündən narazı salmaq istəməirdi. Lakin Rusiyada kapitalizmin sürətli inkişafı ucqarlarda ciddi dəyişikliklərin edilməsini tələb edirdi.

Əvvəlcədən onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kəndli islahatını keçirmək tələbini irəli sürən ictimai təbəqələr zəif idi. İslahat ərəfəsində Rusiyadan fərqli olaraq biz Azərbaycanda elə bir ciddi kəndli üsyanı və ya narazılıqların şahidi olmuruq. Halbuki, kəndli islahatı ərəfəsində – 1859-1861-ci illərdə, Rusiyanı başdan-başa kəndli hərəkatı bürümüşdü və Rusiyada ilk inqilabi şərait yaranmışdı.

Rusiyadan fərqli olaraq Azərbaycanda torpaq sahibləri ilə kəndlilər arasında mövcud olan sosial ziddiyyət o qədər də kəskin deyildi. Azərbaycanda kəndlilər nə torpağa, nə də feodalın şəxsiyyətinə təhkim

olunmamışdılar. Azərbaycanda sahibkar kəndlilər torpağa və mülkədarlara təhkim olmayıb, sahibkar torpaqlarında yaşayan dövlət kəndliləri hesab edilirdilər. Bundan əlavə hökumət Azərbaycanda kəndli islahatının həyata keçirilməsi üçün hələ şəraitin olmadığını bəhanə edir və bunun üçün hazırlıq tədbirlərinin görülməsinin vacibliyini qeyd edirdi. Bütün bunlar hökumətə islahatı təxirə salmağa imkan verirdi. Lakin hökumət, gec də olsa ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda kəndli islahatını keçirməyə məcbur oldu.

Bunun üçün bir sıra hazırlıq işləri görülməyə başladı. İslahatı keçirmək üçün ilk növbədə dövlət, sahibkar və kəndlilərin pay torpaqlarının sərhədləri dəqiq müəyyən edilməli idi. Bu məqsədlə Zaqafqaziya Mərz palatası təsis edildi və 1861-ci ilin 29 iyununda mərkəzləşdirmə işini həyata keçirmək üçün «Əsasnamə» təsdiq edildi. 1 yanvar 1862-ci ildən etibarən Zaqafqaziya mərz palatası fəaliyyətə başladı. Elə həmin ildə Cənubi Qafqaz Mərkəzi İslahat Komitəsi də yaradıldı. Lakin mərkəzləşdirmə işi çox ləng gedirdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, mərzləşdirmə işinə bilavasitə başlanandan 25 il keçənədək, mərkəzləşdirilməli olan torpaqların cəmisi 5%-i mübahisəsiz mərzləşdirilmişdi. Yerdə qalan torpaqlar mübahisəli torpaq fonduna daxil edilmişdi. İslahata hazırlıq sahəsində ikinci mühüm addım 1866-cı ildə bəy komissiyalarının yaradılması idi. Bəy komissiyaları Cənubi Qafqaz quberniyalarında ali müsəlman silkinin tərkibini müəyyən etməli idi. Ali müsəlman silkinin tərkibinin müəyyən edilməsi də çox böyük çətinliklərlə bağlı idi. Belə ki, bir sıra «yalançı bəylər» pulla şahidlər tutur, məmurlara rüşvət verərək özlərini ali müsəlman silkinin sıralarına saldırdılar. Ümumiyyətlə, bəy komissiyaları Bakıda 22 yanvar 1870-ci ildən 1880-ci ilədək, Şuşada 15 mart 1870-ci ildən

1876-cı ilədək, Tiflis və İrəvanda isə 1865-1867-ci illərdə fəaliyyət göstərmişdir. Bütövlükdə Azərbaycanda bəy komissiyaları tərəfindən 1.188 nəsil əsli-nəcəbətlə bəy nəslə kimi tanındı, təxminən bir o qədər, yəni 1.048 nəslə bəy titulu verilməkdən imtina edildi. Bundan əlavə Şirvan, Talış və Bakı 3 keçmiş xan nəslə təsdiq edildi. Lakin Azərbaycanın ali müsəlman silkinə daxil olan bəylər rus zadəganları ilə bərabər hüquqda tutulmurdular, onlar yerli və ali hakimiyyət orqanlarında təmsil olunmurdular.

Nəhayət, müəyyən hazırlıqlardan sonra 1870-cı ilin may ayının 14-də, Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən də Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında «əsasnamə» qəbul olundu. «Əsasnamə»nin adından görüldüyü kimi islahat Azərbaycanın sahibkar kəndlilərinə şamil edilirdi ki, onlar da ümumi kəndli kütləsinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də, bu islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində köklü dəyişikliyə səbəb ola bilməzdi. İslahatda kəndliləri maraqlandıran üç məsələyə, - torpaq, şəxsi azadlıq, vergi və mükəlləfiyyət məsələsinə toxunulurdu. «Əsasnamə»yə görə qanun verilənə qədər kəndlilin istifadəsində olan həyətyanı torpaq sahələri, meyvə, tut, üzüm bağları, onun daimi istifadəsində olan əkin və b. sahələr onun pay torpağı hesab edilirdi. Kəndli öz pay toraqlarını hissə-hissə və ya bütöv şəkildə, sahibkarlarla qarşılıqlı razılığa görə satın ala bilərdi. Ancaq bu zaman hər bir ev 15 desyatindən çox torpaq satın ala bilməzdi. Kəndli öz pay torpaqlarını hansı şəkildə olursa olsun, satın alarkən, dövlət tərəfindən ona heç bir yardım göstərilirdi. Mövcud «Əsasnamə» elan ediləndən 2 ay sonra nizamlanma qaydalarının hazırlanmasına başlanılmalı idi. Nizamlanma qaydaları hər bir malikanə

üçün əsasnamə elan edildikdən 2 il keçənədək hazırlanır və həyata keçirilirdi. Nizamlanma qaydalarını hazırlamağa başlamazdan ən azı 15 gün qabaq, həm sahibkara, həm də kəndliyə çağırış vərəqi göndərməli idi. Onlar nizamlaşma qaydalarının hazırlanmasında iştirak etməli idilər.

İslahata görə sahibkar kəndlilərinə 1870-ci il islahatına qədər istifadə etdikləri torpaq sahələrindən daimi istifadə etmək hüququ verilirdi ki, bu da sahibkar kəndlilərinə torpaqdan istifadədə sabitlik yaradırdı. Belə ki, hər bir şəxs özünün istifadə etdiyi torpaq payını nəslinin davamçısına verirdi və sahibkarın onu geri almaq hüququ yox idi. Sahibkar kəndlilərinə öz pay torpaqlarını satın almaq hüququ verilsə də, bu məcburi deyildi.

Maraqlıdır ki, «Əsasnamə»də satın alınmalı torpağın dəqiq miqdarı göstərmirdi. Halbuki, bu vaxta qədər, demək olar ki, bütün tarixi ədəbiyyatda bu sahədə yalnız fikir hökm sürür. Əsasnamədə qeyd edilirdi ki, 1870-cı il 14 may qanunu verilənədək kəndlilərin istifadəsində olan torpaqlar onların daimi istifadəsinə verilir. Beş desyatinlik norma Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında son hədd kimi götürülmüş və ümumiyyətlə orada hər quberniya üçün yuxarı və aşağı norma müəyyən edilmişdi. 1870-ci il Əsasnaməsi ilə hökumət 5 desyatinlik normanı mübahisəli məsələlər üçün və həm də sahibkarlara artıq torpaq sahələrini kəsmək hüququ vermək üçün ortaya atmışdı. Belə ki, kənd icmasında pay torpağı hər bir kişi üçün 5 desyatinədən çox olardısı və mülkədarlara əkinə yararlı torpaqların 1/3 hissəsindən azı qalardısı, sahibkara əvvəlcədən malik olduğu torpağın artıq hissəsini kəsb götürmək hüququ verilirdi.

Torpaqların satın alınması üçün onun qiymətinin müəyyənləşdirilməsi vacib idi. Əgər torpaq mülkədar və

kəndli arasında razılıq əsasında satın alınardısı, onda torpağın qiymətini onlar özləri müəyyən edirdilər. Əgər, kəndli torpağı öz tələbi ilə satın almaq istəyirdisə, onda dövlət orqanları torpağın satın alma qiymətini müəyyən etməli idi. Bu sahədə iki dəfə müəyyən təşəbbüs göstərilmişdi:

1) 1872-1876-cı illərdə torpağın 1 desyatının məhsuldarlığından asılı olaraq Bakı quberniyasında 18 manat 19 qəpikdən 30 manat 15 qəpiyədək, Yelizavetpol quberniyasında isə 25 manatdan 202 manata qədər, Naxçıvan qəzasında isə 20 manat 66 qəpikdən 54 manat 56 qəpiyədək. Hətta rəsmi hökumət dairələri də həmin qiymətlərin mövcud vəziyyətə uyğun olmadığını etiraf edirdilər. Məhz bu səbəbdən də Qafqaz canişini həmin qiymətləri təsdiq etməkdən imtina etmişdi.

İkinci dəfə torpağın 1 desyatınınin qiymətinin müəyyənləşdirilməsi üçün 1876-1883-cü illərdə cəhd göstərildi. Bu dəfə torpağın 1 desyatının qiyməti onun keyfiyyətindən asılı olaraq Bakı və Yelizavetpol quberniyalarında hər desyatin torpağa 12 manat 50 qəpikdən 45 manata, Naxçıvan qəzasında 17 manat 50 qəpikdən 53 manata qədər müəyyən edilmişdi. Ancaq, həmin qiymətlər də mövcud vəziyyətə uyğun deyildi. Müqayisə üçün deyə bilərik ki, Bakı quberniyasında torpağın 1 desyatının qiyməti, akad. Ə.S.Sumbatzadənin hesablamalarına görə Minsk quberniyasından 25, Astraxandan 20, Orenburq, Moqilyov, Perm, Tavriyadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 7,7 dəfə baha idi. Yelizavetpol quberniyasında isə torpağın hər desyatının qiyməti Astraxandan 60, Orenburq, Samara, Moqilyovdan 40, Perm, Minskdən 30, Kiyev, Riyazan, Moskvadan 10, bütövlükdə Rusiyadan 17 dəfə baha idi. Bu onu göstərir ki, hökumət Cənubi Qafqazda islahatın həyata keçirilməsində maraqlı deyildi. O, həm qiymətlərin

müəyyən edilməsini yubadır, həm də «vıkup» - «ödənc» əməliyyatının həyata keçirilməsi üçün heç bir yardım göstərmirdi. Halbuki, Rusiyada kəndli bankları vasitəsilə torpaqların satın alınmasına borc pul ayrılmışdı və kəndlilər islahatdan dərhal sonra öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilirdilər. Məhz bu səbədən də Rusiyada torpaqların satın alınması məcburi idi. 1870-cı il kəndli islahatı xırda kəndli torpaq sahibliyini yaratmaq əvəzinə, kəndlilərin torpaqdan istifadəsini qanuniləşdirdi. Azərbaycanın sahibkar kəndində çoxlu miqdarda xırda kəndli torpaq sahibliyinin yaradılması iri torpaq sahiblərinin mənafeyinə ziddi idi. Qafqaz və Mərkəzi Hökumət tərəfindən uzun müddət torpaqların satınalma qiymətlərinin dəqiq müəyyən edilməməsi və bu işə dövlət yardımının göstərilməməsinin səbəbi bununla aydın olur.

Bu vaxta qədər tarixi ədəbiyyatda 1912-ci ilə qədər, yəni torpaqların məcburi satın alınması haqqında qanun verilənə qədər «satın alma» əməliyyatının keçirilmədiyi göstərilirdi. Məsələn, Azərbaycan tarixinin kapitalizm dövrünün ən böyük tarixçisi olan Ə.S.Sumbatzadə yazırdı ki, 1885-ci ilədək Azərbaycanda kəndlilərin nə tək, nə də icmalıyla pay torpağını satın alması faktına rast gəlmirik. Yalnız, 1885-ci ildə Bakı quberniyasında 11,5 min kəndli təsərrüfatından yalnız 10 təsərrüfat ikitərəfli razılıq əsasında öz pay torpağını satın ala bilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət bundan da pis idi. Belə ki, yalnız 1902-ci ildə Şuşa və Yelizavetpol qəzalarında iki malikanədə və bir neçə başqa kəndli təsərrüfatında pay torpağını satın almağa təşəbbüs göstərilmişdi. Lakin, satınalma qiymətlərinin yüksək olması səbəbindən onlar da pay torpaqları ala bilmədilər. XX əsrin 80-ci illərində Y. Ələsgərovun apardığı tədqiqatlara görə, 1870-ci ildən 1912-ci ilədək Azərbaycanın 40 sahibkar kəndində müxtəlif növdən olan

2000 desyatin torpaq sahəsi satın alınmış və bunun müqabilində sahibkarlara 120 min manat pul ödənilmişdi.

Satınalma əməliyyatı müvəffəqiyyət qazanmasa da, sahibkar kəndliləri faktiki olaraq öz pay torpaqlarının sahiblərinə çevrildilər və mülkədar heç bir vəchlə onu bu torpaqdan çıxara bilməzdi. Bu nöqteyi-nəzərdən 1870-ci il islahatından sonra torpaqdan istifadədə sabitlik yarandı ki, bu da burjua xarakteri daşıyırdı. Belə ki, indi kəndli hər desyatin torpağa görə natural vergi olan 1/10 və ya 30 qəpik pul ödədikdən sonra, istifadəsində olan pay torpaqlarından götürdüyü məhsulun yerdə qalan hissəsindən azad şəkildə istifadə edə bilirdi. Bu, 1870-ci il islahatından sonra sahibkar kəndlərində aqrar münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərindən biridir. 1870-ci il islahatının tərtibçiləri mülkədarları narazı salmamağa çalışırdılar. İslahatın mətnində (§2) bir tərəfdən qeyd olunurdu ki, sahibkar kəndlilərə məskun olduqları torpaqlardan daimi istifadə etmək hüququ verilirdi. Digər tərəfdən isə, «sahibkar kəndlilərin istifadə etdikləri» torpaqların torpaq sahibinin ixtiyarında qaldığı qeyd olunurdu. Buna görə də sahibkar kəndliləri 1912-ci il islahatına qədər öz pay torpaqlarının mülkiyyətçisinə çevrilmədilər. Onlar uzun müddət «müvəqqəti mükəlləfiyyətli» kəndli kateqoriyasına daxil edildilər. Beləliklə, 1870-ci il kəndli islahatı sahibkar kəndlərində torpaq məsələsini həll etmədi. Yenə də bəy və mülkədarların ixtiyarında külli miqdarda torpaq qaldı. İslahatdan sonra, Bakı quberniyasında 11,4 min kəndli təsərrüfatının ixtiyarında 110,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 246,9 min desyatin və ya 2 dəfə çox torpaq qalmışdı. Yelizavetpol quberniyasında isə 47,5 min kəndli təsərrüfatının istifadəsində 124,3 min desyatin, mülkədarların ixtiyarında isə 4 dəfə çox və ya 440,7 min desyatin torpaq sahəsi qalmışdı. Bu rəqəmlər

Azərbaycanın sahibkar kəndində torpaq məsələsinin nə vəziyyətdə olduğunu əyani şəkildə göstərir. İslahatın toxunduğu digər mühüm məsələ vergi və mükəlləfiyyətlər idi. 1870-ci il islahatına görə biyar hər desyatin pay torpağına görə 30 qəpik pulla əvəz edilirdi. Bu xüsusi əhəmiyyətə malik idi. Mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün hər 10 ailədən 1 nəfər kəndli, hər ailədən 18 gün mülkədarın təsərrüfatında işləmək üçün ildə 1 nəfər ayırması da ləğv edildi ki, bu da kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafına mühüm təsir göstərirdi. Bununla belə, məhsulun 1/10–nin bəyin hüzuruna aparılması saxlanılırdı. Bundan əlavə, islahatda meşələrdən istifadə əvəzinə vergi ödənilməsi də nəzərdə tutulurdu.

İslahatda geniş yer tutan məsələlərdən biri də şəxsi asılılığın ləğv edilməsidir. Bu Əsasnamə ilə Azərbaycanın sahibkar kəndliləri şəxsən azad elan edildilər. İslahat hakim zümrəyə qeyri-iqtisadi asılılıq imkanı verən qayda və qanunları ləğv etdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bilməyib, mülkədardan iqtisadi cəhətdən asılı qalsalar da, bu şəxsi asılılıq deyildi və islahatın bu xüsusiyyətləri sahibkar kəndlərində feodal-asılı münasibətlərə zərbə vurdu. Məhz bu nöqtəy-nəzərdən də 1870-ci il kəndli əsasnaməsi kənddə kapitalist münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Lakin, islahat bütövlükdə Azərbaycan kəndində əsaslı dəyişikliklər yarada bilmədi. Çünki sahibkar kəndliləri həmin dövrdə Azərbaycan kəndlilərinin 1/5 hissəsini təşkil edirdilər.

Məhkəmə və şəhər islahatları. İnzibati dəyişikliklər. 1864-cü il məhkəmə islahatının 1868-ci ildə Azərbaycanda tətbiqi. XIX əsrin 60-cı illərində Rusiya imperiyasında həyata keçirilən burjua islahatlarından biri də məhkəmə islahatı idi. 20 noyabr

1864-cü il məhkəmə islahatı burjua xarakteri daşıyırdı, çünki bu islahat köhnə silkli məhkəmənin bütün silklər üçün eyni olan ümumi məhkəmə ilə əvəz edilməsini nəzərdə tuturdu. İndi məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi, yəni məhkəmə iclaslarını, məhkəmə prosesini izləmək istəyənlər məhkəmə zalına buraxılırdılar. Məhkəmə prosesi haqda mətbuat səhifələrində istənilən məlumat, hesabat çap edilə bilərdi. Vəkillər institutu təsis olunur, Andlılar institutu yaradılırdı. Lakin məhkəmə islahatı Azərbaycanda həm bir qədər gec, həm də məhdud şəkildə həyata keçirilirdi. 20 noyabr 1864-cü il məhkəmə islahatının Azərbaycanda gec və həm də məhdud şəkildə həyata keçirilməsinin səbəbini Rusiya rəsmi dairələri yerli əhalinin, - azərbaycanlıların «kifayət qədər» inkişaf etməməsi, onlarda ictimai şüurun geriliyi ilə izah edirdilər. Bu, əlbəttə, tamamilə səhv fikir idi.

Azərbaycanda Rusiyadan fərqli olaraq məhkəmə islahatı 22 noyabr 1866-cı il Nizamnaməsi əsasında həyata keçirilirdi. Bu Nizamnaməyə uyğun olaraq Azərbaycanda məhkəmə iclasçıları institutu yaradılmırdı. Məhkəmə hakimləri seçki yolu ilə seçilmirdilər, onlar Qafqaz canişinin təqdimatı əsasında təyin edilirdilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimi vəzifəsinə azərbaycanlılar təyin edilmirdi, azərbaycanlı yalnız «hakimin yoldaşı» - hakimin müavini vəzifəsini tuta bilərdi. Məhkəmə rus dilində aparılırdı və odur ki, məhkəmə iclaslarında tərcüməçi iştirak edirdi. Məhkəmələrin rus dilində aparılması sözsüz ki, yerli Azərbaycan əhalisinə qarşı aparılan müstəmləkə siyasətinin ən qabarıq formalarından biri idi. Beləliklə, yeni məhkəmə islahatı ruslaşdırma siyasətində atılan növbəti bir addım idi. «20 noyabr 1864-cü il məhkəmə Nizamnaməsinin Zaqafqaziya ölkəsində tətbiqi haqqında» 9 dekabr 1867-ci il Qanununa uyğun olaraq

19 fevral 1868-ci ildə Azərbaycanda yerli məhkəmə müəssisələri açılır. 19 fevral 1868-ci ildə Bakı dairə Məhkəməsi və Bakı barışıq şöbəsi (məhkəməsi) fəaliyyətə başlayır.

Bakı dairə məhkəməsi quberniyada ən ali məhkəmə instansiyası idi və o Tiflis məhkəmə palatasına tabe idi. Dairə məhkəməsi Barışıq məhkəməsindən bir pillə yuxarı məhkəmə orqanı idi. Azərbaycanda zemistvo orqanları yaradılmadığından barışıq hakimləri seçilmir və Qafqaz canişini tərəfindən təyin edilirdi. Barışıq məhkəmələri mülki işlərə, şəxsi ədavətə, xırda cinayət işlərinə baxırdılar. Barışıq hakimi bütün məsələləri təkbaşına həll edirdi. 1878-ci ildə siyasi xarakterli işlərin bir qismi hərbi məhkəmələrin sərəncamına verilir.

16 iyun 1870-ci il şəhər islahatının 1878-ci ildə Şimali Azərbaycanda tətbiqi. 16 iyun 1870-ci ildə şəhər idarə orqanlarının təşkili haqqında «Şəhər Əsasnaməsi» verildi «Şəhər Əsasnaməsi», ilk növbədə yalnız Rusiya imperiyasının Avropa hissəsindəki quberniyalarda, Sibirdə və Bessarabiyada tətbiq edildi. İmperiyanın digər bölgələrində islahatın keçirilməsi Daxili İşlər Nazirliyinin «yerli vəziyyəti nəzərə almaq» şərtlərində verəcəyi qərarla müəyyənləşməli idi. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda şəhər statusuna malik olan 10 şəhər vardı. Azərbaycan şəhərlərində ictimai idarə sistemi mövcud deyildi və şəhər təsərrüfatı polisin ixtiyarında idi. 16 iyun 1870-ci il şəhər islahatı burjua xarakterli islahat idi və islahat şəhərlərin idarə olunmasına ictimai qüvvələrin cəlb edilməsini nəzərdə tuturdu. İslahatın keçirilməsinin səbəblərindən biri şəhərlərin iqtisadi həyatında artıq həlledici rol oynayan sənayeçilərin, sahibkarların ölkənin, şəhərlərin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmək niyyəti ilə bağlı idi.

Odur ki, hökumət yeni formalaşan burjua cəmiyyətinin təbiətinə uyğun olaraq şəhər əhalisinin bütün təbəqələrinin iştirakını təmin edən islahat keçirir. Şəhər islahatının əsas mahiyyəti şəhər əhalisinin və ictimai təşkilatların şəhərin həyatının müxtəlif sahələrində fəal iştirakını təmin etməkdən ibarət idi. 16 iyun 1870-ci il şəhər Əsasnaməsinə görə, şəhər Dumasına seçkilərdə yalnız kişilər iştirak edə bilərdilər, qadınlar səs vermək hüququndan məhrum olduqları üçün seçkidə iştirak etmirdilər.

Səsvermə hüququna 25 yaşına çatan və şəhər rüsumunu ödəyən və müəyyən əmlak senzinə malik olan kişilər malik idilər. Bundan başqa, şəhər vergisi ödəyən cəmiyyətlər, yoldaşlıqlar, müəssisələr də seçki hüququna malik idilər. Şəhər rüsumunu ödəyənlərə daşınmaz əmlak sahibləri, ticarət və sənaye müəssisələri sahibləri, tacir, sənətkar və arşınmalçı şəhadətnamələri olan şəxslər aid edilirdi. Şəhər Əsasnaməsinə görə seçicilər ödədikləri şəhər vergisinin həcminə uyğun olaraq 3 senz qrupuna bölünürdülər və hər bir qrup şəhər Dumasına seçiləcək deputatların –qlaslarının 1/3-ni seçməli idi. Şəhər Dumasına cəmisi 79 qlasni seçilməli idi.

Azərbaycanda 1870-ci il Əsasnaməsi verildiyi ildə tətbiq edilmədi. Rusiya dövləti Zaqafqaziyada, o cümlədən Azərbaycanda islahatı gec keçirdi. İslahat haqqında sərəncam elan edildikdən sonra Qafqaz canişini Bakı və Yelizavetpol qubernatoru islahatın onların rəhbərlik etdikləri quberniya şəhərlərində həyata keçirilməsi haqda öz mülahizələrini bildirmək göstərişi verir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin sorğuya cavabında Bakı quberniyası şəhərlərində islahatın mümkün qədər gec tətbiq edilməsini lazım bildiyini söyləyir. Qubernator bunun səbəbini belə şəhr edirdi: 1) yerli əhalidə guya «özünü idarə vərdişləri» olmamışdır, odur ki, Şəhər

Əsasnaməsi onlar üçün qeyri-məqbuldur; 2) guya yerli əhalituzemlər daxili Rusiya quberniyalarının çatdığı inkişaf haqqında heç bir təsəvvürə malik deyilmişlər, guya əhalinin ərzaqla təminatı, sağlamlığının qorunması, kredit müəssisələrinin təşkili, xeyriyyə cəmiyyətləri və xəstəxanaların və həmçinin teatr, kitabxanaların təşkili barədə onların heç bir təsəvvürü yoxdur; 3) guya şəhər əhalisi üçün islahatın keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranacaq əlavə xərcləri ödəmək çətinlik törədir. Bakı qubernatoru Kolyubyakin şəhərlərin əvvəllərdə olduğu kimi polislər tərəfindən idarə edilməsinin saxlanılmasını təklif edirdi, polis idarəsi nəzdində məsləhətçi bir orqan kimi şəhər Dumasının yaradılması ona görə daha məsləhətli olardı. Özü də, məhdud çərçivədə həyata keçirilməli olan bu islahat yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilməli idi. Bakı quberniyası şəhərlərindən ancaq Bakı şəhərində Şəhər Əsasnaməsinin məhdud, dar çərçivədə həyata keçirilməsinin zəruriliyini qubernator Qafqaz canişininin sorğusuna cavabında bildirmişdi.

Yelizavetpol qubernatoru da «yerli əhalinin geriliyi və inkişafdan son dərəcədə geri qalmasına» istinad edərək Şəhər Əsasnaməsinin quberniyada tətbiq edilməsinin «qəti əleyhinə olduğunu» sorğuya cavabında bildirmişdi və mövcud qaydanın-yəni şəhər təsərrüfatının polis idarəsi vasitəsilə idarə olunmasının saxlanılmasını lazım saymışdı. Yelizavetpol qubernatoru bunu həmçinin «əhalinin azsaylılığı» və şəhər rüsumlarının ağırlığı ilə izah edirdi.

Beləliklə, Zaqafqaziyanın rəsmi dairələri ölkənin idarə edilməsində hərbi-polis metodlarının saxlanılmasında ısrarlı olduqlarını bir daha sübut edirdilər.

1870-ci il Şəhər Əsasnaməsi 1878-ci ildə yalnız Bakı şəhərində tətbiq edilir, özü də ancaq şəhərin

sərhədləri və şəhərə ayrılan «örüş» yerləri çərçivəsində. Bakı şəhərinin zavod-mədən zonası şəhər ərazisinə daxil edilmirdi, odur ki, islahat oraya tətbiq edilmirdi. Bakı şəhər dumasına seçkilər 6-9 dekabr 1877-ci ildə keçirilir, şəhər əhalisi şəhər vergisini ödəmə miqdarına uyğun olaraq 3 qrupa bölünmüşdü:

I qrup - 10 seçici, onlardan 4-ü qeyri-xristian.

II qrup - 155 seçici, onlardan 73-ü qeyri-xristian

III qrup - 3,324 seçici, onlardan 2,234-ü qeyri-xristian

Hər bir qrupa 24 qlasını seçilməli idi. Rusiya imperiyası yerli azərbaycanlılara münasibətdə qeyri-bərabərlik prinsipini əsas götürür, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnıların-deputatların sayı xristian qlasnılardan çox ola bilməzdi.

Beləliklə, yerli Azərbaycan əhalisindən seçilən qlasnılar sayca xristian əhalisindən seçilən qlasnılardan az idilər. Şəhər Əsasnaməsinə uyğun olaraq şəhərin ictimai orqanları təsis edildi: 1) Şəhər Duması; 2) Şəhər Upravası. Şəhər dumasının İcraedici orqanı Şəhər Upravası və şəhər Qlavası idi. Şəhər Qlavası həm Dumanın, həm də Upravanın sədri idi. Dumanın seçdiyi Qlavanı Daxili İşlər Nazirliyi təsdiq edirdi. Sözsüz ki, Qlava yalnız rus olmalı idi.

Bakı şəhər Duması 8 yanvar 1878-ci ildə açılır. Azərbaycanlılardan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, H.Hacinski, H.Zərdabi, K.Mahmudbəyov, Ə.Topçubaşov ilk Bakı şəhər Dumasına qlasını seçilmişdilər. Şəhər Dumasının səlahiyyət dairəsinə aşağıdakı sahələr daxil idi:

- a) şəhər təsərrüfatı
- b) yerli ticarət və sənayeni himayə
- c) səhiyyə
- ç) xalq təhsili
- d) yanğınla mübarizə.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Bakı şəhər Dumasında işlər rus dilində aparılırdı. H. Zərdabi məsələnin bu cəhətinə toxunaraq yazırdı ki, « şəhər divanxanalarında danışığ və yazı-pozu rus dilində olacaq» və odur ki, o, rus dilini bilən şəxslərin seçilməsini məsləhət bilirdi.

Sual 2. Kənd təsərrüfatının kapitalistcəsinə inkişafı.

XIX əsrin 50-60-cı illəri Şimali Azərbaycanda iqtisadi irəliləyiş, kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü, fabrik və zavod tipli müəssisələrin meydana gəlməsi dövrüdür. 50-60-cı illərdə Azərbaycanda buxar qurğusu və muzzdlu əməyin tətbiqinə əsaslanan iri fabrik istehsalı meydana çıxır. Bu dövrdə ölkəmizdə kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sənaye sahələri neft emalı, mis istehsalı, ipəksarıma sənaye sahələri olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahəsi əlbəttə kənd təsərrüfatı idi. Lakin kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətləri sənayeyə nisbətən gec inkişaf edirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində iqtisadi irəliləyiş Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində, istər kənd təsərrüfatında, istərsə də sənayedə özünü göstərirdi. Burada bir məsələni xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 50-60-cı illərdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının müstəmləkəsi idi. Odur ki, ölkənin iqtisadi durumu Rusiyanın yeritdiyi iqtisadi və sosial siyasətdən çox asılı idi. Tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir hökmrandır ki, Rusiyanın Qafqazı «iqtisadi fəthi» siyasi fəthindən sonra başlanıb, «iqtisadi fəth» məhz bu dövrə düşür. Rusiyanın bu «iqtisadi fəthi» Azərbaycanda mədən, ipəksarıma, neft

emalı kimi sənaye sahələrinin inkişafına böyük təkan vermiş oldu.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da əvvəlki illərə nisbətən sözsüz ki, məhsul istehsalı artırdı. Bu, ilk növbədə yeni əkin sahələrinin yaradılması, meşə sahələrinin və otluqların əkin üçün istifadə olunması, yeni, yüksək məhsuldar sortların istifadəsi, aqrotexniki tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı idi. Bu dövrdə Rusiya bazarında Azərbaycandan aparılan kənd təsərrüfat məhsullarına- ipək, düyü, yun, quru meyvə və s. böyük ehtiyac vardı ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsullarının həm kəmiyyətə, həm də keyfiyyətə artımının əsas səbəblərindən biri idi. Bu dövrdə Azərbaycanda əvvəllər olmayan istehsal sahələri də yaranır ki, bunlardan biri də məsələn, qarğıdalı istehsalı idi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində kənd təsərrüfatında aparıcı rol əvvəllərdə olduğu kimi taxılçılığa məxsus idi. Öz bol taxılı ilə fərqlənən Qarabağ, Şirvan və Qubada çoxlu taxıl toplanırdı. Kəndlilərin istehsal etdikləri məhsulun xeyli hissəsi ölkənin daxili bazarlarına satışa göndərilirdi. Azərbaycanda yetişdirilən yüksək keyfiyyətli taxıl məhsulları ümumdünya sərgisinə belə göndərilirdi və mükafata layiq görülürdü. Çəltikçilik Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat sahəsi idi. Çəltik Talış, Qarabağ, Quba, Şirvan, Zaqatala və b. yerlərdə becərilirdi. Çəltik daha çox əmtəəlik məhsul idi. 1852-ci ildə Naxçıvanda Hindistandan gətirilmiş çəltik növü becərilirdi.

XIX əsrin 60-cı illərində üzümçülük kənd təsərrüfatında kapitalist münasibət-lərinin inkişaf etdiyi sahələrdən biri idi. Bu dövrdə, Azərbaycanda şərabçılıq geniş inkişaf edirdi, çünki Rusiya bazarında şəraba böyük ehtiyac vardı.

50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda ipək istehsalı xeyli artmışdı. Əgər 1861-ci ildə Bakı quberniyasında 17.352 pud ipək istehsal edilmişdisə, 1865-ci ildə artıq istehsal 19.343 puda çatmışdı. Bu illərdə, Avropada ipəkqurdu xəstəliyi ipək sənayesinin böhranına səbəb olmuşdu, böhrandan çıxış yolunu xarici ölkələr Azərbaycandan sağlam ipək qurdu toxumu almaqda görürdülər. Lakin Azərbaycanda da ipəkqurdu xəstəliyi yayıldığından 1867-ci ildə Bakı quberniyasında ipək istehsalı 1346 puda enmişdi. Amma 1870-ci ildə ölkədə ipək təsərrüfatını bərpa etmək mümkün oldu. Belə ki, 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 4800 puda qədər ipək istehsal edilmişdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda sürətlə inkişaf edən kənd təsərrüfat sahəsi – marena-boyaq maddəsi istehsalının sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq Lənkəran, Quba, Dərbənd qəzalarında marena-qızıl boya yetişdirmək üçün geniş əkin sahələri ayrılmışdı. Əsas marenaçılıq rayonu Quba qəzası idi. Əgər 1851-ci ildə qəzada 2 min pud marena istehsal edilmişdisə, artıq 1869-cü ildə bu rəqəm 200 min puda çatmışdı, yəni 100 dəfə artmışdı. Quba və Lənkəran qəzalarında 1862-ci ildə 70543 pud marena istehsal edilmişdisə, 1866-cı ildə bu istehsal 234556 puda çatmışdı. Amma 1869-cu ildə süni boyaq-alizarinin kəşfi ilə əlaqədar olaraq manera istehsalına böyük zərbə dəyir, tələbat olmadığına görə istehsal tamamilə sıradan çıxır.

70-ci illərdə və 80-ci illərin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda taxılçılıq daha da inkişaf etdi. Nəqliyyatın, o cümlədən də dəmiryolu və dəniz nəqliyyatının inkişafı taxılçılıqda əmtəlik məhsul istehsalının artımına güclü təkan verdi. Mövcud rəsmi məlumatlara görə, 1886-cı ildə Bakı quberniyasından 3 mln. puda yaxın (bundan 2160 min puda buğda idi) taxıl aparılmışdı. Azərbaycan nəinki

özünü öz taxılı ilə təmin edir, həm də ölkədən kənara göndərmək üçün artıq taxıla malik olurdu. 1893-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında toxum fondu və yerli əhalinin ehtiyaclarını ödəmək üçün zəruri olan taxılı çıxmaqla, 8 mln. pudden çox müxtəlif taxıl ehtiyatı qalmış və bu da yerində satılmağa və quberniyanın hüdudlarından kənara göndərilməyə sərf olunmuşdur.

Düyü də xeyli miqdarda ixrac olunurdu. 1888-ci ildə Yevlax və Ləki dəmir yolu stansiyalarından 194 min pud düyü göndərilmişdi.

Əkinçiliklə yanaşı, Şimali Azərbaycanda maldarlıq da öz inkişafını davam etdirirdi. 1887-1891 -ci illərdə Azərbaycanın iki quberniyasında mal-qaranın sayı 2,7 mln. başdan çox, 1897-1898-ci illərdə təxminən 3 mln başa, Zaqatala və Naxçıvan qəzası da nəzərə alınmaqla 3,2-3,4 mln başa bərabər idi. 1871-ci ildə xaricə 979 min manatlıq yun aparılmışdı. Maldarlıq məhsulları, xüsusən də yun Rusiyaya və qismən də xaricə aparılırdı. Şimali Azərbaycandan yun aparılması 90-cı illərdə xüsusən artmışdı. 1891-ci ildə 1,5 mln. manatlıq 250 min pud yun aparılmışdı.

Yüzdilliyin 80-ci illərinin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda pambıqçılığın yüksəlişi dövrü başlayır. Kənd təsərrüfatının əmtəəlik sahəsi kimi pambıqçılığın inkişafı, şübhəsiz ki, rus pambıq-parça sənayesinin yerli xammala olan ehtiyacından irəli gəlmişdi. 1888-ci ildə çar hökuməti xaricdən Rusiyaya idxal olunan pambığın üzərinə gömrük vergisi qoydu. Bununla əlaqədar olaraq xaricdən gətirilən pambıq get-gedə bahalaşırdı, sürətlə inkişaf etməkdə olan toxuculuq sənayesini həmin xammalla təmin etmək artıq qeyri-mümkün idi. Bu vəziyyət rus sənayeçilərini ölkə daxilində xammal axtarmağa məcbur etdi.

1887-ci ildə Lodzdakı Poznanski firmasının müdiri Ramendik Tiflis karvansaralarının birində Ərəş və Göyçay qəzalarından gətirilmiş pambıq taylarını görür. Qiymətli xammalla maraqlanan Ramendik torpaq sahibkarı Hacıyevlə birlikdə Ağdaşa getmiş, Ərəş və Göyçay qəzalarını gəzmiş və belə bir qəti nəticəyə gəlmişdi ki, bu qiymətli bitkinin burada yetişdirilməsi tamamilə mümkündür. O, kəndlilərlə sazişə girməyə başlayır, onlara təmənnəsiz surətdə çiyid paylayır və hətta onların bu işlə məşğul olmağa başlaması üçün beh də verirdi. Artıq 1888-ci ildə qeyd edilən iki qəzanın kəndliləri geniş surətdə pambıqçılıqla məşğul olmağa başlamış və yaxşı məhsul da yetişdirmişdilər.

Poznanski firmasının ardınca 1889-cu ildə Ağdaşa digər iri firmanın “A.N.Korzinkin və K^o”nın Böyük Yaroslavl manufakturasının nümayəndələri gəldilər.

Bağçılıq getdikcə daha da çox əmtəə istehsalı xarakteri alırdı. Bağçılıq məhsulları təkəcə Şimali Azərbaycanın özündə satılmır, həm də getdikcə daha çox miqdarda Cənubi Qafqazın digər rayonlarına və Rusiyaya aparılırdı.

Bağçılığın inkişafına və mütəxəssis bağbanların hazırlığına kömək məqsədilə 1896-cı ildə Mərdəkanda ilk xüsusi bağçılıq məktəbi açıldı. Bu məktəb H.Z.Tağıyev tərəfindən təşkil olunmuşdu. Elə həmin ildə Qubada xəzinənin vəsaiti hesabına ikinci bağçılıq məktəbi açıldı.

Üzümçülük də xeyli inkişaf etmişdi. Şimali Azərbaycanda ölkə hüduqlarından çox-çox uzaqlarda məşhur olan əla üzüm növləri becərilirdi. 1870-1890-cı illərdə Şimali Azərbaycanda üzümçülük sahəsi orta hesabla təxminən 15 min desyatınə çatır, hər il 4,55 mln. pud üzüm yığılırdı. Şamaxı, Göyçay, Bakı, Yelizavetpol və Şuşa qəzaları ölkənin əsas üzümçülük rayonları idi.

Yelizavetpol qəzasında üzümçülüğün inkişafı sahəsində Yelenendorf koloniyası fərqlənirdi.

Yüzilliyin 70-90-cı illərində kənd təsərrüfatında geridə qalmış texnika tətbiq edilirdi. Xış ən başlıca əkin aləti idi. Bundan başqa, yerlərdə istehsal olunmuş kotanlar da vardı. Kotanlar öz konstruksiyasına görə çox ağır idi və xüsusən də bərk torpaqlarda 6-9 cüt öküz və camış qoşulmasını tələb edirdi. 90-cı illərdən başlayaraq, kotanların, özü də tək-cə yerli deyil, həm də kənardan gətirilən kotanların sayı getdikcə daha çox artırdı.

1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında, Cənubi Qafqaz dəmir yolunun keçdiyi qəzalarda cəmi 565 təkmilləşdirilmiş kotan, digər alətlərdən quberniyada bir neçə taxıldöyən və iki buxarla işləyən samankəsən maşın var idi. Elə həmin 1897-ci ildə Bakı quberniyasında 53 təkmilləşdirilmiş biçin maşını var idi. Kənd təsərrüfatı maşınları və alətlərinin yayılmasında Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyəti də müəyyən rol oynayırdı. 1885-ci ildə cəmiyyət tərəfindən Yelizavetpol və Kürdəmirdə kənd təsərrüfatı maşınlarının iki sınağı keçirilmişdi. 1894-cü ildə cəmiyyət yenidən daha 4 belə sınaq təşkil etmişdi. 1900-cü ildə Yelizavetpolda kənd təsərrüfatı alətlərinin istehsalı üzrə emalatxanalar açıldı. Şimali Azərbaycanda kənd təsərrüfatı maşınları və alətlərinin yayılmasında xüsusi firmalar az rol oynamırdı. 90-cı illərdə Bakıda bu firmaların anbarları açılmağa başladı. “Qustov List”, sonra isə “Stepun qardaşları”nın texniki kontorları Bakıda kənd təsərrüfatı alət və maşınları ilə ticarət etməyə başladı.

Yüzilliyin 70-90-cı illərində kənd təsərrüfatı istehsalı sahələrində kapitalist münasibətləri formalaşdırdı. Məlum olduğu kimi, kapitalizmin inkişafı məsələsində muzzdlu əməyin yayılma dərəcəsi daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

70-90-cı illərdə mizdlu əmək kənd təsərrüfatının bütün sahələrində, bəzi sahələrdə çox, bəzilərində isə az dərəcədə tətbiq edilirdi. Taxılçılıqda işləyib ödəmə sistemi ilə qovuşan mizdlu əməyin tətbiqi ilbəl genişlənirdi. Taxılçılıqda kişi əməyinə nisbətən az əmək haqqı ödənilən qadın əməyi də tətbiq olunurdu; əmək haqqı işin xarakterinə görə ödənilirdi. Muzdurlar ya iş heyvanları və ya onlarsız işə girirdilər. Bu o deməkdir ki, muzdurların sıralarına həm tamamilə torpaqsız kəndlilər, həm də öz iş heyvanı, deməli, pay torpağı, lakin çox kiçik, kəndlini təmin edə bilməyən pay torpağı olan kəndlilər də daxil idilər. Belə pay torpağı olan kəndli əlavə qazanc axtarmağa məcbur idi, yeni pay torpaqlı mizdlu fəhlə idi. Bu, mizdlu işçi tutmağın qarışıq xarakterini, işləyib ödəmə və kapitalist sistemlərinin qarışıq xarakterini göstərir. Kənd təsərrüfatı üçün mizdlu fəhlə qüvvəsinin əsas mənbəyi çox kasıb, habelə cüzi pay torpağı olan kəndlilər idi. Digər mənbə Cənubi Azərbaycandan, qismən də Dağıstandan gəlmiş kəsbkarlardan ibarət idi.

Taxılçılıqda mizdlu əməyin tətbiqi 80-ci illərin ortalarında, əmtəə istehsalının daha güclü sürətdə inkişaf etdiyi dövrdə xüsusilə qüvvətləndi.

Mizdlu əməkdən üzümçülükdə, xüsusən məhsul yığımında istifadə olunurdu. Burada həmçinin qadın və yeniyetmə əməyi tətbiq edilirdi. Forer qardaşları, Xublarov qardaşları kimi sahibkarların təsərrüfatları isə büsbütün mizdlu əməyə əsaslanırdı. Bəzən üzümçülük rayonlarında sənaye tipli təsərrüfatlar yaradılırdı. 1885-ci ildə Yelizavetpol şəhərində, demək olar ki, bütünlüklə ticarət burjuaziyasının nümayəndələrinə mənsub olan 1277 üzüm bağı var idi.

Kapitalist münasibətləri tütüncülükdə də aydın nəzərə çarpırdı, daha doğrusu, burada sif kapitalist

təsərrüfatları mövcud idi. Şimali Azərbaycanın ipəkçilik sahəsində bəzi hallarda bir qədər irihəcmli təsərrüfatlara rast gəlinə də, bu istehsal sahəsi əsasən xırda kənd təsərrüfatı xarakteri daşıyırdı. Ona görə də, əksər hallarda ipəkçiliklə ailənin öz üzvləri məşğul olurdular. Lakin muzdlu əməyə əsaslanan təsərrüfatlar da var idi.

Pambıqçılıqda muzdlu əmək də geniş tətbiq olunurdu. Burada xalis kapitalist tipli təsərrüfatlar var idi. Məsələn, Tağıyevin 1896-cı ildə satın aldığı "Yevlax mülkü"ndə muzdlu əmək tətbiq edilməklə pambıqçılıqla məşğul olurdular. 1896-cı ildə onun bu mülkündə 39 daimi işçi var idi. Təsərrüfatla özləri məşğul olan bəzi bəylərin təsərrüfatlarında da həmçinin pambıq muzdlu əmək tətbiq edilməklə becərilirdi.

Muzdlu əməkdən kənd təsərrüfatının digər sahələrində də istifadə olunurdu. Hətta zəfərançılıqda plantasiyaların əkini zamanı muzdlu əmək tətbiq edilirdi. Burada, başlıca olaraq, Cənubi Azərbaycandan olan kəsbkarlar işləyirdilər. 1897-ci il əhali sayımının məlumatlarına görə, Şimali Azərbaycanın 2 quberniyasında 26515 daimi kənd təsərrüfatı fəhləsi qeydə alınmışdır. Bu rəqəm xeyli azaldılmışdır. Əslində o, 40-50 min nəfərə çatırdı. Bütövlükdə götürdükdə isə kənd təsərrüfatı üçün daimi deyil, mövsümi, müvəqqəti fəhlə qüvvəsi səciyyəvi idi, onların sayı ildə 100 min nəfərə çatırdı.

XIX əsrin son onilliklərində kənd təsərrüfatının demək olar ki, bütün sahələrində – bəzilərdə çox, bəzilərdə isə az dərəcədə, muzdlu əmək tətbiq olunurdu. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatı istehsalının bütün sahələri ticarət və sələm kapitalı ilə bağlı idi. Deməli, Şimali Azərbaycanın kənd təsərrüfatında əksər hallarda, ilkin formalarda olsa da, kapitalist istehsal üsulu formalaşmışdı.

**Sual 3. İri kapitalist neft sənayesinin inkişafı.
Xarici kapitalın neft sənayesinə nüfuzu.**

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda – Abşeron yarımadasında neft çıxarılmasında artım özünü göstərir. XIX əsrin I yarısında neft hasilatı 260 min pudluq həcmi keçmirdi, bunun əsas səbəbi neftə həm Azərbaycanda, həm də Rusiyada tələbatın az olması idi. Azərbaycan nefti əsasən İranda satılırdı. Lakin bunun həcmi 1848-ci ildə yalnız 113982 pud olmuşdu. Xam neft – qara neft istehlak olunmaq üçün emal edilməli idi. Neftdən alınan əsas məhsullardan biri – fotogen idi (fotogen – mineral yağ deməkdir). Fotogendən əsasən işıqlandırıcı maddə kimi istifadə edilirdi, lakin fotogen yandıqda hiss verirdi. 1858-ci ildə ABŞ-da neft emalı sənayesində mühüm bir yenilik baş verir, neft emalı texnologiyasındakı dəyişikliklər nəticəsində keyfiyyətə, yeni bir maddə – kerosin alınması mümkündür. 1854-cü ildə ingilis tədqiqatçısı Kesper asfaltdan maye almaq metodunu ixtira edir və bu yağa kerosin adını verir. «Kerso» yunanca mum, eləyən isə «yağ» deməkdir. Kerosin fotogendən fərqli olaraq yananda hiss etmirdi və ondan yaxşı yanırdı.

XIX əsrin 60-cı illərindən kerosin sənaye əhəmiyyətli məhsul statusu alır və sənayenin inkişafı üçün ən mühüm məhsullardan birinə çevrilir. Artıq 1863-cü ildə Rusiya bazarına amerikalı kerosini çıxarılır, ABŞ-da kerosindən istifadə üçün ucuz lampa istehsalına başlanılır və belə lampalar dünyanın 4 tərəfinə, o cümlədən Rusiyaya ixrac olunur. Rusiyada amerikalı kerosinə və kerosin lampasına geniş bazar vardı.

Azərbaycanda neft hasilatı 50-ci illərdə durğunluq içərisində idi, irəliləyiş yox, əksinə, gerilik

vardı. Əgər 1848-ci ildə 259.769 pud neft çıxarılırdısa, 1849-cu ildə hasilat 207.029 puda enir. 1850-ci ildə isə 260 min pud olur.

1864-cü ildə Balaxanı mədənlərində məcburi kəndli əməyi ləğv edilir, bundan sonra neft istehsalı işində muzzdlu fəhlə əməyindən geniş istifadə olunmağa başlanır. Bu neft hasilatı, neft çıxarma sənayesinin kapitalistcəsinə yenidən qurulmasının ilkin əlamətlərindən biri sayılmalıdır.

1857-ci ildə Peterburqlu Kokorev və Qubonin «Zakaspiyskoe torqovoe obhestva» adlı cəmiyyət təşkil edirlər.

Azərbaycanda kapitalistcəsinə inkişaf edən əsas sahələrdən ən əsası neft emalı sənayesi idi. Bu sahənin inkişafına kapital qoyuluşu 1859-cu ildən başlanır. Rus sənayeçilərindən Kokorev və Qubonin 1859-cu ildə Bakı yaxınlığındakı Şuraxanı kəndində böyük neft emalı zavodunu işə sala bilmişdilər. Zavodun inşasına Alma-niyadan dəvət edilmiş Moldanqauer adlı mühəndis rəhbərlik edirdi. Bu dövrdə Ba-kıda xam neftin qiyməti çox yüksək idi. Belə ki, 1 pud neft – 30-40 qəpik idi. Bundan əlavə neftin mədəndən zavoda arabalarda daşınması da 15 qəpik əlavə xərc tələb edirdi. Odur ki, zavod sahibləri xammal kimi baha olan xam neftindən deyil, nisbətən daha ucuz olan xammaldan – qırdan istifadə etməyi qərarlaşdırmışdılar. Qırdan kerosin isə sözsüz ki, çox az, cəmi 15 faiz alınır. Odur ki, zavod gəlir gətirmək əvəzinə zərər verirdi. Rus alimi B.E.Eyxlerin təklifi ilə xammal neftindən istifadə edilməyə başlanır. Yeni texnoloji proses zavodun 1860-cı ildə neftdən kerosin almasına gətirib çıxarır. Lakin neftin bahalıqı zavodun az qala bağ-lanmasına səbəb olacaqdı. Zavod sahibləri zavodu bağlamaqdan əvvəl D.Y.Mendeleyev ilə məsləhətləşdilər. Bakıya gələn

D.Y.Mendeleyev həm neftin emalının texnologiyası, həm də kerosinin zavoddan limana və Rusiyaya daşınması üçün məsləhətlər verir: indi neft limana borular vasitəsilə nəql edilməyə başlanır. 1864-cü ildə zavod ildə 60 min pud məhsul verir.

1857-ci ildə rus alimi, akademik A.Z.Moris neftdən parafin alınması ideyasını irəli sürür. Tiflis əzcaçısı F.Vitte Pirallahı adasında bu məqsədlə xüsusi zavod inşa edir. Zavod 1861-ci ilin avqustunda işə salınır. Bu zavodda 150 fəhlə işləyirdi, onların əksəriyyəti Abşeronun Qala, Zirə və s. kəndlərindən idilər.

1863-cü ildə Cavad Məlikov 3 yoldaşı ilə birlikdə öz layihəsi əsasında kiçik bir neft emalı zavodu inşa edir. O kerosinin qırdan deyil, birbaşa neftdən alınması prinsipini əsas götürmüşdü.

1865-ci ildə Bakı neft quyularının sonuncu iltizamçısı erməni L.Mirzoyev Suraxanıda neft emalı zavodunu inşa edir. Bu böyük bir zavod idi, belə ki, 1870-ci ildə bu zavodun illik məhsul istehsalı 93 min puda çatmışdı.

Beləliklə, 1870-ci ilin əvvəli üçün Bakıda 3 iri neft emalı zavodundan əlavə 44 orta və xırda neft emalı zavodu vardı ki, onlarda ildə 500 min puda yaxın kerosin istehsal olunurdu. Lakin Bakıda neft sənayesinin tarixində əsaslı dönüş 1872-ci ildən – iltizam sistemi ləğv edildikdən sonra başladı.

1873-cü ildə qazılmış quyular içərisində “Xələfi” adı ilə məşhur olan sahədə qazılmış quyuyu diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Bu quyudan görünməmiş güclü vuran fontan, demək olar ki, bir ay davam etmiş və hər gündə ən azı 100 min pud neft alınmışdı. Bu mənzərənin təsiri altında Balaxanı sahəsinin sahibkarı: “Özünü gözlə, Amerika!”, “Yaşasın Balaxanı!”, “Pensilvaniya bizdə indi gör haradır” – deyə sevinc içində qışqırmışdılar.

Quyuların, xüsusilə fontanların sayının artması neftin qiymətinin kəskin şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. 1873-cü ildə neftin qiyməti hələ iltizam dövrü səviyyəsində (bir pudu 45 qəpik) qalırdı. Lakin "Xələfi" sahəsindəki fontandan sonra qiymət 6 qəpiyə endi. Güclü fontanların meydana gəlməsindən asılı olaraq vaxtaşırı təkrar olunan belə hallar iri kapitalın xeyrinə olub xırda sahibkarları var-yoxdan çıxarırdı. Bütövlükdə isə neft sənayeçilərinin sayı daim artırdı. 1873-cü ildə Bakı mədənlərində 12, on ildən sonra 79 firma fəaliyyət göstərirdi. Hasilatın artmasına çalışan firmalar yeni texnika tətbiq edirdilər. Neft sənayesi texniki çevriliş və istehsal proseslərinin yeniləşdirilməsi mərhələsinə daxil oldu. Əvvəllər neft köhnə qayda ilə əllə qazılmış quyulardan tuluqlarla, əksər hallarda jelonka ilə çıxarıldı. Doğrudur, ilk vaxtlar o atların gücü ilə qaldırılırdı. 1873-cü ildə mədənlərdə ilk dəfə 80-ci illərin sonlarında neft sənayesində üstün mövqə tutan buxar mühərrikləri tətbiq edildi. Buxar maşınlarının tətbiqi qazma işlərində də yayılmağa başladı. 70-ci illərin sonuna yaxın ştanqları balta ilə birlikdə hərəkətə gətirən əl burulğanı əvəzinə buxar maşını tətbiq edildi.

1872-ci ildə 1,4 milyon pud neft çıxarıldığı halda, 1894-cü ildə neft hasilatı 340 milyon puda, yəni əslində ABŞ-dakı səviyyəyə çatmışdı. Sonralar (1901-ci ilədək) Bakı neft hasilatına görə dünyada birinci yerə çıxmışdı.

Lakin dünya bazarında birincilik xammalın həcmi ilə deyil, bu bazarda başlıca məhsul sayılan kerosinin həcmi ilə müəyyən edilirdi. Bu cəhətdən üstünlük Amerika sənayesinə məxsus olaraq qalırdı.

1877-ci il sentyabrın 1-dən akisizin toplanması ləğv edildi, bu da bürokratik inzibati nizamlaşma şəraitini yumşaltdı və müsbət əhəmiyyətə malik idi. 80-ci illər ərzində Bakı zavodlarının istehsal etdikləri ağı neftin, benzinin və yağın həcmi 8 mlnj . puddan 68 mln. puda

çatdı. Ölkənin yanacaq balansı kəskin dəyişdi. 80-ci illərdə Xəzər və Volqa gəmiçiliyi, həmçinin dəmiryol nəqliyyatının bir hissəsi yanacaq kimi mazutdan istifadə etməyə başladı. Mazutdan istifadə 1880-ci ildə 7 mln puddan 1900-cü ildə 264 mln puda qədər və yaxud 20 ildə 37 dəfə artdı.

Bakı neftayırma sənayesində müvəffəqiyyətlərin ən böyük göstəricisi burada istehsal edilən kerosinin xaricə daşınması (1883-cü il) oldu. Amerika kerosini Rusiyanın bazarlarından sıxışdırılıb çıxarıldı (1885-ci il). Beləliklə, qısa müddət ərzində Bakıda misli görünməmiş iqtisadi yüksəliş baş verdi. Şəhərdə güclü sənaye potensialı yaradıldı, neft hasilatı, emalı və satışı üzrə yüzlərlə iri və xırda firma açıldı.

Bu sahədə atılmış addımlardan biri 1878-ci ildə neft mədənlərini neftayırma zavodları ilə birləşdirən buxar nasoslu ilk neft kəmərinin çəkilişi oldu. Əvvəllər neft zavodlara arabalarda daşınırdı. 1878-ci ildən "Nobel qardaşları"nın sifarişi ilə İsveçdə hazırlanmış dünyada birinci neft tankeri "Zoroastr" Bakı ilə Həştərxan arasında hərəkətə başladı. Bir ildən sonra yeni, daha böyük "Moisey" tankeri sifariş verildi. 1879-cu ildə "Nobel qardaşları" firması tərəfindən mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk dar dəmir yolu çəkildi.

Neftin neql olunması məsələlərinin həlli Bakının dünya neft sənayesi mərkəzinə çevrilməsi prosesində mühüm amilə çevrildi. Neft sahibkarlarının birinci qurultayında (1884-cü il) göstərilirdi ki, regionda üstün mövqe tutan Bakının neft sənayesi Avropaya yol taparsa, transmilli sənaye ola bilər. Bakının neft sənayesi öz məhsulunu Avropaya çıxarmadan heç vaxt güclü sənaye səviyyəsinə qalxmayacaqdır.

İki dənizi – Xəzəri və Qara dənizi birləşdirən Bakı-Tiflis dəmir yolu açıldıktan sonra (1883) Bakı neft

sənayesinin məhsullarını Mərkəzi Rusiya və dünya bazarlarına kütləvi sürətdə çıxarmaq mümkün oldu.

Gəmiçiliyin inkişafı ilə əlaqədar olaraq ticarət limanları-Petrovsk, Krasnovodsk, Həştərxan və Bakı da inkişaf edirdi. XX əsrin əvvəllərində Bakı ticarət limanı yük dövriyyəsinin həcminə görə Rusiyanın bütün ticarət limanları arasında birinci yeri tuturdu. Daşınan yüklər arasında neft emalı məhsulları daha çox idi. Nəticədə ən iri neft sənaye firmaları-«Nobel qardaşları şirkəti», «Xəzər-Qara dəniz cəmiyyəti» və sahibkar H.Z.Tağıyev özlərinin neft daşıyan gəmi donanmalarını yaratdılar.

Qıtlıq, dəmir yolu tikintisinin və həmçinin 1880-ci illərdə Qərbi Avropada baş vermiş böhranın təsiri altında 1881-1882-ci illərdə Rusiyada ağır böhran, onun ardınca isə uzun müddət davam edən depressiya başlandı.

Bu illərdə neft sənayesində vəziyyətin ağır olduğunu həm də o sübut edirdi ki, neft sənayeçiləri tez-tez neft və mazut ehtiyatlarını dənizə və Abşerondakı göllərə axıdır, yandıraraq məhv edirdilər. Ramana gölündə neft sənayeçilərinin axıtdığı külli miqdarda neft yandırılmışdı. 1886-cı ildə H.Z.Tağıyev özünün güclü fontan vurmuş Bibiheybət mədəninə pulsuz neft təklif edirdi. Neft sənayesindəki böhran 80-cı illərin ikinci yarısında canlanma və yeni yüksəlişlə əvəz olundu. Bu, neftin ölkənin xalq təsərrüfatında tətbiqinin daha da genişlənməsinə və duru yanacağa tələbatın artmasına yardım etdi. 1884-1889-cu illərdə bir sıra dəmir yolları neft yanacağından istifadəyə keçidilər. Xəzər və Volqa donanmasının, ölkənin mərkəzi quberniyalarının bir çox fabrik-zavod müəssisələrinin neft istehlakı artdı.

Belə bir şəraitdə 1890-cı ilə yaxın neftin qiyməti xeyli artdı. Quyuların qazılması xeyli sürətləndi. 1891-ci ildə neft hasilatı 1883-cü illə müqayisədə 4,8 dəfə artdı.

Mədənlərin texniki təchizatında yeni müvəffəqiyyətlər əldə edildi. Qazmada və neft çıxarılmasında yerli mühəndislər tərəfindən yaradılmış daha mükəmməl avadanlıqlar tətbiq edildi. Neft sənayesinin enerji təchizatı artdı.

1890-cı ildə 148 neftayırma zavodunun 13 ən irisi (9 faizdən az) işıqlandırma üçün istehsal olunan bütün yağın 3/4 –nü və yaxud 51 mln pudunu istehsal edirdilər. Onların arasında —"Nobel qardaşları" şirkəti, Xəzər-Qara Dəniz neft Sənayesi Cəmiyyəti (Rotşildlər) firmaları, Xəzər şirkəti, Şibayevin, Nağıyevin, Lianozovun, Adamovun, Budaqovun və Əsədullayevin firmaları var idi.

Özünün meydana gəldiyi dövrdə kapitalist neft sənayesi kapital qoyuluşunun iki əsas mənbəyinə - bir tərəfdən, Azərbaycan və Cənubi Qafqazın iqtisadiyyatının başqa sahələrinə, digər tərəfdən isə Mərkəzi Rusiyanın kapital axınına malik idi. Birinci mənbə H.Z.Tağıyevin, M.Nağıyevin, A.İ.Mantaşovun, Q.M.Lianozovun və digərlərinin simasında Azərbaycan və erməni kapitalı tərəfindən yaradılmış, ikinci mənbə isə Peterburq metal zavodçuları L.E.Nobel və P.A.Bilderlinq, Moskva tikiş fabrikiçisi S.M.Şibayev və başqaları ilə təmsil olunmuşdu.

Sahənin ən böyük müəssisəsi 1879-cu ildə əsas kapitalı 3 mln manat (1884-cü ildən 15 mln manat) olan, səhmdarlıq əsasında təşkil edilmiş —"Nobel qardaşları" neft istehsalı şirkəti idi. Kompaniyanın təsisçiləri Lüdviq Nobel və peterburqlu baron və sənayeçi, İjevsk şəhərindəki silah zavodu üzrə Nobelin ortağı P.A.Bilderlinq idilər.

Çar hökuməti xarici sahibkarlığa xeyirxah münasibət bəsləyirdi. 1886-cı il mayın 1-də xüsusi yığıncağın xaricilərin Bakı rayonunda neft mədənlərinə buraxılması məsələsi üzrə qərar qəbul olundu.

80-cı illərin ortalarında Rotşildlərin Paris bankir evi Rusiyada alınmış və fəaliyyətdə olan müəssisələrin əsasında daha bir iri kompaniyanın – “Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin” əsasını qoydu. İngilis kapitalının Bakının iqtisadiyyatına soxulması 90-cı illərin ikinci yarısına aiddir. 1898-ci ilə yaxın Bakıda yenə də hazır müəssisələrin əsasında təşkil olunmuş altı ingilis neft sənayesi kompaniyası fəaliyyət göstərirdi. Müəssisələrin satın alınması üçün yalnız bir il ərzində ingilis işbazları yerli kapitalistlərə 12 mln manatdan çox pul vermişdilər.

İngilis kapitalının güclü axını çarizmin maliyyə vəziyyəti və xarici siyasi niyyətləri ilə izah olunurdu. Çar hökuməti bu yolla İngiltərənin imperialist dairələrinin bir hissəsində Rusiya əleyhinə olan əhval-ruhiyyəni neytrallaşdırmağa çalışırdı. Güclü hərbi dəniz donanmasına malik olan İngiltərə üçün Bakı rayonunun strateji əhəmiyyəti var idi. Bundan əlavə, İngiltərə ilə müqayisədə çar Rusiyasında fəhlələrin həyat səviyyəsi, onların əmək haqqı xeyli aşağı idi. Buna görə də buraya kapital qoyuluşu Sitidən olan sahibkara külli miqdarda gəlir vəd edirdi.

Yerli müəssisələrin xarici kapitalın nəzarəti altına keçməsi onların səhmdar cəmiyyətinə cəlb edilməsi yolu ilə həyata keçirilirdi. Bu proses sənayesinin, o cümlədən xarici hesab edilən müəssisələrin təşkilat-maliyyə quruluşuna özünəməxsus təsir göstərirdi.

1897-ci ildə Bakının ən iri firmalarından biri – “H.Z.Tağıyev” firması bir qrup ingilise: Q.Qladstona, Ç.Mura və b. satıldı. Bu müəssisələrin bazasına “Oleum” adı altında səhmdar cəmiyyəti təsis edildi. Səhmlərin nəzarət paketi və kompaniyanın fəaliyyətinin idarə mexanizmi, ingilis kapitalistlərinin əlində cəmləşdi. Lakin əvvəlki sahibkar yeni təsis edilmiş kompaniyanın rəhbərliyi sistemində özünü yerlə təmin edə bildi.

90-cı illərin ikinci yarısının sənaye yüksəlişi şəraitində Bakının neft emalı sənayesi öz istehsalını xeyli genişləndirdi. Bu illər ərzində istismar olunan quyuların sayı 3,2 dəfə artdı.

90-cı illərin ikinci yarısında Bakıda neft hasilatı xüsusilə inkişaf edirdi. 1900-cü ildə o, 1870-ci illə müqayisədə 400 dəfədən çox artıb 601,2 milyon puda çatmışdı.

1898-ci ildə Bakı neft hasilatına görə Amerika Birləşmiş Ştatlarını ötdü. 1900-cü ildə illik məhsuldarlığı 10 milyon pud olan və firmaların ümumi sayının 8,8%-ni təşkil edən 13 firma neft hasilatının 67,1 faizini verirdi. 1900-cü ildə "Nobel qardaşları" şirkəti Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyəti ilə birlikdə Bakıdakı 8 ən iri firma (hər birində hasilatın miqdarı 20 mln. puddan çox) sırasında "Mantaşov və K°", Bakı Neft Cəmiyyəti, Xəzər şirkəti, Rus nefti və duru yanacağını çıxarmaq üçün cəmiyyət (Oleum), Mirzoyev qardaşları, Rus neftinin Bakı cəmiyyəti firmaları da var idi.

Ümumi sindikat yaradılması məsələsi ilə əlaqədar neft sənayesi qüvvələrinin "qütbləşməsi" prosesi 90-cı illərin əvvəllərində yeni mərhələyə qədəm qoydu. 1891-ci ildə 4 yerli firmanın —"Bakı standartı" adlandırılan birliyi meydana gəldi. Bu, Mantaşevin, Tağıyevin, Lianozovun və Budaqovun firmaları idi. "Nobel qardaşları" şirkəti yaranmış vəziyyətdən istifadə etməyi qərara aldı. Növbəti ilin noyabr-dekabrında "Yeddi böyük firmanın ittifaqı" adlı yeni birlik yarandı. Birlik həm də —Bakı standartını, Rotşildlərin "Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətini" və "S.M.Şibayev və K°"-ni öz himayəsinə cəlb edə bildi.

Bakı firmalarının birliyi çox böyük qüvvə idi. Bakıda ağ neft istehsalının 3/4-dən bir qədər azı "Yeddi böyük firmanın ittifaqının", o cümlədən 25,5%-i "Nobel qardaşları"nın, 35,7%-i öz növbəsində ağ neft istehsal

edən bütöv bir qrup xırda və orta zavodlarla ittifaqda olan Xəzər-Qara dəniz Cəmiyyətinin və 13%-i “Bakı standartı” firmasının payına düşürdü. Bununla da Rusiyada əsas ağ neft istehsalçıları ilk dəfə olaraq kifayət qədər iri birliyə nail oldular ki, bu da onlara Amerikanın “Standart Oyl” firması ilə dünya ağ neft bazarını bölüşdürməyə və Bakı firmaları üçün “sahələr” müəyyənləşdirməyə imkan verdi. 1893-cü ilin payızında Parisdə dünya bazarlarında ağ neft ticarəti normaları haqqında ilkin saziş əldə edildi. Lakin “Yeddi böyük firmanın ittifaqı” daxilindəki ziddiyyətlər nəticəsində saziş pozuldu. Nobelin və Rotşildlərin hegemonluğundan qorxuya düşən “Bakı standartı”nın dörd firması onlarla ittifaqdan çıxdı.

1893-cü il oktyabrın 23-də Peterburqda firmaların bir hissəsinin nümayəndələri tərəfindən Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Bakı ağ neft istehsalçılarının ittifaqının yaradılması haqqında müqavilə imzalandı. Lakin müqaviləni imza etməyən Tağıyev və Mantaşovun firmalarının nümayəndələri sindikata daxil olmaqdan imtina etdilər. Hökumət sonunculara Bakı ağ neft istehsalçılarının II qrup ittifaqı adlandırılan ittifaq yaratmağa icazə verdi ki, bu da həmin ilin noyabr ayının 27-də baş verdi. I qrup agentlərinin malik olduqları hüquqlara bərabərləşdirmək əsasında, II qrupun ticarət agentləri A.İ.Mantaşov oldu. Hər iki qrupun təşkilatı baxımdan vahid sindikatda qovuşması yalnız 1895-ci ilin mayında baş verdi.

Çar hökuməti tərəfindən yaradılmış geniş imkanlardan istifadə edən xarici firmaların Bakı neft sənayesinə soxulması 90-cı illərin ikinci yarısında sürətlə genişləndi. Təkcə 1895-1898-ci illərdə Bakı rayonunun neft sənayesində 6 ingilis və bir sıra digər xarici kompaniyalar kök saldı.

Xarici kapital axınının sənayenin inkişafı üçün müəyyən müsbət əhəmiyyəti olsa da, rus kapitalistləri kimi, Qərb kapitalistləri də çox vaxt istehsalı yenidən qurmaqdan imtina etməklə neft sənayesini texniki geriliyə məhkum edir, Bakı zəhmətkeşlərini amansız istismar etmək və neftin qiymətini qaldırmaqla külli gəlir əldə edirdilər. Bu isə ingilis və fransız kapitalının Rusiyanın xarici siyasət meylinə təsir göstərməsi üçün obyektiv zəmin yaradırdı. 1900-cü ildə Rusiyanın neft sənayesindəki səhmdar kapitalları arasında xarici kapitalını payı 35,7% təşkil edirdi.

1859-cu ildən etibarən Bakının quberniya şəhəri və çox iri neft mərkəzi kimi inkişafı bu qədim şəhərin arxitekturasına və demoqrafiyasına güclü təsir göstərdi. Bakının ictimai-sahibkar həyatı İçəri şəhərin dar küçələrindən kənara, geniş meydana çıxdı. İçəri şəhərin həndəvəri Bakının əsas ərazisi oldu. XIX əsrin son rübündə Bakıda tikinti inşaat işləri sahəsi 361,8 hektaradək (52,4 faiz) genişləndirildi, tikililərin sayı isə 9.282-dək (46,9 faiz) artdı. Şəhərin bu cür inkişafı onun əhalisinin dinamizminə güclü təsir göstərdi. «Mənzil məsələsi və onun həllinin sosial sınaqları» (SPB,1908) kitabında Avropanın iri şəhərləri əhalisinin 100 il ərzində artımı haqqında məlumat verilmişdir. Məlumatdan görünür ki, əhalinin sayı Berlində 6 dəfə, Brüsseldə 5 dəfə, Londonda 4 dəfə artmışdı. Bakı bu göstəriciyə görə həmin şəhərləri ötmüşdü. XIX əsrin ancaq son rübündə şəhərin əhalisinin sayı 7,4 dəfə artmışdı (15.105 nəfərdən 111.904 nəfərə çatmışdı).

***Sual 4. Digər sənaye sahələrinin təkamülü.
Nəqliyyatın və ticarətin inkişafı.***

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda inkişaf edən sahələrdən biri də metal emalı sənayesi idi. Bu sahənin yaranması və inkişafı ilk növbədə «neft və neft emalı sənayesinin inkişafı ilə sıx bağlıdır, çünki bu sənaye sahələrinin çuqun tökməyə, borulara, qazanlara, rezervuara, qazma alətlərinə, dəzgahlara, avadanlığa və başqa texniki avadanlığa böyük ehtiyacı vardı. Əvvəllər hər bir zavod və ya fabrik dəzgahları, maşınları təmir etmək üçün öz mexaniki emalatxanalarını inşa edirdilər, lakin sonralar bu işləri görmək üçün iri müəssisələr yaradılır. Belə ilk müəssisə Azərbaycanda 1858-ci ildə «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən tikilən «təmir-mexaniki emalatxana» adlı zavod idi. Bir qayda olaraq tarixi ədəbiyyatda mexaniki-emalatxana adlanan müəssisələr əslində zavod idilər.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Bakı sənaye rayonunda gəmi təmiri verfləri, dokları (ellinqlər) mexaniki müəssisələr ilə birlikdə inşa edilir. Bu doklardan birincisi «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti tərəfindən 1858-ci ildə inşa edilmişdi. Bu doku «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti öz gəmilərinin təmiri üçün inşa etdirmişdi. 1866-cı ildə bu dokun nəzdində gəmilərin təmiri üçün mexaniki zavod tikilmişdi.

XIX əsrin 50-ci illərində Azərbaycanın qərbində Gədəbəy-Daşkəsən zonasında mis–mədən sənayesi inkişaf edirdi. 1855-ci ildə Gədəbəydə türk təbəələri olan yunan X.Kıryakov və Q.Mexov əsasən əl əməyinə əsalanan kiçik bir zavodu işə saldılar. Burada ildə 1200 pud mis isthesal olunurdu. 1856-cı illərdə yerli sənayeçilərdən P.Miskaryans və Y.Karabişev Daşkəsəndə ikinci bir misəridən zavod işə saldılar. Bu zavod da kiçik manufaktura tipli bir müəssisə idi, cəmisi 15 fəhləsi olan bu müəssisədə ildə 62-64 pud mis istehsal edilirdi.

1864-cü ildə Simens qardaşları (Verner, Karl, Valter) Gədəbəy zavodunu 77 min manata satın alırlar və onlar 1865-ci ildə köhnə, kiçik zavodun yerində yenisini tikirlər və bu işdə onlar 1 milyon 874 min manat xərc çəkirlər. Simens qardaşlarının Gədəbəy mis zavodu 1870-ci ildə 44,2 min pud mis istehsal etmişdi. Simenslərin zavodu o dövrün ən müasir texnikası əsasında tikilmişdi. Belə ki, 1868-ci ildə zavodda 864 nəfər çalışırdı ki, onlardan 50 nəfəri – mädəndə, 314 nəfəri köməkçi işlərdə, 60 nəfəri isə mühəndis-texnik idilər. Gədəbəy zavodu Rusiyada istehsal olunan misin təxminən 1/7-ni verirdi.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycanda gəmiçilik də inkişaf edirdi. 1853-cü ildə Kür çayında «Knyaz V.Voronstov» adlı ilk paroxod işləməyə başlayır. «Qafqaz və Merkuri» cəmiyyəti 1858-ci ildə təsis edilir, cəmiyyətin əsas kapitalı 3 mln gümüş manat idi. 1865-ci ildə Xəzər dənizində «Lebedev» kampaniyasına məxsus birinci paroxod üzməyə başlayır. 60-cı illərin sonlarında Xəzərdə yelkənli gəmilərin sayı çoxalmağa başlayır, onlar Həştərxana İrandan və əksinə çoxlu yük daşıyırdılar.

XIX əsrin 50-60-cı illərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilk növbədə əsas sənaye mərkəzinə çevrilən Bakı şəhərində əhalinin artmasında özünü göstərirdi: əgər 1856-cı ildə burada 8,4 min nəfər yaşayırdısa, 1868-ci ildə bu rəqəm 12,4 min nəfərə çatmışdı.

Bakıda neftçixarma sənayesi ilə yanaşı, başqa müxtəlif sənaye sahələri də yaranmaqda və inkişafda idi.

Neft-kimya sənayesi neft emalı ilə bilavasitə bağlı idi. Bakıda ilk kimya zavodu 1879-cu ildə S.M.Şibayev tərəfindən təsis edildi . Az sonra, 1883-cü ildə “Nobel qardaşları” şirkətinin, 1885-ci ildə Skvortsovun, 1889-cu ildə isə Tumayev və Adamovun kimya zavodları tikildi.

Əsrin sonunda “Kianda” səhmdar cəmiyyətinə məxsus daha bir kimya zavodu fəaliyyətə başladı, XIX əsrin sonunda Bakıda başlıca olaraq kükürd turşusu istehsal edən kimya zavodları fəaliyyət göstərirdi.

“Qafqaz və Merkuri” gəmiçilik səhmdar cəmiyyətinə məxsus təmir-mexaniki emalatxana əsasında 1866-cı ildə ayrıca zavod inşa edildi.

İkinci belə bir emalatxana 1875-ci ildə işə salındı. Sonra bu emalatxana “Nobel qardaşları” şirkətinin yenidənqurma işləri əsasında böyük mexaniki zavoda çevrildi.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Bakıda metal emalı sənayesi geniş vüsət aldı. 1885-1890-cı illərdə daha 5 belə zavod tikilib başa çatdırıldı. 1887-ci ildə “Bakı doku” şirkətinin gəmi təmiri zavodu təsis olundu. 1899-cu ildə isə Ə.Dadaşovun gəmi təmiri zavodu tikildi.

Neft sənayesi və onunla bağlı olan bir sıra sənaye sahələrinin coşqun inkişafı daha güclü enerji mənbəyinin olmasını tələb edirdi. Elektrik sənayesi texnikanın ən yeni nailiyyətləri üçün, XIX əsrin axırlarında və XX əsrin əvvəllərindəki kapitalizm üçün ən tipik bir sənaye idi. Artıq 90-cı illərdə neft mədənlərində, zavodlarda, limanda və bəzi yaşayış binalarında elektrik işığı yanırdı. “Nobel qardaşları” şirkətinin 1897-ci ildə tikdirdiyi elektrik stansiyasının gücündən müəssisələr də istifadə edirdi. “Simens-Qalske” səhmdar cəmiyyəti və neft sənayeçiləri birlikdə 1899-cu ildə “Elektriçeskaya sila” səhmdar cəmiyyətini təsis etdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakıda olan elektrik stansiyalarının gücündən başlıca olaraq iri neft sənayesi kompaniyaları istifadə edirdilər.

Dağ-mədən sənayesi. Dağ-mədən sənaye sahələri təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın qəzalarında da

yararıb inkişaf etməkdə idi. Bunların içərisində misəritmə sahəsi xüsusi yer tuturdu. Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən dağ-mədən sənayesi, xüsusilə misəritmə istehsalı təkcə Qafqazda yox, Rusiyada da mühüm mövqeyə malik idi. “Simens qardaşları” pay şirkətinin zavodu dövrün texniki tələbinə cavab verən mükəmməl avadanlıqla təchiz edilmişdi. Zavodun ətrafında çilingər, xarrat və s. emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Bundan əlavə, zavodda odadavamlı kərpic istehsalı üçün xüsusi sex vardı. Bu sexdə Zaqafqaziyada ilk dəfə bu növ kərpicin istehsalına başlanıldı. 90-cı illərdən başlayaraq sexin istehsal gücü artırılmış kərpic buraxılışı 200 min ədədə çatdırılmışdı.

“Simens qardaşları” şirkəti 1883-cü ildə Gədəbəy zavodundan 12 km aralı Qalakənd çayı üzərində ikinci bir zavodun inşasını başa çatdırdı. Zavodda filiz yandırmaq və mis əritmək üçün müxtəlif sobalar qoyulmuşdu. Yanacaq kimi neft tullantılarından istifadə olunurdu.

Qalakənd zavodunda istehsalı artırmaq və elektroliz yolu ilə mis almaq üçün çayın üzərində ümumi gücü 100 at gücündən çox olan 2 turbin düzəldildi.

1900-cü ildə Rusiyada istehsal edilən bütün misin 34,6 faizini və Zaqafqaziyada alınan misin isə 68,5 faizini Azərbaycan verirdi.

Gədəbəy zavodunda məişətdə işlədiləcək qab-qacaq istehsal edən xüsusi sex vardı.

Yüngül sənaye. Yüngül sənaye başlıca olaraq, ölkənin şimal-qərb, qərb-cənub-qərb, eləcə də Kürboyu rayonlarında daha çox yayılmışdı. Bu sahədə ipək emalı sənayesi mühüm yer tuturdu. İpək emalı Nuxa-Zaqatala, Qarabağ-Naxçıvan zonalarının ictimai-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Kapitalist istehsalı ipək sənayesində daha erkən inkişafa başlamışdı

70-ci illərin ikinci yarısından ipək sənayesində bərpa və inkişaf dövrü başlandı. Əvvəllərdə olduğu kimi, ipək sənayesinin mərkəzi olan Nuxa şəhəri yenə də istehsalda həlledici rol oynayırdı. 80-ci illərdə Nuxa qəzasında müəssisələrin sayı sürətlə artırdı. Qəzada 500-dən çox iri və kiçik müəssisə işləyirdi. 80-ci illərdə fabrik tipli müəssisələrin sayı xeyli artdı. Ticarət evləri və iri fabriklər əsasən azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi.

İpək emalı Quba, Şəki, Göyçay və digər qəzalarda da mövcud idi. Lakin buradakı ipək istehsalı müəssisələri demək olar ki, xırda əmtəə istehsalı mərhələsindən yuxarı qalxa bilməmişdi.

Azərbaycanda balıq ovu, bir qayda olaraq, iltizama verilirdi. Buna baxmayaraq, 70-ci illərdən başlayaraq, balıq sənayesinə kapital qoyuluşu xeyli artdı.

1880-ci ildə balıq sənayesində iltizam ləğv edildi. Balıq vətəgələri açıq müzaidə yolu ilə icarəyə verilirdi. Bu tədbir balıq ovunun artmasına səbəb oldu.

90-cı illərin əvvəllərində Samurdan cənuba sənaye əhəmiyyətli ilk siyənək balığı vətəgəsi meydana gəldi. Əsrin sonunda bu kimi vətəgələrin sayı 7-8-ə çatmışdı. 1900-cü ildə Bakı-Port-Petrovski dəmir yolunun çəkilməsi Xəzərin Azərbaycan sahillərində dəniz balıq vətəgələrinin sayının görünməmiş dərəcədə artmasına səbəb oldu.

Cənubi Qafqazın **şərab** istehsalında Azərbaycan böyük rol oynayırdı. 70-ci illərdən həm Bakı, həm də Yelizavetpol quberniyasında artıq bir sıra qəzaların iqtisadi həyatında şərab, araq, konyak və s. istehsalı mühüm rola malik idi. Bakı quberniyasının Şamaxı, Göyçay qəzalarında iri üzümçülük təsərrüfatları vardı. 80-ci illərdən digər qəzalarda da üzümçülük sahələri xeyli artmışdı. Şərab istehsalının çoxu məhz Şamaxı, Göyçay qəzalarının payına düşürdü. Yelizavetpol quberniyasında

Yelizavetpol, Şuşa, qismən Qazax qəzaları şərab istehsalında birinci yerdə gedirdi.

1870-ci ildə Yelizavetpol qəzasında şərab istehsalı ilə məşğul olan nisbətən iri kapitalist müəssisələri meydana gəlir. Bunlardan “X.Forer və oğulları”, 80-ci illərdə birinci firma – “Hummel qardaşları” firmaları təşkil edildi. 1892-ci ildə birinci firma “Forer qardaşları” adlandırıldı. Firmaların istehsal etdikləri əla keyfiyyətli şərab Rusiyanın bir sıra şəhərlərinə və xarici ölkələrə ixrac edilirdi.

1873-cü ildə şəraba aksiz vergisi qoyulması istehsalın həcminə təsir göstərmişdi.

Azərbaycanda *tütün* fabrikləri əsasən 80-ci illərdən yaranmağa başlanmışdı. Ən iri tütün fabrikləri Bakıda idi. 1881-ci ildə 88 min manatlıq məhsul verən 4 fabrik olmuşdusa, 1898-ci ildə onların sayı 2-yə enmiş, lakin məhsul istehsalı 15 dəfədən çox artaraq 12 mln manata çatmışdı.

1876-cı ildə Nuxada təsis edilmiş ilk tütün fabriki Məşədi Həsən Dadaşova məxsus olmuşdur. 1885-ci ildə fabriklərin sayı 2, 1898-ci ildə isə 3 olmuşdur. Nuxada qalan 2 fabrik Novruzov və Zülfüqarov tərəfindən tikilmişdi. İstehsalın ümumi məbləği bu müddətdə 3.700 manatdan 96 min manata çatmışdı.

XIX əsrin son rübündə Şamaxıda 3, Yelizavetpolda isə 1 tənbəki fabriki işləyirdi. Şamaxıdakı fabriklər ildə orta hesabla 12 min manatlıqdan çox məhsul istehsal edirdi. Yelizavetpoldakı fabrikin istehsal məbləği 1889-cu ildə 14,8 min manat olmuşdu.

Azərbaycanda geniş yayılmış yeyinti sənayesi sahələrindən biri olan daş və şor duz istehsalı hələ qədimdən mövcud idi.

Bakı quberniyasında əvvəldə olduğu kimi, şor duz alınan ən böyük göllər Masazır, Zığ, Qala, Kürdəxanı

gölləri idi. Cavad qəzasında da belə göllər vardı. Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndi yaxınlığında yalnız bir göl yerləşirdi. Duz gölləri gah xəzinənin, gah da ayrı-ayrı şəxslərin - icarədarların ixtiyarında olurdu. Belə bir vəziyyət 1875-ci ilədək davam etdi. 1875-ci ildə hazırlanan və 1876-cı ildən tətbiq edilməyə başlanan “Əsasnamə”yə görə, iri duz gölləri iltizam yolu ilə icarəyə verildi. İcarə duz istehsalının artmasına nisbətən müsbət təsir göstərdi.

Duz istehsalının inkişafına buxov olan aksiz vergisinin 1881-ci ildə ləğv edilməsi nəticəsində 80-90-cı illərdə duz hasilatında qismən təcridat oldu. Duz istehsalında müşahidə edilən təcridat baxmayaraq, 70-ci illərdən başlayaraq, Azərbaycanda duz hasilatı və emalı kapitalist əsasları üzərində qurulmuşdu.

Yeyinti sənayesi sahələrindən biri də **biyan** kökü emalı idi. Azərbaycanda biyan kökünün emalı XIX əsrin ortalarına aiddir. 60-cı illərin əvvəllərində şamaxılı Qədirov və Hacı Əbdürrəhman qardaşları Əlvənd kəndində xırda bir müəssisə tikdirdilər. Lakin sonra texnologiyanın yaxşı bilinməməsi üzündən biyan kökünün emalı dayandırıldı. 70-ci illərdə Yelizavetpolda ilk biyan kökü emalı zavodu təsis edildi. 1886-cı ildə Ləkidə Qizi qardaşları və Xrussakinin iri bir zavodu inşa edildi.

1899-cu ildə ingilis təcridatı A.Urkqardtın Ucarda, 1890-cı ildə onun həmvətəni İ.Blissin Yelizavetpolda, 1893-cü ildə yenə onun Kürdəmirdə daha bir zavodu tikilib başa çatdırıldı. Alınan məhsul başlıca olaraq xaricə - İngiltərə və Amerikaya göndərilirdi.

Beləliklə, çarizmin milli - müstəmləkə və müstəmləkəçi iqtisadi siyasətindən doğan maneələrə baxmayaraq, ölkənin sənaye həyatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı bir sıra sahələrdə artıq özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu.

Nəqliyyat və rabitə. 1872-ci ilin sonlarına yaxın Cənubi Qafqazda Tiflis və Potini birləşdirən dəmir yolu çəkildi. Böyük gəlir götürəcəyinə ümid bəsləyən Poti-Tiflis dəmir yolu cəmiyyətinin rəhbərliyi ona Tiflislə Bakı arasında dəmir yolu xətti çəkmək və istismar etmək hüququ verilməsi haqqında məsələ qaldırdı. Cəmiyyətin bu təklifi hökumət dairələrində müsbət qarşılandı.

Hələ Tiflis-Bakı yolunun tikintisi haqqında məsələnin həllinə qədər Cənubi Qafqaz dəmir yolunun neft sahəsi adlandırılan, Bakının və Balaxanı-Sabunçu neft mədənlərini birləşdirən dəmir yolunun çəkilməsi haqqında məsələ qaldırılmışdı. İyirmi beş verst uzunluğunda olan bu dəmir yolunda (Bakı sərnəşin və neft limanla Sabunçu, Balaxanı, Suraxanı) 1880-ci ilin yanvarında qatarlar hərəkətə başladı.

Hələ neft sahəsinin tikintisi başa çatmamış Tiflis və Bakı arasında dəmir yolu çəkilməsi məsələsi həll edildi. Burada işlər 1880-ci ildə başladı, 1883-cü ilin mayında isə dəmir yolu artıq fəaliyyət göstərirdi.

Xüsusi dəmir yollarından götürülən gəliri artırmağa cəhd göstərən çar hökuməti 80-ci illərdə onlardan bəzilərini satın aldı. 1889-cu ildə Cənubi Qafqaz dəmir yolu dövlətin sərəncamına keçdi.

Dəmir yolu ilə yüklərdən başqa həm də xeyli sərnəşin daşınırdı ki, bu da əhalinin, xüsusilə fəhlələrin və onların ailə üzvlərinin miqrasiyasına şərait yaradır,

90-cı illərdə ölkədə dəmir yolu tikintisinin yeni yüksəlişi şəraitində Xəzər dənizinin qərb sahili boyunca dəmir yolu tikintisi haqqında təklif həyata keçirilməyə başladı. Burada tikinti işləri Vladıqafqaz dəmir yolu tərəfindən 1897-ci ilin fevralında başlandı, 1900-cü ilin noyabrında isə Bakı ilə Port-Petrovsk arasında hərəkət başlandı. Biləcəriyə stansiya və Vladıqafqaz dəmir yolunun deposu tikildi. Beləliklə, Cənubi Qafqaz dəmir

yolunun çəkilməsi və Cənubi Qafqaz dəmir yollarının Bakı (Biləcəri) vasitəsi ilə Rusiyanın dəmir yolu ilə birləşdirilməsi Şimali Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın ölkənin digər hissələri ilə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə yardım etdi. Qafqazın ən böyük dəmir yolu qovşağı kimi Bakının rolunu artırdı.

Xəzər ticarət donanmasının inkişafı üçün ən mühüm amil neft sənayesinin inkişafı oldu. 70-ci illərin sonlarına qədər neft və neft məhsulları ağac çəlləklərdə daşınırdı ki, bu da böyük xərc tələb edirdi. 1873-cü ildə gəmi sahibləri Artyomovlar yelkənli gəmiləri yenidən quraraq neft məhsullarını çənlərə doldurmaq qaydası ilə daşımağa başladılar. Bu yenilik Nobel qardaşları tərəfindən istifadə edildi. 1878-ci ildə də Xəzərdə onun ilk neftdaşıyan “Zoroastr” gəmisi, onun ardınca isə bir neçə digər neftdaşıyan gəmi peyda oldu. Neft yüklərinin daşınmasında maye daşımaq üçün çənləri olan gəmilərdən “Qafqaz və Merkuri”, “Drujina2 və digər gəmi kompaniyaları da istifadə etməyə başladılar. Artıq XIX əsrin 90-cı illərində Bakı limanı həm buraya gələn gəmilərin sayına və həm də gətirilən yüklərin həcminə görə Rusiya limanları arasında ikinci yeri tuturdu.

Göstərilən dövrdə **rabitə** də xeyli inkişaf etdi. Poçt rabitəsi əsasən çay, dəniz və quru yolları ilə həyata keçirilirdi. Bu rabitə Rusiya və onun vasitəsi ilə xarici ölkələrlə sıx ticarət-iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün mühüm rol oynayırdı.

XIX yüzilliyin 70-ci illərinə qədər Şimali Azərbaycanın poçt müəssisələri şəbəkəsi çox ləng inkişaf edirdi. Burada ucqarların inkişafını şüurlu surətdə ləngidən, rabitənin təşkilini ilk növbədə hərbi və siyasi məqsədlərə tabe edən rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasəti özünü aydın göstərirdi. Rabitə üçün vəsaitin

Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarət və sərəncamında olması heç də təsadüfi deyildi.

Poçt Bakıda daha çox inkişaf edirdi. Buradan mallar həm Rusiyanın daxilinə, həm də xaricə Fransaya, İngiltərəyə, Hollandiyaya, İrana və b. yerlərə göndərilirdi. Poçt stansiyalarının ümumi sayından (60-dan çox) 33-nün Bakı, 27-nin Yelizavetpol quberniyalarında, Lənkəranda, Salyanda yerləşməsi də məhz bu şəraitlə izah olunurdu və həmin yerlərin sənaye və təsərrüfat inkişafı ilə bağlı idi.

XIX yüzilliyin ikinci yarısında baş verən iqtisadi inkişaf Şimali Azərbaycanda rabitənin ikinci növünün teleqrafın da meydana gəlməsinə və yayılmasına yardım göstərdi. 1864-cü il yanvarın 21-də Naxçıvanı İran sərhədindəki Culfa ilə birləşdirən və Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa teleqraf xəttinin bir hissəsi olan ilk teleqraf xətti istifadəyə verildi. 1868-ci ilin yanvarında Tiflis-Bakı teleqraf xəttinin istifadəyə verilməsi ilə Qafqazın iki ən mühüm məntəqəsinin - ən böyük inzibati mərkəz olan Tiflislə "payına dünyanın qara qızıl mərkəzlərindən biri olmaq qisməti düşən" Bakının birləşdirilməsi başa çatdı.

1868-ci ildə Şimali Azərbaycanın ticarət və ipəkçilik mərkəzi Şəkiddə teleqraf stansiyası açıldı, xüsusi teleqraf xətti Gəncəni Gədəbəy misəritmə zavodları ilə birləşdirdi, ticarətlə məşğul olanların ehtiyacını ödəmək üçün Şuşada teleqraf stansiyası işə salındı. Sonralar ordu hissələrinin yerləşdiyi ərazilərdə - Vəngdə, Qusarda (1880-1882-ci illər), Şimali Azərbaycanın iri balıq sənayesi mərkəzləri olan Salyanda, Pirallahı vətəgəsində (1883-cü il), Yevlaxda, Lənkəranda, Ağdaşda teleqraf stansiyaları açıldı ki, bu da böyük ticarətlə məşğul olan, başlıca olaraq ipək, pambıq və yun alveri edən yerli tacirlərin tələbatı ilə bağlı idi.

Zakaspi vilayətləri ilə teleqraf əlaqələri üçün başqa yol olmadığından bu əlaqələr İran vasitəsilə onun teleqraf stansiyalarında həyata keçirilirdi və yalnız 1879-cu ildə Xəzər dənizinin dibi ilə teleqraf xəttinin çəkilişi Bakı və Krasnovodsk arasında birbaşa əlaqə yaratmağa imkan verdi. 1886-cı ilin sentyabrında Qara şəhərdə teleqraf stansiyası, Yelenendorfda poçt-teleqraf şöbəsi istifadəyə verildi. Qazax poçt şöbəsinin nəzdində isə 1887-ci ilin mayında teleqraf əlaqəsi açıldı. Yerlərdə ticarətin inkişafı Ağstafada (1892), Gorusda (1893), Yevlaxda (1894), Ağdamda (1895), Tərtərdə (1895), Dəvəçidə (1896), Cəbrayıl və Ağdaşda, Kürdəmirə (1900) və s. yerlərdə teleqraf stansiyalarının açılmasına səbəb oldu.

Şimali Azərbaycanda rabitənin üçüncü növünün - telefonun inkişafı daha sürətlə gedirdi. Belə ki, yeni rabitə növü 1876-cı il fevralın 14-də Vaşinqtonda rəsmi şəkildə təsdiq edildi, 1880-ci ilin sonunda isə artıq "Qafqaz və Merkuri" gəmiçilik cəmiyyəti Bakıda ilk telefon xətti çəkdi.

Telefon xətləri sisteminə mərkəzləşmiş xarakter vermək üçün isə poçt və teleqraf baş idarəsi 1886-cı il sentyabrın 29-da "Qustav List"lə 20 il müddətinə Bakıda, Qara şəhərdə və Bakının Sabunçu meydanında xüsusi telefon əlaqəsini nizamlamaq haqqında müqavilə bağladı. XIX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda Rusiyada artıq 11 telefon stansiyası var idi ki, bunlardan da ikisi - Bakı və Sankt-Peterburq stansiyalarının hər biri iki mərkəzləşmiş stansiyaya malik idi. Bakı telefon şəbəkəsinin əsas stansiyası şəhərin özündə, köməkçi stansiya isə şəhərin 12 verstliyində - Balaxanıda yerləşirdi.

Telefon rabitəsinin əsas inkişafı Bakı və onun ətrafında baş versə də, o, Şimali Azərbaycanın qəzalarında da, əsasən dəmiryolu xətti boyunca da müəyyən qədər inkişaf edirdi. Belə ki, 1887-ci ildə Gəncədə vağzalla şəhər arasında telefon rabitəsi

yaradıldı. 1890-cı ildə Qarasu suvarma stansiyasından dəmir yolu stansiyasına qədər telefon xətti quraşdırıldı. 1891-ci ildə Hacıqabulda da eynilə belə telefon xətti çəkildi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı, 1994
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. IV cild.
4. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
5. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005.
6. Nəbiyev T. Azərbaycanda aqrar münasibətlər. Bakı, 1970
7. Sumbatzadə Ə. XIX əsr Azərbaycan sənayesi. Bakı, 1964
8. Vəliyev T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı, 1989
9. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, 1990.
10. Сеидзаде.Д.Б. Из истории азербайджанской буржуазии в 30-е годы XIX - начале XX в. Баку, 1980.

MÖVZU № 12. « XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA DEMOKRATİK VƏ MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI »

PLAN

- 1. Milli azadlıq hərəkatını doğuran səbəblər. Milli azadlıq hərəkatının dövrləri.**
- 2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının və milli burjuaziyasının fəaliyyəti.**
- 3. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət.**
- 4. 1905 - 1911-ci illər inqilabının sosial - iqtisadi və siyasi zəmini.**

Sual 1. Milli azadlıq hərəkatını doğuran səbəblər. Milli azadlıq hərəkatının dövrləri.

Milli azadlıq hərəkatı Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrindən biridir. Başlanğıcını 1875-ci ildən götürən bu hərəkat dörd dövrə bölünür. Birinci dövr 1875-ci ildən 1904-cü ilə qədərki dövrü əhatə edir. Şerti olaraq «Əkinçi dövrü» adlanan bu illərdə hərəkatın ideya cücərtiləri yaranmış, onun ideoloji prinsipləri, nəzəri əsasları hazırlanmış, milli oyanış baş vermişdir. 1905-1917-ci ilin fevralı hərəkatın ikinci dövrüdür. Bu illərdə hərəkat açıq siyasi mübarizə səhnəsinə çıxaraq öz siyasi tələblərini Rusiya imperiyasının yüksək dövlət idarələri qarşısında qoydu. Onlar tək-cə tələb irəli sürməklə məqsədə çatmağın mümkün olmadığını görüb siyasi partiyalar (İttifaqi-müslimin, Difai, Müsavat) və təşkilatlar yaratdılar. Milli azadlıq hərəkatının üçüncü dövrü 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına qədər davam etmişdir. Bu

dövrde milli hərəkət Rusiyanı demokratik federativ respublikaya çevirmək, onun tərkibində Azərbaycan türklərinin milli-muxtar cümhuriyyətini yaratmaq səviyyəsinə qalxıb keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə – islamçılıq, «ümmətçilik» buxovunu qırıb türkçülük mövqeyinə yüksəldi. 1918-ci ilin martından sonra hərəkət müstəqil milli dövlətin yaradılması uğrunda mübarizəyə qalxmış və onu uğurla başa çatdırmışdır. Dördüncü dövr 1920-ci ilin aprelindən 1991-ci ilin 18 oktyabrına qədərki dövrü əhatə edir. Bu mərhələdə sovet işğal sistemində qarşı müxtəlif yollarla, açıq və ya gizli, güclü və ya zəif formada olsa da, mübarizə aparılmış, bunun üçün gizli təşkilatlar yaradılmış, respublikada yaşayan vətənpərvərlər, ölkəni tərk etmiş siyasi liderlər mühacir təşkilatlarını, mətbuatını yaratmış, nəhayət SSRİ-də süqutu ilə bağlı yaranan daxili və xarici vəziyyətdən istifadə edərək 1991-ci il oktyabrın 18-də Dövlət müstəqilliyi bərpa edilmişdir.

Çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanı işğal etməyə başlayarkən ölkəmiz zəngin siyasi keçmişlə yanaşı, qüdrətli bir ədəbiyyata, maddi və mənəvi mədəniyyətə malik idi. Bu səbəbdən Azərbaycan işğalçı Rusiyadan mədəni səviyyəyə heç də geridə qalmırdı, əksinə üstün idi. Belə ki, Rusiyada qədim dövrlərdən 1861-ci ilə qədər rəsmi bir köləlik rejimi mövcud idi. Belə rejimdə hər cür haqq və hüquqdan məhrum kəndli bazarda bir əşya kimi satılırdı. XIX əsrin rus qəzetlərində və jurnallarında tez-tez belə elanlar oxumaq mümkün idi: «Köhnə bir araba və iki qız satılır. Gənc və sağlam olan qızlar toxumaq da bacarırlar. Təcrübə üçün baxmaq mümkündür».

Məlumdur ki, çar Rusiyası Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə müstəmləkəçi siyasət həyata keçirirdi. İmperatorluq əsarət atlına saldıqı

xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Ümumdövlət idarəçiliyi sistemində əsir xalqların torpaq, ərazi bütövlüyünü göstərə biləcək «Azərbaycan», «Gürcüstan» kimi anlayışlar yox idi. Bunların əvəzində ancaq «Bakı quberniyası», «Yelizavetpol quberniyası», «Tiflis quberniyası» adlı vilayətlər yaradılmışdı. Bununla yanaşı, azərbaycanlılara qarşı daha sərt ayrı-seçkilik həyata

keçirilirdi. Çar Rusiyası gürcü torpaq sahiblərinin mülki və siyasi hüquqlarını tanıyaraq onları rus zadəganlarına bərabər tuturdu. Ancaq Azərbaycan xan və bəylərinin mülkiyyət hüququ yalnız 6 dekabr 1846-cı il qanunu ilə tanındı və onlar «ali müsəlman zümrəsi» adlandı. Siyasi cəhətdən hüquqsuzluq isə yenə davam edirdi. Rus və gürcü zadəganlarının siyasi hüquq və imtiyazları ali müsəlman zümrəsinə aid edilmədi. Belə siyasətin nəticəsində gürcü zədəganlarından Nakaşidze, Amilaxvari kimi adamlar Azərbaycanda qubernator vəzifəsini tuturdular. Azərbaycan xan və bəylərindən isə bir kimsə qubernatorluğa yüksələ bilməmiş, yalnız bir neçəsi qəza rəisi, barışıq hakimi kimi orta çeşidli dövlət vəzifəsi daşımışdı.

Ölkənin xammala olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə çar hökuməti Zaqafqaziyada 1870-ci il may ayının 14-də aqrar islahatı keçirdi. Rusiyadan fərqli olaraq Şimali Azərbaycanda dövlət kəndliyə pay torpağını satın alıb öz mülkiyyətinə keçirmək üçün maddi yardım – borc pul vermirdi, pay torpağını satın almağa məcbur edilmirdi. Torpağın satınalma qiyməti də Rusiyaya nisbətən yüksək müəyyənləşdirilmişdi.

Siyasi bərabərsizlik özünü məhkəmə islahatında da göstərdi. 1864-cü il məhkəmə islahatı zamanı Qafqazda «andlı iclasçıların» iştirakı nəzərdə tutulmurdu. Guya cinayət etmək Qafqaz xalqlarının təbiətindən irəli gəlmiş üçün andlı iclasçılar onları bağışlaya bilərdi. Mühakimə işinə yalnız rusca baxılırdı. Barışıq hakimlərinin dindirilmə zamanı arabir yerli dillərdən istifadə edilməsinə icazə verilməsi kəskinliklə pislənərək yasaq edilmişdi.

Bələdiyyə sahəsində də vəziyyət yaxşı deyildi. Belə ki, 1870-cı il qanunu üzrə «xaçpərəst olmayan» əhali Qafqaz şəhər idarələrinə yalnız «qlasniların» yarıya

qədərini seçə bilərdi. Xristian millətlərdən (rus, erməni, gürcü və s.) 499 kişinin səsvermə hüququ 2900 «xaçpərəst olmayan» kişinin səsvermə hüququna bərabər idi. Bu, Bakıda, Yelizavetpolda və başqa şəhər bələdiyyə idarələrində Azərbaycan xan, bəy, tacir və ziyalıların milli hüququnun kobud şəkildə pozulmasına səbəb olmuşdu.

Müstəmləkə siyasəti əsgəri xidmət məsələsində də aparılırdı. Çar Rusiyası azərbaycanlı gənclərə silahı etibar etmədiyi üçün onları orduya aparmırdı. Məhz bu səbəbdən 1917-ci ildə gürcü, erməni, Volqaboyu tatarları rus nizami ordusunda hazırlıq keçmiş gənclərdən asanlıqla ordu hissələri yarada bilmişdilər, Qafqaz müsəlmanları üçün bu çox böyük çətinlik yaratmışdı.

Çar hökumətinin Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti imperiyanın digər milli ucqarlarına nisbətən daha sərt idi. Özünün ruslaşdırma siyasətini gücləndirən çarizm Azərbaycan kəndlilərinin torpaqlarını əllərindən zorla alaraq İran, Türkiyə və Rusiyadan köçürülənlərə verirdi. Köçürmə mahiyyət etibarilə Azərbaycanda ruslara, xristianlara əksəriyyəti təmin etmək məqsədi daşıyırdı.

Müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirildiyi istiqamətlərdən biri mənəvi sahələri əhatə edirdi. Bu istiqamətdəki zülm daha ağır idi. Hökumət ana dilli məktəblərin, qəzetlərin açılmasına icazə vermirdi. Çox böyük çətinliklə açılanlar isə təqib edilirdi. Yeni məktəblərdə ana dili məcburi fənn deyildi. Ona çox az saat verilirdi. Ana dili müəllimləri hüquqi baxımdan başqa müəllimlərlə bərabər tutulmurdu. Ruhanilər və ruhani idarələri polis nəzarəti altında idilər. Ruhani olmaq üçün rus dilini bilmək tələb olunurdu. Məscidlərin tikilməsi də nəzarət altına alınmışdı. Bakının Nikolayev küçəsində ikiqatlı uca minarəsi olan gözəl Cümə məscidinin tikilməsi

yasaq edilmişdi. Səbəb isə o idi ki, yerli pravoslav keşişləri Rusiya sinoduna bildirmişdi ki, imperatorun adını daşıyan küçədə belə bir məscidin ucaldılması yaxındakı Aleksandr Nevski kilsəsini kölgədə buraxacaq və «onlarda milli hisslərin» oyanmasına kömək edəcəkdir. Bu pravoslav kilsəsi Azərbaycanın tarixi abidələrindən olan Şirvanşahlar sarayını söküb yerində kilsə tikdirmək istəyirdi. Çar məmurları Şirvanşahlar sarayını, Şəkiddəki Xan sarayını və digər tarixi abidələrimizi anbarlara çevirmişdi.

Rusiyanın ali təhsil ocaqlarında oxuyan gənclərin bilik və düşüncələri çar hökuməti tərəfindən hər vasitə ilə məhdudlaşdırılırdı. Məsələn, imperatorun ayrıca göstərişi ilə universitetlərdə Şərq filologiyası üzrə oxuyan Cənubi Qafqazlı gənclərə «köməkçi fənlər» (Avropa dilləri, Ümumi ədəbiyyat tarixi, Rusiya tarixi və s.) əslində qadağan edilmişdi. 1850-ci ildə Qafqaz Təhsil Komitəsi azərbaycanlı Mahmud İsmayılovun nə üçün ingilis və fransız dillərini öyrənməsi barədə Kazan Universiteti rektorluğuna sorğu göndərmişdi.

Rusiya məhkumu olan müsəlmanların yaşadığı ərazidə təhsilin təşkili ilə bağlı qatı qaragüruhçu «pedaqoji fikir» nümayəndəsi N.İ.İlminski Sinodun oberprokuroru K.P.Pobedonostsevə yazırdı: «təhsili elə qurmaq lazımdır ki, rusca bilik alan tatar tam bir heçlik olsun, rus dilində yazanda çoxlu səhvlər buraxsın, təkçə qubernatordan yox, ən sınavi dəftərxana məmurundan da qorxsun».

İqtisadi sahədə müstəmləkəçilik siyasəti dözülməz həddə çatmışdı. Azərbaycanın sərvəti yabançıların əlində idi. Azərbaycanlı burjuaziyaya qarşı ayrı-seçkilik siyasəti tətbiq olunduğu üçün qeyri-bərabər vəziyyətə salınmışdı və o bundan artıq cana doymuşdu.

Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev kimi böyük sənayeçilərlə çar hökuməti milli mənsubiyyətə görə müqavilə bağlamırdı. Maraqlıdır ki, onlar nefti hökumətə daha ucuz satmaq istəməsinə baxmayaraq hökumət «Qafqaz və Merkuri», «Nobel qardaşları» kimi şirkətlərlə işbirliyi yaratmağı üstün tuturdu. Belə siyasətin yeridilməsi nəticəsində hətta H.Z.Tağıyev böyük gəmiçilik şirkətini öz rəqiblərinə satmağa məcbur olmuşdu.

Beləliklə, Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı çar Rusiyasının burada on illərlə apardığı sosial, mənəvi, iqtisadi siyasətin nəticəsindən doğmuşdur. Şübhəsiz milli azadlıq hərəkatının başlanmasına XIX yüzilin son rübündə Azərbaycan türklərinin millət halına gəlməsi də təsir göstərmişdi. «Türk milləti», «Azərbaycanlı türk» anlayışı da bu çağdan işlənməyə başlandı. Çar Rusiyası öz rəsmi sənədlərində Azərbaycan türklərini «müsəlman», «tatar» və s. adlarla qeyd edirdi. Hökumət millətin öz adını səsləndirməsinə, dərk etməsinə hər vasitə ilə mane olurdu.

Dövrünün ziyalı şəxslərindən olan, XVIII əsr Avropasının mütərəqqi ideyaları ilə yaxından tanış olan M.F.Axundov bütün türk və islam dünyasında ilk dəfə dramaturgiya məktəbi yaratmaqla milli mədəniyyətin təməllərindən ən mühümünü olan dil və ədəbiyyata xidmət etmişdir. O, eyni zamanda yeni ideyaları dilə gətirməklə köhnə ictimai münasibətləri və həyat tərzini tənqid edərək milli yüksəlişə mane olan təşkilatları baltalayır, yerlə yeksan edirdi.

M.F.Axundov milli mədəniyyətin daha sürətlə yüksəlməsi və millətin daha tez irəliləməsi üçün ərəb hərflərini tənqid edərək yeni əlifba tərtib etmiş və bunu qəbul etdirmək üçün İstanbul və Tehrana qədər getmişdi.

M.F.Axundovun ardıcılı olan Həsən bəy Zərdabi ali təhsilini bitirdikdən sonra Bakıya qayıdaraq min bir

əziyyətlə 1875-ci ilin iyulun 22-də bütün Rusiyada ilk türkçə qəzeti – «Əkinçi»ni yaratdı. Avropa mənasında o ilk azərbaycanlı müəllim, Mirzə Fətəlinin əsərlərini səhnəyə qoyan ilk teatr yaradıcısı, ilk mühərrir, ilk xeyriyyə cəmiyyətinin banisi və ilk ictimai xadim idi. Darvinin «Stagel for layt» düsturuna yüksək qiymət verən və onu – «yaşamaq üçün qovğa»nı «Zindəganlıq cəngi» - deyə tərcümə edən Həsən bəy bütün məqalələrində bunu təkrar edərək millətimizin bu həyat mübarizəsində məğlub olmaması üçün müasir mədəniyyətə yiyələnməsini, Avropa tərzində üsuli-cədid metodu ilə məktəblər açılmasını təklif edirdi. Elmin məktəblərdə, hətta gimnaziyalarda ana dilində tədris olunmasını istəyən Həsən bəy millətə müasir məktəblər təsisini, müasir metodlarla müasir elmlər haqqında ana dilində kitablar və əsərlər nəşrini təklif edirdi.

Həsən bəy «Əkinçi»də elm, bilik, maarif, mədəniyyət təbliğ edir və bunlara sahib olmağın zəruriliyini dönə-dönə qeyd edirdi.

Onun elmə, təhsilə bu qədər əhəmiyyət verməsi millətin gələcək tərəqqisinin yalnız bu yolla mümkün olması qənaəti ilə bağlı idi. Həsən bəyin fikrincə diriliyin və dirçəlişin əsasında milli tərəqqi dayanırdı. Ümumiyyətlə, H.B.Zərdabının irəli sürdüyü məsələnin kökündə millətin millət olaraq varlığını, birliyini yaratmaq məsələsi dayanırdı. Onun fikrincə, bunun üçün iki başlıca şərt vardır: dil birliyi və din birliyi.

Həsən bəy dil və din bərabərliyi yaradılmasında, elmin öyrənilməsində ana dilli demokratik mətbuatın, doğma dildə təhsil verən məktəblərin zəruriliyini xüsusi qeyd edirdi. Maarifçi və demokratik ideyaları təbliğ edən H.B.Zərdabi «Əkinçi» qəzetində fanatizm və mövhumat əleyhinə etiraz səsinə ucaldır, elm və təhsilə qarşı çıxan şəriət xadimlərini kəskin tənqid edirdi.

H.B.Zərdabinin gərgin əməyi sayəsində «Əkinçi» qəzeti çar Rusiyasında ictimai siyasi fəaliyyətin qadağan olunduğu dövrdə xalqımızın ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, fəlsəfi-estetik rüporunu milli hərəkatın daşıyıcısına çevrilmişdir. Milli oyanışda «Əkinçi»nin fəaliyyəti və yeni Rusiya-Türkiyə müharibəsi nəticəsində çar senzorları bu qəzeti 1877-ci ildə bağladılar. «Ancaq artıq Əkinçi öz işini görmüş, onun səpini bolluca cücərti vermişdir».

H.B.Zərdabidən sonra Məhəmmədağlı Əlizadə, Məhbus Dərbəndi və başqaları yazılarında artıq «ittifaqi millət»–milli birlik fikrini ortaya atmışdılar. Əslində «Əkinçi»nin məqsədi də məhz bu idi. H.B.Zərdabinin məqsədini çarizm və onun əlaltıları olan ermənilər yaxşı anladıkları üçün ona qarşı mübarizəyə başladılar. Bu cəhətdən Tiflisdə Qriqor Arsurinin redaktorluğu ilə ermənicə «Mşak» qəzeti xüsusilə fərqlənirdi. O, Həsən bəyi tənqid edərək yazırdı: «...Bizim zəmanədə elm oxumuş bir adamın xalqı «İttihadi-islam» yoluna çağırması görünməmiş bir işdir...»

«Əkinçi» qəzeti bağlandıqan sonra Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda mübarizələrini dayandırmadılar. 1879-cu ilin yanvarında Səid Əfəndi Ünsizadənin redaktorluğu ilə Tiflis şəhərində «Ziya» adlı həftəlik qəzet nəşr olunmağa başlandı. Bu qəzet «Əkinçi» ənənələrini davam etdirərək milli-mədəni problemlərimizlə bağlı materiallar dərc edirdi. Qəzetdə həmçinin ölkə daxilində və dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrə də yer ayrılırdı.

1882-ci ildə əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Şamaxıda 1884-cü ilə qədər «Ziyayi-Qafqaziyyə» qəzeti nəşr olundu. Bu qəzetin səhifələrində N.Vəzirov, S.Ə.Şirvani və başqaları milli-mədəni problemlərimizlə bağlı yazılar dərc etdirirdi.

1883-cü ildə Tiflisdə Cəlal Ünsizadənin redaktorluğu ilə ana dilində «Kəşkül» adlı ilk jurnalın nəşrinə başlandı. 1884-cü ilin martından qəzetə çevrilən «Kəşkül» müəyyən fasilələrlə 1891-ci ilədək nəşr edildi. «Əkinçi»nin ideya istiqamətini davam etdirən bu qəzetin səhifələrində H.B.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, F.Köçərli, M.Şahtaxtılı, S.M.Qənizadə və başqa ziyalılar tez-tez yazılarla çıxış edirdilər. Bu qəzetdə dövrün aktual ictimai-iqtisadi problemlərinə toxunulur, maarifçilik ideyaları yayılır, milli birlik ideyası təbliğ olunurdu. Burada dərc olunan məqalələrdə fanatizm, cəhalət və gerilik tənqid olunur, ana dili və əlifba məsələsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

1891-ci ildə «Kəşkül» qəzetinin nəşrinin dayandırılması ilə Azərbaycan ziyalıları milli mətbuatdan məhrum edilmiş oldu. Onlar öz əsərlərini Bakıda rus dilində nəşr olunan «Kaspi», «Bakinskie izvestiya», «Baku» və başqa qəzetlərdə çap etdirməli oldular.

1891-ci ildən 1903-cü ilədək Azərbaycanda ana dilində mətbuat olmamışdır. Lakin Azərbaycan ziyalıları ana dilli mətbuat uğrunda bu illər ərzində daim mübarizə aparmış və bu məqsədlə dəfələrlə hökumətə müraciət etmişdilər. Lakin çar hakim dairələri bu məqsədlə verilən ərizələri müxtəlif bəhanələrlə rədd etmişdir.

Bu çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan ziyalıları milli mətbuat uğrunda mübarizəni davam etdirir, çar hökumətinin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxırdılar. M.Şahtaxtılı gərgin və uzun mübarizədən sonra 1903-cü ildə «Şərqi-Rus» adlı ana dilli qəzetin nəşrinə nail oldu. Bu qəzet başlıca olaraq «Kaspi» və «Tərcüman»ın ənənələrini davam etdirir, milli və dini ideyaların yayılmasına çalışırdı. Qəzetdə dərc olunan «İslamiyyət və tatarlar», «İttihadi-islam, yaxud panislamizm» və

başqa bu kimi məqalələr onun ideya istiqaməti haqqında müəyyən təsəvvür oyadır.

Qeyd edək ki, H.B.Zərdabinin fikirlərinə İsmayıl bəy Qaspiralının əsərlərində də rast gəlirik. İ.Qaspiralı 1883-cü ildən 1917-ci ilin oktyabrına qədər nəşr etdirdiyi «Tərcüman» qəzetində və digər əsərlərində bütün türkləri bir küll halında götürür, onları ortaq və təmiz bir dil ətrafında birləşdirmək istəyirdi. İ.Qaspiralının əsas şüarlarından biri də «İşdə, əməldə və fikirdə birlik idi». Sonralar görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən «türkləşmək, islamaşmaq və avropalaşmaq» şəklinə salınaraq bir prinsip halına gətirilən, «Müsavat» partiyasının başlıca şüarını, Azərbaycan milli bayrağının əsasını təşkil etməyə başlayan bu ideya özündən əvvəlki mədəni millətçiliyin bir ifadəsi idi. Hələ 1904-cü ildə Misirdə çıxan «Türk» qəzetində türk birliyi, hətta panturanizm ideyasını ortaya atan Əli bəy 1905-ci ildə Bakıda nəşrə başlayan «Həyat» qəzetində çap etdirdiyi «Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?», «Bizə hansı elmlər lazımdır?», «Yazımız, dilimiz, birinci ilimiz» adlı yazılarında türk millətinin irq və dil etibarilə bir millət olduğunu, bir vəhdət təşkil etdiyini, bu millətin müasir elmləri alaraq müasirləşmək məcburiyyətində olduğunu isbat edərək «türkləşmək, islamaşmaq və avropalaşmaq» kimi düstur irəli sürmüşdür.

Beləliklə, M.B.Məmmədzaadənin sözləri ilə desək, «türk milli hərəkatı gerek geniş mənası ilə, gərəksə də Azərbaycan ölçüsündə XX əsrin əvvəllərinə doğru şəkillənməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəlləri türklüyün milliyyət dövründən millət dövrünə keçdiyi bir dövrdür».

Sual 2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının və milli burjuaziyasının fəaliyyəti.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumalarında. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəli dünya tarixində dərin dəyişikliklər dövrüdür. Sosial-iqtisadi həyatdakı dəyişikliklər, sənaye çevrilişinin başa çatması və dünya iqtisadiyyatının inkişafında sənaye mərhələsinə keçid burjuaziya cəmiyyətinin formalaşması, siyasi partiyaların yaranması, proletariyatın – fəhlələrin adından çıxış edən ictimai qüvvə və qruplar tərəfindən siyasi partiya təşkilatların yaranması – bu dövrün başlıca xüsusiyyətlərini təşkil edir.

XX əsrin ilk illəri Rusiya tarixində xüsusi yer tutur. İslahatla bağlı inkişafın yaratdığı bütün siyasi, sosial və iqtisadi ziddiyyətlər ən yüksək səviyyəyə çatdı. 1900-1903-cü illər böhranı Rusiya iqtisadiyyatının dünya kapitalist təsərrüfatı ilə qırılmaz əlaqələrinin mövcudluğunu göstərdi. Böhran müvəqqəti olaraq Rusiya sənayesinə xarici kapital axınını dayandırdı.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycanda, həm də bütün ölkədə neftlə bağlı süni canlanmadan sonra iqtisadi böhran başladı. Onun nəticəsi kimi kütləvi işsizlik baş verdi və fəhlələrin həyat tərzini pisləşdi. Bu da ölkəni fəhlə hərəkatının mərkəzlərindən birinə çevirdi. Tətil mübarizəsi elə ölçülər aldı ki, 1902-ci ilin yanvarında hökumət Bakı şəhərində gücləndirilmiş nəzarət sistemi tətbiq etdi, yəni əslində hərbi vəziyyət elan etdi.

1900-cü ildən 1903-cü ilə qədər 112 min fəhlənin çalışdığı 3 mindən çox müəssisə bağlandı. Bu şəraitdə fəhlələrin siyasi fəallığı yüksəldi. Məhz bu dövrdə fəhlə hərəkatının iqtisadi tətillərdən siyasi tətillərə çevrilməsi baş verdi.

Rusiyanın Yaponiya ilə müharibədəki məğlubiyyətdən sonra cəmiyyətdəki böhran daha da dərinləşdi. Yenidən başlanan 1905-ci il inqilabı tətillər hərəkatının genişlənməsi dövründə Rusiya müsəlmanlarının siyasi təşkilatı – «İttifaqı-müsəlman» adlandırılan Ümumrusiya Müsəlman İttifaqı yarandı. Azərbaycan burjuaziyası Rusiyanın müsəlman burjuaziyası ilə birləşməyə can atırdı. Bu birləşmənin təşəbbüskarları Kırım və Kazan tatarlarının burjuaziyalıların nüməyəndələri R.İbrahimov, Y.Akçuriya, İ.Qasprinski idi. Hazırlıq işlərində A.M.Topçubaşov fəal iştirak edirdi. İttifaqın yaradılması haqqında məsələ hələ 1905-ci ilin əvvəllərində meydana gəlmişdi. Onun ilk qurultayı 15 avqust 1905-ci ildə Nijni-Novqorodda, yarmarka vaxtı keçirildi. Qurultayda Rusiyanın müsəlman əhalisinin müxtəlif zümərələri (əsasən burjuaziya və ziyalılar) təmsil olunmuşdu. Çıxışlarda, əsasən, «Rusiyanın bütün müsəlmanlarını birləşməyə», müsəlman burjuaziyasının hüquqlarının rus burjuaziyasının hüquqları ilə eyniləşdirilməyə, müsəlmanlara münasibətdə sıxışdırmaları və hüquq bərabərsizliyini aradan qaldırmağa səsleyən, «müsəlmanların doğma dillərində məktəblərin açılmasını, kitab və qəzetlərin buraxılmasını tələb edən» çağırışlar səslənirdi. II qurultay 1906-cı il yanvar ayının 13-23-də Peterburqda qeyri-leqal şəraitdə keçirildi. Bu qurultayda din xadimləri, burjuaziya və ziyalıların nüməyəndələri iştirak edirdi. Bu qurultaya qədər ittifaqın üzvləri kadetlərin qurultayında iştirak edərək, onların proqramını qəbul etməyə hazır olduqlarını bildirmişdilər.

II qurultay Dövlət Dumasına seçkilərin taktikasını müzakirə etdi. Bu qurultayda, həmçinin ittifaqın vahid siyasi partiyanın yaranmasını təklif edən Nizamnaməsi də qəbul olundu. Qurultay, demək olar ki, tamamilə

kadetlərin proqramına uyğun gələn müvəqqəti proqram da qəbul etdi. Onun işində Azərbaycandan A.M.Topçubaşov, Q.Qarabəyov, A.X.Axudov fəal iştirak edirdilər.

III qurultay 1906-cı ilin 16-21 avqustunda keçirildi. Bu qurultaya A.M.Topçubaşov sədr seçildi. Qurultayda İttifaqın proqramı qəbul edildi: Rusiyanın bütün müsəlmanlarının birləşməsi, konstitusiyalı monarxiya ideyası, şəxsi mülkiyyətin müqəddəs olması, kəndlilərə torpaq verilməsi, mülkədarlara isə bunun əvəzinin ödənilməsi, milli-mədəni muxtariyyət ideyası, dini təsisatların genişləndirilərək, müsəlman ruhanilərinin hüquqlarının pravoslav ruhanilərlə bərabərləşdirilməsi. III qurultayda millətlərarası toqquşmalarla bağlı qətnamə qəbul edildi. Bu qətnamədə hər iki xalqın dini və dünyəvi rəhbərlərinə müraciət edilir və «Zaqafqaziya müsəlmanları və ermənilərin qarşılıqlı barışdırılması işini öz əllərinə almaq» təklif olunurdu. Lakin bu ittifaqın Bakı bölməsi yaradılmadı. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsi ümumrusiya müsəlman birliyinə onun bütün mövcudluğu dövründə laqeyd münasibət göstərirdi. Qurultayda yeni tipli məktəblərin yaradılması, məcburi ibtidai təhsilə keçilməsi yolları, mədrəsələrin yenidən təşkili, milli adət-ənənələrə diqqətin gücləndirilməsi və s. məsələlər müzakirə edildi.

1905-ci ilin yazı və yayında, ölkədə inqilabi mübarizənin gücləndiyi bir dövrdə milli burjuaziya və ziyalılar burjua-liberal hərəkatının sülhpərvər, leqal üsullarından – kollektiv müraciətlərin verilməsi, çar üsulidarəsi nümayəndələri ilə görüşlərdən istifadə edirdilər. Martın 15-də H.Z.Tağıyevin sarayında burjuaziya və ziyalıların nümayəndələrinin müşavirəsi keçirildi. Burada Qafqazda islahatların keçirilməsinin vacibliyi məsələsi müzakirə edildi. Müsəlmanlara qoyulan qadağaların

göstəridiyi kollektiv müraciət tərtib edildi. Bu müraciət çar hökumətinə Azərbaycan tərəfindən verilən ilk proqram sənəd idi. Müraciətdə Qafqazda zemstvolaların (tərkibində çox hissəsi zadəganlardan ibarət olan seçkili yerli idarə) tətbiqinin, andlı iclasçılar məhkəməsinin yaradılmasının, müsəlmanların hüquqlarının rus zadəgan və tacirləri ilə eyniləşdirilməsinin, az torpaqlı və torpaqsız kəndlilərə torpaq verilməsinin vacibliyi və s. məsələlər mühüm yer tuturdu. Müraciətdə çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı qəti etiraz ifadə olunurdu. Çarizmin yeganə güzəşti müsəlmanlara özlərinə müfti, qazı və məhəllə ruhanilərini seçmək və öz dinini azad şəkildə öyrənilərək ibadət etmək hüququnun verilməsi idi. İnqilab davam edirdi. Burjuaziya çarı inandırır ki, monarxiyanın xilasının yeganə yolu «xalq təmsilçiliyidir».

Azərbaycan deputatları Rusiya Dövlət Dumasında. Dövlət Dumasının meydana çıxmasında «1905-ci il 17 oktyabr» manifesti əsas rol oynadı. Bu dəfə çarizmin ən böyük güzəşti Dumanın məsləhətverici orqandan qanunverici orqana çevrilməsi oldu. Lakin Dövlət Dumasının yaradılması dövlət hakimiyyətinin mahiyyətini dəyişə bilmədi. 25 milyon insan səsvərmə hüququ əldə etdi. Səsvərmə hüququndan qadınlar, yaş 25-dən az olanlar, hərbi qulluqçular, muzzur-kəndlilər, fəhlələrin bir qismi məhrum idi. Seçkilər birbaşa və bərabər hüquqlu deyildi. Rusiya Dövlət Dumasının özünün Qərbi Avropadakı analoqlarından əsas fərqi onun hüquqlarının son dərəcə məhdud olması idi; bu isə, əvvəla çarizmin öz hakimiyyətini heç kəslə bölmək istəməməsi ilə; ikincisi isə xalq arasından seçilmiş deputatların bu hakimiyyətdən istifadə etməyə qabil olmaması ilə izah edilirdi. Rusiya əhalisinin böyük bir hissəsi patriarxal ənənələrlə yaşayan kəndlilər idi; onlar çar hakimiyyətini Tanrı tərəfindən göndərilmiş hesab

edirdilər və onlardan seçilən nümayəndələr müstəqil qərar qəbul etməyə qadir olan adamlar kimi yox, xahiş edənlər kimi çıxış edirdilər və üçüncüsü, yenicə yaranmış partiyalar zəif idi, onların siyasi mübarizə təcrübəsi yox idi. Bu səbəbdən fəaliyyətinin başlanğıcında Dövlət Duması qarşısına qoyulmuş vəzifələri həyata keçirə bilmirdi. Lakin zaman keçdikcə vəziyyət dəyişirdi. 11 dekabr 1905-ci ildə II Nikolay seçkilər haqqında fərman verdi. İlk dəfə fəhlələr seçki hüququ əldə etdilər. Azərbaycan Dumada təmsil olunmaq hüququ qazandı. Qafqazda seçkilərin keçirilməsi demək olar ki, tamamilə canişindən asılı idi. Rusiyada kadetlər qələbə çaldılar, çünki əhalinin geniş təbəqələrinin maraqlarını əks etdirirdilər. Kadetlərin Bakı bölməsi də böyük təbliğat kompaniyasına başladı.

Bakı quberniyasında seçkilər 31 may, Yelizavetpolda 16 may 1906-cı ildə keçirildi. Halbuki I Duma artıq aprelin 27-də öz işinə başlamışdı. I Dövlət Dumasına M.T.Əliyev, A.Muradxanov, A.M.Topçubaşov, İ.Ziyadxanov, A.Haqverdiyev seçildilər.

I Dövlət Dumasına 524 üzv seçilməli idi. Seçilmiş 440 deputat Dumanın açılışı günü – 27 aprel 1906-cı ildə Peterburqa yığıldı. Azərbaycandan olan deputatlar 36 nəfərdən ibarət müsəlman parlament fraksiyasına daxil oldular. A.M.Topçubaşov fraksiyanın sədri seçildi. Fraksiya kadetlərlə birgə fəaliyyət göstərmək haqda qərar qəbul etdi. I Dövlət Dumasının qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də aqrar islahatların həyata keçirilməsi idi. Ancaq Rusiya üçün çox vacib olan məhz bu məsələdə siyasi partiyaların mövqeləri bir-birindən köklü şəkildə fərqlənirdi. Müsəlman fraksiyası aqrar məsələnin əsas müddəalarını da müzakirə edirdi. Bu məsələ proqram layihəsində göstərilirdi ki, «vəqf torpaqları müsadirə edilmir, mülkədar torpaqlarının müsadirəsi isə

ancaq ehtiyac olduğu halda ədalətli qiymətdə təzminat ödənilməklə mümkün ola bilərdi».

Dövlət Dumasının iclaslarından birində çıxış edən İ.Ziyadxanov aqrar məsələyə toxundu. O, kəndin əsas problemini çarizmin köçürmə siyasətində görürdü. O, çıxışında «Mərkəzi Rusiya kimi bizim də torpağa ehtiyacımız var. Biz də torpağın azlığından, yoxluğundan əziyyət çəkirik». Onun çıxışlarında petisiyalarda olan bütün tələblər öz əksini tapmışdı. A.Haqverdiyev İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarındakı vəziyyət, millətlərarası münafişə, diyarın iqtisadi müflisləşməsi barədə sorğu verdi. Duma bu müraciəti təcili qəbul etmədi və canişinə göndərdi. Canişin bu quberniyalarda qarışıqlıqların qarşısının alınması sahəsində hansı tədbirlərin görülməsi barədə məlumat verməli idi.

I Duma öz fəaliyyətini uğursuzluqla başa vurdu. İyulun 9- da Tavriya sarayının qapıları bağlandı. I Duma aqrar məsələni həll etmədi. Kadetlərin təşəbbüsü ilə hökumətə qəti etiraz bildirildi. Onlar Dumanın iclaslarını Vıborqda keçirməyi qərara aldılar. 9-10 iyulda Vıborqda Dumanın iclası keçirildi ki, burada Azərbaycandan olan deputatlar da iştirak edirdilər. İclasda «Xalq nümayəndərindən» xalqa müraciət qəbul olundu. Bu müraciəti kadetlər, həmçinin A.M.Topçubaşov və İ.Ziyadxanov imzaladılar. Vıborq müraciəti bütün Rusiya əhalisini Dumanın buraxılmasına səsledi. Lakin onların hökumətə itaətsizlik haqqında çağırışları havadan asılı qaldı. Müraciəti imzalayan şəxslərə qarşı cinayət işi qaldırıldı. Məhkəmə 1907-ci ilin dekabrında keçirildi. Onun qərarına əsasən deputatlar 3 ay müddətinə həbsə məhkum olundular, həmçinin gələcəkdə də Dumaya seçilmək hüququndan məhrum edildilər.

I Dumanı qovandan sonra hökumət II Dövlət Dumasına seçkilər elan etdi. I Dumanın acı

təcrübəsindən nəticə çıxaran II Duma qanunçuluq çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, münafişələrdən çəkinməyi qərara aldı (20 fevral- 2 iyun 1907-ci il).

Duma iki məsələni müzakirə etməli idi – aqrar məsələ və inqilabçılara qarşı fəvqəladə tədbirlərin görülməsi. Kadet F.A.Qolovin sədr seçildi. II Dumada Azərbaycanı F.Xoyski, X.Xasməmmədov, Z.Zeynalov, M.Şahtaxtinski, M.Mahmudov, İ.Tağıyev təmsil edirdilər. Sonuncu Peterburqa getmədi.

Azərbaycandan olan deputatlar müsəlman fraksiyasının tərkibinə daxil oldular. F.Xoyski və X.Xasməmmədov büronun tərkibinə seçildilər. Müsəlman fraksiyasının işində A.M.Topçubaşov da fəal iştirak edirdi. Dumanın müsəlman fraksiyası öz proqramını ayrıca kitabça şəklində çap etdirdi. Rusiyada idarəetmə forması konstitusiyalı parlament monarxiyası olmalı idi. Proqramda müraciətlərdə öz əksini tapmış müddəalarla əsasən üst-üstə düşən tələblər şərh edilirdi.

Hökumət Dumadan inqilabi terrorun pislənməsini tələb etdi, lakin deputatların əksəriyyəti bundan imtina etdi. Bundan savayı, mayın 17-də Duma polisın hərəkətlərinə qarşı çıxdı, bunun ardınca terrorçu aksiyalar yenidən başladı. Mətbuat Dumaya qarşı çıxaraq, onu «üsyən yayan» adlandırdı. Bu şəraitdə hökumət Dumanın buraxılmasını elan etmək qərarına gəldi və deputatların bir qismini çar ailəsinə qarşı sui-qəsdə günahlandırdı.

II Nikolay 1907-ci il iyunun 3-də Dumanın buraxılmasını elan edərək, 1907-ci il noyabrın 1-də III Dumanın çağırılması müddətini təyin etdi. Həmçinin seçki haqqında qanuna dəyişikliklər haqqında elan verdi. 3 iyun 1907-ci il Manifesti 1915-ci ilin avqustuna qədər mövcud olmuş «üç iyun sisteminin» yaradılması üçün əsas rolunu oynadı. II Dövlət Duması 103 gün ömür sürdü. Qarşısına

qoyduğu heç bir məsələni həll etmədi. Yeni seçki qanununa müvafiq olaraq deputatların sayı 524-dən 442-yə endirildi. (1.11.1907-9.06.1912).

III Dumanın əsas vəzifələri ölkənin hərbi qüdrətinin artırılması və qanun-qaydanın bərpası idi. Bəzi şəhərlər, o cümlədən Bakı şəhəri Dumaya seçki nümayəndəliyindən məhrum edildi. Qafqaz 28 əvəzinə 10 deputat göndərə bilərdi. Bakı, İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarından X.Xasməmmədov nümayəndə seçildi.

III Dövlət Dumasında müsəlman fraksiyası 8 nəfərdən ibarət idi. Fraksiyaya X.Xasməmmədov rəhbərlik edirdi. Fraksiyanın əsas məqsədi zemstvo (yerli idarəçilik) müəssisələrinin təsis edilməsi, ibtidai təhsilin ana dilində aparılması kimi islahatlara və s. nail olmaq idi. X.Xasməmmədovun çıxışını təhlil etdikdən sonra göstərmək olar ki, o aşağıdakı məsələlərə toxunurdu: siyasi azadlıq verilməsi, köçkünlük məsələsinin həlli, ana dilində təlim və məhkəmə icraatı, zemstvonun (yerli idarəçilik) tətbiqi. 1911-ci ildə X.Xasməmmədov hərbi mükəlləfiyyət barədə məsələ qaldırdı. Müsəlman fraksiyası hərbi mükəlləfiyyətin müsəlmanlara da şamil edilməsi və əsgəri borcun yerinə yetirilməməsi əvəzində ödənilən xüsusi pul vergisinin əleyhinə çıxış etdi.

1912-ci il iyunun 9-da çarın fərmanına əsasən III Dumanın iclasları dayandırıldı.

IV Dövlət Duması 1912-ci il noyabrın 15-də M.B.Rodzyankonun sədrliyi ilə açıldı. Azərbaycan əhalisindən Məmməd Yusif Cəfərov nümayəndə seçilmişdi. Yenidən 7 nəfərdən ibarət müsəlman fraksiyası yaradıldı. Fraksiya həm maddi, həm də mənəvi baxımdan ağır vəziyyətdə idi. Bu haqda M.Y.Cəfərov danışdı.

Əksəriyyət deputatların, xüsusilə sağların fraksiyaya münasibəti olduqca təkəbbürlü idi, onları heç

kəs dinləmirdi, müsəlmanlara hüquqların verilməsi ilə bağlı məsələ qaldırılanda çıxış edənə maneçilik törədilirdi. Bu cür münasibətlə demək olar ki, bütün müsəlman deputatları rastlaşırdı.

Fraksiyanın IV Dövlət Dumasında fəaliyyəti qəzet səhifələrində işıqlandırılırdı. Bu vaxt Peterburqda olan C.Hacıbəyov yazırdı ki, müsəlman fraksiyası cəmiyyət tərəfindən diqqətsiz və müdafiəsiz buraxılıb. M.Y.Cəfərov Peterburqda oxuyan azərbaycanlı tələbələrle görüşür, həmçinin Azərbaycanı gəzir, əhalinin sosial problemləri ilə daha yaxından tanış olurdu.

M.Y.Cəfərov öz çıxışlarında çarizmin əyalətlərdə yerli əhalini sıxışdırmaqla rus elementini gücləndirmək məqsədilə köçürmə siyasətinə mənfi münasibət bildirirdi. Müsəlmanlara aid mövcud hüquqi məhdudiyyətlərin ləğvi uğrunda çalışır, 3 iyun seçki aktının dəyişdirilməsini tələb edir, müsəlmanların Dumada məhdud şəkildə təmsil olunmasının əleyhinə olan çıxışlar edirdi. IV Dövlət Dumasında dövlətə müxalifət qüvvətləndi.

Beləliklə, Azərbaycanın yuxarı sosial zümərəsinin nümayəndələrinin Rusiyanın Dövlət Dumasındakı fəaliyyəti, onların iclaslardakı çıxışları, komissiyaların işində iştirakı, həmçinin Azərbaycan burjuaziyası ideoloqlarının qəzet səhifələrindəki çıxışları onu göstərir ki, onlar öz tələbləri ilə çarizmin müstəmləkə siyasətinin əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar bütün ümidlərini Rusiyada mövcud olan dövlət quruluşu çərçivəsində islahatlar aparılmasına bağlamışdılar.

Azərbaycan xalqının milli hərəkatının ikinci mərhələsinin başlanması. 1905-1906-cı illərdə erməni-Azərbaycan münaqişəsi. XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında baş verən iqtisadi böhran, siyasi və sosial proseslər onun müstəmləkələrinə də təsir göstərirdi. Onlar Azərbaycandan da yan keçməmişdi və

burada Azərbaycanda milli hərəkatın ikinci mərhələsinin başlanmasına təkan verən gərgin hadisələr baş verirdi.

1905-ci ildən başlayaraq Azərbaycanda 1905-1907-ci illər Rusiya inqilabının təkan verdiyi milli hərəkatın təşəkkül tapması və yüksəlməsi mərhələsi başlayır.

Azərbaycan xalqının birləşməsi və milli şüurunun inkişafında ermənilər və azərbaycanlılar arasındakı münaqişə böyük rola malik idi. Azərbaycanda çoxmillətli burjuazianın mövcudluğu və iqtisadi, siyasi sahələrdə nüfuz qazanılması uğrunda mübarizə ona gətirib çıxarırdı ki, milli əsarətə qarşı mübarizə çox zaman öz yerini müxtəlif millətlərə mənsub burjuaziya nümayəndələri arasında, xüsusilə milli Azərbaycan və yabançı erməni burjuaziyası arasında mübarizəyə çevirdi. O dövrdə erməni burjuaziyası güclü siyasi fəaliyyətə başlamışdı. Hələ 1887-ci ildə Cenevrədə erməni millətçi partiyası «Hnçak» (Zəng) yaranmışdı. Sonra, 1890-cı ildə Tiflisdə sosial-demokrat roluna iddia edən və dənizdən-dənizə «Böyük Ermənistan» yaratmağı qarşısına məqsəd qoyan «Daşnaksütun» (İttifaq) meydana çıxmışdı. Bu millətçi erməni partiyalarının: «Qnçak»ın 1892-ci ildən, «Daşnaksütun»un isə 1903-cü ildən Bakıda da şöbələri var idi.

Rusiya imperiyasının əyalətlərində milli-azadlıq və inqilabi hərəkatı başlanan kimi, çarizm onların qarşısını almaq məqsədilə milli münaqişələri qızıqdırır, bir xalqı o birinin üstünə salmaqla qədim, sınaqdan çıxmış prinsip olan *Divede et impera!* (Parçala və hökm sür) siyasətindən istifadə edirdi. 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə də belə olmuşdu. Milli ayrı-seçkilik və Azərbaycan xalqına qarşı düşmənçilik duyğularının qızıqdırılmasında Bakıda və Azərbaycanın digər rayonlarında təşkilatları olan erməni milli partiyaları, xüsusilə «Daşnaksütun»

mühüm rol oynayırdı. 1904-cü ildə, «Daşnaksütun»un Vyanada keçirilən III qurultayında partiyanın Əsgəri Nizamnaməsi qəbul edildi ki, bu nizamnamə əslində həmin partiyayı orta əsrlərin hərbi ordeni kimi bir təşkilata çevirdi.

1905-ci ilin başlanğıcında vəziyyət son dərəcə gərginləşmişdi. İstənilən anda milli və siyasi partlayış baş verə bilərdi. Fevralın 6-da Bakının mərkəzində erməni mauzerçiləri tərəfindən Sabunçu sakini Ağarza Babayevin öldürülməsi belə partlayış detonatoru rolunu oynadı. Bundan az əvvəl 1905-ci il yanvarın 12-də azərbaycanlı məhbusu (Balağa Məmmədza oğlu) istintaqa aparən erməni konvoyu onu yolda öldürdü. Bu hadisələr vəziyyəti son həddə qədər gərginləşdirdi, şəhərdə atışma başladı. Polis və ordu fəaliyyətsiz idilər. Qətlər, qarətlər üç gün davam etdi. Senator Kuzminskinin məlumatına əsasən nəticədə 262 nəfər həlak oldu. Münaqişə Cənubi Qafqazın digər ərazilərinə də keçdi: İrəvan (20-21 fevral), Naxçıvan (may), Şuşa (iyun), Gəncə (15-18 noyabr), Tiflis (21 noyabr), Qazax (sentyabr), sonra yenə Bakı (avqust). Bu hadisələr haqqında məlumatlar Amerika alimi Tadeuş Svyatovskinin kitabında verilir. Natamam məlumatlara əsasən bu hadisələr nəticəsində 158 azərbaycanlı və 128 erməni kəndi qarət edilib yandırılmışdı. Mənbələrdə ölənlərin sayı 3 mindən 10 minədək göstərilir. T.Svyatovski qeyd edir ki, «öldürülmüş azərbaycanlıların sayı ermənilərin sayından çox idi». Münaqişə qurbanı olan azərbaycanlıların dəqiq sayını hesablamaq çətin idi, çünki müsəlmanlar öldürülənlərlə bağlı hər şeyi gizlədir, ölümlərini o saat dəfn edirdilər. Bir çox müəlliflər belə hesab edir ki, «müsəlmanlar ermənilərdən çox zülm çəkmişdilər».

Yerli hakimiyyət və hökumət qanlı toqquşmalar zamanı nəinki köməksizlik, həmçinin həm ermənilərə, həm də azərbaycanlılara qarşı fitnəkar mərhəmətlilik nümayiş etdirirdi. Məsələn, Bakıda, general-qubernator knyaz Nakaşidze azərbaycanlılara qarşı mərhəmətlilik göstərirdi, elə buna görə də «Daşnaksütun»un Bakı komitəsi tərəfindən ona ölüm hökmü kəsilmişdi. 1905-ci ilin mayında hökm yerinə yetirildi: Nakaşidze qubernatorun ekipajına bomba atmış erməni terrorçularının əli ilə öldürüldü. Şuşada isə general-qubernator Qoloşapov erməniləri müdafiə etdiyinə görə azərbaycanlılar tərəfindən ölümə məhkum edilmişdi.

Erməni-Azərbaycan münaqişəsi göstərdi ki, ermənilər yaxşı hazırlanmış, əvvəlcədən silahlanmışdılar, Rusiyadan, Qərbi Avropadan və İrandan kömək alırdılar. Erməni-daşnak təcavüzkarlarının silahlanmasında erməni milyonlari Mantaşev, Saturov, Adamov və başqaları böyük rol oynadı. Azərbaycanlı əhali köməkdən və müdafiədən məhrum idi, silahı yox idi və gözlənilmədən hücumlara məruz qalmışdı, bu səbəbdən də yaxşı təşkil olunmuş daşnak ordusuna ciddi müqavimət göstərə bilmirdi. Azərbaycanlılar təşkilatlanmamışdılar və ermənilərin hücumlarına ayrı-ayrılıqda cavab verirdilər.

Beləliklə, erməni-Azərbaycan münaqişəsi nəticəsində müsəlmanların həmrəyliyi zərurəti yarandı. Bu isə azərbaycanlıların birləşməsi və onların fəaliyyətini əlaqələndirən, daşnaklara qarşı durmağa qabil olan partiyaların yaranmasına səbəb oldu.

Azərbaycanda siyasi partiyaların və ictimai hərəkətlərin yaranması. Rus-erməni birliyi simasında qorxulu bir təhlükəyə qarşı dura bilmək üçün Azərbaycanda «Difai» adı ilə tanınan gizli siyasi təşkilat yaradıldı. «Difai» Azərbaycan dilində «Dəf etmək»-«Qarşısını almaq» mənasını verir. «Difai»nin 1905-ci

ildəki fəaliyyətini göstərən arxiv materiallarının olmadığını nəzərə alsaq, partiyanın 1906-cı ildə yaradılması qənaətinə gələ bilərik. Məhz həmin dövrdə Şuşada və bütün Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda daşnak silahlı dəstələri – xumbların hücumu nəticəsində azərbaycanlı əhalinin çox hissəsi ziyan çəkmişdi. Bəzi Azərbaycan kəndlərində: Karxana, Soldaş və Mehrilidə əhali tamamilə qılıncdan keçirilmişdi, Malıbəyli və Xankəndi kəndlərində isə qan tökülməsinin qarşısını almalı olan rus kazaklarının gözləri qarşısında bütün azərbaycanlı qadın və uşaqlar doğranmışdı. 1906-cı ilin avqustunda Əhməd bəy Ağayev Şuşaya gəldi və şəhərin tanınmış, hörmətli adamlarının iştirakı ilə bir yığıncaq keçirdi.

Əhməd bəy Ağayevin təşəbbüsü ilə «Difai» partiyası yaradıldı. Partiyanın mərkəzi komitəsi Bakıda yerləşirdi. Onun tərkibinə Əhməd bəy Ağayevin özü, Qarabəy Qarabəyov, Məmməd Həsən Hacinski, İsabəy Aşurbəyov, Behbud Cavanşir və Niftalı bəy Behbudov daxil idilər. Mərkəzi Komitənin üzvlərindən bir qismi (Ə.Ağayev, Q.Qarabəyov, Aşurbəyov, M.Hacinski) eyni zamanda sosial-demokrat təşkilat olan «Hümmət»ə daxil idilər. «Difai»nin demək olar ki, Azərbaycanın bütün qəzalarında: Şuşada, Gəncədə, Zəngəzurda, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Qaryagin və Cavanşirdə komitələri mövcud idi. Demək olar ki, hər bir komitənin özünün silahlı drujinaları var idi. Ən böyük döyüş drujinası Şuşada idi. Onun tərkibinə 400 nəfər daxil idi. Digər drujinalarda nisbətən az (50 nəfərdən 100 nəfərədək) adam var idi.

1907-ci ilin martında Gəncədə Cənubi və Şimali Qafqaz və Krım müsəlmanlarının qurultayı oldu. Orada difaiçilər də fəal iştirak etdilər. Yaradılmış Zaqafqaziya Müsəlman İttifaqının sədri vəzifəsinə keçmiş Dövlət Dumasının üzvü İsmayıl bəy Ziyadxanov seçildi.

Qurultayda həm də Maku xanları və Krım tatarlarının lideri İsmayıl bəy Qasprinski iştirak edirdilər. Qurultay iştirakçıları daşnaklardan nümunə götürərək, terror yolu ilə Rusiya hökumətindən güzəştlər tələb etməyi qərara aldılar, çünki onlar erməni daşnaklarını azərbaycanlıların üstünə qısqırdan çar hökumətini millətlərarası münafişənin əsas günahkarı hesab edirdilər.

«Difai» «Daşnaksütun»a qarşı döyüş təşkilatı kimi yaransa da, öz fəaliyyətində digər məqsəd və vəzifələri də nəzərdə tuturdu. Bunlar partiyanın Əhməd bəy Ağayev tərəfindən nəşr edilən «İrşad» qəzetində çap edilmiş proqramında əks olunmuşdu. Məsələn, partiyanın mühüm vəzifələrindən biri kimi xalqa təhsil vermək, savadsız kütlələri maarifləndirmək işi göstərilirdi. Eyni zamanda, «Difai» öz məqsədlərinə çatmaq üçün qanunsuzluğa yol verən və erməniləri müdafiə edən hökumət məmurlarına qarşı mübarizənin terrorçu metodlarından istifadə etməli olurdu. «Difai»nin proqramında deyilirdi ki, «Difai» ermənilərin milli torpaqlarımıza yiyələnərək, xarabalıqlarımız üzərində öz məskənlərini salmalarına icazə verməyəcək. Bunun qarşısını almaqdan ötrü difaiçilər terror aktları həyata keçirirdilər: məsələn, azərbaycanlı əhaliyə qarşı xüsusi qəddarlığı ilə seçilən, Azərbaycan kəndlərinin talan edilməsinə icazə verən, hətta bu işdə iştirak edən Şuşanın general-qubernatoru Qoloşapov və onun dəftərxanasının müdiri Kleşinski, həmçinin Naxçıvan qəzasının rəisi Engel öldürülmüşdü.

«Difai»nin proqramının aqrar hissəsində elan edilirdi ki, torpaqlar zəhmətkeşlərə məxsus olmalıdır. Gördüyümüz kimi, partiyanın sosial ideyaları da var idi. Son nəticədə partiya belə hesab edirdi ki, onun məqsədi – Qafqaz xalqlarının xoşbəxtliyinə nail olmaq və onlar arasında qardaşlıq münasibətlərini bərqərar etməkdir.

1909-cü ilə qədər (Əhməd bəy Ağayevin Türkiyəyə mühacirətinə qədər) «Difai» Azərbaycan xalqının müdafiəsi və qüvvələrinin birləşdirilməsi işində ciddi rol oynayırdı.

Çar hakimiyyəti difaiçilərə qarşı repressiya tətbiq edirdi, partiyanın yerli komitələrinin çoxu dağıdılmış, üzvləri həbs edilib, sürgün olunmuşdu. Lakin «Difai»nin fəaliyyəti bəzi mənbələrin fikrincə 1912-ci ilə, digərlərinə görə 1917-ci ilə qədər davam etmişdi. Bir çox difaiçilər 1911-ci ildə yaradılmış «Müsavət» partiyasına daxil oldular.

1905-ci ildə Gəncədə «Qeyrət» partiyası yaradıldı. O, «tatar sosial-federalçı inqilabçıların partiyası» adlanır, muxtariyyət və Rusiyanın federativ quruluşu ideyasını irəli sürürdü. Partiyaya Ələkbər bəy Rəfibəyov (hüquqşünas), A.Xasməmmədov (mülkədar, Yelizavetpol dairə məhkəməsində andlı iclasçı, Xəlil bəy Xasməmmədovun qardaşı) və Rüstəmbəyov başçılıq edirdilər. Partiyanın fəaliyyəti 1908-ci ilə qədər davam etmişdi, lakin bəzi mənbələr qeyd edir ki, onun fəaliyyəti 1912-ci ildə də nəzərə çarpırdı.

1907-ci ilin mayında daha bir milli partiya – «Müdafiə» yarandı. O, Tiflisdə və Elizavetpol quberniyasının qərbində, Qazaxda və Borçalıda fəaliyyət göstərirdi. Partiyanın yaradılmasında İbrahim bəy Vəkilov, Ağabəy Qiyasbəyov (milis praporşiki, müflisləşmiş bəy), Hacı Kərim Sanıyev (Dağkəsəmən məktəbinin müəllimi) və başqaları iştirak etmişdilər. Partiyanın fəxri rəhbəri I Dövlət Dumasının deputatı İsmayıl xan Ziyadxanov idi. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «Müdafiə» sırf bəy partiyası idi. Lakin onun tərkibinə ziyalılar da daxil idilər. Partiyanın müraciətində deyilirdi ki, o, «Difai» partiyasının proqramı

ilə işləyəcək və müsəlmanların bütün ictimai işlərinə müdaxilə edəcəkdir.

«Müdafiə» mülkədar torpaqlarının kəndlilər arasında bölüşdürülməsi, müsəlmanlar arasında ictimai birliklərin yaradılması, onların maarif və mədəniyyətinin qayğısına qalmaq kimi fikirlər irəli sürürdü. «Müdafiə» 1908-ci ilə qədər mövcud oldu.

Azərbaycanda milli hərəkətin rəhbəri olmuş milli-demokratik «Müsavət» (Bərabərlik) partiyası 1911-ci ildə yaradılmışdı. Onun baniləri Məmməd Əli Rəsulzadə (Məmməd Əmin Rəsulzadənin əmisi oğlu), hümmətçilər Abasqulu Kazımzadə, Tağı Nağı oğlu, Kərbəlayi Vəli Mikayıl oğlu, Qulamrza Şərifzadə, Səid Musəvi, Yusif Ziya və başqaları idilər. Partiyanın ideya rəhbəri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə özü bu zaman siyasi mühacirətdə idi. Partiya qeyri-legal idi və 1917-ci ilin fevralına qədər gizli, ciddi məxfilik şəraitində işləmişdi. Partiyanın sıralarına ziyalılar, fəhlələr, tacirlər, kəndlilər, xırda burjuaziya, kontor xidmətçiləri daxil idilər. «Müsavət»in ilk proqramı 1912-ci ildə qəbul edilərək, kitabça şəklində çap olunmuşdu. Belə hesab edilir ki, onu Məmməd Əmin Rəsulzadə hazırlamışdı. Bu proqram, əsasən islami xarakter daşıyırdı, yəni millətlər arasında fərq qoymadan bütün müsəlman xalqlarının birləşməsi, müstəqillik uğrunda mübarizə aparən müsəlman ölkələrinə maddi və mənəvi kömək göstərilməsi və s. kimi vəzifələr irəli sürürdü. «Müsavət»in 1917-ci ilə qədərki fəaliyyəti haqqında material olduqca azdır, çünki həmin dövrdə partiya ciddi məxfilik şəraitində fəaliyyət göstərirdi. Yalnız o məlumdur ki, 1912-ci ildə o, Balkan müharibəsi ilə əlaqədar intibahnamə (gizli vərəqə) buraxmışdı. Həmin vərəqədə Avropa ölkələri tərəfindən sıxışdırılan Osmanlılar müdafiə edilirdi. 1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə elan edilən əfvlə

əlaqədar Məmməd Əmin Rəsulzadə mühacirətdən geri dönür və həmin vaxtdan «Müsavət»ə rəhbərlik edir. Bu zaman onun siyasi baxışlarında dəyişiklik baş verir. M.Ə.Rəsulzadə islam birliyinə nisbətən milli məsələnin üstünlüyünü qəbul edir. O, türk birliyi tərəfdarı idi.

Azərbaycanda milli partiyalar yarandığı zaman artıq digər siyasi partiyalar – sosialist tipli təşkilatlar mövcud idi. Azərbaycanda ilk belə təşkilat 1901-ci ildə fəhlə hərəkatına siyasi xarakter vermək, gizli sosial-demokratik marksist dərnəklərin işini əlaqələndirmək və birləşdirmək üçün yaradılmış RSDFP-nin (Rusiya Sosial Demokrat Fəhlə Partiyası) Bakı Komitəsi idi. 1903-ci ildə RSDFP-nin bolşevik və menşevik hissələrinə ayrılmasından sonra Bakı Komitəsi gah bolşevik fraksiyasına, gah da menşevik fraksiyasına birləşirdi. Onun tərkibinə əsasən qeyri-azərbaycanlılar– A.S.Yenukidze, V.Z.Ketsxoveli, L.Qalperin, L.M.Knunyans, İ.F.Sturua, A.Eyzenbert və başqaları daxil idilər. Həmin təşkilata daxil olan azərbaycanlılardan Məmməd Məmmədyarovun və Əsədulla Axundovun adını çəkmək olar. Bakı Komitəsinin inqilabi vərəqələr, müraciətlər çap edən gizli «Nina» mətbəəsi var idi. O, sosialist cəmiyyətinin yaradılması, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsi, istehsalın ictimailəşdirilməsi, insanın insan tərəfindən istismarına son qoyulması kimi məsələləri özünün son məqsədi hesab edirdi. Bütün bunlar üçün isə inqilab etmək lazım gəlirdi. İnqilabın hərəkatverici qüvvəsi isə proletariat hesab edilirdi.

1902-ci ildə Bakıda 17 yaşlı Məmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən «Müsəlman gənclər təşkilatı» yaradılmışdı. Bu təşkilatın məqsədi çarizmin müstəmləkə siyasəti ilə mübarizə aparmaq idi. Bu dərnək sosialist tipli idi, belə ki, fəhlələr arasında azadlıq və inqilab ideyalarını

təbliğ edir, çarizmə qarşı inqilabi şerlər yayırdı. Dərnək üzvləri azərbaycanlıların milli şüurunun oyadılması və milli dilin inkişaf etdirilməsini özlərinin əsas məqsədi hesab edirdilər. Bu gənclər dərnəyi «Hümmət» təşkilatının yaradılması üçün təməl rolunu oynadı.

Bakı fəhlələrinin yarından çoxunu təşkil edən azərbaycanlı fəhlələr inqilabi və sosial-demokratik işlə əhatə olunmamışdı. Müsəlman fəhlələri arasında iş aparmaq məqsədilə 1904-cü ildə Azərbaycan ziyalı-demokratları müsəlman dünyasında ilk sosial-demokratik təşkilat olan «Hümmət»i (Enerji) yaratdılar. Bu təşkilat Azərbaycan dilində eyni adlı qəzet buraxırdı. S.M.Əfəndiyev, Əsədulla Axundov, M.Ə.Əzizbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.H.Hacinski, H.Sultanov və başqaları həmin təşkilatın üzvləri idi. «Hümmət»i Rusiya sosial-demokratiyasında ilk vaxtlar marksizmi türk millətçiliyi ilə birləşdirən fenomen hesab etmək olar. «Hümmət»in şüarı «El bir olsa, dağ oynadar yerindən» sözləri idi. Sovet tarixşünaslığında «Hümmət» RSDFP-nin Bakı Komitəsinin filialı kimi təqdim edilirdi. Lakin arxiv materialları göstərir ki, üzvlərinin bir hissəsinin RSDFP-nin üzvü olmasına baxmayaraq, bir çox hümmətçilər RSDFP-yə daxil olmaqdan imtina etmişdilər. Bu səbəbdən, söyləmək olar ki, «Hümmət» uzun müddət ayrıca işləmiş, P.Caparidze və başqalarının dediyi kimi RSDFP-nin tərkib hissəsi olmamışdır. Hümmətçilər 1905-ci ildə İranda başlamış inqilabın iştirakçıları olmuşlar. 1907-ci ildə həbslər nəticəsində «Hümmət»in fəaliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi. 1920-ci ildə «Hümmət» digər sosial-demokratik partiyalarla: RSDFP-nin Bakı Komitəsi və «Ədalət»lə birləşərək, Azərbaycan Kommunist Partiyasını təşkil etdilər.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən sosialist partiyalarından biri də eser partiyası idi. Rusiyada

sosialist-inqilabçılar- eserlər partiyası 1902-ci ildə meydana çıxmışdı. Bakıda ilk eser dərniyi 1903-cü ildə yaradıldı, 1904-cü ilin əvvəllərində isə o qrup halında formalaşdı. Lakin bu qrup kiçik idi (1903-cü ildə cəmi 6 nəfər). Bakıda eser partiyasının yaranması 1905-ci ildə baş verdi. Bakı eserləri qeyri-azərbaycanlılar idi – V.Rizel, A.İvanov, M.Prokofyev, S.Rayeski. Bakı eserlərinin sosial bazasını fəhlələr, Xəzər donanmasının matrosları, tələbə gənclər təşkil edirdi.

Eserlərin proqramı çox hallarda sosial-demokratlarınki ilə oxşar olsa da, onların fərqləri də mövcud idi. Eserlər sosial-demokratların xırda burjuaziya hesab etdiyi kəndlilərin maraqlarını müdafiə edirdilər. Onlar torpaqları kəndli icmalarının istifadəsinə verməyi, yəni «sosiallaşdırmağı» tələb edirdilər. Eserlər proletariati yox, kəndliləri inqilabın hərəkətverici qüvvəsi hesab edirdilər. Çarizmlə mübarizədə terrordan istifadəni qəbul edirdilər. Bakı eser təşkilatı da terror aktları həyata keçirən döyüş drujinasına malik idi. Eserlər belə hesab edirdilər ki, milli məsələni konstitusiya vasitəsilə və federasiya daxilində birləşmiş milli dövlətlər yaratmaqla həll etmək mümkündür. Azərbaycanda milli eser təşkilatları olan «İttifaq» və «Əş-Şəms» (Günəş) də yaradılmışdı. «İttifaq»ın üzvləri R.Şərifzadə, M.Cuvarlinski, R.Məlikov idi.

Azərbaycanın siyasi həyatında liberal təmayüllü partiyalar da mühüm rola malik idi. Onların arasında ən əhəmiyyətli konstitusiyalı-demokratlar–kadetlər partiyası idi. Kadetlərin Bakı bölməsi 1905-ci ilin dekabrında meydana çıxmışdı. Lakin son formalaşması 1906-cı ilin yanvarına təsadüf edir. Kadetlər belə hesab edirdilər ki, Rusiya konstitusiyalı və parlamentli monarxiya olmalıdır. Kadetlər üçün ideal dövlət quruluşu nümunəsi demokratiya və parlamentarizmin monarxiya üsul –

idarəsi ilə uyğunlaşdığı İngiltərə idi. Bakı kadetlərinin bürosuna S.A.Vonsoviç, B.L.Baykov, M.F.Podşibyakin, K.S.Xatisov, Ə.M.Topçubaşov, Kaplan, M.Q.Əlibəyov, İ.S.Hacinski, S.Taqionosov, knyaz Dadiani, İ.Səfərəliyev, Şifrin və b. daxil idi.

Azərbaycanda digər partiyalar da mövcud idi: sağlar, oktyabrçılar, ticarət-sənaye ittifaqı, Bakıda «Yakor» (lövbər) təşkilatı tərəfindən təmsil olunan qaragüruhçu təşkilatlar və s. Siyasi partiyaların fəaliyyətini ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, monarxialı çar rejiminin mövcudluğuna baxmayaraq, XX əsrin birinci onilliyinin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi prosesi başlanmışdı. Partiyaların yaranması son nəticədə cəmiyyətin əsrlərdən bəri mövcud olan əsaslarını dəyişmiş oldu.

Sual 3. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət.

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə bir zaman bütöv bir ölkə olan Azərbaycanın iki imperiya arasında «parçala hökm et» prinsipi əsasında iki yerə bölündü.

Gülüstan müqaviləsindən sonra İran hökuməti Azərbaycan əyalətində Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər kimi güclü xanlıqları istisna etməklə, digərlərini tamamilə ləğv etdi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinədək şəxslər mərkəzdən göndərməyə başladı. Fətəli şah zamanından başlayaraq Cənubi Azərbaycan «vəliəhdneşin» (vəliəhd əyləşən yer), Təbriz isə «darüssəltənə» (səltənət evi) əhəmiyyəti daşdığından bir növ ikinci paytaxt rolu oynayır və xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahı burada yerləşirdi. Əyalətin

idarə olunmasına rəhbərlik rəsmən vəliəhdin ixtiyarında idi. Adətən şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin (qaimməqam) sərəncamında olan böyük idarəçilik aparatına Təbriz şəhəri bəylərbəyi, əyalətdə yerləşən nizami qoşun hissələrinin başçısı-əmir nizam, əyalətin maliyyə işlərinə nəzarət edən mustofi və digər dövlət məmurları, fərraşlar daxil idi. Yerlərdə bu idarəçilik aparatı nisbətən kiçik miqyasda təkrar edilirdi. Şahzadə və onun ətrafında toplaşan dövlət məmurları öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək xalqı soyurdular. Yarımmüstəqil Maku xanlığında isə bu zülm ikiqat ağır idi. Xanlıqda hərbi-siyasi və inzibati-maliyyə işlərini öz əllərində cəmləşdirən yarımköçəri tayfa başçıları iri silahlı dəstələrlə xalqı qorxu içərisində saxlayır, əsl soyğunçuluqla məşğul olurdular.

Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq. XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti əvvəllər olduğu kimi kənd təsərrüfatı, əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir qismi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və kənd təsərrüfatının başqa səhələrində çalışırdılar. XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycanda təbii və qismən suvarma əsasında buğda, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilər əkilir, barama yetişdirilir, mum hazırlanır, müxtəlif meyvələr becərilirdi. 1837-1840-cı illərdə İranda olmuş rus zabiti İ.F.Blaramberqin söylədiyinə görə Azərbaycanın Xoy mahalında becərilən pambıq İranda becərilən ən yaxşı pambıq növü hesab olunurdu. Təbrizlə Miyana, Mərənd və başqa şəhərlər arasında yerləşən kəndlər meyvə bağları ilə zəngin idi. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycan İranın ən məşhur taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi, əyalətdən taxilla yanaşı quru meyvələr də ixrac edilirdi. Marağa və Urmiya yüksək

keyfiyyətli kışmış istehsal edirdi. Əhalinin köçəri həyat sürən hissəsinin əsas məşğuliyyəti maldarlıq idi.

XIX əsrin ortalarında Cənubi Azərbaycan şəhərləri öz orta əsr qiyafəsini saxlamışdı. Şəhərlərin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlar ölkədə istehsal edilən əsas sənaye məhsullarının başlıca istehsalçıları idilər. Müharibədən sonra yaranmış nisbi dinclik şəraitində sənətkarlıq müəyyən inkişaf imkanı qazandı. Lakin İran hökumətinin öz bazarlarının qapılarını İngiltərə, Rusiya və başqa Avropa dövlətlərinin üzünə açması nəticəsində axıb gələn xarici mallar yerli sənətkarların məhsullarını sıxışdırmağa başladı. Durmadan artan xarici mallar axını, əlbəttə, sənətkarlığın ən mühüm sahəsi olan toxuculuq üçün ağır zərbə idi. Parça, başlıca olaraq pambıq-parça istehsal edən sənətkarların müflisləşməsi nəticəsində 30-40-cı illərdə belə parçaların istehsalı azaldı. Lakin Təbriz və başqa şəhərlərdə istehsal olunmuş parçalar keçmiş ənənə üzrə qonşu Cənubi Qafqazda malik olduğu bazarı hələ itirməmişdi. Təbriz özünün yüksək keyfiyyətli yun və ipək parçaları ilə məşhur idi. Xalça, keçə, gön-dəri kimi istehsal sahələri xarici malların rəqabəti ilə qarşılaşmadığı üçün inkişaf edirdi.

Xarici kapitalın təsirinin artması və yeni sənaye sahələrinin yaranması. Bütün XIX əsr ərzində İran dövlətinin Avropa dövlətlərinə bir-birinin ardınca güzəştə getməsi, onların xeyrinə müqavilələr bağlaması ölkənin yarımüstəmləkəyə çevrilməsinə gətirib çıxardı. Nəticədə İran iqtisadiyyatı birtərəfli istiqamətə yönəldi ki, burada da xarici kapital ağalığ etməyə başladı.

XIX əsrin II yarısından etibarən İngiltərə və çar Rusiyasının İrana iqtisadi təcavüzünün genişlənməsi nəticəsində ölkə sürətlə onların xammal mənbəyi və satış bazarına çevrildi. İranda ingilis və rus kapitalistlərinə bir

sıra yeni güzəşt və imtiyazlar verildi. 1879-cu ildə İranda rus zabitlərinin rəhbərliyi ilə Rusiyadakı kazak polkları nümunəsində kazak polku, sonra isə kazak briqadası yaradıldı ki, bu da ölkədə çarizmin nüfuzunun saxlanması üçün mühüm amil idi. 1889-cu ildə ingilis baronu Reyter İranda bank («Şahənşah» bankı) açdı, bir il sonra isə rus kapitalisti Polyakovla birlikdə ölkənin bütün maliyyə sistemini öz nəzarəti altına aldı. Az sonra Xəzər dənizində gəmi nəqliyyatı rus, şose və dəmir yollarının çəkilişi isə bu iki ölkənin şirkətlərinin nəzarətinə keçdi.

1901-ci ildə İran hökumətinin ingilis şirkətinə verdiyi imtiyaz əsasında, İranın neft yataqlarının istismarını öz əlinə keçirmiş kapitalist Darsi İngiltərə-İran neft şirkətini yaratdı (1909). İran hökuməti 1862-ci ildən başlayaraq ingilis kapitalistlərinə ölkədə teleqraf xətləri çəkilməsi sahəsində, 1888-ci ildə isə rus kapitalisti Lianozova Xəzər dənizi hövzəsində balıqçılıq sahəsində əlverişli imtiyazlar vermişdi. 1890-cı illərdən başlayaraq İran İngiltərədən ölkənin cənub gömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 500 min funt-sterlinq, 1900-cü ildə isə çar Rusiyasından İranın şimal gömrük gəlirinin girov qoyulması şərti ilə 22,5 milyon manat miqdarında borc aldı. Bütün bunların nəticəsində İran İngiltərə və çar Rusiyasından həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən asılı bir dövlətə çevrildi.

Azərbaycan yenə də İranın əsas taxıl bazalarından biri idi. XIX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Rusiya sənayesinin ucuz xammala olan tələbatı taxıl, düyü ilə yanaşı, pambıq istehsalında da ciddi irəliləyiş yaratdı. Əsasən Urmiyada istehsal olunan tütün Təbriz və digər şəhərlərdə emal edilirdi.

Sosial vəziyyət: aqrar münasibətlər. Vergi sistemi, kəsbkarlığın başlanması. XIX əsrin ortalarında

Cənubi Azərbaycanda əhalinin sosial tərkibində nəzərə çarpacaq ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Əyalət əhalisinin yenə də böyük əksəriyyətini kəndlilər təşkil edirdi. Şəhər əhalisi sənətkar, tacir, sənətkar şagirdi, ruhani təbəqəsindən və şəhər yoxsullarından ibarət idi.

Orta torpaq sahibləri ən çoxu 20 kənddə sahib idilər. Qalanlarının 5-6, əksəriyyətinin isə 2-3 kəndi vardı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri Tehran, Təbriz və digər şəhərlərdə yaşamaqla kəndlərini yerlərdə olan nümayəndələri – mübaşir, kəndxuda, başqa məmurlarla idarə edirdilər. Əksərən torpaqsız olan və başqa istehsal vasitələrinə qismən malik kəndli əkin üçün sahəni feodaldan paydarlıq icarəsi əsasında icarəyə götürürdü. Kəndli çatışmayan digər istehsal vasitələrini (su, iş heyvanı, aləti, dənlik toxumu) feodaldan almalı olurdu. Bunları hansı tərəfin verməsindən asılı olaraq məhsul bölgüsü aparılırdı. Bundan əlavə, mülkədarlar kəndlilin malik olduğu bütün gəlir mənbələrindən müəyyən faiz alırdılar. Kəndli öz əməyindən başqa heç bir şeyə sahib olmadıqda isə, torpaq sahibi məhsulun 70-85%-ni götürürdü. Kəndli icarə haqqından başqa, mülkədara əlavə vergilər verir, onun üçün ənənəvi feodal mükəlləfiyyətlərini də daşıyırdı. Məsələn, istifadə etdiyi ev üçün müəyyən məbləğ, təsərrüfatının müxtəlif sahələrindən məhsulla pay (toyuq, yumurta, yağ və s.) vergisi verir, biyara gedir və başqa mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Bunlar torpaq rentasının bir hissəsini, bir çox hallarda isə kəndlilin zəruri əməyinin müəyyən qismini əhatə edirdi. Torpaq sahibləri «biyar» mükəlləfiyyəti əsasında kəhrizlərin, mülkədar malikanələrinin təmirində, az hallarda tarla işlərində kəndlilin havayı əməyindən istifadə edir, «barkərdə» əsasında isə biçilmiş taxılı, samanı, otu istədikləri yerə

daşıtdırır, həmin mükəlləfiyyətləri taxıl və ya pulla da əvəz edə bilirdilər.

Kəndlilərin torpaq sahibləri tərəfindən istismarı onların kəndlərdəki nümayəndələri (mübaşir, kəndxuda və s.) tərəfindən çox ağır şəkildə həyata keçirilirdi. Cənubi Azərbaycanın elə yerləri var idi ki, orada feodal asılılığı təhkimçilik dərəcəsinə yaxınlaşırdı. Maku və Qaradağda iri torpaq sahibləri həbsxanaları, qoşun hissələri və cəza dəstələri vasitəsi ilə asılı kəndlilər üzərində qeyri-iqtisadi məcburiyyət həyata keçirir, ən vəhşi cəza tədbirlərini (qulaq, əl kəsmək, çubuqla döymək və s.) tətbiq etməkdən və hətta, kəndlini öldürməkdən belə çəkinmirdilər.

İran məşrutə inqilabı (1905-1911-ci illər) ərəfəsində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərdən alınan vergilər 10 dəfədən çox artırılmışdı. Nəticədə Cənubi Azərbaycandan Rusiyanın içərilərinə (Bakı, Tiflis, Petrovski və başqa şəhərlərə) iş dalınca - kəsbkarlığa gedənlərin sayı ildə 50 min nəfərdən 80 minə nəfərə çatmışdı. 1903-cü ilin məlumatına görə, Bakıda Cənubi Azərbaycandan gəlmiş işçilərin sayı yerli işçilərin 22 faizə qədərini təşkil edirdi.

Şah üsuli-idarəsi və yerli feodalların Azərbaycanda zülm siyasəti. Babilər hərəkatı. Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı, xalqın böyük narazılığına səbəb olurdu. Vəliəhdin iqamətgahının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bir tərəfdən vilayətin ölkə miqyasında xüsusi mövqeyə malik olmasını şərtləndirsə də, başda vəliəhd olmaqla, əyalətin müxtəlif inzibati orqanlarına təyin olunmuş şahzadələr öz ad, məqam və malik olduqları ixtiyardan istifadə edərək xalqı daha qəddar bir istibdadla incidirdilər. Azərbaycan valisi və onun ətrafına toplaşan məmurlar tərəfindən özbaşına artırılan vergilər xalqı

fəlakətli bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdı. Beləliklə, həm yerli xanların, həm də hakim sülalənin Azərbaycanda zülm siyasəti-əhalinin müxtəlif təbəqələri içərisində narazılığın artmasına, kütləvi həyəcan və çıxışların baş verməsinə səbəb olurdu. XIX əsrin 30-cu illərinin sonu – 40-cı illərdə Təbrizdə bir neçə antifeodal həyəcan və çıxışlar baş verdi. Bunların ən geniş yayılanı babilər hərəkatı idi. Babilərin əsas tərkib hissəsini xırda tacirlər, sənətkarlar, ruhanilərin aşağı təbəqəsi və kəndlilər təşkil edirdi. Hərbçilər və yuxarı təbəqələr içərisində babilik təlimini müdafiə edən qüvvələr var idi. Babilər hərəkatı 1844-cü il mayın 12-də özünü sonuncu imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi-bab (ərəbcə qapı) elan etmiş Seyidəli Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Babın ardıcılıarı isə babilər adlanırdı.

1847-ci ildə Zəncanda sənətkar, xırda tacir və şəhər yoxsulları yerli hakimə qarşı çıxmış və onu şəhərdən qovmuşdular. 1848-ci ildə Təbrizdə şəhər yoxsulları və sənətkarların çıxışları baş verdi. 1849-cu ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdı. Şəhərdə babilərin sayı 15 minə çatırdı. Üsyana Babın ən yaxın məsləkdaşı Molla Məhəmməd Əli rəhbərlik edirdi. Onun rəhbərliyi altında vaxtında ehtiyat tədbirləri görülmüş, gizli şəkildə şəhərdə könüllü dəstələri, silah, sursat və ərzaq ehtiyatı yaradılmışdı. Üsyanın başlanması üçün bəhanə Molla Məhəmməd Əlinin xidmətçilərindən birinin tutulub zindana salınması oldu. 1849-cu il mayın 27-28-də iki ardıcıl hücumdan sonra babilər şəhər qalasını tutdular. Saray tarixçisinin verdiyi məlumata görə babilər şəhərdə 84 möhkəmləndirilmiş səngər qurmuşdular. İyunun əvvəlində şəhəri mühasirəyə alan hökumət qüvvələri babilər tərəfindən dəf edilərək geri çəkilməyə məcbur oldular. 1850-ci ilin dekabrında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər

tərəfdən hücumla keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. Onun başçısı Məhəmməd Əli isə yaralandı və üç gün sonra vəfat etdi. Şəhərdə qalan 300 nəfərə qədər üsyançı daha 5 gün vuruşduqdan sonra şəhəri tərk etməyə imkan vermək şərti ilə mübarizəni dayandıрмаğa razı olduqlarını bildirdilər. Bu təklifi qəbul etmələri haqqında Qurana and içmiş şah ordu başçıları silahı yerə qoyan üsyançıların hamısını qırdılar. Beləliklə, 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Şəhərdə qalmış babilər 1851-ci ildə yenidən üsyan qaldırmağa cəhd göstərsələr də, hökumət qoşunları onun ətraf ərazilərə yayılmasının qarşısını aldılar və üsyan tezliklə amansızlıqla yatırıldı.

İrənin və Cənubi Azərbaycanın böyük ərazisini əhatə edən və geniş xalq kütlələrinin antifeodal mübarizəsi olan Babilər hərəkatı dini xarakter daşsa da, özünün sosial və siyasi əhəmiyyətinə görə XIX əsrin ortalarında baş vermiş və ən iri xalq hərəkatları-Hindistandakı sipahilər üsyanı, Çindəki taypinlər hərəkatı ilə eyni sırada durur. Babilər üsyanı İrəni, o cümlədən Cənubi Azərbaycan əhalisinin yaxşı ictimai qaydaların yaradılması uğrunda qəti mübarizəyə hazır olduğunu əyani olaraq göstərdi. Üsyan həmçinin İrəni maarifpərvərlərinə, o cümlədən ortadoksal ruhanilərə də öz müsbət təsirini göstərdi, gələcəyin bir çox inqilabçılarını yetişdirdi.

Sual 4. 1905 - 1911-ci illər inqilabının sosial - iqtisadi və siyasi zəmini.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ilk xalq çıxışları. Xarici kapitalın ağalığı, sosial zülm, dövlət məmurlarının yerlərdəki özbaşınalığı geniş xalq kütlələri içərisində narazılığa səbəb olurdu. Ölkədə vaxtaşırı baş

verən təbii fəlakətlər(quraqlıq, çəyirtkə basqını, epidemiyalar və s.), möhtəkirlər tərəfindən süni surətdə yaradılan ərzaq qıtlığı istər şəhər, istərsə də kənd yoxsulları içərisində həyəcanları son dərəcə artırır.

XX əsrin əvvəllərinə doğru bütün ölkədə sosial ziddiyyətlər olduqca kəskinləşmiş, əyalət, vilayət və mahallara başçılıq edən məmurlara qarşı çıxışlar baş vermişdi. 1870-1871, 1880-ci quraqlıq illərində bütün İranda aclıq baş verdiyi zaman Cənubi Azərbaycan əhalisi taxıl möhtəkirliyinin artmasına etiraz olaraq ayağa qalxdı, 1881-ci ildə isə valini əyalətdən qovdu. Bu hadisədən sonra Təbriz və başqa şəhərlərdə baş verən ən böyük çıxış «Tənbəki üsyanı» adı ilə məşhur hərəkatdır ki, bu da İran xalqlarının, xüsusilə də Azərbaycan xalqının, imperializmə qarşı ilk çıxışı olmaqla onun siyasi mübarizəyə qoşulmasında mühüm rol oynamışdır.

1891-ci il martın 9-da Nəsrəddin şah bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayır və bunun müqabilində şirkət əldə edəcəyi qazandıqdan ildə İran hökumətinə cüzi bir məbləği – 15 min funt-sterlinqi ödəməyi öhdəsinə götürürdü. İranın bir çox mühüm şəhərlərində şirkətə məxsus idarələr təşkil edən ingilislər Hindistandan və digər müstəmləkə ölkələrindən işçi, qulluqçu adı ilə dəstə-dəstə öz təbəələrini gətirməyə başladılar ki, bu da həmin sahədə çalışan sahibkar, tacir, kəndli, sənətkar və fəhlələr arasında həyəcanın artmasına səbəb oldu, heç kəs öz tütün və tənbəkisini ingilislərə satmağa razı olmadı. Buna cavab olaraq 1891-ci ilin ortalarında ingilis şirkəti İran hökumətinin razılığı ilə tütün alverinin və emalının yalnız bu şirkətə məxsus olduğunu bildirdi. Buna cavab olaraq, 1891-ci il avqustun 19-da Təbriz əhalisinin böyük

əksəriyyətinin imzası ilə şaha göndərilən petisiyada tütün və tənbəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hərəkata qarşı baş verə biləcək hər hansı hadisəyə müqavimət göstərmək üçün hazır vəziyyətdə dayandı.

Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə əhali 1892-ci il yanvarın 4-də şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur etdi ki, 1892-ci il yanvarın 5-də Talbotla bağlanmış müqavilənin ləğv olunduğunu rəsmən elan etsin. İrana gəlmiş ingilis məmurları ölkəni tərk etməyə məcbur oldular. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri də iştirak edirdilər. Xarici kapitalın və yerli irtica qüvvələrinin ağalığına qarşı çevrilmiş «Tənbəki üsyanı» İranda və Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının ilk və çox təsirli mərhələsini təşkil etmiş və xalqın siyasi, milli şüurunun oyanmasına və formalaşmasına güclü təkan vermişdi.

Hələ XIX əsrin sonlarında Tehranda və başqa şəhərlərdə vətənpərvər ziyalılar tərəfindən yaradılmağa başlayan siyasi təşkilatların sayı az və daxili vəziyyətlə bağlı fəaliyyət dairəsi məhdud olsa da, maarifçi təşkilatlar daha geniş iş aparır, xalqı mütləqiyyət, istibdad əleyhinə monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, qanunverici orqanın yaradılması və s. uğrunda mübarizəyə çağırırdı. 1901-ci ildə Tehranda təşkil edilmiş gizli cəmiyyət və ya İnqilabi komitə, 1905-ci ildə isə Tehranda yaradılan «Əncüməne-məxfi», (Gizli əncümən) bütün xalqları, o cümlədən azərbaycanlıları xaricilərin zorakılığı və yerli hakim dairələrinin özbaşınalığı əleyhinə mübarizəyə

çağırır, həmçinin burjua ruhunda islahatlar keçirmək tələbini irəli sürürdülər.

XX əsrin əvvəllərində bir neçə il qıtlıq olması və bundan istifadə edən mülkədar və alverçilərin taxıl möhtəkirliyinə başlaması nəticəsində İranın, o cümlədən Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində aclıq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdi. 1903-cü ildə belçikalılarla bağlanmış yeni gömrük sazişinə qarşı çıxışlar başlandı. Göstərilən dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanması, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı xalq mübarizəsinin güclənməsində bir sıra başqa amillər də böyük rol oynamışdır. Bu amillər içərisində Bakının fəhlə hərəkatının mərkəzinə çevrilməsi, 1905-1907-ci illər I rus inqilabının başlanması, 17 oktyabr manifestinin xalqa verdiyi azadlıqlar, ölkədə siyasi partiyaların, o cümlədən Şimali Azərbaycanda «Müsəlman konstitusiyası (məşrutə)» partiyasının yaranması və s. Cənubi Azərbaycan xalqının demokratik azadlıq və hüquqlar uğrunda mübarizəsinin genişlənməsinə gətirib çıxardı və bu hərəkat öz davamını həmin ilin dekabrında İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda «Məşrutə inqilabı» nda tapdı.

Cənubi Azərbaycan 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı dövründə. İnkilab 1905-ci ilin dekabrın 12-də Tehrandə Kirman əhalisinə edilən zülmə qarşı çıxan demokratik qüvvələrə qoşulmuş tacirlərin döyülməsinə cavab olaraq ruhanilərin evlərində hökumətə qarşı etiraz yığıncaqları təşkil olunması ilə başladı. Ertəsi gün Seyid Abdulla Behbəhani və Seyid Məhəmməd Təbatəbəinin başçılığı altında şah məscidində yığıncaq keçirilməsinə mürtəcə ruhanilər mane oldular. Dekabrın 14-də Tehranın mütərəqqi ruhanilərindən bir qrup başda olmaqla yüzlərlə dini məktəb tələbəsi, minlərlə bazar əhli etiraz əlaməti olaraq Şah Əbdüləzimdə bəstə oturmaq

məqsədilə Tehranı tərk etdilər. İnqilab Komitəsi (İK) və «Əncüməni-məxfinin» bir çox görkəmli üzvləri də onlara qoşuldu. Tehranda bütün bazarlar, dükanlar və sənətkar emalatxanaları bağlandı. Bəstə oturanlar baş nazirin istefasını tələb edirdilər. Onların sayı günü-gündən artdığından hökumət silahı işə salmaqdan çəkindi, bəstçilərə güzəştə getməyə, onların bir sıra tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Hərəkət başçılarının hökumətə verdikləri 8 maddəlik tələbname 1906-cı il yanvarın 10-da saray tərəfindən qəbul olundu. Şahın verdiyi fərmanda bütün vətəndaşların qanun qarşısında bərabər olacağı, «Ədalətxana» təsis ediləcəyi, Tehran və Kerman valilərinin vəzifədən kənarlaşdırılacağı, qiymətləri sabitləşdirmək məqsədilə Tehran əhalisi tərəfindən seçilmiş bir şura yaradılacağı vəd edilirdi. Yanvarın 12-də bəstçilər təntənə ilə şəhərə qayıtdılar.

Sonrakı hadisələr göstərdi ki, şah və baş nazir Eynüddövlənin verdiyi vədlər kütlələri sakitləşdirməkdən başqa bir məqsəd daşmırdı. Çox keçmədən İK-nin başçılarından Seyid Cəmaləddin Tehrandan sürgün edildi. Aprel-may aylarında İK-nin digər görkəmli üzvləri də həbs edildi. Bu hadisələrdən sonra İK-nin digər üzvlərinin iştirakı ilə «İslami» adlı mərkəz yaradıldı. Əncümən, İnqilabi Komitə və digər qruplar tərəfindən mütləqiyyətin ifşası əhali içərisində davam edən inqilabi əhval-ruhiyyəni artırır, onları gərgin toqquşmalara hazırlayırdı. 1906-cı ilin iyulunda hökumətin növbəti həbs tədbirləri kütləvi nümayişlərə səbəb oldu. İyulun 9-dan başlayan izdihamlı nümayişlər genişlənilib inqilabi hərəkətə çevrildi. İyulun 16-da tanınmış müctəhidlər Tehranı tərk edib Quma yola düşdülər. İyulun 17-də konstitusiyaçı 9 tacir İngilis səfirliyinin bağında bəstə oturdu. Tezliklə yüzlərlə tələbə, müəllim, tacir, alverçi və sənətkar bəstçilərə qoşuldu. Avqustun 2-də onların sayı

14 minə çatdı. Bəstçilər aşağıdakı tələbləri şahə təqdim etdilər: Konstitusiya (Məşrutə) elan etmək, Məclis çağırmaq, Eynüddövləni vəzifədən kənar etmək, ruhaniləri Qumdan geri çağırmaq, sürgün edilmiş inqilabçılarını azad etmək və s.

1906-cı ilin yayında Müzəffərəddin şah inqilabçılarının tələblərini qəbul etməyə məcbur oldu. Avqustın 5-də Konstitusiya verilməsi haqqında şah fərmanı imzalandı. Avqustun 19-da hərəkat başçıları, dövlət nazirləri, əhalinin müxtəlif təbəqələrindən 3 min nəfər toplanaraq tənənəli surətdə Məclis (Məcəleşoraye-milli) yaradılmasını elan etdilər. Həmin yığınaqda məclisə nüməyəndələr seçilməsi üçün nizamnamə tərtib edilməsi işi orada təşkil olunmuş müvəqqəti məclisə tapşırıldı. Sentyabrın 9-da seçki nizamnaməsi şah tərəfindən imzalandıqdan sonra Tehrandə Məclisə seçkilər başlandı. Seçki qanunu yüksək əmlak senzi qoyaraq əhalinin böyük bir qismini (fəhlə, kəndli, sənətkar və tacirlər) seçki hüququndan məhrum edir və gələcək İran parlamentində feodal aristokratiyasının, mülkədar və varlı tacirlərin seçiləcəyinə təminat verirdi. Hakim dairələr isə tezliklə konstitusiya fərmanını ləğv etməyə hazırlaşdı. Bu hal Tehranın ardınca əyalətlərdə, xüsusilə də sosial-iqtisadi ziddiyyətlərin əks olduğu Cənubi Azərbaycanda geniş xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu.

Təbriz üsyanı. Səttərxan. 1906-cı ilin avqust ayında Tehrandə inqilabi hərəkatın qələbəsi, konstitusiyanın elan edilməsi, sonra isə mütləqiyyətin konstitusiyanı pozmaq cəhdi və şahın məclisə seçkilər haqqında nizamnaməyə qol çəkməkdən imtina etməsi xəbəri Təbrizə çatdıqda şəhərin mübariz qüvvələri, onun siyasi cəmiyyətləri Tehrandə olduğu kimi Təbrizdə də ümumi tətillər təşkil etdilər. 1906-cı ilin sentyabrında

«İsmailiyyə Əncüməninin» tanınmış üzvləri Təbrizdə ingilis konsulxanasında, minlərlə insan «Samsam xan» məscidində bəstə əyləşdi. Bəstçilər Konstitusiyanın elan olunması tələbi ilə şaha müraciət etdilər. Təbrizdəki ümumi tətillər, kütləvi bəstə, geniş yığıncaqlar və nümayişlər gizli siyasi cəmiyyətlər tərəfindən təşkil və idarə olunmuşdu ki, onlara Bakının sosial-demokrat təşkilatlarının güclü təsiri var idi.

1905-ci ildə «Hümmət»in yardımı ilə Bakıda çalışan iranlıların tam gizli şəraitdə öz təşkilatı - «İctimaiyyə amiyun» (mücahid sosial-demokrat partiyası) yaradıldı. «Mərkəzi-qeybi» (Gizli mərkəz) adlandırılan Təbriz sosial-demokrat təşkilatının başında Əli Müsyö dururdu. Nəhayət, 1906-cı il sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. 1906-cı il sentyabrın 20-də Təbriz üsyançıları öz tələblərinə sarayda müsbət cavab aldıqdan sonra ingilis konsulxanasından və «Samsam xan» məscidindən çıxaraq bazar və dükanları açdılar. Mübarizənin davamı məqsədilə kütlələri vahid mərkəz ətrafında birləşdirməyi ümdə vəzifə hesab edən 20 nəfər siyasi lider-«Əncüməne-əyalətiyə-Azərbaycan» adlanan ilk siyasi əncümanın əsasını qoydu. Göstərdiyi fəaliyyətin mahiyyəti etibarilə bəzən siyasi mübarizənin rəhbərlik mərkəzi, bəzən isə inqilabi hökumət vəzifəsi daşıyan bu əncüman yalnız İran Məclisinin ikinci çağırışı dövründə (1909-1911) konstitusiyaya uyğun olaraq əyalət əncüməni kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Azərbaycan əyalət əncümanı tək-cə vəliəhdə qarşı mübarizədə deyil, xalq kütlələrinin xeyrinə başladığı islahatlarla, o cümlədən ərzaq mallarının qiymətinin qaydaya salınması, möhtəkirliyin məhdudlaşdırılması, məhkəmə işlərinə nəzarət, maarif və məktəblərin inkişafı və s. kimi sahələrdə müəyyən müvəffəqiyyətlər əldə

edərək kütlələrin dərin hörmət və inamını qazanmışdı və güclü hakimiyyət orqanına çevrilmişdi.

1907-ci il fevralın 8-də Azərbaycan nümayəndələri Tehrana gəldi. Onlar paytaxt əhalisi tərəfindən təntənə ilə qarşılandılar və Azərbaycan əyalət əncümanının saraya verdiyi tələblərin müzakirəsi zamanı möhkəm dəlillərlə məclisin razılığını əldə etdilər. Məclis özü də Məhəmmədli şah olduğu gündən (19 yanvar 1907-ci il) məclisə qarşı bəslədiyi etinasız münasibətdən, nazirlərin məclis qarşısında məsuliyyət daşımalarına maneçilik törətməsindən narazı idi. Məclis Azərbaycan əyalət əncümanının 7 maddədən ibarət tələblərini yazılı şəkildə saraya göndərdi və bunların həyata keçirilməsini tələb etdi. Lakin şah ölkədə konstitusiya üsuli-idarəsinin bərqərar edilməsi, əyalət və vilayət əncümanlarının yaradılması və s. haqqında bu tələbləri qəbul etmədi.

Mütləq monarxiyanı bərpa etmək fikrindən çəkinməyən şah İranın keçmiş baş naziri Əminüssultan Atabəyi ölkəyə çağırmaq, onun vasitəsi ilə inqilabi hərəkəti boğmaq planını hazırlayırdı.

1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjua azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya «Əlavələr» qəbul edildi və sənədin təsdiqi inqilab cəbhəsində qüvvələrin təbəqələşməsini sürətləndirdi. İrtica qüvvələri xalq və inqilab cəbhəsinə qarşı hücumla hazırlaşmağa başladı və bu yolda bütün vasitələrdən-Türkiyə, İngiltərə və çar Rusiyası dövlətlərinin hakim dairələrinin köməyindən istifadə etməkdən də çəkinmədi.

1907-ci ilin noyabrında şah başda olmaqla irtica qüvvələri əksinqilaba qarşı tədbirlər görməyə başladılar. Demokratik hərəkətə qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehrandə «Fetovvat» və «Səadət», eyni zamanda Təbrizdə «İslamiyyə» adlı irticaçı əncümanlar təşkil edildi. İrticaçılar 1908-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda və

İrənin başqa yerlərində öz fitnəkarlıqlarını qüvvətləndirdilər. Şah və onun ətrafında toplaşan mürtəcə qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel və may aylarında hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkət daha ciddi şəkil aldı, burada Azərbaycan əyalət əncümanı, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəllə əncümanları yeni inqilabi mübarizəyə, qəti döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. İnqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

Mirhəşimin rəhbərlik etdiyi əksinqilabi «İslamiyyə» əncümanı ətrafında toplaşmış irticaçılar inqilabi qüvvələr «Babi», «dinsiz» adlandıraraq, dindar kütlələri inqilabi hərəkətdən uzaqlaşdırmağa çalışırdı. 1908-ci ilin yanvarın 30-da hər iki tərəf arasında ilk toqquşma baş verdi. 20 nəfər həlak oldu. İrticaçılar Əmirəqız məhəlləsi istisna olmaqla, Təbrizin şimal-şərq hissəsini tutdular. Əmirxız məhəlləsini Təbriz üsyanının görkəmli rəhbəri Səttar xanın dəstəsi, Xiyaban məhəlləsini isə onun ən yaxın silahdaşı Bağır xanın başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Üsyanda kəndlilər, fəhlələr, xırda şəhər burjuaziyası da iştirak edirdi.

İyulun 15-də əksinqilabi qüvvələr inqilabın son səngəri olan Əmirxız məhəlləsinə hər tərəfdən yürüşə başladılar. Səttarxanın müqavimətinin son dəqiqələri sayılan döyüşdə əksinqilabın heç bir nəticə əldə edə bilməməsi əhalini heyrətləndirdi, silahını yerə qoymuş mücahidlərdə inqilabi müdafiə hissini qüvvətləndirdi. Öz kiçik dəstəsi ilə hücumə keçən Səttarxan şəhərin mərkəz hissəsində bütün damlardan, darvazalardan və məscidlərdən ağ bayraqları vurub salaraq, onların yerlərinə qırmızı bayraqlar asdırdı. Bu hadisə İran inqilabında tarixi dönüşün əsasını qoydu. Əvvəlcə

Əmirəqız, sonra isə bütün Təbriz və Cənubi Azərbaycan inqilabın mərkəzinə çevrilərək irtica qüvvələri üzərində qələbənin əsasını qoydu.

Səttarxanın və onun silahdaşlarının igidlik və qəhrəmanlığı mücahidləri hərəkətə gətirdi. Onlar dəstə-dəstə Səttarxana qoşulmağa başladılar. Təbriz sosial-demokrat təşkilatı «Hərbi şura» yaradaraq silahlı qüvvələrin hərbi cəhətdən təşkilini və nizam-intizam işlərini bu şuranın öhdəsinə qoydu. Təbrizin Ərk qalasında olan silah anbarlarından bütün mücahidlər silahlandırıldılar. Hərbi şura döyüşçüləri-fədailəri və mücahidləri 20-25 nəfərlik dəstələrə böldü. Hər dəstə özünə başçı seçirdi. Döyüşçüləri çörəklə təmin etmək üçün Əmirxız və Xiyaban məhəllərində ancaq onlara xidmət edən çörək dükanları açıldı. Üsyanın idarə olunması və davam etdirilməsi üçün pula, taxıla və silaha böyük ehtiyac var idi.

Təbriz sosial-demokrat təşkilatının təşəbbüsü və Azərbaycan əyalət əncümanının göstərişi ilə Təbrizdə «İlanə komissiyası» yaradıldı ki, 12 tacir və hər məhəllədən 1 nümayəndənin daxil olduğu bu yardım komissiyası şəhərin varlılarından yardım toplayırdı.

Tehranda çevriliş etmiş, bir çox başqa iri şəhərlərdə hücum keçmiş irtica qüvvələrini və Məhəmmədəli şahı Təbrizin müqaviməti çox narahat edirdi. Buna görə 1908-ci ilin avqustunda buraya 40 min nəfərdən artıq silahlı qüvvə göndərildi. Sentyabrın 25-də Təbriz üzərinə 2 günə qədər davam edən hücum başlandı, lakin irtica qüvvələri heç bir uğur qazana bilməyərək oktyabrın 12-də şəhəri tərk edib qaçmağa məcbur oldular. Hadisə şah ordusu içərisində ruh düşkünlüyü yaratdı. Təbriz üsyançılarının qələbə xəbəri tezliklə İrana, Qafqaza və Avropanın bir çox ölkələrinə yayıldı. Paris, İstanbul, Nəcəf, Tiflis, Bakı və digər

mühüm şəhərlərdən Azərbaycan əyalət əncümanına, Səttarxanın ünvanına təbrik teleqramları göndərildi. Xalq Səttarxanı «Sərdar-e milli» Bağırxanı isə «Salar-e milli» adlandırdı, sonra isə əyalət əncümanı bu adları rəsmiləşdirmək üçün qərar qəbul etdi.

1907-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Təbriz üsyanının axırınadək Cənubi Azərbaycan əyalət əncümanı Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanda ali hakimiyyət orqanı olduğu kimi, 1908-ci il iyun ayından etibarən Təbrizdə yaranmış hərbi şura da üsyanın silahlı qüvvələrinin baş idarə orqanı idi. Təbriz üsyanına ideya və təşkilati cəhətdən rəhbərlik edən sosial-demokrat təşkilatı (rəhbəri Əli Müsyö) əksinqilabın Təbrizə qarşı daha güclü hücumlar hazırlamasından xəbərdar olduğu üçün şəhəri və inqilabı qorumaq məqsədilə hazırlıq işi aparırdı. Şəhəri ərzaq malları ilə təmin etmək və ehtiyat hazırlamaq üçün əyalət əncümanı xüsusi fə dai dəstələri vasitəsilə vilayətlərdən çoxlu miqdarda taxıl və ərzaq malları topladı. Geri çəkilən əksinqilabi qüvvələr və onların qarətçi dəstələri isə Cənubi Azərbaycan kəndlərini çapıb talayırdılar.

Əyalət əncümanının göstərişi ilə Mərənd, Xoy, Salmas, Marağa və digər şəhərlərə göndərilən fə dai dəstələri tezliklə həmin şəhərləri qaragüruhçu dəstələrdən azad etdilər. 1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri (Maku istisna olmaqla) inqilabçıların əlinə keçdi. Azərbaycanın şərq vilayətlərində də əksinqilaba qarşı etiraz güclənirdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq Məhəmmədəli şah İranın bütün əyalət və vilayətlərindən silahlı qüvvələr toplayır, onları Təbriz üzərinə göndərməkdə davam edirdi. 1908-ci ilin dekabrında əksinqilab yenidən 40 min silahlı adam toplamışdı.

1909-cu il yanvarın axırlarında Təbriz şəhəri yenidən mühasirəyə alındı. Fevral-mart aylarında Təbriz üzərinə əksinqilabın hücumu başladı, lakin bu hücumlar da inqilabçılar tərəfindən dəf edildi. Bununla belə mühasirədə olanlar aclıq və qıtlıqdan çox əziyyət çəkirdilər. Aprelin 14-də uzun müddət Marağa şəhərinin qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər, yenə də müvəffəqiyyət əldə edilmədi.

Belə bir şəraitdə ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsi ilə aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Mayın əvvəllərindən etibarən rus ordusu Təbrizdə silahlı mücahidləri tərksilah etməyə başladı. Rusiya təbəəsi olan Qafqaz inqilabçıları Cənubi Azərbaycandan çıxarıldılar və tezliklə öz vətənlərində həbs edildilər. Təbriz sosial-demokrat təşkilatının və əyalət əncüməninin qərarına əsasən Səttarxan və hərbi şura rus qoşunları ilə hər cür toqquşmanı mücahidlərə qadağan etdi.

Beləliklə, döyüşlər dayandırıldı. Təbriz üsyanı yatırıldı. Təbriz üsyanı və Azərbaycandakı demokratik hərəkət bütün İranda inqilabi hərəkətin yenidən yüksəlişinə təkan verdi. Təbriz üsyanı Rəşt və İsfahanda üsyanların uğurla başa çatmasına, üsyançıların Tehran yürüşünə, eyni zamanda 1909-cu ildə Məhəmmədəli şahın hakimiyyətdən devrilməsinə, onun oğlu Əhməd şah elan edilməsinə və Konstitusiyanın bərpa olunmasına səbəb oldu. Fədailəri tərksilah etmək məqsədilə Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən Səttar xan və Bağır xan 1910-cu il martın 11-də paytaxta dəvət olundular. Azərbaycanda yenidən qan tökülməsinin qarşısını almaq məqsədilə ertəsi gün Təbrizdən çıxmağa razılıq verən Səttarxan və Bağırxan aprelin 15-də

Tehrana çatdıqda məclis nümayəndələrindən ibarət böyük bir izdiham tərəfindən son dərəcə böyük hörmətlə qarşılandılar. O dövrün mətbuatının yazdığına görə, həmin vaxta qədər heç bir siyasi, ictimai xadim, heç bir ruhani və xarici qonaq, hətta şah belə təntənə ilə qarşılanmamışdı. Tərksilah haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttarxan və ətrafındakılara Tehranda xaincəsinə basqın edildi. Avqustun 7-də 300 nəfərə yaxın silahlı fədainin toplaşdığı Atabəy parkı fədailərdən heç birinin gözləmədiyi halda 6 min nəfərlik müxtəlif silahlı dəstələr tərəfindən mühasirəyə alınaraq hər tərəfdən top atəşinə tutuldu. Fədailər özlərini müdafiə etməyə məcbur oldular. Bu vuruşmada mücahidlərdən 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər, o cümlədən Səttarxan yaralandı, 300 nəfərə yaxın fə dai həbsə alındı. Bununla da inqilabın son səngəri dağıldı.

Səttarxan və Bağırxana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu əslində sürgündə qalmaq demək idi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu. Lakin Cənubi Azərbaycanda yerləşən çar Rusiyasının qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədilər. Çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar. Ələ keçən fədailər və Təbriz əncümanı rəhbərlərinə divan tutuldu.

1910-cu ilin noyabr ayında Cənubi Azərbaycan xalq hərəkatının görkəmli başçılarından biri olan Əli Müsyö vəfat etdi. Çar hökuməti əhalinin müqavimət əzmini qırmaq məqsədilə Azərbaycan əyalət əncümanı binasını, Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö və bir çox hərəkat rəhbərlərinin evlərini dağıdıb xarabaya çevirdilər. Bütün Cənubi Azərbaycanda terror və irtica hökm sürməyə başladı.

1905-1911-ci illər inqilabının yatırılması nəticəsində çar Rusiyası və İngiltərə tərəfindən İranda, o cümlədən inqilabda mühüm rol oynamış Cənubi Azərbaycanın əsarət altına alınması və istismarı qüvvətləndi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, 1905-1911-ci illər İranda inqilabı və onun tərkib hissəsi olan Cənubi Azərbaycan hərəkatının böyük tarixi əhəmiyyəti oldu.

1905-1911-ci illər İranda inqilabı ölkənin ictimai-iqtisadi inkişafı zəminində yetişən, vaxtilə Avropa ölkələrində baş vermiş burjuva inqilablarından özünəməxsus cəhətləri ilə fərqlənən, Şərqi bir sıra asılı və yarımmüstəmləkə ölkələrinə xas olan burjuva inqilabı idi. Bu inqilabda mühüm rol oynayan Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın da bir neçə fərqli və özünəməxsus cəhətləri vardır. Belə ki, bu üsyan ilk dəfə olaraq bütün İranda və ümumiyyətlə Şərqi ölkələrində xalq hakimiyyətinin ilk rüşeymi olan inqilab əncümanları yaratmış oldu. Bu xüsusiyyət Cənubi Azərbaycan hərəkatının hərəkatverici qüvvələrində demokratik qüvvələrin rolunun daha güclü olmasının nəticəsi idi. İnqilabın dərinliyi və geniş kütlələri əhatə etməsi cəhətdən Azərbaycandakı hərəkat, xüsusilə Təbriz üsyanı burjuva-demokratik inqilabı səviyyəsinə yüksələ bildi.

Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın daha bir xüsusiyyəti burada çıxışlara vahid siyasi rəhbərliyin «İctimaiyune-amiyun» (sosial-demokrat) təşkilatının mövcud olmasında idi. Nəhayət, Cənubi Azərbaycan hərəkatı dünya ictimaiyyətinin diqqət və rəğbətini qazanmış Səttarxan və Bağırxan kimi inqilab sərkədələrini yetişdirdi.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992
2. Əzizov E. «Difai»: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009
3. Həsənov N.A. Oyanmış Təbriz və Səttərhan. Bakı, 1986.
4. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkəti (1875-1918-ci illər), Bakı, 1996,
5. Mir Mövsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993
6. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 1997, II c.
7. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. «Xəzər» jurnalı, 1990, № 1,
8. Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку, 1997
9. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной Думе России. Баку, 1991
10. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам Баку, 1990
11. Сənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Bakı: 1985.
12. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttərhan. Bakı: 1986.
13. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 гг. М.: 1957.
14. Tadeusz Svietoshovski. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000.
15. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004.

MÖVZU № 13. «MÜSTƏQİLLİK ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT»

PLAN

1. Azərbaycan fevral inqilabından sonrakı dövrdə
2. Azərbaycan Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi sistemində.
3. Bakı XKS-nin antiazərbaycan siyasəti.
4. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.

Sual 1. Azərbaycan fevral inqilabından sonrakı dövrdə

1917-ci il fevralın 23-də Petroqradda fəhlələrin tətillə və nümayişi ilə başlanan demokratik inqilab fevralın 27-də 67 minlik paytaxt qarnizonu əsgərlərinin nümayişi ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Fevralın 28-də inqilab qələbə çaldı. Elə həmin gün Dövlət Dumasının Müvəqqəti Komitəsi "Petroqradda qayda-qanun yaratmaq, idarə və şəxslərlə əlaqəni təmin etmək" məqsədilə hökumətin funksiyalarını öz üzərinə götürdüyü barədə bəyanat verdi. Bir gün əvvəl isə ölkədə inqilab proseslərinin inkişafında başlıca rol oynamış Fəhlə Deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi öz işinə başladı.

1917-ci il martın 2-də II Nikolay Rusiya çar mütləqiyyəti tarixində son, lakin taxt-tacı tərk etmək haqqında ilk manifesti imzaladı.

Martın 2-də ölkədə real hərbi-siyasi güc olan qurumun Petroqrad Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin bilavasitə dəstəyi ilə Müvəqqəti hökumət təşkil olundu. Hökumətin öz qarşısına qoyduğu əsas vəzifə ölkədə qayda-qanun yaratmaq və yeni Rusiyada konstitusiya

quruluşunu qanuniləşdirəcək Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirmək idi.

Mərkəzdə baş verən hadisələrin mahiyyəti Bakıda dərhal qiymətləndirilməsə də, artıq martın 3-də Bakı fəhlələri Petroqrad inqilabçılarını birgünlük tətillə keçirməklə salamladılar. Elə həmin gün Bakıda keçirilən yığıncaqlarda Müvəqqəti hökumətə sədaqət andları və əmin-amanlığın qorunmasını, ordunun və əhalinin bütün zəruri mallarla təchiz edilməsi öhdəliyi barədə bəyanatlar səsləndi. Martın 5-nə keçən gecə yeni hakimiyyət orqanı - Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi.

Martın 3-də Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinə - OZAKOM-a verildi. Bu komitə regionun əsas millətlərini Dövlət Dumasında təmsil edən deputatlardan ibarət idi. OZAKOM-un sədri rus kadeti V.A.Xarlamov, üzvləri - azərbaycanlı kadet, sonralar müsavətçi M.Y.Cəfərov, gürcü federal-sosialisti K.Abaşidze, erməni kadeti M. Papacanov, rus kadeti P.Pereverzev idilər. İki gündən sonra Nazirlər Şurasının sədri Lvovun əmri ilə P.Pereverzev gürcü menşeviki A.Çxenkeli ilə əvəz edildi. OZAKOM-da Cənubi Qafqaz millətləri bərabər təmsil olunmadığı və aqrar məsələdə müəyyən mövqe tutulmadığına görə xalq kütlələri OZAKOM-a etimad göstərmədiyi üçün o, lap əvvəldən tənqid hədəfinə çevrildi.

1905-1907-ci illər inqilabı dövründə Sovetlərin yaradılması uğrunda hərəkatın fəal iştirakçısı olan fəhlələr onların hakimiyyət orqanı kimi dirçəldilməsi ideyasını artıq 1917-ci ilin martında müdafiə edirdilər.

Bununla yanaşı, fəhlələrin bir qismi Müvəqqəti hökumətə və onun yerli orqanlarına etimad göstərirdi. Fəhlə Deputatları Sovetləri və İctimai Təşkilatların

İcraiyyə Komitələrinin eyni vaxtda yaradılması məhz bu amillə bağlı idi. Bütün bunlar, Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik olduğunu göstərirdi.

Martın 7-nə keçən gecə 52 min fəhlə və qulluqçu tərəfindən seçilmiş 52 deputatdan ibarət (bunların 9 nəfəri bolşevik, qalanları isə menşevik və eser idi) Bakı rayonu Fəhlə Deputatları Soveti qəti şəkildə formalaşdı. Seçkilərdə Bakı fəhlə əhalisinin 2/3-dən çoxu iştirak etmişdi.

Sovetin birinci iclasında menşevik Q.Ayollo sədr, o dövrdə hələ menşevik olan M.N.Mandelştam isə katib idi. Yalnız martın 8-də Saratov sürgünündən qayıtmış S.Şaumyan qiyabi olaraq Sovetin sədri seçildi. Onun seçilməsi sosialist dairələrdəki şəxsi populyarlığı ilə bağlı idi.

Bütövlükdə inqilabın ilk ayları müxtəlif siyasi cərəyanların, partiyaların, sosial təbəqələrin Müvəqqəti hökumətə etimad göstərmələri və onu müdafiə etmələri ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə cəmiyyətdə nisbi birliyin saxlanılmasına kömək edən daha bir amil ondan ibarət idi ki, bolşeviklər Sovetlərin partiya tərkibini dəyişdirmək taktikasına hələ keçməmişdilər.

Fevral inqilabı bütün müsəlmanların, o cümlədən azərbaycanlıların siyasi fəallığını artırdı. Gündəlikdə duran ən vacib məsələlərdən biri təkəcə Cənubi Qafqazın yox, bütün Rusiya müsəlmanlarının pərakəndə halda olan qüvvələrinin birləşdirilməsindən ibarət idi. Hələ Ümumrusiya Müsəlman Şurası yaradılmamışdan əvvəl 1917-ci il martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmış, "Müsavət" partiyasının üzvü Məmməd Həsən Hacinski onun sədri seçilmişdi.

Buna baxmayaraq, 1917-ci il mayın 21-də Bakı Ərzaq Komitəsinə keçirilmiş seçkilər heç milli hərəkat liderlərinin də gözləmədikləri nəticə ilə başa çatdı: müsəlman bloku 29735 səs, sosialistlər (menşeviklər, eserlər, bolşeviklər, daşnaklar) 18061, kadetlər isə yalnız 1028 səs topladı.

Bu mərhələdə milli intibah qayəsi azərbaycanlıların şüurunda az da olsa iz buraxmış türkçülük ideyalarında ifadə edilirdi. Bu ideologiyayı milli mərkəzlərdə Bakı və Gəncədə yerləşən ayrı-ayrı qruplar həyata keçirirdilər.

Fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra "Müsavət" partiyası leqal şəkildə xalqı öz tərəfinə çəkmək istiqamətində geniş siyasi və təşkilati fəaliyyətə başladı. Artıq 1917-ci ilin payızında "Müsavət" Azərbaycanda milli-demokratik hərəkata başçılıq edən, sinfi və sosial mövqeyindən asılı olmayaraq, Azərbaycan cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrini öz arxasınca apara bilən siyasi partiya çevrilirdi. Partiyanın dövlət quruluşu məsələsinə dair mövqeyi onun taktikasını və fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdən biri idi.

"Müsavət" partiyası federativ demokratik Rusiya tərkibində Azərbaycana milli-ərazi muxtariyyəti və 20 yaşına çatmış azərbaycanlı vətəndaşlara seçki hüququ verilməsi ideyasını irəli sürürdü. Monarxiyanın süqutundan cəmi bir neçə gün sonra Gəncədə Türk Federalistlər Partiyası yarandı. Bu partiya Rusiya dövlətinin muxtar ərazilərin federasiyasına çevrilməsi ideyası ilə çıxış edirdi. Partiyanın yaradıcısı və ideya rəhbəri Nəsim bəy Yusifbəyli idi.

"Müsəlman kütlələrinin psixologiyasını nəzərə alan" və "özünün xüsusi tarixə malik olduğunu iddia edən bolşevik "Hümmət" partiyası 1917-ci il martın 3-də

fəaliyyətini bərpa edib, özünün Müvəqqəti Komitəsini yaratdı. Müvəqqəti Komitənin başçısı N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M.N.İsrafilbəyov və N.M.Sultanov seçildilər. Komitə bolşevik mövqeyində durduğunu bəyan etdi. Halbuki "Hümmət" in əyalətdəki komitələri menşeviklərin üstünlük təşkil etdikləri digər yerlərdə, həmçinin Tiflis quberniyasında onlara meyl göstərirdilər.

Yeni inqilabi şəraitdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bağlı ilk addım 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında atıldı.

Qurultay ərəfəsində Bakı Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti Komitəsi Qafqaz müsəlmanlarına müraciət dərc etdi. Müraciətdə deyilirdi: "Komitə ümummüsəlman qurultayı çağırmaqdan, milli-siyasi proqramı irəli sürməkdən imtina edir, lakin məhz indi millətlərin mənafeyini ən yaxşı təmin edə biləcək dövlət idarəçiliyi haqqında fikrini bildirməyi zəruri sayır... Belə bir idarə forması, söz yox ki, yalnız demokratik respublikadır".

Qurultayda Azərbaycanın siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının, həmçinin Şimali Qafqaz, Gürcüstan və İrəvan müsəlmanlarının nümayəndələri iştirak edirdilər.

Qurultayda əsas məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək siyasi quruluşu və kiçik xalqların hüquqlarına aid idi. Rusiyanın siyasi quruluşu barədə M.Ə.Rəsulzadə məruzə etdi. O göstərdi ki, "dövlətə daxil olan müxtəlif millətlərin möhkəm birliyini onların dövlət ittifaqı haqqında azad ifadə olunmuş arzusundan başqa heç bir qüvvə təmin edə bilməz". Qurultay Qafqaz müsəlmanlarının milli-siyasi idealları haqqında M.Ə.Rəsulzadənin məruzəsi üzrə qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə deyilirdi: "Federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət

quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forma kimi tanınsın".

Başqa xalqlara münasibət məsələsinə gəldikdə isə qurultayın qərarında deyilirdi: "Rusiya dövlətinin bütün xalqlarının, o cümlədən Qafqaz xalqlarının milli-siyasi ideallarını həyata keçirmək cəhdləri hər vəchlə müdafiə olunmalıdır".

Qurultayın gündəliyinə fəhlə və torpaq haqqında məsələlər də daxil edilmişdi. Lakin qurultay bu məsələlərə aid qətnamə qəbul etmədi və onların həllini Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə saldı.

Qurultayın müzakirə etdiyi son məsələ əhalinin əsas kütləsinin savadsız olduğu Qafqaz xalqları üçün çox böyük əhəmiyyəti olan kütləvi təhsil haqqında idi. Pedaqoq M.Ə.Əfəndiyevin məruzəsi üzrə "Türk dilində ümumi, məcburi və pulsuz təhsilin zəruriliyi haqqında" qətnamədə müəllim kadrlar hazırlamaq üçün seminariya və institutlar açılması nəzərdə tutulurdu.

Müsəlmanların Ümumqafqaz qurultayı Rusiya müsəlmanlarının siyasi həyatında mühüm rol oynadı, siyasi hadisələrin həmin mərhələsində onların mənafeələrini ifadə edərək, Rusiya müsəlmanları milli hərəkatının gücləndirilməsi yollarını, demokratik respublika prinsiplərinə söykənən dövlət quruluşu seçimini müəyyənləşdirdi.

Milli regionlar çərçivəsində formalaşmış əksər qrupların (Cənubi Qafqaz, Başqırdıstan, Krım, Qırğızıstan və s.) nümayəndələri, Rusiya dövlətinin həyati mənafeələrinə toxunmamaqla, bütün sahələrdə özünüidarə hüququ verən ərazi muxtariyyəti prinsipinin tərəfdarı idilər. Rusiyanın müxtəlif hissələrinə səpələnmiş tatarların nümayəndələri isə tamamilə əks mövqedə dayanırdılar.

Məsələ ilə bağlı ziddiyyətlər 1917-ci il mayın 1-dən 11-nə qədər Moskvada keçirilmiş Ümumrusiya Müsəlmanlar qurultayında özünü büruzə verdi. Qurultayı təşkil etmək üçün Qafqaz sosial-demokratı Əhməd Salihovun başçılığı ilə büro yaradıldı. Qurultay azərbaycanlı milyonçu Şəmsi Əsədullayevin Moskvadakı müsəlmanlara hədiyyə etdiyi binada 900 nümayəndənin iştirakı ilə keçirildi. Qurultayın gündəliyində Rusiyanın gələcək idarə forması; mədəni və məhəlli muxtariyyət, müharibəyə münasibət, Məclisi-Müəssisən; Qadınlar, fəhlə, torpaq məsələləri (hər biri ayrılıqda); Qafqaziya, Türküstan, Qazaxıstan məsələləri (müstəmləkə siyasəti və s.); əsgəri təşkilat, siyasi təşkilat məsələləri; bütün Rusiya müsəlmanlarının böyük milli şurasını seçmək və s. məsələlər dururdu. Konqresin gündəliyindəki on dörd məsələnin müzakirəsi üçün doqquz bölmə, onun əməli işini aparmaq üçün dörd komissiya təşkil olunmuşdu.

Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi. Məsələ ilə bağlı iki nümayəndə - M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Salihov çıxış etdilər.

M.Ə.Rəsulzadə idarə üsulu haqqında Azərbaycan türk dilində etdiyi çıxışında göstərdi ki, bu məsələyə həm insanlıq mədəniyyəti, həm də milli maraqlar nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır.

M.Ə.Rəsulzadə hesab edirdi ki, vahid Ümumrusiya təşkilatının yaradılmasına mane olan mədəni muxtariyyət proqramı türk xalqlarının yüksələn milli özünüdərkətmə şüuruna ədalətli şəkildə cavab verə bilməz. O öz çıxışında da vurğuladı ki, "Rusiya xalq cümhuriyyəti üsulu ilə idarə edilməlidir... Mən, ədəmi-mərkəziyyəti muxtariyyətlərdən təşəkkül edən bir federasiya şəklində təsəvvür edirəm. Bu muxtariyyətləri milli-məhəlli prinsipi içində faydalı bilirəm". Müsəlmanların

Rusiyada slavyanlardan sonra ikinci yeri tutduğu, onların 96 vilayət və qəzada yaşadıkları, Qafqazda, o cümlədən 10 vilayətdə - onlardan Bakı vilayətində 676243 (82,05%), Tiflis vilayətində 189098 (17,98%), İrəvan vilayətində 350096 (42,47%) nəfər olduğu göstərilmişdi.

Rusiya dövlətinin ərazi federasiyası əsasında təşkili əleyhinə çıxış edən Əhməd Salihov iddia edirdi ki, belə quruluş aqrar məsələnin həllini çətinləşdirəcək, müsəlman fəhlələr Ümumrusiya sosial qanunvericiliyinin faydasından bəhrələnmə bilməyəcəklər, çünki həmin quruluş şəraitində qanunlar müxtəlif regionlarda fərqli xarakter daşıyacaqdır. Onun təklif etdiyi qətnamə layihəsində deyilirdi ki, ərazi federalizmi müsəlmanların tam parçalanmasına gətirib çıxaracaq və milli məsələni həll etməyəcəkdir.

Nəticədə Rəsulzadənin "Müsəlman millətlərin mənfəətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli-mədəni muxtariyyəti verən xalq cümhuriyyətidir" - fikrini ifadə edən layihəsinin lehinə 446, əleyhinə 271, Ə.Salihovun unitar cümhuriyyət təklifinin lehinə 271, əleyhinə 442 səs verildi.

Müsəlman Komitəsində birgə iş təcrübəsi qazanmış müsəvatçılar artıq Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyası ilə birləşmək məsələsini irəli sürdülər. Birləşmə 1917-ci il iyunun 20-də (yeni təqvimlə 3 iyul) baş verdi. Yeni partiya Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat (Türk Federalistlər Partiyası Müsavat) Partiyası adlandı və qəbul etdiyi bəyannamədə özünü "əməkçi kütlələrə, həmçinin Rusiyanın türk və digər müsəlman xalqlarının milli-mədəni söylərinə əsaslanan demokratik partiya" elan etdi

1917-ci ilin iyulunda Bakı müsəlman ictimai və siyasi təşkilatlarında cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini birləşdirmək məqsədilə onun icraiyyə Komitəsini yenidən

təşkil etmək qərara alındı. 33 nəfər üzvdən ibarət bu Komitə ilə əlaqədar müxtəlif rəylər söylənir və qeyd edilirdi ki, "Komitədə 6 yer kəndli və fəhlələrin nümayəndələri üçün saxlanılır".

Hümmətçilər Komitənin tərkibinə daxil edilmədilər. İyulun 14-də 26 nəfərin iştirakı ilə keçən iclasda Əlimərdan bəy Topçubaşov Komitənin sədri, M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə onun müavinləri, M.H.Vəzirov isə katib seçildilər.

Avqustda Müvəqqəti hökuməti devirməyə yönəlmiş Kornilov qiyamı uğursuzluqla nəticələnsə də, Müvəqqəti hökumətin mövqeyini sarsıtdı. Kornilova qarşı inqilabi qüvvələrin səfərbərliyi gedişində yaranmış şərait bolşeviklərin nüfuzunun güclənməsinə kömək edirdi.

Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi, S. Şaumyan başda olmaqla, milli partiyaların cəmiyyətdə artan nüfuzunun qarşısını almaq, onların seçkilərdə iştirakını zəiflətmək məqsədilə yeni seçkiqabağı kampaniyada dolaşıqlıq yaratmaq üçün seçkilərin keçirilməsi vaxtı haqqında axırncı günə qədər heç bir məlumat vermədi. "Müsavat"ın Mərkəzi Bürosu öz xüsusi seçki nömrəsini son anda aldı və buna görə də fəhlələr içərisində kifayət qədər təbliğat aparmağa imkan tapmadı.

Seçkilərin nəticələri isə tamamilə gözlənilməz oldu: "Müsavat" 9617, eserlər 6305, bolşeviklər 3823, menşeviklər 687, daşnaklar 528 səs topladılar. Beləliklə, Zabrat rayonu istisna olmaqla, bütün neft-mədən rayonlarında keçirilmiş seçkilərdə "Müsavat" Partiyası qalib gəldi.

Bundan sonra "Müsavat" Partiyası diyarda hakimiyyət strukturlarının formalaşdırılması prosesinə ciddi təsir göstərməyə başladı. Onun üzvlərindən qəza və quberniya komissarları və müvəkilləri vəzifəsində işləyənlər var idi. Məsələn, Bakı quberniyasında

M.Rəfiyev və F.X.Xoyski, Bakı qəzasında Y.Əliyev, Quba qəzasında Səfərelibəyov, Şamaxı qəzasında M.Mahmudov məsul vəzifələrə təyin olunmuşdular. Ə.M.Topçubaşovun təqdimatına əsasən, OZAKOM İ.Heydərova Bakı quberniyasının komissarı, M.Vəkilova isə onun müavini vəzifələrini vermişdi. Hələ mart ayında isə Dövlət Dumasının üzvü, Gəncə şəhər başçısı X.Xasməmmədov quberniya İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilmişdi.

"Müsavat" Partiyasının 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək davam etmiş I qurultayı zamanı qəbul edilmiş proqramı Azərbaycanın ictimai həyatında mühüm bir hadisə idi.

"Müsavat" Partiyasının proqramı dövlət quruluşu, fəhlə məsələsi, milli və dini məsələlər, vətəndaş hüquqları, aqrar məsələ və s. sahələri əhatə edən 9 bölmə və 76 maddədən ibarət idi.

Milli azadlıq hərəkatında və milli Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında "Müsavat"ın rolu böyük idi. Partiyanın liderləri real vəziyyətdən çıxış edərək, Ölkədəki bütün demokratik qüvvələri milli Azərbaycan dövləti yaratmaq uğrunda mübarizəyə çağırırdılar.

Beləliklə, 1917-ci ildə Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı üç istiqamətdə aparılan mübarizəni özündə birləşdirmişdi. Hər şeydən əvvəl, müvəqqəti hökumətin əsərətdə olan xalqlara qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə qeyd edilməlidir. Müvəqqəti hökumət çarizmin müsəlman xalqlarına qarşı yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətini "daha incə və daha qapalı" şəkildə davam etdirir, Azərbaycan xalqını separatizmdə təqsirləndirir və milli azadlıq hərəkatını boğmağa çalışırdı.

İkinci istiqamət, inqilabçı demokratların rəhbərlik etdiyi Sovetlərə qarşı mübarizədən ibarət idi. Əvvəlcə

göstərilədiyi kimi, Fevral inqilabından dərhal sonra Bakı və digər şəhərlərdə ikinci hakimiyyət orqanı kimi Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri yaradılırdı. Onların içərisində nisbətən nüfuzlusu Bakı Soveti hesab edilirdi. Sovetlərin fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyi və milli mənafeyinə yabançı idi. Bakıda Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin tərkibində azərbaycanlılar yox dərəcəsinə idi. Sovetin tərkibi və rəhbər heyəti bütünlüklə ermənilərdən və rusalardan ibarət idi. Eser, menşevik, daşnak blokunun rəhbərlik etdiyi bu Sovet "vahid və bölünməz Rusiya" ideyasını təbliğ edirdi.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin silahlı üsyanı nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabrın 25-26-da Smolnıda keçirilən II Sovetlər qurultayında Sülh və Torpaq haqqında dekretlər qəbul edildi və Leninin başçılığı ilə Sovet hakimiyyətinin əsası qoyuldu.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi və Azərbaycan.

Bolşeviklərin Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirməsi xəbəri alındıqdan sonra 1917-ci il oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fəvqəladə yığıncağı keçirildi. İclasın gündəliyində duran əsas məsələ hakimiyyət məsələsi idi. Bolşeviklərin kəskin etirazına baxmayaraq, menşevik-eser-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səslə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin (İTK) yaradılması haqqında qərarın qəbul olunmasına müvəffəq oldu. İTK –yə digər partiyalar dəvət olunduqları halda, "Müsavat" Partiyası millətçi partiya adlandıraraq onunla hər hansı bir bloka girməyi qəti rədd edilirdi.

Bakı Sovetinin 1917-ci il 27 oktyabr tarixli qərarı ilə razılaşmayan bolşeviklər, mədən-zavod komitələri üzvlərinin dəstəyinə arxalanaraq Sovetin geniş iclasını çağırmaq taktikasına əl atdılar. Bolşeviklər Bakı Sovetinin

oktyabrın 31-də toplanan iclasına onları açıq şəkildə müdafiə edən mədən-zavod, alay və donanma komitələrinin nümayəndələrini dəvət etdilər. Onlar Sovetin üzvlərindən dəfələrlə çox idi. Bu cəhəti iclasın ilk dəqiqələrindən diqqət mərkəzinə çəkən eserlər və menşeviklər həmin iclasın qeyri-qanuniliyi məsələsini qaldırdılar. Alay, batalyon, rota və gəmi komitələrinin onları hərtərəfli müdafiə etdiklərini gören bolşeviklər, Sovetlərin hakimiyyətini və Sovetlərdə öz üstünlüyünü bərqərar etmək məqsədilə, Bakı Sovetinin yeni iclasının keçirilməsini təkidlə tələb etdilər. Hakimiyyətin Sovetlərə keçməsi ilə razılaşmadıqlarını bildirən menşevik və eserlərin iclas zalından çıxıb getməsi bolşeviklərə olduqca sərfəli idi. İclasda iştirak edən 468 deputat və nümayəndədən 344 nəfəri qaldı. Onların yalnız az bir hissəsinin səsvermə hüququ vardı, lakin bunun artıq elə bir əhəmiyyəti yox idi, çünki bolşeviklərin öz qətnamələrini keçirmələri üçün istənilən qədər səs toplamaqlarından ötrü kifayət idi.

İki gün sonra - 1917-ci il noyabrın 2-də bolşeviklər öz mövqelərini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə yenidən bütün hakimiyyətin Sovetə verilməsi məsələsini qoydular. Bu zaman onlar yenə də Sovetin vaxtilə bəhrəsini gördükləri geniş iclasını çağırmaq taktikasına əl atdılar. Siyasi qüvvələrin mövcud nisbəti də bolşeviklərin xeyrinə idi.

Sovetin 1917-ci il 31 oktyabr tarixli iclasında zəiflik göstərmiş eser-menşevik fraksiyası bu dəfə də qəbul edilən qərarlara real təsir göstərmək iqtidarında olmadı və bolşeviklərsiz yeni İcraiyyə Komitəsi yaradılmasının zəruriliyi qənaətinə gələrək hazırkı İcraiyyə Komitəsindən çıxdığını elan etdi.

Bu dövrdə müsavətçilərin bolşeviklərə tərəfdar çıxması da mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri

idi. Rusiyada baş vermiş Oktyabr çevrilişinə loyal münasibət nümayiş etdirən "Müsavat" Partiyası bundan sonra xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçiriləcəyinə ümid edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk sənədləri - "Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi" və "Rusiyanın və bütün Şərqi müsəlmanlarına müraciət" bu ümidi daha da möhkəmləndirmişdi. Buna görə də yaranmış siyasi böhranı dinc yolla aradan qaldırmağı zəruri hesab edən "Müsavat" Partiyası İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin hərəkətlərinin barışıq və saziş siyasəti üçün ziyanlı olduğunu və buna görə də özünün həmin qurumda iştirakını mümkün saymadığını bildirdi.

"Müsavat"ın dəstəyini alan bolşeviklər Xəzər ticarət donanması, bir sıra həmkarlar ittifaqı və şəhər qarnizonu nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkə bildilər və Sovetin 1917-ci il 2 noyabr tarixli iclasında onu Bakı şəhərinin ali hakimiyyət orqanı elan edən qərar qəbul edilməsinə nail oldular.

Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin M.V.Basin, N.P.Vatsek, P.A.Caparidze, İ.T.Fioletov, S.G.Şaumyan və b. ibarət yeni tərkibi seçildi. İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Şaumyan oldu.

Beləliklə, bolşeviklər Sovetdə iştirak edən digər partiyalar-eserlər və menşeviklərlə müsavətçilər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri asanlıqla ələ keçirə bildilər. Bu zaman 1917-ci il noyabrın 2-dən etibarən demokratik qüvvələr arasında hər iki düşərgənin səfərbər olması ilə müşayiət edilən açıq parçalanma prosesi başlandı.

1917-ci il noyabrın 22-də İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi ləğv olundu və bolşeviklərin Sovetdə öz hegemonluqlarını bərqərar etmək və diyarda təkpartiyalı sistem yaratmaq uğrunda mübarizəsi başlandı.

1917-ci ilin sonu - 1918-ci ilin əvvəlində Cənubi Qafqazda baş verən hadisələr bütün diyardakı həm mövcud siyasi şəraitə, həm də siyasi partiyaların fəaliyyətinə ciddi təsir göstərirdi. Bu dövrdə diyar şərti olaraq iki hissəyə parçalanmışdı: birincisi, Rusiya bolşevizminin dayağına çevrilməkdə olan Bakı şəhəri; ikincisi, Cənubi Qafqazın qalan ərazisi hakimiyyəti ələ keçirmiş bolşeviklər Azərbaycana muxtariyyət vermək istiqamətində heç bir addım atmır, əksinə, inqilabi-demokratik qüvvələri V.İ.Leninin başçılıq etdiyi Xalq Komissarları Soveti ətrafında daha sıx birləşməyə çağırırdılar.

RSFSR XKS-nə tabe olmaq istəməyən və diyarı anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan Sosial-Demokrat Partiyası (menşeviklər), "Müsavat", Daşnaksutyun və sağ esərlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirib, "Müstəqil Cənubi Qafqaz hökuməti" yaratmaq haqqında qərar çıxartdılar. Noyabrın 15-də Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçqori (sədr) və A.Çxenkeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlikaslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Aqacanyan, sağ esərlərdən D.Donskoy daxil oldular.

Dövrün ən kəskin sosial-iqtisadi məsələlərindən biri - aqrar məsələnin həlli üçün Cənubi Qafqaz Komissarlığı bir sıra addımlar atdı. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 16-da "Dövlət, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxslər və sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi haqqında" qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, kəndlilərin alacağı torpaqlar torpaq

komitələrinin sərəncamına verilməli, kəndlilər isə torpağı həmin komitələrdən icarəyə götürməli idilər.

Cənubi Qafqaz Komissarlığının fəaliyyəti Antanta və ABŞ tərəfindən Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxilənin başladığı vaxta düşdü. İngiltərə, Fransa və ABŞ hökumətləri Cənubi Qafqazda antibolşevik qüvvələrə kömək etməyə xüsusi diqqət yetirirdilər. Onların nümayəndələri (ABŞ konsulu Smit, ingilis generalı Şor, fransız polkovniki Şardinyi və b.) 1917-ci il noyabrın 11-i və 15-də Cənubi Qafqaz Komissarlığının yaradılması ilə bağlı keçirilən iclaslarda olmuşdular. ABŞ konsulu Smit Vaşinqtona göndərdiyi məktubunda Cənubi Qafqaz Komissarlığını de-fakto tanımaq və antibolşevik qüvvələrə maliyyə yardımı göstərmək üçün Tiflisə 10 milyon dollar göndərməyi təklif edirdi.

1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi bağlandı. 1918-ci il yanvarın 14-də isə Türkiyə komandanlığı Cənubi Qafqaz Komissarlığına tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlamaq haqqında danışıqlara başlamaq təklifi ilə müraciət etdi.

1917-ci ilin sonlarında Azərbaycanın və ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazın siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçkilər keçirilməsi oldu. Ona hazırlıq işlərinə hələ Oktyabr çevrilişindən əvvəl başlanmış, Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi nəzdində Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə Mərkəzi Cənubi Qafqaz Komissiyası yaradılmışdı. Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiyaya F.X.Xoyski rəhbərlik edirdi.

"Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnamə" öz dövrünün burjua dövlət hüququ

standartları baxımından demokratik sənəd idi. Qadınların, hərbi qulluqçuların səsverməyə buraxılması, dairələrin çoxunda proporsional seçki sisteminin tətbiqi və s. buna dəlalət edirdi. Bu fakt da maraqlıdır ki, Müəssislər Məclisinə seçkilər üzrə komissiya müsəlman qadınların seçki kampaniyasında iştirakını təmin etməyə çalışmış, onların səs verməsi üçün 9 seçki dairəsində xüsusi binalar ayrılmasına icazə vermişdi.

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Müəssislər Məclisinə seçkilər 1917-ci il noyabrın 26-da keçirildi. Cənubi Qafqaz dairəsi üzrə seçkilərdə iştirak edən 15 partiya arasında menşeviklər, müsavətçilər və daşnaklar ümumilikdə səslerin 73 faizini qazandılar. Bolşeviklər bütün Cənubi Qafqaz dairəsində səslerin cəmi 4,4 faizini yığa bilməmişdilər. Bakıda isə onlara əhalinin 20 və qarnizon əsgərlərinin isə 70 faizindən çoxu səs vermişdi. Eserlər seçicilərin 16,9 faizini menşeviklər isə cəmi 5,1 faizinin səsini almışdılar.

Seçkilərin nəticələri göstərdi ki, Cənubi Qafqazda bolşeviklərin hakimiyyətə gələ bildikləri Bakı şəhəri istisna olmaqla, "Müsavət" və "Daşnaksutyun" partiyaları daha güclü nüfuza malikdir.

Sual 2. Azərbaycan Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi sistemində.

1918-ci ilin əvvəllərində Cənubi Qafqazda vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Rusiyanın Almaniya ilə Brest-Litovskda sülh danışıqları boşa çıxdıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 6-da alman-türk qoşunları hücumu keçmişdilər. Türk qoşunlarının irəliləməkdə davam etdiyini gören Cənubi Qafqaz Komissarlığı 1918-ci il fevralın 6-da Qafqaz cəbhəsinin komandanı Vehib paşaya Türkiyə ilə sülh danışıqları

aparmaq istədiyini bildiren teleqram göndərməyə məcbur oldu. Regionda heç bir nüfuzu və kifayət qədər güclü hakimiyyəti olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Cənubi Qafqaz Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Cənubi Qafqaz Seymi öz işinə başladı. Seymdə Gürcüstandan sosial-demokratlar (məşeviklər) 32 nəfər, Azərbaycandan müsavətçilər, onlara qoşulmuş bitərəf demokratlar - 30 nəfər, ermənilərdən Daşnaksütyun partiyasından olanlar 27 nəfər deputat iştirak edirdi. Bundan əlavə, sosial-inqilabçılar (eserlər), milli demokratlar, Erməni Xalq Azadlıq Partiyası, Müsəlman Sosialist Bloku 7 nəfər, Rusiyada müsəlmanlar fraksiyası ("İttihad") 3 nəfər və məşevik-hümmətçilər partiyası 4 nəfər deputatla Seymdə təmsil olunmuşdular.

Cənubi Qafqaz Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Onlardan hümmətçi məşevik olanlar gürcü fraksiyasına daxil olmuş, qalanları isə müsəlman fraksiyası kimi birləşmişdilər, ancaq bu fraksiya gürcü və erməni fraksiyalarından fərqli olaraq, çox dağınıq şəkildə fəaliyyət göstərirdi.

Seymin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri yaxınlaşan sülh danışıqları üçün hüquqi baza yaratmaq idi. Lakin bu məsələ ilə əlaqədar qəbul edilmiş qərar ziddiyyətli xarakter daşıyırdı: Cənubi Qafqazı müstəqil dövlət elan etməyən Seym özünün xarici dövlətlərlə sülh bağlamaq səlahiyyəti olduğunu bildirir, Türkiyə ilə danışıqlara dair proqramında göstərirdi ki, 1914-cü ildəki

dövlətlərarası sərhəd bərpa olunmalıdır. Bundan əlavə, Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti Şərqi Anadoluda Türkiyə dövləti tərkibində olmaqla ermənilər üçün öz müqəddəratını təyin etmək hüququ əsasında muxtariyyət əldə etməyə çalışırdı. Danışıqlar aparmaq üçün üç Cənubi Qafqaz millətinin parlament fraksiyalarını təmsil edən siyasətçilər qrupundan nümayəndə heyəti təşkil olunmuşdu. Gürcü Akaki Çxenkelinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətindəki azərbaycanlılar–müsavatçılar M.H.Hacinski və X.Xasməmmədov, sosialist blokunun üzvü İ.Heydərov, ittihadçı Mir Yaqub Mehdiyev və menşevik-hümmətçi Ələkbər Şeyxülislamovdan ibarət idi. Martın 12-də bütün qrup üzvləri danışıqların başlanacağı Trabzona gəldilər.

Cənubi Qafqaz Seymi hələ Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqavilə imzalanmışdı və onun bir şərtinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Cənubi Qafqaz Seymi Brest sülhünün bu şərtini qəbul etmədi və Petroqrada XKS adına teleqram göndərərək bildirdi ki, "Brest sülhünü tanımır, çünki Cənubi Qafqaz heç vaxt bolşeviklərin və Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini qəbul etməmişdir". Türkiyə isə Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq, Cənubi Qafqaz Seyminə Qars, Batum və Ərdəhanı dərhal boşaltması haqqında ultimatum verdi. Belə bir şəraitdə 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə və Cənubi Qafqaz Seyminin nümayəndə heyətləri arasında sülh konfransı açıldı.

Konfransda Türkiyə nümayəndəliyi mövqeyini açıqlayaraq bildirdi ki, əgər Cənubi Qafqaz beynəlxalq hüququn subyektı olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir.

Seymdə mübahisələr getdiyi bir vaxtda Türkiyə tərəfi qətiyyətlə bəyan etdi ki, Cənubi Qafqaz Seymi ilə sülh Brest-Litovsk müqaviləsinin məlum şərti əsasında bağlanacaq.

Mart ayının 25-də Seymin Rəyasət heyətinin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında Azərbaycan deputatları Türkiyənin ultimatumunu qəbul etmək təklifi irəli sürdülər. Fraksiya adından çıxış edən M.Y Mehdiyev bildirdi ki, Cənubi Qafqaz öz müstəqilliyini elan etməsə, müsəlman fraksiyası sülh danışıqlarını müdafiə etməyəcək. Çıxış edən Azərbaycan nümayəndələri Türkiyə ilə müharibə aparılmasına razı olmadıqlarını bildirdilər. Bununla belə, X.Xasməmmədov Türkiyəyə güzəştə gedilən ərazilərin siyahısından Batumun çıxarılmasını təklif etdi. O, Bakı neft kəmərinin son məntəqəsi olan Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanmasını Azərbaycan neft sənayesinin mənafeyinə uyğun hesab edirdi.

Aprilin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında danışıqların gedişi müzakirə olundu. "Müsavat", bitərəflər qrupu və "İttihad" məsələyə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edərək, müharibə əleyhinə birgə qətnamə qəbul etdilər. Qətnamədə deyilirdi ki, Türkiyə ilə müharibənin Cənubi Qafqaz demokratiyası və onun daxili həyatı üçün ağır nəticələr verə biləcəyini əsas tutan "Müsavat" Partiyası, bitərəflər qrup "İttihad" Partiyası bu məsuliyyəti öz üzərinə götürməkdən imtina edir və müharibənin aparılmasına rəhbər partiyaların müsbət münasibətini nəzərə alaraq, müharibənin əlverişli surətdə ləğv edilməsi üçün Cənubi Qafqaz xalqlarına lazımi kömək göstərəcəklərini bildirirlər.

Lakin Seym elə həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə

hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və Y. Gegeçkori, N. Ramişvili və X. Karçikyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycan nümayəndəsinin bu Şuraya daxil edilməməsinin əsas səbəbi müsəlman fraksiyasının hadisələrin gedişinə təsir imkanlarını azaltmaq idi.

Lakin bu tədbirlər də Türkiyə qoşunlarının irəliləməsini dayandıra bilmədi və onlar 1918-ci il aprelin 14-də Batumu tutdular.

Bu dövrdə Cənubi Qafqazda erməni şovinst millətçi qüvvələr öz məkrli siyasətlərini davam etdirirdilər. 1918-ci ilin yanvarından onlar Bakıda və Cənubi Qafqazın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atır, Bakı Sovetinin orqanlarına, şəhər idarəçiliyinin həlledici vəzifələrinə öz nümayəndələrini soxurdular.

Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi, milli-azadlıq carçısı olan "Müsavat"ın nüfuzunun artması "böyük Ermənistan" xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat edirdi. Daşnaklar mart qırğını törətməklə "Müsavat"ın sosial bazasını, şəhərin müsəlman əhalisini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə təxminən 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, "Qırmızı qvardiya" adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi erməni idi. Əsasən rüslardan ibarət olan Xəzər donanması içərisində xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. Həmçinin, Şamaxı və Muğanda ehtiyat rus-malakan silahlı dəstələri də yaradılmışdı.

Bu cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə "Evelina" münaqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuşdu, müsəlman alayının zabitləri onun

dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər "Evelina" gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini gören ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şeyiə yaydılar ki, guya "Evelina" ilə gedən zabitlər tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-malakan kəndlərini məhv etsinlər. Bu təxribat xarakterli şeyiə öz nəticəsini verdi. Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr "Evelina" gəmisinin tərk-silah edilməsinə tərəfdar oldu. Təcili şəkildə, martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Komitəyə S.Şaumyan, A. Caparidze, Q. Korqanov, İ.Suxartsev, S.Saakyan, M.Yolçıyan, N.Nərimanov daxil edildi. İnqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə "Evelina"-nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərk-silah edildi. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin çox ciddi xarakter aldığı görən Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnqilabi Komitəyə gəlib, alınmış silahları "Hümmət" müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün İnqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılması vədi verilməsinə baxmayaraq, "Hümmət"ə o qədər də etibarlı olmayan bolşevik-daşnak koalisiyası sözüə əməl etmədi. Onlar həm də N.Nərimanovun çoxluğu öz ətrafında birləşdirib "sağa meyl etməsindən" narazı idilər. Beləliklə, əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası, S.Şaumyanın dediyi kimi, "həllədiçi döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütün cəbhə boyu hücumə başladı". Martın 30-da axşam

saat beşdə Bakıda ilk atəşlər açıldı. Aldatma siyasəti yeridib özlərinin bitərəfliyini elan etmiş Daşnaksutyun və Erməni Milli Şurası bu ilk atəşlərdən sonra Bakı Sovetini müdafiə etdilər.

İlk atəşlərdən sonra həmin gün şəhər silahlı dəstələrlə doldurulmuşdu. Ermənilər cənub hissədə səngərlər qazıb, torpaq və daşlardan sədlər qurmağa başlamışdılar. Erməni Milli Şurasının və Daşnaksutyun rəhbərlərinin müsəlman cəmiyyətləri ilə apardığı danışıqlar təxribat xarakteri daşıyırdı. Belə təhlükəli məqamda Bakı menşeviklərinin lideri Ayollo onların Soveti müdafiə edəcəklərini bəyan etdi. Eserlərin başçısı S.Saakyan panislamizmə qarşı vuruşacaqlarını, hətta bolşeviklərə dərin nifrət bəsləyən kadetlər də "rus işi" uğrunda mübarizə aparan bolşevikləri müdafiə edəcəklərini bildirdilər. Uzun müddət menşeviklərə qarşı mübarizə aparan bolşeviklərin menşevik və eserlərlə, hətta kadet və daşnaklarla mart günlərində birləşməsi dini və milli zəmində baş verdi. Lakin ermənilərin rəhbərlik etdiyi bolşevik və daşnaklardan başqa heç kim hadisələrin belə qanlı xarakter alacağını, müsavətlərə qarşı birləşmiş qüvvələrdən şəhərin bütün müsəlman əhalisini məhv etmək üçün istifadə ediləcəyini qabaqcadan gözləməirdi. Martın 30-da axşam Bakı Soveti hərbi dəstələri başçılarının təcili iclası keçirildi. Döyüşə başlamaq haqqında qərar çıxarıldı və Erməni Milli Şurasına, daşnak liderlərinə müraciət edildi ki, öz hərbi dəstələrini hərəkətə gətirsinlər. Onların fəaliyyətinə "Kazino" mehmanxanasında yerləşmiş təcili açılmış təlim qərargahından rəhbərlik etmək A.Mikoyan və N.Anançenkoya tapşırılmışdı. Onların müsəlman silahlı dəstələrinin toplandığı yerə qəfil hücumu qələbə ilə başa çatdı. Xəzər donanması gəmilərindən müsəlman məhəllələrinin atəşə tutulması şəhərdə vahiməli vəziyyət

yaratdı. Hərbi gəmilərə göndərilmiş xüsusi təbliğatçılar buradakı heyətlərin çoxunun nə ermənilərin, nə də bolşeviklərin təsiri altında olmadığını bildikləri üçün martın 30-da onları aldadıb inandırdılar ki, guya müsəlmanlar şəhərdə rus əhalisini qırır. Bir neçə saatlıq bombardmandan sonra rus matrosları bunun təxribat olduğunu, "Müsavət"ə qarşı mübarizə bəhanəsi ilə müsəlman əhalisinin qırğına verildiyini bildikdə atəşi dayandırdılar. Xeyli malakan-rus hərbi dəstələri də eyni qaydada aldadılaraq, Muğandan Bakıya gətirilmişdi. Lakin onlar şəhərdə ayrı vəziyyət olduğunu görüb döyüşdən imtina etdilər və buna görə Bakı Soveti və erməni qoşunları tərəfindən tərksilah olundular. Malakanlardan alınan silahlar növbəyə durmuş erməni "könüllü"lərinə paylandı. Çıxılmaz vəziyyət yarandığını gören "Müsavət" liderləri əhalini xilas etmək üçün daha çox hisslərin təsiri altında hərəkət edib qırğına bəhanə verən "məhəllə qoçu dəstələri"nin əksinə olaraq, İnqilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumunu qəbul etdilər. Martın 31-də danışıqlar aparmaq üçün müsəlman nümayəndələri Sovetin İcraiyyə Komitəsinə gəldilər, İnqilabi Müdafiə Komitəsinin ultimatumunun qəbul edilməsinə baxmayaraq, orada P.Caparidze ilə aparılan danışıqlar nəinki heç bir müsbət nəticə vermədi, hətta müsəlman heyətindən üç nəfər geri qayıdarkən yolda güllələndi.

Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrinin başçıları və silahlanmış erməni ziyalıları İnqilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər.

Yaxşı silahlanmış və hazırlanmış erməni əsgərləri müsəlmanların evlərinə soxulur, sakinləri öldürür, onları xəncər və süngü ilə doğrayır, uşaqları

yanan evlərin içinə atır, körpə uşaqları süngülərin ucuna keçirirdilər. Dinc əhalini qorxudan dəhşətə gətirib istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətlə yetirdilər: şəhərin tək-cə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləbaran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra, martın 31 -də axşamüstü İçərişəhərin alınması əməliyyatı başlandı. Bu qırğın əməliyyatında N.Anançenko başda olmaqla, gənc Suren Şaumyan, Ovçiyən, Qalstyan, Sarkis, Qaber-Kori, Artak, Manuçarov, Akopov və başqa "qırmızı qvardiyaçılar" fəal iştirak etdilər. Müsəlman meyitlərinin yandırılması və iyrenc formada təhqir edilməsinin erməni ziyalıları və kilsə xadimləri tərəfindən törədildiyini təsdiq edən onlarca sənəd mövcuddur. Fövqəladə istintaq komissiyası sədrinin Ədliyyə Nazirliyinə təqdim etdiyi məruzəsində aşağıdakı faktlar göstərilir: Nikolay (indiki İstiqlaliyyət) küçəsilə hücumu keçmiş erməni əsgərlərinə başlıca olaraq, erməni ziyalılarının nümayəndələri rəhbərlik ediblər. Belə dəstələrdən biri evə girib səkkiz qadın və uşağı güllələmişdir. Başqa dəstə Fars küçəsində Bala Əhməd Muxtarovun evinə girərək doqquz müsəlmanı küçəyə çıxarmış və kilsə meydanında güllələmişlər, meyitlərin ikisini "Dağıstan" mehmanxanasının alovu içinə atmışlar...

Beləliklə, üç günün - 18-21 mart (30 mart-1 aprel) - qətl və qarətlərindən sonra, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabatına görə, Bakıda

"əksinqilabçı" adı ilə 12 min nəfər azərbaycanlı əhalisi qətlə yetirilmişdi.

Martin 31-də müxtəlif bəhanələrlə danışıqları pozan İnqilabi Müdafiə Komitəsi aprelin 1-də artıq məsələnin həll edilmədiyini görüb yenidən ultimatum verərək bildirdi ki, İMK-nın tələbləri gündüz saat 3-ə kimi qəbul edilməsə, müharibə davam etdiriləcək.

Saat 4-də azərbaycanlı partiya və cəmiyyətlərin nümayəndələri A.Aşurov, Ə.M.Topçubaşov, Molla Hacı Mir Möhsün, Hacı Hüseyn Tağıyev, Əbdül Kazımzadə danışıqlar aparmaq üçün "Astoriya" mehmanxanasına getdilər. Bir saat sonra P.Caparidzenin açdığı "sülh konfransı"nda Fioletov, Dudin, Suxartsev, Erməni Milli Şurası tərəfindən L. Atabəyov, Ter-Mikaelyan və İranın Bakıdakı konsulu Həbibulla xan iştirak edirdi.

Həmin iclasa sədrlik edən Caparidzenin elan etdiyi ultimatum bütövlükdə "Müsavət" partiyasına qarşı yönəlmişdi. Ə.Kazımzadə baş vermiş hadisələrə görə "Müsavət"ın ittiham edilməsinə öz etirazını bildirdi və qeyd etdi ki, törədilən faciə üçün "sovet qoşunları" və daşnak hərbi hissələri məsuliyyət daşıyır. Axşam saat 9-dək uzanan mübahisələrdən sonra İMK-nın ultimatumu qəbul edildi. Ultimatumda göstərilirdi: "1. Bakı fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinin hakimiyyəti qəbul edilir; 2. Əksinqilabi "Dikaya diviziya" (Qafqaz yerlilər korpusu) Bakı və onun rayonlarından çıxarılır, yerdə qalan başqa müsəlman əsgəri hissələri, habelə erməni milli qoşun hissələri ya Bakıdan çıxarılır, ya da tamamilə fəhlə, əsgər və matros deputatları Sovetinə tabe edilir, əhalinin bütün silahlanma işi Sovetinin nəzarətinə keçirilir; 3. Bakıdan Tiflisə və Petrovska dəmir yolunun açılması üçün təcili tədbirlər görülür".

Atəşkəs haqqında saziş bağlanmasına baxmayaraq, erməni və sovet hərbi dəstələri" hücumları

aprel ayının 2-si axşamına qədər davam etdirdilər, hətta tüstüsü ərşə qalxan "İsmailiyyə"dəki yanğını söndürməyə gələn müsəlman əhalisini yenidən atəşə tutdular. Şəhərin sağ qalan azərbaycanlı əhalisi kütləvi surətdə şəhəri tərk etməyə başladılar.

Üç gündən artıq davam edən faciəli hadisələrə inqilabi don geyindirmək üçün M.Əzizboyov şəhərin onsuz da boş qalmış müsəlman hissəsinə komissar təyin edildi. O, müsəlman əhalisinin şəhərdən çıxmasını və yerdəyişməsini qadağan etsə də, bunun elə bir əhəmiyyəti olmadı.

Bakıda törədilən türk-müsəlman soyqırımının saxtalaşdırılmasına, ona "vətəndaş müharibəsi" donu geydirilməsinə, qətl edilənlərin sayının azaldılmasına ilk cəhdi bu hadisələrin təşkilatçısı S.Şaumyan etmişdir. O, aprel ayının 13-də Moskvaya - XKS-yə göndərdiyi hesabatda utanmadan həyasızcasına yazırdı: "Üç gün - 30, 31 mart və 1 apreldə Bakı şəhərində şiddətli vuruşma olmuşdur. Bir tərəfdən Sovet Qırmızı Qvardiyası, bizim təşkil etdiyimiz Beynəlmiləl Qızıl Ordu, Qırmızı Donanma və erməni milli hissələri, o biri tərəfdən "Müsavət" partiyasının başçılıq etdiyi... müsəlman "Vəhşi diviziya"sı və silahlı müsəlman quldur dəstələr vuruşdular. Bizə aviasiya məktəbinin hidroaeroplanları da kömək etdi... Biz döyüşlərdə parlaq nəticələr əldə etmişik. Düşməni tamamilə darmadağın edilmişdir... Hər iki tərəfdən öldürülən üç mindən artıqdır... Onlar Bakıda üstün gəlsəydilər, şəhəri Azərbaycanın paytaxtı elan edə, bütün qeyri-müsəlman ünsürlər tərk-silah edilib qırılardı"

Danılmaz tarixi fakt kimi məlumdur ki, Azərbaycan-müsəlman soyqırımı tək-cə Bakı ilə məhdudlaşmadı. Bakıda törədilmiş cinayətlər aprel ayının ilk günlərindən etibarən eynilə Şamaxı, Quba. Xaçmazda törədildi. Azərbaycanın qəzalarına "sovet qoşunları" adı

altında göndərilən cinayətkar dəstələrə quldur erməni "hərbçiləri" T.Əmiryan, H.Amazasp rəhbərlik edirdilər. Daşnak cəlladlarından ən ağır ziyan çəkən Şamaxı qəzası oldu.

1918-ci ilin mart qanlı hadisələrindən sonra Şamaxı şəhəri uzun müddət özünə gələ bilmədi. Həmin hadisələr ərəfəsində 15 min əhalisinin 80 faizdən çoxu azərbaycanlılar olan Şamaxıda 1921-ci ildə cəmi 1700 nəfər yaşayırdı.

Quba qəzasında qırğın törədən quldur cəza dəstəsinə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyətlər verdiyi Hamazasp rəhbərlik edirdi. Aprel ayında qəzanın 122 müsəlman kəndi dağıdılmış, yüzlərlə azərbaycanlı və dağlı, o cümlədən ləzgi məhv edilmişdi.

Göyçay, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran bölgələrinin əhalisi də erməni cəza dəstələrindən ciddi ziyan çəkmişdi.

Bakı hadisələri ilə əlaqədar olaraq, müsəlman fraksiyası Cənubi Qafqaz Seymindən Bakıya müsəlman əhalisini müdafiə etmək üçün qoşun göndərməyi tələb etdi. 1918-ci il aprelin 3-də Cənubi Qafqaz Seyminin Bakı hadisələrinə həsr olunmuş iclasında Fətəli Xan Xoyski bildirdi ki, "...müsəlman əhalini müdafiə etmək üçün tədbirlər görülməsə, müsəlman nazirlər hökumətin tərkibindən çıxacaqlar".

Hələ 1918-ci il aprelin əvvəllərində Cənubi Qafqaz Seyminin knyaz Maqalovun komandanlığı altında 2 min nəfərdən çox əsgəri olan qoşunu Bakıya doğru hərəkət etmiş, Nəcməddin Qotsinskinin dağlılardan ibarət dəstələri isə Dağıstandan Bakı istiqamətində hücumla başlamışdı. Knyaz Maqalovun qüvvələri Hacıqabul stansiyasına, Qotsinskinin qoşunu isə Bakının 10 kilometrliyindəki Xırdalan kəndinə çatmışdı.

1918-ci il aprelin 10-da Qotsinskinin dəstəsi Bakı Sovetinin qoşunları tərəfindən məğlub edildi, Maqalov isə aprelin 20-də Kürdəmirə tərəf geri çəkildi.

1918-ci il aprelin 20-də Cənubi Qafqaz Seymi sədrinin müavini S.O.Tiqranyan və Seymin üzvü İ.Heydərrov Cənubi Qafqaz Seyminin adından Bakı Soveti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya yola düşdülər. Bakıya çatandan dərhal sonra İ.Heydərrov bolşeviklər tərəfindən həbs edildi. Bununla əlaqədar olaraq, Cənubi Qafqaz Seyminin üzvü Camo Hacinski İ. Heydərrovun azad edilməsi üçün təcili tədbirlər görməyi təklif etdi.

S.Şaumyanla sövdələşməyə girib, separat danışıqlar aparmış S.O.Tiqranyan isə Bakıdan yalnız 1918-ci il mayın 3-də qayıtdı. O, Seymdəki çıxışında hökumətdən Bakıdakı hakimiyyətə qarşı yönəldilmiş hərbi əməliyyatları dayandırmağı və iğtişaşların dinc yolla həll edilməsi üçün tədbirlər görməyi tələb etdi.

Bundan sonra "Bakı məsələsi"ni Cənubi Qafqaz Seyminin gücü ilə həll etmək cəhdlərinin əbəs olduğunu gören Azərbaycan fraksiyası yeganə çıxış yolunu Osmanlı qoşunlarının çağırılmasında gördü.

1918-ci il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Cənubi Qafqaz Seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Cənubi Qafqaz Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Aprelin 20-də Bakı hadisələri ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı yaranmış hökumət böhranının bir nəticəsi də bu oldu ki, Y.Gegeçkorinin başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz hökuməti istefa verdi. Cənubi Qafqaz Seymi həmin gün aşağıdakı tərkibdə yeni Cənubi Qafqaz hökumətini təsdiq etdi: 1. A.Çxenkeli - baş nazir və xarici işlər naziri; 2. N.Ramişvili - daxili işlər naziri; 3. A.Xatisyan - maliyyə naziri; 4. X.Məlik- aslanov - yollar naziri; 5. Fətəli - Xan Xoyski ədliyyə naziri; 6. Q.

Georqadze - hərbi nazir; 7. N.Xomeriki –kənd təsərrüfatı naziri; 8. N.Yusifbəyli - maarif naziri; 9. M.H.Hacinski ticarət naziri; 10. A.Saakyan - ərzaq naziri; 11. R.Kazaçnuni -ictimai məişət xidməti naziri; 12. A.Erzikyan - əmək naziri və 13. İ.Heydərov - dövlət nəzarət naziri.

Cənubi Qafqazda müstəqil respublika yarandığının elan olunması və Türkiyə qoşunlarının sürətlə cəbhə boyu irəliləməsi ilə əlaqədar olaraq, A.İ.Çxenkelinin başçılıq etdiyi Cənubi Qafqaz Respublikası hökuməti Trabzon sülh danışıqlarına yenidən başlamaq üçün Türkiyə hökumətinə müraciət etdi. Trabzonda danışıqların yenidən başlanması ərəfəsində siyasi vəziyyət son dərəcə mürəkkəb idi.

1918-ci il mayın 11-də Batumda Cənubi Qafqaz və Türkiyə arasında nümayəndə heyətləri səviyyəsində danışıqlar davam etdirildi. Cənubi Qafqaz hökumətinin sədri və xarici işlər naziri A.Çxenkelinin başçılıq etdiyi heyətin danışıqlarında Azərbaycanı M.Ə. Rəsulzadə və M.H. Hacinski təmsil edirdilər. Türkiyə tərəfin təmsilçilərinə xarici işlər naziri Xəlil paşa, Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib paşa və hərbi nazir Ənvər paşa başçılıq edirdilər,

Batum konfransında müşahidəçi sifətində general Otto fon Lossovun başçılığı ilə Almaniya nümayəndəliyi də iştirak edirdi. Lossov Batumda gürcü nümayəndələri ilə gizli görüşlər keçirərək, onlara hərbi və iqtisadi yardım göstəriləcəyini vəd etmişdi.

Batum konfransında Cənubi Qafqaz Seyminin nümayəndə heyəti Türkiyənin Qars, Ərdəhan və Batum əyalətləri haqqında tələblərini tamamilə tanıdı və bununla da Brest-Litovsk müqaviləsinin müddəasını təsdiq etdi.

Batum konfransının gedişində general fon Kressin komandanlığı ilə 3 min nəfərlik alman qoşunu Gürcüstanın Poti limanına çıxarıldı. Onlar yalnız

Gürcüstanı tutmaq, Azərbaycan və Ermənistanı isə Türkiyəyə saxlamaq niyyətində idilər. Eyni vaxtda hücumu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il mayın 17-də Gümrünü (Aleksandropolu) ələ keçirdilər və Culfa istiqamətinə çıxdılar. Almaniya və Türkiyə tərəfindən aparılan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Batum konfransında gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər Türkiyə ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar.

Digər tərəfdən, Batum konfransında Almaniya nümayəndələri ilə separat danışıqların gedişində və general Fon Kressin təzyiqi nəticəsində Seymin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Federativ Cənubi Qafqaz Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı. Bununla əlaqədar olaraq, 1918-ci il mayın 25-də Cənubi Qafqaz Seyminin müsəlman fraksiyasının iclası keçirildi. İclasda Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq oxunmuş rəsmi bəyanatda deyilirdi ki, Cənubi Qafqaz Seyminin gürcü fraksiyası, gürcü sülh nümayəndə heyəti üzvləri Batumda gizli danışıqlar aparır, ayrılmağa və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşırlar

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin son iclası oldu. Gürcü fraksiyası Cənubi Qafqaz Respublikasının dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üstünə yıxdı. Onların fikrincə, müsəlman fraksiyası türkpərəst mövqe tutduğu üçün elə vəziyyət yaranmışdır ki, gürcülər onlarla artıq əməkdaşlıq edə bilməz.

Beləliklə, hakim qüvvələrin təzyiqi altında yaradılmış Cənubi Qafqaz Respublikası daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində dağıldı.

Sual 3. Bakı XKS-nin antiAzərbaycan siyasəti.

Mart hadisələrindən sonra Bakı şəhərində və onun neft-mədən rayonunda Bakı Sovetinin hakimiyyəti gücləndi. Aprel ayı ərzində Azərbaycanın şərq qəzalarında - aprelin 14-də Lənkəranda, aprelin 21-də Salyanda, aprelin 23-də Qubada və s. Sovet hakimiyyətinin yaradılması prosesi gedirdi. Bu regionu idarə etmək üçün ali icra hakimiyyəti orqanı Bakı Xalq Komissarları Soveti yaradılması tələb olunurdu. Onun yaradılması ətrafında Bakı Sovetində kəskin mübarizə başlandı.

1918-ci il aprelin əvvəllərində o dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən bütün partiya komitələri nümayəndələrinin daxil olduğu 308 nəfərdən ibarət Bakı Fəhlə, Əsgər və Matros Deputatları Sovetinin köhnə tərkibi hələ qalırdı. Sovetin belə çoxpartiyalı tərkibi bolşevikləri qane etmirdi. Onlar yalnız sol eserlərlə koalisiyaya üstünlük verirdilər. Doğrudur, əvvəlcə başda P. Caparidze olmaqla bolşeviklərin sağ qanadı sağ eserlər və daşnaklara 1-2 komissar vəzifəsi verməklə onları hökumətin tərkibinə daxil etməyi tələb edirdi. Lakin S. Şaumyan və tərəfdarları yalnız sol eserlərə və "beynəlmiləlçi" daşnaklara üstünlük verdilər və bununla da sağ partiyaların hökumətdə təmsil olunması təklifi rədd edildi. Lakin bolşeviklər bu partiyaları, xüsusən daşnakları siyasi həyatdan tam təcrid etmədilər. Məsələn, əksinqilabın əsas mənbələrindən biri kimi Erməni Milli Şurasını ləğv etmək haqqında müxtəlif partiyaların bolşeviklərə müraciəti cavabsız qaldı. Bununla yanaşı, Xalq Komissarları Soveti digər ictimai və siyasi strukturlara münasibətdə daha çox qətiyyət göstərdi. Bolşeviklərin fikrincə, mart hadisələri zamanı qorxaqlıq göstərmiş Bakı hərbi donanmasının MK-sı yenidən seçildi.

Növbəti hücumla keçən bolşeviklər "Baku", "Kaspi", "Bakinets", "Naş qolos" və s. qəzetləri bağladılar, Bakı qradonaçalnikliyini ləğv etdilər, şəhərin komendantı vəzifəsinə daşnak B. Avakyanı oturdular. Şəhər Dumasının buraxılması, onun funksiyalarının xüsusi şəhər təsərrüfatı şöbəsinə verilməsi də demokratik təsisatlara yönəlmiş həmin bolşevik hücumunun təzahürü idi. Fəhlə-kəndli milisi təşkil olunurdu. Ləğv olunmuş köhnə məhkəmə aparatı əvəzində "xalq məhkəmələri" fəaliyyət göstərməyə başladı. 1918-ci ilin yayında bolşeviklərin demokratik orqanlara qarşı mübarizəsi çox uğurlu oldu, belə ki, bolşevik ideologiyasına yad olan bütün siyasi strukturlar ləğv edildi. Beləliklə, hakimiyyət uğrunda yarımillik mübarizə başa çatdı və demokratik təşkilatların xarabalıqları üzərində Bakı XKS yaradıldı.

1918-ci il mayın 1-də Bakı XKS gələcək funksiyaları və fəaliyyət proqramını müəyyən edən deklarasiyasını dərc etdi. Deklarasiyada qeyd edilirdi ki, Bakı XKS RSFSR XKS-nin bütün dekret və sərəncamlarını həyata keçirməyə başlamış Ümumrusiya mərkəzi hökuməti ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərəcək.

Beləliklə, Bakı Xalq Komissarları Soveti əslində Sovet Rusiyası hökumətinin Azərbaycanda fəaliyyət göstərən yerli orqanına çevrildi və bilavasitə Moskvaya tabe oldu. Buna görə də onun hər hansı sosial-iqtisadi dəyişiklik keçirmək cəhdi Rusiyanın mənafeələrinə cavab verməli idi.

"Bankların milliləşdirilməsi haqqında" Dekret Bakıda komissarların həyata keçirdiyi ilk dekretlərdən biri sayılsa da, əslində heç bir milliləşdirmə həyata keçirilməmişdi. Yalnız bankların bolşeviklər tərəfindən rekvizisiya edilməsindən söhbət gedə bilərdi. Məsələn, 1918-ci il aprelin 29-da Bakı Xalq Komissarları Soveti A.Mikoyana orada olan pul və zinət şeylərini ələ keçirmək

üçün Rusiya Xarici Ticarət Bankını tutmaq tapşırığı vermişdi. Bundan əlavə, Rusiya Dövlət Bankı şöbəsinin pul vəsaiti Moskvaya aparılmışdı.

"Azərbaycan neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında" 1918-ci il 2 iyun tarixli dekretin Azərbaycan iqtisadiyyatına vurduğu ziyanı da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu dekretin qəbul edilməsi onunla əlaqədar idi ki, vətəndaş müharibəsi və iqtisadi blokada şəraitində Sovet Rusiyasının neftə xüsusi ehtiyacı var idi və buna görə də Bakını hər vasitə ilə öz əlində saxlamağa çalışırdı. RSFSR hökuməti, şəxsən Lenin Bakı XKS-dən neft təchizatını təmin etməyi tələb edirdi. Məsələn, mayın 28-də Bakıda V.İ.Lenindən "ilk növbədə, şübhəsiz, neft hasilatını təmin etmək" haqqında teleqram alınmışdı. V.İ.Lenin iyunun 5-də S.Şaumyana "nefti ilk sıraya qoymaq" tapşırığını 152, iki gün sonra göndərdiyi teleqramda isə yenə "tezliklə Bakıdan neft göndərilməsi üçün tədbirlər görün" göstərişini vermişdi.

Dekretin belə tələsik həyata keçirilməsində yeganə məqsəd Bakıdan mümkün qədər çox neft daşınmasına nail olmaqdan ibarət idi. Ümumiyyətlə, 408 neft istehsalı müəssisəsi milliləşdirmə adı ilə zəbt edilmiş və onlar Bakı Xalq Komissarları Sovetinin orqanı olan Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarına keçirilmişdi. Bakı neft sənayeçiləri və beynəlxalq maliyyə inhisarları bu dekretin həyata keçirilməsinə inadla müqavimət göstərildilər. Böyük Britaniya və Fransa hökumətlərinin təşəbbüsü ilə İspaniya, Hollandiya, Norveç, Danimarka, İsveçrə və İranın Moskvadakı diplomatik nümayəndələri neft sənayesinin milliləşdirilməsinə qarşı etiraz etdilər, lakin onların etirazı —RSFSR hökumətinin daxili işlərinə qarışmaq" kimi səciyyələndirilərək rədd edildi.

"Xəzər ticarət donanmasının milliləşdirilməsi haqqında" dekret də neft sənayesinin milliləşdirilməsi

siyasətinin tərkib hissəsi idi. 1918-ci ilin iyunun 5-də gəmi sahiblərinin etirazlarına baxmayaraq, bu tədbir də zorakılıqla həyata keçirilməyə başladı. Bütövlükdə 1918-ci ilin aprel-iyul ayları ərzində Bakı Xalq Komissarları Sovetinin zorakı tədbirləri nəticəsində Bakıdan Sovet Rusiyasına 1,3 milyon tona yaxın neft və neft məhsulları daşındı.

Yeni hökumətin siyasəti təkcə liberal ünsürləri və orta təbəqəni deyil, həmçinin digər sosialist partiyalarını və onların arxasınca gedən fəhlələri ondan uzaqlaşdırdı. Şəhərin müsəlman əhalisi isə yeni hakimiyyətdən üz döndərdi. Bakıda, Azərbaycanda vəziyyət bolşeviklərin xeyrinə olmayan istiqamətdə dəyişdi və Bakı Kommunasının süqutu ilə nəticələndi.

Sual 4. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.

İrənin dünya müharibəsində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq Cənubi Azərbaycanın ərazisi Antanta ilə almanların hərbi əməliyyatları meydanına çevrilmişdi. Bu isə əhalinin vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırmış, ölkədə qiymətlər bahalaşmış, aclıq və yoluxucu xəstəliklər yayılmışdı. 1917-ci il fevral burjuva demokratik inqilabının qələbə çalması və Rusiyada çarizmin devrilməsi xəbəri Cənubi Azərbaycanda da milli azadlıq və demokratik hərəkatın canlanmasına səbəb oldu.

Əhalinin hərəkatına İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsi istiqamət verirdi. Komitəyə 1905-1911-ci illər İran məşrutə hərəkatında fəal iştirak etmiş və mətinləşmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Aprelin 9-dan «Təcəddüd» adlı qəzet AƏK-nin mətbuat orqanı kimi nəşr olunmağa başladı. Fars dilində çıxan bu qəzet Tehrana və digər İran şəhərlərinə göndərilirdi. Təşkilatın sosial bazası əsasən orta və xırda burjuazianın, ziyalı və aşağı ruhani nümayəndələrindən ibarət idi. Əsas məqsəd və vəzifələr isə xarici işğalçıların ölkədən qovulması Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi idi.

Cənubda mübarizə əhval-ruhiyyəsi artdıqca Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş verirdi. 1917-ci il iyunun 17-də Təbrizdə başlanan çıxışlar vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrilmişdi. Tehran onun istefasına razılıq verdikdən sonra xalqın intiqamından qorxan vali Ala Qapıda gizləndi və iyunun 21-də gecə Təbrizi tərk etdi.

Urmiyada da xalq mahalın baş hakimi Etimadüddövlənin özbaşınalığı əleyhinə çıxdı. O, həbs olunaraq ölüm cəzasına məhkum edildi. 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə əyalət komitəsinin konfransı açıldı. Konfransda Təbrizdən və Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən 490 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans ADP-ni müstəqil elan etdi. Xiyabani başda olmaqla MK-ni seçdi.

Konfrans partiyanın qarşıda duran vəzifələrini müəyyən etdi. Təşkilatın təkamül yolunu seçməsi vurğulandı və yeni şəraitlə bağlı hərəkət xətti təsdiqləndi.

Partiyanın yeni təşkilatları yaranırdı. Onlardan biri də Bakı təşkilatı idi. Bu təşkilatın 1918-ci ilin yanvarından «Azərbaycan» adlı siyasi ictimai qəzeti də çıxırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda əsas siyasi partiya olan ADP «İctimaiyyənin Amiiyun Mücahid»in Təbriz təşkilatının keçmiş üzvləri əlaqə saxlayırdılar.

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və s. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilis imperialistlərinin əlində oyuncağa çevrilmiş Vüsüqqüddövlə kabinəsinin istefasını tələb edirdi.

1917-ci il noyabrın 28-i və dekabrın 3-də Təbrizdə 2 mitinq xüsusilə izdihamlı idi. Cənubi Azərbaycanı və İranın başqa yerlərini bürüyən çıxışlar nəticəsində Vüsüqqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

Oktyabr çevrilişindən sonra rus qoşunları İrandan çıxarıldı. İngilis hökuməti isə 1918-i ilin yanvarında general Denstervilin xüsusi hərbi dəstəsini İrana göndərdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. Cənuba isə başqa dəstələr göndərildi. Onlar Zəncan və Miyanəni işğal etdilər. Xoy və Urmiyada ingilis zabitlərini komandanlığı altında polis və qoşun dəstələri yerləşdirildi. İngilispərəst Vüsüqqüddövlə yenidən hakimiyyətə gətirildi.

Şimalda erməni daşnak hissələrinin bolşeviklərin himayəsi ilə həyata keçirdikləri soyqırımı cənubda da ingilis-fransız-rus zabitlərinin təhriki ilə erməni-aysor və kürdlər tərəfindən törədilirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində türk hərbi hissələrinin azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün Cənubi Qafqaza və Cənubi Azərbaycana daxil olması vəziyyəti dəyişirdi. Türk qoşunları Maku xanlığını, Urmiya, Səlmas və Təbrizi tutdular. Lakin Osmanlı Türkiyəsinin dünya müharibəsində məğlub olması türk qoşununun həm Şimaldan, həm də Cənubdan çıxarılmasına səbəb oldu. Onların yerini ingilis qoşunu tutdu.

1919-cu il avqustun 9-da Vüsüqqüddövlə hökuməti İrani siyasi və iqtisadi cəhətdən İngiltərədən tam asılı hala salan İngiltərə-İran sazişi imzaladı. Bu isə bütün

İranda etiraz nümayişlərinə səbəb oldu. Hərəkatın kuliminasiya nöqtəsi Təbriz silahlı üsyanına doğru gedirdi. ADP artıq passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşmış hökumətə qəti surətdə öz tələblərini bildirdi. 1920-ci ilin əvvəlində partiya silahlı üsyana hazırlıq haqqında qərar qəbul etdi. Bu zaman hökumət nümayişçilərə qarşı cəza tədbirləri həyata keçirirdi. 1920-ci il aprelin ilk günlərində ADP-in üzvlərindən də bir neçəsi polis tərəfindən həbs olunmuşdu. Beləliklə, aprelin 6-da ayağa qalxmış demokratlar silahlanaraq «Təcəddüd» qəzeti redaksiyasında toplandılar.

1920-ci il aprelin 7-nə qovuşan gecə ADP rəhbərliyi silahlı üsyan planını hazırladı. Həmin gecə 1905-1911-ci illər inqilabı dövründə İranda, xüsusilə Təbrizdə gərgin fəaliyyət göstərmiş bir sıra partiyaların - «İctimaiyyun-Amiyyun», «Mücahid» partiyalarının və sonradan «Ədalət» partiyasının Təbriz təşkilatına üzv olmuş köhnə mücahidlərin bir dəstəsi və başqaları demokratlara qoşuldular. Onlar həm üsyanda, həm də üsyan rəhbərliyinin həyata keçirdiyi sonrakı tədbirlərdə, həmçinin üsyanın düşmənlərinə qarşı mübarizədə əldə silah iştirak etmişdilər.

Polisin hədələrinə və təqibinə baxmayaraq aprelin 7-də demokratlar 50-60 nəfərlik silahlı dəstə vasitəsilə bir gün əvvəl şəhər kəməntərinə (polis idarəsi rəisinə) verdikləri tələbləri əmirmülkə bildirdilər və öz yoldaşlarının azad edilməsinə nail oldular.

Xiyabaninin özünün dediyi kimi, səkkiz aylıq ciddi hazırlıqdan sonra həyata keçirilmiş bu üsyanın başlanması ilə Cənubi Azərbaycandakı milli-azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Beləliklə, aprelin 7-də silahlı çıxışa keçməklə hərəkat silahlı üsyan xarakteri aldı.

Üsyanın ilk günü Təbriz bazarı bağlandı, tacirlər, sənətkarlar və əhalinin digər nümayəndələri demokratların tələbləri ilə həmrəy olduqlarını bildirdilər. Polis və jandarm dəstələri üsyançılara qoşuldular. İran ordusunun Azərbaycandakı rəisi Sərdar İntizar Müzəffər Ələm də Xiyabaninin yanına gələrək rəsmən öz xidmətini təklif etdi.

Müəllimlər üsyana qoşulduğundan məktəblərdə dərslər dayandırıldı.

Üsyana rəhbərlik üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olundu. ADP-nin fəal üzvlərindən (Mirzə Tağıxan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və b.) ibarət bu heyətə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi. İİH-nin rəhbərliyi ilə üsyançılar iki gün müddətində demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Aprelin 9-a gecə ikən Byullinq, onu müşayiət edən şəxslər və onunla birlikdə Təbrizə daxil olmuş polis dəstəsi şəhəri tərk etməyə məcbur oldular.

Beləliklə, silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı.

Təbrizdə üsyan qalib gəldikdən və bütün şəhər üsyançıların əlinə keçdikdən sonra İİH əhaliyə fars və fransız dillərində bəyanatla müraciət etdi. Bəyanatda bütün Azərbaycan əyalətində ümumi asayiş yaratmaq, hökumət nümayəndələrinin konstitusiyaya zidd olan siyasətinə son qoymaq və konstitusiyayı sözdən işə keçirmək üsyanın əsas məqsədləri hesab olunurdu. Başqa sözlə, bəyanatda Azərbaycan demokratlarının qanun-qayda yaradılması, şəxsiyyət və xüsusi əmlak toxunulmazlığının təyin olunması, məhdud da olsa, bir sıra demokratik hüquqlar verilməsi və s. haqqında başlıca tələblərini özündə əks etdirən, lakin həyata keçirilmədiyi üçün praktiki əhəmiyyətini itirmiş

konstitusiyasının bərpa olunması tələbi qarşıya qoyulurdu.

Bəyannamədə əks olunmasa da, üsyanın əsas hədəflərindən biri İranda ağalığ edən ingilis imperialistləri, onların ölkədəki qəsbkarlıq siyasəti idi. Aprelin 7-də Xiyabaninin Təbriz əhalisi qarşısında söylədiyi sözlər də hərəkatın antiimperialist mahiyyətini göstərirdi. «Bu gün bütün dünya camaatına rəsmi bildiririk ki, biz Vüsüqüddövlə və ingilis talançı sazişini (1919-cu il sazişi) bağlamış hökumət əleyhinə üsyan etmişik və... Azərbaycanın adını Azadistana dəyişərək bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik».

Xiyabani 24 maydakı nitqində bütün idarələrdən rəsmi sənədlərdə əyalətin adının «Azadistan» yazılmasını, həmçinin Tehranla danışıqlarda dövlətin Azadistanı rəsmən tanımasını tələb etmişdi.

Azərbaycan əyalətinin adının dəyişdirilməsi İranda və xaricdə müxtəlif rəylər doğurmuşdu. Bəzi İran müəllifləri hesab edirlər ki, Azərbaycan «Azadistan məmləkəti» adlandırılmış və bundan məqsəd əyaləti İrandan ayırmaq olmuşdu. Digər müəlliflər iddia edirlər ki, Azərbaycan əyalətinin adının dəyişdirilməsi onu Şimali Azərbaycandan fərqlənmək və bəzi yanlış fikirlərə əsas verməmək niyyətindən irəli gəlmişdi. 1920-ci ildə Təbrizə gəlmiş günün sabahı sentyabrın 8-də Xiyabani ilə görüşən Cəlil Məmmədquluzadə isə «Molla Nəsrəddin» jurnalı səhifələrində üsyan dövründəki Cənubi Azərbaycanı «Azərbaycan cumhuriyyəti» adlandırırdı.

Qərb tarixçiləri Təbriz üsyanı, hərəkatın başçısı Xiyabanini separatçı adlandırmaqla yanaşı, üsyan rəhbərlərini Sovet Azərbaycanına qarşı qoymağa, Xiyabanini antisovetçi kimi göstərməyə çalışmış və «Azadistan» adının verilməsini məhz Azərbaycan SSR-nin yaranması ilə bağlamağa cəhd etmişlər.

İİH öz fəaliyyətinə Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları Təbrizdən qovmaqla başladı. Valı müavini Əminülmülk, maliyyə işləri başçısı Tərcümanüddövlə, ədliyyə idarəsində çalışan məmurlar və başqaları Təbrizdən getməyə məcbur edildilər. Kənar edilmiş dövlət məmurlarının yerinə ADP-nin tanınmış üzvlərindən təyin olundu. Gənclər təşkilatı «Azadistan» jurnalının nəşrinə başladı.

İran hökuməti üsyan xəbərini alan kimi Təbrizdə mərkəzi hökuməti təmsil edən dövlət məmurlarına göstəriş verdi ki, hərəkət üsyançılar tərəfindən tərkisilah edilməyən kazak dəstələri vasitəsilə yatırılınsın. İlk zərbəni şahzadə Eynüddövlə vasitəsilə həyata keçirmək planlaşdırıldı.

Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanadan çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Eynüddövlə öz gəlişi haqqında yoldan Xiyabaniyə xəbər göndərərək, İİH ADP-nin mübariz üzvlərindən sayılan Mötəmedüttüccarı onunla danışıqğa göndərərək, Təbrizin yaxın kəndlərindən olan Hacıağadakı danışıqlar zamanı Mötəmedüttüccar İİH-nin 8 maddədən ibarət tələblərini Eynüddövləyə təqdim etdi. Bu tələblərə görə şahzadə özü ilə Təbrizə heç bir silahlı qüvvə gətirməməli, Tehrandan göndərilmiş məmurlar kənar edilməli və onların yerinə İİH-nin təyin etdiyi (edəcəyi) şəxslər rəsmən tanınmalı, Tehrandan əyalət üçün pul vəsaiti ayrılmalı və Eynüddövlə gələcəkdə demokratların razılığı olmadan heç bir iş görməməli idi. Eynüddövlə zahirən bütün şərt və təəhhüdləri qəbul edərək aprelin 20-də Təbrizə daxil oldu. Üsyan rəhbərləri Eynüddövləni qarşılamasalar da, onun öz dəstəsi ilə birlikdə yerləşdiyi binanı - Ala Qapını nəzarət altında saxladılar.

Eynüddövlə üsyanı yatırtmaq haqqında dərhal bir sıra tədbirlər görməyə başladı, ilk növbədə Tehrandan külli miqdarda pul tələb etdi. O, baş nazir Vüsuqüddövlənin gizli tapşırıqla Təbrizə göndərdiyi Hüseynağa Fişəngçinin vasitəsilə üsyana başlamaqla ADP-dən uzaqlaşmış Mirzə Əli Heyət, Soltanzadə, doktor Zeynalabdin xan, Əhməd Kəsrevi və başqalarından ibarət «Tənqidiyyun» (Tənqidçilər) adlanan qrupun demokratlara qarşı qiyamını təşkil etməyə çalışdı. Adları çəkilən şəxslərə böyük miqdarda pul vəd edilmiş, həmçinin, bildirilmişdi ki, Eynüddövlənin ətrafındakı dəstə, o cümlədən onunla Təbrizə daxil olmuş Qaradağ tayfa başçılarından Məhəmmədhüseyn xan Sərdar Əşairi də onlara kömək edəcəkdə.

Təbriz üsyanından təşvişə düşmüş ingilis imperialistləri də üsyanın yatırılması planının hazırlanmasında iştirak edirdilər. İngiltərə səfirliyinin siyasi idarə rəisi Miçer Edmond Təbrizə göndərilmişdi. Miçer Edmond da «Tənqidiyyun» qrupu üzvləri, o cümlədən Əhməd Kəsvəri ilə görüşərək onları üsyançılara qarşı sövq etmişdi.

Mayın 10-da həmin planı həyata keçirməyə çalışan şəxslər Eynüddövlənin evindən çıxdıqları vaxt həbs edildilər. M.Edmondun müxalif qrupları təhrik etməsi planı baş tutmadıqda, ələcsiz olaraq Xiyabani ilə danışığa girdi. Danışıqlar zamanı Xiyabani Azərbaycanı (Azadistanı) İrandan ayırmaq fikri olmadığını, mövcud konstitusiyasını həyata keçirmək və bütün İranın vəziyyətini islah etmək məqsədi daşdığını söylədi. O, danışıqın sonunda zərurət olmadan Azərbaycanda saxlanan hind sipahiləri dəstəsinin Təbrizdən çıxarılmasını tələb etdi. Bu danışıqdan sonra hind sipahiləri Təbrizdən çıxarılaq Zəncan yolu ilə Azərbaycandan kənar edildilər. Xiyabani ilə söhbətdən

istədiyi nəticəni əldə edə bilməyən M. Edmond Tehrana qayıtmağa məcbur oldu. Bununla da, İran dövlətinin və ingilislərin Təbriz üsyançılarına qarşı qurduğu plan baş tutmadı.

Dövlət idarələri mərkəzi hökumət nümayəndələrindən tamamilə təmizləndi və Azərbaycanda hakimiyyət Xiyabaninin əlinə keçdi.

1920-ci il iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli Hökumət (MH) yaratmağı qərara aldı.

Yerli İcraiyyə orqanı olan MH demokratik respublika qaydalarına əsaslanırdı. Xiyabaninin sədrlik etdiyi MH-nın tərkibinə ADP-nin üzvlərindən 20 nəfər daxil oldu. MH-nın üzvləri əsasən ticarət burjuaziyasına (Badamçı, Nağı Gəncəyi və b) və ya bir qismi Xiyabani kimi ticarət burjuaziyası ilə bağlı olan ziyalı təbəqəsinə mənsub idi. MH-nın üzvləri içərisində orta və xırda mülkədarların (Haşim Neysari, Mahud Əmin, Seyidülmüheqqin), ziyalıların (Mirzə Tağıxan Rəfət, İsmayıl Əmir Xızı, Əbülqasim Fiyuzat, Məhəmməd Hüseyin Səfvət), qulluqçuların (Nurullaxan Yekani, Nüsretulla Neysari) nümayəndələri də var idi. MH-in tərkibinə hərəkata təsadüfi və şəxsi mənafeləri xatirinə qoşulmuş ticarət burjuaziyasının bəzi nümayəndələri də daxil idi.

MH-in sosial tərkibinin rəngarəng olması gələcəkdə onun fəaliyyətinin pozulmasına səbəb oldu.

MH sədri Xiyabani seçilmişdi, maliyyə nazirliyi də bilavasitə onun nəzarəti altında idi. Maarifçilik işlərinə rəislik Əbülqasim Fiyuzata, vəqf idarəsi - Məhəmməd Hüseyin Səfvətə, qoşun rəisliyi Müzəffər Ələm Sərdara həvalə edilmişdi.

MH partiya proqramından çıxış edərək Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata

keçirməyə başladı. Milli hökumət ilk növbədə Təbriz əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə hökm sürən qanunsuzluq və özbaşınalığa son qoydu, çoxişlənən malların qiymətini aşağı saldı, sabit qiymət müəyyən etdi, xırda tacir, sənətkar və kəndlilərin vəziyyətini nəzərə alaraq Təbrizlə ətraf kəndlər arasında mal mübadiləsinin yaxşılaşması üçün tədbirlər gördü. Vergi sistemi və torpaq mülkiyyəti sahəsində islahat keçirmək üçün layihə hazırlandı. Layihəyə görə kəndli mülkədarlardan torpağı yalnız satın ala bilərdi. Bunun üçün kəndliyə müəyyən edilmiş vaxtda ödəmək şərti ilə bankdan borc pul verilməsi nəzərdə tutulurdu. Komissiya vəqf torpaqlarının həmin yolla kəndlilər tərəfindən satın alınmasını nəzərdə tuturdu.

Göründüyü kimi, Milli hökumət kəndliləri üsyan ətrafında birləşdirmək, hərəkatı daha mütəşəkkil etmək üçün mühüm məsələ olan torpaq məsələsini məhdud şəkildə də olsa həll edə bilməmişdi.

Tehranda Böyük Britaniya nümayəndəliyi isə mərkəzi hökumətin Azadistana (Azərbaycana) hazırladığı silahlı hücum planının təşkilatçısı idi. Sentyabrın 11-də Təbriz üzərinə qəfil hücum təşkil edildi. Əksinqilabi qüvvələr sentyabrın 12-də Ala Qapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə «Təcəddüd» qəzeti binasını dağıtdılar. Əksinqilabi qüvvələrin sayca üsyançılardan çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. Sentyabrın 14-də Xiyabani vətənin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizədə şəhid oldu.

Üsyançılara amansızcasına divan tutuldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif yerlərində xalq hərəkatının yatırılmasındakı «xidmətlərinə» görə şah

tərəfindən birinci dərəcəli «Taci Kəyan» nişanı ilə təltif edildi.

Beləliklə, Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş bu üsyan İrandakı imperialist ağalığına, səhliq quruluşuna qarşı və azərbaycanlıların öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malik oldu. Ş.M.Xiyabaninin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratik hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1998. 7 cildə, 5-ci cild.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005.
3. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
4. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
5. Svyatxovski T. Rusiya Azərbaycanı 1905-1920-ci illərdə. Azərbaycan jurnalı. Bakı, 1989. № 11.
6. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
7. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerkləri. 1928, 1917. Bakı, 1935.
8. Əzizov T. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Bakı, 1997.

MÖVZU № 14. «AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ»

PLAN

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və fəaliyyəti. Bakının azad edilməsi.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasəti.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və onun səbəbləri.

Sual 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və fəaliyyəti. Bakının azad edilməsi.

Zaqafqaziya Federativ Respublikasının süqutu Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlətin - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının yaranması ilə nəticələndi.

1918-ci il may ayının 27-də artıq keçmiş Zaqafqaziya Seyminin Azərbaycan fraksiyası yaranmış siyasi vəziyyəti müzakirə etmək üçün fəvqəladə iclas çağırırdı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. Müvəqqəti Milli Şuranın sədri vəzifəsinə M.Ə.Rəsulzadə ("Müsavat" Partiyası MK-nin sədri), İcraiyyə Komitəsinin sədri vəzifəsinə isə F.X.Xoyski (bitərəf) seçildi.

1918-ci il mayın 28-də Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurasının Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk konstitusiya aktını - İstiqlal Aktını qəbul

etməsi ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu.

Bu siyasi və hüquqi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun hakimiyyətinin şamil olduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdır. İstiqlal Aktında demokratik dövlətə məxsus atributların - hakimiyyətin xalqa mənsub olması, vətəndaşların mülki və siyasi hüquqlarının təmin edilməsi, bütün xalqların hər bir kəsin milli, dini, sinfi, silki və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azad inkişafı üçün şərait yaradılması, ən nəhayət, hakimiyyətin bölünməsi kimi prinsiplərin dövlət fəaliyyətinin əsası kimi bəyan edilməsi Azərbaycan xalqının suveren, demokratik, hüquqi dövlət yaratmaq əzmində olduğunu bütün bəşəriyyətə nümayiş etdirdi. İstiqlal Aktı bəyannaməsi Azərbaycan millətinin Kulturation (millət-mədəniyyət) statusundan tamamilə başqa siyasi-hüquqi və mənəvi-psixoloji statusa - Statination (millət-dövlət) statusuna qədəm qoyduğunu göstərdi.

İstiqlal Aktının qəbul edildiyi Milli Şuranın elə həmin iclasında ilk Azərbaycan hökumətini təşkil etmək Fətəli xan Xoyskiyə tapşırıldı. Elə həmin gün Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski bir sıra dövlətlərin xarici işlər nazirliklərinə müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında radioqram göndərdi. Radioqramda hökumətin müvəqqəti yerləşdiyi şəhərin Yelizavetpol (Gəncə) olduğu göstərilirdi.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ölkədə ikihakimiyyətlik olması ilə səciyyələnirdi. Belə ki, Azərbaycanın şərq hissəsi (Bakı quberniyası) Bakıda fəaliyyət göstərən Xalq Komissarları Sovetinin təsiri, qərb hissəsi isə (Yelizavetpol quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin hakimiyyəti altında idi.

1918-ci ilin yayında Azərbaycanın beynəlxalq vəziyyəti olduqca mürəkkəb idi. Burada Böyük Britaniya, Almaniya və RSFSR kimi üç böyük dövlətin siyasi və iqtisadi maraqları toqquşurdu. Onların hər biri Bakı neftinə yiyələnmək istəyir və bir-biri ilə rəqabət aparırdı. Davam edən Birinci dünya müharibəsi şəraitində mübarizə obyektlərindən biri də Azərbaycan, o cümlədən onun ayrılmaz hissəsi olan neft Bakısı idi. Dünyanı yenidən bölüşdürmək istəyən böyük dövlətlər üçün həmçinin Xəzər dənizində öz hökmranlığını bərqərar etmək cəhdləri səciyyəvi idi.

Yaxın Şərqdə böyük hərbi qüvvəyə malik olan və Sovet Rusiyasına qarşı hərbi müdaxiləni başlayan İngiltərə Bakını onun əlindən almağa və Almaniyayı Bakıya yaxın qoymamağa çalışırdı. İngiltərə rəhbərliyi Bakını işğal etmək əməliyyatını həyata keçirməyi İranın Ənzəli limanında cəmlənmiş Britaniya hərbi dəstəsinin komandanı general Densterville tapşırırmışdı: Densterville Bakıdakı eser, menşevik və daşnaklarla əlaqə yaratdı ki, şəhərin işğalı planını hazırlamaqda və həyata keçirməkdə onlardan kömək alsın.

Daşnak, menşevik və eserlər cəbhədə və cəbhə arxasında intizamsızlıq törətmək məqsədilə öz pozuculuq fəaliyyətlərini gücləndirir, şəhərdə vəziyyətin ağır olmasından, mövcud ərzaq böhranının kəskinləşməsindən istifadə edərək, ingilis ordusunun Bakıya dəvət edilməsi üçün geniş təbliğat aparırdılar.

İyun ayında İngiltərə konsulu Mak-Donnelin fəal iştirakı ilə Bakıda eserlər tərəfindən sui-qəsdə cəhd edildi, lakin o, uğursuzluqla nəticələndi.

Neft mənbələri olan regionların zəbt edilməsi o zaman yanacağa və digər neft məhsullarına kəskin ehtiyac duyan Almaniya hökumətinin də planlarında böyük yer tuturdu.

Lakin ordusu Qərb cəbhələrində olan Almaniya Bakını öz hərbi qüvvələri ilə zəbt edə bilməzdi, o, bu işdə

yalnız öz müttəfiqinə-qoşunları Qafqaz İslam Ordusu tərkibində Bakıya hücum edən Türkiyəyə ümid bəsləyə bilərdi. Lakin Almaniyanın bu hücumu münasibəti ikili və olduqca ziddiyyətli mahiyyət daşıyırdı: həm onu dəstəkləyir, həm də ondan ciddi ehtiyat edirdi.

1918-ci ilin iyul ayında Mərkəz ölkələrinin və Cənubi Qafqaz respublikalarının qarşısındakı konfransında iştirak etmək üçün İstanbula göndərilmiş Azərbaycan diplomatik nümayəndə heyəti belə mürəkkəb və ziddiyyətli beynəlxalq vəziyyət şəraitində işləməli oldu. Heyətin başçısı M.Ə.Rəsulzadə, üzvləri isə X.Xasməmmədov başqaları idi. Nümayəndə heyəti üzvlərinə Türkiyə tərəfi ilə qapalı danışıqlara getmək və mümkün ola bilən separat müqavilə bağlamaq üçün səlahiyyət verilmişdi.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə özünü məharətli diplomat kimi göstərərək, həmin vaxt RSFSR, Almaniya və Türkiyə arasında Bakı neftindən istifadə etmə uğrunda gedən diplomatik dairelərdə "Bakı məsələsi" adlandırılan siyasi mübarizənin mərkəzində oldu.

Bakı nefti uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı olan Sovet Rusiyası isə onu həm hərbi, həm də diplomatik yolla öz əlində saxlamağa çalışırdı.

Leninin rəhbərlik etdiyi RSFSR hökuməti bölgəyə kifayət qədər qoşun göndərmək imkanı olmadığına görə məqsədlərinə diplomatik xarakterli tədbirlər vasitəsi ilə nail olmaq ümidində idi. O, bir tərəfdən, Almaniya və onun müttəfiqlərindən Brest müqaviləsinin şərtlərinə əməl olunmasını və Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumunun dayandırılmasını tələb edir, digər tərəfdən isə Almaniya müəyyən iqtisadi güzəştlər etməyə, o cümlədən Bakıdan aldığı neftin bir hissəsini ona verməyə razı olduğunu bildirirdi.

Bu mülahizələri müsbət qarşılayıb nəzərə alan Almaniya hökuməti Sovet Rusiyası ilə "Bakı məsələsi" barədə danışıqlardan imtina etmirdi. Danışıqlar hələ 1918-ci ilin iyun ayında başlanmışdı. Onun gedişində Almaniya hökuməti Sovet səfirinin nəzərinə çatdırmışdı ki, onların yalnız müəyyən həcmdə Bakı nefti alacaqlarına təminat verildiyi halda, Türkiyə Bakıya hücumunu dayandırmağa məcbur ediləcək.

Beləliklə, döyüşən Qafqaz İslam Ordusunun arxasında gizli sövdə aparan Almaniya və RSFSR Bakının taleyini həll etmək fikrində idilər.

Yaranmış vəziyyətdə Azərbaycan hökumətinin Bakı üzərində qanuni hüquqlarının təsbit edilməsi olduqca çətin görünürdü. Türkiyə və Almaniyanın maraqları ilə hesablaşmaq, onlarla kompromisə nail olmaq lazım gəlirdi.

1918-ci ilin yazı və yayında Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən şimali-şərq regionunda - Quba və Xaçmaz bölgələrində hərbi əməliyyatlar gedirdi. Könüllü azərbaycanlı dəstələri "Bakı-Petrovsk" dəmir yol xətti boyunca fəaliyyət göstərirdi. Korqanov etiraf etməyə məcbur olaraq demişdi ki, müsavətçilər onlara qarşı partizan müharibəsi aparır, dəmir yol aramsız dağıdılır.

Azərbaycan hökumətinin hərbi qüvvələri sovet qoşunlarının hücumlarını dayandırmaq və müdafiə olunmaq üçün kifayət qədər deyildi. Belə şəraitdə kənardan hərbi kömək tələb olunurdu. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı ki, o zaman yaranmış şəraitdə yalnız Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparıb almalı idi.

1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında dostluq haqqında müqavilə imzalandı. Bu, Azərbaycan Xalq

Cümhuriyyətinin hər hansı bir xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi.

Osmanlı imperiyası ilə müqavilənin bağlanması Azərbaycan dövlətçiliyinin beynəlxalq aləmdə təsdiq edilməsi və Azərbaycan türk millətinin müstəqilliyinin saxlanılmasında zəruri addım idi.

Müstəqil Azərbaycanın həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olan bu müqavilə Azərbaycana osmanlı hərbi qoşun hissələrinin göndərilməsinin mümkünlüyünü də nəzərdə tuturdu.

Batum müqaviləsinə əsasən, Türkiyə ordusunun hərbi kontingenti olan 5 və 15-ci diviziya Azərbaycan Cümhuriyyətinə köməyə göndərildi. Əvvəlcə, Türkiyə ordusunda ən yaxşı diviziyalardan sayılan 5-ci "Çanaqqala diviziyası" gəldi. Onun ardınca gəlmiş 15-ci diviziya da çox təcrübəli və ən döyüşkən hərbi hissələrdən ibarət idi.

Köməyə gələn Türkiyə qoşunları Gəncə quberniyasına iyun ayında daxil oldu. Başda Nuru Paşa olmaqla Qafqaz İslam ordusunun qərargahı Gəncə şəhərində yerləşdirildi.

RSFSR hökuməti türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsinin qarşısını Gürcüstan vasitəsilə almağa çalışdı. V. Lenin gürcü hökumətinə türk qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını alacağı təqdirdə muxtariyyət də vəd etmişdi. Gürcü hökuməti alman qoşunlarının köməyi ilə türklərin qarşısını kəsməyə cəhd etdi, lakin Borçalı ərazisində baş verən qısa müddətli döyüşdə fon Kressin başçılıq etdiyi alman qoşunları məğlub oldular.

Bundan sonra gürcü hökumətinin tələbi ilə Tiflisdəki 18 günlük fəaliyyətdən sonra Milli Şura və hökumət 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. Lakin burada fəaliyyət göstərmək o qədər də sakit və maneəsiz olmadı. Çünki Azərbaycanın hər yerindən Gəncəyə

axışan burjua-mülkədar və klerikal dairələrdən olan nümayəndələrin məhdud dünyagörüşlü mürtəcə hissəsi Milli Şura və hökumətin demokratik, inqilabi əhval-ruhiyyəli şəxslərdən təşkil olunmasını istəmirdi. Azərbaycanın Türkiyəyə ilhaq edilməsinin tərəfdarı olan bu dairələr Milli Şuraya qarşı fəal kampaniya aparırdı. Gəncədə yerləşən Qafqaz islam ordusunun bölmələri komandanlığı ilə milli hökumət üzvləri arasındakı münasibətlər də çox gərgin idi. General Nuru Paşanın müstəqil dövlətin daxili işlərinə qarışaraq, F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi kabinetə etimadsızlıq göstərməsi siyasi böhranla nəticələndi.

1918-ci il iyunun 17-də iclasını keçirən Milli Şura Türkiyə qoşunları komandanlığının təzyiqi nəticəsində yeni hökumət təşkil etməyə və özünün bütün vəzifələrini ona verməyə məcbur oldu. Təşkil edilmiş ikinci hökumət Kabinetinə yenə F.X.Xoyski rəhbərlik edirdi.

Hökumət iyun ayının 23-də Azərbaycanda yaranmış gərgin vəziyyəti nəzərə alaraq, bütün ölkə ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi,

Bu mərhələdə Azərbaycan rəhbərliyinin qarşısında duran ən mühüm vəzifə əvvəlcə Bakını bolşevik-daşnak işğalından xilas etmək və sonra gənc müstəqil dövlətin ərazi bütövlüyünün bərpasına nail olub müdafiəsini təşkil etmək idi.

Bütün Cənubi Qafqazı Sovetlərin bayrağı altında birləşdirmək istəyən bolşeviklər yaxşı anlayırdılar ki, bu istiqamətdə əsas maneə müstəqil Azərbaycan dövlətinin varlığıdır. Ona görə də Bakı XKS-nin rəhbərliyi, Sovet Rusiyasının hərbi yardımına arxalanaraq, bütün mövcud qüvvələrini səfərbərliyə alıb Gəncəyə qəti hücumu keçməyi və bununla da hərbi üstünlük qazanmaq niyyətini həyata keçirməyi qərarlaşdırdı.

Azərbaycan-Türkiyə birləşmiş qoşunları ilə XKS-nin qoşunları arasında ilk döyüş iyunun 16-18-də Göyçaydan 20 verst şərqdə yerləşən Qarameryəm kəndi yaxınlığında baş verdi. Bu çətin anda qızğın döyüslərə atılmış yeni qüvvələr arasında Azərbaycan xalqının övladlarından təşkil olunmuş bölmələr və könüllü dəstələr də var idi. Təkcə iyunun 19-da 600 nəfərdən ibarət Azərbaycan dəstəsi, onlardan sonra Dəllər və Zəyəmdən olan könüllülər cəbhəyə gəldi.

Döyüşlər əsasən Qarameryəm-Ağsu şose və Müsüslü-Kürdəmir dəmir yolları ətrafında gedirdi. Bu döyüşlərdəki uğurlar sabit deyildi. İyunun 30-da sovet qoşun hissələri əvvəlki mövqelərinə - Qarameryəmdən şərqə geri oturdulsa da, onlardan biri iyulun 1-də yenidən Göyçaya soxuldu, lakin orada qala bilmədi. Türkiyə-Azərbaycan qoşun hissələri onu sıxışdırıb yenidən Göyçayı azad etdi. Sovet qoşun hissələri geri mövqelərinə çəkilməyə məcbur oldu.

Qafqaz İslam Ordusunun Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə qələbəsi Azərbaycanın şərq hissəsini, o cümlədən Bakını bolşevik-daşnak işğalından azad etmək uğrunda apardığı şərəfli müharibədə dönüş nöqtəsi oldu. Bu döyüşlərdə Bakı kommunası qoşunlarına, sovet hərbi hissələrinə elə ağır zərbələr vuruldu ki, onlar bundan sonra bir daha özünə gələ bilmədi.

Strateji təşəbbüsü ələ alması Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına qazanılmış müvəffəqiyyəti daha da artırmaq imkanı verdi. İyulun 7-dən Kürdəmir uğrunda başlanan döyüşlər üç gün davam etdi. Bu döyüşlərin birində düşmən Moskvadan gəlmiş zirehli avtomobillər dəstəsini hücumə göndərdi, lakin onlardan ikisi hələ döyüşə girməmiş Türkiyə artilleriyasının sərrast atəşinə hədəf olub sıradan çıxarıldı. Türkiyə və Azərbaycan

əsgərləri iyulun 10-da Kürdəmiri azad etdi, iyulun 14-də isə Karrar stansiyasını ağır döyüşlə aldılar.

İyulda Qafqaz İslam Ordusu qüvvələrinin cəbhə xəttində mövqeyi və fəaliyyət istiqaməti belə idi: sol cinahda (Şamaxı istiqamətində) və sağ cinahda (Salyan istiqamətində) Qafqaz İslam ordusu hərbi hissələri əməliyyatlar aparır, mərkəzdə (Kürdəmir istiqamətində) isə əsasən Azərbaycan qoşunları düşməyə hücum edirdi.

Bu zaman Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycan qoşunlarının sayı xeyli artmaqda idi. 18-45 yaşında hərbi mükəlləfiyyətli şəxslərin yeni səfərbərliyə alınması nəticəsində əsgərlərin sayı 5900 nəfərə çatmışdı. Onlar əsasən dəmir yolu boyunca hərəkət edən və azərbaycanlı polkovnik Həbib bəy Səlimov tərəfindən rəhbərlik olunan Cənub qrupuna daxil idi.

Məhəmməd Qaxinin komandiri olduğu 150 əsgərdən ibarət süvari dəstəsi də cəbhənin qızgın döyüşlər gedən sahəsində vuruşurdu.

İyulun 7-dən başlayaraq Ağsu, Meysarı, Mədrəsə və Mərəzə kəndləri yaxınlığında ağır döyüşlərə girən Qafqaz İslam Ordusu hissələri iyulun 20-də Şamaxını azad etdi.

Cəbhənin cənub istiqamətində vuruşan mayor Həmid bəyin dəstəsi iyulun 18-də Bankə balıq vətəgələrini tutdu.

Qafqaz İslam Ordusunun əks-hücumu Bakıdakı siyasi və iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi. Fəhlələrin sovetdən uzaqlaşması günü-gündən artırdı. Qorxu və aclıq onların loyallıq mövqeyini getdikcə dəyişdirirdi. Sovetin menşevik-eser-daşnak bloku Bakıya general L.Denstervilin komandanlığı altında Böyük Britaniyanın hərbi ekspedisiya qüvvələri yeridilməsinə nail olmaq üçün təşviqat aparmağa başladı. Britaniya qoşunları ilə şəhərin müdafiəsini möhkəmləndirmək imkanı Bakıda bir müddət

müzakirə edildi, lakin bu təşəbbüs bolşeviklərin getdikcə kəskinləşən müxalifətçi mövqeyi ilə qarşılaşdı. Digər varianta üstünlük verən Bakı Xalq Komissarları Soveti vaxtilə ingilislərlə birlikdə Kiçik xana qarşı vuruşmuş keçmiş çar ordusunun kazak zabiti, polkovnik Lazar Biçeraxovun xidmətlərindən istifadə etmək qərarına gəldi. Biçeraxov 1,5 min nəfərlik dəstənin başında iyulun 7-də Bakının müdafiə xəttinin sağ cinah komandanlığını öz üzərinə götürdü. Şəhərdə vəziyyətin getdikcə daha da ümitsiz olduğunu gören Biçeraxov iyulun sonunda öz dəstəsi ilə cəbhəni tərk etdi və Petrovsk istiqamətində şimala doğru irəlilədi.

Şəhərdə siyasi şərait son həddə qədər gərginləşmişdi. 1918-ci il iyulun 25-də Bakı Sovetinin iclası keçirildi və burada səsvermə ilə ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət olunması haqqında qərar qəbul edildi. Bu qərara tabe olmaqdan imtina edən Bakı Xalq Komissarları Soveti iyulun 31-də öz səlahiyyətlərindən imtina etməli oldu. Bakıda bolşevik-daşnak hakimiyyətinin uğursuzluğu bolşevizm ideyalarının burada yad olduğunu, Azərbaycan xalqı içərisində heç bir real zəminə söykənmədiyini əyani şəkildə göstərən faktdır.

Bakıda bolşeviklərin iflasından sonra hakimiyyət sağ eser-mənşevik-daşnak blokunun əlinə keçdi və həmin blok avqustun 1-də Sentrokaspi Diktaturası və Fəhlə, Əsgər Deputatlarının Müvəqqəti İcra Komitəsinin Rəyasət Heyəti adlanan hökumət təşkil etdi. 1918-ci il avqustun 4-də Britaniya hərbi yardımının ilk təmsilçiləri polkovnik Stoksun Ənzəliden yola düşmüş dəstəsi Bakıya girdi. İngilislər avqustun 9-17-də Bakıya 3 batalyon, bir səhra artilleriyası bölməsi və bir neçə zirehli maşından ibarət qüvvə çıxardılar. Bu qüvvələr gözlənilməyindən çox az, hətta bolşeviklərin Bakıda sərəncamlarında olan Qızıl Ordu hissələrindən də zəif idi.

Şəhəri xilas etməyin mümkün olmadığını görəndən Denstervil artıq sentyabrın 1-də onu tərk etməyə hazırlaşdı. Lakin Sentrokaspi Dikturası sahildən aralanan hər bir gəmini atəşə tutacağı ilə hədələdi. Çarəsiz qalan ingilis generalı sonuncu hücumu gözləməkdən savayı ayrı çıxış yolu tapmadığını etiraf etməli oldu.

Döyüş əməliyyatlarına bir qədər ara verildikdən sonra artıq bilavasitə Xəlil Paşanın sərəncamına keçmiş 36-cı diviziya ilə qüvvətləndirilmiş Türkiyə qoşunları avqustun 26-dan sonra xeyli fəallaşdı. Bakı şəhərinə həlledici hücum sentyabrın 15-də səhər başlandı. Həmin günün sonunda Denstervilin dəstəsini göyertəsinə almış, gəmilər buxtanı tərk edirdi. Onların arxasınca Sentrokaspi Dikturasının üzvləri və ermənilər də qaçırdı. Türkiyə qoşunları sentyabrın 16-na qədər şəhərə daxil olmaqdan çəkindi. Yerli müsəlman və partizanlara, Azərbaycanın digər bölgələrindən olan könüllülərə şəhərin dünənədək türk-müsəlman qanına susamış ermənilərin yaşadığı yerlərində tam hərəkət sərbəstliyi verildi.

Mart faciəsini yaşamış azərbaycanlılarda qisas almaq arzusu çox qüvvətli idi. Lakin sentyabrın 17-də Bakıya daxil olmuş Azərbaycan hökuməti kütləvi qırğın törədilməsinin qarşısını aldı.

Sentyabrın 18-də türk qoşunları Bakıya daxil oldu. Şəhərin əsil sahibi olan azərbaycanlı əhali onları ruh yüksəkliyi ilə, xilaskar kimi qarşıladı. Osmanlı qoşunlarının komandanlığı bildirdi ki, onlar Bakının azad edilməsində Azərbaycan hökumətinin iradəsinə uyğun olaraq iştirak edib.

Bakının azad olunması ilə Azərbaycan hökuməti respublika hüduqlarında öz hakimiyyətini bərqərar etdi.

Azərbaycan hökumətinin respublikanın bütün ərazisində hakimiyyətini bərqərar etməsi hələ onun tam

müstəqil fəaliyyət göstərməsinin təmin olunması demək deyildi. Türk qoşunlarının burada olması vəziyyəti mürəkkəbləşdirirdi. Azərbaycan hökuməti ilə türk hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə də mürəkkəblik var idi.

Real hərbi qüvvəyə malik olan Nuru Paşa ölkədə baş verən bütün hadisələri öz nəzarəti altında saxlayırdı. Müxtəlif yaşayış məntəqələrində yerləşən türk qamizonlarının rəisləri bir çox hallarda Azərbaycan məmurları ilə hesablaşmır və öz bildikləri kimi hərəkət edirdilər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisindəki müttəfiq Türkiyə qoşunlarının təchizatını təmin etməli idi ki, bu da xeyli maddi vəsait tələb edirdi. Hökumətin 1918-ci il 21 iyun tarixli qərarına görə, Azərbaycandakı Türkiyə Ordusunun saxlanması üzrə bütün xərclər yerli əhalinin üzərinə qoyuldu. 1918-ci il sentyabrın 26-dan noyabrın 5-nə qədər Azərbaycan hökuməti ordu komandanlığının sərəncamına 11 milyon manat ayırdı.

Hökumətin gördüyü tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycanda siyasi vəziyyət getdikcə kəskinləşir və bu, xeyli dərəcədə beynəlxalq şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar idi.

Almaniya və Türkiyənin Birinci dünya müharibəsi cəbhələrində düşər olduğu məğlubiyyətlər Azərbaycan üçün əlavə çətinliklər doğurdu. Oktyabrın 30-da Türkiyə Antanta ilə Mudrosda barışıq müqaviləsi imzaladı. Həmin müqavilənin 2-ci maddəsinə əsasən Türkiyə öz qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmalı, 14-cü maddəsinə görə isə Antantanın hərbi qüvvələri Bakı və Batuma daxil olmalı, bu ərazinin bütün dəmir yol xətləri, o cümlədən Azərbaycan dəmir yol şəbəkəsi onların nəzarətinə verilməli idi.

Mudros müqaviləsinin şərtlərinə əsasən Azərbaycan ərazisi ingilis qoşunlarının işğal zonasına daxil edilmişdi. İngilis komandanlığının buradakı dövlətin müstəqilliyi ideyasına necə yanaşacağı aydın deyildi. Azərbaycanın müstəqil dövlət taleyi üçün ciddi narahat olan siyasi liderləri bunun naminə bütün mümkün vasitələrdən istifadə edərək bir sıra diplomatik tədbirlər həyata keçirdilər.

1918-ci il noyabrın əvvəllərində Böyük Britaniyanın Şimali İran ordusunun komandanlığı ilə görüşmək üçün Ənzəliyə yola düşən nümayəndə heyətinin ingilis komandanlığı ilə danışıqların əvvəlində ingilislər Azərbaycan hökuməti ilə hesablaşmadı.

Danışıqların sonunda Tomson bəyanat verərək elan etdi ki, noyabrın 17-də səhər saat 10-dək Bakı həm Türkiyə, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir. Bəyanatda Bakı və onun neft mədənlərinin ingilislərin nəzarətinə keçməsi, ölkənin qalan hissəsinin Azərbaycan hökuməti və ordusunun nəzarətində qalması nəzərdə tutulur, eyni zamanda deyilirdi ki, Azərbaycan rəsmi surətdə tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto əlaqə yaradacaqlar, V.M.Tomson Bakının general-qubernatoru olacaq, şəhər polisində ingilis zabiti rəhbərlik edəcək, L.Biçeraxov və onun dəstələri Britaniya ordusu ilə birlikdə Bakıya daxil olacaq və nəhayət, silahlı ermənilər şəhərə buraxılmayacaqlar.

Bu zaman F.X.Xoyski əsil diplomat məharəti nümayiş etdirdi, 1918-ci il noyabrın 16-da V.M.Tomsona məktubla müraciət edərək, ingilis qoşunlarının Bakıya girməsinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə xələl gətirməyəcəyinə ümidvar olduğunu bildirdi.

Özünü şəhərin hərbi qubernatoru elan etmiş general Tomsonun başçılığı ilə hindli əsgərlərdən ibarət İngiltərə qoşunları 1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil oldu. Polkovnik F.P.Kokkerel Bakıda müttəfiq dövlətlərin polis komissarı təyin edildi. Bakıdakı ingilis qoşunlarının canlı qüvvəsi təxminən min nəfər əsgərdən ibarət idi.

İngilis hərbi komandanlığı Bakıda yerləşdiyi vaxtdan ölkənin ictimai-siyasi və iqtisadi həyatına aşkar müdaxilə etməyə başladı. General Tomsonun əmri ilə Bakıda "milli hakimiyyət ordunu ictimai asayişin qorunması məsuliyyətindən azad edə biləcək dərəcədə güclü olana qədər" hərbi vəziyyət elan edildi. Onun 1918-ci il noyabrın 19-da verdiyi əmr hərbi dövr qanunlarının pozulmasına görə cəzalar haqqında idi. Bu əmrdə müttəfiq qoşunların hərbi rütbəli şəxsləri və Rusiya hökumətinə xidmət edən şəxslər (ağqvardiyaçı zabitlər nəzərdə tutulurdu) istisna olmaqla, xüsusi icazə olmadan silah gəzdirmək, iclas və tətillər keçirmək qadağan edilir, ağır cinayətlərə görə ölüm nəzərdə tutulurdu.

1918-ci il noyabr ayının 29-dan Xəzər Donanmasının bütün ticarət gəmiləri də ingilis komandanlığının sərəncamına keçdi. Ticarət donanmasını idarə etmək üçün başda mayor Braun olmaqla "İngiltərə Dəniz Nəqliyyatı" şirkəti təsis olundu. Bununla da ingilislər "vahid, bölünməz Rusiya"nın bərpası işində Denikin ordusuna kömək etmək məqsədilə bütün Xəzər dənizinə nəzarət etməyə başladılar.

Neft sənayesini də nəzarətdə saxlamağa çalışan ingilislər bu məqsədlərinə nail olmaq üçün tezliklə Britaniya Neft İdarəsini təsis etdilər. Doqquz ay ərzində - 1918-ci ilin dekabrından 1919-cu ilin avqustuna qədər ingilislər Bakıdan 113,5 milyon manatlıq, 30 milyon puda qədər neft aparmışdılar. Onların sərəncamı ilə Bakıdan daşınıb çıxarılan bütün neft məhsullarına heç bir aksiz

rüsumları qoyulmur və bütün yüklər yubandırılmadan buraxılırdı.

Bakıda mövqeyini möhkəmləndirib vəziyyəti nəzarətə alan general-qubernator Tomson ölkədəki ictimai-siyasi reallıqlarla yaxından tanışlıqdan bir neçə gün sonra bildirdi ki, F.X.Xoyskinin hökuməti ölkədə fəaliyyət göstərən yeganə mülki hakimiyyət olaraq qalır.

Beləliklə, general Tomsonun Azərbaycan hökumətini təqdir edən mövqeyi düşmən qüvvələrin "vahid və bölünməz Rusiya"nın bərpa olunmasına bəslədiyi ümidi puça çıxartdı, müttəfiq qoşunlarının Bakıya daxil olması ilə yaranmış dövlət müstəqilliyini təhdid edən təhlükəyi vəziyyət Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərlərinin söyləri nəticəsində aradan qaldırıldı.

Sual 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasəti.

Azərbaycan hökuməti ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki quruculuq işlərini genişləndirməyə başladı.

Dövlət quruculuğu. Milli Şuranın qanunvericilik səlahiyyətini öz üzərinə götürmüş Azərbaycan hökuməti dövlət hakimiyyətini həyata keçirməklə və dövlət strukturlarını yaratmaqla məşğul idi. Bu istiqamətdə atılan ilk addımlar yeni dövlətin xarici və daxili siyasətinə aid bir sıra qanunların qəbul edilməsindən ibarət idi.

Hökumətin 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarına əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Dövlət Bayrağı kimi qırmızı fonda ağ aypara və səkkizguşəli ulduzun təsvir edildiyi qırmızı parçadan hazırlanmış bayraq qəbul olundu. Sentyabrın 9-da bu bayraq səthində ağ aypara və səkkizguşəli ulduz təsvir olunan, bərabər endə mavi, qırmızı və yaşıl zolaqlar rəngində bayraqla əvəz edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dövlət bayrağının bu üç rəngi rəmzi olaraq "türk milli mədəniyyətini, müasir Avropa demokratiyasını və islam sivilizasiyasını təmsil edirdi".

İyunun 27-də dövlət dili haqqında qərar qəbul olundu. Qərara görə dövlət dili türk dili elan olunurdu. Lakin milli kadrların çatışmazlığını nəzərə alan hökumət yaxın iki ərzində paralel olaraq rus dilindən də istifadə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan parlamenti. F.X.Xoyski hökuməti Müəssisələr Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq işləri aparırdı. Onun təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası öz işini bərpa etdi və Məclisin çağırmasını öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-də keçirilən ikinci iclasında (1-ci iclas-16 noyabr) Azərbaycanın ali qanunverici orqanının yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən təkpalatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman əhalisindən (2,75 mln. ümumi əhalinin 1,9 mln-u) daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alınaraq ermənilərə (sayları 500 min) gələcək parlamentdə 21 yer ayrılırdı. Bakıdan olan rus milli şurasına 10 yer ayrılmışdı (ruslar 230 min idilər). Milli azlıqlardan almanlara, yəhudilərə, gürcü və polyaklara – hərəsinə 1 yer verilir. Bakı həmkarlar təşkilatına 3, Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqına – 2 nəfər yer verilmişdi.

Nümayəndələr birbaşa və qapalı seçilə bilərdilər. Qadınlara da islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ verilir.

Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. İclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açdı.

İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu, onun maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev iştirak edirdi. Ş. Rüstəmbəyovun təklifi ilə Ə. Topçubaşov parlamentin sədri, müavini H. Ağayev, katibi isə R. Vəkilov seçildi. Nazirlər Şurasının sədri F. X. Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamentə təhvil verildiyini elan etdi. Parlament tərəfindən istefa qəbul edildi. İttihad partiyasının üzvü Q.Qarabəylinin parlamentin açılışı münasibəti ilə siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi təklifi qəbul edildi. Daha sonra mandat, təsərrüfat, reqlament komissiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis iclası bağlandı.

Sonrakı iclaslarda maliyyə – büdcə, qanunvericilik təklifləri, aqrar, fəhlə, hərbi işlər və s. komissiyalar yaradıldı. Parlamentdə hökumətin təşkili məsələsi yenə F. X. Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin o, səhhətinin pis olması ilə əlaqədar bundan imtina edirdi. Lakin dekabrın 18-də parlament Xoyskidən belə bir ağır günlərdə kabinənin təşkilini öhdəsinə almağı israr etdi. F. X. Xoyski 10 nəfərdən ibarət kabinənin tərkibini və iş proqramını hazırlayıb parlamentin müzakirəsinə verdi. Kabinədə yalnız İttihad partiyası iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Dekabrın 26-da F. X. Xoyski kabinəsi təsdiq edildi.

General Tomson həmin kabinəni dekabrın 28-də tanıdığını və Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi.

Çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə fraksiyalar (11 fraksiya var idi) öz bəyannamələri ilə çıxış etdilər.

Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi

prinsipinə uyğun olaraq parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmadı. Yalnız nazirlərin eyni zamanda parlament üzvü olmasına icazə verildi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Azərbaycan türkcəsi parlamentin istifadə etdiyi dövlət dili statusuna malik idi.

Parlamentin 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, onlardan bir neçəsi rədd edilmiş, qalanları müzakirəyə verilmişdi. Parlamentin təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət əmanət kassalarının nizamnaməsi, mətbuat haqqında nizamnamə var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir sənəd və müqavilə parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

1919-cu il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər aprelin 20-nə (1920-ci il) təyin edildi. Lakin o zaman Bakıda baş verən hadisələr buna mane oldu.

Azərbaycan ordusu. Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ordunun yaranması məsələsini ən mühüm məsələ kimi irəli sürmüşdü. 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi.

Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nəzərə alaraq Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun müqaviləsində öz əksini tapmışdı.

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil olduqdan sonra noyabrın 22-də Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan korpusunun qərargahı Gəncəyə köçürüldü.

Dekabrın 25-də general S. Mehmandarov hərbi nazir, bir neçə gün sonra isə Ə.Şıxlinski müavin təyin olundu. 1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərargahın rəisi isə Suleyman Sulkeviç təyin edilir. Qərargah şöbələrinin zabit kadrları ilə təmin edilməsi problemini həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabitlərindən istifadə etmək qərara alındı.

1919-cu ildə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsindən 399,4 mln. Manat ayrılırdı ki, bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi.

Milli Ordu yaratmaq işinin sürətləndirilməsini ölkənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kəskinləşməsi də tələb edirdi. Belə ki, mayın 25-də general Denikinın könüllü ordusu tərəfindən Petrovsk və Dərbənd tutuldu. Bu da Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə N.Yusifbəyli, X.Məlikaslanov, A.Səfikürdski, S.Mehmandarov, M.Y.Cəfərov daxil oldular. İyunun 11-də bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. DMK-nə ümumi səfərbərlik həyata keçirmək, ölkədə hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək, digər fəvqəladə tədbirlər görmək səlahiyyəti verildi.

Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökumətini ordu quruculuğu işində qəti addımlar atmağa

sövk edirdi. 1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etdi. Lakin bu cəhdlər boşa çıxdı. 1919-cu ilin sentyabrında general İ.Usbovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti İtaliyaya göndərildi. Oradan 25 min dəst yeni geyim, 25 min dəst köhnə geyim alınması tapşırılmışdı. İtaliya hökuməti Azərbaycana hələlik avtomobil, aeroplan, projektor, odeyal yataq vasitəsi sata biləcəyini bildirdi və onların arasında kontrakt bağlandı. Lakin həmin mallar Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində gətirildiyi üçün Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi, Qırmızı Orduya qismət oldu.

Yaranmaqda olan yeni hissələri zabıt kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürülmüş, yenidən qurulub genişləndirilmişdi. Bundan başqa İstehkamçılar məktəbi, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi də təsis edilmişdi. 1920-ci il üçün ordunun şəxsi heyətini 40 minə çatdırmaq planlaşdırılmışdı. Orduya könüllü və məcburi 19-24 yaşlı gənclər götürülürdü. İngilis hərbi hissələrinin Zaqafqazıyanı tərk edən vaxt (1919, avqust) öz silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan ordusuna verməsi, Gürcüstanın Azərbaycana müəyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəməyə qadir deyildi.

Təhsil siyasəti. Çox mürekkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti və parlamenti xalqın milli dövlətinin yaranmasını əbədləşdirmək üçün elm, təhsil, xalq maarifi və səhiyyə məsələlərinin inkişafını da diqqət mərkəzində saxlayırdı. AXC-i yarandığı ilk gündən maarif işlərinə xüsusi fikir vermişdir. 1918-ci il 30 iyun qərarına əsasən Gəncədə Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası təşkil edildi. N.Yusifbəyli maarif naziri təyin edilmişdi. Nazirliyin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 22 sentyabr sərəncamına

görə məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. 1918-ci il 28 avqust qərarına görə bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməli idi. Başqa millətlərdən olan uşaqlar üçün rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ana dili həftədə 4 dəfə tədris edilməli idi.

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncədə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edildi və 150 nəfər kurslara qəbul edildi. Bundan əlavə Nazirlik Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil bir seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Kadrlar hazırlamaq üçün 1918-ci ildə Göyçayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəblər açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1918-ci ildə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün Nazirlik 100 min manat pul ayırmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan, Zaqatalada qadın və kişilər üçün pedaqoji kurslar açıldı.

Qadınların təhsilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Orta təhsil müəssisələrində azərbaycanlı qızların sayı artırdı. Məsələn, əgər 1918/1919-cu tədris ilində Gəncə gimnaziyasında cəmi 4 azərbaycanlı qız oxuyurdusa, 1919/1920-ci tədris ilində onların sayı 296 nəfərə çatmışdı.

1918-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan 4 iyun müqaviləsinə görə Nazirlik Türkiyədən 50 müəllim dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllərində həmin müəllimlər Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdılar.

Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılması və nəşri üçün də xüsusi komissiya ayrılmışdı. Türkiyədən də dərsliklər alınırdı. Azərbaycan hökuməti ali təhsilin təşkili

və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını ən əsas vəzifə hesab edirdi. Bakı Universitetinin, Konservatoriyanın, Pedaqoji İnstitutun, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun açılması planlaşdırılırdı.

Siyasi şəraitin əlverişsizliyi və maliyyə çətinlikləri üzündən yalnız bir ali məktəbin – Bakı Universitetinin yaradılması üçün imkan əldə edildi.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmli rus alimi, Cənubi Qafqaz Universitetinin rektoru Razumovskiyyə müraciət edərək Bakı Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi.

Universitetin yaradılması işində M.Ə.Rəsulzadə, H.Ağayev, Ə.Pepinov, S.Ağamalı oğlu, C.Hacinski fəal iştirak edirdilər. Tanınmış maarifçi Məmmədəğa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda Universitetin açılması zəruridir.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 mln. rubl ayrılırdı. Hökumət təqaüdündən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi. 100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilməli idi.

Qanuna görə Universitetdə 4 fakültə açılmalı idi: Tarix-filologiya, tibb, fizika-riyaziyyat, hüquq. Lakin bir il müddətinə iki fakültə üçün (tarix-filologiya, tibb) ştat, smeta müəyyən edildi. Bütün fakültələrdə Azərbaycan dilinin keçilməsi məcburi idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi.

Rektor 3 il müddətinə seçilir və nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi. 1919-cu ilin 15 noyabr günü Universitetdə birinci dərs günü elan edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki böyük qələbəsi idi. 1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradıldı və R.N.Şahnazarov müfəttiş təyin edildi. Nazirlər Şurası Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəniyyət, xalq maarifi sahəsində öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait yaratmış, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq 23 maddədən ibarət əsasnamə təsdiq etmişdi. Əsasnamədə deyilirdi ki, Qarabağda olan erməni məktəbləri Şuranın rəhbərliyi altında muxtariyyətə malikdirlər.

Sosial-iqtisadi siyasət. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi və siyasi platforması bütün vətəndaşların həqiqi hüquq bərabərliyini bərqərar edərək, demokratik bir cəmiyyət qurmağı nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin inflyasiyanın qarşısını alması, inflyasiya şəraitində maaşları və pul tədavülünü tənzimləməsi, qonşu ölkələrlə iqtisadi əlaqələri sahmana salması, öz valyutasını yaratmaq planları, vergi vasitəsilə dövlət və sahibkarlar arasında qarşılıqlı münasibətləri nizamlaya bilməsi diqqətəlayiqdir.

Üçüncü hökumət kabinetinin (dekabr 1918-ci il) bəyanatında "Kəndli və fəhlə ünsürləri təminatı qayğısı hökumətin ən başlıca vəzifəsi olmalıdır" və "Torpaq kəndliyə havayı verilməlidir" tezisləri xüsusi yer tuturdu.

1919-cu il fevralın 4-də torpaq islahatı haqqında qanun layihəsi hazırlamaq üçün menşevik-hümmətçi Səməd bəy Ağamalıoğlu başda olmaqla müxtəlif siyasi fraksiyaların nümayəndələrindən ibarət xüsusi parlament komissiyası yaradıldı. Komissiya üzvlərinin siyasi

mənsubiyyət cəhətdən çox müxtəlif olması qanun layihəsini lap əvvəldən müvəffəqiyyətsizliyə düşür etmişdi, çünki onların təmsil etdiyi partiyaların aqrar məsələyə aid yekdil nöqteyi-nəzərləri yox idi. Ona görə də layihənin alternativ variantına malik olmayan komissiya Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il martın 7-də qəbul etdiyi, müəlliflərindən biri də indiki komissiyanın sədri S.Ağamalıoğlu olan aqrar qanunun əsasları ilə kifayətlənmək məcburiyyətində qalmışdı.

1919-cu il avqustun sonu - sentyabrın əvvəllərində, nəhayət, torpaq komissiyası layihə üzərində işini tamamladı. Həmin layihənin müzakirəsi 1919-cu il oktyabrın 2-də parlamentin 81-ci iclasının gündəliyinə daxil edildi, lakin əkinçilik nazirinin müavini X.Sultanovun təklifi ilə ona baxılması dayandırıldı.

1920-ci il martın əvvəllərində "Xüsusi sahibkar torpaqlarının dövlət torpaq fonduna keçirilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əhalisinin torpaqla təmin olunması haqqında qanun"un yeni layihəsi üzərində işi başa çatdıran nazirlik onu baxılmaq üçün Nazirlər Şurasına təqdim etdi.

Yeni qanun layihəsi Gürcüstan sosial-demokrat hökumətinin Azərbaycan sosial-demokratiyası tərəfindən bəyənilən aqrar qanunu əsasında hazırlanmışdı. Bu layihə kənd yerlərində olan xüsusi sahibkar-hüquqi şəxslərin bütün torpaqlarını, o cümlədən monastır, vəqf, məscid və kilsə torpaqlarını, habelə şəhər ərazisinin şəhər mülkiyyətinə daxil olmayan sahələrinin sahiblərindən alınıb əvəz verilmədən dövlət torpaq fonduna verilməsini nəzərdə tuturdu. Mülkiyyəti əlindən alınan sahibkarların ixtiyarında saxlanan torpaq sahəsinin ölçüsü həmin yerlərin təsərrüfat şəraitinə uyğun olaraq, kənddə becərilən bitki təsərrüfatları üçün 7-10 desyatin, taxılçılıq təsərrüfatı üçün 15-20 desyatin, maldarlıq

təsərrüfatları üçün 40-50 desyatin, şəhərdə müvafiq olaraq, 1,5-3 desyatin, 3-5 desyatin, 10-12 desyatin müəyyən edilirdi. Sahibkarların mülk və bağları da bu hesaba daxil idi.

"Müsavət" frakasiyası yalnız 1920-ci il fevralın 16-da parlamentin növbəti 123-cü iclasında partiyanın qurultayda bəyənilmiş aqrar məsələ üzrə qanun layihəsini müzakirəyə təqdim etdi.

"Müsavət" partiyasının qanun layihəsi də xüsusi sahibkar torpaqlarının əvəzsiz olaraq alınıb dövlət torpaq fonduna verilməsini nəzərdə tuturdu. Lakin burada sahibkarların mülkiyyətində, bağ və heyətlər də daxil olmaqla, 25-75 desyatin torpaq saxlanması; şəhər yerlərində isə bu sahənin becərilən bitkilərin xüsusiyyətindən və eləcə də əhalinin torpağa olan ehtiyacından asılı olaraq, 5 desyatindən 7,5 desyatindək məhdudlaşdırılması göstərilirdi.

Aqrar komissiyanın fəaliyyəti bu dövrdə tamamilə səmərəsiz idi, onun üzvləri hökumət böhranları ilə əlaqədar olaraq, artıq çoxdan bir yerə yığışmırdılar. Buna görə də Komissiyanın işləri başa çatmadı, aqrar qanun layihələri variantlarından heç biri qanun statusu almadı, aqrar bölmədəki durğunluq aradan götürülmədi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığı üçün əsas vacib məsələlərdən biri tam həll olunmamış qaldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi tədbirlərindən biri də gənc respublikanın maliyyə sistemini tənzimləmək və xəzinədə vəsait toplanmasına nail olmaq idi.

1919-cu il martın 17-də parlamentin qəbul etdiyi yeni qanun yerlərdə vergi yığmaq hüququnu üzvləri zemstvo yığıncaqları və icmalar tərəfindən seçilən gəlir vergisi üzrə quberniya və qəza idarə heyətlərinə verildi. Bundan əlavə iyulun 16-da parlament Maliyyə Nazirliyi

nəzdində vergi müfəttişi vəzifəsini təsis etdi, ona vergi müvəkillərinin və vergi məntəqələrinin fəaliyyətini nəzarətində saxlamaq və təftiş etmək səlahiyyəti həvalə olundu.

1919-cu ilin mayın 15-də qəbul edilmiş sonralar dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış "Kapital vergisinin ödəniş möhləti və tarif dərəcələrinin dəyişdirilməsi haqqında qanun" müstəqim vergilərin qəti təyin olunmuş vaxt və tarif dərəcələrini müəyyən edirdi. Kapital vergisi hər 100 manatdan 30 manat olmaqla ilin başlanğıcında (ancaq fevralın 1-dən gec olmayaraq) ödənilir, gəlir vergisi isə ilin sonunda, gəlirin həcmi bəlli olandan sonra ödənilirdi.

Çarizmdən qalan ağır mirasdan biri kifayət qədər maliyyəçi milli kadrların olmaması idi. Gənc dövlətin ağır maliyyə vəziyyətini düzəltmək, maliyyə sistemini ciddi böhrandan xilas etmək üçün yüksək səviyyəli mütəxəssis kadrlar tələb olunurdu. Pulun sürətli emissiyası hökuməti "Bakı bonu" adlanan yeni pullar kəsmək yolunu tutmağa vadar edirdi.

Bakının bolşeviklərdən azad edilməsi ərəfəsində Azərbaycan hökuməti Gürcüstan və Ermənistan hökumətləri ilə keçmiş Zaqafqaziya Komissarlığının bonlarının birgə buraxılması haqqında razılığa gəldilər. Tədavüldə 4 valyuta var idi: çar hökuməti tərəfindən kəsilmiş ("Nikolayevski" adlandırılan) rubllar, Müvəqqəti hökumətin kəsdiyi rubllar ("kerenkalar"), Tiflisdə buraxılmış Zaqafqaziya hökuməti bonları və nəhayət, Bakı bonları. Bütün bu valyutalar qanuni ödəniş vasitəsi olaraq dövriyyədə idi.

Ölkənin mal dövriyyəsi və iqtisadi-təsərrüfat həyatını möhkəmləndirmək üçün isə hökumətin müvafiq nizamlayıcı maliyyə aparatı yalnız Dövlət Bankı ola bilərdi.

1919-cu il avqustun 18-də müzakirəyə təqdim olunan qanun layihəsi 1919-cu il avqustun 23-də üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunmuşdu. Azərbaycan Dövlət Bankının məqsədi pul tədavülünü asanlaşdırmaq, milli ticarət, sənaye və kənd təsərrüfatına yardım habelə pul sistemini möhkəmləndirməkdən ibarət idi. 1919-cu il sentyabrın 18-də Dövlət Bankının nizamnaməsi təsdiqləndi və sentyabrın 30-da onun təntənəli açılışı oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-dən fəaliyyət göstərən Gəncə bankı isə oktyabrın 25-də verilmiş qanunla Dövlət Bankının şöbəsi statusunu aldı.

Azərbaycan hökuməti gömrük qanunvericiliyinin yaradılması sahəsində də bir sıra real addımlar atmışdı. Özünün mövcudluğu ərzində parlament gömrük sahəsində 20-dək qanun qəbul etmişdi. Nəticədə 1920-ci ilin əvvəlində respublikada formalaşmış dövlət gömrük xidməti mövcud idi. Bu qanunlara görə, bir sıra sərhəd məntəqələrində gömrük postları təşkil etmək nəzərdə tutulurdu. Parlamentin qərarı ilə 1919-cu il martın 27-də gömrük idarəsi yenidən quruldu. 1919-cu il 23 iyun qanunu ilə Maliyyə Nazirliyinin nəzdində gömrük rüsumu şöbəsi təşkil edildi. Bu şöbə gömrük rüsumunu tənzimləməli idi.

AXC-nin iqtisadi tədbirləri sırasında ən əhəmiyyətliisindən də qonşu və xarici dövlətlərlə iqtisadi əlaqə yaratmaqdan ibarət idi. Bu sahədə AXC hökuməti təkcə qanun layihələri hazırlamaqla kifayətlənməyib, dünyanın bir sıra ölkələri, o cümlədən 1918 iyunun 4-də Türkiyə, 1919-cu il mayın 23-də İran, İngiltərə, Amerika, Fransa, İtaliya, Gürcüstan, Ermənistan, Dağıstan, Orta Asiya dövlətləri ilə iqtisadi əlaqə yaratmağa nail olmuşdu. Bəzi dövlətlərlə ticarət müqaviləsi bağlanmış, bəziləri ilə isə şifahi razılıq edilmişdi.

Neft sənayesini böhrandan çıxarmağa çalışan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı ilk gündən bu sahədə konkret addımlar müəyyənləşdirdi. Azərbaycan parlamenti neft istehsalı və satışını öz nəzarətinə aldı, bununla bağlı olaraq dəfələrlə hökumətin məruzələrini dinlədi, neft sənayesinin rentabelliyyəsinin yüksəlməsinə yardım edən bir sıra qanunverici sənədlər qəbul etdi.

1918-ci il oktyabrın 7-də hökumətin neft mədənləri və zavodlarını, Xəzər ticarət donanması gəmilərini sahibkarlara qaytarmağı nəzərdə tutan dekreti nəşr olundu və neft sənayesində xüsusi mülkiyyət prinsipi bərpa edildi.

Parlament azad ticarətlə dövlət ticarəti arasında aralıq mövqeyi nəzərdə tutan daha optimal bir qərar qəbul etdi. İxracatçı malın dəyərinin yarısını xarici valyuta ilə ödəməli idi. 1919-cu il dekabrın 11-də qəbul olunmuş qanunla siyahısı ciddi müəyyənləşdirilmiş malların (əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları və neft məhsullarının) sərbəst ixracına icazə verildi. Aparılan mallardan dövlət xəzinəsinə 95 faiz rüsum ödənilməsi də müəyyən edildi.

Sosial problemlərin, ən başlıcası isə fəhlə məsələsinin tənzimlənməsi ilə həm parlamentin fəhlə komissiyası, həm də 1919-cu il yanvarın 21-dən fəaliyyət göstərməyə başlayan Əmək Nazirliyi məşğul olurdu. 1919-cu il mayın 31-də sosial və istehsalat münaqişələrinin həllinə cavabdeh olacaq Arbitraj orqanının yaradılması haqqında qərar çıxarıldı.

Sual 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti

Müstəqilliyini elan etmiş gənc Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici siyasət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Milliyyətindən və dini etiqadından asılı olmayaraq qonşu dövlətlərlə mehriban münasibətlər Azərbaycan diplomatiyasının aparıcı istiqaməti olub, onun çıxış nöqtəsini təşkil edirdi. Böyük dünya siyasəti baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətini üç dövrə bölmək olar: Türkiyə oriyentasiyası dövrü (1918-ci il may-oktyabr); Qərb oriyentasiyası dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il yanvar); geniş və hərtərəfli dünya əməkdaşlığına daxil olmaq uğrunda mübarizə dövrü - (1920-ci il yanvar-aprel).

XX yüzilliyin əvvəllərindən Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq mübarizəsində onun öncülləri Osmanlı dövlətinə böyük ümid bəsləyirdilər. Əsrin əvvəllərindəki təlatümlü hadisələr Azərbaycanın türk-müsəlman əhalisinin həyatında milliyyətçilik ideyasının geniş yayılması və inkişafına ciddi təkan verdi.

1918-ci ilin əvvəllərində Trabzon və Batum danışıqları Zaqafqaziya Seyminə daxil olan xalqların Türkiyəyə münasibətində köklü fikir ayrılıqlarını üzə çıxartdı. Trabzon danışıqları dayandırıldıqdan sonra Batuma səfər edən Ənvər Paşa Trabzonda Zaqafqaziya hökumətinin dağılacağı təqdirdə Türkiyə ilə geniş sərhədləri olan müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasına tərəfdar olduğunu və bu dövlətin Türkiyə tərəfindən müdafiə ediləcəyini bildirdi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri yeni mərhələyə - dövlətlərarası münasibətlər mərhələsinə daxil oldu.

Bu mərhələdə Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin hüquqi əsasını 4 iyunda imzalanmış Batum müqaviləsi təşkil edirdi.

1918-ci ilin payızında Almaniya, Türkiyə, Avstriya-Macaristan və Bolqarıstanın daxil olduğu Dördlər İttifaqı məğlub oldu. Oktyabr ayının 30-da təkə Türkiyə üçün deyil, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün də son dərəcə ağır olan Mudros barışığı imzalandı.

Birinci dünya müharibəsinin sonunda Böyük Britaniyanın Azərbaycana marağı müstəsna dərəcədə artmışdı. Bu, bir tərəfdən, Almaniya-Türkiyə blokunun Qafqaza meylinin güclənməsi, digər tərəfdən isə dünya neft istehsalının böyük bir hissəsinin Bakının payına düşməsi ilə bağlı idi. Müharibə ərəfəsində Rusiyada hasil edilən neftin 83 faizi Bakıda çıxarılırdı. Dünya müharibəsində iştirak edən ölkələr isə Bakı neftinə çox vaxt qələbəni müəyyən edən amil kimi baxırdılar.

1918-ci il noyabrın 17-də müttəfiqlərin qoşunlarının Bakıya gəlişi Azərbaycanın istiqlaliyyətini ciddi təhlükə qarşısında qoydu.

Balkanda və Qafqazda olan ingilis qoşunlarının baş komandanı general Corc Miln az sonra Bakıya gələrək V.Tomsonun bəyanatını təsdiqlədi və bildirdi ki, Böyük Britaniya hökuməti Azərbaycan hökumətini bu ölkənin bütün ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət kimi tanıyır.

Azərbaycan xarici siyasətinin qarşısında duran ciddi məsələlərdən biri qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı mehriban münasibətlər yaratmaq, müəyyən məsələlərə münasibətdə Qafqaz həmrəyliyinə nail olmaq idi.

Azərbaycan hökuməti Bakıya gəldikdən sonra Dağlılar Respublikası ilə əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün 1918-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında bir sıra müqavilələr bağladı. İki dövlət arasına bağlanmış müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti ciddi maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşmış, Dağlılar hökumətinə 10 milyon manat həcmində yardım göstərmiş və o, Denikin

təcavüzünə məruz qaldıqda əlində olan bütün vasitələrlə ona yardım göstərəcəyini bildirmişdi.

Cənubi Qafqazın üç yeni respublikası - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sülh və sabitliyin yaradılması çox çətin oldu. Müstəqilliyin ilk günlərində Gürcüstan hökumətinin Borçalı, Sığnaq və ümumilikdə Qarayazıda Gürcüstanın sərhədlərini müəyyən etmək adı altında mövcud vəziyyəti dəyişmək cəhdləri Azərbaycan hökumətinin müqaviməti ilə qarşılaşdı.

1919-cu ilin iyununda, şimaldan yaxınlaşan təhlükə ilə bağlı olaraq, Qafqaz konfransı öz işini dayandırdı. Denikin ordusunun Dağıstan üzərinə hücumu və Cənuba doğru irəliləməsi Azərbaycan-Gürcüstan əməkdaşlığını zərurətə çevirdi. 1919-cu il iyunun 16-da iki dövlət arasında üç il müddətinə hərbi-müdafiə paktının imzalanması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dəyərli diplomatik addımı hesab edilməlidir. Bu pakta görə, Azərbaycan və Gürcüstanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyünə hər hansı dövlət tərəfindən təcavüz olduğu təqdirdə müqaviləni bağlayan tərəflər öz öhdələrinə bir-birinə hərbi yardım göstərmək borcunu götürmüşdülər.

İranla münasibətlərdə də əvvəlki narazılıqlar, daha çox isə anlaşılmazlıqlar 1919-cu ilin ortalarından etibarən öz yerini əməkdaşlıq meyllərinə verməyə başladı. Həmin ilin payızında yaradılan birgə Azərbaycan-İran komissiyasının gərgin işi nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin bir sıra tərəflərini əhatə edən müqavilə və saziş hazırlandı. 1920-ci il mart ayının 20-də iki dövlət arasında əməkdaşlığın bütün sahələrini əhatə edən 7 müqavilə və saziş imzalandı.

Rusiya və Ermənistanla münasibətlər bütün dövr ərzində qeyri-stabil olaraq qaldı. Azərbaycan diplomatiyasının ciddi-cəhdlərinə baxmayaraq, "böyük

dövlətçilik" mövqeyindən çıxış edən bu dövlətlərlə normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı.

Birinci Dünya müharibəsində Türkiyənin məğlubiyyəti 1918-ilin axırlarında ermənilərin yenidən fəallaşmasına şərait yaratdı. Artıq dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" iddiaları yerli türk əhalisinə görünməmiş müsibətlər gətirdi.

Belə bir vəziyyətdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında duran əsas vəzifə erməni dəstələrinin zorakılığının qarşısını almaq və Ermənistanla normal qonşuluq münasibətlərini bərqərar etmək idi. Lakin Azərbaycan hökuməti dəfələrlə müraciət etsə də, Ermənistan öz təcavüzkar siyasətini dayandırmadığı üçün iki dövlət arasında nəinki normal münasibətlər yaratmaq mümkün olmadı, hətta əksinə bir sıra böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənib qızıqdırılan və onların əlində oynancağa çevrilən Ermənistan Zəngəzuru, Naxçıvanı və Qarabağın dağlıq hissəsi kimi qədim Azərbaycan torpaqlarını açıq və gizli şəkildə işğal etmək yolunu seçdi.

1918-ci ilin yayından başlayaraq türk xalqının qəddar düşməni Andronik Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində Azərbaycan sərhədlərini pozub dinc əhaliyə qarşı kütləvi qırğınlara başladı. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Azərbaycan hökuməti bir sıra zəruri addımlar atdı. 1919-cu il yanvarın əvvəllərində Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Həmin il fevralın 12-dən Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. General-qubernatora tapşırıldı ki, Qarabağda separatist hərəkatı ləğv edib, qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin.

Ermənistan hökuməti Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılmasına və Xosrov bəy Sultanovun general-qubernator təyin olunmasına dərhal etiraz etdi və belə iddia irəli sürdü ki, buranın böyük hissəsi Ermənistan ərazisidir, X.Sultanov isə ermənilərin düşmənidir.

1919-cu il yanvarın 2-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici işlər naziri Ermənistanın xarici işlər nazirinə göndərdiyi teleqramda Ermənistanın etirazını əsassız sayaraq bildirdi ki, Cavanşir, Şuşa, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları Azərbaycanın ayrılmaz hissəsidir. Eyni zamanda Ermənistanın etirazı suverenliyə qəsd və Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq cəhdi kimi qiymətləndirildi.

İyunun əvvəlində Şuşada vəziyyət yenidən gərginləşdi. Bu zaman Qarabağda baş vermiş hadisələr bilavasitə Erməni Milli Şurasının planı əsasında törədilmişdi.

İyun ayının əvvəllərində məlum oldu ki, Erməni Milli Şurası Şuşanın ermənilər yaşayan məhəlləsinə gizli yolla silah gətirir. Onların məqsədi Qarabağ yaylaqlarına qalxaraq azərbaycanlıların qarşısını almaq idi. Belə olduqda, X.Sultanov köç gedən yollarda təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Azərbaycan Ordusunun əsgərlərini təhlükəli yerlərə göndərdi və eyni zamanda Erməni Milli Şurasının üzvlərinin həbs edilib Qarabağdan çıxarılması haqqında göstəriş verdi. Buna cavab olaraq, silahlanmış ermənilər iyun ayının 4-də Azərbaycan əsgərlərinə atəş açdılar və üç əsgər öldürüldü. Bu hadisədən sonra X.Sultanov Şuşada və ətraf kəndlərdə qayda-qanun yaratmaq üçün fəaliyyətə başladı və ilk addım kimi Erməni Milli Şurasının üzvlərinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail oldu, həmin vaxt Şuşada hərbi

toqquşma baş verdi və hər iki tərəfdən itkilər oldu. İyunun 6-da Şuşada sülh əldə edildi.

"Böyük Ermənistan" iddialarına daxil olan ərazilərdən biri də Naxçıvan bölgəsi idi. Naxçıvanda hələ 1918-ci ildə Araz-Türk Respublikası yaranmışdı. Respublikanın ərazisinə Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Şərur, Naxçıvan, Ordubad qəzaları daxil olmuşdu. Paytaxt Naxçıvan şəhəri idi. Hökumətin Bakı uğrunda döyüşlər apardığı bir dövrdə, bu respublika əhalinin daşnak hücumlarından qorunmasında faydalı iş gördü.

Daşnak hökuməti hələ 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Üçmüdəzin qəzalarını, Qars vilayətini müsəlman əhalisindən təmizləyib, Ermənistan hökumətinin hakimiyyətini bərqərar etmək istəyirdi. Lakin bu yerlərin müsəlman əhalisinin güclü müqaviməti həmin planın həyata keçirilməsinə mane oldu. Hətta ingilis komandanlığı müvəqqəti olaraq Naxçıvanın idarəçiliyini Ermənistana versə də, qəza əhalisinin böyük əksəriyyəti Azərbaycan türkləri olduğu üçün daşnak hökuməti bu qərarı həyata keçirə bilməmişdi. İngilislərin Zəngəzur və Yuxarı Qarabağı Azərbaycan torpaqları kimi tanıyıb, Naxçıvanı Ermənistanın idarəçiliyinə vermək ideyası Azərbaycanla Türkiyənin arasını kəsmək, ümumilikdə Türkiyə ilə qalan müsəlman xalqları arasında xristian erməni dövləti yaratmaq barədə Kerzon planının tərkib hissəsi idi.

Ermənistanla Azərbaycan arasında 1919-cu il noyabrın 23-də imzalanan sazişdən sonra Azərbaycan öz hərbi hissələrini Zəngəzurdan geri çağırırdı. Bağlanan sazişə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən sərhəd məsələləri danışıqlar vasitəsilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan bu sazişi kobud surətdə pozub, Zəngəzura nizami qoşun hissələri

göndərdi. Azərbaycan kəndlilərinin talanı və dinc əhaliyə vəhşicəsinə divan tutulması geniş miqyas aldı. 1919-cu il dekabrın 14-də Azərbaycan hökumətinin təşəbbüsü ilə Bakıda Ermənistan-Azərbaycan konfransı açıldı. Lakin konfrans, ermənilərin günahı üzündən, tərəflər arasında ziddiyyəti həll edə bilməyərək işi yarımçıq dayandırdı.

1920-ci ilin yanvarında Ermənistanın hərbi əməliyyatları yenidən gücləndi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan hökuməti erməni təcavüzünü dəf etmək üçün ciddi tədbirlər görmək məcburiyyətində qaldı.

Azərbaycanın həyatı mənafeyi sovet Rusiyası ilə normal münasibətlər qurulmasını tələb edirdi. Yeni iqtisadi əlaqələrin hələ yaradılmadığı və ənənəvi əlaqələrin pozulduğu bir vaxtda Azərbaycanın neft, pambıq və digər xammallarının Rusiya bazarından məhrum olması Azərbaycan hökumətinin şimal qonşusu ilə münasibətləri normallaşdırmasını zəruri edirdi.

1919-cu ilin yazında Nazirlər Şurasının yeni seçilmiş sədri N.Yusifbəyli təşkil etdiyi hökumətin proqramında Sovet Rusiyası ilə iqtisadi-ticarət əlaqələrinin bərpası vəzifəsini də irəli sürmüşdü.

Bundan ötrü isə, ilk növbədə, Azərbaycan hökumətinin bu barədə dəfələrlə müraciət etməsinə baxmayaraq, Sovet Rusiyası müxtəlif əsassız bəhanələr gətirməklə buna razılıq verməkdən yayınırdı.

Hökumət çoxsaylı çətinliklərlə bağlı olan daxili problemləri həll etməyə çalışdığı bir vaxtda Azərbaycan diplomatları Parisdə toplanmış qalib dövlətlər tərəfindən tanınmaq və kömək əldə etmək üçün ağır mübarizə aparırdılar. Azərbaycan parlamenti Paris sülh konfransında iştirak etmək üçün Ə.M.Topçubaşov - sədr, M.H.Hacinski – sədrin müavini, nümayəndə heyətinin üzvləri Ə.Şeyxülislamov, Ə.Ağayev və müşavirlər M. Məhərrəmov və C.Hacıbəyov olmaqla nümayəndə

heyətini təsdiq etmişdi²⁷. "Avropanın sivil dövlətləri və ABŞ-ın ictimai fikrini onların işgüzar dairələri ilə ticarət əlaqələri yaradılmasına ən çox kömək edən istiqamətə hazırlamaq" üçün Azərbaycan nümayəndə heyətinə əlavə səlahiyyətlər verilmişdi.

1919-cu il yanvarın 18-də həmin nümayəndə heyəti İstanbula yola düşdü. Burada onlar 1919-cu il yanvarın 20-də Parisə getmək üçün viza almalı idilər. Lakin İstanbula gəldikdən sonra nümayəndə heyəti 1919-cu ilin aprelinə qədər burada ləngidi, çünki müttəfiq qoşunlarının komandanlığı hər vasitəyə əl atıb onun Paris sülh konfransında iştirakına mane olurdu.

Artıq 1919-cu il mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi. Görüşün nəticələri çox da ümidverici deyildi. ABŞ prezidenti qeyd etmişdi ki, dünyanın kiçik ərazilərə parçalanmasını Sülh Konfransı istəmir və Azərbaycan məsələsinə Rusiya məsələsi həll olunduqdan sonra baxıla bilər.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Ə.M.Topçubaşov Paris Sülh Konfransına təqdim edilmiş memorandumun surətini ABŞ prezidenti V.Vilsona təqdim etmişdi.

Paris Sülh Konfransında keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış bütün müstəqil dövlətlərin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu konfransın gedişində onlar görüşlər keçirir və öz müşahidələri barədə fikir mübadiləsi aparırdılar. Bəzi məsələlər üzrə onlar eyni tələblərlə çıxış edirdilər.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin, həmçinin digər yeni yaranmış dövlətlərin nümayəndə heyətlərinin fəaliyyəti onunla mürəkkəbləşirdi ki, Paris Sülh Konfransında bu dövlətlərin müstəqilliyinin tanınması məsələsinin müzakirəsi konfransın gündəliyindən "Rusiya

məsələsi" ilə əlaqələndirilərək açıq-aşkar ləngidilirdi. Bu da onların beynəlxalq hüquq subyektləri kimi tanınmasını şübhə altına qoyurdu. 1919-cu il oktyabrın 8-də Azərbaycan, Gürcüstan, Latviya, Estoniya müstəqil respublikaları, Şimali Qafqaz dağlıları və Ukraynanın nümayəndələri sülh konfransının sədri Klemansoya məktub göndərdilər. Həmin məktubda bu respublikalara münasibətdə böyük dövlətlərin mövqeyi kəskin şəkildə pislənir, keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaranmış siyasi vəziyyətə toxunulurdu.

Bolşevik təhlükəsinin güclənməsi nəticəsində Qafqazda yaranmış vəziyyət Antanta ölkələrini ciddi şəkildə düşünməyə və real əməli addımlar atmağa məcbur etdi. Qızıl Ordunun Qafqaza yiyələnməsi bütün Yaxın və Orta Şərqi təlatümə gətirib bolşevik ideyalarının İranda və digər Şərq ölkələrində yayılmasına kömək edəcəyi aydın idi. Buna görə də Avropanın bir çox siyasətçiləri Azərbaycan və Gürcüstanın sovet imperiyasına qarşı çıxmasını təmin etmək məqsədilə onları müvafiq müdafiə vasitələri ilə təchiz etməyə və onların müdafiə qabiliyyətini gücləndirməyin zəruriliyi ideyasına tərəfdar çıxdılar. Lakin suverenliyi tanınmayan ölkələrə yardım göstərmək işi müharibədən sonra qərarlaşmış beynəlxalq münasibətlərin əksinə olduğu üçün müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırdı. Eyni zamanda bu respublikaların beynəlxalq birlik tərəfindən tanınmasına mane ola biləcək "vahid və bölünməz Rusiya" ideyası artıq yeni yaranmış şəraitdə öz əhəmiyyətini itirmiş, onun tərəfdarlarının ümidləri özünü doğrultmamışdı. Məhz buna görə hadisələrin belə axarda inkişaf etdiyi bu dövrdə Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınması təxirə-salınmaz məsələyə çevrildi.

Bu məqsədlə 1920-ci il yanvarın 10-da Böyük Britaniyanın təşəbbüsü ilə Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının sessiyası çağırıldı. Sessiyada İngiltərə, Fransa və İtaliyanın hökumət başçıları və xarici işlər nazirləri, ABŞ və Yaponiya tərəfindən isə onların sülh konfransındakı nümayəndələri, həmçinin Parisdəki səfirləri iştirak edirdilər. Ke d'Orsedə keçirilən sessiyada Cənubi Qafqaz respublikalarının problemi geniş və hərtərəfli müzakirə edildi.

Qafqazda vəziyyət haqqında ətraflı məlumat verən Britaniya baş naziri Lloyd Corc bolşeviklərin Cənuba doğru irəlilədiyini nəzərə alaraq Qafqaz dövlətlərinin silah və hərbi sursatla təchiz olunmasının ən sərfəli variantını işləyib hazırlamağı təklif etdi. Ali Şuranın Lloyd Corc və Klemansonun iştirak etmədiyi gündüz iclası xarici işlər nazirləri səviyyəsində davam etdirildi və burada İngiltərə naziri lord Kerzonun təklifi ilə Qafqaz respublikalarına münasibət probleminin siyasi tərəflərinə aid müzakirə aparıldı. Öz çıxışında Kerzon Lloyd Corcun Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqil dövlət kimi tanınmaq məsələsini Ali Şuranın gündəliyinə çıxartmaq niyyətində olduğunu bildirdi. Yanvarın 11-də müttəfiqlərin Ali Şurası lord Kerzonun təklifi ilə aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: "Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyırlar".

1920-ci il yanvarın 19-da Paris Sülh Konfransı Ali Şurasının hökumət başçılarının iştirakı ilə keçirilən iclasında Lloyd Corc Qafqaz respublikalarına silah, sursat və geyim formasında təcili yardım göstərməyi zəruri hesab etdi.

Beləliklə, 1920-ci ilin yanvarında Paris Sülh Konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin de-fakto tanınması Ə. M. Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi

Azərbaycan nümayəndələrinin diplomatik fəaliyyətlərinin uğurlu nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan müstəqilliyinin elan olunması beynəlxalq aləmdə ona marağın artmasına təkan verdi. Bir çox ölkələr - Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexiya və Slovakiya Bakıda öz konsulluqlarını açmağa başladılar, İtaliya isə burada öz nümayəndəliyini yaratdı.

1920-ci il aprelin ortalarında Azərbaycan parlamenti Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, ABŞ, İsveçrə, Polşa, Latviya, Litva, Estoniya, Finlandiya, Ukrayna, Rumıniya, Almaniya və Rusiyada AXC-nin diplomatik nümayəndəlikləri açılması haqqında qanun qəbul etdi. Türkiyə, Gürcüstan və Ermənistan kimi qonşu ölkələrlə diplomatik əlaqələr genişləndi. Bu dövrdə Bakıda 20-dən çox ölkənin diplomatik missiyaları fəaliyyət göstərməyə başladı.

1920-ci il 28 aprel çevrilişi ərəfəsində beynəlxalq aləmdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tam təcrid olunması aradan qaldırılmışdı. Müstəqil Azərbaycanın diplomatik cəhətdən geniş tanınması və hərtərəfli beynəlxalq əlaqələr sisteminə daxil olması prosesi başlanmışdı.

Sual 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və onun səbəbləri.

1920-ci ilin yazından müsəlman partiya və qruplaşmaları -"Müsavat", "Əhrar", "İttihad", sosialistlər, kommunistlər, bitərəflər arasında mübarizənin güclənməsi respublikada siyasi durumu pozan və sabitsizliyi dərinləşdirən mühüm amillərdən biri idi. Hakim "Müsavat" Partiyasında üzə çıxan ziddiyyətlər, dövlətin daxili və xarici siyasətinin birmənalı qarşılanmaması

fraksiya üzvlərinin sayına görə parlamentdə ikinci yerdə olan "İttihad"ın parlamentin fəaliyyətinə təsirini gücləndirir və parlamentdə öz şərtlərini diktə etməsi üçün şərait yaradırdı.

"Müsavat" partiyası hələ 1919-cu ilin dekabrında beşinci hökumət kabinetini təşkil edərək ittihadçıların müqavimətini neytrallaşdırmaq niyyəti ilə onlara koalisiya təklif etmişdi. Lakin "İttihad" hökumətə daxil olmaq təklifi müqabilində üç şərt irəli sürdü: 1) bütün müsəlman partiyalarının koalisiyasına riayət olunsun; 2) daxili işlər naziri portfeli M.H.Hacınskiyə verilsin; 3) dövlət nəzarəti vəzifəsi bu partiyanın nümayəndəsinə həvalə edilsin.

Dövlət nəzarəti vəzifəsini ələ keçirən "İttihad" bununla da hökumətdə öz gələcək fəaliyyətinin əsas istiqamətini - dövlət strukturlarındakı qanunsuzluqlarla mübarizə aparmaq adı altında "Müsavat"ın əleyhinə kampaniyaçılıq istiqamətini müəyyənləşdirdi. Bu geniş miqyaslı kampaniya daha çox təbliğat xarakteri daşıyırdı.

"İttihad"ın başladığı kampaniyanı Daxili İşlər Nazirliyində davam etdirən M.H.Hacınskinin həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində çoxlu məmur xidmətdən kənarlaşdırıldı. M.H.Hacınskinin bu hərəkətləri, həmçinin fəhlə liderləri və kommunistlərlə yaxınlaşması parlamentin müsavətçilər və bitərəflər fraksiyasında etirazlara səbəb oldu. Onu bolşevizmə yuvarlanmaqda ittiham etməyə başladılar. Lakin yoxlamalar bir sıra dövlət orqanlarının işində özbaşınalıq və korrupsiya faktları olduğunu aşkarladı.

Türkiyə qoşunları Mudros müqaviləsinin şərtinə görə Azərbaycandan çıxarılsa da, burada Türkiyə amili qalmaqda idi. Mustafa Kamal müttəfiqlərə qarşı çıxdıqdan sonra Türkiyənin nüfuzu Azərbaycanda yenidən yüksəldi, "gənc türklər" də sovet Rusiyası ilə əməkdaşlıqda Qərb imperializminə qarşı mübarizə

aparmaq üçün mümkün üstünlüklər görürdülər. Buna görə də həm onlar, həm də kamalçılar sovet Rusiyası ilə sıx əlaqə yaratmağa çalışırdılar. Azərbaycan isə bu əlaqələrin yaradılması üçün ən əlverişli yer hesab olunurdu, çünki sovet köməyi müharibə edən Anadoluya Azərbaycandan keçərək çatdırıla bilərdi. Buna görə də Mustafa Kamal müttəfiqlər tərəfindən Cənubi Qafqaz respublikalarının tanınmasını çox narahatlıqla qarşıladı. Buna baxmayaraq, Türkiyənin azadlıq müharibəsi Azərbaycanda cəmiyyətin ən geniş təbəqələrindən getdikcə daha çox tərəfdar qazanırdı.

"Müsavət" partiyasının sıralarında Sovet Rusiyası ilə bağlı siyasətdə qeyri-müəyyənliyin olması da kommunistlərin uğurlarına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edirdi.

Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1920-ci il fevralın 11-12-də Bakı şəhərində keçirilən I qurultayında Azərbaycan Kommunist Partiyası yaradıldı. Bu vaxtdan etibarən kommunistlərin silahlı üsyana hazırlığı başlandı. Onlar Bakıda silahlı çıxışlarının uğurunu Qızıl Ordunun Şimali Qafqazda qələbələri, Xəzər gəmiçiliyinin bərpa edilməsi və Həştərxan-Xəzər Donanmasının göstərə biləcəyi köməklə bağlayırdılar.

Fəhlə sinfinin mənafeyini müdafiə etmək şüarı ilə kommunistlər milli hökumətə qarşı mübarizə aparırdılar. Respublikanın əsil mənafeələrinə zidd, Azərbaycan müstəqilliyinə təhlükə olan bu siyasəti əslində Moskva dikte edirdi.

Parlamentdə çoxsaylı siyasi partiyaların olması və onların arasındakı daimi mübarizə Azərbaycan Cümhuriyyətinin mövcud olduğu bütün müddət ərzində hökumətin vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Şəxsi və partiyalararası çəkişmələrdən irəli gələn daimi və uzunmüddətli hökumət böhranları, hamını öz iradəsinə

tabe edə bilən qətiyyətli rəhbərlərin başçılıq etdiyi nizamlı siyasi qrupların olmaması, hökumətə öz inzibati aparatını möhkəmləndirməyə və dövlət işi, xüsusən ölkənin müdafiəsinə hazırlıq kimi ən mühüm məsələ ilə ciddi məşğul olmağa imkan vermirdi.

Belə bir şəraitdə Sovet Rusiyası tərəfindən təhlükə getdikcə artırdı. 1920-ci il yanvarın 2-də RSFSR Xalq Xarici İşlər komissarı Q.V.Çiçerinin ağqvardiyaçı Denikin ordusuna qarşı hərbi ittifaq bağlamaq təklifi ilə xarici işlər naziri F.X.Xoyskiyə göndərdiyi nota Azərbaycanı Rusiyanın daxili münaqişələrinə cəlb etmək və bununla da gələcəkdə Azərbaycanı işğal etmək üçün nəzərdə tutulan siyasi maneərdən başqa bir şey deyildi. Çiçerin notasının əsasməqsədini düzgün başa düşən Azərbaycan xarici işlər naziri F.Xoyski onun təklifini rədd etdi. F.Xoyski özünün 1920-ci il yanvar tarixli cavab məktubunda məhz bu faktı vurğulayırdı ki, Denikin məsələsi Rusiya dövlətinin daxili işidir və Azərbaycan suveren dövlət kimi başqa suveren dövlətin daxili işlərinə müdaxiləyə yol verə bilməz. Bununla da nazir müstəqil Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmamağı tələb etdi.

Sovet Rusiyasına münasibət məsələsi Azərbaycanın siyasi partiyaları arasında əsas ziddiyyət nöqtəsinə çevrildi. Sovet Rusiyası hökuməti ilə qarşılıqlı münasibətlər yaradılması məsələsində partiyanın mövqelərində kəskin qütbləşmə baş verdi.

Xarici işlər naziri F.X.Xoyskinin Rusiya ilə hərbi ittifaqdan imtina etməsinə cavab olaraq, 1920-ci il yanvarın 23-də Q.V.Çiçerin ikinci notanı göndərdi və Azərbaycanı Rusiyadakı hərbi münaqişəyə cəlb etmək üçün yenidən təşəbbüs göstərdi.

1920-ci il martın 17-də V.İ.Leninin Qafqaz cəbhəsi Hərbi-İnqilabi Şurası adından göndərdiyi teleqram sovet hökumətinin Azərbaycana

münasibətindəki gizli niyyətlərindən xəbər verir: "Bizim üçün Bakını ələ keçirmək son dərəcə vacibdir. Bütün söyləri bu istiqamətə yönəldin, həm də bəyanatlar sırf diplomatik olmalıdır, möhkəm yerli Sovet hakimiyyətinin hazırlanmasında maksimum yəqinlik əldə edilməlidir".

1920-ci ilin martında N.Yusifbəyli hökumətinin istefasından sonra yeni hökumət yaradılması işi M.H. Hacinskiyə tapşırıldı. Yeni hökumətin təşkili prinsipləri ilə razılaşmayan "Müsavat" Partiyası üzvlərinin bir hissəsi M.H.Hacinskinin yaratdığı hökumətə daxil olmaq təklifindən imtina etdilər. Müsavatçıların mövqelərinin zəifləməsi nəticəsində hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəal şəkildə silahlı üsyana hazırlaşan kommunistlərin nüfuzu güclənirdi.

Azərbaycan kommunist təşkilatları əsas gücü fəhlələrin və döyüş dəstələrinin silahlanmasına sərf edir, silahlı üsyanın hazırlanmasını özlərinin ən yaxın məqsədləri hesab edirdilər. Azərbaycan kommunistlərinin Həştərxanla əlaqəsi bu sahədə işi yüngülləşdirdi. Həştərxan vasitəsilə Moskvadan göstərişlər daxil olur, bolşevik fəalları, silah ehtiyatları və pul vəsaiti gətirilirdi.

Yeni hökumət kabineti yaratmaq səlahiyyəti almış M.H.Hacinski Azərbaycan kommunistləri ilə danışıqlara girərək, onlara nazir vəzifələri təklif etdi. Lakin kommunistlər bu təklifə razı olmadılar.

1920-ci ilin yazında Qızıl ordunun Qafqaza çıxmasının Yaxın və Orta Şərqdə İngiltərənin mənafeyinə ciddi təhlükə törətməsinə baxmayaraq, Lloyd Corc hökuməti Sovet Rusiyası ilə ticarət-iqtisadi əlaqələri qaydaya salmaq xətti götürürdü. Eyni zamanda 1920-ci ilin aprelinde Cənubi Qafqaz respublikalarına hərbi kömək planlarını müzakirə edən Antanta liderləri belə nəticəyə gəldilər ki, onların bu köməyi göstərmək imkanları yoxdur.

Öz müstəqilliyi uğrunda Qərb dövlətləri ilə mübarizə aparan və sovet Rusiyasının hərbi və diplomatik yardımına ehtiyacı olan Türkiyə isə şimal qonşusu ilə sıx əlaqələr yaratmağa çalışırdı. Ankara hökumətinin RSFSR hökumətinə ilk rəsmi müraciətində - Mustafa Kamal Atatürkün V.İ.Leninə 1920-ci il 26 aprel tarixli məktubunda qeyd edilirdi ki, "...Sovet qüvvələri Gürcüstana qarşı hərbi əməliyyata başlamaq və ya diplomatik yolla, öz nüfuzu vasitəsilə Gürcüstanı ittifaqa daxil olmağa məcbur etsə, ingilisləri Zaqafqaziyanı qovmağa çalışsa, Türkiyə imperialist Ermənistana qarşı hərbi əməliyyatları öz üzərinə götürür və Azərbaycan Cümhuriyyətini Sovet dövləti dairəsinə girməyə məcbur etməyi öhdəsinə alır". Bunun müqabilində Türkiyə sovet Rusiyasından ilk yardım kimi qızıl 5 milyon türk lirası, həcmi və miqdarı danışıqlar zamanı müəyyən ediləcək silah və sursat, həmçinin bəzi hərbi-texniki vasitələr, tibb-sanitariya materialları və ərzaq xahiş edirdi. Tərkibində keçmiş Türkiyə hərbi əsirlərindən təşkil olunmuş hərbi hissələr olan XI Ordunun Bakıdan yan keçməklə, Antanta qoşunlarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Qarabağ və Ermənistandan keçərək Anadoluya gəlməsi nəzərdə tutulurdu. Buna görə də Azərbaycanın sovetləşməsi xəbəri Ankarada böyük razılıq hissi ilə qarşılandı. Uzağa gedən geosiyasi məqsədlərini həyata keçirməyə çalışan sovet Rusiyası isə, öz növbəsində, hər vasitə ilə hərbi-strateji cəhətdən çox mühüm olan regionu, ilk növbədə, Bakı neft sənaye rayonunu ələ keçirməyə, Yaxın və Orta Şərqi qapısında möhkəmlənməyə çalışırdı.

XI Ordunun komandanlığı, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsi və AK(b)P nümayəndələrinin iştirakı ilə aprelin 22-də Bakıda və aprelin 25-də Port-Petrovskda keçirilən müşavirələrdə qarşıdakı birgə əməliyyatlar planını təfəsilatı ilə müzakirə etdi. Bu plan aprelin 27-də Bakıda

kommunistlərin silahlı çıxışını və həmin gün XI Ordunun Azərbaycan sərhədini keçməsinə nəzərdə tuturdu.

Aprelin 27-də səhər tezdən kommunistlərin silahlı dəstələri həm şəhər daxilində, həm də onun kənarlarında ən mühüm obyektləri: dəmir yol vağzalını, poçtu, teleqrafı, radiostansiyanı, polis məntəqələrini, iri neft mədənlərini, sənaye müəssisələrini, hərbi və ticarət limanını və s. yerləri ələ keçirməyə başladılar. Təxribatçı qruplar Bakı, şimal sərhədi və Gəncə arasında telefon və teleqraf əlaqəsini kəsdilər, bu da hökumətə əyalətlərdə yerləşən özünə sadıq hərbi hissələri vaxtında köməyə çağırmağa imkan vermədi. Bakı qarnizonu isə əslində Azərbaycan İnqilab Komitəsinin tərəfinə keçdi. Eyni zamanda hərbi nazir S.Mehmandarov zabidlərə yeni hökumətə tabe olmağı əmr etdi. 1920-ci ilin aprelində Bakıda hərbi çevrilişin hazırlanması və keçirilməsində burada olan Türkiyə hərbi xidmətçiləri və kommunistləri fəal rol oynayırdılar. Məhz onların köməyi nəticəsində şəhərdə bir çox mühüm obyektlər, o cümlədən dəmiryol vağzalı tutuldu, şəhərin hərbi qubernatoru M.Q.Texas həbs edildi. Məhz Türkiyə zabidləri və əsgərləri hökumətin Bakını tərk etmək cəhdinin qarşısını aldılar.

Bakıda baş verən aprel hadisələrində Xəzər Hərbi Donanması əhəmiyyətli rol oynadı. Donanma gəmilərinin heyəti bu dövrdə kommunistlərdən və onlara rəğbət bəsləyən matroslardan ibarət idi. Hakimiyyətin iki saat ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsinə təhvil verilməsini ultimatumla tələb edən hərbi gəmilər sahilə düzüldülər və öz toplarını hökumət orqanları binalarına tuşladılar.

Aprelin 27-də günorta, artıq hərbi drujinaların faktiki olaraq şəhərdə vəziyyətə tam nəzarət etdiyi və XI qızıl ordunun ön hissələrinin Azərbaycan Cümhuriyyəti ərazisində olduğu bir vaxtda Azərbaycan İnqilab Komitəsi

qanuni hökuməti devirib hakimiyyəti qəsb etməsinə qanuni don geydirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə aprelin 27-də saat 11-də başda H.Sultanov olmaqla kommunistlərin nümayəndə heyəti AK(b)P MK, RK(b)P Qafqaz Diyar Komitəsinin Bakı Bürosu və Mərkəzi Fəhlə Konfransının adından hakimiyyəti N.Nərimanovun başçılıq etdiyi sovet fəhlə-kəndli hökumətinə təslim etmək barədə Ç.İldırım tərəfindən tərtib olunmuş ultimatumu parlamentə təqdim etdi. Cavab 2 saat ərzində verilməli idi, əks-halda bolşeviklər atəş açmaqla hədələyirdilər.

1920-ci il aprelin 27-dən 28-nə keçən gecə parlament hakimiyyəti Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə təhvil verdi. Komitə radio vasitəsilə RSFSR hökumətinə "Qızıl ordu hissələrini göndərmək yolu ilə dərhal real kömək göstərmək" haqqında rəsmi xahişlə müraciət etdi. Müraciət əslində formal xarakter daşıyırdı.

Parlament hakimiyyəti aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti təhvil verdi:

1. **Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;**
2. **Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;**
3. **Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;**
4. **Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;**
5. **Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;**

6. **Hökumət qızıl ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;**
7. **Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır".**

Lakin XI ordunun ön dəstələri artıq aprelin 27-nə keçən gecə, Bakıda kommunistlərin çıxışlarının başlanmasına qədər Bakı əməliyyatının həyata keçirilməsinə başladı.

Aprelin 27-də saat 1-ə 5 dəqiqə işləmiş, Azərbaycan parlamentinə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl, A.Mikoyan, Q.Cəbiyev və Q. Musabəyovu gətirən "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Samur körpüsündən keçdi və yol boyu qəflətən yaxalanmış azsaylı və pərakəndə ordu hissələrinin müqavimətini qırmaqla Bakıya doğru hərəkət etdi. İki saatlıq qanlı vuruşmadan sonra zirehli qatar Yalama stansiyasını ələ keçirdi.

Aprelin 27-də axşam saat 21-də Biləcəri stansiyası sovet zirehli qatarları tərəfindən tutuldu, səhər saat 4-də isə "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Bakı stansiyasına gəldi.

Aprelin 30-da XI Ordunun əsas hissələri şəhərə daxil oldu. Onların irəliləməsi zamanı başda Xəlil paşa olmaqla yerli əhali içərisində təbliğat aparən və əhalini XI orduya müqavimət göstərməməyə çağıran Türkiyə zabitləri qrupu sovet qoşunlarına fəal kömək edirdi. Həmin gün 7-ci süvari diviziyanın hissələri Şamaxı və Ağsuya daxil oldular, mayın 1-də isə Azərbaycan hissələrinin müqavimətini aradan qaldıran Sovet zirehli qatarları Gəncə stansiyasını ələ keçirdilər.

Mayın 1-də Volqa-Xəzər Hərbi Donanmasının gəmiləri Bakı limanına daxil oldu. Mayın 3-də və 4-də Lənkəran və Astaraya hərbi dəniz desantı çıxarıldı. 1920-ci il mayın ortalarında XI Ordu Azərbaycan Cümhuriyyətinin, demək olar ki, bütün ərazisini nəzarət altına aldı. Beləliklə, bolşevik Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə suverenliyini bəyan etmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdi, hakimiyyət kommunistlərin əlinə keçdi.

Aprel hadisələrinin bilavasitə icraçılarından biri - milli hökumətə hakimiyyəti bolşeviklərə vermək barədə ultimatum təqdim etmiş Həmid Sultanov 1920-ci ilin oktyabrında keçirilmiş AK(b)P-nin II qurultayındakı çıxışında göstərirdi ki, hakimiyyətin devrilməsi üçün MK heç bir fəhlə, heç bir kəndliyə göstəriş verməmişdi. "Biz bilirdik ki, indi də olmasa, sabah, ya birisi gün qırmızı süngü burada olacaqdır. Belə də oldu, biz sovet hakimiyyətini hazır formada aldığımızı, onu bizə boşqabda gətirdilər".

Beləliklə, aprel çevrilişi xarici qüvvənin "ıldırım sürətli öldürücü" yürüşü nəticəsində həyata keçdi. Daxili səbəblər isə (hökumət böhranı, Qarabağ münaqişəsi, silahlı üsyana hazırlıqda yerli kommunistlərin fəal iştirakı (və ya beşinci kolonun pozuculuq fəaliyyəti), Türkiyə hərbi qulluqçularının köməyi) XI ordunun ölkəni istila etməsini yalnız asanlaşdırdı.

Cümhuriyyətin yaradılması, uğursuzluğuna baxmayaraq, onun 23 aylıq fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tarixi taleyində çox mühüm hadisə idi. O, qısa müddətdə öz parlamenti, hökuməti, ordusu və pul vahidi olan demokratik respublikaya çevrildi. Azərbaycan Cümhuriyyəti demokratik respublika kimi bərqərar oldu.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005.
3. Nəсібzadə N. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
4. Nəcəfov B. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1992.
5. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
6. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1992.
7. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
8. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1918-1920). Bakı, 1993.
9. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. Bakı, 1989. cild.

MÖVZU №15. «AZƏRBAYCAN SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ»

PLAN

- 1. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanada ictimai-siyasi vəziyyət.**
- 2. Azərbaycan Yeni iqtisadi siyasət, sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi dövründə. İnzibati - amirlik sisteminin bərqərar edilməsi. Kütləvi repressiyalar və onun ağır nəticələri.**
- 3. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə**
  - a) Şimali Azərbaycan müharibə dövründə.**
  - b) Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması (1941-1946-cı illər).**
- 4. Azərbaycan XX əsrin 40-80-ci illərində. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət**

Sual 1. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Sovet rejiminə qarşı üsyanlar. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün pozulması. DQMV və Naxçıvan MSSR-nin yaradılması

Azərbaycanda 28 aprel hadisələri demokratik cümhuriyyətin süqutu, kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi, Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün başlanması idi. Azərbaycanın Rusiyaya yenidən qatılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bolşeviklərin Azərbaycanı ilhaq etməsinin başlıca səbəbi neft yataqlarının ələ keçirilməsi

idi. Eyni zamanda Rusiyanı Azərbaycanın başqa yeraltı və yerüstü sərvətləri də cəlb edirdi. Həm də Vətənimizin ərazisinin coğrafi baxımdan mühüm strateji əhəmiyyətli olması, buradan Ermənistanın və Gürcüstanın yenidən ələ keçirməyə imkanı, rus qoşunlarının yenidən İran və Türkiyə sərhədlərinə qayıtması, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə siyasi təsirini gücləndirmək imkanının yaşanması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bolşeviklər başa düşürdülər ki, yeni tarixi şəraitdə keçmiş imperiya üsullardan istifadə etmək olmaz. Buna əsasən Azərbaycana qoşun yeridərkən onlar nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə özlərini onun qorunub saxlanmasının təminatçıları kimi təqdim etməyə çalışmışdılar. Buna görə 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan inqilabi komitəsi Bakı və Azərbaycan əhalisinə ilk müraciətində müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikasının yaranmasını elan etmiş və əsl müstəqillik uğrunda mübarizə aparıldığını bəyan etmişdi.

Respublikada hakimiyyət yeni yaradılan oyuncaq Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi ilə aldı. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar (N.Nərimanov, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Sultanov) seçilmişdi. Komitənin sədri Nəriman Nərimanov idi. O, Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü idi, Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu və mayın 16-da Bakıya gəlmişdi. İnqilabi Komitə respublikanın yeni hökumətini-Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təşkil etdi. Onun da tərkibi azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Bu təşkilatın geniş real səlahiyyəti yox idi. Real hakimiyyət əslində RK(b) P-nın yerli təşkilatı olan AK(b)P-ə məxsus idi. Kommunist Partiyası diktaturasını təmin edən amillərdən biri də Azərbaycandakı rus ordusu hissələri idi. Respublikanın müstəqilliyi tam formal xarakter daşıyırdı.

Aprelin 29-da saat 14-də Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi Sovet Rusiyası hökumətinə, V.I.Leninə Qızıl Ordu dəstəsini göndərməklə təcili real kömək göstərmək xahişi ilə müraciət etdi. Lakin istilaçı XI Qızıl Ordu artıq iki sutka idi ki, Azərbaycana soxulmuşdu. Onun baş zirehli qatari aprelin 28-də saat 4-də, əsas suvari hissələri isə aprelin 30-da Bakıya daxil olmuşdu. Sonra onlar Şamaxı və Axsunu, mayın 1-də Gəncəni, Bakı buxtasını, Göyçayı, Şəkini, mayın 3-5-də Lənkəranı, Astaranı, Akstafanı, Qazaxı, 7-də Yevlaxı, 12-də Şuşanı, Cəbrayılı, Cavanşiri, Zaqatalanı, Balakəni tutdular və demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün ərazisini nəzarət altına aldılar.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşınalılar törədir, müqavimət göstərən vətənpərvərləri məhv edirdi. Əsgərlər və zabitlər soyğunçuluq edirdilər. Əhali, banklar talanırdı. Yığılan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 750 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşınmışdı. Ordu hissələri terror diktaturasının əsas silahı idi.

1920-ci il aprelin 28-dən avqustun 25-dək yerlərdə də oyuncaq inqilab komitəsi yaradıldı. Azərbaycanın 16 qəzasında bu komitələrdə fəaliyyət göstərən 70 nəfərdən 41-i kommunist idi. Yeni rejimin yerli idarələrini-qəza, kənd, sahə inqilab komitələrini yaratmaq üçün birinci Ümumbakı konfransının qərarı ilə ilk «sosialist tədbirləri» həyata keçirildi. Bunun üçün xüsusi «Kəndli həftələri» təşkil olunurdu. Yerlərdə köhnə idarəçilik aparatı ləğv edilirdi. Polis əvəzinə fəhlə-kəndli milisi təşkil olunurdu. Mülki və cinayət işlərinə baxmaq üçün xalq məhkəmələri yaradılırdı. Onlara yalnız fəhlə və kəndlilər üzv seçilə bilirdilər.

Əksinqilaba, təxribata və möhtəkiriyyə qarşı mübarizə üçün Fövqəladə Komissiya (FK) təşkil edilmişdi. Siyasi işlərə Ali İnqilabi Tribunal baxırdı. İlk illər FK-nın funksiyasını XI ordunun xüsusi şöbəsi həyata keçirirdi.

Həqiqətdə Azərbaycanda aprel çevrilişi nəticəsində hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan müxtəlif siyasi qüvvələr hakimiyyətdə təmsil olunmuşdu. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a). Moskvanın siyasi xəttini Azərbaycanda həyata keçirən müxtəlif millətlərin nümayəndələrini təmsil edən qüvvələr; b). «Beynəlmiləlçi» azərbaycanlı bolşeviklər; v). xalq azadlıq yolunu sosializmdə görənlər; d). Siyasi çevrilişdən istifadə edib respublikada hakimiyyətə gəlmiş və intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amilləri nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycana milli simasını cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir. Azərbaycanın «simasızlaşdırılması»nın qəti surətdə əleyhinə olan N.Nərimanov və onun tərəfdarları rəhbər orqanlarda azlıq təşkil edirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kommunistlərin əsas hissəsi qeyri azərbaycanlılardan ibarət olduğu üçün respublikanın müstəqilliyinin müvəqqəti hal olduğunu öz əməllərində sübut edir. Milliyətcə erməni olan kommunistlər Bakı Partiya Komitəsinin ətrafında birləşərək öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmək istəyirdilər. Beləliklə, respublikada milli, mənəvi və iqtisadi problemlərin həllində qarşıdurmanın əsası qoyuldu.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti proletar dikturası adlandırırsa da, əsil həqiqətdə bu bir partiyanın hökmranlığı idi. Kommunistlər özlərindən başqa siyasi bir qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz bir mövqə tuturdular. Onların təkidi ilə aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad» partiyası xalqın düşməni elan edildi, ADR-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə komissiya idi. XI Ordunun xüsusi şöbəsinin məmurları hər hansı qəzaya qoşun göndərdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

Azərbaycanın başqa bir bəlası bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən «müsadirə əməliyyatı» idi. «Müsadirə» adı altında az-çox varlı adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramiz formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun əsgərləri, xüsusi şöbənin və Fövqəladə Komissiyanın əməkdaşları insan ləyaqətini tapdalayı, onların namus və qeyrət hissələrinə toxunurdular.

Azərbaycanda Xalq Təsərrüfatı Şurasının sədri N.I.Solovyov Leninə yazırdı: «Azərbaycanın yeni hökuməti-İnqilab Komitəsi azərbaycanlılardan təşkil edilsə də, heç kimə sirr deyil ki, onun üzərində AKP-nin hakimiyyəti vardır. Bu partiyada rəhbərlik erməni-gürcü qrupunun əlindədir. Bu rəhbər qrup kütləvi həbs və ən yaxşı nümayəndələri güllələmək yolu ilə Azərbaycan

millətini başsız qoymağı qərara almışdır. Bütün müsəlman ziyalıları və milli burjuaziya nümayəndələri güllələnmişdir. Küçədə kütləvi şəkildə həbs edilən müsəlmanlara qarşı ermənilərin istehzaları musavatçıların əvvəlcədən etdiyi belə bir xəbərdarlıq təsdiqləyir ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi müsəlmanların düşmənlərinin qələbəsidir, ümummilli bədbəxtlikdir».

1920-ci ilin apreldən 1221-ci ilin avqustuna qədər 48 min azərbaycanlı (əsasən ziyalılar) məhv edildi. Bakıda (Nargin adasında), Gəncədə, Şəkiddə, Qazaxda və başqa yerlərdə «inqilab düşmənlərinin» güllələnməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdı. Terrordan profilaktik, qorxu yaratmaq vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Dövlət xadimləri, hərbcilər (A.Ziyadxanov, X. Rəfibəyov, H.Səlimov, N. Yusifbəyov, R.Şıxlinski, F. Xoyski, N.Ağayev və başqaları) siyasi terrorun qurbanı oldular. Yalnız N.Nərimanovun səyi nəticəsində Ə.Şıxlinski və S. Mehmandarov güllələnmədən xilas oldular.

Rusiya Azərbaycanı özündən iqtisadi və hərbi cəhətdən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görürdü. 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi- iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Azərbaycan Ordusu, xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanlar, təchizat orqanları, demiryol və su nəqliyyatı, poçt-teleqraf idarələri maliyə işləri Moskvaya təbə edildi. İşğalçılar elə ilk günlərdən Azərbaycan ordusunu dağıtmağa başladılar. Onun komanda heyəti – ümumiyyətlə, 266 hərbcı mayın axırlarında həbs olunub güllələndi. Onların arasında 12 general, 27 polkovnik, 6 podpolkovnik, 48 kapitan, poruçik vardı. Ordunun kiçik bir hissəsi xaricə gedib Anadoluda milli-azadlıq hərəkatına qoşuldu. 1920-ci il mayın 7-də Azərbaycan SSR-in Qızıl Ordusu və

Donanması təşkil olundu və onlar XI orduya və Rusiya Donanmasına tabe edildi. Milli atıcı dviziya-Azərbaycan dviziyası yaradılmağa başlandı.

Mayın 5-də İnqilab Komitəsi torpağın milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. 1920-ci ilin avqustun 26-dan taxıl ticarəti dövlət inhisarına alınmışdı. Bakının əsasən erməni və rus fəhlələrindən təşkil edilmiş xüsusi ərzaq dəstələri kəndlərə göndərildi və camaatın taxıl, yağ, mal-qara, yem əllərindən alındı.

1920-ci il mayın 15-də meşələr, sular, yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan olundu. Mayın 27-də neft sənayesi, bütün iri sənaye sahələri milliləşdirildi. İyunda banklar, Xəzər ticarət donanması, balıq sənayesi müəssisələri, tütün fabrikləri, sement, şüşə, yağ, sabun fabrikləri, sentyabrda dəmir, mis filizi mədənləri, oktyabrda pambıqtəmizləmə zavodları milliləşdirildi. Təsərrüfatı idarə etmək üçün Azərbaycan Təsərrüfatı Şurası təşkil edildi. Yerli və yüngül sənaye sahələrində firmalar ləğv edildi, 200-dən çox müəssisə milliləşdirildi. 272 xüsusi neft sənaye firması ləğv olundu. Neft və neft məhsulları ticarəti dövlət inhisarına alındı. Neft sənayesi və ticarətini idarə etmək üçün birbaşa Moskvaya tabe olan «Azneftkom» yaradıldı. Onun sədri Serebrovski Azərbaycan hökumətini tanıyırdı. Neftin cəmi 15 faizindən Azərbaycan sovet respublikası istifadə edə bilirdi.

Kənd təsərrüfatında da əməyin sosialist təşkilat formaları tətbiq edilirdi. Mülkədarlara məxsus nümunəvi təsərrüfatların bazasında 100-ə qədər sovxoz təşkil olunmuşdu. 1920-ci ilin sonunda 3 min yoxsul kəndlini birləşdirən 32 kənd təsərrüfatı arteli, kommuna vardı. Lakin burada əmək məhsuldar deyildi və ilk ictimai təsərrüfatların çoxu dağıldı.

Sovet Rusiyası Azərbaycanda öz maraqlarını təmin etmək üçün elə bir siyasi vəziyyət yaratmağa çalışırdı ki, Moskva canişinlərinin kommunist partiyası vasitəsilə siyasi sistemin bütün dairələrində hegemonluğu təmin edilsin. 1920-ci il mayın 12-də xüsusi dekretlə bütün çinlər ləğv edilmişdi. Əhalinin bütün üzvləri eyni ada-respublikanın vətəndaşı adına layiq bilinirdilər.

Həmin il mayın 15-də Xalq Maarif Komissarlığı öz dekreti ilə vicdan azadlığını bəyan etmişdi. Bu dekretə əsasən dinin məktəbdən ayrılması qanun şəklini alırdı.

«Parçala-hökm et» siyasətini aparan Moskva, xüsusən o zamankı millətlər komissarı I.V.Stalin milli rəhbər kadrlar arasında ixtilaf yaranmasına rəvac verirdi. Bu işdə onlar «daşnak kommunistlərə» arxalanırdılar. Erməni millətçiləri Azərbaycanda güclü hökumətin olmasını istəmirdilər. Azərbaycan Kommunist Partiyasında, dövlət orqanlarında bir-biri ilə didişən «sağ» və «sol» təmayüllər, müxtəlif sosial qruplar, azərbaycanlı, rus və ermənilər arasında ziddiyyətlərin hər vasitə ilə güclənməsinə şərait yaradılırdı. Bakıda açıq ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi. Yüksək vəzifələrə, idarəçilik işlərinə əsasən erməni, rus və yəhudilər irəli çəkilirdi. 1923-cü ildə Bakı Sovetinin 52 məsul işçisindən cəmi 6 nəfəri, rəyasət heyətinin 10 üzvündən 2-si azərbaycanlı idi. Əhali dövlət idarələrinə rus dilində müraciət etməyə məcbur edilirdi.

Azərbaycan torpaqlarının, xalqın parçalanmasında ermənilər A.I.Mikoyan, Sarkis, L.I.Mirzoyan (Bakı Komitəsinin katibləri) xüsusi ilə fərqləndirildilər. Müsəlman kommunistlər arasında ixtilafı bəhanə edən mərkəz buraya öz canişinini təyin etdi. Azərbaycan KPMK-nin birinci katibi mərkəzdən göndərilmiş O. Kolinski təyin edildi. 1920-ci ilin noyabrında Serqo Orcanikidze

mərkəzin nümayəndəsi kimi Azərbaycan İnqilab Komitəsinə ümumi siyasi rəhbərliyə göndərilirdi. Bu, əslində N.Nərimanovu respublikaya rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq idi. 1921-ci ilin iyulunda S.M.Kirov Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi «seçildi». M.C.Bağirov 1921-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri təyin edildi.

Rusiyanın Azərbaycandakı siyasətinin əsil mahiyyətini başa düşən və ona qarşı etiraz N.Nərimanovu respublikadan uzaqlaşdırmaq üçün 1922-ci il martın 12-də Zaqafqaziya Respublikası Federativ İttifaqında (ZRFI) İttifaq Soveti sədrlərindən biri, 1923-cü il yanvarın 2-də Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRI) Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MIK) sədrlərindən biri vəzifəsinə seçmişdilər. 1921-ci ildə kommunist partiyası daxilində «təmizləmə» keçirilərkən əsasən Nərimanov tərəfdarlarından 35 min nəfər partiyadan çıxarılmışdı. Bakı partiya təşkilatında qeyri müsəlmanların hegemonluğunu təmin etmək üçün Sarkis partiya sıralarından 500 nəfər «iranlı»-ni qovdu. Mirzoyan isə iranlı fəhlələrin partiyaya qəbuluna süni maneə yaratmışdı. Azərbaycanda əslində azərbaycanlıları təmsil edən kommunist partiyası yox idi.

Təkartiyalı sistemin formalaşması. Bakı Soveti 1920-ci ilin mayında seçilmişdi. Seçkilərdə yüz desyatindən az torpağı olan müəssisə sahibləri, habelə Bakıda olan rus ordusunun zabıt, əsgər və matrosları seçib-seçilmək hüququna malik idilər. Bu cür seçki paytaxt sovetində qeyri-müsəlman deputatların çoxluğunu təmin edirdi. Bu, Bakı ilə respublikanın digər bölgələrinin birliyinin qırılmasına, onun Azərbaycandan qoparıb birbaşa Moskvaya tabe edilməsinə şərait yaradırdı.

1920-ci ilin 23 sentyabr tarixli AIK-in dekreti ilə kənd və maliyyə inqilab komitələri əvəzinə yalnız yoxsul və ortabab kəndlilərin seçmə və seçiləbildiyi Müvəqqəti hakimiyyət orqanı-Yoxsullar Komitələri («kumbed»lər) təşkil olunmağa başlanmışdı. Bakı kəndlərində kənd Sovetləri fəaliyyət göstərirdi. 1921-ci ilin baharından inqilab və yoxsul komitələri ləğv olunub əvəzinə Fəhlə və Kəndli Deputatları Sovetləri «seçilməyə» başlandı.

1921-ci ilin mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR I Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul olundu. Proletar diktaturası, əslində Moskvaya tabe oyuncaq bolşevik rəhbərlərinin hakimiyyəti respublikada yaranmış siyasi və iqtisadi sistem qanuniləşdirildi. Fəhlə sinfinə hüquqi üstünlüklər verildi, xalqın parçalanmasına daha münasib şərait yaradıldı. Qurultay qanunverici orqan Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini və icraedici orqan – Xalq Komissarları Sovetini (XKS) seçdi.

Respublikada başqa siyasi partiyalar, demək olar ki, qadağan edilmişdi. İttihadçıların, menşeviklərin, xalqçı sosialistlərin çoxu bolşevik platformasını qəbul etdilər. Qalanları gizli fəaliyyətə başladılar. «Əhrar» partiyası fəaliyyətini dayandırdı. Üzvlərinin bir hissəsi gizli fəaliyyət göstərən Musavat partiyasına daxil oldu. 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqı yaradıldı. Bu təşkilata 10 minə qədər oğlan və qız cəlb olunmuşdu. Bolşeviklərin əli altında fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqlarının 120 min nəfər muzdur Muzdur Komitələri və başqa səlahiyyətli muzdur təşkilatlarında birləşdirilmişdi. Onların böyük əksəriyyəti siyasi fəaliyyət təcrübəsi olmayan fəhlələr, əsgərlər, yoxsul və ortabab kəndlilər idi. Dövlətin və təsərrüfatın idarə olunmasında yalnız formal şəkildə iştirak edirdilər. Kommunist rəhbərlərin gücü də elə xalqın siyasi mədəniyyətinin azlığında idi.

Bolşevik rejiminə qarşı mübarizə. Xalq üsyanları. Sosial qarşিদurmanın kəskin olmadığı bir halda «yuxarıdan» zorakılıq yolu ilə tətbiq edilən sinfi mübarizə aparmaq üçün gizli Müqavimət Komitəsi təşkil olunmuşdu. Komitənin sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş katibi isə Cəfər Cabbarlı idi. M.Ə.Rəsulzadə konspirasiya məqsədi ilə Lahıçda gizlənərkən həbs olunub Bakıya gətirilmişdi. Burada o, keçmiş inqilabçı həmkarı Stalin tərəfindən azad edilib Moskvaya aparılıb, bir müddət burada Millətlər Komissarlığının mətbuat müvəkkili işləmiş və Şərqsunaslıq institutunda dərs demişdi. 1922-ci ildə o, elmi-tədqiqat işi aparmaq adı ilə Sankt- Peterburqa (Leninqrad) getmiş və oradan Finlandiyaya keçmişdi. Sonra Almaniyaya və Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedib İstanbul sahəsində Musavat partiyasının xarici bürosunu təşkil edir və siyasi mübarizəni davam etdirir.

Mühacirlər xaricdə fəal siyasi iş aparırdılar. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin, azadlıq uğrunda mübarizələrə divan tutulmasının qeyri-qanuniliyi haqqında beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Millətlər Cəmiyyətində London, Genuya, Lozanna konfranslarında ifa edici çıxışlar edərək bolşevizmin yırtıcı mahiyyətini açıb göstərmişdi.

Bakıda gizli siyasi mətbəə təşkil edilmişdir, qeyri-leqal «İstiqlal» qəzetinin 19 nömrəsi çap olunub yayılmışdı. Respublikanın demək olar ki, bütün dövlət müəssisələrində, komissarlıqlarda, ali məktəblərdə, fabriklərdə, hətta komsomol təşkilatlarında, kommunist partiya məktəblərində belə daxilən mövcud rejimə müxalif olanlar, milli istiqlal arzulayanlar çoxluq təşkil edirdilər. Gizli təşkilatlar kiçik qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Ən güclü təşkilatlar Bakıda və Qarabağda idi. «İttihad» partiyası üzvlərinin bir qrupu «Vətən və ya ölüm» təşkilatı

yaratmışdılar. Eser və menşeviklər də siyasi işin müxtəlif formalarından istifadə edirdilər.

Fətəli xan Xoyski bir qrup siyasi xadim ilə Tbilisidə Azərbaycan qurtuluş komitəsini təşkil etmişdilər. İstilaçı rus ordusuna, yeni rejimə qarşı ilk üsyanların təşkilində, müqavimət hərəkatında bu təşkilatın da rolu olmuşdur. O dövrdə ilk üsyan Gəncədə başladı. Üsyanın əsas səbəbi yeni hakimiyyətin siyasətindən ümumi narazılıq idi. Onun başlanmasına bilavasitə təkan verən bolşeviklərin Azərbaycan hərbi hissələrinin «sinfi baxımdan yad ünsürlərdən təmizlənməsi» tədbirləri oldu. Buna qarşı qəti narazılıq edən zabit və əsgərlər silaha əl atdılar. Üsyana Gəncə və ətraf kəndlərin sakinləri qoşulub. Mayın 25-dən 26-na keçən gecə üsyançılar XI Ordunun hissələrinə hücum edib Mayın 26-da şəhərin müsəlman hissəsinə tam nəzarət olunurdu. Lakin Gəncənin erməni hissəsini tutmaq cəhdi nəticə vermədi. Erməni əhalisi Qızıl Ordunun tərəfini saxlayaraq, hərbi dəstələr təşkil etmişdilər və üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər. Mayın 26-da üsyana başçılıq etmək üçün generallar Cavad bəy Şıxlinski, Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət hərbi şura yaratdılar. Mayın 27-də Qızıl Ordunun hissələri üsyançılara qarşı hücum keçdi. Lakin böyük itkilərlə geri çəkildilər. Mayın 28-də buraya yeni üç dviziya gətirildi, şəhər top atəşinə tutuldu. Çoxlu dağıntılar, insan tələfatı baş verdi Hərbi sursatla dolu anbar partladıldı. Qüvvələr qeyri-bərabər olsa da üsyançılar böyük qəhrəmanlıq göstərdilər. Nəhayət düşmən şəhərə daxil oldu və hər küçə uğrunda döyüş aparmağa məcbur oldu. Yalnız mayın 31-də Qızıl Ordu şəhəri tam nəzarət altına ala bildi. Əsgərlər və erməni könüllüləri şəhərin küçələrini əsl soyqırım meydanına çevirdilər. Minlərlə dinc sakin, o cümlədən qadınlar, qocalar, uşaqlar qətlə yetirildi.

Üsyandan sonra Gəncədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə komissarı H. Sultanov rus hərbiçilərinə «xalq düşmənlərinin» axtarışında böyük kömək göstərirdi. Yüzlərlə Gəncə sakini həbs edilir. Azərbaycanın böyük maarifpərvəri və yazıçısı Firudin bəy Köçərli də var idi. Bölşeviklər 13 mindən çox adamı qətlə yetirdilər.

Gəncə üsyanından sonra Milli Ordu və XI Ordu arasında yaranmış qarşıdurma mayın ortalarında Tərtərdə insan qırğınına səbəb olan yeni üsyan dalğası yaratdı və bu bütün qarabağa yayıldı. Qarabağın müxtəlif yerlərində yerləşən Azərbaycan milli Ordusunun Şəki, Tatar, Cavanşir, Ağdam suvari alayları, Bakı piyada alayı və iki topçu dviziyası XI Ordunun, yerli hakimiyyətin və erməni daşnaqlarının hərəkətlərinə biganə qalmış və onların qarşısını almağa cəhd göstərirdilər. Odur ki, xalq milli orduya inanırdı. Bu işə bolşevik hakimiyyətini narahat edirdi və o XI Ordunun qarşısına milli ordumuzu tərksilah etmək vəzifəsini qoydu.

Bolşevik ordusunun 2 dviziyası hərbi əməliyyatı iyunun 10-da başladı.

«qırmızılar» hərbi təyyarələrlə Tərtəri və ətraf kəndləri bombardman etdilər. Azərbaycan əsgərləri igidliklə vuruşurdular. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi və qoşunlarımız geri çəkildi. Düşmən Tərtəri ələ keçirdi. Dinc əhaliyə qarşı düşmən cəza tədbirləri apardı. Bəzi kəndlər tamamilə məhv edildi. Minlərlə kəndli doğma yurdlarından didərgin düşdülər.

Bu zaman Qafqazda və Zaqafqaziyada Qızıl imperiyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıstandan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üsyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üsyançılar

Qarabağda sovet hakimiyyətini devirib, Nuru paşanı Qarabağın diktatoru elan etdilər. Lakin XI ordunun əlavə hissələri ermənilərin iştirakı ilə iyunun 11-də Ağdamı, iyunun 14-də isə Xankəndini və Şuşanı tutdular. Azərbaycan Ordusunun əsgərləri vətəni tərk etməyə məcbur oldular.

Iyunun əvvəllərində Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üsyanları baş vermişdi.

Qarabağ hadisələrinin davam etdiyi günlərdə Zaqatalada üsyan başlandı. May ayında burada kütləvi həbslər aparıldı ki, bu da xalqın etirazına səbəb oldu. İyunun 5-də üsyançılar Zaqatalaya daxil oldular, kommunistləri həbs etdilər. Üsyançılar bu bölgədə yerləşən milli ordunun suvari alayı da qoşuldu. Birləşmiş hərbi qüvvələrinin başında peşəkar hərbiçi Əhmədiyev və Hafiz Əfəndi dururdular. Onlar iyunun 7-də Qaxa daxil oldular. Qumıx çayı ətrafında düşməni məğlub etdilər. İyunun 16-da Qarabağdan Qırmızı Ordunun hərbi qüvvələri təcili Zaqatalaya keçirildi və iyunun 18-də şəhər yenidən işğal olundu.

1920-ci ilin yayında Şəmkir qəzası Müşkürü kəndi ətrafında üsyan baş vermişdi. Burada 29 kişi, 49 qadın şəhid olmuşdu. Üsyan yatırılmışdı.

Cavanşir qəzasında Sultan bəyin başçılığı ilə üsyan baş vermişdi. Avqustda Lənkəranda da üsyan məğlub edildi.

Yeni rejimə qarşı mübarizə ideoloji pərdə altında baş verdi. Ağdamda, Nuxada, Göyçayda islamı müdafiə bayrağı altında Hüseyin Əfəndinin başçılığı ilə xüsusi təşkilat «Azərbaycan milli müdafiəyi islam firqəsi» fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilat 1921-ci ilin ortalarında aşkar olunub məhv edilmişdi. Lənkəran qəzasında

Şahverdinin başçılığı ilə vətənpərvərlər mübarizə aparırdılar. 1921-ci ilin payızında Zəngəzurdə Sultanovun başçılığı ilə üsyan qalxmışdı. Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparən daşnaqlar müsəlmanları ümumi düşməne qarşı öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. 1920-ci ilin dekabrında «Azad Sunik hökuməti» yaranmışdı.

Bolşevik rejiminə qarşı müəssisələrdə, neft sənayesində sabotaj, tətillər təşkil edilirdi. Bakıda «Yanar ürək» adlı diversiya qrupu fəaliyyət göstərirdi.

Bu dövrün üsyanları məğlubiyyətə uğradı, çünki onlar bir-birilə əlaqədə olmadan vahid mərkəzdən idarə idarə olunmadan, müxtəlif vaxtlarda və plansız keçirilirdi, onlar ümumi xalq üsyanına çevrilmədi və əvvəlcədən məğlubiyyətə məhkum idi. **Ermənistanın Naxçıvanı və Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri.** Azərbaycanın bolşevikləşməsi və XI Ordunun burada yerləşməsinə baxmayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdilər.

Azərbaycanın ərazisi olan Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam edirdi. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirdi. Həmin ilin axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücumə keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırında Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzura yenidən hücumə keçdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. XI Ordu buna biganə qalırdı, çünki Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində

olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırır. 1920- ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. Iclasda N. Nərimanova xüsusi bəyanat hazırlanması tapşırıldı. Bu bəyanatın əsas prinsiplərindən birinə əsasən Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsinin mövcudluğu inkar edilirdi. Bu o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin işğalı ilə razılaşıır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verirdi.

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşdı. Lakin Qarabağın Dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi gündəlikdə qalırdı və Ermənistan hökuməti Qarabağın Dağlıq hissəsini öz tərkibinə daxil edilməsi məsələsini irəli sürdü. 1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyətcə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Lakin RK(b)P-nın Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürcü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək fikrinə düşdü. 1921-ci il iyunun 4-5-də RK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. Iclas səs çoxluğu ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin RK(B) P MK-nin qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanovun V.I.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqrama vurdu və məktub yazsa da, bu bir nəticə vermədi.

1921-ci il iyulun 5-də MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu RK(b)P MK-nin rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli bəzişinin zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi haqqında məlum qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci il oktyabrında Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağa ayrıca vilayət muxtariyyətinin verilməsi məqsəduyğun hesab edilməsin. Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün həlledici deyildi.

RK(b) P MK-nin Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyunun 27-28-də keçirilmiş plenumu Q. Orconikidzenin təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağlıq Qarabağa vilayət muxtariyyətinin verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi.

Qarabağın Dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi. Bu işə Ermənistanı və onun himayəçilərinə gələcək siyasi oyuncaq üçün bir «əlyeri» qoymaq idi. Bu belə də oldu.

SSRI-nin yarandığı vaxt meydana çıxan «Qarabağ muxtariyyəti» oyunu, elə SSRI-nin dağılmasında da həll edici amilə çevrildi. Necə deyərlər quyu qazan o quyuya özü düşdü.

Ermənilərin Naxçıvana da böyük iddiaları var idi. Bu məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyənin inkar edilməz rolu oldu. XI Qızıl Ordu Ermənistanı tutub sovetləşdirdikdən 3 gün sonra 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin tənənəli iclasında N. Nərimanov AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bir gün əvvəl keçirilmiş iclasının Q. Orconokidze, Sarkis, L.Stasova, Q.Katipski və b. təzyiqi ilə qəbul olunmuş qərarı əsasında hazırlanmış bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir...». Naxçıvan əhalisi bu qərara tabe olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistan nümayəndələri diyara buraxılmadı. B. Vəlibəyov dekabrın 24-də Ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Lakin qəzəblənmiş xalq onu Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının böyük (90%) hissəsi Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. Naxçıvanın statusu 1921-ci ilin martın 16-da Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə həll olundu. Tərəflər razılaşdılar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər. Müqavilənin III bəndində göstərildi ki, bu torpağı üçüncü dövlətə güzəştə getmək olmaz, əks təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel

ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MİK və XKS-nə verdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları birlikdə dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi. 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan ölkə İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il dekabrın 9-da Azərbaycan MİK Naxçıvan ölkəsinin Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan muxtar SSR-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

RSFSR və SSR-nin yaradılması. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda sovet respublikaları tez bir zamanda hərbi və iqtisadi müstəqilliklərini itirsələr də, siyasi müstəqilliklərini, beynəlxalq subyekt statuslarını saxladılar. Moskva Şərq xalqlarını öz nüfuz dairəsinə cəlb etmək üçün Azərbaycanı «Şərqlin qapısı» kimi qiymətləndirir, ona xüsusi rol ayırırdı. Buna görə də Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında Şərqdə birinci «müstəqil» sosialist respublikasının paytaxtında Şərq xalqlarının I qurultayını təmtəraqlı şəkildə keçirdilər. Bu qurultay Şərq aləmində kommunist ideyalarının yayılması məqsədi güdüdü. Lakin Moskva istəyinə nail ola bilmədi. Şərq xalqları Azərbaycanda müstəmləkə rejiminin möhkəmlənməsini görürdülər. Çox tez bir vaxtda aydın oldu ki, yaxın gələcəkdə Şərqdə «dünya inqilabı» ideyalarının bəhrəsini görmək olmayacaq. Onda bolşevik elitası hakim olduğu ərazilərdə vahid dövlət, sovet imperiyası yaratmağa başladı.

1921-ci il noyabrın 28-də V.I.Lenin «Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında təklifin layihəsini yazmışdı. Məsələ siyasi cəhətdən elə qoyulurdu ki, guya vahid Zaqafqaziya yaratmaq ideyası yerli kommunistlərin öz arzu və istəyidir. Respublikada saysız-hesabsız yığıncaqlar keçirildi və onların qərarları birmənalı oldu. Yəni xalq federasiya istəyir. Azərbaycan kommunistləri partiya, sovetlər, komsomol, həmkarlar təşkilatları, bütün kütləvi informasiya vasitələri Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasını təbliğ edirdi.

Bu yeni siyasi addımın xalqın istək və tələbi kimi qələmə verilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Gürcüstanda və Ermənistanda məsələnin mahiyyətini dərk edən və milli hissləri daha güclü olan kommunistlər buna qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar. Lakin onlar «millətçi» möhürü ilə damğalanır və sosializmin düşmənləri elan olunurdular.

Beləliklə, aşağıların istəyi adı altında yaradılan Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması yolunda ilk addım 1921-ci ilin apreliyində atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmir yol idarəçiliyinin, iyulda isə xarici ticarət orqanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1921-ci il noyabrın əvvəllərində RK(b)P Qafqaz bürosu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında federativ ittifaqın yaradılması təklifini irəli sürdü. Həmin ayın axırında RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu Zaqafqaziya federasiyasının yaranması haqqında qətnamə qəbul edildi. AK(b)P-na rəhbərlik edən S.M.Kirov Zaqafqaziya federasiyası ideyasını inadla müdafiə edir və bu ideyanı əzmlə həyata keçirirdi.

1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli konfransı və respublikalar arasında ittifaq müqaviləsini

təsdiq etdi. Hərbi işi, maliyyəyə, xarici ticarətə, yollara, rabitə vasitələrinə, əksinqilabla mübarizəyə rəhbərlik edən ittifaq soveti və iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən Ali İqtisadi Şura təşkil olundu. Zaqafqaziyadakı müstəqil respublikaların hüquqlarının əllərindən alınmasında növbəti mərhələ bu respublikaların Federativ İttifaqının əvəzinə bir dövlət Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) yaradılması oldu.

Zaqafqaziya Sovetlərinin Bakıda keçirilmiş I qurultayında (1922, 10-13 dekabr) ZSFSR Konstitusiyası qəbul edildi. Ali orqan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. MİK Rəyasət Heyətinin sədrləri Azərbaycandan S.Ağamalı oğlu, Gürcüstandan M.Sxakaya və Ermənistandan S.Ambarsumyan oldular. MİK-nin sessiyasında Zaqafqaziya Xalq Komissarları soveti seçildi.

Sovet imperiyası yaradılması yolunda növbəti addım 1917-ci ildən sonra meydana gəlmiş respublikaları vahid bir dövlətdə birləşdirilməsi oldu. 1922-ci ilin avqustunda RK(b)P MK tərəfindən I.Stalin «muxtariyyətləşdirmə» planını irəli sürmüşdü. Bu plana əsasən bütün respublikalar RSFSR-in tərkibinə muxtar qurum səviyyəsində daxil edilirdilər. Lakin bir sıra respublikalarda, xüsusən Gürcüstanda ciddi narazılıqları nəzərə alan Lenin ittifaq dövləti daxilində formal da olsa respublikaların «suverenliyinin» saxlanmasını vacib bildi.

ZSFSR Sovetlərinin I qurultayı federativ respublikanı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRI-yə) daxil olmasına tərəfdar çıxdı.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada SSRI Sovetlərinin qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, ZSFSR və Belorusiya SSR SSR İttifaqında «könüllü surətdə» birləşdilər. N.Nərimanov SSRI Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrlərindən

(dörd sədrdən) biri seçildi. Bununla da mərkəz N.Nərimanovu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa imkan tapdı.

Sual 2. Azərbaycan Yeni iqtisadi siyasət, sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi dövründə. İnzibati - amirlik sisteminin bərqərar edilməsi. Kütləvi repressiyalar və onun ağır nəticələri.

Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və onun xüsusiyyətləri. 1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Birinci Dünya müharibəsi, 1918-1920-ci illərin vətəndaş müharibəsi nəticəsində ölkədə yaradılmış qeyri-sabit siyasi vəziyyət, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunasının səriştəsiz, xalqa zidd fəaliyyəti, erməni millətçilərinin aramsız hücumları, bolşeviklərin rəhbərliyi ilə keçirilən tətilər iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salmışdı. Daxili və xarici vəziyyətin mürəkkəbliyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

1917-1920-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesi ağır itkilərə məruz qalmış, neft hasilatı azalmışdı. 1919-cu ildə cəmi 3,6 mln. ton neft çıxarılmışdı ki, bu da 1916-cı ildə çıxarılan neftin yarısına bərabər idi. 1920-ci ildə ümumi sənaye məhsulu istehsalı 1913-cü ildəkinin cəmi 43 faizi qədər idi. Həmin müddət ərzində neft emalı isə 2,5 dəfə azalmış, sement istehsalı 5 dəfə, pambıq - parça istehsalı 3 dəfədən çox azalmışdı.

Qəzalarda da iqtisadi vəziyyət çox ağır idi. Gədəbəy mis, Zəylik zəy, Tovuz sement, bir çox pambıqtəmizləmə zavodları dayanmışdı. Şəkidəki 69 ipəksarıyan fabrikdən cəmi üçü işləyirdi. Bakı proletariyatının sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda təqribən 70 minə yaxın işsiz fəhlə var idi.

Kənd təsərrüfatı da bərhad hala salınmışdı. Əkin sahələri 2 dəfə azalmışdı. Qaramalın sayı 30 faiz, davarların sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. Yoxsul kəndlilərin xeyli hissəsi evsiz qalmış, dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Erməni təcavüzü və terroru nəticəsində 100 mindən çox azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarını tərk edib qaçqın düşməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Sovetləşmənin ilk dövründə sosializm quruculuğu planını həyata keçirməklə əlaqədar düzgün iqtisadi konsepsiyanın olmaması, zorakılıq və fəvqəladə tədbirlərin tətbiq edilməsi, maddi maraq prinsiplərinə əməl edilməməsi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olurdu.

Azərbaycan hökumətində və partiya rəhbərliyində təmsil olunan qeyri millətlərin nümayəndələri S.M.Kirov, A.Mikoyan, L.Mirzoyan, “milli kommunistlər”dən Ə.Qarayev, M.D.Hüseynov, R.Axundov və başqaları Rusiya təcrübəsini olduğu kimi Azərbaycanda tətbiq etməyi, onun milli spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almamağı tələb edirdilər.

N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev, Ə.Xanbudaqov, D.Bünyadzadə və başqaları sosializm quruculuğunu yaradıcılıqla, yerli milli xüsusiyyətləri nəzərə almaqla, həyata keçirməyin zəruri olduğunu qeyd edirdilər. N.Nərimanov yazırdı: “Azərbaycanın sovetləşməsi zamanı biz Rusiyada buraxılmış səhvlərə yol verməməliyik, yerli şəraitlə hesablaşmalıyıq”. O, iri sənayenin hökumətin əlində olmasının vacibliyini təsdiq etməklə yanaşı, qəti surətdə bildirmişdir: “...xırda sənayeyə toxunmamalı və ticarətə icazə verməliyik”.

Sovet Rusiyası rəhbərliyi xalq təsərrüfatını bərpa etmək və sosializm quruculuğunu genişləndirmək üçün 1921-ci ilin mart ayında keçirilmiş RK(b)P-nin X qurultayında yeni iqtisadi siyasət planını qəbul etdi. Bu plana əsasən vətəndaş müharibəsi dövründə tətbiq edilən ərzaq sapalağı məhsul vergisi ilə əvəz edildi. Başlıca məqsəd ölkəni dağıntıdan xilas etmək, fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqını möhkəmlətmək, sosialist iqtisadiyyatının təməlini yaratmaq, kapitalist ünsürlərini tədricən ləğv etmək idi.

Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyətdə olduqlarına görə respublikada ərzaq vergisinin tətbiq edilməsi 1922-ci ilə qədər

təxirə salındı. Azərbaycanda ərzaq vergisi əvəzinə könüllü məhsul rüsumu – “çanaq” müəyyən edilmişdi ki, bu da hər təsərrüfatdan 20 girvənkə hesabı ilə kəndlilərin öz üzərlərinə taxıl vergisi qoyması yolu ilə yığılırdı.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin yerli şəraitə uyğun tətbiq edilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri var idi. 1922-ci il martın 5-də Azərbaycan SSR MİK-nin üçüncü sessiyası respublikada kənd təsərrüfatı məhsulu vergisi haqqında qanun verdi. Həmin qanuna əsasən Azərbaycan SSR-də məhsul vergisi RSFSR-də olduğundan fərqli idi. Orada məhsul vergisi torpaq sahəsinə görə təyin olunurdu. Azərbaycanda isə bu vergi ancaq əkin sahələrinə görə müəyyən edilmişdi. Məhsul vergisi Sovet Rusiyasına nisbətən respublikamızda miqdar etibarilə xeyli az müəyyən edilmişdi.

Lakin 30-cu illərin ortalarına kimi davam etməsi nəzərdə tutulmuş Yeni iqtisadi siyasət uzun sürmədi. 20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Yeni iqtisadi siyasətin əsas prinsipləri olan azad ticarət, icarə sistemi, fərdi təsərrüfatların inkişafı, müəssisələrin xarici konsessiyaya verilməsi və s. iqtisadi tədbirlərdən imtina edilməsi Yeni iqtisadi siyasətin tədricən ləğv edilməsinə səbəb oldu.

Sənayeləşdirmə xəttinin, və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və onların ağır nəticələri. 20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə socialistcəsinə sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. İlk növbədə ağır sənayeni inkişaf etdirmək vəzifəsini təxirə salmadan həyata keçirmək lazım idi.

AK(b) P MK-nın 1926-cı ilin mayında keçirilən plenumu qarşıdakı 5 ildə respublika sənayesinin inkişaf perspektivləri barədə məsələ müzakirə etdi. Plenum bu vəzifələrin həlli ilə əlaqədar yüksək ixtisaslı mütəxəsislərin və ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasını bir nömrəli vəzifə hesab etdi.

İ.V.Stalin 1929-cu il dekabrın 27-də keçirilmiş aqrar marksistlərin konfransında qolçomaqların sıxışdırılması və məhdudlaşdırılması siyasətindən elliklə kollektivləşdirmə əsasında onların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçməyi günün əsas məsələsi elan etdi.

ÜİK (b) P MK-nın 1930-cu il yanvarın 5-də qəbul etdiyi “Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında” qərarı ilə kolxoz quruluşunun qələbəsi və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti daha da möhkəmləndirildi. Qərarda göstərilirdi ki, hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatı arteli kolxoz quruculuğunun əsas forması, könüllülük isə başlıca prinsipdir. Qərara əsasən bütün ölkə ərazisi kollektivləşmənin sürətinə görə 3 zonaya bölünmüşdü. Azərbaycan kollektivləşməni 1933-cü ilin yazında başa çatdırmalı olan III zonaya daxil edilmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi tələm-tələsik faiz dalınca qaçaraq yarışma prinsipindən istifadə etmək, əlliklə kollektivləşməni 1930-cu ilin yazına qədər başa çatdırmaq qərarına gəlmişdi. Bəzi mahallar – Quba, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və s. əlliklə kollektivləşmə rayonları elan edilmişdilər. Hətta Gəncə və Sabirabad dairələri arasında bir neçə ay ərzində kollektivləşməni başa çatdırmaq barədə müqavilə də imzalanmışdı. Yerli partiya, sovet orqanları, komsomol təşkilatları, inzibati, zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxoza cəlb edirdilər, kolxoza könüllü daxil olmayanların əmlakını müsadirə etməklə həbs və sürgün etdirir, “kulak”a saldırır, siyasi hüquqlardan və s. məhrum etdirirdilər. Yerlərdə məsələni qəti şəkildə kəskin qoyaraq belə bir şüar irəli sürmüşdülər: “Kim kolxoza daxil olursa, o, sovet hökumətinin düşmənidir”.

30-cu illərin əvvəllərinə qədər repressiyalar, cəza tədbirləri əsasən qolçomaqlara, varlı kəndlilərə, köhnə mütəxəssislərə qarşı yönəldilmişdi. Sonrakı illərdə partiya-sovet işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, hətta fəhlələr və yoxsul kəndlilər də həbs edilir, ağır cəzaya məhkum edildilər. 1934-cü il dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovun öldürülməsindən sonra SSRİ MİK Rəyasət Heyəti terror aktı ilə əlaqədar bu cür təhqiqat işlərinə 10 gün ərzində prokuror və vəkil olmadan baxılması, şikayət verməyə icazə verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi. “Üçlük” deyilən ölümşaçan təşkilat işə salındı.

Şəxsiyyətə pərəstişin daha da güclənməsinin siyasi nəticəsi sərt mərkəzləşdirilmiş, avtoritar idarə üsulunun bərqərar olması, sosializmin bütün qələbələrinin ilhamvericisi və istiqamətvericisi hesab edilən Kommunist partiyasının sərt diktaturasının yaradılması oldu. İ.V.Stalin sosializm quruculuğunun bütün çətinliklərini ziyankarlıq konsepsiyası ilə əsaslandırmağa çalışır, cəmiyyətdə qorxu, inamsızlıq mühiti yaradırdı. ÜİK (b) P MK-nın fevral-mart (1937-ci il) Plenumdakı çıxışında ölkədə geniş ziyankarlığın mövcud olduğunu, sinfi düşmənlərlə kəskin mübarizə aparılmasının zəruri olduğunu bildiren İ.V.Stalin vurğulamışdı: “Sosializm quruculuğu sahəsində repressiyalar hücumun zəruri ünsürüdür”.

1937-ci il fevral–mart plenumunun qərarları Azərbaycan partiya təşkilatı tərəfindən bəyənilmiş və rəhbərlik üçün qəbul edildi. Azərbaycan XDİK-da rəhbər vəzifələr tutan Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Malyan, Koqan və digər qeyri millətlərin, xüsusilə ermənilərin nümayəndələri minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlıların məhv edilməsində və Sibirə sürgün edilməsində xüsusi qəddarlıq göstərdilər. Beriyanın və Mikoyanın şəxsinə möhkəm arxaya malik olan bu antiazərbaycanlı qüvvələr xalqımızın düşünən beyinlərini, görkəmli xadimlərini “xalq düşmənləri”, “millətçilər”, “pantürkistlər”, “panislamistlər”, “terrorçular”, “cəsuslar”, “diversiyaçılar” və s. saxta ittihamlar əsasında qətlə yetirdilər. Bir çox qocaman kommunistlərə, milli azadlıq və milli demokratik hərəkatın fəal iştirakçılarına, elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinə divan tutdular.

1937-ci ildə xalqa “xəyanətdə”, “əksinqilabi” və “cəsusluq” fəaliyyətində günahlandırılan bir qrup partiya və dövlət rəhbərləri, o cümlədən Azərbaycan K(b)P MK-

nin katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan MİK-nin sədri S.M.Əfəndiyev, Azərbaycan XKS-nin sədri H.Rəhmanov, XKS-nin sədr müaviini D.Bunyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvarlinski və başqaları amansız repressiyanın qurbanları oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma “əksinqilabçı-üsyançı-terrorçu mərkəzin”, burjua-millətçi təşkilatın (Şamaxı işi) işi ilə əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor və başqaları məhv edildilər.

1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı sistemində, “əksinqilabi-burjua-millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi (Kirovabadda), Q.Vəzirov və digər hərbcilərin işi, “Azneft” işi ilə bağlı “Xəzər” gəmiçiliyində 3300 nəfər cəza tədbirlərinin qurbanı oldu.

Beləliklə, 30-cu illərdə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar edilməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş avtoritar rejimin yaradılması, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin güclənməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkarcasına pozulması ölkədə amansız diktatura rejiminin yaradılmasına səbəb oldu, 100 minlərlə günahsız insanlar amansız repressiyanın qurbanlarına çevrildilər.

Sual 3. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

a) Şimali Azərbaycan müharibə dövründə.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında. 1939-cu il sentyabrın 1-də səhər çağı faşist Almaniyası «Vays» («Ağ») şərti adı altında Polşaya hücum planına uyğun olaraq müharibəyə başladı və sürətlə Varşavaya doğru irəlilədi. Faşist Almaniyasının Polşaya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başlandı və çox qısa bir zamanda Avropanın, Asiyanın, Afrikanın, Amerikanın bir çox ölkələrini özünə cəlb etdi, Hind və Sakit okean sahillərinə, Atlantik okeanı və Şimal buzlu okeanı sahillərinə, Uzaq Sakit okean adalarına, İndoneziya və Avstraliya sahillərindəki geniş əraziyə yayıldı.

1941-ci il iyunun 22-də gecə saat 4 radələrində faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında 1939-cu il müqaviləsini kobudcasına pozaraq, böyük zərbə qüvvəsi ilə Sovet İttifaqına basqın etdi. Güclü döyüş texnikasına və müasir hərbi təcrübəyə malik olan alman-faşist orduları, «Barbarossa planı» əsasında ildırım sürətilə SSRİ-yə 3 istiqamətdə – «Şimal», «Mərkəz» və «Cənub» istiqamətlərdə hücum keçdi, çox qısa zamanda Pribaltikanın, Ukrayna və Belarusiya SSR-nin xeyli hissəsini, Kırım ələ keçirdi, Moskva istiqamətində irəliləməyə başladı. Almaniya Barents dənizindən Qara dənizədək 5 min kilometrlik cəbhə boyu irəliləyirdi. Beləliklə, SSRİ üçün Böyük Vətən Müharibəsi başlandı və SSRİ xalqları 1418 gün ağır sınaqlara, dözülməz məşəqqətlərə, qəhrəmancasına sinə gərdi.

«Edesveys» planına görə Qafqazın işğalı feldmarşal Listin «A» qrupu ordusuna tapşırılmışdı. Həmin plana görə Qafqaz 5 işğal rayonuna bölünməli idi. Onlardan biri də Azərbaycan rayonu idi. Qafqaz uğrunda döyüşlərdə «Ost» planında Bakının işğalı 1941-ci il sentyabrın 25-nə müəyyən edilmişdi.

ABŞ və İngiltərənin Qafqaz siyasətində Azərbaycan və Bakı neftinə sahib olmaq marağı özünü qabarıq göstərirdi. ABŞ və İngiltərə hər vasitə ilə Azərbaycana və Bakıya yiyələnməyə, onu özünün nüfuz dairəsinə çevirməyə ciddi

cəhdlər göstərirdilər. Onların hazırladıqları «**Vilvet**» planına görə Sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılmalı, burada isə faşistlərə qarşı ingilis-amerikan hərbi hissələri vuruşmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan və xusussən Bakı nefti istər düşmən qüvvələrinin və istərsə də «müttəfiqlərin» xarici siyasət diplomatiyasında və işğalcılıq planlarında diqqət mərkəzində idi.

Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması. Bakı şəhərinin hərbi sənaye və tibbi xidmət potensialı. Cəbhənin yanacaq təminatının təmin edilməsində Azərbaycan neftçilərinin rolu. Böyük Vətən müharibəsinin başladığı ilk gündən Azərbaycan xalqı ayağa qalxdı, səfərbər edildi, müsəlləh əsgər kimi döyüşə atıldı və SSRİ-nin başqa xalqları ilə çiyin-çiyinə alman-faşist işğalçılarına qarşı mübarizəyə başladı. Azərbaycan K(b)P MK 1941-ci il iyunun 28-də bütün partiya komitələrinə, yerli təşkilatlara və hakimiyyət orqanlarına məktub göndərdi. Məktubda bütün iş formalarını və hərəkət mexanizmini müharibənin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq, xalqın sayıqlığını yüksəltmək, ehtiyat qüvvələrini səfərbər etmək barədə ciddi tapşırıqlar verildi. DMK-nın qərarına uyğun olaraq, respublikamızda ordu ucun sürətlə ehtiyat qüvvələri hazırlamaq və 16 yaşından 50 yaşınadək kişilərə məcburi hərbi təlim vermək sahəsində iş aparılırdı. Xalq təsərrüfatını hərbi qaydada yenidən qurmaq məsələsi Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətində diqqət mərkəzində dayanırdı. Bununla belə, Azərbaycan xalqı və Azərbaycan Respublikası təcrübəli kadrlar, işi bacaran qabaqcıl mütəxəssislər, hətta idarə və müəssisə rəhbərləri cəbhəyə getdiklərinə görə çətin vəziyyətə düşmüşdü.. Azərbaycan neftçilərinin 45 faizi orduya getmişdi. Onları isə təcrübəsi olmayan, az yaşlı uşaqlar, qızlar və qadınlar əvəz etmişdilər. İş bacarmadıqlarına görə bəzi sənaye sahələri, neft mədənləri fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Vaxt isə gözləmədi. Mərkəz Bakıdan çoxlu yanacaq və digər ərzaq məhsulları tələb edirdi.

Müharibənin ilk günündən Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə ucun, hər şey qələbə ucun!» şüarı ilə alman faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. İyunun 22-də Bakıda izdihamlı mitinq

keçirildi. Hamı bir nəfər kimi cəbhəyə getmək barədə öhdəliklər götürdü. Respublikanın bütün rayonlarında hərbi komissarlıqlara gedib könüllü cəbhəyə göndərmələrini xahiş edən on minlərlə gənc növbələrə dayanırdılar. Müharibənin birinci üç günündə Azərbaycandan 18 min nəfər könüllü ordu sıralarına yola düşdü. İlk günlərdə Azərbaycanın 40 mindən çox gənc oğlan və qızı cəbhəyə getmək üçün hərbi komissarlıqlara ərizə verdi. Qısa müddətdə 186.704 nəfər xalq qoşunu dəstələrinə yazıldı. Bakı şəhərində xalq qoşunu dəstələrinə 61.780 nəfər yazılmış və 20 rota təşkil olunmuşdu. Bakı ətrafında yaradılmış müdafiə zonası xalq qoşunu dəstəsində 12 min döyüşçü fəal iştirak edirdi. 1941-ci ilin avqustunda Bakıda uc – 101, 102 və 103-cü xalq qoşunu diviziyaları yaradıldı. Bu diviziyalarda 21.259 nəfər döyüşçü vardı. DMK-nın qərarına uyğun olaraq 16-50 yaşlarında olan kişilərə ümumi hərbi təlim keçirilirdi. Azərbaycanda 1941-1945-ci illərdə ümumi icbari hərbi təlim xətti ilə 6500 nəfərdən çox tibb bacısı, 51.254 nəfər döyüşçü hazırlanmışdı. Yaradılan qırıcı batalyonlarda işləmək ucun 12 min nəfər səfərbər edilmişdi. 1941-ci ilin iyul-oktyabr aylarında respublikada 30.480 nəfər səfərbər olundu. 1943-cü il yanvarın 1-nə qədər respublikada 464 min nəfər orduya çağırılmışdı. Respublikada 87 qırıcı batalyon, 1124 özünümüdafiə dəstəsi, 15 min nəfərlik HHM (hava hücumundan müdafiə) dəstələri yaradıldı. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi.

Ölkədə istehsal edilən neftin **70-75%-ni**, aviasiya benzini istehsalının **85-90%-ni** Bakı verirdi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində Bakı neftçiləri **75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin, 22 milyon ton sürtgü yağları, 6,5 milyard kubmetr qaz** istehsal etmişdilər.

1941-1943-cü illərdə Azərbaycan xalqı ölkənin müdafiə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 311 milyon manatlıq istiqraz verdi, müharibə dövründə 1,5 milyard manatlıq istiqraz və lotereya aldı, tank və təyyarə dəstələri fonduna 230 milyon manat pul ayırdı.

Müharibə illərində milli diviziyaların və legionların yaradılması, azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhədə, partizan və antifaşist müqavimət hərəkatında iştirakı. Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına məruz qalmış əfsanəvi Brest qalasının müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda yaradılan dörd milli diviziya – 77-ci, 223-cü, 402-ci və 416-cı diviziyalar şərəfli döyüş yolu keçərək Azərbaycan xalqının və Böyük Vətən Müharibəsi tarixinə qızıl hərflərlə daxil oldu. Bu diviziyalardan başqa 227-ci və 271-ci diviziyalar da komplektləşdirildi ki, onların da şəxsi heyətinin 30%-dən 70%-ə qədəri azərbaycanlı idi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 77-ci diviziyaya SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 24 aprel 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə «Simferopol diviziyası» fəxri adı verilmiş, onun şərəfinə Sapundağda abidə ucaldılmışdı. Suvorov ordenli 77-ci diviziya müharibə illərində 10.900 km-lik döyüş yolu keçmiş, yüzlərlə kənd və şəhəri faşistlərdən azad etmişdir.

416-cı Suvorov ordenli Taqanroq atıcı diviziyası 1942-ci il noyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə – 27 ay fasiləsiz vuruşmalarda 2500 km-dən artıq şərəfli döyüş yolu keçmiş, 7900 kv.km-lik Sovet ərazisini düşməndən azad etmiş, 40 çayın üzərindən adlanmış, düşmənin 22 mindən artıq canlı qüvvəsini məhv etmiş, 5474 nəfəri əsir götürmüş, onlarla tankını, 195 topunu, 210 pulemyotunu, 31 minomyotunu, 800 atəş nöqtəsini, 68 anbarını məhv etmiş, 17 tank, 8 özüyəriyən qurğu, 297 top, 1067 əl pulemyotu, 818 avtomaşın, 240 parovoz ələ keçirmişdi. 416-cı diviziyanın 8 döyüşçüsü Sovet ittifaqı Qəhrəmanı adını almış, 11 nəfəri Lenin ordeni, 358 nəfəri Qırmızı Bayraq ordeninə layiq görülmüşdü.

Ukrayna ərazilərinin alman – faşist işğalçılarında azad olunmasında fəal iştirak edən 223-cü Azərbaycan diviziyası Bolqarıstanın, Macarıstanın, Rumıniyanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu diviziya Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrad uğrunda göstərdiyi rəşadətə görə “Belqrad diviziyası” fəxri adına layiq görülmüşdü. 223-cü diviziya 3660 km qəhrəman döyüş yolu keçmiş, 8200 kv km

ərazini işğalçılardan azad etmiş, düşmənin 55 min əsgər və zabitanı məhv etmiş, faşistləri ağır itkilər verməyə məcbur etmişdir.

271-ci Azərbaycan diviziyası Polşanın və Çexoslovakiyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə fərqlənmişlər. 1943-cü ilin sentyabrında "Donetsk" əməliyyatında göstərdiyi rəşadətə görə 271-ci diviziyaya fəxri "Qorlovka" adı verilmişdi.

Şəxsi heyətinin 70 faizə qədəri azərbaycanlı olan 227-ci atıcı diviziya Taman yarımadasının faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyinə görə ona «Temyurq» fəxri adı verilmişdi.

Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması. Müharibənin başlanması, ilk vaxtlarda alman-faşist ordularının müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar azərbaycanlı döyüşçülərin bir hissəsində yeni bir düşüncə tərzini yaratdı və onlar itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayaraq sanki bolşevik Rusiyasından və Stalindən intiqam almaq istəyirdilər. Sovet rejimi ilə razılaşmaq istəməyən bir çox azərbaycanlı döyüşçülər qəsdən əsir düşür və Azərbaycanın milli istiqlalını yenidən bərpa etmək ümidi ilə alman əsgərləri ilə birlikdə bolşevizmə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda bolşevik istilasından sonra Almaniya və digər Avropa ölkələrində mühacir olmuş azərbaycanlılar Vətən həsrəti ilə yaşayırdılar. Mühacirlər əsir düşmüş azərbaycanlıların içərisində ayrıca milli legionların yaradılması və ən mühümü isə Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması istiqamətində intensiv iş aparırdılar.

Milli legionların yaradılmasında görkəmli vətənpərvər, xalqını və Vətənini seven mayor Əbdürrəhim bəy Fətəlibəyli-Dudənginskinin böyük xidmətləri olmuşdur. O, Baltıyanı döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüş və 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan legionlarının yaradılması fikrini bildirmişdi. Rozenberqin təklifi ilə Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Milli legionların yaradılması haqqında əmr verdi. 1942-ci ilin baharında Milli legionların yaradılması işinə başlandı. İlk legionlar işğal altında olan Polşada yarandı. Legionlara rəhbərlik edənlərin 20-25 faizi alman zabitanı idi.

Həmin legionlarda 1941-ci ildə Almaniyaya dəvət olunan M.Ə.Rəsulzadənin «Ucrəngli bayraq» əsəri əldən-ələ gəzirdi. Səbiq legionçulardan Məhəmməd Gəngərli və Kərrar Ələsgərlinin məlumatlarına görə «Boz qurd», «Cavad xan», «Aslan» və b. taburlarda qruplaşdırılan Azərbaycan legionerlərinin sayı 70 mindən çox idi.

Bütün legionerlər alman forması geyinməyə məcbur edilirdi. Lakin onların sol qollarında üçrəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı var idi.

Bu döyüşlərdə F.Dudənginski xüsusilə fərqlənmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin bu uğurları alman komandanlığı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

b) Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması (1941-1946-cı illər)

Bütün İranda mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1925-ci ilin sonlarında (31 oktyabr) Qacar sülaləsinin devrilməsinə və dekabrın 12-də özünün Rza şah Pəhləvi soyadı ilə İranın irsi şahı elan edilməsinə nail oldu.

Rza şahın dövlət səviyyəsinə qaldırdığı paniranizmə söykənən milli siyasəti Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi varlığın bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Azərbaycan türklərini bir millət kimi məhv etmək sahəsində istifadə edilən ən təsirli vasitə onları öz türk dilindən məhrum etmə siyasəti idi. Rza şah bütün idarələrə gizli sərəncam da göndərmişdi. «Soyu türk olan və türkcə danışan şəxsləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək....».

Rza şahın Azərbaycana göndərdiyi istər fars, istərsə də qeyri-fars məmurlar «vahid İran milləti» anlayışının əhaliyə təlqin edilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Əski türk kitabları, daşbasma əsərləri, əlyazmaları yığıldırılıb yandırıldı.

Rza şahın göstərişi ilə 10-cu çağırış İran Milli Məclisi 1937- ci ildə «Parçala, hökmranlıq et!» prinsipi əsasında ölkənin yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqda qanun qəbul etdi.

Əyalətlər tarixi adları ilə yox, nömrələrlə sıralandı, tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündən kənar saxlanıldı. Sonrakı illərdə də belə inzibati-ərazi siyasəti davam etdirildi. Hazırda Azərbaycan adı altında ancaq Şərqi Azərbaycan (Mərkəzi Təbriz) və Qərbi Azərbaycan (Mərkəzi Urmiya) ərazi vahidləri qalmışdır. Ərdəbil, Zəngan, Qəzvin, Həmədan, Astara, Savə və digər şəhər, rayon, yaşayış məntəqəsi Azərbaycandan təcrid edilmişdir.

Azərbaycanda Rza şahın siyasətindən narazılıq çox idi və 20-ci illərdə bu siyasətə qarşı bir sıra üsyanlar baş vermişdi; 1926-cı ildə kəndli və əsgər üsyanları, 1927-ci ildə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırma siyasətinə qarşı etiraz çıxışları və s. 30-cu illərdə Rza şahın zorakılığına və milli zülmə qarşı çıxan vətənpərvərlər zindanlara salındı, ailələri kütləvi şəkildə sürgünə göndərildi.

Lakin təzyiqlər ölkədəki xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan türklərində də milli özünüdərkətmə prosesinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, onlarda milli müqavimət hisslərinin artmasına gətirib çıxardı.

Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli qüvvələri yeni mübarizəyə ruhlandırıdı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər müxtəlif partiyalar və cəmiyyətlərdə, o cümlədən 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda yaradılmış İran Xalq Partiyası (İXP) Azərbaycan təşkilatlarında, İran Həmkarlar İttifaqında, antifaşist cəmiyyət və birliklərdə, müxtəlif milli-mədəni cəmiyyətlərdə fəaliyyətə başladılar. İXP-nin əsas tələbləri bunlar idi: demokratik azadlıqların həyata keçməsi, İranın milli azadlığının möhkəmləndirilməsi, bütün mütəfiqlərlə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, əmək haqqında qanunun qəbulu və s.

«Azərbaycan» cəmiyyətinin fəaliyyəti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusilə çox faydalı olmuşdur. 1941-ci ilin oktyabrında azərbaycanlı ziyalıların demokratik nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirmiş cəmiyyət noyabrın 1-dən Azərbaycan və fars dillərində «Azərbaycan» qəzetinin nəşrinə başladı. Fəaliyyətdə olduğu qısa müddət ərzində (1942-ci ilin əvvəllərində cəmiyyət və

onun orqanı mərkəzin irticaçı qüvvələri tərəfindən qadağan edilmişdir) İrandakı Azərbaycan türklərinin milli özünüdərkinin dərinləşməsində, milli mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynadı.

Ancaq İranda Sovet faktorunun Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə təsirini də nəzərə almaq lazımdır. II Dünya müharibəsi başlandı və Qərbi Belarus, Qərbi Ukrayna, Bessarabiyanı zəbt etdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Stalinin işğalçı planlarında xüsusi yer tuturdu. Demokratik ziyalıların milli dircəliş uğrunda mübarizəsi, Şimali Azərbaycandakı həmvətənləri ilə yaxınlığa can atmaları da Stalinin planları ilə üst-üstə düşürdü. Sovet ordusunun İrana yeridilməsi ilə eyni zamanda Sovet Azərbaycanı, M.C.Bağirov başda olmaqla rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalılar, hərbi qulluqçular üzərinə fəvqəladə bir missiya – Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyuldu. 1941-ci il oktyabrın 11-dən Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində «Vətən yolunda», Urmiyada «Qızıl əsgər» qəzetlərinin nəşri, oktyabrın ortalarından Azərbaycan Opera və Balet teatrının qastrolları, müxtəlif musiqi kollektivlərinin səfərləri və b. tədbirlər bu qəbildən idi. Cənubi Azərbaycana göndərilmiş qrupa MK-nin 3-cü katibi Əliyev Əziz Məmmədkerim oğlu rəhbərlik etdi.

ADP-ni yaradanlar xalqı «təbəqə və sinfi fərqi nəzərə almayaraq» bu partiya üzv olmağa və milli azadlıq mübarizəsində iştirak etməyə çağırırdılar.

Sentyabrın 2-də Təbrizdə Demokrat firqəsinin I təsis qurultayı işə başladı. Üç gün ərzində qurultay Proqram və Nizamnaməni qəbul etdi. Seyid Cəfər Pişəvəri Rəyasət Heyətinin sədri seçildi.

Sentyabrın 5-də Təbrizdə partiyanın müvəqqəti Təbriz Komitəsi yaradıldı. Vilayətlərdə də partiya quruculuğu işi gedirdi.

S.C.Pişəvəri Azərbaycanda böyük inqilabi imkanlardan istifadə olunmasını, hakimiyyət və milli məsələnin inqilabi yol ilə həll edilməsini təklif edirdi. Lakin ADP silahlı mübarizə istiqamətində də hazırlıq işləri aparırdı. 1945-ci il noyabrın 8-də təbrizdə ADP MK-nin ikinci geniş plenumu oldu.

Plenum silahlı üsyan üçün plan hazırlamışdı. Gizli şəkildə kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı.

Müəssislər Məclisi 39 nəfərdən ibarət Milli Heyət və M.Ə.Şəbüstərini ona sədr seçdi. MM qanun vermək səlahiyyətinə malik idi. Milli Heyət taxılın Azərbaycandan kənara daşınıb aparılmasının qarşısını aldı, asayiş pozanlara qarşı tədbirləri gücləndirdi. Noyabrın 21-də MM-ə seçkilərə başlamaq haqda fərman verdi. Azərbaycandanın böyük bir hissəsinin İran hökumətinin nəzarəti altında qalmasına baxmayaraq 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbaycandanın hər yerində MM-ə seçkilər başlandı. Dekabrın 1-də başa çatdı. Marağa, Sərab, Bostanabad, Mərənd, Sofiyan fədailər tərəfindən azad edilmişdi. Dekabrın 11-də Təbriz şəhəri azad olundu. Bütün Azərbaycan ADP-nin nəzarəti altında idi.

Azərbaycan Milli Məclisinin 39 maddəlik nizamnaməsinin layihəsi M.C.Bağirov tərəfindən İosif Stalin, Vyaçeslav Molotov, Larventi Beriya, Georgi Malenkova göndərildi və bəyənilədi. Sovet rəhbərliyi ilə razılaşırdırdıqdan sonra 12 dekabr 1945-ci il (21 Azər 1324-cü il) Azərbaycan Milli Məclisi açıldı. 76 deputat iştirak edirdi. Milli Məclisin axşam iclasında Azərbaycan Milli hökuməti formalaşdı. Azərbaycan Milli Məclisi S.C.Pişevərini Azərbaycan Milli Hökumətinin baş naziri təyin etdi.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının birinci mərhələsi – hakimiyyətin ələ alınması prosesi başa çatdı.

Lakin Azərbaycanın muxtariyyətinə və İranda sovet nüfuzunun azalmasına qarşı olan qüvvələrin şah, İran irticası, Amerika və İngiltərə imperializmi, sovet rəhbərliyindəki anti-azərbaycan qüvvələrinin narahatlığı artırdı. İran Amerika və İngiltərənin təhriki ilə Sovet ordusunun İrandan çıxarılması, Sovetlərin İranın daxili işlərinə qarışmaması haqda BMT Təhlükəsizlik Şurasına şikayət etdi.

İranda şimal neft yataqlarının birgə istismarı üzrə Sovet-İran şirkətinin yaradılması haqqında aprelin 4-də Tehranda müqavilə bağlandı. Sovet rəhbərliyi 15-ci Məclisə seçkilərin «rahat və dinc» keçirilməsi, burada neft müqavilələrinin sovetlərin xeyrinə həll edilməsi üçün

qoşunların çıxarılmasına icazə verdi. Bununla da «21 Azər» hərəkatına xəyanət etmiş oldu. Martın 24-dən qoşunların çıxarılmasına başlandı. Mayın 8-də Azərbaycan və Kürdüstandan son hərbi hissələr çıxarıldı.

Sovet Azərbaycanı siyasi işçiləri və ziyalıları isə böyük təəssüf hissi ilə Cənubi Azərbaycanı tərk etdi.

S.C.Pişəvəri isə Milli Hökumətin mövqeyindən dönmədi – Milli Məclisin, Milli Ordunun mərkəz tərəfindən tanınmasını israr edirdi. Təbrizdə iyunun 13-də Tehran nümayəndələri ilə müqavilə imzalandı.

Mərkəzi hökumət «21 Azər» hərəkatını Azərbaycanda xalqın demokratik hərəkatı kimi tanıdı, İranda demokratik dəyişikliklər edəcəyinə söz verdi. Əvəzində isə Azərbaycan ostandarlığı və MM-in Əyalət Əncüməni ilə əvəz edilməsinə, fə dai dəstələrinin, xalq qoşununun mərkəzi dövlət qoşunlarının tərkibinə daxil olmasına və s. razılıq verdi.

ABŞ və Böyük Britaniyanın təhriki ilə Azərbaycan Məsələsi bir neçə dəfə BMT-də müzakirəyə çıxarıldı. S.C.Pişəvərinin BMT Baş Assambleyasına müraciəti isə cavabsız qaldı. 15-si Məclisə seçkilər qəsdən yubadıldı.

İran qoşunları dekabrın 4-də səhər saat 7-də Azərbaycana hücumla başladı. Moskva mətbuatı Azərbaycan böhranını İranın sırf daxili işi kimi şərh etdi. Dekabrın 11-də Pişəvəri Təbrizi tərk etdi. Dekabrın 14-də günorta İran qoşunları Təbrizə daxil oldu. Dekabrın 20-də İran ordusu Azərbaycanı tam nəzarətə götürdü.

Milli hökumət süqut etdi. Bir ildə əldə edilmiş nailiyyətlər məhv edildi. Azadlıq mücahidləri zindanlara atıldı, dəstə-dəstə edam edildi. M.C.Bağirovun təkidi ilə Moskva dekabrın 12-də sərhəddi açdı. Dekabrın 19-dək demokratik hərəkatın bir neçə min iştirakçısı Sovet Azərbaycanına keçdi. S.C.Pişəvəri də məcburən vətəndən uzaqlaşmalı oldu.

Sual 4. Azərbaycan XX əsrin 40-60-cı illərində. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət

Azərbaycan bilavasitə alman-faşist təcavüzünə məruz qalmasa da müharibənin bütün ağırlığı burada da hiss olunmuşdur. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı ilə müqayisədə 22 % aşağı düşmüş neft hasilatı təqribən yarımbarı azalmışdı.

Müharibə dövründə texniki bitkilər məhsulunun xeyli azalması nəticəsində istehlak malları istehsalı kəskin surətdə aşağı düşmüş, pambıq və barama istehsalı xeyli azalmışdı. Müharibə ərəfəsində 3304,1 min nəfər Azərbaycan əhalisi 17, 65% azalmışdı.

1945-ci il mayın 26-da SSRI DMK «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayeni yenidənqurmaq sahəsində tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Qərara əsasən 8 saatlıq iş günü illik məzuniyyətlər bərpa olundu.

1956-cı il fevralın 14-də Azərbaycan televiziyası ilk yoxlama verilişi ilə işə başladı. 1966-cı ildə Bakı, Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa-Naxçıvan radiorele xətti ilə Bakı televiziya stansiyası ilk dəfə Moskvadan rəngli televiziya proqramını göstərmək imkanı əldə etdi.

1967-ci ildən Bakı metropoliteninin ilk stansiyalarında qatarlar şütüməyə başladı.

Müharibə illərində əhali artımı çox ləng gedirdi. 50-ci illərdə isə Azərbaycan əhalisi 1 mln. artaraq 3.816 min nəfərə çatdı. Onun 44%-i şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Əhalinin sosial-strukturunda və milli tərkibində də müsbət dəyişikliklər baş verdi.

Istehsalın artması əhalinin gəlirinin çoxalmasına səbəb oldu. Müharibədən sonra fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı artırıldı. 1948-ci ildən ərzaq məhsulları və sənaye mallarının perəkəndə satış qiyməti aşağı salındı.

Lakin nə bu addım, nə də pul islahatı əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artmasına o qədər də kömək etmədi. Buna görə də hökumət 1957-ci il yanvarın 1-dən azmaaşlı fəhlə və qulluqçuların əmək haqqını artırdı.

Mənzil tikintisinin genişləndirilməsi məqsədilə Sov. İKP MK və SSRI Nazirlər Soveti 1957-ci il 31 iyul tarixli «SSRI-də mənzil tikintisinin inkişafı haqqında» qərar qəbul etdi. Tikintinin sürətinin artmasına baxmayaraq, bütün ölkədə olduğu kimi Azərbaycanda da mənzil problemi kəskin olaraq qalırdı.

1951-ci ildə SSRI Nazirlər Soveti tərəfindən Bakı su kəmərinin II növbəsinin tikilməsi barədə, 1959-cu ildə isə Bakı və onun rayonlarının qazla təchizatı haqqında qərar qəbul edildi.

Bu illərdə insanların məişətinə elektrik avadanlıqları daxil oldu. İnsanlara tibbi xidmət xeyli yaxşılaşdı.

Müharibədən sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında da köklü dəyişikliklər baş verdi. 1946-cı il fevralın 10-da SSRI Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Mart ayında SSRI Ali Soveti XKS-ni Nazirlər sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul etdi. Onun sədri isə İ.V.Stalin təsdiq olundu. Tezliklə partiya nizamnaməsi pozulur, ali orqanlar vaxtında çağrılmırdı. Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş, ətrafındakıların partiya və dövlətə zidd hərəkətləri totalitar rəximin formalaşmasına səbəb oldu. 1949-cu il aprelin 12-də şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr yarıldı, avqustun 9-da paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 130də milis SSRI Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Əsassız repressiyalar başlandı. Bu ilk növbədə əsirlikdə olmuş müharibə iştirakçlarına qarşı çevrilmişdir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də ideoloji çərçivə gücləndirildi. Azərbaycanda «Lisenko məktəbinə» uyğunlaşmayan bioloqlar- M.Ə.Axundov və başqaları təqib olunurdular. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar «ÜİK(b)P tarixinin qısa kursu»nun təsiri altında qalmışdı, faktlar saxtalaşdırılı, təhrif edilirdi. Həqiqəti yazmaq cəhdlərinin qarşısı dərhal alınır və cəzalandırılırdı.

Görkəmli alim və ictimai xadim, filosof, akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş «XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri Stalin mükafatına layiq görülsə də tezliklə hökumətin qərarı ilə mükafat ləğv edilmiş, müəllif təqiblərə məruz qalaraq intihar etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Səbəb isə əsərdə bir neçə səhifədə Şeyx Şamilin müridizm pərdəsi altında apardığı azadlıq mübarizəsinin guya rus xalqına qarşı çevrildiyinin göstərilməsi idi.

Türk dünyasının ən böyük eposu olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanı feodal-xan Eposu» kimi damğalanaraq qadağan edilmişdi. Böyük tarixçi alim A.A.Bakıxanov xan və bəyləri müdafiə etməklə, M.Kazımbəy «çarizmin sadıq qulu» olmaqla günahlandırılan akademik M.A.Dadaşzadə «Türkiyə sazişi», M.Rəfilin «kosmopolit» damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, S.Vəliyev sürgün olunmuşdu.

1953-cü il martın 5-də I.V.Stalinin vəfatından sonra Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçilən I.S.Xruşovun idarəçilik sistemində etdiyi dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçmədi.

M.C. Bağırov rəhbərlik metodlarında yol verdiyi kobud səhvlərə görə Azərbaycan KP MK-in birinci katibi vəzifəsindən azad edilərək Kubeşov neft birliyinə rəis

müavini göndərildi. Lakin Lakin tezliklə həbs edilərək SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. 30-40-cı illərin siyasi repressiyalarının həyata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq edən Y.Sumbatov-Topuridze, X.Qriqoryan, R.Markaryan və b. da öz qanlı əməllərinə görə layiq olduqları cəzanı aldılar.

1954-cü il fevralın 14-16-da AKP-nin XX qurultayı akademik imam Daşdəmir oğlu Mustafayevi MK-nin birinci katibi seçdi. Sadıx Rəhimov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular.

I.Mustafayev 1954-59-cu illərdə xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində bir sıra tədbirlər gördü. O, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu almasına çalışdı. Kargüzarlıq işləri ana dilində aparılmağa başlandı. İqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün bir sıra ciddi addımlar atıldı. Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı. Yerlərdə partiya komitələrinin katibləri azərbaycanlılardan təyin edildi.

Bu dövrdə respublikada pambıq istehsalı azaldı, taxıl, kartov, tərəvəz, meyvə, çay yarpağı istehsalı isə nisbətən çoxaldı. Bütün bunlar onun vəzifədən kənarlaşdırılması üçün mərkəzə əsas verdi.

1956-cı ildə Sov. İKP MK-nin XX qurultayı Stalinin şəxsiyyətə pərəstişini pisləyərək, «demokratiyanın dərinləşməsi» üçün tədbirlər planı müəyyən etdi. Birinci növbədə, islah əmək Düşərgələri Baş idarəsi ləğv edildi və ailə üzvlərini üzərindən «xalq düşməni» damğası götürüldü. Lakin bəraət siyasi mühacirlərə aid edilmədi.

Azərbaycanda milli oyanış əlamətlərini hiss edən Mərkəz növbəti dəfə Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya

atdı. Ermənistanda antitürk əhval-ruhiyyə yenidən qızıqıdı. İrəvan Pedaqoji Institutunun Azərbaycan bölməsi bağlandı. Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu İrəvandan Xanlar rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına Dram Teatrı, Azərbaycan dilində qəzetlər bağlandı, «Qarabağ hərəkatı» leqallaşdı. 1958-ci ildə erməni katalikosu Bakıya səfəri zamanı Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılması, erməni kilsələrində zəng vurulmasına icazə verilməsi kimi təkliflər irəli sürmüş, lakin rədd cavabı almışdı. Mərkəz də öz növbəsində mübahisəli ərazilər olan digər respublikalarda arzu olunmaz reaksiya doğuracağından çəkinərək Azərbaycanda məkrli siyasətindən əl çəkdi. AKP MK-nın 1959-cu il iyul plenumunda A.D.Mustafayevin yerinə Vəli Yusif oğlu Axundov MK-nın birinci katibi seçildi. Bu dövrdə bütün ölkədə aparılan islahatların uğursuzluğu kommunist qurulacağını bəyan edən, 1961-ci ilin oktyabrında keçirilmiş Sov. İKP-nin XXII qurultayının qərarları belə ölkənidüşdüyü ağır vəziyyətdən xilas edə bilmədi. Qurultayda qəbul edilmiş nizamnaməyə görə bir nəfər dalbadal iki dəfədən artıq partiyanın seçkili orqanlarına seçilə bilməzdi. Hakimiyyəti əlində saxlamaq istəyən N.S.Xruşşov partiyayı parçalamaq, onun təşkilatlarının diqqətini təsərrüfat məsələlərinə, islahatlara yönəltməyə cəhd göstərdi. Azərbaycanda da birbaşa AKP MK-ya tabe olan sənaye-istehsal, kolxoz-sovxoz istehsalat idarələri, şəhər, dağlıq rayon partiya komitələri təşkil olundu.

Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 14 oktyabr plenumunda N.S.Xruşşov vəzifəsindən azad edilərək yerinə L.I.Brexnev Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildi. 1966-cı ildən isə o, Baş katib oldu. Partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi

prinsipi üzrə quruldu, kənd, rayon partiya komitələri bərpa olundu.

Siyasi həyat. Azərbaycan SSR H. Əliyevin rəhbərliyi dövründə. XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonuna yaxın Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürüdüyü, olduqca müəkkəb, ağır bir şəraitdə, respublikamızın iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə keçmiş Sovetlər Birliyində sonuncu yerdə olduğu bir zamanda, 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Uzun illər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən, 1967-1969-cu illərdə bu orqana rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikada idarəçiliyi gücləndirməyə, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı ucun səmərəli istifadə etməyə çalışdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – 1969-1982-ci illər XX əsr Azərbaycanının ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Bu illərdə əldə edilmiş uğurlar, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin düzgünlüyünü və həyatiliyini göstərir.

Tezliklə mərkəzdə böyük nüfuz qazanan, öz rəhbərlik prinsipləri ilə fərqlənən Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd və 1982-ci ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə (1969-1982-ci illərdə) 250-dən çox zavod, fabrik, istehsal sexi və digər istehsal müəssisələri istifadəyə verilmiş, 630 min yeni iş yeri açılmışdı. Müasir istehsal sahələri yaradılmış, metallurgiya, radiotexnika elektrotexnika sahələri inkişaf etdirilmişdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində yapon texnologiyası əsasında məişət kondisionerləri zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhərlərdə yeni istehsal sahələri açılmış, abadlaşdırma aparılmışdı.

1982-ci ildə Heydər Əliyev görkəmli, böyük iş təcrübəsinə malik, mərkəzdə böyük nüfuzu olan bir siyasi xadim kimi Sovetlər Birliyində yüksək vəzifəyə seçildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi və 1987-ci il oktyabrın 21-ə kimi bu vəzifədə yüksək bacarıqla işlədi.

Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə. XX yüzillikdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ən yüksək mərhələsi 70-ci illərlə 80-ci illərin birinci yarısına düşür.

Bu illərdə neft sənayesində uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlər həll edilmiş, Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Respublikada neft tariximizin son yüzilində 1 milyard ton neft çıxarılmışdı. Təkcə, 1971-ci ildə 18 milyon tondan çox neft hasil olunmuşdu. 70-ci illərdə Azərbaycana yeni texnologiya və «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-4», «Şelf-5» qazma qurğuları gətirildi. Bu, respublikada yeni neft sahələrinin açılmasına – «İstiqlal» və «Dədə Qorqud» qurğularının işə salınmasına səbəb oldu. Xəzərdə «28 aprel», «Bahar», «Azəri», «Günəşli» və digər zəngin neft və qaz kondensatı yataqları aşkar edildi.

70-80-ci illərdə respublikanın neft maşınqayırma sənayesi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuş, sahənin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermiş, əsas sexlər yenidən qurulmuş, yeni istehsal sahələri işə salınmışdı. 1985-ci ildə Dərin dəniz özülləri zavodu, 1983-cü ildə Qroznı-Bakı neft kəməri istifadəyə verilmişdi.

“Yenidənqurma” və Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ konfliktı. Artıq 80-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü, - elmi-texniki tərəqqi ləngiyirdi, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qıtlığının meydana gəlməsi təzahür edirdi.

Hakim üsuli-idarənin mənəvi dayağı olan kommunist ideologiyası iflasa uğramaqda idi. Onun təbliğ etdiyi əhkamlarla qurulmuş cəmiyyət, "böyük gələcək" haqqında uydurma iddialarla həyat həqiqətləri arasında ziddiyyətin dərinləşməsi böhranın mühüm səbəblərindən biri idi.

Dövləti qanunlar deyil, partiya elitasının maraqları idarə edirdi. Sözdə elan olunmuş demokratik hüquq və azadlıqların real təminatı yox idi.

Sovet İttifaqının iflası mühüm xarici səbəblərlə də şərtlənirdi. Qərbdə "Bəla imperiyası" kimi damğalanan bu "super" dövlət iki sistem - kapitalist və sosialist sistemləri arasında çox böyük çətinliklə hərbi paritet yaratmağa nail olmuşdu. Lakin dünyanın demokratik dövlətləri ona qarşı qüvvələrini birləşdirirdilər.

70-ci illərin ortalarında SSRİ Şərqi Avropada orta mənzilli raketlər yerləşdikdən və 1979-cu ilin dekabrında sovet ordusu Əfqanıstana soxulduqdan sonra SSRİ-yə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edildi. ABŞ SSRİ-yə taxıl ixracını dayandırdı. SSRİ-nin isə bu tədbirlərə, xüsusən külli miqdarda vəsait tələb edən yeni proqramlara cavab verməyə imkanı yox idi.

Dünya dövlətlərinin mövcud satış və xammal bazarlarını, tranzit imkanlarını yeni real qüvvələrə müvafiq yenidən bölüşdürmək cəhdləri də SSRİ-nin iflasını sürətləndirirdi. Onu növbəti böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq üçün 80-ci illərin ikinci yarısında cəhdlər göstərildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına rəhbərliyi ələ keçirdikdən sonra həqiqi siyasi məqsədini eklektik ideoloji və dövlətçilik sistemi yaratmaq cəhdləri ilə pərdələyən M.S.Qorbaçov Mərkəzi Komitənin 1985-ci il Aprel plenumunda iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin "sürətləndirmə konsepsiyası"nı irəli atdı. Elmi-texniki tərəqqini, cəmiyyətin maddi-texniki bazasını inkişaf

etdirmək, istehsal münasibətlərini təkmilləşdirmək, bütün ictimai, siyasi və ideoloji təsisatlar sistemini fəallaşdırmaq, "insan amilinin rolunu yüksəltmək" üçün sözdə təşəbbüslər edildi. Əməyin təşkili, təsərrüfat hesabının tətbiqi, çoxukladlı iqtisadiyyatı, eləcə də icarə sistemini, kooperasiyanı inkişaf etdirmək, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlara bərabər imkanlar yaratmaq haqqında qanun və qərarlar qəbul olundu. Lakin onların işləməsi üçün münasib şərait yaranmadı. Əvvəlki direktiv aktlar kimi, bu qanun və qərarlar da gözlənilən nəticələri vermədi.

Hələ güclü olan rəqiblərinə zərbə vurmaq üçün "islahatçılar" Sov.İKP MK-nın 1987-ci il Yanvar plenumunda yeni siyasi xətt - "aşkarlıq və demokratiya xətti"nin qəbul edilməsinə nail oldular. Əvvəllər stalinizm, 20-30-cu illərin partiya liderlərinə qarşı terror, sosializm quruculuğunun "Lenin prinsipləri"ndən sapınmalar ciddi tənqid olundu. Partiyanın totalitar idarəçilik metodları, qeyri-humanist, milli ayrı-seçkiliyə əsaslanan, xalqları parçalamaq, düşünən beyinlərdən məhrum etmək, insanları mütiləşdirmək, robotlaşdırmaq siyasəti ifşa olundu. 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsini ələ keçirdikdən sonra Qorbaçov partiya amirliyinə qarşı daha ciddi addımlar atmağa başladı.

1989-cu ildə ilk dəfə çoxmandatlı sistem əsasında SSRİ xalq deputatları seçkiləri təşkil olundu və təbii ki, deputat mandatlarının çoxunu partokratlar aldı. Azərbaycandan seçilən SSRİ xalq deputatlarının da hamısı partnomenklatura siyahısından idilər. Buna baxmayaraq, öz işinə 1989-cu il mayın 25-də başlamış SSRİ xalq deputatlarının I qurultayında "qeyri-formal" deputatlar da sanballı bir qrup təşkil edə bildilər, bu da siyasi müxalifətin formalaşmasına şərait yaratdı.

"Yenidənqurma" iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu, cəmiyyəti "siyasiləşdirdi", Kommunist Partiyasının nüfuzunu sarsıtdı və imperiyanı daha dərin böhrana saldı. Mərkəzdənqaçan qüvvələr gücləndi, buna qarşı Moskva müxtəlif məkrli tədbirlərə əl atdı, respublikalar arasında konfliktlər, münaqişələr sərtləşdi. Türkdilli xalqların Türkiyə Respublikasına təbii meyli şovinistlər, xüsusən qatı erməni millətçiləri tərəfindən potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Hakim dairələrdə yüksək vəzifə və nüfuz sahibi olan Heydər Əliyev M.Qorbaçovun sonralar etiraf etdiyi kimi, "yenidənqurma prosesini, demokratikləşmə prosesini çox qızğınlıqla, ürəkdən bəyənməsinə", "Siyasi Büronun fəal üzvü və son dərəcə ciddi rəhbər" olmasına baxmayaraq, nəinki 1987-ci ilin oktyabrında idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı, hətta xalqın gözündən düşməsi üçün böhtançı təbliğat obyektinə çevrildi.

Moskva mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək üçün ənənəvi "parçala, hökm et" siyasətindən daha geniş istifadə etdi, milli münaqişələri qızışdırdı, xalqlar arasında qanlı nifaq saldı. İmperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəldən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı.

"Yenidənqurma"nın elan olunmuş cəlbedici məqsədləri Azərbaycan xalqında, xüsusən ziyalılarda ümidlər doğurmuşdu. Xalq arasında demokratik ideyalar yayılırdı. Bundan narahat olan mərkəz mühüm geosiyasi dəyəri olan Azərbaycanı və deməli, bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün yenidən uydurma "Dağlıq Qarabağ problemi"ni qızışdırdı.

80-ci illərin ikinci yarısında, SSRİ-də "yenidənqurma" prosesini mərkəzdənqaçan qüvvələr fəallaşdırdığı vaxt erməni amilindən "Bəla imperiyası"ni

dağıtmaq istəyən dövlətlər də geniş bəhrələnməyə çalışdı.

Həm Rusiya, həm də Avropa tərəfindən himayə olunduqlarını gören erməni millətçiləri türk soyqırımına, terrora əsaslanan qanlı siyasətlərini - "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq kimi sərsəm xülyanı reallaşdırmaq cəhdlərini yenidən fəallaşdırdılar.

1985-ci ildə Daşnak partiyasının Afinada keçirilmiş XXIII qurultayı erməniləri "Böyük Ermənistan" uğrunda mübarizəni yenidən genişləndirmək üçün yaranmış əlverişli şəraitdən səmərəli istifadə etməyə, qüvvələri birləşdirməyə çağırırdı. Antitürk təbliğatı və terrora səfərbərlik daha da güclənmişdi. 1986-cı ildən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində erməni milli separatçılıq təbliğatı açıq və geniş xarakter almışdı. Moskva rəsmilərində antitürk əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına Qorbaçovun yaxın əhatəsində olan "şahnazaryanlar", "aqanbekyanlar" mühüm təsir göstərirdi.

Paruyr Qazaryan, Zori Balayan, S.Xanzadyan, B.Ulubabyan, S.Kaputikyan və başqalarının tarixi saxtalaşdıran, azərbaycanlıları təhqir edən qızıxdırıcı "əsərləri" erməni millətçiliyinin daha davakar xarakter almasında, milli münaqişənin alovlanmasında müstəsna rol oynayırdı. Balayanın "İki od arasında", "Qəza", "Ocaq" kitabları "əzabkeş xalqa" daha emosional təsir göstərmişdi. "Qarabağ" komitəsinin fəaliyyəti genişlənmişdi.

Rəsmi Moskva 1987-ci ilin noyabrında Parisdə dövlət başçısının əsabələrindən biri olan akademik Abel Aqanbekyanın dili ilə Qarabağ hərəkətinə müsbət münasibətini, qeyri-rəsmi olsa da, bütün dünyaya bildirməkdən çəkinmədi. Aqanbekyan "Humanite" qəzetinin 1987-ci il 18 noyabr tarixli sayında dərc

olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğun olmasını və bu barədə dövlət başçısına təklif verdiyini bildirdi.

"Qarabağ" komitəsinin Azərbaycanda, xüsusən Dağlıq Qarabağda uzun müddət gizli fəaliyyət göstərən yerli təşkilatı "Krunk" adı altında açıq fəal mübarizəyə başlamışdı, "Miatsum" (birləşmə) hərəkatı genişləndirdi.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dedə-baba yurdundan - 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı. Ermənistan, demək olar ki, monoetnik bir respublikaya çevrildi. Bunun üçün əvvəlcədən xüsusi silahlı dəstələr hazırlanmışdı. Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarında bu cinayətkarların vəhşi əməllərindən yaxa qurtaran ilk qaçqınlar 1988-ci il yanvarın 25-də Azərbaycana pənah gətirdilər. Qaçqınların yeni dəstələri fevralın 18-23-də təqiblərdən can qurtarıb Azərbaycana gəldilər.

1988-ci il fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. "Ermənistanı türklərdən təmizləməli", "Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!" və başqa millətçi şüarlar səslənirdi. Fevralın 21-də erməni vandalları Yerevanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar. Azərbaycan aşiq sənətinin dahisi Ələsgərin qəbri təhqir edildi. Böyük şair Səməd Vurğunun abidəsi uçuruldu. Azərbaycanlılara qarşı terror 1988-ci ilin əvvəllərində Vedibasarda xüsusən genişləndi. Döyülmüş, alçaldılmış, heç yerdən köməyi olmayan 4000 nəfər adam ev-eşiyini atıb piyada, ayaqyalın-başıaçıq, böyük çətinliklərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki ermənilər bundan ruhlanaraq daha fəal siyasi aksiyalar keçirməyə başladılar.

1988-ci ilin əvvəllərindən Xankəndində (1923-cü ilin avqustundan 1991-ci ilin noyabrınadək Stepanakert adlanıb) erməni əhalisi ardı-arası kəsilməyən kütləvi mitinqlər, nümayişlər keçirirdi. Fevral ayının 15-18-də vilayətin, Şuşadan başqa, bütün rayon sovetlərində sessiya keçirildi və DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsini təklif edən qərarlar qəbul olundu. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də Vilayət Sovetinin sessiyası DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ Ali Sovetindən xahiş edildi ki, bu məsələni müsbət həll etsin. Moskva münaqişəni daha da qızıışdırdı. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun Bakıya gəlmiş üzvü sərhədləri dəyişdirməyin yolverilməzliyindən danışır, Yerevana gedən üzvü isə DQMV-dəki separatçılığa haqq qazandırır.

Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının tapdalanmasına Moskvanın, Azərbaycan rəhbərliyinin qəti tədbirlərlə cavab vermədiyini görəndə Azərbaycan xalqı böyük həyəcan içində idi. Kortəbii mitinqlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi.

1988-ci il fevralın 21-də vilayətin Əsgəran rayonunda ermənilərin iki nəfər azərbaycanlıyı öldürməsi, 19 nəfərin yaralanması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Dünya ictimaiyyəti gözündə öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün ermənilər 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıtda Eduard Qriqoryanın fəal iştirakı ilə fitnəkarlıq törətdilər.

Bütün Azərbaycan xalqı bu fitnəkarlığı, onun müəlliflərini və icraçılarını ciddi lənətlədi.

Ermənilər istəklərinə nail oldular. Onlar bu faciəni ağılaşdırmaq uydurmalarla bəzəyib, beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət yaratmağa çalışdılar.

Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və "Qarabağ hərəkatı" liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Bu işdə yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak etdilər.

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı qanlı əməlləri nəticəsində Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Onların son nümayəndələri - Nüvədi kəndinin əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də bir gün içərisində sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. Azərbaycanlılar sonradan Ermənistan dövlətinin ərazisi olmuş doğma torpaqlarında tam soyqırımına məruz qaldılar.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin Moskvada, habelə müvəffəqiyyətlə aldadılmış dünya ictimaiyyəti tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılanması Dağlıq Qarabağda separatçıların əl-qolunu daha da açdı.

Ermənistan SSR Ali Soveti 1988-ci il 15 iyun tarixli qərarı ilə kobudcasına Azərbaycanın daxili işinə qarışaraq, DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə qəbul etməyə razılıq verdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti XI çağırış VII sessiyası 1988-ci il 17 iyun tarixli qərarı ilə DQMV Xalq Deputatları Soveti sessiyasının 20 fevral tarixli qərarını qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirdi. İyunun 21-də Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə sessiyası SSRİ Ali Sovetinə müraciətlə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etdi. İyulun 12-də Vilayət Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olundu.

Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin iki xalq arasında kompromis yaratmaq adı altında ermənipərəst missiyası vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti vəziyyəti nizama salmaq üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud surətdə pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də "Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" qərar qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə Muxtar Vilayət Xalq Deputatları Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi hüququnda birbaşa Moskvaya tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) təşkil edildi, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrinin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə şərait yaratdı. 1989-cu il iyunun 13-dən başlayaraq vilayətdə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr blokada alındı. Sovet ordu hissələrinin köməyi ilə erməni quldurları -"saqqallılar" Xankəndindən bütün azərbaycanlıları-14 min nəfəri qovub çıxartdılar.

Azərbaycan demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi. Vilayətin idarəsi SSRİ Ali Soveti xüsusi komissiyasının nəzarəti altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Lakin yenə mərkəz tərəfindən qəti tədbirlər görülməməsi erməniləri yeni təhrikçi hərəkətlərə şirnikləndirirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti isə 1989-cu il dekabrın 1-də "Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qeyri-qanuni qərar qəbul etdi. Xankəndində Ermənistanın dövlət bayrağı qaldırıldı. İdarəçilik işləri, müəssisələr bu respublikanın nazirlik və baş idarələrinə tabe edildi.

Sovet imperiyasının silahlı qüvvələri bu vaxt SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət haqqında 17 mart Ümumittifaq referendumunda iştirak etməyən Ermənistana "dərs vermək", habelə Azərbaycandakı kommunist rejimini dəstəkləmək üçün erməni quldurlarına köməyi azaltdı. 1991-ci il mayın əvvəllərində Çaykənd və Martunaşəndə pasport rejimi yoxlanıldı və hərbişmiş erməni birləşmələri tərksilah edildi. İyulun əvvəllərində Goranboy rayonunun Azadkənd, Sarısu, Manaşid, Erkeç və Buzluq kəndlərində düşmənin dayaq məntəqələri dağıdıldı.

Lakin erməni quldurları yenə rusların köməyi ilə sərhəd zonalarındakı Azərbaycan kəndlərinə basqınları davam etdirirdilər. Ermənilərin Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonu kəndlərinə də hücumları ara vermirdi. Qubadlının Yuxarı Cibikli kəndinin əhalisi düşməne mərdliklə müqavimət göstərmiş, 20 qulduru məhv etmişdi. Burada olan Sovet Ordu hissəsi, demək olar ki, seyrçi mövqe tutmuşdu. Təkcə ukraynalı Oleq Babak əliyalın azərbaycanlılara kömək etdi və qəhrəmancasına həlak oldu. Ölümündən sonra ona Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

İmperiya milli münəqişəni daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu yolla imperiyanın xalqlar üzərində ağılığını saxlaması artıq mümkün deyildi. Onun süqutu gündəngünə yaxınlaşırdı. İmperiyanın pəncəsindən xilas olmağa çalışan xalqın tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkenar sessiyasında respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında **bəyanat** və xüsusən sentyabrda bu barədə Konstitusiya aktının qəbulu ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağ münəqişəsi daha da kəskinləşdi. Bu münəqişə Ermənistanın əli ilə Azərbaycana qarşı aparılan təcavüzkar müharibəyə çevrildi.

Milli hərəkatın başlanması. "Yenidənqurma" siyasətinin ziddiyyətliyi, mühafizəkarların ciddi müqaviməti üzündən mövcud siyasi və iqtisadi rəhbərlik metodlarını demokratikləşdirmək tədbirləri baş tutmurdu. Köhnə idarəçilik mexanizminin dağılması, yeni mexanizmin isə hələ yaradılmaması ilə əlaqədar İttifaqın düşdüyü ümumi böhran gündən-günə dərinləşirdi. Xalqın güzəranı pisləşirdi. Belə bir şəraitdə SSRİ-nin dağılma prosesinin qarşısını almaq üçün hakim dairələr milli münaqişələri, antitürk, antiislam siyasəti qüvvətləndirirdilər. Mühüm geosiyasi məkanda imperiyanın türk xalqları ilə Türkiyə arasında körpü olduğundan Azərbaycan əsas zərbə hədəfi idi. Ermənistanda və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində azərbaycanlıların soyqırımını törətmək, Azərbaycanı parçalamaq, bu yolla bütün regionda ağalığı saxlamaq siyasəti həyata keçirilirdi. Uzun illər münasib fürsət gözləyən erməni millətçiləri yaranmış vəziyyətdən məharətlə istifadə edib, bu dəfə də Azərbaycanın hesabına öz torpaqlarını genişləndirmək məqsədi ilə fəaliyyətə başladılar.

Hadisələrin belə gedişi Azərbaycanda milli hərəkatın qalxmasına güclü təkan verdi. 1988-ci ilin əvvəllərindən ilk kütləvi etiraz çıxışları başlanmışdı. Hərəkat həmin ilin sonunadək, demək olar ki, kortəbii xarakter daşıyırdı. Cəmiyyətdə "Demokratiya və aşkarlıq" şüarı altında ədalət, humanizm, hüquqi dövlət, xüsusən milli suveren hüquqların qorunması haqqında fikirlər plüralizmi yaranmışdı. Yeni ictimai-siyasi təşkilatlar meydana gəlirdi. 1987-ci ilin axırlarında Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki Bakı Dövlət Universiteti) yaradılmış "Yurd" təşkilatı, 1988-cı ilin baharından fəaliyyətə başlayan "Çənlibel", "Müstəqillər", "Qala", "Aşıq Ələsgər", "Ozan" cəmiyyətləri, "Varlıq" komitəsi,

"Azərbaycan Xalq Cəbhəsi"nin (AXC) təşəbbüs qrupu, "Bakı gənc alimlər klubu", "Bakı incəsənət mərkəzi" və başqa təşkilatlar bu hərəkata istiqamət verməyə çalışırdı.

İlk etiraz mitinqi 1988-ci il fevralın 19-da Bakıda keçirildi. Martın 16-da Azərbaycan Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi təşkil olundu. Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımının kütləvi hal almasına qarşı mayın 16-da Dövlət Universiteti qarşısında "Yurd" təşkilatının fəal iştirakı ilə böyük mitinq keçirildi. Mitingçilər şəhərin Lenin adına baş meydanına (indiki Azadlıq meydanı) istiqamət aldılar. Burada davam edən mitinqdə respublikanın görkəmli ziyalıları çıxış etdilər, xalqı və rəhbərləri respublikanın hüquqlarını müdafiə etməyə çağırdılar. Mitingçilər Moskvadan və Azərbaycan rəhbərliyindən erməni millətçilərinin azğın hərəkatlarına qanunu əsas götürməklə qəti cavab verilməsini tələb edirdilər. Respublikanın başqa şəhərlərində də mitinqlər keçirilirdi.

Moskva 1988-ci il mayın 21-də Azərbaycandakı canişinini dəyişdirib, Əbdürrəhman Xəlil oğlu Vəzirovu hakimiyyətə - Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) birinci katibi vəzifəsinə gətirdi. Əbdürrəhman Vəzirov xalqa, onun milli mənafeələrinə zidd siyasəti ilə Dağlıq Qarabağ məsələsində erməniləri öz xəbis niyyətlərini həyata keçirməyə daha da həvəsləndirdi.

Moskvanın Dağlıq Qarabağdakı səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin ermənipərəst siyasəti, xüsusən nadir Topxana meşəsində sənaye obyektini tikintisinə başlanması xəbəri bütün xalqı hiddətləndirdi. Noyabrın 15-də Dövlət Universiteti qarşısında, səhəri gün Elmlər Akademiyasının dəyirmi salonunda "Varlıq" cəmiyyəti və M.Ə.Sabir adına bağda "Yurd" təşkilatının təşəbbüsü ilə mitinqlər keçirildi.

Xalq hərəkatının kortəbii mərhələsinin ən qızğın dövrü noyabrın 17-dən başladı. Həmin gün səhər Universitet, Akademiya, Politexnik və İqtisad institutları qarşısından nümayişçi dəstələr milisin canlı maneələrini aşaraq, M.Ə.Sabir adına bağa, oradan isə şəhərin baş meydanına gəldilər. Meydanda mitinqçilərin tələbləri oxundu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, Dağlıq Qarabağda anti-azərbaycan siyasəti yeridən qurumun ləğv edilməsi, əks təqdirdə Ermənistanla qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsi, Azərbaycandan olan deputatların SSRİ Ali Soveti sessiyasında Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar məsələ qaldırması başlıca tələblərdən idi. Bu tələblər Azərbaycan rəhbərliyini qane edirdi, lakin hökumət nümayəndələri mitinqçi dayandırmağı tələb etdikdə mitinqçilər tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bildirdilər. Noyabrın 24-də Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq edildi. Küçələrə ağır silahlı qoşun hissələri yeridildi.

Meydan səngimək bilmirdi. İnsanlar küçələrə çıxarılmış tankların lülələrinə qərənfillər taxır, əsgərləri camaatın tələbləri ilə tanış edir, qan tökməyə çağırırdılar. Nümayişçilər meydana Azərbaycan SSR-in oraq çəkilmiş bayrağı ilə gəlmişdisə, bir neçə gün sonra - noyabrın 19-da burada ilk dəfə 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı qaldırıldı. Hər gün yüz minlərlə adam tankların, əsgərlərin arasından keçib meydana axışırdı. Çox vaxt mitinqçilərin sayı milyon nəfəri ötürdü. Gecələr meydanda qalanmış tonqalların ətrafında minlərlə adam qalırdı.

Xalq artıq mitinqlə mümkün olan nəticəni əldə etmişdi. Ölkə rəhbərliyi mövcud problemə Azərbaycan

xalqının münasibətini bilmişdi. Lakin erməni millətçiliyinə, separatizminə qarşı heç bir tədbir görülmürdü.

Dekabrın 3-də hərbi hakimiyyət mitinqçilərdən meydanı tərk etməyi tələb etdi. Dekabrın 4-də isə gecə hərbiçilər hücum edib zorla meydanı boşaltdılar, burada gecələyən mitinqçiləri həbs etdilər.

Meydan dağılıdıqdan sonra da bir neçə gün Bakıda və başqa şəhərlərdə etiraz tətili və nümayişləri keçirildi. Həmin günlər təkcə Bakıda 14,5 min fəhlə və qulluqçu tətill etmişdi.

Xalq Azərbaycanın üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll etməyə qadir siyasətçinin Heydər Əliyev olduğunu dərk edərək, onun yenidən respublikaya rəhbər təyin olunmasını arzulayırdı. Minlərlə adam mitinq və nümayişlərə, xüsusən münəqişə bölgələrində, Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı. Xalqı birləşdirib mübarizəni vahid istiqamətə yönəltmək məqsədi ilə bir qrup nüfuzlu ziyalının təşəbbüsü də Xudu Məmmədovun qəfil ölümü ilə (14 oktyabr 1988-ci il) boğuldu.

Xalq Azərbaycan SSR-in SSRİ daxilində iqtisadi və mədəni suverenliyi uğrunda mübarizə aparmağı, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti qurmağı proqram məqsədi elan edən, lakin kifayət qədər siyasi təcrübəsi olmayan liderlərin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən AXC ətrafında birləşməyə başladı. 1989-cu il martın 13-də AXC təşəbbüs qrupu və "Varlıq" komitəsi arasında siyasi razılaşma əsasında AXC-nin Müvəqqəti Təşəbbüs Mərkəzi təşkil edildi. 1989-cu il iyulun 16-da Bakıda AXC-nin təsis konfransı keçirildi. Cəbhənin Proqram və Nizamnaməsi qəbul olundu. İdarə heyəti formalaşdı. Əbülfəz Elçibəy AXC-nin sədri seçildi.

AXC demokratik - mərkəziyyət prinsipindən imtina etmişdi. Onun konfederativ quruluşu, yuxarı təşkilatların qərarının üzvlər üçün yalnız məsləhət xarakteri daşması,

tədbirlərdə iştirakın tam könüllü olması buna imkan yaradırdı. Cəbhə daxilində plüralizm, ən müxtəlif fraksiyaların yaradılması nəzərdə tutulurdu. AXC sədri təmsilçi funksiya daşıyırdı, onun hətta səsvermə hüququ yox idi.

Demokratiya mədəniyyəti hələ formalaşmamış cəmiyyətdə ifrat demokratik nizamnamə ilə çox mürəkkəb siyasi şəraitdə taleyi həll olunan xalqa rəhbərlik edə biləcək güclü təşkilat yaratmaq mümkün olmadı. Bundan yuxarı dairələrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən qüvvələr məharətlə istifadə edir, öz adamlarını, xüsusi idarə agentlərini bu təşkilata yeridirdilər.

Radikal tədbirlərə üstünlük verən xalq cəbhəsi liderləri iyunun 29-da Bakıda ümumşəhər mitinqi təşkil etdilər. Əvvəl belə mitinqlərin əleyhinə olan AXC İdarə Heyəti mitinq və tətillər hərəkatının genişləndiyini görüb onu idarə etməyi vacib bildi.

Sentyabrın 2-də Bakı ümumşəhər tətildə tələblərə cavab verilməsə, sentyabrın 4-dən birhəftəlik ümummilli tətillər başlanacağı elan olundu. Ayın 5-də Şimali Qafqaz dəmir yolunda hərəkat tam dayandı.

Sentyabrın 6-da mitinqçilər öz tələblərinə respublika rəhbərliyinə "istefa" tələbini də əlavə etdilər. Bundan sonra AXC və AKP MK arasında danışıqlar başlandı. Tələblərin ödənəcəyi barədə razılıq əldə olundu. Sentyabrın 13-də xüsusi saziş protokolu imzalandı. Sentyabrın 15-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası çağırıldı. Burada DQMV-də XİK-nin ləğvi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına respublikanın sərhədlərinə yalnız ümumxalq referendumu yolu ilə dəyişiklik etməyin mümkünlüyünü nəzərdə tutan əlavələr edilməsi, suverenlik, vətəndaşlıq və iqtisadi müstəqillik haqqında

qanun layihələrinin geniş müzakirəyə verilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi.

Suverenlik haqqında qanun layihəsinin ümumxalq müzakirəsi keçirildi. Qanuna respublikada Azərbaycan SSR qanunlarının ittifaq qanunlarından üstünlüyü və onun SSRİ tərkibindən çıxmaq reqlamenti haqqında mühüm bəndlər daxil edildi. Ali Sovetin sentyabrın 23-də öz işini davam etdirən növbədənəkənar sessiyası "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya **qanununu** qəbul etdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1989-cu il oktyabrın 5-də AXC-ni rəsmi qeydə aldı.

Xalq hərəkatını boğmaq cəhdləri. Qanlı yanvar.

AXC liderlərinin 1989-cu ilin payızından başlayaraq düşünülməmiş addımlar atması, türkçülüyə meyllərini açıq ifadə etməsi də imperiya rəhbərlərini çox ciddi narahat edirdi. Mərkəz belə bir təşkilatın hakimiyyətə gəlməsinə heç vechlə razılaşa bilmirdi.

Təcrübəsiz və hakimiyyətə can atan siyasi liderləri "radikallar"a və "liberallar"a bölüb xalq hərəkatını daxildən parçalamaq, seçkiləri fəvqəladə vəziyyət, komendant saati şəraitində keçirməklə yenə "kommunistlərin" qalib gəlməsinə nail olmaq üçün məkrli siyasət aparılırdı.

Cəlilabadda 1989-cu il dekabrın 8-dən fasiləsiz mitinqlər, tətillər başlandı. İnzibati orqan işçiləri xalqın tərəfinə keçdi. Xalqın tələbi ilə raykomun 57 gün əvvəl təyin olunmuş birinci katibi istefa verdi. Yeni katib paytaxtdan göndərildi. Rayonda hakimiyyətə gəlmək istəyənlər yenidən adamları qızıışdırdılar. Vəziyyəti nizama salmaq üçün dekabrın 27-də rayona gətirilən milis dəstələri həbslər keçirdi. Qəzəblənmiş əhali hücum edib raykomun, milisin binalarını dağıtdı, rəhbərləri döyüb qovdu. Toqquşmalarda 150-dən çox adam yaralandı.

Dekabrın 29-da burada "Xalq hökuməti" adlandırılan hökumət fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi və Milli Müdafiə Şurası yaradıldı.

İnsanlar Cənubi Azərbaycanda, İran İslam Respublikasında yaşayan qan qardaşları, qohumları ilə mədəni və iqtisadi əlaqələri, gediş-gəlişi bərpa etmək tələbi ilə dəfələrlə rəhbər orqanlara müraciət etmişdi.

Naxçıvan MSSR kimi aztorpaqlı respublikada 17 min kv.m münbit torpaq sahəsi sərhədlə tikanlı məftillər arasında qalmışdı. Bu zonadakı qədim qəbiristanlığa və ziyarətgaha getmək mümkün deyildi. Lakin vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyən rəhbər dairələr tədbir görməyə tələsmirdilər. "Sərhəd hərəkəti" isə genişlənirdi.

1989-cu ilin dekabrında Naxçıvan MSSR-də sərhəd boyu 9 minə qədər adam toplanmış, çadırlar qurulmuş, tonqallar qalanmışdı. Xalq cəbhəsi dekabrın 23-də sərhəd dəstəsinin komandirinə ultimatum göndərüb dekabrın 31-dək sərhəddən adamların müəyyən qaydalarla keçməsinə, qohum-qardaşları ilə əlaqə saxlamasına imkan yaratmasını tələb etdi. Lakin razılıq əldə olunmadı.

İmperiyanın rəhbərliyi haqq-ədalətin bərqərar edilməsi uğrunda səsini qaldıran xalqa divan tutmağa hazırlaşdı. Sərhədlərin pozulması bəhanəsi də onun planlaşdırdığı qanlı qırğına bəraət ola bilərdi. Buna görə də sərhədçilərə müqavimət göstərməmək əmri verilmişdi.

Dekabrın 31-də saat 12-də Araz çayı boyu 137 km Sovet-İran sərhədində həyəcanlar başlandı. Sərhəd qurğuları dağıdıldı. Hər iki tərəfdən sahilə toplanmış adamlar Arazı keçib görüşdülər. 1990-cı il yanvarın 7-də isə SSRİ-Türkiyə Respublikası sərhədində həyəcanlar baş verdi. Yanvarın 18-də Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında sərhəd qurğuları dağıdıldı.

1990-cı il yanvarın 11-də AXC Lənkəran şöbəsinin qərarı ilə gecə raykom, daxili işlər şöbəsi, rabitə qovşağı, mətbəə və digər dövlət müəssisələri mühasirəyə alındı, partiya komitəsinin, hökumət orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı. Müvəqqəti Müdafiə Komitəsi təsis olundu.

Bütün bunlar hakimiyyət böhranının, Moskva canişininin respublikadakı hadisələrə nəzarəti tam itirməsinin təzahürü idi. Bununla barışa bilməyən mərkəz 1990-cı il yanvarın əvvəllərindən Azərbaycanda müxtəlif qoşun hissələri, cəza dəstələri yerləşdirdi. SSRİ müdafiə naziri D.Yazov gizlicə Gəncəyə gəlmiş, vəziyyətlə tanış olmuş və respublika rəhbərliyinin də təklifləri nəzərə alınmaqla "Tayfun" adlı qanlı əməliyyat planı hazırlamışdı.

Erməni millətçilərinin təhrikçilik hərəkatları, Azərbaycanın sərhəd kəndlərinə, DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı basqınlar işə gətдикcə artırdı.

Bu hadisələrə müxtəlif vasitələrlə şərait yaradan Moskva öz istəyinə nail olmuşdu. Siyasiləşmiş insanların çoxu AXC-nin 1990-cı il yanvarın 6-7-də keçirilmiş konfransında yeni seçilmiş İdarə Heyətində üstünlük təşkil edən "liberallar"ın deyil, "radikallar"ın ardınca gedirdi. Yanvarın 12-də "radikallar" Milli Müdafiə Şurası (MMS) təşkil etdilər. Məqsəd mövcud özünümüdafiə dəstələrini birləşdirmək, yeni hərbi dəstələr yaratmaq və erməni hərbi birləşmələrin hücumlarının qarşısını almaq idi. Respublikanın rəhbərliyi də gəncləri MMS-nin köməyi ilə milis dəstələrinə cəlb edərək silahlandırır cəbhəyə göndərməyə, müəssisələrdə fəhlə drujinaları təşkil etməyə çağırırdı.

AXC-ni dağıtmaq, "demokratik hərəkatı" boğmaq üçün müvafiq vaxt yetişmişdi. Təhrikçilər fəallaşırdılar. Yanvarın 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlı

öldürməsinə cavab olaraq erməni talanları başlandı. 56 nəfər öldürüldü, 112 nəfər xəsarət aldı. Talançı dəstələrin azğın əməllərinə nə yerli hüquq mühafizə orqanları, nə də o zaman Bakıda olan SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 minlik silahlı qüvvəsi mane olurdu. Onlar milli münaqişəyə qarışmamaq əmri almışdılar.

Əhalinin köməyi ilə ermənilərin çoxu evlərdə, məscidlərdə, hərbi hissələrdə sığınacaq tapdı. Talanların qarşısı MMSŞ özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə yanvarın 15-də, demək olar ki, alınmışdı. MMSŞ dəstələri şəhərə nəzarət edirdilər.

1990-cı il yanvarın 13,15,16, 17 və 18-də Azərbaycan KPMK-nın büro iclaslarında respublikadakı vəziyyət müzakirə edilmiş, çıxış edənlər - Ə.Vəzirov, A.Mütəllibov, V.Polyaniçko, E.Qafarova, M.Məmmədov, V.Hüseynov və başqaları, habelə Bakıda olan Y.Primakov və yüksək rütbəli Moskva hərbciləri güc tətbiq olunması vacibliyini bildirmişdilər. Etiraz edən və ya başqa təklif verən olmamışdı.

1990-cı il yanvarın 15-də Ə.Vəzirov Moskvaya göndərdiyi teleqramda tələb edir ki "Antisovet, antipartiya şüarları ilə mitinq edən ekstremistlərin liderləri dərhal məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər. Bunun üçün hüquqi əsaslar vardır". Ertəsi gün Ə.Vəzirov yenə "ağalarına" teleqram vurub bildirir ki, müxalifətin əlində çoxlu silahın olması Azərbaycanda sosialist quruluşunun məhvinə gətirib çıxaracaq və buna görə də dərhal güc tətbiq olunmalıdır. Elə bu vaxt Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sədri A.Mütəllibov Moskvaya teleqram vurmuşdu ki, respublikanın SSRİ güc nazirlikləri hərbi kontingentini qeyri-qanuni silahlı birləşmələri tərkisilah etmək üçün əməliyyat keçirəcəkləri müddətdə yerləşdirmək və ərzaqla təmin etmək imkanı vardır.

Xalqa, demokratik qüvvələrə tutulacaq divana hüquqi don geyindirmək üçün fəvqəladə vəziyyət elan olunması vacib idi. Ə.Vəzirov yanvarın 14-də AKP MK bürosunda müzakirə etdikdən sonra çağırdığı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti iclasında "Azərbaycan SSR-in DQMV-də vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələr haqqında" qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Qərarla DQMV və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarda və sərhəd boyunca fəvqəladə vəziyyət elan olunması və mərkəzdən lazımı köməklik göstərilməsi üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə müraciət olunması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciətinə əsasən SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 15-də "DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında" fərman verdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təklif edildi ki, Bakı və Gəncə şəhərlərində, eləcə də başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatları tətbiq edilməsi də daxil olmaqla hər cür lazımı tədbirlər görsün.

Respublika hökuməti iflic vəziyyətində idi. Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Moskvaya göndərdiyi şifrəli teleqramlarda bildirirdi ki, respublika xaos vəziyyətindədir, qiyam ərəfəsindədir, qətiyyətli tədbirlər görülməsə, Azərbaycan əldən gedə bilər. İmperiya buradakı hakimiyyət böhranından, bəzi ölkələrdə olduğu kimi, Bakıda da Sovet hakimiyyətinin devriləcəyindən, beləliklə, Azərbaycanı itirəcəyindən qorxub Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, ağır texnika gətirməyə başladı. MMSŞ-nin təşəbbüsü ilə şəhərin girəcəklərində və Bakı qarnizonu hissələrinin ətrafında əhali yük, minik maşınlarını, avtobus və trolleybusları yan-yana düzüb barrikadalar qurdu, piketlər təşkil etdi. Yollarda 26 maneə yaradıldı. Şəhərdəki qoşun

hissələrinin, o cümlədən Salyan kazarmalarının yolu kəsildi.

Bakının hərbi komandanlığı, buna heç bir ehtiyac olmadığı halda, xalqa tutulacaq divana cavab olaraq adamların rusdilli əhaliyə, ilk növbədə hərbi ailələrinə zərər yetirəcəyindən qorxub onları Azərbaycandan çıxarmağa başladı.

Rəsmi Moskvanın Bakıya göndərdiyi emissarları - SSRİ Ali Soveti İttifaqlar Sovetinin sədri Y.Primakov və Sov.İKP MK katibi A.Girenkonun AXC-nin "liberal" və "radikal" qanadları nümayəndələri ilə ayrı-ayrılıqda görüşləri müsbət nəticə vermədi.

Yanvarın 17-dən AKP MK binası qarşısında izdihamlı mitinq başlandı, ümumi tətillər elan olundu. Tələb edildi ki, Moskva Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddialarına qəti son qoysun, imperiyanın Bakıya və ətrafına yığıdığı qoşunlar Dağlıq Qarabağa və daim erməni basqınlarına məruz qalan sərhəd bölgələrinə göndərsin.

Mitinçilər xalqa xəyanətdə təqsirkar bildikləri respublika partiya, sovet və hökumət başçıları üçün simvolik dar ağacları düzəltmişdilər. Onlar AKP MK birinci katibi vəzifəsinə öz namizədlərini irəli sürüdü. Xalqın Moskvanın təyin etdiyi canişini istefaya göndərmək, yerinə öz nümayəndəsini gətirmək tələbi qəti rədd edildi. A.Girenko açıqca bildirdi ki, respublika rəhbərliyini Sov.İKP MK deyil, kütlənin dəyişməsi yolverilməzdir.

Mərkəz Naxçıvanda da xalqa divan tutmaq məqsədi ilə fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi üçün təzyiqlər göstərirdi. Yanvarın 18-də Şərur rayonu Kərki kəndinin işğalı vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalqın tələbi ilə yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Məqsəd Azərbaycanda baş

verən hadisələrə, sovet ordusunun qanlı əməllərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək idi və bu, müəyyən rol oynaya bildi.

1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan "Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında" fərman verdi.¹⁵⁵ Xalqı qəfildən yaxalamaq, ona divan tutmaq, qırğın törətmək üçün qoşunlardan istifadə ediləcəyi, aman verilməyəcəyi, habelə ən başlıcası fəvqəladə vəziyyətin elan olunacağı vaxt gizli saxlandı. Fəvqəladə vəziyyət və komendant saati vaxtının elan edilməsi qanlı planları poza bilirdi. Buna görə də AXC İdarə Heyəti komendant saati tətbiq olunduğu təqdirdə orduya müqavimət göstərmədən piketləri götürmək haqqında qərar qəbul etmişdi.

Xalqa məlumat verilməsin deyə yanvarın 19-da saat 19.27-də Azərbaycan Televiziyasının enerji bloku partladılaraq sıradan çıxarılmışdı.

Fəvqəladə vəziyyətin yanvarın 20-də, saat 00-dan başlanmasına göstəriş verildiyinə baxmayaraq, qoşun hissələri yanvarın 19-da saat 21-dən ilk olaraq Türkan-Qala tərəfdən şəhərə yeridildi. "Bakı əməliyyatı"na SSRİ müdafiə naziri D.Yazov şəxsən rəhbərlik edirdi. Bakı qarnizonu qoşunları, gətirilən hərbi hissələr, hərbi gəmilərdən desant, xüsusi cəza dəstələri hücumu keçdi. Ağır hərbi texnika çox asanlıqla barrikadaları dağıtdı. Əsgərlər gözyaşardıcı qazdan istifadə edir, əliyalın adamlara avtomat silahlardan güclü atəş açırdılar. Qaçıb sığınacaqlarda gizlənənlər tanklar üzərindəki projektorların köməyi ilə axtarılıb tapılır, gülləbaran edilirdilər. Hərbiçilər təsadüfən yola çıxanları, yaşayış evlərini, təcili yardım maşınlarını, şəhər nəqliyyatını atəşə tutur, yaralıları öldürür, meyitləri yandırır, təhqir edir, adamları tankların tırtılları altına salıb əzabla öldürür,

eybəcər hala salırdılar. Şəhərin küçələri öldürülmüş, yaralanmış adamların, qocaların, qadınların, uşaqların qanına qərq olmuşdu. Əsgərlər tibb müəssisələrini mühasirəyə alaraq yaralı mülki şəxslərin buraya gətirilməsinə, habelə tibbi heyətin yaralılara köməyə getməsinə mane olurdular.

Rəsmi məlumatlara görə, Bakıya və başqa yaşayış məntəqələrinə sovet ordusunun hücumu vaxtı 131 nəfər, o cümlədən 117 azərbaycanlı, 6 rus, 3 yəhudi, 3 tatar öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs edilmiş, 4 nəfər itkin düşmüşdür. Evlərə, ictimai və şəxsi nəqliyyat vasitələrinə, şəhər təsərrüfatına və vətəndaşlara böyük maddi ziyan dəymişdi.

Fövqəladə vəziyyət haqqında fərman artıq iş işdən keçəndən sonra, yanvarın 20-də saat 7-də elan olunmuşdu.

Azərbaycan xalqı fəvqəladə vəziyyət şəraitində partizan müharibəsi aparmaq kimi avantürist çağırışları rədd etdi, qarşıya mövcud reallıqlar daxilində həll edilməsi mümkün olan məsələlər qoymağa, mübarizəni dinc siyasi vasitələrlə davam etdirməyə başladı. Azərbaycanda yüksək vəzifə sahibi olanlar xalqa kömək etmək, ona arxa durmaq əvəzinə kürsülərini qorumaq naminə qaçıb gizləndilər. Bir sıra qabaqcıl ziyalı yanvarın 20-də Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi keçirdi. Ziyalıların səsini boğmaq, onları qorxutmaq üçün bu mitinqin iştirakçısı olan üç görkəmli alim, professor Sumqayıta, mitinqə gedərkən yolda tankın altına salınıb məhv edildi.

Gərginliyi bir qədər yatırımaq üçün hərbi hökumət həmin gün radio ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmasına və şəhərə qoşun yeridilməsinə qarşı etiraz bəyanatının yayılmasına icazə verdi.

Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada təşkil olunmuş, 6 minədək adamın iştirak etdiyi izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, bu ağır günlərdə yaralı, heç yerdən kömək almayan doğma xalqı ilə birgə olduğunu bildirdi. O, çıxışında və verdiyi müsahibələrdə 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi. H.Əliyev çıxışında qeyd etdi ki, "Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki hala çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı". Ölkə rəhbərliyini ciddi tənqid edən Heydər Əliyev ona yarınan respublika başçılarından da yarıtılmaz fəaliyyətini ifşa etdi və göstərdi ki, Vəzirov "bu yüksək vəzifədə olduğu müddətdə... Azərbaycanda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi manevrləri ilə xalqla öz arasında uçurum yaratmışdır". Heydər Əliyev qorxmadan imperiya rəhbərlərini "qatillər" adlandırırdı.

Azərbaycan, Bakıda fəvqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, yanvarın 22-də şəhidlər ilə vidalaşdı. Paytaxt matəm libası geyinmişdi. Respublikada üç gün matəm elan olunmuşdu. Azadlıq meydanında izdihamlı matəm mitinqi keçirildi. Mitinqdə və dəfn mərasimində milyona qədər insan iştirak edirdi. Bu, azadlıq, haqq, ədalət, demokratiya yolunda müqəddəs şəhidlərə ehtiramın, habelə Moskvanın qanlı əməllərinə qarşı etirazın ifadəsi idi. Küçələrdə, AKP MK binası divarlarında "Qorbaçov cəlladır!", "Rədd olsun Sov.

İKPI", "İşğalçılar, rədd olub gedin!" və b. şüarlar yazılmışdı. Partiya biletlərindən tonqallar qalanmışdı.

Şəhidlər şəhərin ən uca yerində - Dağüstü parkda dəfn edildi.

Xalqa qarşı sovet ordusunun qanlı cinayətləri isə hələ bitmək bilmirdi. Sovet ordusunun tam döyüş hazırlıqlı qoşun hissələrinin Ermənistandan Naxçıvana yeridilməsinə cəhd göstərildi, lakin xalq bunun qarşısını aldı. Siyasi çevriliş edilmiş bölgələrdə ordunun köməyi ilə kommunistlərin hakimiyyəti bərpa olundu. Ordu hissələri Lənkərana yeridildi.

Gizlicə respublikadan qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə Moskva yanvarın 24-də Ayaz Mütəllibovu Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirdi.

İmperiya rəhbərləri, onların yerli əlaltıları istədiklərinə nail oldular. Bakıda fəvqəladə vəziyyət, komendant saati tətbiq edildi. AXC MMSŞ dağıldı, bir çox fəal cəbhəçilər həbs olundu, ölkədən qaçdı, qeyri-leqal işə keçdi.

İmperiyanın şovinst rəhbərliyi qanlı əməlləri ilə Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, özünün dayağı olan Kommunist Partiyasını, Sovet hakimiyyətini xalqın gözündən daha da saldı, bəzilərinə "yenidənqurma"ya olan ümidi puç etdi, təsdiq etdi ki, imperiya üçün respublikanın suverenliyi, xalqların ləyaqəti heç nədir.

1990-cı ilin Qanlı Yanvarı Azərbaycan xalqı üçün tək-cə böyük faciə deyildir, ləyaqətini qorumaq üçün mübarizə aparmağa, bu yolda qurban verməyə hazır olan xalqın tarixində şərəfli bir səhifədir.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 2000, 2007. VI cild. səh.268-505
2. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 2000, 2007. VII cild
3. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
4. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.354-383
5. Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985
6. Mədətov Q. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965
7. Arzumanı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri.Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
8. Bayramova. R.M. «Azərbaycan rəhbərliyində ixtilafar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)». Bakı, 2007
9. Erməni terroru. Bakı, 2005
10. Qasımlı M. C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı,2006.
11. Rəsulzadə M.Ə “Bolşeviklərin Şərqi siyasəti”. Bakı, 1994.
12. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, 2005
13. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı, 2009
14. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003
15. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, —Təhsill 2009,

**MÖVZÜ № 16. «MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN
RESPUBLİKASI»
PLAN**

6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi -siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)
7. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni neft strategiyası. Daxili siyasət məsələləri.
8. Azərbaycanın xarici siyasəti.
9. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələnin başlanması (2003-2013-cü illər)

Sual 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi -siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi. SSRİ-də davam edən inzibati-amirlik rejimi Kommunist Partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu dəyişdirdi, o, sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni, idarəçilik siyasəti problemlərini həll etmək iqtidarını itirməyə başladı. "Yenidənqurma" və digər tələsik tədbirlərlə çoxmillətli Sovet dövlətini labüd iflasdan xilas etmək mümkün deyildi.

Bir qrup ziyalının müraciətindən "təsirlənən" iqtidar və AXC liderləri mayın 17-də görüşüb Məşvərət Şurası yaratdılar.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası mayın 18-də Məşvərət Şurasında əvvəlcədən əldə olunmuş razılığa əsasən, müxalifətin maneəsinə rast gəlmədən prezident

vəzifəsi təsis etdi və Ayaz Mütəllibovu respublikanın prezidenti seçdi.

Qanlı Yanvardan sonra Azərbaycan xalqının öz güdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırladılar və həyata keçirdilər, onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışdılar. Ayaz Mütəllibov Moskvaya - Heydər Əliyevə xəbər göndərərək bildirmişdi ki, onun qayıdışı ilə "Azərbaycanda böyük qarışıqlıqlar baş verə bilər". Bakı hava limanında Heydər Əliyevi qarşılayacaq şəxslərdən biri, görkəmli naşir Əjdər Xanbabayev 1990-cı il mayın 30-da qətlə yetirildi.

Ən yüksək dairələrdən edilən xəbərdarlıqlara baxmayaraq, tarixin bu məsuliyyətli və çətin dövründə xalq ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də təyyarə ilə Bakıya qayıtdı. Lakin iqtidarın təzyiqi ilə ki gündən sonra - iyulun 22-də Heydər Əliyev Naxçıvana getdi.

Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR xalq deputatları sovetlərinə sentyabrın 30-da seçkilər keçirildi. Qeyri-demokratik seçki qanununun özünü də rəhbər dairələr biabırçı şəkildə pozurdular. Bu yolla onlar seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırıb parlamentdə yerlərin çoxunu kommunistlərə verdilər.

1991-ci ilin əvvəllərində SSRİ-nin saxlanması haqqında referendumun keçirilməsi qərara alındı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də referenduma iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri referendumu boykot etdilər. On gün (qanunla iki ay olmalı idi) tələm-tələsik "hazırlıq"dan sonra martın 17-də keçirilmiş "referendum"un nəticələri saxtalaşdırıldı, guya səsvermədə iştirak edənlərin 93,3 faizi SSRİ-nin saxlanması lehinə oldu.

Heydər Əliyev respublikada xalq kütlələri tərəfindən başlanmış milli dövlət quruluşunun dirçəlişi hərəkatını dəstəkləməyə çağırırdı. Onun rəhbərliyi altında milli dövlətçilik ənənələrinin bərpasına başlanmışdı. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR parlamentinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyası Muxtar Respublikanın adından "sovet sosialist" sözlərinin götürülməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilməsi və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında tarixi qərarlar qəbul etdi. Muxtar Respublika Ali qanunverici orqanı "Ali Məclis" adlandırıldı.²⁹ Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1990-cı il noyabrın 21-də 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, bu qanlı hadisədə SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı, respublika başçıları Ə.Vəzirovun, A.Mütəllibovun və onların əlaltılarının günahkar olduqlarını qeyd etdi, xalqa kimlərin ona rəhbərlik etmək istədiyini göstərdi.

Naxçıvan MR-də həyata keçirilən demokratik tədbirlər bütün Azərbaycana örnək oldu. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bir sıra tarixi qərarlar qəbul etdi. Dövlətin adı dəyişdirilib "Azərbaycan Respublikası" adlandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağı Dövlət Bayrağı kimi təsdiq olundu.

Aprelin 23-də SSRİ prezidenti ilə referendumda iştirak etmiş 9 respublikanın yüksək vəzifəli şəxsi Moskva yaxınlığındakı Novo-Oqaryova prezident iqamətgahında tezliklə yeni ittifaq müqaviləsi -"Suveren Dövlətlər İttifaqı" müqaviləsinin bağlanacağı haqqında niyyət protokolu imzaladılar. Müqavilə bağlandıqdan sonra altı aydan gec olmayaraq ittifaq orqanlarına yeni seçkilər keçirilməsi və

bu yolla rəqiblərin siyasi hakimiyyətdən uzaqlaşdırılması nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il 26 iyun tarixli sessiyası, Demblokun etirazına baxmayaraq, bu layihəni ümumən bəyəndi və başda prezident olmaqla Azərbaycan adından onu imzalayacaq nümayəndə heyətini təsdiq etdi.

İmperiya rəhbərliyi may-iyun aylarında Goranboyda erməni quldurlarına köməyi azaltmaqla həm Ümumittifaq referendumunda iştirak etməmiş Ermənistanı "cəzalandırdı", həm də Azərbaycanda Mütəllibov rejimini bir qədər populyarlaşdırma bildi. Bundan istifadə edən prezident mövqelərini möhkəmləndirmək, parlamentdən asılılığını azaltmaq üçün ümumxalq prezident seçkilərinə getməyi qərara aldı. Seçkilər sentyabrın 8-nə təyin olundu. İqtidar xalq arasında böyük nüfuza malik olan Heydər Əliyevin prezident seçilə biləcəyindən təşvişə düşüb qanuna yaş senzi və son beş ildə Azərbaycanda yaşamaq haqqında tələbi daxil etdi. Xalq bu məhdudiyyətlərin götürülməsini tələb edir, mitinqlər keçirirdi.

Heydər Əliyev imperiyanı qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrə, ilk növbədə, Kommunist Partiyasına və Sovet hökumətinə açıq etirazını bildirdi, onların riyakar siyasətini ifşa etdi. O, 1991-ci il iyulun 19-da Kommunist Partiyası sıralarından çıxdı.

İmperiya hakimiyyətinin yuxarı eşelonlarında mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti getdikcə güclənirdi. Onların səmərəli fəaliyyəti üçün inflyasiyanın sürətlə artması, əhalinin vəziyyətinin gündən-günə pisləşməsi münasib şərait yaradırdı. 1991-ci ilin iyununda SSRİ Ali Sovetinin qapalı iclasında mühafizəkarların liderləri Nazirlər Kabinetinə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsini tələb etdilər. Bu, baş tutmadı. İrticanın növbəti hücumu

18-19 avqust dövlət çevrilişi cəhdində təzahür etdi. Onun başçıları Forosda (Kırmıda) istirahət edən M.Qorbaçovu "neytrallaşdırıb", Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi (QKÇP) təşkil etdilər və "demokratikləşdirmə"nin, "yenidənqurma"nın çıxılmaz vəziyyətə saldığı imperiyanı iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Kommunist Partiyası bu çevrilişi müdafiə etdi.

Qiyamçılar səhv etmişdilər, onlar iri şəhərlərdə demokratik qüvvələrin güclü olduğunu nəzərə almamışdılar. Avqustun 19-da Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin başçılığı ilə bütün demokratik qüvvələr birləşib qiyama qarşı ayağa qalxdılar.

Azərbaycanda da demokratik qüvvələr "hərbi xuntanın" - Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsinin qanunazidd fəaliyyətinə qarşı çıxdılar. Lakin iqtidar çevrilişə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Demokratik qüvvələrin birgə fəaliyyəti nəticəsində SSRİ-də dövlət çevrilişinin qarşısı alındı. Azərbaycanda da irticaya tərəfdar olan qüvvələrə qarşı mübarizə, mitinqlər təşkil edilmişdi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin xalqın tələbi ilə çağırılmış növbədənkenar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da saat 13.30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat - "Azadlıq Bəyannaməsi" qəbul etdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il sentyabrın 3-də dəfələrlə namizədliyini geri götürməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyevi xalqın təkidli tələbi ilə Ali Məclisin sədri seçdi.

1991-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycanda prezident seçkiləri keçirildi. Demokratik qüvvələr bu seçkiləri boykot etdilər. Prezident seçkiləri Naxçıvan MR ərazisində keçirilmədi. 8 sentyabr seçkilərinin nəticələrinə görə A.Mütəllibov yenidən prezident elan olundu.

1991-ci il oktyabrın 3-də prezident və xalq cəbhəsi liderlərinin görüşündə Milli Şura yaradılması haqqında razılıq əldə olundu.⁶⁶ Heydər Əliyev hakimiyyətpərəstlərin xalqa, demokratiyaya qarşı yönəlmiş bu sövdələşməsinin əleyhinə çıxdı, AXC-nin ona Milli Şuraya daxil olmaq təklifini rədd etdi.

Prezident yerlərdə tərəfdarları vasitəsilə möhkəmlənmək üçün dövlət, hakimiyyət, idarəetmə quruluşunu və fəaliyyətini təkmilləşdirmək adı ilə oktyabrın 18-də rayonlarda, şəhərlərdə, şəhər rayonlarında icra hakimiyyəti başçıları vəzifəsini təsis etdi və bu vəzifələrə özünə dayaq hesab etdiyi adamları qoydu. Prezident idarəsi yaradıldı. Dövlət katibi və dövlət müşavirləri vəzifələri təsis edildi. İlk dövlət katibi Tofiq İsmayılov təyin edildi. Lakin nə bu tədbirlər, nə də əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmağa yönəldilən, dərin inflyasiya şəraitində real təsirə malik olmayan bəzi sosial güzəştlər A.Mütəllibovun mövqeyini möhkəmləndirə bilmədi.

İmperiyanın güc toplayıb təşəbbüsü ələ alacağını gözləyən respublika rəhbərliyi Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Qanunun qəbul olunmasını xeyli yubatdı.

Nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" yekdilliklə qəbul edildi.

Lakin Azərbaycan iqtidarı hələ də imperiyanın iflasdan xilas olacağına və öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya biləcəyinə ümidini itirmirdi. Respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiya aktının referendumla təsdiq edilməsi uzadılırdı.

1991-ci il oktyabrın 19-da mühafizəkarların cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, müxalifətin təklifi ilə Azərbaycan

Respublikası Ali Sovetinin XII çağırış II sessiyası M.Qorbaçovun yeni ittifaq üçün iqtisadi baza yaratmaq məqsədilə irəli sürdüyü iqtisadi birlik haqqında müqavilə bağlamaq təşəbbüsünə Azərbaycanın qoşulmasına etiraz etdi. Azərbaycan başqa respublikalarla birtərəfli iqtisadi müqavilələr bağlanmasına üstünlük verdi.

1991-ci il noyabrın 14-də Moskva yaxınlığında Novo-Oqaryovada yeddi respublika - Rusiya, Belarus, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan və Türkmənistan rəhbərləri yeni dövlətlərarası birlik - "Suveren Dövlətlər İttifaqı"nı yaratmaq haqqında niyyətlərini bildirdilər. Respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda demokratik qüvvələr buna qarşı qəti mübarizəyə qalxdılar. Hazırlanmış müqaviləyə M.Qorbaçovdan başqa heç kim imza atmadı.

Noyabrın 20-də Yuxarı Qarabağda Xocavənd kəndinin düşmən tərəfindən ələ keçirilib vandalizmə məruz qalması ilə əlaqədar vəziyyətlə yerində tanış olan respublikanın bir neçə yüksək vəzifəli şəxsini, o cümlədən Dövlət katibini, daxili işlər nazirini, Baş prokuroru, habelə SSRİ Müdafiə Nazirliyi nümayəndələrini, Rusiya və Qazaxıstan müşahidəçilərini Ağdama gətirən vertolyotun vurulub salınması respublikada siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı "Viskuli" iqamətgahında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus respublikaları rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. "Belovejsk sazişi" adlı müqavilədə SSRİ-nin hüquqi subyekt kimi mövcudiyətinə son qoyulduğu elan olundu. Brest "üçlüyü" keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları da bu birliyə qoşulmağa dəvət etdi.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Referendum bülleteninə

bir sual yazılmışdı: "Siz Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınızmı?" Səsvermə hüququ olanların 95 faizdən çoxu referendumda iştirak etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

1992-ci il mayın 27-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnini (musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, sözləri Əhməd Cavadındır), 1993-cü il fevralın 23-də isə üçrəngli dairəvi qalxan üzərində, içində alov olan səkkizguşəli ulduz təsvirli Dövlət Gerbini təsdiq etdi.

SSRİ-nin dağılması, imperiyapərəst qüvvələrin onun bərpa olunmasına göstərdiyi cəhdlərə qarşı xalqların mübarizəsi sayəsində sovet respublikaları dövlət müstəqilliyi əldə etdilər. Tarix XX əsrdə Azərbaycan xalqına dövlət müstəqilliyini elan etmək imkanı verdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi elan edildi. Lakin xalq müstəqil dövlətçiliyini qurmaq, onu inkişaf etdirmək, möhkəmləndirmək və müdafiə etmək yolunda ağır məşəqqətlərlə üzləşdi.

Beləliklə, müstəqilliyini yenidən bərpa edən gənc Azərbaycan Respublikasının qarşısında yeni tarixi vəzifələr qoyuldu. Bu tarixi vəzifələr əsasən aşağıdakılardan ibarət idi. Yenidən yaradılmış dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, demokratik, hüquqi dünyəvi dövlət qurulması, ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi; Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli; daxilə sakitliyin və sabitliyin bərpası; əhalinin təhlükəsizliyinin, sosial və mədəni rifahının təmin edilməsi; bazar iqtisadiyyatına doğru dərin islahatların həyata keçirilməsi; milli və dövlət strukturlarının yaradılması; əsaslandırılmış

daxili və xarici siyasət kursunun hazırlanması.

«Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı»nın qəbul olunmasından keçən sonrakı dövrü şərti olaraq üç mərhələyə ayırmaq olar: **1) 1991-ci ilin oktyabrından 1992-ci ilin iyununadək olan dövr -müstəqilliyin ilk illəri; 2) 1992-ci ilin iyunundan 1993-cü ilin iyununadək olan dövr - Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti dövrü; 3) 1993-cü ilin iyunundan bu günədək olan dövr –böyük dövlət xadimi Heydər Əliyevin "böyük siyasət"ə qayıdışı, Azərbaycan rəhbərliyi və prezident İlham Əliyev tərəfindən bu kursun davam və inkişaf etdirilməsi mərhələsi.**

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi nə qədər çətin şəraitdə mümkün olmuşdursa, yeni dövlətin xarici siyasət doktrinasını hazırlamaq bir o qədər mürəkkəb, məsuliyyətli və çətin məsələlərdən idi. Qeyd etmək lazımdır ki, nə 1991-1992-ci illərdə, nə də 1992-1993-cü illər AXC hakimiyyəti dövründə milli xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanması məsələsi özünün müsbət həllini tapa bilmədi. Milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsində böyük tarixi əhəmiyyətə malik olan xarici siyasət proqramının elmi cəhətdən əsaslandırılmış bütöv bir konsepsiyanın hazırlanması və onun ayrı-ayrı istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi vəzifəsinin öhdəsindən yalnız və yalnız müdrik siyasətçi Heydər Əliyev gələ bilirdi və gəldi. Tarix bunu sübut etdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və güclü xarici siyasət aparmasının müvəffəqiyyəti onun dünya birliyi ölkələri tərəfindən tanınmasından, diplomatik münasibətlər qurulmasından daha çox asılı idi.

Doğrudur, dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən

keçən iki il ərzində xarici siyasət sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdır, ancaq dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün bunlar kifayət edə bilməzdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatına üzv qəbul olunmuş və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 14 fevral tarixli müvafiq tövsiyyəsilə və bu təşkilata üzv qəbul olunmaq barədə Azərbaycan Respublikasının ərizəsinə baxıldıqdan sonra BMT Baş Məclisi 1992-ci il martın 2-də özünün 46-cı sessiyasının 82-ci plenar iclasında Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə qətnamə qəbul etmişdi. 112 dövlətin adından irəli sürülmüş bu qətnaməyə BMT-nin bütün üzvləri yekdilliklə səs vermişdilər. Həmin ilin mart ayının 4-də Almaniya bundestaqının, başda Hans Yozef Fokel olmaqla sosial-demokrat deputatlarından ibarət nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri müsbət addım idi. Səfər zamanı iki ölkə arasında dip-lomatik əlaqələrin yaradılması və səfirliklərin açılması məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildikdən sonra qarşıda hələ çətin və mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən erməni təcavüzü genişlənir, torpaqlarımız işğal edilir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda siyasi çəkişmələr güclənir və nəticədə xalq ağır itkilər verir.

Nadir acaqlar olan meşələrimiz talanır və qırılıb məhv edilirdi. 1992-ci ildə pambıq sahələrindən 100 mintiondan çox məhsul yığılmamış, çoxlu üzüm məhsulları torpaqda qalıb xarab olmuşdu.

Pespublika Prezidenti cənab İlham Əliyev həmin dövrün konkret təhlilini verərək demişdir ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda «...iqtisadi böhran, siyasi böhran, hərbi böhran, vətəndaş müharibəsi,

Ermənistanın Azərbaycanca qarşı etdiyi təcavüz, torpaqlarımızın işğal olunması, vətəndaş qarşıdurması. Bütövlükdə Azərbaycan dövlətçiliyi sual altında idi».

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin belə ağır bir vaxtında erməni silahlı qüvvələri hücumlarını davam etdirərək Azərbaycanın ərazilərini və torpaqlarını dalbadal işğal edirdilər. Bu zaman Azərbaycanda yaradılan yeni –yeni müdafiə və könüllü dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə ciddi və inadlı müqavimət göstərsələr də ancaq istənilən nəticələr alınmırdı. 1991-ci ilin noyabrında rayon və şəhər özünü müdafiə dəstələri yaradıldı. Tərkibi yerli əhalidən ibarət olan bu dəstələrə tabur komandirləri başçılıq edirdilər. Onlar yerli rayon və şəhər icra hakimiyyət başçılarının hərbi məsələlər üzrə müavinləri idilər. Bundan başqa Bakı, Gəncə, Laçın, Göyçay, Ucar, Ağdam və Mingəçevirdə xüsusi təyinatlı dəstələr yaradıldı. Onlar ikili tabeçilik prinsipinə, yəni həm rayon icra hakimiyyətinə və həm də Müdafiə Nazirliyinə tabe idilər. Bu ikili tabelik təbii ki, işə mane olurdu.

Beləliklə, respublikanın hərbi və müdafiə sistemində vahid komandanlığın olmaması ciddi uğursuzluğa gətirib çıxardı. 1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri Kərçicahını işğal etdi. 1992-ci ilin yanvarında Qeybalı kəndi işğal edildi. Həmin vaxt uğursuz Daşaltı əməliyyatı hərbi siyasi böhranı dərinləşdirdi. Azərbaycan müdafiə sistemində mövcud böhrandan istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında Malıbəylini, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları işğal etdilər.

Erməni silahlı yaraqlıları Rusiyanın Xankəndində olan 366-cı motoatıcı alayının hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işğal etdilər. 9 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhəri erməni vəhşiləri tərəfindən yerlə yeksan edildi. Erməni cəlladları öz alçaq və

yaramaz hərəkətləri, qanlı cinayətləri ilə bəşər tarixində Xocalı soyqırımını törətdilər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər Xocalı sakini şəhid oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikəst oldu. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşiləri törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qədarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngi ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törətmişdilər.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçını da işğal etdilər. Azərbaycan xalqının belə ağır vəziyyətində ölkənin başı üzərini təhlükəli bir vəziyyət aldı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: «Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nəticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki itirilmiş illər hesab olunur, həm də bu illərdə Azərbaycan «ölüm, ya olum» dilemması qarşısında qalmışdı.

Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikləri bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə ehtirasları qızıışırdı. 1992-ci il martın 5-6-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqləqadə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verdi. Həmin sessiyada Ali Sovetin Sədri Elmira Qafarova da istefa verdi, onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi. Az sonra mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan demblokun etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu vəzifəsinə qaytardı. Lakin mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəallarının

təzyiqi ilə A.Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlincə Rusiyaya qaçdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi. Bu vəzifəyə bir qrup deputatın təkidli tələbi ilə İsa Qəmbərovla yanaşı Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü, lakin guya Naxçıvanla telefon əlaqəsi yaratmaq mümkün olmadı və buna görə də İ.Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. 1992-ci ildə iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibəyin qalib gəldiyi elan olundu. Beləliklə, AXC-Müsavət cütlüyü Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdi.

Bir illik hakimiyyəti dövründə AXC-Müsavət cütlüyü ölkənin idarə etməkdə acizlik, zəiflik və səriştəsizlik göstərdi. Naşı adamlar hakimiyyətə gətirildi. İxtisaslı kadrlar vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəallaşdılar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncədə, Qazaxda, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər. Naxçıvanda işlədiyi müddətdə Heydər Əliyev müstəqilliyimizin ilk addımlarının atılmasının rəhbəri oldu və Azərbaycanın qurtuluş mücadiləsinə başladı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə:

1. Muxtar respublikanın adından «Sovet Sosialist» sözü çıxarıldı.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının «Ali Soveti» «Ali Məclis» adlandırıldı.
3. ADR-ın üç rəngli bayrağı ilk dəfə Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət bayrağı kimi qəbul olundu.
4. Kommunist Partiyasının və onun yerli orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı.

5. SSRİ-nin saxlanması barədə referendumdan imtina edildi.
6. 20 yanvar faciəsində Muxtar Respublikanın Ali Məclisində ilk dəfə si-yasi qiymət verildi.
7. 31 Dekabr Dünya azərbaycanlılarının həmrəylik gününün qeyd olunması barədə qərar qəbul edildi.

Beləliklə, belə cəsarətli addımların atılması Naxçıvanı qurtuluş mücadiləsinin önünə çıxartdı.

Azərbaycanın nicatını və qurtuluşunu məhz Heydər Əliyevdə görən Azərbaycan ziyalılarının 91 nəfəri 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə «Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir» müraciət etdi.

YAP-ın təsis konfransının Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Təsis konfransında Azərbaycanın müxtəlif regionlarından təəssübkeş qrupların 550-dən çox nümayəndəsi iştirak edirdi. YAP-ın təsis konfransını giriş sözü ilə təşkilat komitəsinin sədri Heydər Əliyev açdı. Konfrans YAP-ın yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. YAP-ın şəxsən Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış proqram və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə YAP-ın sədri seçildi. YAP-ın rəhbər orqanları olan siyasi şura, təftiş komissiyası və 12 nəfərdən ibarət idarə heyəti yaradıldı. Beləliklə, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə YAP-ın yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi müqəddəratında mühüm rol oynadı. YAP-ın vəzifələri, məqsədi və prinsipləri geniş şərh edildi və göstərildi ki, YAP dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyü, sivilizasiyalı, hüquqi, demokratik dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-əmanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli

iqtisadiyyat yaratmaq, bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda çıxış edən parlament tipli siyasi partiyadır.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, hakimiyyət böhranı dərinləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azərbaycanda yaranan kriminal vəziyyət ölkəni iflic vəziyyətinə saldı. Ciddi və dərin sosial iqtisadi və hərbi siyasi böhran yarandı. Artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız adamlar öldürülmüşdü. Cənub bölgəsində Talış Muğan Respublikasının yaranması haqqında xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməyə başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Öz acizliyini duyan Ə.Əlçibəy hakimiyyəti xalqın tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu və öz şəxsi təyyarəsini Naxçıvana göndərdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmaq fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7-8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakılıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək

dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə.Elçibəyin təkidi ilə nəhayət, iyunun 9-da Bakıya gəldi.

Heydər Əliyev böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkilləri qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi. Ölkədə siyasi sabitliyin yaradılması. Yaranmış gərgin tarixi şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalnız Heydər Əliyev ola bilərdi. Belə ağır bir zamanda millətə tarixi və şanlı keçmişinin varlığını anladan, milli yaddaşını oyadan məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti - milli lider ola bilərdi. Xalq yanılmamışdır və çox gözəl anlayırdı ki, onu belə ağır bəladan ancaq və ancaq Heydər Əliyev möcüzəsi xilas edə bilərdi. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi deyil, xalqın milli lideri kimi, xalqın və dövlətçiliyin xilaskarı kimi gəlmişdi. Bakıya gələrkən Heydər Əliyev çox ciddi və ziddiyyətli problemlə, ağır siyasi durumla, kəskin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Ordu yox idi. İqtisadiyyat dağılmışdı, cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı, könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər, vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi, Bakıda isə güc strukturları və hakimiyyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözlə, ölkədə anarxiya siyasi hakimiyyət böhranı hökm sürürdü. Bakıya gələn kimi dərhal öz şəxsi həyatını

təhlükədə qoyaraq və böyük bir cəsərət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkili kimi qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. İyunun 24-də Milli Məclis respublika prezidentinin səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə həvalə etdi. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Vətəndaş müharibəsini dayandırmaq məqsədilə Heydər Əliyev heç bir siyasi idarəçilik bacarığı olmayan, xarici dövlətin xüsusi orqanlarının və revanş almaq istəyən qüvvələrin əlində oynucağa çevrilmiş, lakin real silahlı gücə malik S.Hüseynovu öz sayıq nəzarəti altında baş nazir vəzifəsinə təyin etdi. Güc nazirliklərinə rəhbərlik ona tapşırıldı.

Heydər Əliyev iqtidarında yüksək vəzifələr tutsa da, öz məqsədinə nail ola bilməyəcəyini dərk edən S.Hüseynov qərargahı Gəncədə yerləşən Səhra Cəbhə İdarəsi yaratdı. Burada R.Qaziyev və iyunun 15-də Lənkəranda hakimiyyəti hərbi hissələrin köməyi ilə devirmiş, cənub bölgəsinə faktiki rəhbərlik edən Ə.Hümbətovla birgə dövlət başçısını hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur etmək planlarını həyata keçirməyə cəhd etdi.

1993-cü ilin yayı və payızında hərbi müxalifətin cinayətkar satqınlığı nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni zərbələr endirildi. Ermənistanın hərbi qüvvələri Azərbaycandakı siyasi böhrandan istifadə edib iyunun əvvəllərindən başlayaraq güclü hücumla keçdi.

Hərbi qiyam vaxtı Ağdam cəbhəsindən həm AXC-Müsavət iqtidarına, həm də S.Hüseynova tabe xeyli canlı qüvvə və hərbi texnika çıxarılmışdı. Daxili qoşun hissələri Bakının "surətçi"lərdən müdafiəsinə çağırılmışdı. 18 Düşmən bundan istifadə edib Ağdamın Qarqar çayı və Sayıbalı kəndinə qədər ərazisini ələ keçirmişdi. İyunun 25-dən 26-na keçən gecə milli silahlı qüvvələr Ağdam cəbhəsindən çıxarıldı. Cəbhə yerli özünümüdafiə taburlarının ümidinə qaldı. İyulun əvvəllərində S.Hüseynova sadıq 709 sayılı hərbi hissə Ağdama daxil oldu. S.Hüseynov Ağdamı düşməne, özünün dediyi kimi, "əlbətcə verməklə" ölkədə siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirmək, Heydər Əliyevi hakimiyyətdən kənarlaşdırmaq istəyirdi. Döyüşlərin bütün ağırlıqlarını çəkmiş özünümüdafiə taburları döyüş mövqelərindən çıxarıldı. Ağdam şəhəri düşmən tərəfindən intensiv atəşə tutularkən "surətçilər" heç bir cavab tədbiri görmədilər. Düşmən sürətlə irəlilədi. Malıbəylidə ağır döyüşlər getdi. Asif Məhərrəmovun başçılıq etdiyi özünümüdafiə taburu iyulun 22-23-də bütün günü və gecəni düşmənlə əlbəyaxa vuruşdu, lakin heç bir kömək almadığından geri çəkilməyə məcbur oldu. İyulun 23-də səhər əsasən özünümüdafiə taburlarının gücü ilə 43 gün düşmənlə qanlı döyüşlər aparmış Ağdam şəhəri işğal olundu.

Cənub bölgələrində separatçılıq edən qüvvələrlə münasibəti sivil qaydada nizama salmaq istəyən Heydər Əliyev Ə.Hümbətovla görüşməyi qərara aldı. Bu görüşdə "səlahiyyətim avtomatımdır" -deyən Hümbətov davakar-ultimativ iddialar irəli sürdü. S.Hüseynova geniş səlahiyyətlər verilməsini, Ali Sovetin sessiyasını çağıraraq A.Mütəllibovu öz vəzifəsinə qaytarmağı tələb etdi və qəti rədd cavabı aldı.

1993-cü il avqustun 7-də respublikanın cənub bölgələrində üzdəniraq "Talış Muğan Respublikası"

(TMR) yaradıldığı elan olundu. "Hökumət" təşkil edildi. Rusiya, İran və Belarus dövlətlərinə, BMT-yə müraciət edib bu qondarma qurumu tanımağı xahiş etdilər. Təbii ki, cavab almadılar.

Yerlərdə baş verən kortəbii mitinqlərdə əhali Ə.Hümbətovun silahlı quldur dəstəsinin ləğv olunmasını, qondarma "TMR"-i tanımadığını bəyan edirdi. Heydər Əliyev xalqın dəstəyinə arxalanaraq məsələni dinc vasitələrlə həll etməyə üstünlük verdi. Xalqın və dövlət qüvvələrinin birliyi sayəsində avqustun 23-də separatçılar dövlətin gücü ilə məğlub edildilər. Ə. Hümbətov qaçdı, "TMR" ləğv olundu.

Satqınların və köhnə iqtidara sadıq hərbi hissələrin təxribatı nəticəsində avqustun 18-də Cəbrayıl, 23-də Füzuli, 31-də Qubadlı rayonları işğal olundu. Mühasirəyə düşmüş Zəngilan rayonu oktyabrın 29-30-da düşmən əlinə keçdi.

Ölkənin müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xaricdən idarə olunan qüvvələrin hakimiyyəti ələ almaq üçün heç nədən çəkinmədiyini görən xalq Heydər Əliyevin ətrafında daha sıx birləşməyə başladı. Milli Məclisin qərarı ilə 1993-cü il avqustun 29-da prezident Ə.Elçibəyə etimad haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 97,5 faizi prezidentə etimadsızlıq göstərdi.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasla, səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin ardıcıl və dönməz olduğunu təsdiqləyən uğurlu daxili və xarici siyasəti düşmənləri ciddi narahat edirdi. Onlar paytaxtda və respublikanın digər iri yaşayış məntəqələrində siyasi sabitliyi pozmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar.

Cəmiyyətdə vahimə yaratmaq üçün 1994-cü il sentyabrın 21-dən 22-nə keçən gecə Təhlükəsizlik Nazirliyi istintaq təcridxanasından dövlətə qarşı cinayətlərdə ittiham olunan bir neçə cinayətkar qaçırıldı. Sentyabrın 29-da daha bir neçə cinayət aktı törədildi. Ali Sovet sədrinin müavini A.Cəlilov və Prezident yanında Xüsusi İdarə rəisi Ş.Rəhimov qətlə yetirildilər. Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin əvvəllər müəyyən hərbi xidmətləri olsa da, pozucu qüvvələrin təsiri ilə artıq cinayət yoluna düşmüş 30-a qədər "döyüşçüsü" oktyabrın 2-də Respublika Prokurorluğu binasına soxuldu. Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadov 40 nəfərlik silahlı dəstə ilə nazirliyin binasına hücum edib dəf olunduqdan sonra prokurorluğun binasına, qardaşının rəhbərlik etdiyi dəstəyə köməyə gəldi.

Prezident Heydər Əliyevin apardığı danışıqlar nəticəsində Cavadov qardaşları öz tərəfdarları ilə prokurorluğun binasını tərk etdilər. Bu, hərbi qiyam cəhdinin başlanğıcı idi. Oktyabrın 4-də Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarlarından ibarət 300-ə yaxın silahlı adam şəhər İcra Hakimiyyəti binasını və başqa strateji obyektləri ələ keçirdi. Bu zaman paytaxtda iki hərbi hissənin əsgərləri artilleriya qurğularını Prezident sarayı, Ali Sovet və Müdafiə Nazirliyi binalarına tuşlayıb əmrə müntəzir dayanmışdılar. Oktyabrın 4-dən 5-ə keçən gecə Prezident H.Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini müdafiə etmək üçün radio və televiziya ilə xalqa müraciət etdi. Onun çağırışı ilə, gecə yarısı olmasına baxmayaraq, qısa bir vaxtda on minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına toplaşdı.³³ Qiyamçılar Prezident sarayına hücumu cəsarət etmədilər. Prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər qiyamçılara qüvvələrini birləşdirməyə imkan vermədi.

Qiyam və dövlət çevrilişi qəsdində günahkar olan S.Hüseynov hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, Azərbaycandan Rusiyaya qaçdı. 1996-cı ildə isə Rusiyada həbs olunub respublikaya gətirildi və məhkum edildi.

Martın 12-dən 13-nə keçən gecə Ağstafa və Qazaxda Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi əməkdaşları (omonçular) qiyam qaldırıb dövlət idarələrini zəbt etdilər. Martın 15-də omonçular Bakıda Nizami rayon polis idarəsinə silahlı basqın etdilər və dəf olundular. Prezidentin 16 mart tarixli fərmanı ilə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi ləğv edildi və onun Bakıdakı əməkdaşlarından silahı könüllü təhvil verib, "8-ci km" qəsəbəsindəki bazalarını tərk etmək tələb olundu. Cavadov qardaşları Prezidentin münafiqəni dinc yolla həll etmək istəyinə məhəl qoymadılar. Onlar bazada toplanmış silahlıları dörd hücum qrupuna bölüb, martın 16-dan 17-nə keçən gecə Prezident sarayı, Dövlət Teleradio Şirkəti və Daxili İşlər Nazirliyi binalarını tutmaq üçün həmlə ilə mühasirəni yarıb şəhərə çıxmağa çalışdılar. İqtidarın fəvqəladə tədbirləri, hökumət qüvvələrinin çevik hərbi əməliyyatları nəticəsində dövlət çevrilişi cəhdi bu dəfə də baş tutmadı.

Sonralar da qanuni hakimiyyəti devirmək, Prezidenti fiziki cəhətdən məhv etmək və başqa siyasi terror cəhdləri baş verdi və hər dəfə respublikanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qətiyyətlə dəf edildi.

Ordu quruculuğu. Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə gəldiyi vaxtdan əvvəlki bütün iqtidarlar, demək olar ki, əsil mənada Azərbaycan ordu quruculuğu ilə məşğul olmurdular. Onların səriştəsiz siyasəti nəticəsində respublika ərazisinin 20 faizi düşmən əlinə keçmişdi. Ermənilər "torpağı viran qoymaq" taktikasından istifadə edirdilər. İşğal olunmuş ərazilərdə evlər, müəssisələr,

kommunikasiya vasitələri, təbii sərvətlər talan edilir, dağıdılır, yandırılırdı. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü.

Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və separatçı "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nın nəzarətində olan əraziləri beynəlxalq terrorizmin təlim düşərgələrinə və müxtəlif növ kimyəvi qırğın silahlarının sınaq meydanına, habelə nüvə tullantılarının basdırıldığı zonaya çevrilmişdi. Laçın rayonunun Zabux kəndində "Kürd konqresi" (başçısı Zeylan Öcalan), Xocavəndin Qırmızı Bazar ərazisində suriyalıların "Xalq Azadlıq Cəbhəsi" (başçısı Zamir əl-Qisse), Zəngilan rayonunun Mincivan qəsəbəsində liviyalıların "Hizbullah" (başçısı Ömər Şəhəbi) və livanlıların "Həmas" (başçısı Musa Qulam Haq) kimi terrorçu qrupları yerləşdirilmişdi. "ASALA" erməni terrorçu təşkilatının radikal qanadı üçün Şuşanın Xəlfəli, Xocavəndin Kiş, Əsgəranın Xankəndi yaşayış məntəqəsində təlim düşərgələri təşkil edilmişdi. 1996-cı il mayın 26-da Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə əfqan ərəbləri - "əl-Qaidə"çilər gətirilmişdi. Burada nüvə terrorizmi (Ağdaban, Xanabad, Həsənriz, Kropatkin), bioloji terrorizm (İstisu, Kiş, Aşağı Veysəlli), kimyəvi terrorizm (Vejnəli, Havıslı) və kompüter terrorizmi (Şuşa, Xankəndi) üzrə qruplar fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan Ordusu bərhad vəziyyətdə idi, parçalanmışdı, hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Silah, sursat, geyim və ərzaqla təminat yarıtmaz halda idi. Korrupsiya geniş yayılmışdı. Xalq orduya yadlaşır, fərarilik artırdı. 1991-1992-ci illərdə ordunu 30 min döyüşçü özbaşına tərk etmişdi.

Prezident Fərmanı ilə 1993-cü il noyabrın 1-də Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Onun həmin gün

keçirilən ilk iclasında ordu quruculuğu, müdafiə məsələləri geniş müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi. Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi, onu ölkənin qeyrət və azadlığı uğrunda birləşib düşməne qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırırdı.

Prezidentin çağırışı xalqı silkələdi, hərəkətə gətirdi, orduya könüllü yazılanların sayı minlərlə idi. Könüllülərdən ibarət taburlar yaradılıb cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmət etmiş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət edib, alay yaratmaq təşəbbüsü irəli sürdülər. Bu təcrübəli döyüşçülərdən ibarət hərbi hissə yaradıldı.

1993-cü il noyabrın ortalarında cəbhələrdə intensiv hücumla başlamış ermənilər Azərbaycan Ordusunun güclü müqavimətinə rast gəldilər. Dekabrın ortalarında Beyləqan istiqamətində milli ordunun əsgərləri böyük rəşadət göstərdilər. Birinci tabura hücum edən 15 düşmən tankının 7-si məhv edildi. Azərbaycan döyüşçüləri hücumla keçib 30 km irəlilədilər. Minomyotçular komandiri Akif Xanəliyev döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi. Xankəndi tərəfə kəşfiyyata getmiş hərbi hissə qəfildən düşmənlə üzləşsə də, mərdliklə vuruşmuş, ermənilər xeyli itki vermişdilər. Etibar İsmayılov tank əleyhinə qumbara ilə özünü düşməne köməyə gələn tankın altına ataraq onu partlatdı və həyatı bahasına döyüşçü yoldaşlarını ölümdən xilas etdi. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.⁵

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini, 22 kəndi işğaldan azad etdi, hücumu genişləndirib Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsini, Kəlbəcər rayonunda

Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırsağ, Qamışlı, Bağırlı yaşayış məntəqələrini azad etdi.

1993-cü il dekabr - 1994-cü il yanvar döyüşlərində düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və s. itirdi. Azərbaycan tərəfinin itkisi bundan 1-1,5 dəfə az idi.

Ordunun möhkəmlənməsi, NATO-ya tərəf əməli addımlar respublikada müstəqilliyin dönməzliyinə şərait yaradırdı. Bunun qarşısını nəyin bahasına olursa-olsun almaq istəyən nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməyi daha da artırdılar. Bu səbəbdən 1994-cü ilin fevralında Kəlbəcərdə uğurla həyata keçirilməyə başlanan "Murovdağ" əməliyyatı məğlubiyyətlə nəticələndi.

Rusiya 1994-cü ilin aprelində regionda mövqelərini qoruyub saxlamaq, qoşunlarını atəş xəttində yerləşdirmək, ağılaşmaz siyasi və iqtisadi güzəştlər əldə etmək məqsədilə Azərbaycana münasibətdə alçaldıcı bir saziş layihəsi təklif etdi.⁶³ Azərbaycanı artıq Ermənistan tərəfindən bəyənilmiş bu layihə ilə razılaşmağa məcbur etmək üçün aprelin 10-dan ermənilər bütün cəbhələrdə güclü hücumla başladılar. Azərbaycan Ordusu düşmənin hücumunu müvəffəqiyyətlə dəf etdi. Goranboy rayonunun Talış və Gülüstan kəndləri uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri qalib gəldilər, düşmən 150 əsgər və zabitini itirib geri çəkildi. Tərtər rayonunun İlxıçılar və Göyarx kəndləri tərəfdə gedən ağır döyüşlərdə düşmənin 200-dən çox canlı qüvvəsi məhv edildi. Lakin arxalı ermənilər Ağdam rayonunun daha 18 kəndini, Ağdərə bölgəsində bir neçə kəndi işğal edə bildilər. Bərdə üçün ciddi təhlükə yarandı. Azərbaycan Ordusu buraya əlavə qüvvələr gətirməklə düşmən hücumunun qarşısını aldı və əks-hücumla keçib bir neçə yaşayış məntəqəsini azad

etdi. Beləliklə, imperiyapərəst qüvvələrin təklif etdiyi plan - döyüşən tərəflərin ayrılmasında ATƏM-in iştirakı olmadan yalnız Rusiyanın vasitəçiliyini nəzərdə tutan plan baş tutmadı. Bu işdə ABŞ-ın və ATƏM-in Minsk qrupunun mühüm rolu oldu.

Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində qonşu Rusiyanın atəşkəse nail olmaq sahəsində söylərindən də imtina etmədi. 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının bu niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolu Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəse nail olundu.

Gündəlik dövlət qayğısı sayəsində Azərbaycan Ordusu getdikcə inkişaf etdi, müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olundu, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyəti artdı, hərbi hissələrdə nizam-intizam möhkəmləndi. Bu işdə Azərbaycanın NATO ilə sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin, qardaş Türkiyə Respublikası hərbiçilərinin köməyi böyük idi. Azərbaycan xalqının orduya yardımını tənzimləmək məqsədilə 2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu" təsis edilmişdi.

Sual 2. Azərbaycan Respublikasının daxili siyasəti (1993-2003-cü illər).

İqtisadi böhranla mübarizə. Neft strategiyası. Yeni İpək Yolu. SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısında başlanan siyasi proseslər müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın da iqtisadiyyatına və sosial-mədəni həyatına ağır zərbələr vurdu. İstehsal azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Respublikaların iqtisadi əlaqələri pozulmuşdu, müqavilə öhdəliklərinə əməl olunmurdu. Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal və materiallara tələbatı cəmi 40 faiz ödənilirdi. Müəssisələrin istehsal gücündən yalnız 25-30 faiz istifadə olunurdu. Sumqayıt boru-prokat zavodunun altı marten sobasında iş dayandırılmışdı. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. Respublikada sənayenin aparıcı sahəsi olan neft sənayesində vəziyyət ağır idi. Mədənlərdə 4000-dən çox neft quyusunda hasilat dayanmışdı. Qazma dəzgahlarının 80 faizi işləmirdi. 1992-ci ildə 11, 1996-cı ildə isə cəmi 9 milyon ton neft çıxarılmışdı. Mövcud perspektivli dəniz yataqlarının istismarına başlanması üçün xeyli investisiya tələb olunurdu.

İqtisadiyyata Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar müharibəsi ciddi ziyan vurmuşdu. Respublika gəlirinin üçdə birini müharibəyə xərcləməyə məcbur idi. Ölkə ərazisinin dördü bir hissəsində döyüş əməliyyatları getmişdi.

Respublika talanır, xalqın sərvəti dağıdılırdı. Müəssisələrin avadanlığı sökülüb xaricə daşınırdı. Hətta Bakı metrosunun ehtiyat kabelləri də oğurlanıb satılmışdı.

Minimum əmək haqqı rəsmi istehlak minimumu həcmindən 20 dəfə az idi. Dövlət əmək haqqını vaxtında verə bilmirdi. Manatın illik inflyasiya səviyyəsi min faizlə ölçülürdü.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin ardıcıl şəkildə həyata keçirilməsindən narazı olan dövlətlərin iqtisadi təzyiqi də ciddi maneə idi. Rusiya Federasiyası 1994-cü ilin dekabr ayından quru və su yollarını bağlamış, İran İslam Respublikası isə 1995-ci ilin ortalarından bir sıra mühüm məhsulların Azərbaycana ixracına qadağan qoyaraq respublikanı, demək olar ki, blokadaya salmışdılar. Hələ siyasi və hərbi sabitlik, azad iqtisadi münasibətlər üçün hüquqi baza zəif olduğundan xarici investisiyalar da az idi.

Xarici investisiyalara maneə olmaq üçün Rusiyanın təşəbbüsü ilə Xəzər dənizinin statusu məsələsi ortaya atılmışdı. Halbuki hələ SSRİ zamanında bu dənizin müttəfiq respublikalara aid hissələri müəyyən olunmuşdu.

Ölkənin maliyyə sistemi də bərhad vəziyyətdə idi. Milli Bank krediti təminatlı və olduqca aşağı faizlə verirdi. Kommersiya bankları Milli Bankdan vəsait alıb kredit alverinə başlamışdılar. Mafioz qüvvələr manatı qiymətdən salmaq, əhalinin güzəranını daha da pisləşdirərək iqtidara qarşı narazılıq yaratmaq üçün 1993-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında milli pulun çox hissəsini yığıb gizlətdilər. Onu yenidən dövriyyəyə qaytarmaq üçün baş nazir S.Hüseynovun təşəbbüsü ilə 1 dollar 400 manata bərabər tutuldu. Manat sürətlə qiymətdən düşdü. 1994-cü ilin avqustunda Milli Bank Aqrar-Sənaye Kompleksini dəstəkləmək adı altında 60 milyard manat kredit emissiya etdi. Nəticədə manatın qiyməti daha da azaldı. 1994-cü ilin sonlarında 4000 manata cəmi 1 dollar düşürdü.21 Həmin il inflyasiya 1600 faizə qalxmışdı, yəni istehlak qiymətləri 16 dəfə artmışdı.

Ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 18-20, sənaye məhsulu 20-25, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 7-10 faiz azalırdı. Dövlət büdcəsi böyük kəsirlə icra olunurdu.

Prezident Heydər Əliyev tez bir zamanda dövlət intizamını gücləndirib, siyasi sabitliyin yaranmasına nail oldu və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına münasib şərait yaratmaq məqsədilə qanun, fərman və qərarlar qəbul edildi. Prezident 1994-cü il aprelin 5-də xarici ticarəti sərbəstləşdirmək haqqında Fərman verdi. Xarici iqtisadi əlaqələr liberallaşdırıldı, həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə azad surətdə xarici ticarət hüququ verildi. 1997-ci ilin yanvarında respublikada ixrac vergisi ləğv olundu. 1994-cü ilin may ayında respublikanın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qəti addımlar atıldı. 1994-cü ilin əvvəllərindən milli valyuta - manat respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. Prezidentin 14 may 1994-cü il Fərmanı ilə kredit siyasəti ciddiləşdirildi. Banklararası valyuta birjasının işi nizama salındı. 1995-ci ilin fevral ayında prezident ilk radikal addım atıb valyuta bazarının təşkili haqqında Fərman verdi, bundan sonra valyuta ehtiyatları bazar vasitəsilə tənzimlənməyə başladı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Bankı ilə müqavilələr bağlandı. Azərbaycan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına qoşuldu. Büdcə kəsininin artmasına yol verilmədi. Nəticədə 1995-ci ildə inflyasiya 85 faizə endi. 1996-cı ildə inflyasiya cəmi 6,7 faiz oldu. Onun səviyyəsi 2000-ci ildə cəmi 2 faiz, 2001-ci ildə isə 1,5 faiz idi. Manatın dollara nisbətən dəyəri möhkəmləndi, istehlak mallarının qiymətləri artmadı, əksinə, azalması müşahidə olundu. Inflyasiyanın cilovlanması mühüm makroiqtisadi göstərici kimi iqtisadi tərəqqiyə, investorların cəlb olunmasına münasib imkanlar açdı.

1996-cı ilin sentyabr ayından əlavə vergi 50 faiz azaldıldı, 1997-ci ilin əvvəllərindən isə tamamilə ləğv edildi. Müəssisələrə ümumi vergi təzyiqi xeyli azaldı.

Fiziki şəxslərdən tutulan vergilərin yuxarı dərəcəsi 55 faizdən 40 faizə endirildi, onların gəlirinin vergi tutulmayan hissəsi isə 40 min manatdan 60 min manata qaldırıldı. Eyni zamanda xarici iqtisadi əlaqələri fəallaşdırmaq üçün gömrük rüsumları 30-40 faizdən 15 faizə endirildi. Nəticədə vergi və rüsumlardan büdcəyə gəlir 2 dəfəyə qədər artdı.

2001-ci il yanvarın 1-dən ölkədə vahid vergi qanunvericiliyi tətbiq olundu. Vergi Məcəlləsində mülkiyyət formasından və təşkilat-hüquqi statusundan asılı olmayaraq, bütün vergi ödəyiciləri üçün eyni vergiqoyma siyasəti həyata keçirildi.

İstehsalı inkişaf etdirmək üçün respublikanın kifayət qədər investisiya imkanları yox idi. Xarici kapitalı cəlb etmək məqsədilə "açıq qapı" siyasəti yeridilməyə başlandı. Xarici investorlara və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunlar qəbul olundu. Gömrük vergiləri sərbəstləşdirildi və aşağı salındı. Xarici sərmayələrə immunitet haqqında Qanun qəbul edildi. Fiziki və ya hüquqi şəxslər, respublikada qanunların dəyişdirilməsindən asılı olmayaraq, on il müddətində investisiyanı qoyduğu şərtlərlə işlətmək hüququ aldı. Xarici səhmdarların gəlirlərinin repartasiya olunması haqqında da Qanun qəbul olundu. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq yaradıldı. Bu, Azərbaycan Respublikasının maliyyə-bank sistemini dünya standartlarına uyğunlaşdırdı.

2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasında 1300-dən çox xarici şirkət və firmanın nümayəndəliyi fəaliyyət göstərirdi.

Neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişaf

etdirilməsində neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın yeni dövlət neft strategiyası hazırlandı və uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Bu, Azərbaycan neft sənayesində yeni eranın başlanğıcı idi.

Neft sənayesinə investisiya və yeni texnologiyalar cəlb etmək, respublikaya sərfəli şərtlərlə xarici neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlamaq üçün danışıqlar aparılması Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinə (ADNŞ) tapşırıldı. Danışıqlar qrupuna neft və beynəlxalq əlaqələr üzrə görkəmli mütəxəssislər daxil edildi. Bu qrupun fəaliyyətində İlham Əliyevin, Xoşbəxt Yusifzadənin, Natiq Əliyevin rolu xüsusən səmərəli oldu, Azərbaycanın maraqlarına tam cavab verən müqavilə şərtləri razılaşıdırıldı.

Müqavilənin bağlanmasına müxtəlif, əsasən xarici qüvvələr ciddi mane olurdular. Rusiya Federasiyasının təşəbbüsü ilə belə bir tezis irəli sürüldü ki, Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı ölkələr üçün ümumdünya və onu milli sektorlara bölmək olmaz. Buna görə də Azərbaycan birtərəfli qaydada xarici şirkətlərlə neft müqavilələri bağlaya bilməz. Diplomatik notalar, bəyanatlar verilirdi. Xarici şirkətlər belə fikirdə idilər ki, müqavilə Xəzər dənizinin statusu həll ediləndən sonra qüvvəyə minməlidir. Lakin Azərbaycan hökuməti tərəfindən Vaşinqtona ezam edilmiş ADNŞ-in birinci vitse-prezidenti İlham Əliyev ABŞ-da Energetika Nazirliyi rəhbərləri ilə səmərəli danışıqlar apardıqdan sonra ABŞ hökumətinin dəstəyi sayəsində xarici şirkətlər bu fikirdən əl çəkildilər.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında ADNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu

konsersuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə dünyada "Əsrin müqaviləsi" adı ilə məşhurlaşdı (2001 -ci ildən başlayaraq Prezidentin Fərmanı ilə həmin gün respublikada "Neftçi günü" kimi bayram edilir). Razılığa görə, investisiyanın 80 faizini konsersum qoyur, Azərbaycanın ümumi gəliri çıxarılacaq neftin qiymətinin 80 faizi miqdarında müəyyən olunurdu. Bundan əlavə, hasil olunacaq səmt qazı tam Azərbaycanın ixtiyarına verilir.

"Əsrin müqaviləsi"nin tək-cə hazırlanması və bağlanmasını deyil, həm də həyata keçirilməsini olduqca ağır və çətin problemlər müşayiət edirdi. Bu işə mane olmaq üçün xarici qüvvələrin dəstəyi ilə ölkədə dövlət çevrilişi, Prezidentə qarşı terror cəhdləri törədildi. Hətta xarici şirkətlərə yalan informasiyalar və müxtəlif yollarla təzyiq göstərməyə çalışdılar. Lakin Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti və müdrikliyi sayəsində bu maneələr müvəffəqiyyətlə aradan qaldırıldı. Ölkədə xarici sərmayələr qoyuluşu üçün ən vacib şərt-siyasi sabitlik yaradıldı.

1996-cı il iyunun 4-də Xəzərin "Şahdəniz" yatağının birgə işlədilməsi haqqında ADNŞ ilə Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Fransa və İrənin neft şirkətləri konsersumu müqavilə imzaladılar. Bu müqaviləyə görə də ümumi gəlirin 80 faizi Azərbaycana çatacaqdı. Burada dərinliyi 6,5 min m olan quyular qazıldı və nadir qaz-kondensat yatağı kəşf edildi. Qərb ekspertlərinin fikrincə, çox böyük qaz ehtiyatı olan bu yatağın kəşf edilməsi ilə Azərbaycan tək-cə neft deyil, həm də qaz "kralına" çevrildi. Dövlət Azərbaycan qaz sənayesinin inkişafı

strategiyasını hazırlamağa, onun dünya bazarına çıxarılması yollarını müəyyənləşdirməyə başladı.

1996-cı il dekabrın 14-də Xəzərdə "Dan ulduzu" və "Əşrəfi" yataqlarının birgə işlədilməsi üzrə ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və Yaponiya, 1997-ci il yanvarın 13-də "Lənkəran-dəniz" və "Talış-dəniz" yataqlarının birgə istismarı üzrə Fransa neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında sazişlər bağlandı.

1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda - "Ağ Ev"də ABŞ-ın qabaqcıl neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron", "Naxçıvan", "Oğuz" və "İnam" neft yataqlarında birgə iş barədə üç yeni müqavilə imzalandı.

Ümumiyyətlə, 1994-2001-ci illərdə ADNŞ 14 ölkənin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə imzaladı. 2001-ci ildə bu şirkətlərə servis xidməti göstərən 400-ə qədər xarici şirkət fəaliyyətdə idi. Bu müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana 60 milyard dollar həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulurdu. Bu müddətdə xarici neft şirkətləri müqavilələr üzrə işlərin həyata keçirilməsi üçün 6 milyard dollara qədər investisiya qoymuşdu.

1997-ci il noyabrın 12-də "Əsrin müqaviləsi" üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Bu hadisə Bakıda böyük təntənə ilə qeyd edildi.

Bu müqavilə üzrə əsas işlərin birinci fazasının başlanması üçün Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan, ildə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək, uzunluğu 1760 km olacaq iridiametrlı Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin tikintisi haqqında saziş əldə olunması vacib idi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair" saziş

imzalandı. Bu zaman Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ-ın dövlət başçıları tərəfindən verilən "İstanbul Bəyannaməsi" layihənin yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.

2002-ci il avqustun 1-də bu kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün BTCKO (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) şirkəti təsis edildi. 2002-ci il sentyabrın 18-də kəmərin təməli qoyuldu.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində respublikanın neft sənayesi dirçəldi və sürətlə inkişaf etməyə başladı. 2002-ci ildə ölkədə 15,3 milyon ton neft hasil edildi. Neft müqaviləsi gəlir gətirməyə başladı.

Prezidentin Fərmanı ilə 1999-cu ilin dekabrında "Azərbaycan Dövlət Neft Fondu" təsis olundu.⁷⁸ Respublika Prezidentinin 2001-ci il 27 dekabr sərəncamı ilə bu fondun Müşahidə Şurası təşkil edildi. 2003-cü ilin əvvəllərində fondda 730 milyon ABŞ dolları həcmində vəsait var idi.

İqtisadiyyatın başqa sahələrinə də xarici sərmayə qoyuluşu sürətlə artırdı. Əgər 1996-cı ildə respublikaya gələn xarici investisiyanın 33 faizi qeyri-neft sahələrinə yönəldilmişdisə, 2000-ci ildə bu, 50 faizdən çox idi.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə və inkişafına Avropa Birliyi "Traceca" proqramı üzrə AVROPA-QAFQAZ-ASİYA nəqliyyat kommunikasiyasının - "Yeni İpək Yolu"nun işə düşməsi də əhəmiyyətli təsir göstərirdi. 1993-cü ilin may ayında Avropa Birliyinin təşəbbüsü ilə bu istiqamətdə nəqliyyat dəhlizinin açılması barədə 8 ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın iştirakı ilə "Brüssel Bəyannaməsi" qəbul olunmuşdu. 1996-cı il mayın 13-də Azərbaycan, Gürcüstan, Türkmənistan və Özbəkistan respublikaları arasında tranzit yük daşınmasının tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlıq və dəmiryol nəqliyyatı fəaliyyətinin

əlaqələndirilməsi haqqında Sarahs (Türkmənistandır) sazişləri imzalandı. 1996-cı ilin dekabrında Odessada Azərbaycan, Gürcüstan və Ukrayna respublikaları başçılarının Avrasiya nəqliyyat dəhlizi yaradılması haqqında saziş imzalaması da bu işə qüvvətli təkan oldu.

Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də Bakıda "Böyük İpək Yolu" Beynəlxalq konfransı keçirildi. Dünyanın 32 ölkəsinin və beynəlxalq təşkilatının təmsil olunduğu bu konfransda "Bakı Bəyannaməsi" qəbul edildi, Yeni İpək Yolunun tranzit ölkələr üçün son dərəcə faydalı olacağı bildirildi, Böyük İpək Yolunun mənzil qərargahı yaradıldı və onun Bakıda yerləşməsi qərara alındı.

1998-ci ilin yanvar ayında Bakı yaxınlığında Orta Asiya neftinin Xəzər dənizi, Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri vasitəsilə Qara dənizin Batumi limanına çatdırılması üçün nefti tankerlərdən dəmiryol sistemlərinə yükləməyə imkan verən Dübəndi terminalı istifadəyə verildi. 2002-ci ilin dekabr ayında Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri ilə ixrac edilməsi barədə razılıq əldə olundu. Aktau-Bakı-Tbilisi-Ceyhan enerji nəqliyyat dəhlizinin təməli qoyuldu.

Azərbaycanı nəqliyyat blokadasına almaq və ona təsir göstərmək cəhdləri baş tutmadı. 1997-ci ilin martında Rusiya Federasiyası Azərbaycanla sərhəddəki məhdudiyətləri götürdü, şose, dəmir və su yollarını açdı. Üçillik fasilədən sonra 1997-ci ilin may ayında Bakı-Moskva, Bakı-Kiyev, Bakı-Mahaçqala, Bakı-Həştərxan qatarları yenidən işləməyə başladı. Bakı-Poti limanı arasında etibarlı dəmiryol əlaqəsi yaradıldı.

Aqrar islahatlar. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin mühüm istiqamətlərindən biri də torpaq islahatının həyata keçirilməsi idi. İlk vaxtlar kənd təsərrüfatında sahibkarlıq çox ləng inkişaf edirdi. 1992-ci

ildə 320, 1995-ci ilin əvvəllərində isə 830 müstəqil və kollektiv fermer təsərrüfatı vardı.

1995-ci ilin fevral ayında "Aqrar islahatların əsasları" və "Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında" qanunlar qəbul edildi. Bu mühüm qanunların həyata keçirilməsi ilk növbədə torpağa mülkiyyət münasibətlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsindən çox asılı idi. 1995-ci ilin mart ayında "Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası" yaradıldı.

1996-cı il iyulun 16-da ölkənin aqrar sektorunda radikal bir addım atıldı. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan, onun təkəkkürünün və siyasi iradəsinin məhsulu olan "Torpaq islahatı haqqında" Qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, bütün postsovet respublikalarından fərqli olaraq, torpaq sosial ədalət prinsipinə əsasən kənddə yaşayan vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verildi. Respublikanın vahid torpaq fondu əsasında üç - dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti forması müəyyən olundu. Bütün rayonlarda torpaq istifadəçilər üzrə inventarlaşdırıldı və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirildi. Özəl qurumların tələbatını təmin etmək üçün 1996-cı ilin iyul ayında Aqrar kredit kassaları təşkil olundu.

2001-ci ilin əvvəllərində 1 milyon 329 min 285 ha torpaq özəlləşdirilmiş, kənddə yaşayan 830 min ailədən 818 mini (3 milyon 238 min adam) torpaq payını almışdı. 1996-cı ilin oktyabr ayında "Sudan pulla istifadə haqqında Əsasnamə" qəbul olunması meliorasiya xidmətlərinin yaxşılaşmasına imkanlar açdı. Meliorasiya qurğularının bərpası və genişləndirilməsinə başlanıldı.

İqtisadi dirçəliş. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər mövcud iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa, iqtisadi sabitlik yaratmağa və tərəqqiyə yol açmağa imkan verdi.

Ölkənin iqtisadiyyatına bütün mənbələrdən sərmayə qoyuluşu 1993-cü ildəki 29 milyard manatdan 2000-ci ildə 4,2 trilyon, 2001-ci ildə 5,7 trilyon manata çatdırıldı. 2002-ci ildə bu, 1 milyard 200 milyon dollar təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, 1996-2002-ci illərdə iqtisadiyyata 12 milyard dollar investisiya cəlb olunmuşdu.

1994-1995-ci illərdə neftayırma zavodlarında qurğular modernləşdirildi. Qaz emalı zavodu yenidən quruldu.

1996-cı ildə Bakıda qoz-fındıq emalı, yağ, "Koka-Kola", 1999-cu ildə "Pepsi-Kola" sərnləşdirici içki zavodları açıldı. 1997-ci ildə Sumqayıt "Azərboru" İstehsalat Birliyində (keçmiş boru-prokat zavodu) hər biri 10 tonluq 5 yeni elektrik sobası quraşdırıldı. Burada nasos kompressor boruları ilə yanaşı, beynəlxalq standartlara uyğun Batters yivli qoruyucu boru istehsalı təşkil olundu. Avropada ən böyük, 150 tonluq marten sobası yenidən işə salındı. Sumqayıt və Gəncə alüminium zavodları, Daşkəsən alunit mədəni tədricən işə düşməyə başladı.

2002-ci ildə Şəmkir-Yenikənd Su-Elektrik Stansiyası, Abşeronda "Şimal" Dövlət Rayon Elektrik Stansiyasının enerji bloku, 1 saylı Bakı İstilik-Elektrik Mərkəzində yeni qaz-turbin elektrik qurğusu, "Azərneftyağ" İstehsalat Birliyində bitum qurğusu və s., 2001-ci ildə "Kaspian-Fiş" balıq məhsulları istehsalı müəssisəsi, Bakı elektroqaynaq səhmdar cəmiyyətinin Bakı poladtökmə zavodu (Bakı elektroqaynaq zavodu bazasında), qaz zavodunda yeni, müasir emal qurğusu, İran vasitəsilə Naxçıvan MR-ə elektrik enerjisi tranzit etmək üçün 51 km-lik İmişli-Parsabad elektrik xətti və s. işə salındı.

Beləliklə, 1996-cı ildən respublikanın sənayesində tənəzzülün qarşısı alındı. Əgər 1991-1994-cü illərdə sənaye məhsulu istehsalı orta hesabla 20-24 faiz azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə sənaye istehsalı 23,2 faiz artdı.

Kənd təsərrüfatında keçirilən islahatlar da çox səmərəli oldu. Əgər 1991-1994-cü illərdə bu sahədə istehsal hər il 15-20 faiz azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə 51 faiz artmışdır. 2002-ci ildə əvvəlki illərdə heç vaxt olmadığı qədər - 2 milyon 200 min ton (1995-ci ildəkindən 2 dəfə çox) taxıl, 700 min ton (1995-ci ildəkindən 3,9 dəfə çox) kartof istehsal edildi. Ölkədə çəltik istehsalı bərpa edilməyə, şəkər çuğunduru istehsal olunmağa başlandı.

Respublikada iqtisadi tənəzzülün qarşısı 1995-ci ildə alındı. Dirçəliş başlandı. Əgər 1991-1994-cü illərdə ümumi daxili məhsul ildə orta hesabla 20-25 faiz azalırdısa, 1996-2000-ci illərdə 39 faiz artmışdı. 2002-ci ildə ölkədə 29,6 trilyon manatlıq (6,1 milyard dollar) ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdi.

İqtisadi dirçəliş ölkənin maliyyə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı. 1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri 2,2 dəfə artmışdı. 2003-cü ildə dövlət büdcəsi 1 milyard 200 milyon dollar həcmində (1994-cü ildəkindən 17 dəfə çox) müəyyən edilmişdi. Dövlət büdcəsinin kəsiri durmadan azalırdı: 1996-cı ildə o, cəmi 3 faiz 2001-ci ildə isə 0,1 faiz təşkil etmişdi.

Ölkənin valyuta ehtiyatları 2002-ci ildə 1 milyard 374 milyon dollara çatmışdı ki, bu da 1993-cü ildəkinə nisbətən 103 dəfədən çox idi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasəti sayəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dərin böhrandan, tənəzzüldən qurtardı.

Demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu. Ölkədə real imkanlar, xalqın mentaliteti nəzərə alınmaqla demokratiya, qanunçuluq, plüralizm münasib yollar və vasitələrlə inkişaf edirdi. Bu proses 90-cı illərin ikinci yarısında xüsusən intensivləşmişdi. 1995-ci il iyun ayının 2-də Milli Məclisin qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Konstitusiya Komissiyası təşkil edildi. Komissiyanın hazırladığı "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" - müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Əsas Qanunu 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendumla qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin üçdə bir hissəsi (158 maddədən 48-i) insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdi.

Hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun olaraq Konstitusiya təsbit etdi ki, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, qanunverici hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, məhkəmə hakimiyyətini isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər.

1998-ci il aprelin 28-də Naxçıvan MR-in Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əsasında hazırlanmış yeni Konstitusiyası Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qəbul edildi və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu.

2002-ci il avqustun 24-də referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliyə görə Milli Məclisə seçkilər daha da demokratikləşdirildi, "mojaritar və proporsional" seçki sistemi ləğv edildi, ümumi "mojaritar" seçki sistemi müəyyən olundu. 2009-cu il martın 18-də keçirilən referendumla Konstitusiyaya edilmiş

dəyişikliklərlə Əsas qanun zamanın tələblərinə uyğunlaşdırıldı.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikası parlamentinə mojaritar (100 deputat) və proporsional (25 deputat) sistemlə ilk seçkilər keçirildi.

Qanunların sivil dünya dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu ənənələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına, Avropa Şurası və dünya demokratik qanunvericilik təsisatlarının tələblərinə uyğun hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında 1996-cı ilin fevral ayında xüsusi "Hüquqi İslahatlar Komissiyası" yaradılmışdı.

1998-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" fərman verdi. 1998-ci il iyunun 18-də "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" təsdiq edildi, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu yaradıldı, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, mütəxəssis kadrlar hazırlanması üçün əməli addımlar atıldı.

2001-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiyanı və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını təsdiq etmək barədə Qanun və "Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ambudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununu qəbul etdi. 2002-ci ildə respublikada Ambudsman İnstitutu yaradıldı.

1998-ci il avqustun 6-da "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Prezident Fərmanı ilə hələ 1992-ci il aprelin 12-də Y.Məmmədov və

1993-cü il aprelin 15-də Ə.Elçibəy iqtidarları dövründə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş məhdudiyyətlər aradan qaldırıldı, mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini qoruyan idarə, senzura ləğv edildi.

Azərbaycan Respublikası Şərqdə ölüm cəzasını ləğv etmiş ilk ölkə oldu. 1993-cü ildən burada ölüm cəzasına faktiki moratorium qoyuldu. 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev Cinayət Məcəlləsində 21-ci maddənin sanksiyasından ölüm cəzasını götürmək təşəbbüsünü irəli sürdü. Qadınlara və 65 yaşından yuxarı kişilərə ölüm cəzası qadağan edildi. 1998-ci ilin fevral ayında Prezidentin təşəbbüsü ilə respublikada ölüm hökmü tamamilə ləğv olundu.

Dövlətçiliyin təmin olunmasının mühüm vasitələrindən biri də hüquq-mühafizə orqanlarının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi idi.

1997-ci ilin oktyabr ayında "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. 1998-ci ildə Konstitusiya Məhkəməsi təşkil olundu.

2002-ci ilin avqustunda Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə görə hər bir şəxs Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə bilərdi.

2002-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycanda üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşdı. Yeni, ikinci instansiya - apellyasiya məhkəməsi yarandı.

Yeni Konstitusiyanın tələbinə görə, ölkədə demokratik cəmiyyətin mühüm elementi kimi yerli özünüidarə - seçkili bələdiyyələr sistemi qurulmağa başlanmışdı. 1999-cu il dekabr ayının 12-də Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Beləliklə, Azərbaycan yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Sual 3. Azərbaycanın xarici siyasəti.

Azərbaycan Respublikasına qarşı informasiya blokadasının yarılması, Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycanın dünya siyasətində, dünya dövlətləri arasında özünə layiq yer tutması, beynəlxalq münasibətlərin ümumbəşəri dəyərlər əsasında inkişafına kömək etməsi, Cənubi Qafqazda başqa dövlətlərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində də maraqlı olması, respublikanın ərəzi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində Prezident Heydər Əliyevin başçılığı ilə gərgin və səmərəli iş aparıldı. Heydər Əliyev diplomatiyası beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranmış dəyişikliklər, qloballaşma meylləri, dövlətlərin Cənubi Qafqaz regionundakı siyasi və iqtisadi maraqlarının Azərbaycanın maraqları ilə mümkün qədər uzlaşdırılması kimi pragmatik əsaslar üzərində quruldu. Azərbaycan Prezidenti 68 ölkənin prezidenti, hökumət başçısı ilə görüşlər keçirdi. Azərbaycan üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların sessiyalarında, zirvə toplantılarında iştirak etdi. 2000-ci il sentyabrın 6-da BMT Baş Məclisində, 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Heydər Əliyev mövcud şəraitdə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə münasibətdə aydın hiss olunan ikili standartlarla yanaşmanın yolverilməzliyini, qloballaşmaya töhfələrini verən ölkələrə texnoloji yardım göstərilməsi, mədəniyyətlərin toqquşması təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafında ayrı-ayrı xalqların mentalitetinin nəzərə alınması vacibliyini qeyd etmişdi.

1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası MDB-yə daxil oldu. Doğrudur, bu təşkilat daxilində üzv dövlətlərin bərabərhüquqlu əməkdaşlığı

lazımınca təmin edilməmiş, subyektlər arasında münaqişələrin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Üzv dövlətlərə Rusiya Federasiyasının ikili münasibəti bu birliyin səmərəsini xeyli azaldır, narazılığa səbəb olurdu. Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının, demək olar ki, bütün görüşlərində birlik daxilində belə qeyri-sağlam münasibətlər olmasının yolverilməzliyini, separatizmlə mübarizənin vacibliyini diqqətə çatdırırdı.

MDB-yə daxil olan dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsinə diqqət artırılmışdı. 1993-cü ilin sonlarına qədər Azərbaycanla kəskin münasibətlərə malik olan Mərkəzi Asiya respublikaları ilə əlaqələr yeni forma və vasitələrlə köklü surətdə yenidən qurulurdu.

Birlik üzvlərinə RF tərəfindən ikili münasibət MDB daxilində dövlətlərin ayrılıqda birliklər təşkil etməsinə səbəb olurdu. 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Ukrayna arasında strateji əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlandı. 1997-ci ilin oktyabrında Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova respublikalarının başçıları öz aralarında əməkdaşlıq haqqında kommünike imzaladılar. Noyabrın 25-də Bakıda "GUAM" bloku təşkilini bəyan edən rəsmi protokol imzalandı. Bu ölkələrin NATO və ATƏT çərçivəsində, habelə öz aralarında siyasi, hərbi və iqtisadi sahələrdə mövqelərini əlaqələndirməyə imkan verən strateji partnyorluğa hüquqi əsas yarandı. 1999-cu il aprelin 4-də Vaşinqtonda GUAM təşkilatına üzv olan dövlətlərin prezidentlərinin görüşündə Özbəkistan Respublikası da bu təşkilata qəbul edildi. GUAM bundan sonra GUÖAM adlandırılmağa başlandı. Heydər Əliyev təşkilatın sədri seçildi. GUÖAM-ın icraçı katibliyinin yaradılması qərara alındı. Belə bir birliyin təşkili Rusiyanı olduqca narahat edirdi. Vəziyyəti 1999-cu ilin martında

MDB dövlətləri başçılarının zirvə toplantısında Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi müddətinin uzadılmasına razılıq verməməsi daha da gərginləşdirdi. Rusiya bu dövlətlərə münasibətini xeyli yumşaltmağa istiqamətlənən addımlar atdı. Bununla əlaqədar sonralar - 2001-ci il iyunun 6-7-də Yaltada GUÖAM təşkilatı başçılarının görüşündə qəbul olunmuş "Yalta Xartiyası"nda yaradılan bu təşkilatın iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığa üstünlük verəcəyi elan edildi.

Heydər Əliyev ATƏT-in 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında "Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktı" təsis edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu paktı dövlətlərarası münasibətlərin, habelə münaqişələrin aradan qaldırılmasının prinsipli əsasları təsbit edilməli idi. Ona əsasən regiondan xarici hərbi qüvvələr çıxarılmalı, Cənubi Qafqazı bölən ayırıcı xətlər aradan qaldırılmalı, təcavüzə, etnik təmizləmələrə, separatizmə son qoyulmalı, ikili standartlara yol verilməməli idi. Lakin Rusiya Ermənistan vasitəsilə bu planın həyata keçməsinə ciddi mane oldu.

2001-ci ilin əvvəllərində RF prezidenti Rusiyanın da iştirak etdiyi "Qafqaz dördlüyü" yaradılması təklifini irəli sürdü. Mayın sonlarında Rusiya, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan prezidentlərinin Minskdə görüşü keçirildi, belə bir birliyin yaranması məsələləri müzakirə edildi.

BMT-nin Baş katibi Butrus-Butrus Qali Azərbaycana gəlib respublika ilə daha yaxından tanış oldu. Azərbaycana qarşı informasiya blokadası yarıldı. Prezident Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında, 1995-ci ilin oktyabrında, 2000-ci ilin sentyabrında BMT Baş məclisinin sessiyaları tribunalarından Azərbaycan

həqiqətlərini bütün dünyaya bəyan etdi, bu ölkənin sülhsevər, humanist, demokratik dəyərləri üstün tutduğunu göstərdi.

Ölkənin xarici siyasət kursunda 1993-cü ilin yayından Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərdə keyfiyyətə ciddi dəyişikliklər edildi. Bu dost və qardaş ölkə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabərhüquqlu iqtisadi tərəf müqabili oldu. Türkiyə Ermənistanı təcavüzkar bir dövlət kimi tanımış, Dağlıq Qarabağ məsələsi ədalətlə həll olunmayınca onunla heç bir əlaqə saxlamayacağını elan etmişdi. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri həm də dünyada və bölgədə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olması işinə xidmət edirdi. 2001-ci il iyulun 23-də Xəzər dənizinin mübahisəli sularında Azərbaycan gəmilərinə İran təyyarələrinin hücum cəhdini Türkiyə qəti etirazla qarşıladı. Ankara bütün dünyaya bildirdi ki, "Azərbaycana əl qaldıran qarşısında Türkiyəni görəcək!"

Azərbaycan İran İslam Respublikası ilə də hər iki tərəf üçün faydalı normal siyasi-iqtisadi və mədəni münasibətlər qurdu. İran dövləti Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etdiyini bildirsə də, onunla hərtərəfli münasibətlər yaratmışdı. Bu qonşu müsəlman dövləti Azərbaycana qarşı münasibətlərində tam səmimi olmadığını göstərirdi. İran Azərbaycanı özünün təhlükəsizlik zonası elan etmişdi. 2001-ci il iyulun 23-də İran mübahisəli hesab etdiyi sulardan Azərbaycan gəmilərinin çıxarılması haqqında nota verdikdən sonra hərbi təyyarələrini havaya qaldırmışdı. Azərbaycan buna cavab tədbiri gördü. Münaqişə dinc yolla nizama salındı.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İran Respublikasına səfəri zamanı - 20 may 2002-ci ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə İran Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq

münasibətlərinin prinsipləri haqqında" müqavilə iki dövlət arasında münasibətlərin nizamlanmasına istiqamətləndirilmişdi.

Qonşu Gürcüstan Respublikası ilə əlaqələr çox önəmli idi. 1996-cı ilin mart ayında Prezident Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfər etdi. İki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında sənəd imzalandı. Bu, qonşu ölkədə yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətin xeyli yaxşılaşmasına səbəb oldu. İki ölkənin bütün sahələrdə strateji əməkdaşlığı başlandı.⁹

Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Yaponiya, Fransa, Almaniya, İtaliya kimi iri dövlətlərlə münasibətlər mühüm yer tuturdu. Bu ölkələrlə tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələr yaradılmışdı.

Prezident Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan diplomatiyasında Avropa istiqaməti mühüm yerlərdən birini tutur. İngiltərə və Avropanın digər nüfuzlu dövlətləri ilə sabit bərabərhuquqlu əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuşdu. Bu ölkələrlə imzalanmış 90-dan artıq sənəd qarşılıqlı münasibətlər üçün ən möhkəm hüquqi əsas yaratmışdı. Azərbaycan Qərblə Şərqlin qovşağında bərpa olunan qədim İpək Yolunun mərkəzində mühüm yer tuturdu. Dünyada nüfuzlu Çin Xalq Respublikası və Yaponiya kimi Şərq dövlətləri ilə siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq respublikanın xarici siyasətində uğurlu addımlar olmuşdu.

Pakistan dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri daha da inkişaf etdirilirdi. İsrail dövləti ilə də əməkdaşlıq genişlənməkdə idi.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası artıq 137 ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdı. Azərbaycanda 63 (24-ü bilavasitə Bakıda) ölkənin səfirliyi

fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın 21 ölkədə səfirliyi, baş konsulluğu və daimi nümayəndəliyi vardı.

1996-cı ilin aprelində Azərbaycan ilə Avropa Şurası (AŞ) və onun üzvü olan dövlətlər arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Həmin ilin iyununda Azərbaycan Respublikası AŞ Parlament Assambleyasında "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu aldı.

AŞ Parlament Assambleyasının 2001-ci il 25 sentyabr tarixli iclasında İlham Əliyev erməni terrorizmini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı keçirdiyi terror və soyqırım siyasətində terrorçu ASALA təşkilatının fəal iştirak etdiyini, törədilmiş 32 terror aktı nəticəsində 2000 adam öldürüldüyünü, on minlərlə adamın yaralandığını bildirdi. Terroru dəstəkləyən Ermənistan dövlətini ifşa etdi. İlyarım ərzində Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistanın terrorçu dövlət adlandırıldığı 12 sənəd (bunlara üst-üstə AŞPA-nın 300 deputatı imza atmışdır) qəbul olundu. 2002-ci il sentyabrın 26-da AŞPA-nın sessiyasında müzakirə edilən Azərbaycan haqqında məruzədə ilk dəfə bu təşkilatın çox vacib sənədində açıq-aydın bildirilir ki, Azərbaycanın torpaqları işğal olunubdur. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüz edibdir və bu işğal nəticəsində Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqını vardır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirdi. 2002-ci ildə Avropa İttifaqı ilə "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi"nin (1992-ci ildə bağlanıb) yerinə yetirilməsinə dair milli proqram hazırlanmışdı. Bu əlaqələrin respublikanın inkişafına böyük təsiri vardı. Avropa İttifaqı-Azərbaycan Parlament Əməkdaşlığı Komitəsinin Brüsseldə 25-26 fevral 2002-ci ildə keçirilmiş iclasında qeyd edildiyi kimi, "siyasi, iqtisadi,

hüquqi islahatların aparılması Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası üçün yeni perspektivlər açır.

2002-ci il oktyabrın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin "İqtisadi və Sosial Şurasına" üzv seçildi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dövlət müstəqilliyinin dönməzliyi istiqamətində ardıcıl siyasəti imperiyapərəst qüvvələrin bütün təzyiqlərini qətiyyətlə rədd etdi. Rusiya 1994-cü ilin axırlarından Azərbaycana dəmir, şose və dəniz yollarını bağlamaq kimi ciddi iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməsinə, Ermənistanı 1994-1996-cı illərdə-atəşkəs şəraitində ümumi dəyəri 1 milyard dollardan çox olan 84 ədəd T-72 markalı tank, 50 ədəd piyadalar üçün RDM-2 döyüş maşını, 8 ədəd R-17 uzaqmənzilli raket kompleksi, "OCA" zenit kompleksi üçün 40 raket, 349 raketlə birlikdə 27 ədəd "Kruq" raket-zenit kompleksi, 40 ədəd "İqla" səyyar raket kompleksi, 18 ədəd reaktiv "Qrad" qurğusu, 1000-ə qədər "Strela-2" və "Strela-3" raketləri, 1998-ci ilin sonlarında MİQ-29 təyyarələri, C-300 raketləri, külli miqdarda başqa silah və sursat verməsinə, Ermənistanda öz hərbi bazalarını yerləşdirməsinə və onları daim modernləşdirməsinə, Rusiya-İran-Ermənistan strateji əməkdaşlıq xətti yaratmasına baxmayaraq, Azərbaycanı qorxuda, tutduğu müstəqillik yolundan döndərə bilmədi.

Azərbaycan və Türkiyə respublikaları 1997-ci ilin may ayında strateji əməkdaşlığı daha da dərinləşdirmək haqqında müqavilə imzaladılar.

Azərbaycanın qəti mövqeyi dövlətlərin ona münasibətinin getdikcə dəyişməsinə, sağlamlaşmasına səbəb oldu. 1997-ci il iyulun 3-də Moskvada Rusiya Federasiyası və Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı.¹¹¹ 1997-ci il avqustun 29-da Rusiya ilə

Ermənistan arasında da "Dostluq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım haqqında" yeni müqavilə bağlandı. Bu sənəddə hərbi vəziyyət yaranarkən Rusiyanın rəsmi surətdə Ermənistan tərəfində çıxış edəcəyi bəyan olunurdu. Azərbaycanda narazılıq yaratdığını gören Rusiyanın yüksək vəzifəli şəxsləri, habelə Xarici İşlər Nazirliyi xüsusi nota ilə bu sənədin Azərbaycan Respublikasına qarşı çevrilmədiyini bildirdilər. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının 1997-ci il oktyabr, 1999-cu il mart və sonrakı zirvə görüşlərində bu müqavilənin Azərbaycana qarşı təhlükə yaradan bəndlərinin ləğv olunmasını tələb etdi. 2001-ci ilin may ayında Bakıda səfərdə olan RF hərbi naziri rəsmi surətdə elan etdi ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında silahlı münaqişə olarsa, Rusiya neytral qalacaqdır.

Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin Azərbaycan prezidentinin dəvəti ilə 2001-ci il yanvar ayının 9-da Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Ölkələr arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər görülməsi barədə razılıqlar əldə olundu. V.Putin Azərbaycan və Gürcüstanın bölgədə Rusiyanın iştirak etmədiyi siyasi birliklərə qoşulmasının qarşısını almaq üçün "Qafqaz dördlüyü" (Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdü. "Bakı Bəyannaməsi" imzalandı. Prezident V.Putin RF-nin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü müdafiə etdiyini bir daha bəyan etdi.

2002-ci ilin yanvar ayında Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bəşəriyyət üçün böyük bəlaya çevrilmiş terrorizmlə mübarizədə aparıcı rol oynayan ABŞ-in müttəfiqi olan Türkiyənin Qafqazda nüfuzu xeyli artdı.

Hökumət dairələrində "Azadlığa Dəstək Aktı"na 1992-ci il 907 sayılı əlavənin ləğv edilməsinə tərəfdarlar

çoxaldı. Azərbaycana dövlət səviyyəsində kömək göstərmək üçün yollar axtarılıb tapıldı. ABŞ administrasiyası Konqresə müraciət edərək 2002-ci ildə Azərbaycana yardımın 46 faiz artırılmasını, Ermənistana verilən yardımın isə 22 faiz azaldılmasını təklif etdi.

2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində dəhşətli terror hadisələri törədilməsinə cavab olaraq ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə elan edərək Azərbaycan Respublikası onunla bir mövqedə olduğunu birincilər sırasında bəyan etdi, öz ərazisindən ABŞ silahlı qüvvələrinin istifadəsi üçün imkanlar yaratdı. Oktyabr ayının sonlarında ABŞ senatı 907-ci əlavəni müvəqqəti olaraq dayandırmaq üçün prezidentə səlahiyyət verdi. ABŞ prezidenti 2002-ci il yanvarın 28-də, növbəti dəfə 2003-cü il yanvarın 17-də bu səlahiyyəti reallaşdırdı.

Az sonra ABŞ Azərbaycana silah satışına qoyulmuş qadağanı aradan qaldırdı. Təhlükəsizlik tədbirlərində Azərbaycana kömək etməyə başladı.

Prezident Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mümkün qədər qan tökülmədən, qırğın və dağıntılara yol vermədən, dinc vasitələrlə həll etmək xətti götürdü. O, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT - 1994-cü il Budapeşt sammitindən sonra ATƏM belə adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin xeyli canlanmasına, ona nəzarət edən və üzv dövlətlərin münaqişənin həllinə və regionda sabitlik yaradılmasına marağının artmasına nail oldu.

Prezident Heydər Əliyev bu illərdə ATƏT rəhbərliyi və onun Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirdi. ATƏT-in 1994-cü ilin dekabrında Budapeşt, habelə 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Minsk qrupu

vasitəsilə ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanaraq həllinin vacibliyini təsdiq etdi.

Lissabon sammitindən sonra Minsk qrupuna üç dövlət - ABŞ, Rusiya və Fransa həmsədrlik etməyə başladı. Minsk qrupunun fəaliyyəti nisbətən fəallaşdı. Həmsədrlər tərəfindən 1997-ci il iyun ayının 11-də "Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin aradan qaldırılmasına dair hərtərəfli saziş" adlı layihə təklif edildi. Bu, dəqiq öhdəliklər ehtiva edən hüquqi sənəddən daha çox gələcək danışıqların əsas istiqamət və tezislərini əks etdirən ümumi bəyannamə idi. Burada bir paketdə birləşdirilmiş iki qrup məsələnin həlli nəzərdə tutulurdu: Birinci, silahlı münaqişənin dayandırılması. İkinci, Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi.

1997-ci il sentyabrın 19-da həmsədrlər "Dağlıq Qarabağ silahlı münaqişəsinin dayandırılması haqqında saziş" adlı ikinci layihə təklif etdilər. Bu sənəd münaqişəni mərhələlərlə aradan qaldırmağı nəzərdə tuturdu. Birinci mərhələdə Laçın rayonu istisna olunmaqla Dağlıq Qarabağın inzibati hüduqlarından kənardakı altı işğal edilmiş rayonun azad olunması, ATƏT-in sülhü qorumağa yönəldilmiş əməliyyatının həyata keçirilməsi, qaçqınların azad edilmiş ərazilərə qaytarılması, habelə Ermənistanın və Dağlıq Qarabağın həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan kommunikasiya vasitələrinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulurdu. İkinci mərhələdə tərəflər Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi Dağlıq Qarabağın statusunu müəyyənləşdirməklə və onun təhlükəsizliyi üçün tədbirlər görməklə, habelə Laçın, Şuşa və keçmiş Şaumyan rayonları ilə bağlı məsələləri nizama salmaqla məşğul olmalı idilər.

1998-ci il yanvarın 7-8-də Ermənistan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasının iclasında L.Ter-Petrosyanın mövqeyi kəskin tənqid edildi. Fevralın 3-də

o, istefa verməyə məcbur oldu. Ermənistanın yeni rəhbərliyinin radikal mövqeyi danışıqların bu təməl üzərində davam etdirilməsi imkanlarını puça çıxardı.

Uzun sürən fasilədən sonra həmsədrlər 1998-ci il noyabr ayının 9-da əsasən rusiyalı həmsədrin fəal iştirakı ilə hazırlanmış yeni, sayca üçüncü -"Ümumi dövlət" adlanan təklifi təqdim etdilər. Bu təklif də birinci təklif kimi paket xarakteri daşıyırdı, ATƏT-in Budapeşt və Lissabon sammitlərinin münaqişənin mərhələli həllini əsas götürən qərarlarına zidd idi. Dağlıq Qarabağın statusunun qəbul edilməsi silahlı qarşıdurmanın dayandırılmasından daha əvvəl nəzərdə tutulurdu.

Prezident Heydər Əliyev 1999-cu ilin əvvəllərində Minsk qrupu həmsədrlərinə prosesi canlandırmaq təklifi ilə müraciət etdi. Hər üç dövlət başçısı münaqişənin ATƏT prinsipləri əsasında aradan qaldırılması üçün yollar axtarılmasında maraqlı olduqlarını bildirdilər. Həmin ilin aprel ayında Vaşinqtonda ABŞ prezidenti və dövlət katibinin təklifi ilə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin birbaşa dialoqu-münaqişənin nizama salınması danışıqlarında yeni format yarandı. Prezidentlər bir neçə dəfə görüşüb məsələni müzakirə etdilər. 1999-cu ilin oktyabr ayında mövqeləri xeyli yaxınlaşdırmaq mümkün oldu. Lakin 1999-cu il oktyabrın 27-də Ermənistan parlamentindəki terror hadisəsindən sonra prezident Koçaryan, kiçik də olsa, əldə edilmiş müəyyən razılaşmalardan imtina etdi.

Havadarlarına arxalanaraq müharibəyə girişmiş Ermənistanın iqtisadi və mənəvi durumu gündən-günə ağırlaşırı. Ölkəni 1,5 milyondan çox insan tərk edib getmişdi. Vaxtın Ermənistanın əleyhinə işlədiyini görənlər havadarlar bir qədər fəallaşdılar. 2001-ci ilin yanvarında Parisdə Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin növbəti görüşü oldu. Həmsədr ölkələrin rəhbərləri

tərəflərə münasibətdə yenə də ikili standartlardan çıxış edərək Azərbaycanı "yazıq", "kasıb", "iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə olan" Ermənistanla güzəştə getməyə təhrik edirdilər.

2001-ci il fevralın 23-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması prosesinə aid məsələni müzakirə etdi. İki gün əvvəl - fevralın 21-də rəsmi qəzetlərdə ATƏT-in təklif etdiyi hər üç layihə çap olunub ictimaiyyətə çatdırılmışdı. 143 Müzakirəyə bütün siyasi partiyalar, təklifləri olan şəxslər dəvət olunmuşdular. İclasda Prezident Heydər Əliyev və xarici işlər naziri təklifləri, mövcud vəziyyəti əhatəli təhlil etdilər. Müzakirələr göstərdi ki, Azərbaycan cəmiyyətinin münaqişənin həlli üçün güzəşt imkanları tükənmişdir.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin yeni formatda-Minsk qrupu həmsədrələrinin iştirakı ilə 4-6 mart Paris (Fransa), 3 aprel 2001-ci il Ki-Uest (ABŞ) görüşləri, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycanın mövqelərinin dəyişməzliyini nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyev həmsədrələrin və bu münaqişənin həllində öz prinsiplərini tam müdafiə etməyib, ikili siyasət yeridən beynəlxalq təşkilatların "reallıqla razılaşmaq lazımdır" tövsiyəsini qəti rədd etdi. Yaltada GUÖAM dövlət başçıları arasında sammitində həmsədrələrin problemin həllindən boyun qaçırmaqla, onu münaqişə edən tərəflərin öhdəsinə buraxmaqla ciddi səhvə yol verdikləri, beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini təhlükə altında qoyduqları tənqid edildi.

Jurnalistlərlə görüşündə Azərbaycan Prezidenti "müharibə variantı"nın istisna olunmadığını bildirmişdi. AATŞ-ın üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçıları arasında 2002-ci il noyabrın 22-də Praqada keçirilmiş zirvə görüşündə Prezident Heydər Əliyev demişdir: "Nə

qədər ki gec deyil, dünya birliyi beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə uyğun olaraq, Azərbaycanın suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpa olunması əsasında münaqişənin sülh yolu ilə tənzimlənməsi üçün əlindən gələni etməlidir".

Azərbaycanın mövqeyinin dəyişməzliyinə səbəb Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişaf yoluna düşməsi, milli ordu quruculuğu sahəsində irəliləmələr, regionla bağlı məsələlərin həllində iri dövlətlərin onunla hesablaşmağa məcbur olması idi.

4. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələnin başlanması (2003-2013-cü illər)

Azərbaycanın daxili sabitliyinə, yüksək iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni inkişafına və düzgün xarici siyasət strategiyasına nail olan Heydər Əliyev kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən sonra ölkəni idarə etmək asan məsələ deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan reallıqlarını düzgün qiymətləndirə bilən və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyə qadir olan şəxs yerinə yetirə bilərdi.

Belə bir vəziyyətdə 2003-cü il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazandı. O, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirəcəyini bildirərək respublikanın taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girişdi. İlk olaraq ölkə başçısı 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman

imzaladı. Az bir müddət ərzində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müsbət irəliləyişlər özünü göstərdi.

Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər)» fərman verdi. Əsl fəaliyyət proqramına çevrilən bu fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılmasına, iş yerlərinin açılmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə təkan verdi. Belə ki, son 10 il ərzində ümumi daxili məhsul istehsalında 8 dəfə, o cümlədən sənayedə 2,8 dəfə, kənd təsərrüfatında 1,5 dəfə, inşaat sektorunda 7 dəfə, nəqliyyat və İKT sektorunda 3,2 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsində 8,8 dəfə artım olmuşdur. Bundan başqa son 10 il ərzində iqtisadiyyat real ifadədə 3,4 dəfə artmış, qeyri-neft sektorunda 2,7 dəfə artıma nail olunmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 10 illik hakimiyyəti dövründə dövlət büdcəsi 19 dəfə artmışdır.

2013-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in real artım tempi 5.4% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 42.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4606.7 manat (5871.4 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı 2005-ci ildə 77,8%-dən 2012-ci ildə 81,5%-ə yüksəlmişdir.

Respublikamızda qeyri neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bir sıra müəssisələr, o cümlədən Bakıda yüksək keyfiyyətli müxtəlif gön-dəri məmulatları istehsal edən «Gön-dəri» ASC, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən, müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin ilə birgə müəssisə olan «Star LTD»

zavodu, İmişlidə şəkər istehsal edən «Azərbaycan şəkər İstehsalat Birliyi» MMS, Astara və Şəkiddə elektrik enerjisi istehsal edən mobil tipli stansiyalar, Gəncə və Şamaxıda avtomobil zavodları istismara verilmişdir.

Azərbaycan 2013-cü il fevralın 8-də ilk kommunikasiya peykini orbitə çıxarmışdı

Uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi diqqət yetirilmiş, sahibkarlığa qayğı isə dövlətin vacib məsələsi kimi gündəmdə olmuşdur.

«Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli məhsul yetişdirilməsi və onun itkisiz yığılması məqsədini nəzərdə tutur.

Fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə taxıl istehsalı 3 faiz, pambıq istehsalı 33,7 faiz, tütün istehsalı 24,8 faiz, kartof istehsalı 25,4 faiz, tərəvəz istehsalı 4,5 faiz, yumurta istehsalı 12,3 faiz, yun istehsalı 5.5 faiz, iribuynuzlu mal-qaranın, qoyun və keçilərin sayı isə 9,1-9,5 faiz artmışdır.

Respublikamız üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edən və ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində ərəsəyə gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ilin may ayında istismara verilməsi Prezident İlham Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindəndir.

Bundan başqa Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi uğurla başa çatdırılmış və artıq 2007-ci ilin birinci rübündən başlayaraq «Şahdəniz» yatağından çıxarılan

Azərbaycan qazı bu qaz kəməri vasitəsilə ixrac edilməyə başlamışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilişi isə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarından görüşündən sonra artıq reallaşmışdır.

Bakıda avtomobil yollarında tıxacların qarşısını almaq üçün beynəlxalq standartlara cavab verən körpülərin və yeraltı keçidlərin tikintisi uğurla davam etdirilir.

TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyət göstərən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi əsas beynəlxalq dəhlizlərdən birinə çevrilmişdir. Son üç il ərzində dəhlizin Azərbaycan hissəsində 133,3 milyon ton və ya nəqliyyat sektorunda bütün daşımaların 35,4 faizi qədər yük daşınmışdır. Hazırda bu dəhliz vasitəsilə yük daşımada dəmir yolu nəqliyyatı 59,2 faiz, avtomobil nəqliyyatı 26,7 faiz, dəniz nəqliyyatı isə 14,1 faiz paya malikdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən hər beş müəssisədən biri kompüterə malikdir və bu müəssisələrdə çalışan 60,2 min işçi kompüterdən, 11,1 min işçi isə internetdən istifadə edir. Hazırda əhalinin hər 100 nəfərindən 56-sı kompüter, 70-i internet istifadəçisidir.

Ümumiyyətlə ötən dövrdə regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının uğurla yerinə yetirilməsi nəticəsində bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni dövlət və müştərək müəssisələr yaradılmışdır ki, bu da respublikada işsizliyin aradan qaldırılması yolunda önəmli rol oynamışdır. Belə ki, 2003-cü ilin oktyabrından 2007-ci ilin birinci rübünədək Azərbaycanda 535 min yeni iş yeri açılmışdır ki, onun da əksəriyyəti daimi iş yerləridir. Həm də yeni iş yerlərinin 83 faizi regionlarda açılmışdır. Uğurla həyata keçirilən bu cür iqtisadi siyasət dövlətin qarşısında duran əsas

vəzifələrdən biri kimi kəndlə şəhər arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yolunda mühüm addım olmuşdur. Məhz Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyada analoqu olmayan sürətlə inkişafı nəticəsində 2007-ci ilin birinci rübündə büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda çalışanların maaşları 25-30 faiz artmış, minimum əmək haqqı 50 manat, orta pensiya isə 60 manat olmuşdur. Ölkənin valyuta ehtiyatları da artaraq 4 milyard 100 milyon dollar təşkil etmişdir.

Ötən müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat sferalarında, həmçinin milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm uğurlara nail olunmuşdur. Bu yönümdə müvafiq fərmanlar, sərəncamlar imzalayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mühüm tədbirlərin və açılış mərasimlərinin iştirakçısı olmaqla yanaşı, respublikamızın bütün bölgələrinə səfərlər etmiş, yüzlərlə sənaye, istehsal müəssisələrinin, məktəblərin və digər bu kimi obyektlərin açılışında iştirak etmiş, əhali ilə birbaşa ünsiyyət yaratmışdır.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, son üç ildə respublikamızın müxtəlif regionlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz edilmiş xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş və bunun üçün dövlət büdcəsindən 279,6 milyon manat vəsait xərclənmişdir. Son illər səhiyyənin inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bütün bunlar respublika səhiyyəsinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir.

Xalqımızın həyatında təhsilin önəmli rol oynadığını

diqqətdə saxlayan ölkə başçısı bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Buna görədir ki, son 10 il ərzində təhsilə çəkilən dövlət xərcləri 7,6 dəfə artırılmış, 408,2 min yerlik ümumtəhsil məktəbi, 9780 yerlik məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilmişdir. Məktəblərin 87,2 %-i kompüterlə təmin olunmuşdur.

Təhsildə ən mühüm nailiyyətlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün I-XI-sınıf şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmış, məktəblərin bəziləri kompüterlərlə təmin edilmiş və bu iş uğurla davam etdirilir.

Ötən müddət ərzində tələbə mübadiləsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ölkə başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli «2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə imzaladığı fərman bu sahəyə olan diqqətin bariz nümunəsidir. Son 10 ildə dövlət xətti ilə xaricdə təhsil alanların sayı 2,6 dəfə çoxalmışdır.

Son 10 ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 10,2 dəfə artmışdır.

Bu dövrdə mədəni quruculuq sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Yeni parklar və istirahət guşələri salınmış, Avropa standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar və teatr binaları yüksək səviyyədə təmir edilmiş, tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi üçün prezident fərmanları imzalanmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin idmana olan qayğısı nəticəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Ölkədə idman qurğularının sayı 12% artmışdır.

İdmançılarımız Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında, beynəlxalq yarışlarda idmanın ayrı-ayrı növlərində böyük uğurlar qazanmışlar. Bir sıra

beynəlxalq yarışların, Avropa və dünya çempionatlarının Azərbaycanda keçirilməsi ölkə idmanının nüfuzundan xəbər verir. İdmançılarımızın qazandıqları medalların sayı 4,2 dəfə artmışdır.

Azərbaycanda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, səhiyyənin və idmanın inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Milli Məclisin deputatı YUNESKO-nun xoşməramlı səfiri, Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi bu fond qaçqın və məcburi köçkünlərin, uşaq evlərinin, internat məktəblərinin, müxtəlif ağır xəstəliklərdən əziyyət çəkən insanların problemlərini daim diqqətdə saxlamışdır. Fondun həyata keçirdiyi «Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı Proqramı» bilavasitə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanmışdır. Bakıda və ətraf qəsəbələrdə yerləşən uşaq evləri və internat məktəblərində mövcud olan problemlər öyrənilmiş, onların aradan qaldırılması üçün əməli işlər görülmüşdür. Fond tərəfindən səhiyyə sahəsində həyata keçirilən layihələr içərisində talassemianın müalicəsi və profilaktikası üçün milli proqramlar hazırlanması önəmli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yalnız 2005-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə 500-dən çox soydaşımıza yardım göstərilmiş, Talassemiya mərkəzinin inşasına başlanılmışdır. «Diabetli uşaqlara ən yüksək qayğı» layihəsi çərçivəsində 14 yaşınadək 310 nəfər, şəkərli diabetə düçar olmuş uşaq himayəyə götürülmüş və onlar daim insulinlə təmin edilmişlər.

Heydər Əliyev Fondu ölkəmizin inkişafında təhsilin önəmli rol oynadığını nəzərə alaraq bu sahədə də bir neçə irimiqyaslı layihə hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bunlardan ən mühümü «Yeniləşən Azərbaycana yeni məktəb» proqramıdır. Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə hazırlanan bu proqram çərçivəsində ötən

il, əsasən ucqar bölgələrdə, dağlıq rayonlarda 132 məktəb tikilərək istifadəyə verilmişdir.

Fond tərəfindən həcminə və keyfiyyətinə görə ölkədə analoqu olmayan «Azərbaycan» informasiya portalı yaradılmış, ingilis dilində «Qarabağ həqiqətləri» toplusu, fransız, alman, ərəb və rus dillərində hazırlanan və «Qarabağın tarixi haqqında məlumat», «Qarabağ münaqişəsinin başlanması», «Xocalı soyqırımı», «Azərbaycana qarşı erməni təcavüzünün nəticələri», «Erməni terror təşkilatlarının Azərbaycanına qarşı fəaliyyəti» adları altında bukletlər nəşr olunmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu mütəxəssisləri ilə birgə hazırladıqları «Pirlər və müharibə» kitabında Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş rayonlarında düşmən tapdağı altında qalan ziyarətgahlar, dağıdılmış tarixi memarlıq abidələri, pirlər haqqında ətraflı məlumatlar öz əksini tapmışdır. 2005-ci ildən başlayaraq fond bir sıra xarici nəşrlərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində də işlər aparmışdır. Fondun ən mühüm işlərindən biri kimi Azərbaycan muğamı və aşıq sənətinin inkişafı yolunda önəmli addımlar atmasıdır. Dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun 120, akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illik yubileyləri də fond tərəfindən qeyd edilmişdir.

Son illərdə Heydər Əliyev Fondu tərəfindən əsas qoyulan irimiqyaslı layihələrdən biri də Azərbaycan regional muzeyinin yaradılmasıdır. Burada əsas məqsəd Azərbaycanın tarixi keçmişini, sosial-iqtisadi vəziyyətini, flora və faunasını, mədəni-dini abidələrini, təsərrüfat həyatını, yerli adət-ənənələrini, etnik qruplarını əks etdirməklə yanaşı ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində bu regionların inkişafı üçün görülmüş işlərin, nəsillərə miras qalmış

zəngin irsin təbliğindən ibarətdir.

Heydər Əliyev Fondu yuxarıda qeyd edilən mühüm layihələrin həyata keçirilməsi ilə yanaşı problemlərinin həllinə nail ola bilməyən vətəndaşların müraciətlərinə də diqqətlə yanaşmışdır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin respublikanın regionlarına ardıcıl səfərlərini müşaiət edən Mehriban xanım Əliyeva ayrı-ayrı ucqar əyalətlərdə məktəblərə, xəstəxanalara, uşaq təhsil tərbiyə müəssisələrinə baş çəkmiş, yerli sakinlərlə görüşüb onların problemlərini dinləmiş və görüşlər zamanı diqqətə catdırılan sosial mədəni problemlər az sonra Heydər Əliyev Fondu tərəfindən öz həllini tapmışdır.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev öz fəaliyyəti dövründə Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirməklə yanaşı, ulu öndərin idarəçilik metodlarından da yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Belə ki, ölkə başçısı xalqın problemlərinə həssaslıqla yanaşmış və dövlət məmurlarından da bunu tələb edərək demişdir: «Tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq hər bir rəhbərin başlıca vəzifəsi xalqa, millətə xidmət etməkdir. Mən vəzifəli şəxslərə, xalqın onlara olan münasibətinə görə qiymət verəcəyəm». Bu ideyanı öz fəaliyyətində əsas götürən dövlət başçısının qətiyyəti sayəsində ölkəmizin hərtərəfli inkişafı üçün uğurlu nəticələr qazanılmışdır.

Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda ictimai-siyasi sabitliyin bərqərar olması, bütün sahələrdə aparılan demokratik islahatların uğurlu nəticələri ölkəmizin beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmış və onu dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevirmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 2003, 2007. VII cild. səh. 249-488
2. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
3. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı,2005. səh.397-414
4. Heydər Əliyevin Yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. "Xalq qəzeti", Bakı, 31.12.2000
5. Heydər Əliyevin "Azərbaycan polisi günü"nə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə nitqi. "Xalq qəzeti", Bakı, 03.07.2002
6. Vahabzadə V. Əliyərli S. Dağlıq Qarabağ: İddialar və həqiqətlər. ;Azərbaycan" jurnalı №2 səh.187
7. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1999
8. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2000

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

MÖVZU: AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ GİRİŞ

- Sual 1. “Azərbaycan tarixi” kursunun predmeti. Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Xronologiya və dövrləşdirmə.
- Sual 2. Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraiti. “Azərbaycan” adının etimologiyası.
- Sual 3. Azərbaycan tarixinin qaynaqları

MÖVZU №1. AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İBTİDAI İCMA QURULUŞU

- Sual 1. Daş dövründə Azərbaycanın təbii şəraiti.
- Sual 2. İbtidai icma cəmiyyətinin yaranması və inkişafı
- a) Daş dövrü
  - b) Eneolit
  - c) Tunc və ilk dəmir dövrü
- Sual 3. Mənəvi mədəniyyət.
- Sual 4. İctimai və mülki bərabərsizliyin güclənməsi

MÖVZU №2: AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ TAYFA İTTİFAQLARI VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

- Sual 1. Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları.
- a) Kutı
  - b) Lullubi
  - c) Su və turukki tayfaları
- Sual 2. Manna dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.
- Sual 3. Azərbaycan Midiya və Əhəməni imperiyalarının tərkibində.
- Sual 4. Atropatena dövləti: yaranması, yüksəlişi və süqutu.
- Sual 5. Albaniya dövləti. (e.ə. IV – e. I əsri).

**MÖVZU №3: AZƏRBAYCAN III-VII ƏSRLƏRDƏ.
FEODAL MÜNASİBƏTLƏRİNİN YARANMASI**

- Sual 1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin meydana gəlməsi. Alban feodal dövləti.
- Sual 2. Azərbaycanın Sasanilərin hakimiyyəti dövründə.
- Sual 3. Albaniyada siyasi hakimiyyətin möhkəmlənməsi. Aqven kilsə məclisi.
- Sual 4. Azərbaycanda sosial hərəkatlar. Məzdəkilər hərəkatı
- Sual 5. Girdman knyazlığının yüksəlişi. Mədəniyyət.

**MÖVZU № 4: AZƏRBAYCAN XİLAFƏTİN
HAKİMİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ**

- Sual 1. Ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi vəziyyəti. Ərəblərin Azərbaycana işğal etməsi. Cavanşirin yadellilərə qarşı mübarizəsi.
- Sual 2. Ərəb işğalı dövründə inzibati-idarə sistemi və vergi siyasəti. Ərəb işğalına qarşı ilk üsyanlar. Xürrəmilərin təlimi və onun mahiyyəti.
- Sual 3. Babəkin başçılığı altında xalq azadlıq müharibəsi və onun əhəmiyyəti.
- Sual 4. VII-IX əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

**MÖVZU № 5: IX-XII ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN
FEODAL DÖVLƏTLƏRİ**

- Sual 1. Ərəb xilafətinin dağılması və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövləti.
- Sual 2. Səlcuqların Azərbaycana işğal etməsi. Şirvanşahlar dövləti XII əsrdə.
- Sual 3. Atabəylər dövləti.

Sual 4. XI-XII əsrlərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı və mədəniyyəti.

MÖVZU № 6: AZƏRBAYCANDA MONQOL ƏSARƏTİ

Sual 1. XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Monqolların birinci yürüşü.

Sual 2. Cəlaləddinin Azərbaycanı işğal etməsi. Monqolların ikinci yürüşü.

Sual 3. Monqolların üçüncü yürüşü. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin tərkibində.

Sual 4. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı.

MÖVZU № 7: AZƏRBAYCAN XIV ƏSRİN SONU – XV ƏSRDƏ

Sual 1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Teymur və Toxtamışın Azərbaycana hücumları. Şirvanşahlar dövləti XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin əvvəllərində

Sual 2. Qaraqoyunlu dövləti.

Sual 3. Ağqoyunlu dövləti.

Sual 4. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti

MÖVZU № 8 SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

Sual 1. Səfəvi-Qızılbaş hərəkəti. Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti. Səfəvilər dövlətinin yaranması. I Şah İsmayılın daxili və xarici siyasəti.

Sual 2. Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. Səfəvi-Osmanlı müharibələri.

Sual 3. I Şah Abbasın islahatları. Azərbaycan torpaqlarının azad olunması və Səfəvi dövlətinin qüdrətinin bərpa edilməsi.

Sual 4. Səfəvi dövləti XVII əsrin 30-90-cı illərində.

Sual 5. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti.

MÖVZU № 9 AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRDƏ

Sual 1. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın daxili vəziyyəti. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi.

Sual 2. XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan uğrunda Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə.

Sual 3. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması. Cənub xanlıqları.

Sual 4. Azərbaycanın şimal xanlıqları.

Sual 5. Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda.

MÖVZU № 10 AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA. AZƏRBAYCANIN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ

Sual 1. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin birinci mərhələsi

Sual 2. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi.

Sual 3. Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar.

MÖVZU № 11 «AZƏRBAYCANDA KAPİTALİST MÜNASİBƏTLƏRİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ»

Sual 1. Aqrar islahatın hazırlanması və həyata keçirilməsi. Burjua islahatları.

Sual 2. Kənd təsərrüfatının kapitalistcəsinə inkişafı.

- Sual 3. İri kapitalist neft sənayesinin inkişafı. Xarici kapitalın neft sənayesinə nüfuzu.
- Sual 4. Digər sənaye sahələrinin təkamülü. Nəqliyyatın və ticarətin inkişafı.

**MÖVZU № 12. XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN
ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA
DEMOKRATİK VƏ MİLLİ-AZADLIQ HƏRƏKATI**

- Sual 1. Milli azadlıq hərəkatını doğuran səbəblər. Milli azadlıq hərəkatının dövrləri.
- Sual 2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının və milli burjuaziyasının fəaliyyəti.
- Sual 3. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Cənubi Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət.
- Sual 4. 1905 - 1911-ci illər inqilabının sosial - iqtisadi və siyasi zəmini.

**MÖVZU № 13. MÜSTƏQİLLİK ƏRƏFƏSİNDƏ
AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT**

- Sual 1. Azərbaycan fevral inqilabından sonrakı dövrdə
- Sual 2. Azərbaycan Cənubi Qafqaz dövlətçiliyi sistemində.
- Sual 3. Bakı XKS-nin antiazərbaycan siyasəti.
- Sual 4. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.

MÖVZU № 14. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

- Sual 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması və fəaliyyəti. Bakının azad edilməsi.
- Sual 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili siyasəti.
- Sual 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti.
- Sual 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və onun səbəbləri.

MÖVZU №15. AZƏRBAYCAN SOVET HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

Sual 1. XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət.

Sual 2. Azərbaycan Yeni iqtisadi siyasət, sənayeləşdirmə və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi dövründə. İnzibati - amirlik sisteminin bərqərar edilməsi. Kütləvi repressiyalar və onun ağır nəticələri.

Sual 3. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

- a) Şimali Azərbaycan müharibə dövründə.
- a) Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması (1941-1946-cı illər).

Sual 4. Azərbaycan XX əsrin 40-80-ci illərində. Sovet İttifaqının dağılması və onun səbəbləri. XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda siyasi vəziyyət.

MÖVZÜ № 16. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Sual 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi -siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

Sual 2. Azərbaycan Respublikasının daxili siyasəti (1993-2003-cü illər).

Sual 3. Azərbaycanın xarici siyasəti.

Sual 4. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələnin başlanması (2003-2013-cü illər)

